

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

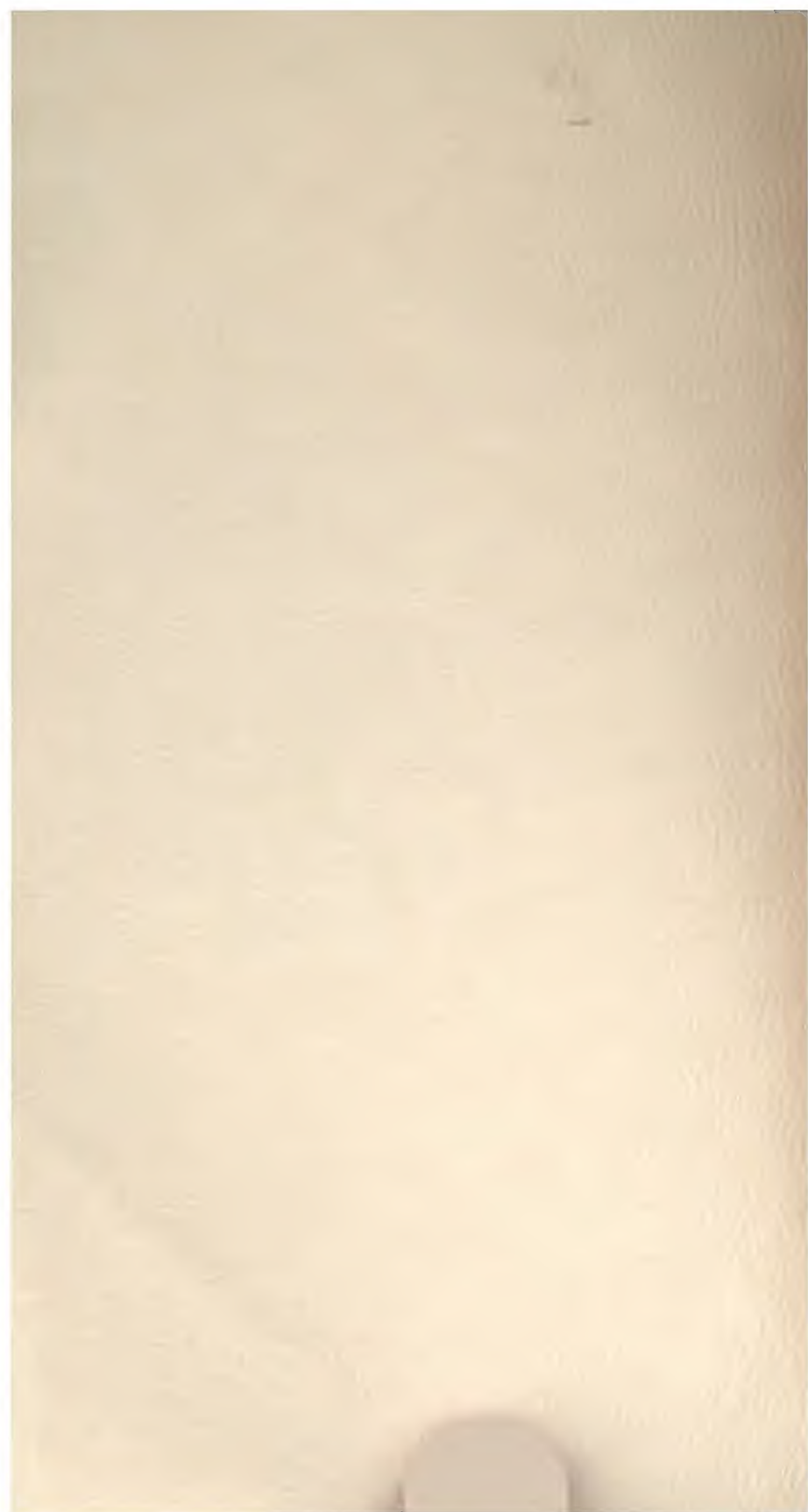
About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

B 1,170,691

1129

ԵՂԻՇԷՒ ԿԱՐԴԱՊԵՏ

ԱՍՈՐՆ

ԿԱՐԴԱՆԱՅ ԵՒ ՀԱՅՈՑ

ՊԱՏԵՐԱԶԱՐՆ

ԵՒ

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆՔ

ԽՔԲԱՅԷԼ ՓԱՇԱՅԻ ՓԵՐՔՈՐՓԱԼ

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՈՒՐԵՐ ՂԱԶԱՐԱՆ

1903 - ՓՅՄԵՐ

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՂԻՃԵԻ

ԵՒ

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆՔ

ՄԻԳԱՅԷԼ ՓԱՇԱՅԻ ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ

ՆՈՒՒՐԷ
ԱՌ
ԴՈՒՍՏՐ ԻՒՐ ԱՇԽԷՆ

1954

4. 0. 0. 0

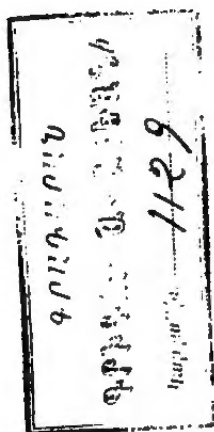
Կ Ա Ր Դ Ա Ն Ա Յ Ե Ի Հ Ա Յ Ո Ց

Պ Ա Ց Ե Ր Ա Ջ Մ Ի Ն

ト ト

ቶኅኅ ሚካኤል ስበቱ ጥቅምቱ

ሆኑባቸዋል፡፡

Վ. ԵՆ ԵՏ Ի Կ

Ի ՏԳԱՐԱՆԻ ՍՈՒՐԲ ԴԱԶԱՐՈՒ

1903 - 1888

1

EREN
840
12/09/98

William H. Foster - 4 m 1.

ՄԻՔԱՅԷԼ ՓԱՇԱ ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ

ՄԻՔԱՅԷԼ փաշա ծնաւ յՕրթաքէօյ, 1842ին: Հայրը, Յովսէփ Փորթուգալ, արքունի սկնտգործաց վերատեսուչն էր փողերանոցին մէջ, ուղիղ և պարկեշտ տննաւարտութիւն մը, որ իւր խղճին դէմ երբեք չէր մեղանշած, և ինքզինքը յորդիւ ու մեծարիւ տուած էր իւր պաշտօնակցաց: Հայ կաթողիկէ հասարակութեան պատուաւոր անդամներէն մին ճանչցուած էր:

Կանախէն ջանացած էր ապաստիւ իւր գոշկին մտաց մէջ խրատարարոյ առաքինութեան մը տուածները, տուածներ՝ որոց Միքայէլ Փորթուգալ նախանձախնդիր պոհպոնողն եղաւ: Ահաւասիկ օրինակ մը այն բարուց առաքինութեան, որ պոհացում մը եղաւ իւր տննին համար և բարի օրինակ մը գաւկինս: Այս մը, կանչելով պատկը, Յովսէփ Փորթուգալ կը բանայ իւր գործը և կը տարածէ պատանեկին աչաց առջև բազմաթիւ մեծացին աղանձողներ, պոր իրեն յանձնած էին: Կը տեսնե՞ս, կ'ըսէ, այս գանձը որ աչագին հարստութիւն մը կը ներկայացնէ. լաւ, կարող եմ սփ մը առնել տակէ և պաշել առանց նշմարուելու, որով և քեզ մեծ հարստութիւն թողալ: Վիսակ ինչ է որ կ'արդիլէ զիս: Ահա մատմեր երկնաւոր պատուհասը հանդերձելոյն, այլ զիս իմ տննիւ ոռջի անարգելու երկիւղը՝ կորսնցընելով զայն որ աշխարհիս սովորական հարստութիւններէն վեր է, այսինքն պատիւս, որ միշտ առաջնորդած է զիս կենացս մէջ: Մանուկը, շափաշտս եղած, պիտի սպառնայնէր թէ այս զատը լաւ բմբոնած էր:

Միքայէլ Փորթուգալ իւր նախնական ուսումն առաւ Օրթաքէօյի թաղային Ս. Դուստարչեան վարժարանին մէջ, ուր սկսաւ յոճաւ իսկ երբ վեց տարեկան էր: Կանխաճատ իմացականութիւն մը, տնայող փափոք մը ուսանելու, յորտեսութիւն մը դոր ոչինչ կարող էր կատեցնել, և որ զարմանք կը պատճառէր այնչափ մատաղ

Հասակի մէջ, կ'ընեն զինքը միշտ իւր դասընկերաց առաջինը: Մինչ
դեռ տունք դանդաղան խաղերով կ'անցընեն իրենց դրամանոց ժա-
մերը, Միքայէլ դասարանին մէկ անկիւնը քաշուած կը կտրգայ
կամ դաս կը սերտէ: Հայրը իւր գուկին այնչափ ուսմանց ցան-
կութենէն քաջագիտած՝ կ'որոշէ զայն Լարիզ գրեկէ, որպէս զի
կտրենայ հետեւի հոն լիկէնի բարձրագոյն ընթացքին:

Մարտահան վարժարանը, որ ժամանակին բաղմոթիւ հայ ե-
րիտասարդներ առած են հաստատուն ուսմանը և զիտութիւն Վազ-
գիական մեծ վարժարանաց ծրագրին համաձայն, ընդունեցաւ զինքը
իւր ծոցին մէջ: Ազնիւ ընտանոթեամբ, ուշիմութեամբ և ինքնամ-
փափ մատչութեամբ, ինչպէս նաեւ համեմատելի կերպարանքով, Միքայէլ
խնայն գրաւեց իւր դաստիարակաց համակրութիւնը և աշակեր-
տակցաց սէրն ու յարգանքը: Հ. Վարդիէլ Վ. Այվազովսքի, Հ.
Ստոյպէլ Վ. Թրեանցի և Հ. Վեռնի Այխանի նման դաստիարա-
կաց ազդեցութեան ներքեւ, որք զինքը մասնաւոր դարձաւ մը կը
սիրէին և ուշի ուշափ կը դիտէին իւր մտաց զարգացումը, այդ-
պէս կը յառաջադիմէր ուսմանց մէջ: Քաջ խելամուտ եղաւ
ազգային մատենագրութեան, զոր շափազանց կը սիրէր, և ստան-
ձնեն ուշադրութեամբ ու ուսման տիրեց հին ազգաց պատմութիւնն,
ինչպէս նաեւ քաղաքային զիտութիւնները. - երեք տարբեր՝ որ
սլիակի կապէին պետական և գրողէ մարդուն հանգամանքը: Ա-
ստմնատիրեց նաեւ Վազգիերէն և Անդրիէրէն լեզուներն, զորս կը
խօսէր և կը գրէր անխափ: Վարժարանին մէջ ընդհանուր տիրու-
թիւն մը տիրեց, ինչ որ կը յայտնէր դաստիարակաց և աշակեր-
տաց տաճած սէրն առ Միքայէլ, երբ առ վեց տարին տանալով
իւր բարձրագոյն ուսմանց վիտյագիրը՝ մեկնեցաւ Լարիզ 1858ին
և դարձաւ Վ. Պոլիս:

Այլ այն խթանն՝ որ անդադար կը մղէր զինքը ստանալու նորա-
նոր ծանօթութիւններ, չպիտի դադրէր պորձել ընտանեկան հան-
դարտ կեանքին մէջ ևս, այնչափ քաղցր, երկարատեւ պանդխտու-
թենէ մը յետոյ: Խնայն իրաւագիտութիւն և Տաճկերէն, Պարս-
կերէն և Արաբերէն լեզուաց ուսմանը յաջորդեցին լիկէնական
ընթացքին և գրաւեցին իւր բոլոր ժամերը: Ի դուր մայրը կը յոր-
դորէր զինքն գրասանք ընելու: «Մայր, անկտրելի է ժամերս կոր-
սընցնել, հարկ է որ մարդ բլլամ»: Ահա իւր մօր տուած պատաս-
խանք, մինչդեռ իւր սիրելի դաստիարակներէն մէկուն կը գրէր
Լարիզ. «Հակայտարար կը յառաջանամ Տաճկերէնի մէջ»:

Փորթուգալ անտիժապէս ստանձնեց Դրամատան Տեսչութիւնը: Կազմակերպման կանոնադրութիւնը պատրաստած էր Նյուրի Պէյ, յայնժամ Վերասեսուէ Երկրագործութեան: Մատակարարութիւնը յանձնուած էր Տեսչին, սեանդակ խորհրդով մը, որուն կը նախագահէր Պետական Խորհրդական մը: Միքայէլ Փորթուգալ այս դրամատան Տեսչութիւնը վարեց երեք տարի, և խիստ բարգաւաճ գիրքի մը հասուց գալիս՝ հաստատելով ոչ նուազ քան 450 գործակալութիւն: Դրամատան արդի կազմութիւնը կը յենու նախարարական հրամանագրի մը վրայ, որով հաստատուած է նորոգ կազմակերպութիւնը փերաքննելու կանոնադրութեան՝ զոր յօրինած է Միքայէլ Փորթուգալ, և յաւելումներն յօդուածի մը վրայ՝ որ պատրաստուած է նոյն Տեսչութեան ձեռամբ: Կը հետեի ուրեմն թէ Երկրագործական Դրամատանը կերպով մը անձնական ձեռակերպն է Միքայէլ Փորթուգալի, զոր կայսերական հրովարտակ մը կոչած էր Տեսչութեան գլուխը»:

Իւ ինքն իսկ կ'ըսէր Երրեմի. «այս հաստատութիւնը ինձ կը պարտի իւր կեանքը, և կը սիրեմ գալն դուկի մը պէս՝ որուն ծնունդ կու ստա, որուն վարդապետը անձկանօք կը զխես, և զոր կը խնամես ու կը զօրացնես ապագայ մաքառումներու պէս»: Մի՞թէ առ այն հաստատութիւններէն է՝ որոց արգելուիլ կը թուի ամէն զարգացում, անոր համար որ համբուած են անոնց օրերը: Վիշտարիկ ի վեր կարգուած էր Նախարար Կայսերական Վանձուն, երբ մահաւորէն քիչ առաջ արտոտուելից աչօք կը լսէր՝ թէ որպիսի վանձիկ մէջ կը գտնուէր Դրամատանը: Կ'առաջարկուէր հաստատակաց դրամադրութիւնը գործածել Երաշխատօրելու համար Եղեւմտից պաշտօնարանին գործողութիւնները:

Սակայն հակադրապէս յառաջադիմութիւնը, զոր Դրամատունն ունեցած էր Միքայէլ Փորթուգալի Տեսչութեան ներքե, անձանօթ չպիտի Ֆնար:

Գաղղիոյ ակրտիւնն իսկոյն նախկեց անոր երկրագործական Արժանեաց շրանշանը: Կը սիրէր նայիլ անոր սպիտակ կիտուածկ տապին՝ որ իւր աչաց ուղէն կը բերէր զժուարին աշխատութեամբ պարապած օրերն և կը յիշեցնէր իրագործեալ յայտերն ու յաջողութեամբ պատկուած ջանքեր: Վեհ. Սուլթանն ալ քիչ վերջը պիտի վարձաւարէր անոր անշուն վաստակը և յայտնէր իւր գահաթիւնն ու մեծ վաստակութիւնը՝ կարգելով զինքը, 1801ին, նախարար իւր Անձնական Վանձուն, Քակոր փաշայի մահաւորէն յետոյ:

Միքայէլ փորթուգալ կը թողա Դրամատունն՝ ոչ առանց կասկածելու այդ հաստատութեան սպառնալիքն նկատմամբ, որուն վրայ այնչափ կը հարստանար, և կ'ընդունի գոհութեամբ նոր պաշտօնն, իսկ գի կարող պիտի ըլլար ուղղակի Աստերական անձին օգտին իսկ նախընտրելու իւր քաղաք ջանքն և առաջ, իւր կեանքն իսկ:

Իւր նախորդին վարչական գրութիւնն ընդունելով, և սակայն խախտելով տեսակ մը գեղձումներ, քաղաք փոխը կենդրոնացուց մեծամեծ ձեռնարկութեանց հետամտութեան մէջ, ինչպէս Ալբրաս գետին վրայ նաւարկութեան ծրագիրն և Սերանիկի քարափանց շինութիւնը: Այս վերջինը միակ առաջարկութեան էր որ ի գործ դրուեցաւ:

Նշանման նոր մղում մը կու տայ Հերթէյի Աստերական պաշտի գործարանին, և անոր արտադրութիւնը կը սարածէ Լեյպպից ու Վերիկայի մէջ իսկ: Ինքն է առաջին և գլխաւոր պատճառն ունեն կերպ յառաջագիմութեանց որ հան կը կոտարուին, գրած է Լեյպպից Հերթէյ:

Վեհ. Սուլթանը անոր խորհուրդը կ'ուզէ ամէն գրաւորութեան գործառնութեանց վրայ, և սակայ կը հրապարակ զինքը նախապարտադիր խորհրդին ներկայ դնուելու:

Փոխարէն իւր բազմաթիւ ծառայութեանց և անխնայ ջանքի՝ բարձրացաւ Վէրիկութեան ամենաբարձր տատնանքին (1893), և ստացաւ հետզհետէ Մէնիսիէյի և Սմանիէյի սկանակաւոր պատանդանները, ինչպէս նաեւ Խմիսիէյի և Խաղաթի սակի ու արծաթ շքադրամները:

Ընայ այնչափ վատտակ, այնչափ երկարածից տգնաութիւնը անգաղար հարուած կու տային իւր անողջութեան, առանց սակայն նախատեսել տուաւ ողետարի վտիճանն, որ տեղի օւնեցաւ 1897ի վերջերս, իւր առաջգ հասակին մէջ, և գրկեց Վեհապետն իւր ամենաշաւատարի մէկ պաշտօնեայէն, ինչպէս նաեւ Սմանիէյի մարդը՝ իւր իրականց յայտ նախանձախնդիր մէկ անձնաւարտութիւնն:

*
*
*

Իւր արգալստիութեամբ և ուղղութեամբ, որ զինքը գերի ըլլին իւր պարստոյ, իւր խորին համալսութեամբ և վերջնական անձնական բարեմտնութիւններով միայն պիտի կորենար Միքայէլ փաշա, եթէ չունենար իսկ քաղաքական վայրուն գիրքն ու բարձր պաշտօն:

նր, — գոտուից առաջին կարգը անանց հետ՝ որ պատիւ կը բերեն Սամանեան տէրութեան և Հայ ողջին:

Անձ եղաւ նա ոչ միայն ամենաբարձր աստիճանաւ և տիրու-
ածին ու բազմաթիւ շքանշաններով, այլ նաեւ մանաւանդ բարոյա-
կան յատկութիւններովն, որդարութեան հոստատ սկզբունքներովը
և կենաց ու պատասխան ճշմարիտ և ազնիւ գիտակցութեամբը: Ար-
դարութիւն, սկզբունք և անսահման անձնատիրութիւն գոյնս պաշտ-
պանելու համար, ահա իւր բոլոր կեանքը, զոր սիրելի իւր հա-
րալին պաշտանութարութեան, ինչպէս նաեւ բնաանկեղծ յարկին մէջ:
Կը սիրէր կեանքը, վասն զի կարող կ'ըլլար զորդացնել, աղնուայր-
նել, և գործածել այն պատուական ձերբերք՝ զոր բնութիւնը հնո-
հած էր իրեն շաղխարար:

Այլ մէկ վայելք, ոչ մէկ բնկերական գրասանք ունեւոր բազմ
եղան, որչափ բնութենաց մէջ անցուցած ժամերն, երեկոյցին կամ
ապառ օրերը, մօրս քով, իւր հինգ դաւաններէն շքնադասեալ: Վայ-
րերս շատ վաքրիկ էին զինքը կարենալ հասկնալու համար. անանց
բաժինն էր զգուանքը, մինչ ելբօրս և իմ բաժինս էին իւր խա-
քերը՝ զոր կ'ընդունէինք իւրեւ ճշմարտութիւն և կենաց կանոն.
այնչափ մեծ էր մեր հաւատքն անոր վրայ: Եղաւ ինքը մեր ամե-
նասիրելի բարեկամը. համբերութեամբ և ժպիտ ի չրթեւնս մտիկ
կ'ընէր մեր այլ բնից այլոյ հաւանդուն տեսութեանց՝ պարտադալից
խողով գոյնս մեղմացնելու հոգր: Ատէս բարձրաճաշն կը կարգար
մեզ, կարծես իւր առայդ արաստանութիւնը կը պարզէր խթին
կէտերը, և իւր քաղցրահիւստ ձայնը կը թափանցէր մեր օրսին
խորերը: Ապա կը մեկուսանար իւր մատենադարանին մէջ, որ մեր
վրայ կ'ազդէր իբրեւ նախախան աւել մը, և ուր կը մանկիւք լուս-
ու մունջ բնթրիքէն յետոյ, երբ գիշերուան ժամերն յառաջացած
էին, զիպոյ վայրկեանին ըսելու համար. « Հայր, բարի գիշեր », և
խելլու հանգստեան համբոյրը:

Այն մատենադարանին մէջ անցուցած ժամերուն արդիւնք եղաւ
« Եղիշեայ Քննադատութիւնը », զոր սկսած էր 1878ին, և զոր
աւարտեց 1880ին, թափելով անոր վրայ իւր բոլոր հմտութիւնը՝
պատմութեան, բանասիրութեան, կրօնագիտութեան և քաղաքագի-
տութեան մէջ: Այն աքնութեանց արդիւնք եղան նաեւ բազմաթիւ
գրութիւններ իւր մամանակին քանի մը անձնաւորութեանց և գա-
նաղան պատմական գիպումաց վրայ. ինչպէս նաեւ Կրեակէի պատ-
մութիւն մը, և Պարթեւոյ պատմութիւն մը, որուն առաջին հա-
տորը միայն աւարտած է և որք կը կազմեն իւր անտիպ երկերը:

Պետական մարդը, որ այնչափ յարգանք և հիացում կ'ազդէր
ամենուն, և հմուտ գրագէտը՝ մնաց միշտ պարզ և խոնարհ իւր բարձր
գիրքին մէջ: Վերամտաւորի եղաւ ամենուն, և մանաւանդ խոնարհ-
ներուն: միշտ լսեց անոնց խնդիրքը և ջանաց զոհադում տալ ա-
նոնց: Բայց երբեք չբռաւ խոտաւմ մը զոր ձեռնհաս չէր կտտարել:
Հասակը կու գային խորհուրդ հարցնել իրմէ. առանց բնորոշելու
մտիկ կ'ընէր իւր խօսակցին, և անգամ մը խնդրոյն տեղեկանալէ
յետոյ՝ կարծիքը կու տար ու կը պարզէր զայն ծանրութեամբ և
մեկին սնով: Աէր վարտներ ճամարտութիւնը յայտնել մեծամեծաց
անկում, երբ ասանք չեղէին արդարութենէ: Իւր հմտութեամբն և
յատակ բացատրութեամբ պաշտելի եղած էր Միքիէի ոչտէկրտաց,
որ անհամբերութեամբ կը սպասէին իւր գտնութեամբն ամենուն,
և անոնց ու անոնց յաջորդներուն թողուցած է եղեմական ուս-
մանց վրայ պատրաստում գտնութեամբիւնները:

Վերջապէս, կտրելի է բոկ Միքիէի վաշտի համար՝ թէ ոչ
ինչ կը պարտէր բախաին, և թէ ինքն իսկ պոյժաստացեց իւր
աստղը:

*
* *

Իբր անկենդան մարմնոյն քով, իւր լսյն մարմարեայ ձուկին
վրայ խոնարհած, կը մտածէր Արարչութեան այնչափ զեղեցիկ հրա-
շակերտին անհետացման վրայ, և կ'ողորայի մեր անգալմանելի կու-
րտար, թուեցաւ ինձ լսել իւր սիրելի ձայնը, որ կ'ըսէր ինձ.
« Ահա կը թողում յիշատակ մը և սրինակ մը մշանջնական »:

ԱՇԽԷՆ ՓՈՐՔՈՒԿԱՆ

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. Եղիշէ իբրեւ մատենագիր և Պատմութիւն Վարդանանց: - Բ. Միհրնե-
րսէ: - Գ. Փաբո թէպոս և Արեւելեան Կայսերութիւն: - Դ. Յազկերտ և
Սասանեան իշխանութիւն: - Ե. Վասակ: - Զ. Փաղաքակրթութիւն Հայոց: -
Է. Եղիշէի ուլ երկամիտութիւնք: - Ը. Կենսագրութիւն Եղիշէի: - Թ.
Զանազան տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք:

II

Եղիշէի «Վարդանն և Հայոց Պատերազմը» աւելի դիւցազններ-
զական քերդուածոյ կերպարանքն ունի քան պատմական դպրու-
թեան: Երբ ուզդի մը կենաց մէջ կը պատահի դէպք մը որ ամենուն
միտքը կը գրաւէ, ու արանց՝ կանանց և տղայոց եռանդը կը բոր-
բոքէ, այնպէս որ ուրիշ ամենայն հոգ և պարագումն ի րաց թողլով
զայն միայն կը մտածեն ու նորա համար կը շարժին ու կը գործեն,
այդպիսի վիճակի մէջ գտնուող ազգը ի հարկէ դիւցազնական նա-
հատակութեանց կը ձեռնարկէ: Այս մեծ դէպքս սրտերուն մէջ
կարգէ դուրս բռնութեամբ հաստատուած նոր և սուրբ հաւատոց
դէմ՝ յարուցեալ վտանգին երկիւղն էր, որոյ ներքեւ ալ կը ծած-
կուէր քաղաքական ազատութեան տենչը: Եղիշէ որ քարտուղար և
գինուորակից¹ ըլլալով Վարդանայ, ժամանակին իրաց կատարեալ
տեղեակ և գործոցն ալ մասնակից էր, որում բաժին բնկած էր
վառվառն երեւակայութիւն, անկեղծ ջերմեռանդութիւն, զգայուն

1. Սոփեբէ Կապ. - Հատ. ԺԱ, էջ 39:

և գիւրտտիպ ընտելան, բնակել և սիրելի բարձր՝ որով Հայոց ոչ-
խորհին խիստ շատ դաւաճաց մէջ հիւրընկալութիւն գտած էր, որ
ոչ միայն նախարարաց և պատեհապետաց հետ անձամբ ծանօթա-
ցեր էր, այլ և յաւազագոյն և ի դեռահասակ «կանոնց երանելի
առաքինեացն և կապելոցն և անկելոցն ի պատեհապետին՝ ճիւղ ծա-
րիւյսով շափ յակումէ յանուանէ ձանաչէր», այգլիսի անն նոյն
ժամանակին զգացմանց և զողովարաց անձնատրութիւնն և իւր
գրտածն այլ ընդհանուր վիճակին ճշմարտաւիպ պատկերը միայն
կրնար բլլալ:

Աւելորդ է հարցնել՝ թէ Լիզիւն պատմութիւն ուղեց գրել թէ
գիւրտտիպութիւն: Նմանօրինակ պարագաներու մէջ ուրիշ բա-
նաստեղծ համեմարներու արտադրածն՝ յետնաց կողմունէ ազգային
երգոց կարգը գրուեցան: Թէպէտ սոցա հիզինակները մի միայն
եղելութիւնը պատմել ու իւրեանց ազգակցացը աւանդել խորհեր
էին, և անշմուտ կամ անտարբեր իսկ էին գիւրտտիպութեան
կանոնաց: Լիզիւն ալ աւսածը և զգացածը առանց արուեստի մեղ
երկրորդել ուղեց: Բայց եթէ գիւրտտիպութիւնը նշանաւոր ձեռն-
արկութեան մը քերդողարտը պատմութիւնն է՝, իւր երկատիրա-
թիւնը ազգային վիպի ունենայն հանգամանքը ինքիքին ստացաւ:
Իւր արձակ շարադրութիւնն անգամ այնպիսի ներգաշխակութիւն
և շտիպակցութիւն մը առաւ, զոր ի գո՛ւր կը փնտռեմք ոսկեղարեան
ուրիշ ընտրելոջոյն մատենագրաց մէջ:

Արդարեւ նիւթ բնորոտած գործոյն շքեղ և ահաւոր երևոյթ
մը բնծայելու համար մտացածին կողմնած կամ մեքենայ մի յօրինել,
և բնթերցողին մտոցը հանգիստ ապու համար՝ գուրծնալի գրուագ-
նէր միջարկել, սոխորական եղած է համացեղ քերդումոց մէջ:
Առաջնայն պակասը զգալի չէ Լիզիւն: Նորա պատմած իրաց սկրզը-
նապատճառը Պարսից զՔրիստոնէութիւնը քննելու կամքն էր: Առտի
պարտ էր մեկ ցուցանել հանգիստակո՝ թէ ո՛չք և ինչպէս յղացան
այդ շար մասածութիւնը, որոյ վերայ պիտի շրջէր բոլոր իւր գրու-
թիւնը: Ինչ աւելի միտ ժամանակի քերդողք, նմանօրինակ պա-
րագայից մէջ, տանգարամեաից ժողով մը հնարեցին, Լիզիւն աւելի
պարզութեամբ և ճշմարտութեամբ մեր սոցիւս կը գումարէ: Գոյաց
ակումբը՝ զոր կը նախագահէր անձամբ արքայից արքայն, և յորում
հաստատուեցաւ սոսուգապէս այդ խորհուրդը:

Քրիստոնէական երանքը և գորտն բարեպաշտական զգացմունքը բնական կերպով կը հայթայթէին նմա հարկաւոր և վայելուչ մեքենայն, նախաստեղծեան մեծ խնդրոյն մէջ՝ միայն մարդիկ չեն որ կը գործեն, երկնային և անդեղային գործութիւնք այլ կը մասնակցին նոցա :

«Եթէ գիտէիք և երեւէր ձեզ յայանի», կ'ըսեն Հոյք արեգական պաշտօնն յանձն առնող նախարարաց՝ որք գտնուցին յԱզարաշխարհէ, «սուգ տոբն երկինք ի վերոյ ձեր, և թաղծեցաւ երկիրս ի ներքոյ տաից ձերոց : Հրեշտակք ի վերուստ են ձեզ բարկացեալք, և ի յերկրէս՝ մարտիրոսքն են ձեզ ցոտուցեալք » :

Երբ աշխարհին մեծ տոբոցները քրիստոնէից ձեռքը կ'անցնին ու մոխրապաշտութիւնը կը վերնայ, բնութիւնը իւր կանոններէն դուրս կ'ենէ, և յերկինս մեծ լուսաւորութիւն կը լինի :

«Փանծի ուր ոչ էր ակնկալութիւն՝ եթէ գտնուին Աստուծոյ ոք յիշեցէ, արհաւիրք մեծ անկունէին ի վերոյ նոցա, և ամենայն մարդ պատմէր բնկերի իւրում տեսիլս նորս և դարմանալիս : Առջնակէս և ոստեղք ի յերկինս երեւէին յոյժ լուսալիր պայծառացեալ, զոր ոչ ոնէին յառաջին բնութեանն » :

Իսկ երբ մոզերը Հայաստան կը մտնէին, «Ինէր գունդ զօրաց բազմաց, և շարաւրն աստանայ իրբեւ զօրավար ի մէջ նոցա երեւէր, և անդադար յորդորելով գամենեւան ձեպեալ փաթալացաւ ներ » : Դոյնպէս Վլասակ՝ իւր նենգութիւնքը գործողութիւն սկսած ասեմեր, «ի ձեռն կառ զստանայ իրբեւ զվաճան, և ապա զնա իրբեւ զրաջս, և եզեւ իրը զինուոր կասարեալ կամաց նորս » :

Անշուշտ փախաղելի էր որ Աղիշէ իւր զխաւոր նախաստեղծ միայն՝ բնառնեալք ատած հրաժեշտին տոթիւ, տանուտեարց ամբողջներուն ներքին փիճակը մեղ ցուցանէր, կամ դրաձաւորեալ կանոնց միայն սրտաշարժ մէկ դէպքը ի մէջ բերէր : Այդպիսի մի կամ երկու դրուագներ կրնային մեծ դեղեցկութիւն մը յաւելոյ և փոփոխութիւն տալ զրութեան, ասանց ճամբաւորութենէ խտորեկու : Այդպիսի սրտիս մը թերութիւն մի այլ բլլայ, գրուածոյն ոչ էութիւնը կը փոխէ և ոչ կասարելութիւնները կրնայ մեղ մոռցնել տալ :

Վրութեան նպատակը յաջողութիւն կամ յաղթանակն է : Բայց ոչ մարմնաւոր իշխանութեան վերականգնումք, այլ Քրիստոնէական ողորտութիւնն և վրայ ելելն յերկրն Հայոց, այդ ալ ոչ զինուց առաւելագոյն գործութեամբ ու Պարսից բանակները ի սարսա խոր-

ստեղծելով պիտի ըլլար, այլ մարտիրոսութեամբ: Միջոցը գործադրեցաւ ու նպատակը ձեռք բերուեցաւ:

Եղիշէի «Վարդանն» երեւի զարու մը պիտաւոր անցիցը մասնակցորութեամբ և ցարտ դատողութեամբ գրուած յիշատակարանը չէ, այլ նշանաւոր մէկ ղէպրի և անոր մէջ հանդիսացող անձանց կենդանի ներկայացումն: Բնաւորութիւնները տնայիտի զօրաւոր զոյններով կը նկարագրէ, որ կարծես տեսնել աչօք Սասնեանց միաշէնքան ինքնակալը՝ բողբոսալ ի հրապարակին, ու կը լսես դու ալ նորա «աշագին ձայնը» որ «չարժէր և սասանէր զամենայն բազմութիւն գօրացն, իբրեւ պէտքն ստափիլ զի բողբոսիցէ դժով մեծ»: Վարդանայ քաջութիւնը զքեզ կը փռէ իբրեւ թէ իրեն հետ դեռ նուարակից ըլլայիր, ու կը հարուխ անոր սիրովը՝ որպէս Եղիշէն: Վրասական՝ նենգութիւն դաւելու համար՝ խիզախ, ի պատերազմի՝ երկչոտ, և աշխարհափառութեան մէջ զեղծ ըլլալը կ'իմանաս: Մեր Միհրանիստի խորագրութիւնը և երկայն սառն աւագ պաշտօնի մէջ ստացած փորձառութիւնը և Սրեայ տէրութեան մէջ ունեցած մեծ ուղղեցութիւնը կը հասկնաս: Ստորեւ մի առ մի պիտի քննեմք սոցա իրարանշխարհն բարբը՝ որպէս կը ցուցանէ մեզ Եղիշէ: Սբաւ երբ ի հրապարակ կ'իջնեն, իրենց բնութիւնը և կրիցը համեմատ կը յարբառին և գործեն միշտ: Հեղինակն ալ տակի գիրը գիւցուցունս կը խօսեցնէ քան ինքը կը խօսի: Սոյս է թէ ուղղային կենսական մեծ եղելութեան մը մէջ երեւելի եղող անձինք, եթէ սիրելի ըլլան կամ եթէ տակի բնթերցողաց, ստանց խաբար տակի կենդանութիւն կու տայ գրութեան և տակի համակրանս կամ բարկութիւն կը հրաւիրէ՝ քան եթէ հեղինակն ինքզինքը մօտիկ ընել տայ նոցա տեղ: Վասն որոյ խօսակցութիւնք բնական կերպով բուռական մեծ տեղ մը բռնած են յիշիշէ:

Հայաստանի կրօնական յազման մէջ՝ ետեւողեամբն ամենէն նշանաւոր և խորհրդոց և բարբառոյն բռնութեամբը իրաց մեզմե տուողն երկը մի էր, որոյ անուամբն յորջորջեցան տաթիճանաւ շատ տակի վեր եկեղեցականք ալ: Մինչ ժողովուրդը զարուց ի զարու Վարդանայ անուամբը փառասերեց զաշխարհիկ պինտորս և զգօրաւ զլուխս՝ որք սպարապետին մարտակից կամ վկայակից եղան, «Վեռնգեան» կոչեց այն սրբակրօն, արի ուխտաւորներն՝ որք իրենց արեամբը հաստատել ուղեցին իւրեանց քարոզած կրօնին ճշմարտութիւնը: Վեռնգ որ քան զամենեւին ճոխացեալ էր կրօնական գիւտութեամբք, և զոր պարտիկք եւս «աւագագոյն իրատաւառ և պատ-

ճառ համարէին ամենայն իրացն Վարդանայ և զործոցն որ ի ժա-
մանակին յայնմ գործեցան յաշխարհիս Հայսց՝ օ, պիւստ ծերունի
մի էր, և ախտացեալ մարմնով (անշուշտ այնպիսի հիւանդութեամբ
մը որ գրնութիւնը կը դռննացնէ), « և ձեռնարկութեամբ յաշխարհ
չկը գտեալ դատաջութիւն, և հիւանդոս կենօր ձանձրացեալ էր և
փափաղէր ի մահ քոն ի կեանս »։ Ասնք իւր զաջնապետին
Գեղեշապէս խօսքերն են, յայց և այնպէս կը զուգանեն զպայման
խառնուածոյ յորում կը գտնուէր մարմնապէս II. Վեռնդ, և որ
իւր բարոյական վիճակին վրայ ալ պէտք էր ներգործել։ Տարակցոս
չկայ թէ նոյն իսկ աստուածային նախանձը անհատին ընտելանք
և հանգամանաց համեմատ տարրեր երեւոյթներ կրնայ ընծայել։

Վեռնդ առաջին անգամ կը ներկայանայ մեզ երբորդ Յեղանա-
կին մէջ։ Հարիւրուոր մօտեր զօրաց բազմութեամբ ի Վարդեհունդ
կը հասնին, ի գիւղաքաղաք մի մեծ՝ յԱնդզ, և կ'ուզեն կտրել
եկեղեցւոյ դուռը և կրտսի պաշտօն հաստատել։ Վեռնդ, որ անդ
էր յայնմամ, առանց նախարարաց հաւանութիւնն առնելու, առանց
անդամ եղիակոյրոսաց խորհուրդ հարցնելու, կամ թշնամւոյն և իւր
գործութիւնը կշռելու, անմիջապէս կը հաւաքէ զժողովուրդը, ջարդել
կուտայ վերդերով զկառախուն մոզաց, և կը սարսափեցնէ ու կը
ցրուէ զամբօխն։ Այդ եզու սպառնալուքեան սկիզբը։

Նրկորդ անգամ կը տեսնենք զՎեռնդ հինգերորդ Յեղանակին
մէջ, երբ Վարդանայ բանակին հետ Ասորայրի գաշար երթնալով,
պատերազմին նախընթաց դիշերը զօրաց կը խօսի։ Հառիս առաջին
կէոր գուցէ Լղիշէի ամենէն ակար մասն է։ Բայց հետզհետէ մաս-
ժութիւնները պարսպայից և խօսողին յարուց համեմատ կը ստա-
կանան։ Վերջին կիսոյն մէջ բազատորոտ զգացմունքն այնպիսի
տեղին դառնութեամբ խմբեալ են ու մարդկային աստուարները,
նոյն իսկ ընտելեան տկարութիւնքը՝ որպէս բաղդ և ծարու, կամ
եղանակաց փափոխմունքը՝ որոս ամենխմտաւ Արարիչը միացուցած
է պէտպիսի տխրութիւն և հեշտութեանց հետ՝ զկեանս սիրելի ընելու
համար մարդկան, այնքան տեսալ դոյներով նկարագրուած են, որ
ամենէն հոգեւանդն կրօնասիրութիւնը միայն չի բաւեր զայն մեկնե-
լու համար։

1. Փարս. 1873, էջ 301. — Գեղեշա- տուէ առեյի եւս կորեաւ աշխարհն Հայոց
պատէ ալ Վեռնդի կ'ըսէ։ Մեր լուեալ Նոյն 207:
է վասն քո՝ թէ օրինաց քրիստոնէից իր- 2. Լղիշէ. Բ. 68:
բեւ զբեկ որ տեղեակ չէ, և ի քո խրա-

Աթերորդ Անդանակին մէջ նոյնորինակ զգացումներ կը զնն Աղիշէ Ղեւոնդի բերանը: «Ա՛յ ահա ամենայն լի են տխրութ. է որ ի ներքոյ, և է որ արտաքոյ. ցուրտ և սօթ, քաղց և ծարաւ և ամենայն աղքատութիւն կտրտութեան: Այտաքոյ՝ անիրաւութիւն, յափշտակութիւն, զէճ պղծութիւն անատակ յարձակմամբ. ի ներքոյ ամբարշտութիւն, ուրացութիւն, աղիտութիւն, անդարձ մոլորութիւն ի կամաւոր աղտաութենէն»:

Վերջապէս երբ անապատին մէջ տոկանք կը գոցուի ու զահիճք կը պատրտատուին կատափելու, այն վերջին ահաւոր վայրկիւնին ալ Ղեւոնդ կ'երեւի մեզ իրրեւ տաղնորդ և հրամանատար նախատակութեան գործոյն. ինքն երէց՝ կը հրամայէ Վաթիկոկոսին. «Մատիր, յատաջեա՛ ընդզէմ որոյն, զի զու տատիճանաւ ի վեր և ո քան զամենեւեմն»:

Արքան կը ստորերի Ղեւոնդեայ անյօղորդդ և անընտել եռանդէն՝ ՍաՀակայ Ուսումնոյ վարպետ և խոհեմ վարմունքը:

Աղիշէի տէն բնթերցողը գիտեն զՊատնձար, գեւորւն Վանատունի, որ Վիշան Վարդապետին զեղեցիկ Տաղիէն միտն նիւթ եղած է, և որոյ համար սակայն մեր հեղինակը ութ տասը փոքրիկ տողեր միտն յատկացուցած է: Վիթական գորտթիւն մի կայ այդ տողերու մէջ. թէպէտ եթէ մի առ մի քննեմք գիտա, կարգէ դուրս բան մը չենք գտներ: Տեսայ մատանոյ փոքրիկ գմբախտի մը վրայ փորագրուած չին Աթենաս մը, որ վաՀան ի ձեռքն սղեւուն միջին կ'իջնէ ի պատերազմ. եթէ քանդակին իւրաքանչիւր մասունքը դնես, զգաւ իրենց փոքրիկութեան մէջ չեն կրնար քու հետաքրքրութիւնդ յազեցնել. բայց ամբողջին այնպիսի կորով մը, հօդի մը աւաւած է անտնուն ուրուհատագործը, որ կը ապաւարտի մտացոյ մէջ, և կարծեալ թէ ահա հեռուն այերց մէջ կը տեսնես բարկացալոս գիցուհին որ կը սահի կաւ գոյ զէպ յերկիր:

Ա՛յ քանի տող զարձեւալ բաւական են ծանօթացնելու համար երկու ուրիշ անձինք ալ. Գլարիգին և գլամաւականն խուժատանցի:

Աղիշէ իւր նիւթովն այնքան վառեալ է՝ որքան կրնայ պահանջիլ զիցազներգակ քերթողէ. գրութիւնը այնչափ յարասեւ եռանդն, աշխոյժ երեւակայութիւն, փանմ և զեղեցիկ իմաստներ կը պարտենակէ, որչափ պէտք են ապագափետլ քերթուածոյ: Այսին խոյժրիտունէական և մաղական վարդապետութիւնը, յորդորակը և պաշարալը, որ այսօր մեզ քիչ քերթողական կ'երեւին, այն ժամանակին ամենէն աւելի ուշագրաւ, կարեւոր և ախորժական ինդիւրներն էին:

Վարդապետութեանց մէջ կը գերազանցէ Նզդէ։ Այսպէս պատերազմը այնչափ աշխոյժ և կենդանի է որքան Համերոսինները։ Եւ յանդիման կը տեսնեն զօրավարաց կարգապահութիւնքը, պարսկական և հայ դարաց տեսակները և զինուոյ ստորազոր։ Վրտէ շատ ասկաւաթիւ մոտենազրաց նման, խառնել յանկարծ զուարճալին և հեշտալին՝ տխուր և վաւեր մէջ։ Բազմակոյտ խոցելոց մնչիւնք և բնկելոց մոնչիւնք աննշիւզ հնչեցուցած ատենը, կու յիշեցնէ քեզ « զօրնունային մամանակը և ծաղկալից դաշաք », որով յորդաշատան արեանց զորքիլէն թմրած և վիրաւորներու թաւալլոր խաղալէն սողալէն, վաւերաց կոթմանէն և յարից սղեղանց մայրմանէն և մեծ զարարութեոյ շնչմանէն ափշած մխար՝ յանկարծ կը սթափուի։ զատնակակիծ աղիտին սառակութիւնը կ'ըմբռնէ։

Եւսկ երբ Հայոց փափկասուն Տիկեանց վիճակին սիրտը ճմրած, կը տարտետ որ սոցա ամուսինքն ժամ յառաջ պտոնան ի Հրեայ (Հերաց քաղաքն արդի Արզանաց),

« Բազում ձմեռաց հալեցան ստոնամանիք, եհաս պարուն և եկին նորէկ ճիծեռաւք, տեսին և խնդացին կենցաղասէր մարդիկ, և նոքա ոչ երբէք կարացին տեսանել զանձկալին խրեանց։ Կտգիկք զարնանայիկք յիշատակիցին զպսակասէր ամուսինս նոցա, և ոչք խրեանց կարստացան տեսանել զցանկալի դեպ երեսաց նոցա։ Ապառեցան բարակք որսականք, և խցեալ կուրացան արշաւանք որսորդաց »։

Ասմիս զաղսփար մը ունենալ Ատանեան Ալքայից արքային արքունեացը վրայ։ ահա թագաւորին սիրելիներէն մէկը հիւանդ է, և բժիշկ կը կանչեն որ արատնաք պաշտաւ կ'երթայ։ զու ալ բնակեացիր նմա։

« Եւ հասեալ ի մեծ հրապարակն՝ տեսանէ զբազմութիւն սրտատաւորացն և զառողջութիւն զեղեցիկ երիտասարդացն, և եւս ի ներքս մասաւոյեալ ի սրահսն արքունի, և անդ տեսանէ զամենայն սպտաւոյրացն զչքնաղ և զգրանչելի տեսին, և ոչ ինչ զարմանալ բնդ հրաշակերտ տեսիլն։ Կտես և թէ զաշոյք անոնտկապք իցին և համակ ակեղէնք՝ յորաց վերայ հիւանդն տնկեալ զնիցի, շէ լնչ նմա փայլմ զայնմ ամենայնէ։ Եւ ի բաց հրամայէ տոնուլ զտիկահառ վերաբերան, և ձեռն ի ներքս տարեալ, գննէ զամենայն մարմինն, և թէ ջերմ իցէ բնութիւնն, և եթէ սիրտն ի տեղաջն հանգստ կայցէ, և կամ թէ լիարդն կակուղ իցէ, և կամ թէ չարսք երակացն յարմար իցին։ և բոտ նմին զգարման բժշկութեանն տանէ՝ շնորհելով նմա զառողջութիւնն »։

Արքան չի հայերի և չի տկարանար Աղիշէ երկայն նկարագրութեանց մէջ, նայեքան սոցոս և կարճերուն մէջ: Քաղղատակ Տիկնանց նկարագրին հետ որ տառջին տեսակին կը պատկանի, սոցոս տրանց համար պատշաճը:

«Առաւել բնոյ այն եմք սքանչաղեալ, զի մարդիկ փափակ իրրեւ գնաւ» բնագործականուն բնակիչք ձիւնեղին լիւրանց՝ Լոգեն բնակիչք խորշակաւորի դաշտաց: Իր գորին ազատ երևոյ յրչեին ի մէջ ծաղկաբեր լիւրանց, բնկեցան ի բացակէղ ուշխարհն արեւելից, կապեալ ստիւք և կապեալ ձեռքք»:

Ինչպէս որ տեսանք, Աղիշէի մէջ արտաշարժ և գոգարիկ զգացմունք պակաս չեն: Բայց վսեմք և դորաւորը շատ աւելի յոճախ են: Առաջին եօթն յեղանակին, ի բաց առեալ մէկ քանի վիճարանական կամ խրատական հատուածները, ծայրէ ի ծայր վեհ և կորովի իմաստներ և պերճ և բարձր ասացումս ունին: Ամանութիւնները վսեմ են, զիմաստութիւնք, հակադրութիւնք և ուրիշ դանդաղան ձեք բանից լի են քերթողական սաստկութեամբ: Բացատրութիւնքն երբէք չեն նուաստանար:

Ապրելի չէ Աղիշեայ գրութեան գեղեցկութիւնը մի առ մի գնել տալ. զայն միայն յիշեցնեմք, որ երբ Բաղիւրտի վրայ խոտի, կամ նորա հրամանները և սպանակիքը ի մէջ բերէ, իմաստները սովորականէն աւելի կը բարձրանան:

Նորութեանս որ մը իւր քաղաքին պարսպաց վրայ ձեռնուր տանը ըսեր էր. «Այն այն մեծ Բարեկուն և զոր ետն չինեցի ի տուն Թագաւորութեան հաստատութեամբ դորութեան իմոյ՝ ի պատիւ փառաց իմոց»: Բազկերտ՝ երբ Հայոց Տանուտեալք կը մերժեն զիւր հրամանն ու կը յայտնեն նմա թէ պատրաստ են ի մեռանել...: «Այ կարէք աւերել, տալ, դանխար ամուրս իմ, և ոչ որում ցանկացեալդ էք՝ վարկադակի աամ գտանել ձեզ»:

Բնասորութեանց և բարոյց սեփականութենէն, իմաստից և բզդացմանց վսեմութենէն, ասացումսն և ոճոյ պերճութենէ գտաւ, Աղիշէի «Վարդանն» պոեմի յատկութիւն մի ալ ունի, այն է ժամանակին հանդամանաց, զուգակից զիպաց՝ սովորութեանց՝ ճշմարտաւոր պատկերն բլլալ:

Թեպէտ պատմութիւնը և Աղիշէ ինքնին մեզ կը դրուցեն՝ թէ Արշակունեայ Թագաւորութեան բաժնայէն ետքը «ի նախարարան տեղանէր իշխանութիւնն», Հայոց ուշխարհին մէջ իշխեցողք՝ չէին նախարարք և ոչ իսկ մարդպանն, այլ Արեղեցականութիւնը, որ

կորոյ էր՝ եթէ հարկ ըլլար՝ ամենայն բնական և քաղաքական կորոյ և կտայ խելբու և նոցա տեղը հաստատելու հետեւեալ գործ հարկի օրէնքը:

Չեն եղբօր հարազատի ի մերձաւոր իւր լիցի՝ որ անցեալ իցէ ըստ ախտ պատուիրանին Աստուծոյ, և մի խնայեացէ հայր յարգի, և մի ակն առնուցու որդի հօր պատուոյն, կին կառուցի բնդ առն ածուանդ, և ծառայ դարձցի բնդդէմ ահառն իւրոյ: օրէնք աստուածայինը կողոյցեն թողաւոր ի վերայ ամենայնի, և ի նոյն օրինաց բնկողին յանցաւորք գպատիմս դատապարտութեան»: Արայ ձայնին ամենեքեան սաք կ'ելլին «զինեալք և սազաւոր տեալք, սաք բնդ մէջ և վաշան ի ձեռին՝ ոչ միայն արանց քաջաց, այլ և կանանց ստնականաց», և որ մէկ զիջելուան մէջ վառեց կողմեց երեք բանակք՝: Եղիշէ զքեզ հանդիսովից կ'ընէ մագաց խորհրդոյն և հմուտ նացին օրինաց և բարուց: Աչացդ ապիւն՝ մեծ հազարապետը ստեանը նստած՝ հրապարակու էր հարցադորձէ ու էր դատէ հեռզհեռ՝ իշխանութեան զէմ զէնք վերջնող նախարար ներք, եզխակոյստունքը և զՎասակ: Սասանեանց դատաստորոտուն և վարչական ձեռն տեղեակ կ'ըլլատ: Գրացի սզդաց մի ըլլային ու Հայոց հետ ունեցած վերաբերութիւնքը էր հասկնաւ: Կր տեսնու գարձեալ Հայոց կանանց վիճակը, իրաց մէջ նոցա ունեցած մասնակցութիւնը, ստանին կեանքը, տներնուն ձեւը, տնեակներնուն զարդարութիւնը և կարասիքը, կերակուրներուն տեսակներն և դրամութիւնքը: Եւրոպէս կը դուրսանէ քեզ՝ թէ Հայոց աշխարհին մոգովորդը քանի կարգի մարդկան կը բաժնուէր, և թէ ինչ էր իւրաքանչիւրին վիճակն ու գործը. սրչափ հարկա կը հասուցանէին. ինչ էին շինականաց աստուպանքը և հողերը. բարեկեցիկ ճոխութիւնը ինչ աստիճանի հասած էր ազատաց մէջ. երկիրը սրբան հարստացած էր:

Վերջապէս դուցա ամենուն հանդիսարանն եղող աշխարհին «անստառութիւն» և «անկոյս» վայրերն, «ձիւնեղէն լիւրինքն», ստանամոնիքը, ձմեռային սարսափելի բուքերը, «ծաղկաբեր» բլուրները, «անկասկածելի» և «անխաբ» ամբողջներն, «ազատ» էրէքն, բնակչաց պարզութեան սէրը, սզգու յիշատակութեամբ քեզ կը ներկայանան:

Չայդոսիկ և այլ բազմապիսի տեղեկութիւններ, դորս մի առ

մի ի համար տառ արկաններ անկարելի է, կը գտնեա յՂդիշէ, բայց նա տանց ամէնքը քեզ հասկցնեալ զիտմամբ յառաջ չըրերք, այլ երկրորդաբար և գրեաթէ պատահմամբ: Երբն միակ նպատակը՝ իւր և Ստամբուլ սիրելիաց նախատակութիւնը պատմել է. բայց որովհետեւ հանա հանձնարոյն եզական մէկ յատկութեամբք ամենայն ինչ կը տարաւորէր իւր մտացը մէջ, քեզ ալ կը հաղորդէ ամէն սեռածները: Նման քաղաքի մը կամ բնութեան գիտաւոր զիրքի մը լուսանկար պատկերին, որ կը ցուցանէ ի մտաւստ և խոշոր չափերով գառարկայն՝ որոյ սղոցաւ այդ պատկերը շինուած է. միանգամայն շատ մ'ութիւն ներկայ մանրամասն հանդամանք, ինչպէս չըջալոյ լերանց պարեր և ծառատառներ, այդեաստներ, արտաբայք, հորագործք և արջառք որք զիպմամբ անց կը գտնուին, և որք աւելի փոքր չափերով նկարուած բլլաշնուն համար, նուազ ճշմարիտ և ճշգրիտ չեն, բայց աւելի մեծ ուշադրութեան կարտա:

Սակայն «վկայ» բառով ամենեւին չեմ ուզեր հասկցնել՝ թէ այդ գրութիւնը տառապելոք խառնուած բլլայ. կամ թէ ինչպէս ոմանք տեսցին, «արձակ շարակուն մի է, այլ ոչ պատմութիւն»։ Եղիշէն աւելի անսուտ և անկեղծ բլլայ կարելի չէ. նա յաջողած է իւր ժամանակակից զիպաց և անձանց և բարուց այնպիսի հաստատրիմ նկարագիր մը սալ, որպէս քիչ պատմագիրք կրցած են բնել: Նա ոչ մի կարգի և ոչ մի կուռակցութեան կը պատկանէր. հայրենի սուրբ կրօնին ազատութիւնը միայն վնասուելով՝ ո՛ր և է եղիութիւն կամ ճիշդ որ այդ նպատակին ծառայէր, ուրիշներն ինչ աչօք ալ նկատէին զայն և որբուն ալ ջանային ծածկել, ինքն արդար և բնական կը գատէր առանց քողոյ, զգուշաւորութեան կամ սեթեւեթից հռչակել:

«Յայնմ ժամանակի սիոնեցան եպիսկոպոսքն յիւրաքանչիւր իշխանութիւնս, և տառքեցին զքորեպիսկոպոս ի գիւղս և յաղարակս և ի բազում ամուրս լեռնային գաւառացն: Գրեցցին և ժողովեցին զբազմութիւն արանց և կոնտնց, շինականաց և աղատաց, զքահանայից և գմենակեցաց. իւրաւ եղին, պնդեցին և արարին զամենեւնեան զինուորս Վրիստաի»։

«Հառագրեմք, առ յղիշէ, զբազում հարուածս յորում պատահեցաք և մեք իսկ ականատեսս լինելով»։ Նա գրեալք «ոչ ի կարծ բնդատուցեալ և ոչ ի լուր պարթուցեալ, այլ զոր ինչ ինքնին անձամբ անդէն ի տեղովն պատահեաց և ետես»։ Աւելցնենք՝ զոր

ինչ արտաքին գրոց ու հաւատաց, կամ զոր ժողովուրդը ստահոտորակ կը հաւատայր ու իրեն ալ բնական և հաւատարմ կ'երեւար՝ :

Եւ արտհետեւ ուր սովորական պատմագիր մը գլխաւոր զեպք մը միայն կը տեսնէ ու բոլոր ուշադրութիւնը անոր վրայ ամփոփելով՝ կարգաւ և ռճով կը նստագրէ զայն, Եղիշէի ամէն առարկայէ սպասարուող միտքը հազար ու մէկ ուրիշ պարտադրանքներ ալ կը գրտնէ, իւր նկարագրութիւնքը թէպէտ հիմնադրի կենդանութիւն և իրականութիւն ունին, սակայն չորեքտասան դարուց յետոյ եկող բնութեցողաց դժուարաւ հասկնալի կ'ըլլան, որչափ ալ բացատրութիւնքն գիւրբմաց ըլլան և ընտիր :

Հայոց աշխարհն Մեծին Աղեքսանդրի արշաւանքէն ի վեր սապալէզ եղած էր երկու քաղաքակրթութեան, Վանականին և Պարսկականին : Վերադառնալով ինքն առաջնայն աւելի հաստատութիւն ստալով՝ երկուքին մէջի անհամաձայնութիւնը ստատեցողոյց, մինչեւ որ հուսկ յետոյ նշանագրաց զիտովն՝ նոր դպրութիւնք արեւմտեան քաղաքակրթութեան խմբին մէջ մտնեցին զՀայ ազգն : Եղիշեայ գրքաւոր ճշգրիտ պատկեր մի է այն երկրին՝ որ մրցարան եղեւ այդ հակառակ սղղեղութեանց :

Եւրոպացի հեղինակ մը երեք շորս գարէ ետքը՝ ուսունց լուսաբանութեան գրեթէ անխմանալի կ'ըլլայ իւր սղղակցաց : Ո՛ր մնաց՝ երբ այն հայկական բնկերութիւնք, որոյ ինչ ըլլալը կ'ուզեմք գիտնալ, խորտակած ու ուսունց յաջորդութեան լմեցած ըլլայ, երբ սշխարհագրական դրեց քիչ տեղեակ և ի նոցանէ հետի դանտինք, երբ՝ զանազան ստատեղաց ներքեւ՝ բուզմուղարեան թմրութեան, արթնցած, նոր բարբ, նոր լեզու, նոր ցաղափար ունենալու կը ներկայանալ, երբ գլխոյի և իշխող Սասանեան Պարսից կրօնքը և ուժորութիւնքը՝ բոլորովին կեյտարանափախ եղած՝ պատմութիւններն անգամ

1 Եղիշէ կը պատմէ երկու մեծամեծ բերքուց պարտադաց հրաշխք իյնալը և աստեղաց բնականէն աւելի լուսալիւ և ուղեմատ երեւելը : Գ. 42 :

2. Եղիշէի գծաւարկմաց բառերն շատ ի նուր ազգային ընթերցողաց հետաքրքրութիւնը չարժեք են : Վանասէրսն, որ թուի թաւական էին, հարցուցերէ զանաք պարբերի մի և պրերէ բառերն ալ, մեկնութիւնքն ալ, որ էին բառարանաց մէջ գտնուին զատ յայլոց :

Այդ բառերդ Հայոց համար անխմանալի չէին կրնար ըլլալ՝ քանի որ Սասանեան իշխանութիւնը կանգուն կայր : Եւ միայն յորժամ խաւանկան կրօնը բնդհանրանալով Պարսից աշխարհին մէջ, գտնեց ջնջեց զմեզական սրէնան և Չքաղաշտալ գեներն յատուկ բացատրութիւնքը ալ ի բաց լծափնեցան պարսկերէն լեզուէ : Եւ երբ այդ բացատրութիւնքը անհասկնալի եղան, պարթեւ ալ մեաքած չէր : Սակէ զատ, ինչո՞ւ գիտիւ պարթեւի,

մեր պատմագրութեան յատուկութիւնը կը կարծաթի. եթէ նոցա լեզուէն մանգաճար մետաղի բեկորներու և տառ սնդ մոռացեալ քարերու և խորաններու վրայ մնացած մի քանի բառ միայն դիտանաք, և անհմուտ լինեմք այն յազմաշատոր պարսիկ գրչագրաց՝ զորս եւրոպական հետաքրքրութիւնը և յարատեւութիւնը մոռացութենէ հանելով հաւաքեց, ուսումնասիրեց, թարգմանեց և մեկնեց վերջին երեսուն քառասուն տարուան մէջ, և որոյ այն սզգեբը միայն անտեղիակ են տակուին, որք ամենէն ուելի պարտին հետամուտ լինել նոցա: Աի բաւեր՝ որ հայկական հզօր և ճոխ բարբառն, որ հազար չորս հարիւր տարի յատմէ կենդանի էր, իւր հրաշտական կերպարութեամբը՝ երեւելի և զտղանի կանոններովը՝ ճշգրիտ ուղղագրութեամբը այսօր յանկարծ երեւան կրած ըլլայ՝ մոխրի տակ ծածկուած Պոմպէլային նման: Աի բաւեր՝ որ Վաղարշապատի մը զայն գործածած ըլլայ աշնքան ախրութեամբ և ճարտարութեամբ, որ Սահակայ և Մարտիկայ անգամ զարմացումը պէտք էր չարմել: Քստակախտն իջիշէ անթիւ խրթութիւններ պիտի պարտանակէ մեզ համար, եթէ քերականութեամբ միայն ջանանք զայն հասկնալ ու նորոշեալագրած հանգամանաց անգէտ մնամք:

Եւ որովհետեւ իջիշէի «Վարդանն» ազգային վիպի ամենայն կերպարանքն ունի, զմուսարութիւն մի ալ կը ծագի դրուածայր լնութենէն: Այդ տեսակ քերդուածք և յայդմ խակ է նոցա զիստօր արժէքը — խիստ շատ կերք կը պարունակեն, որով կը զոնաւորուին քիչ շատ ամենայն ինչ. չարք երբեմն իրբեւ չարութեան կը ներկայանայ. անպիտանը իրբեւ պիտանի, ու արժանաշարկը իրբեւ անարդ և անգոտնելի: Վարկութիւնը արդարեւ չի կուրացնէր զիջիշէ. իւր սիրելեացը սխտրանքը՝ ինչպէս և ատելեացը բարեմասնութիւնքը՝ կը յայտնէ շատ անգամ ու կը խոստովանի:

Երբ մինչեւ. ջալով Պարսկաստանի մէջ գտանին կրակադաշտ Պարսիկը. որ աւելի ճիշդ մեկնութիւնս տալու կարող էին իրենց պաշտած զենին նկատմամբ: Աին բառագրաց մէջ գտնուած մեկնութեանց մահմետականութենէն թաւական ետքը շաբաղբուած ըլլալուն մէկ տպագրոյն ալ այն է. թէ՛ այն բառերը որ նոր պարսկերէնի մէջ կան ջարդ՝ ու զիջ մեկնուած են. բայց անոնք որ մագդեզն օրինաց կը

պատկանին և կամ շկան տրամեան պարսկերէնի մէջ, անոնց բարբառովն երեւան կաշակած իմաստներ արուած են. այսպէս գումէզ թարգմանու եր է ոչնաւ խոս. մովսէսեան մովսէս՝ իշխանաց իշխան. քրտիկայ՝ լուսցումնի փոք. Երան և տաներուն՝ մեծարոյ և պատուական. զանգիկ՝ տպաստօր, զենիմագդեան՝ ճառատաց հաւատար, և այլն:

Հետաւոր աշխարհաց և դժուարին պատահարաց և սքեւածից ի խորն-
դիր՝ ճամբաց կ'ելլէր զէպ ի Զնդիկս, տեղակալ կարգելով զնաւ Կա-
կրս յետ երկաթամանակեայ պանդխաութեան, զորձեալ կու գար
իւր տիկոսը, կ'առաքէր զնա ի Քիւզանդիոն Քիւզոսի Հետ զաշինա
կուելու Համար:

Ընծ պատիւ և շքեղ հիւրընկալութիւն զտէր էր Միհրներսեհ
Կառանդնապոլսոյ աբքունեայ մէջ. և յարժամ իւր պաշտօնը յա-
ջալութեամբ կատարելէ ետքը կը վերադառնայր ի Վասն Պարսից,
զիւր բազմամեայ փաստական և զազեւոր ծերութիւնն կը յիշեցնէր
թագաւորին և Հրաման կը ինչդրէր յիւր բնիկ տառան յԱրաւելը-
Պատմանա երթալ ու սնոց սնցնել ֆիաջած կեանքը: Վաստ՛ իւր
քաղք պահէր էր Միհրներսեհի երեք որդիքը. զՋարաւանդ՝ աչր ի-
մաստուն՝ որ Մովսէստուն Մովսէս էր ի ժամանակին, զՄահմէդ՝
Համարակալն աբքունի (յայտաշխ), և զՊիւրճ Ֆարսանա՝ աչր քաջ
և կարօղի որ սպարապետ էր Ալեւոյ. և որձուկեր էր զՇայրն: Սա
իւր երջիւր երթալով՝ շորս զիւզ շինէր էր սնոց յանուն իւր և որդ-
ւոցն, և ամէն մէկուն մէջ տարաշաններ կանգնէր էր. սոցա եկա-
մասա Հայթայթիւս Համար ալ մեծամեծ ազարակներ յատկացու-
ցեր էր, որոց իւրաքանչիւրն ունէր 1000 ձիթենի, 1000 նոճի և 1000
տրմուկներ:

Ընայց Միհրներսեհ չկրցաւ մինչեւ վերջը փայելիլ իւր տառնձնու-
թիւնը: Քաղկեդա իւրկորոզ տիկոսը երանելուն պէս, կռչեց զնա
փերատին ու յանձնեց նմա կառավարութիւնը: Միհրներսեհ Համա-
րեղ սրինօք և օգտակար կարողութեամբ՝ մեծամեծայ և փոքունց
առ զոչն ունեցած փաստաւթիւնը և Համակրութիւնը տակցուց:

Աւրդ է ահա պարտիկ պատմչաց քիչ մը ծանծաղ՝ բայց նպաս-
տաւոր նկարագիրք: Տեսնենք արդ իշխելինը:

Եպիսկոպոսունք զնա իւրեանց նամակին մէջ «յոյժ իմաստուն»
կը կռչեն: Դորոս յիշատի այդպիսի գովասանաց օրժանի և յոյժ
պատկառելի անձ մի ըլլալուն ապացոյց է այն իսկ, որ երկու տախ-
կան ինքնակալք՝ Վաստ և որդին Քաղկեդա Ք՝ իրենց երկար բազա-
կայութեանց ժամանակ շէին երկուացի փոխանարց կարգիւս զայն՝
որում «չէր ոք ամենեւին որ իշխէր քառ ձեռն նորա երանել. և
ոչ միայն մեծամեծք և փոքունք, այլ և ինքն թագաւորն Հրամանի
նորա անապր»¹ և:

Միշրներսե՛հ թէպէտ որտաքին գիմօք մեծարէր զՎատակ, քանի որ տպստամբութիւնը յտաին էր, այլ ի ներքոյ յայժ ցարովիք գեա՛ւ։ Անոր անաչառ զատաւորն եղաւ. և կապեալ նախարարաց հաստատամտութիւնը տեսնելով՝ « սկսաւ արկանել սէր ընդ նսա իբրեւ ընդ սիրելիս Աստուծոյ, և բազում ոգւորմնօք ամէր գիտադաւորն ի հասնաութիւն, զի թողութիւն արասցէ նոցա ի կապանացն իւրեանց... և զկապելոցն ոչ երբէք չարախոս կամէր լինել մինչեւ ցոր վախճանի կենաց իւրոց »։

Զստարապաշտութիւնը չբարոցնց Հայաց, ու ի գրադաշտական սրինաց կ'երևի թէ միայն երկարմատեան սկզբունքը կ'ընդունէր¹, որ միայնայ Աստուծոյ կրօնքէն ետքը ամենէն բանաւորը կրնայ համարիլ։

Ասեալն Միշրներսեհէդ կը նկարագրի իւր իբրեւ « յեր մի լի գտնութեամբ, յորում հանգուցեալ էր ստատնայ ցորութեամբ իւրով, և բազում ցարժեալ էր նորա նախճիրս. որոյ կերակուր կամաց իւրոց էր ի մանկութենէ անարատ մարմին սրբոց, և բմպիլի տնայադութեան նորին՝ արխն անմեղացն »։

Եւ յորժամ տպստամբութիւնը ճնշելու միջոցները խորհելու համար կու գայ ի քաղաքն մայրաքաղաքն, ուր « զոգեալ և թաքուցեալ » յապաշտօնի կրնար կարգադրութիւններն ընել, իբրեւ « չին վիշապ չարաթոյն յամուր սրջն մտեալ՝ որ բազում կեղծաւորութեամբ զինքն թաքուցանելով յաներկիւցութիւն, հետաւորացն ահագին ծայնիւ ստատէր և ի մերձաւորսն իբրեւ գոճ սողալով փչէր »։

Այդ շտապանցութիւնքդ կը մեկնուին, երբ ի յուշ ամեմք՝ որ Միշրներսեհէն միակ թայց ահագին յանցանքն էր կործնել՝ իրմէ ետքը եկող դեռ ուրիշ շատ քաղաքագիտաց հետ, թէ ալլաղ մոլորութեալ մը իշխանութեան հնազանդ և հաւատարիմ պաշկու համար բաւական չէ զայն արդարութեամբ կատարել և անոր բարօրութեանն աշխատիլ. այլ թէ հարկ է նորա կրօնքը՝ լիզուն և էութիւնը իսնդարի և հնարիւք կամ բանութեամբ՝ ախրոյ ազգին նմանեցնել։ Աստի զՀայս ի Առնայ բարբաթին ասարացնելու համար, պէտք էր գտնոնք կրակապաշտ ընելու « Երեւէք, կ'ըսէր Միշրներսեհ Յաղկիրա, զաշխարհն Հայաց՝ թէ սրպէս մեծ է և պիտանի, և մօտ սաղմոնակից է կայսեր իշխանութեան, և զօրէնս և պաշտօն գնոյն ունի. զի կայսր զիշխանութիւն նոցա ունի։ Եւ եթէ մերոց սրինայ ըն-

1. Եղեղէ, Գ. 5.

2. Տես հրովարտակը, Բ. 19 և 2.

առնեցուցանէր գնաստ և բնդեմուն... այնուհետև գնեց սիրեն և զԱրեւաց աշխարհս, և ի կայսերէ մերժին և հետանան ի րայց: Այլինի այնուհետև աշխարհն բնդ մեր սերտ սիրով և միաբանութեամբ:»¹

Արտաւմբ կամ՝ կործեօք՝ Միշրնէրոհէ՝ ուրջ ծուռ և աշխարհու կործան սկզբան նախածնողը կը համարուէր, և որովհետև իւր մաաժաթիւնները երկար քննութեամբ² և թաղամ պատրաստութեամբ կը յաջողէր ի գլուխ հանելու, հորժ չարեաց և վնասաց զիստոր պատճառը կը սեպուէր:

Գ

Մեծին թէոգոսի մահաւամբը (395ին) Հռովմական կայսերութիւնը զարծեալ յերկուս բաժնուեր էր. րայց այնուհետև մէյ մ'ալ պիտի չմիանար: Արեւելեան մասը բաժին բնկած էր Արկադիոսի, և Արեւմտեանն՝ Սնորիոսի (395-423): Թէոդոս վերջինն եղաւ ի յաջորդացն Ոգոստոսի և Վաստանցիանոսի, որք պատերազմի գաչալին մէջ բանակաց զուխը անցած՝ պատկասելի բրեր էին իրենց իշխանութիւնը պետութեան ամէն կողմը: Ասոնց ջանիւքը, այդ ահագին շէնքը որ շատոնց ի վեր սկսեր էր ի ներքուստ փախլ ու խարխիլ, տակաւին կանգուն կը կենար: Բայց թէոդոս իւր հետը տարեր էր հռովմական հոնճուրը, և անոր անարժան գաւաւոցը ժամանակ՝ զիթխարի կազմածը յանկորժ կ'իշնար ու կը փրանէր:

Արկադիոսի յաջորդեց Կոնստին՝ ութ տարեկան որդին՝ թէոդոս երկրորդ, որ քառասուն և երկու տարի թագաւորութիւն փչեց: Իւր կրօնաբութեան ստեղծ, որ կրնայ ըստիլ թէ կենացը չտի տեսեց, աւրութեան հոգը երկու ամաք երկցազոյն Պողոքիոս քրոջը և յետոյ խրիզոստոս ներքինուոյն թողուցեր, ու ինքը պատկերաւորութեամբ, քանդակագործութեամբ և կրօնական գրքեր սրինակելով սրերը կ'անցնէր, փայելուցիւր բաւելու կ'արժանանայր, ժողովալ, առատաձեւան և գթամ էր բնութեամբ. րայց այս ձիւքելա՝ դորս պէտք չէ տաքթիւնութիւն կուէր՝ եթէ կարափոյ և չափաւորութեան

1. Փարպեցի, էջ 118-121:

2. Եղիշէ, Գ. 19-21:

Հետ միացած չեն, քիչ անգամ օգտակար կ'ըլլային, երբեմն ուլ
միտակարար Պաշտօն, սաղմոսերգութեանց ու եկեղեցականաց պա-
տարանաց կարգէլ դուրս ուղարկելու Կրօնաւար մը զինքը բանա-
գրելուն համար՝ կերակուր ուտելէ հրաժարեցաւ, մինչեւ որ լիբր
պատուհաստդն հաճեցաւ իւր թագաւորին վրայէն վերցնել բանա-
գրանքը:

Անշուշտ տարրեր յատկութիւններ կը փնտռուէր իշխանէ մը,
երբ պերմանական և հոնական անհամար ցեղեր սմէն կալմանէ խոր-
տակելով Արեւմտեան կայսերութեան սահմանները, կ'սղակին զի-
տայիս, զՊաղղիս և զԱպսենիս: Երբ Ալարիկ՝ արքայն Վիտիգիսիաց՝
ստիպւած բանելով զՀռոմ, բնակիչները անօթութենէ կը մեղցնէր ու
վերջապէս ներս մտնելով աւարի կու տար զսթացի և հոնական կա-
տայի հրոտակաց (410ին) դատարան կայսերաց, որ յերկատոտան պա-
րուց ի վեր աւել և զառախարակ եղած էր հին աշխարհին մեծագոյն
մասին, երբ Սնորիոս՝ այլ եւս սպառնալիս չգտնելով անոր պա-
րտապարտ մէջ՝ աթոռ փոխադրել էր ի Ասփեննա, իշխանութեան
ստուեր մի ճաշխներով և ծովով պահպանելու համար: Երբ Վլոն-
դարը Վենետիկից առաջնորդութեամբ յԱփրիկէ կ'անցնէին ու Ուլ-
կիանոնէն մինչեւ ջՏրիպոլիս սպառնալու կը խորտակէին Հռովմա-
յեցաւոյ վեցգործան տիրապետութիւնը (430ին), կոզողտելով զԿար-
քեղոն և ուրիշ բազմաշարուս փառապաշտ քաղաքներ, և աւերե-
լով այն բերրի և արգասանդ նախանգնելն սրուն ցորենափը կրնար
միայն սպրիկ Խաղիս: Ինչոյ երկու կայսերութեանց մէջ այլ եւս
կուտ և զործակողութիւն չէր մնացեր, մանաւանդ որ իրերաց զէմ
ստուել նախանձ և ստեղծութիւն կը սաժէին քան ատար սզգաց:
Արեւելեանը արհամարհ եղած էր արեւմտեանոց իրբեւ յունական
իշխանութիւն, և արեւմտեանն ուլ հռովմական նշան և կերպարանք
մը չպահէլով, աւելի Խաղաղիսն բոսեւելու արժանի էր: Եւ թէպէտ
բիւզանդեան Կայսերութիւնը տակաւին Լնթակայ չէր եղած նոյն-
քան ստակալի տառապանոց, որովհետեւ բարբարոսաց սաստկութիւնը
զգիտութեամբ զէպ յԱրեւմուտ զիմեր էր, բայց անոնց բազմու-
թիւնը հետզհետէ ստիպան խորերը եկած նոր յաւելումով կը
խտանայր, ու Վաղղիոյ և Խաղիոյ մէջ յափշտակելու նիւթ մնացած
չըլլալով՝ Վանուրը անցնելու և Պաքսանեան թերակղզւոյն վրայ յուր-
ձակելու կը պատրաստուէին: Բարբարոս զօրավարաց և իշխանաց
իրարու հակառակութիւնէն և զիրար քնքեւ յատարութիւնէն օգուտ
քաղել անհնար էր այժմ: Ատարիտս իւր հրամանաց ներքեւ միտ-

աանեցուցանէք զնոսա և բնդեմուն... այնուհետեւ զձեզ սերեն և զԱրեւոյ աշխարհս, և ի կայսերէ մերմին և Հեռանան ի բաց: Այսինի այնուհետեւ աշխարհն բնդ մեր սերա սիրով և մեաբանութեամբ¹ 2:

Իբրեւամբ կամ կարծեօք՝ Միհրնեքսէ՝ այդ ծուռ և աշխարհակործան սկզբուն նախածնողը կը համարուէր, և որովհետեւ իւր մտածութիւնները երկար քննութեամբ² և բազում պատրաստութեամբ կը յաջողէր ի գլուխ հանելու, եղած շարեաց և վնասաց զիստօր պատճառը կը սեպուէր:

Գ

Անծին Թէոդոսի մահուամբ (395ին) Հռովմէական կայսերութիւնը զորսնեալ յերկու բաժնուէր էր. բայց այսուհետեւ մէջ մ'ալ պիտի չմիանար: Արեւելեան մասը բաժին բնկած էր Արիտդիոսի, և Արեւմտեանն՝ Սնորիոսի (395-423): Թէոդոս վերջինն եղաւ ի յաջորդացն Սիստակայ և Կոստանդիանոսի, որք պատերազմի գաշտին մէջ րանակաց զրախը ոնցած՝ պատկառելի բրեր էին իրենց իշխանութիւնը պետութեան ումէն կազմը: Ասոնց ջանիւքը, այդ ահագին շէնքը որ շատոնց ի վեր սկսեւ էր ի ներքուստ փախու խաբխիլ, առկաւին կանգուն կը կենար: Բայց Թէոդոս իւր հետը տարել էր Հռովմէական հանճարը, և անոր անարժանի գաւառացի մտանոսի՝ վիթխարի կազմածը յանկարծ կ'իյնար ու կը փլանէր:

Արիտդիոսի յաջորդեց Կոնստանտին¹ 2, ութ տարեկան որդին՝ Թէոդոս երկրորդ, որ քառասուն և երկու տարի թագաւորութիւն քշեց: Իւր կրասերութեան տառնը, որ կրնայ ըստիլ թէ կենացը չտի տեսց, աւրուիմեան հոգը երկու ամառ երկցազոյն Պոքրերիա քրոջը և յետոյ Երիզուփիոս ներքինւոյն թողուցեր, ու ինքը պատկերաշանութեամբ, քանդակագործութեամբ և կրօնական զբօսը սրինակելով սրերը կ'անցնէր, վայելչագիր բառելու կ'արժանանայր. ժուժկալ, առատաձեռն և զթամ էր բնութեամբ. բայց այս ծիրօքիս՝ զորս պէտք չէ առաքինութիւն կոչել՝ եթէ կարափոյ և շտիպարութեան

1. Փարպեցի, էջ 118-121:

2. Եղեղէ, Դ. 19-21:

հետ միասնաժողովին, քիչ անցամ օգտակար կ'ըլլային, երբեմն ալ փաստակար: Պաշտօն, ստորմտերգութեանց ու եկեղեցականաց պատուիրանաց կարգէ զորոս ոչապիր էր: Արտնուար մը զինքը լսանուղրելուն համար՝ կերակուր ստակէ հրաժարեցաւ, մինչեւ որ լիբր պատուհասողն հաճեցաւ իւր թագաւորին վրայէն վերցնել բանաւորները:

Անշուշտ տարբեր յատկութիւններ կը փնտռուէր իշխանէ մը, երբ գերմանական և հոնական անհամար ցեղեր ամէն կողմանէ խորտակելով Արեւմտեան կայսերութեան սահմանները, կ'ողողէին զԽաւքիս, զՎաղարշապատ և զԱյսնիս, երբ Այսնիս՝ սրբայն Վիսիգոթաց՝ սովաւ բռնելով զՀոռոմ, բնակիչները անօթութեան կը մեղցնէր ու վերջապէս ներս մտնելով աւարի կու տար զթագի և հոնական կուտողի հրտակաց (11)ին: Գրազաքն կայսերաց, որ յերկտաւան դարաց ի վեր սէր և զառախարակ եղած էր հին աշխարհին մեծագոյն մասին, երբ Անարիոս՝ այլ եւս սպառնալով չգանելով անոր պարտապարտ մէջ՝ անթողը փոխադրեր էր ի Սափեննոս, իշխանութեան ստակեր մի ճաշիճներով և ծովով սրահպանելու համար: Երբ Վանդալք Վենտերիկայ ստաջնորդութեամբ յԱլքիիկէ կ'անցնէին ու Սիւրիոնսուն մինչեւ ցՏրիպոլիս սպառնալու կը խորտակէին Հոռոմոս յեղաց վեցդարեան տիրապետութիւնը (12)ին, կողոպտելով զՎաղարշի ցեղան և ուրիշ բողմահարուստ փաճառաւոր քաղաքներ, և ուներելով այն բերրի և արգասանց նահանգներն որուն ցորենովը կրնար միայն ապրիլ խաւքիս: Բայց երկու կայսերութեանց մէջ այլ եւս կաս և գործակցութիւն չէր մնացեր: մտնաւանց սր իրերաց զէմ տասու յախանն և տտելութիւն կը տածէին քան օտար ազգաց: Արեւելեանը արհամարհ եղած էր արեւմտեայ իւրեւ յոնական իշխանութիւն, և արեւմտեանն ալ հոռոմական նշան և կերպորտնը մը չգտնելով, ունիլ խաւքիսն բուսելու արժունի էր: Այլ ինչպէս բիւզանդեան Այսնիսութիւնը տակաւին ենթակայ չէր եղած նոյնքան տտելութեան, որովհետեւ բարբարոսաց ստակութիւնը զխաւքիսակէ զէպ յԱրեւմտոս զիմեր էր, բայց անոնց բազմութիւնը հետզհետէ տտական խորերը եկած նոր յուսելուածը կը խտանայր, ու Վաղարշ և խաւքիս մէջ յամբարակելու նիւթ մնացած չըլլալով՝ Վանուրը անցնելու և Վաղարշեան թէրակղզւոյն վրայ յարձակելու կը պատրաստուէին: Բարբարոս գորտարաց և իշխանաց իրարու հակառակութեան և զիրար ջնջելու յախարակենէն օգտաւ քաղել անշնար էր այժմ: Ատախպատ իւր հրամանաց ներքեւ միա-

ցուցեր էր Վերման և Հոն ցեղերը, ու Հունգարիոյ մէջ Հատտաաւելոյ վիր պթութն՝ կը տարածէր իշխանութիւնը մինչեւ Վլովկա և պատկառելի կ'ընէր զայն Ականգինաւեան աշխարհոյց մէջ: Արեւմտեան կայսերութեան նախնեաց մէջ իշխեցող խաժողով գոյազուիք, ինչպէս և Վեներիկ Վլիքիկէ, նորա հրամանին կ'անուային: Քաշանաց ահաւոր տէրութիւնն ալ անոր լուսանաց և սասակութեան համեմատ էր:

Ատախղաս պաշանջներ էր ի Թէոդուս որ Վանուրի հիւսիսային ափանցը վրայ ապառ փառաւորացի մը Հատտաաւել, ապրեկան հարկ մը վճարուի իրեն: ձեռքը յանձնուին կայսեր իշխանութեան մէջ ապրուիող բարբարոս փախստեղք, ու կայսրը խոստանայ դռնին չվռել Ատախղասայ թշնամեաց հետ: Խնդիրքը կատարուէր էր: Բայց սակաւատես խաղաղութենէ մը ետքը նորանոր պաշանջումներ յառաջ կը բերէր, որոց մերժուելովն պատերազմի կը պատրաստէր: Կատանդուպոլսայ արքունիքը մատուցաւ փառնող տեսնելով՝ առհմանազուիները և առիտն զաւառները պարպեր և բոլոր պարտութիւնը եւրոպական մասին մէջ ժողովի էր: Ատախղաս երեք ճակատամարտիք խորտակեց կայսեր բանակները, ու Սեա ծովէն մինչեւ ցԱղբիականը և Վանուրէն մինչեւ ցՀրջակայն Ռեզանդիանի իւր հրաւակօք լեցաւ՝ սուպասակեց ու զերեց զընակիչս (444ին):

Թէոդուս՝ որ տակաւին անշաղթելին (1) յոռաւ տիագոսը կը կրէր առանց յաղթութիւն մը տուած ըլլալու կամ բանակի մը գլուխը կենալու, Ատախղասայ գթութիւնը հոյցելու համար զեպականներ զրկեց անոր ոտքը: Հոնաց զարհուրելի ինքնակալը պաշանջեց լայնածաւալ երկիրներ ի հորաւոյ Վանուրայ, գլուխումն տարեկան հարկին և պատերազմի ծախուց փոխարէն դումար մը: Սպումով գումար մեծաքանակ չէր: Բայց տէրութիւնը՝ կայսեր շտայութեամբը և կառավարութեան տնտեսութեան բնիւնդիքը այնքան ազդեալուցած էր, և սուրց հոռոյթը այն ստախման նուագեր էր, որ պաշանջեալ տուգանաց վճարման համար ձերակուտի անգումնոց պալտաանց դարգարանքը և կանոնց զոհարեղէնքը աճուրդի ծախուեցան: Ընաց տակէ Ատախղաս պայման դրաւ՝ որ Հոն գերիները առանց փրկանոց իրեն յանձնուին: Իսկ իւր ձերբակոտած յոյն գերեաց իւրաքանչիւրին համար տասն և երկու ոսկի վճարուի, և իր իշխանութենէն փախչելով Յունաց սուպասանայներն իւր ձեռքը արուին: Այդ վերջին պայմանը պարտագրելու համար Թէոդուսի պաշտանեայք կը խողխողէին փախստելից շատերն որք չէին հաւաներ Ատախղասայ երթալու, ուր անխել պաշ էր սպասէր նոցա:

Բայց Հոնաց արքայն հոռեւ հաեւ պնդուցեալսնս կ'ստաքէր յարքունիս Բիւզանդիոյ, որոց հիւրընկալութեան համար ահագին ծախքեր կ'ըլլայր և գանձք չափիւս կամ բարեկամացնելու համար Թանկագին արարեալներ կը արտէր: Ատախըսս բազմաձայրուած ու ընդդէմ դէմքեր էր իւր Առաւանդիոս քարտուղարին տալու համար ի կենսութեան: Բայց Ստատրնինոս կոմսին աղջիկը զոր Թէոդոս ընտրելու էր, չհաւանեցաւ հարս երթալ Հոնաց: Վանդատեցաւ Ատախըսս: «Ափայլեք, կ'ըսէր, որ կայսր մը առաւ դուք, ևս խոստացաւ իմ հպատակներէս միոյն Ստատրնինեայ դուստրը տալու: Եթէ խոստումը կատարել չուզեր, ահա պատերազմ տամ: Եթէ անկարող է և կը յանդգնի որ անաստիչ նմա, կը վազեմ անոր սգնութեան»: «Թէոդոս ստիպուեցաւ Արմատիոսի մեծատոհմ տղին զրկելու, որ հարստութեամբը և պեղեցկութեամբը նշանաւոր էր տիկնոնց մէջ: Հրեղ պետարանութիւն մի ալ կ'երթար յարքունիս Հունգարիոյ՝ ստիպուեցաւ խնդրոց զրոյ բանակցելու: և խրիզարիոս ներքինին՝ որ այն ժամանակ կը կառավորէր փոխանակ Պաքերիոս իշխանուհւոյն, զաղտնի հրահանգ մը ստեած էր դաւաճանութեան՝ զիտուցութեամբ կոչուելն, զոր գեապանաց ընկերացող Վիզիլիոս անուն թարգման մը միայն գիտէր ու պիտի գործադրէր:

Պատգամաւորութիւնը զեռ Ատախըսսայ շներեայացած՝ այդ ծածուկ հրահանգը հոսեր էր նորոտ ականջի: Բայց նա յարկեց աղ-պաց սրէնքը, ոչինչ փոսեաց գեապանաց: ու թորպեմը միայն նեղելով՝ երբ խոստովանեցուց զչարանենց խորհուրդն, պատգամաւորներ զրկեց ի Առաւանդնուպոլիս, որք խրովատարութեոգոսի զիմոցն ելլալով՝ զբացեցին յանուն արքային Հոնաց: «Թէոդոս մեծաշօշուկ և յարկելի ծնողաց զաւակ է: Ատախըսս ալ ազնուական սոցմէ կ'իջնէ, ու իւր անձնական գործերովը հայրենի փառքը պահպանեց: Բայց Թէոդոս զրգեց հարմէն ժառանգած պատուոյն, և հարկատու լինելով՝ գերեւոյ չափ նուաստացաւ: պարտի ուրեմն յարգել տոյն անձը զոր բախան ու արժանիքն իմէ վեր դասեցին, և ոչ թէ անպիտան ստրկի նման՝ պապանի որդայթիւք իւր արքայը գեմ դաւաճանել: 418ին):

Կողայր Թէոդոս: Ատախըսսայ բարեկութիւնը իջեցնելու համար անմիջապէս առաջագոյն նախարարներէն զՆիմիոս և զԱնատոլ զրկեց: Ատախըսս քամաճրանօք բնդունեցաւ Բայց ուրիշ կերպով վրէժ տանել հարկ չտեսաւ: հաշտութիւն բրուեւ, ու այդ հաշտութեանդ՝ բնականացեց զօրաւոր զեմակալութեան չափ յոգնածախ եղաւ:

Այդ էր Թէոդոսոս սրայ սգնաթիւնը կը խնդրէին եպիսկոպոսունք և նախարարին մեր՝ Աստղիկերտի պէմ՝

Ինչո՞ւ Լիզիշէ և Հայր գուցէ բաւական տեղեակ չէին վերջին իրայ, ու Թէոդոսի ժամանակէն՝ միայն Պաղքերիտայ խոհեմ և մեղմ կառավարութիւնը և զնոցքը տեսելը կամ լսելը էին։ Առժամանակ ևնայ պանդխտութեամբ ի քաղաքն կայրեր։ Սահակայ և Վերտողոյ աշակերտքն գուցէ չէին տեղրապարձեր՝ թէ հոնտեղի արքունեաց մէջ՝ միայն չղամարտք էին յարակիցի, խոյ իմաստունք և հոնանք յերբ՝ արհամարհը։ Ինչո՞ւ քիչ մը վերջը (441ին) Լիզիշէ անձամբ պիտի տեսնէր ու իր գրչաւը վկայէր Թէոդոսի տպիկտը և վատ բնթողքը, որ վասն քրիստոնէութեան հալածեալ և կոյսեր քաղաքն ապաւինեալ պարսիկները բռնեց ու մատնեց նոցա դահճին՝ Աստղիկերտի ձեռքը, որուն ուրիշ ամէն ուղածն ալ կատարեց՝, ու տակաւն կշտամբանաց խոսք մը չգտնելով նորա համար, «երանելի և այլ խաղաղաւոր ի Վրիստա» և «մեծ թաղաւոր» կը կոչէ պնտ։

Դ

Այդ հոկոսութիւնքն աւելի նշմարելի ևն Աստղիկերտի նկատմամբ դրուցածներուն մէջ։

Ստանեաւն պետութիւնը սր այն տեսնը Յանայ աշխարհէն մինչև ի Հնդկիս տարածանէր, սահման ունէր գլխավիտս, պլնովն Աստղից և զՍքսոս, և հարստային կողմէն զՊարսկային ծայր և Հնդկաց ծայր՝։

1. Լիզիշէ. Ա, 3։

2. Գլխաւորին և կատարելապէս ճշգրտել արեւմտեան հիւսիսային սահմանաց այն ժամը որ և զձայս յերկուս կը բաժանէր. մեր պատմագրաց մէջ զոհացուցիչ տեղեկութիւն չգտանք. գուցէ եւս Պարսից և Գոնաց մէջ երբեք այնպէս ճշգրտ որոշուած չէր. ինչպէս սովոր են ընել այժմ սահմանակից տերութիւնք։

Բաւ Պրոկոպիոսի՝ Anecdota, էջ 623, Isambert, Բիզանդեան կայսերութիւնը կը յանգէր ի Ռիգէ. Տրայանոս

արդարեւ աւելի անդին բանակ անցուցեր և մինչև Լազերու և Սագիթաց աշխարհին մէջ զարանխաւ բերդեր կառուցեր էր. ինչո՞ւ հռովմեական իշխանութիւնը տեւողութիւն չէր ունեցեր անդանոր և ոչ իսկ Լազերու և Ռիգէի մէջ տեղը՝ ընտերու վրայ բնակող խանիս կոչեցեալ վայրենաբարոյ և գրեալ թէ ինքնապաշտ ժողովրդեան վրայ։ Բաղդասեւ լոպ եւս Լիզիշէի 15, 26 և 27 հատած. ներն և Գարպեցեւն 184, 219, 220 էջերը, կրնանք մտն ի մտալ հաստատել,

Այս բնագործակամաւոր տէրութիւնս՝ ինչպէս Հոսովոսիցոսցը, հիւսիսային սղփերէն խորասկիւմն դարհուրելի վտանդի մէջ էր։ Հոնք՝ Կոփկասեան դռներէն, Քուշանք կամ Հեփթաղք՝ Որտաւէն, ցարդախաղաց հոստնաց նման կը վազէին զէպ ի հորտա։ Հարկաւոր սղփերէ՝ Հալք, Վիթք և Աշուտնք, կէս մը քրիստոնեայ լլղղանուն, կէս մի այլ տակի երոպականացեալ գանդեհնուն համար, չէին կրնար յստարիլ ստիական քաղաքականութեան լծին տակ մընալու։ և երբ քիչ մը նեղուէին, աչուրնին Հոռոմաց կը դարձնէին։ մոնաուանդ որ իշխող սղփը՝ Պարսիկք՝ մոգական սրինաց զօրութեամբ վերստին կանգնելով, հիմն էին գրած կառավարութեան պղնձն իւրեանց։

Կոփկասային անցքերէն՝ Ալանաց դուռը որ ալմիսան Վլատիքափրաս քաղաքէն ի Միսիէթ իջնող կիրճն է, գիւրին էր մէկ երկու մանր պղկեփք բռնել։ Բայց լեւնագոտայն արեւելեան բաղկաց և Կասպից ծովուն մէջտեղի սափորակ վայրն ուր ի հնուց հետէ բերդաբարձր մը և պահակ որմ մը շինուած կայր, բաւական տմբութիւն չունէր զարչաւանս արգիւելու համար։ Իսկ Խոստոմնի կամ Հերադայ կողմէն երկիրը բոլորովին անպատշաւ էր, ու Յազկիրտի նոսրորդին Վաւմայ Էթ առնէր Քուշանք ոյնպիսի բաղմութեամբ եկեր էին, որ արքայից արքայն Արարատականի լիւրանց մէջ փոխչեալ և Տէրութիւնը հիւսիսայնաց խոտունալու ստիպուէր էր։ Հոռոմք ալ լիւրանց արեւելիսն սահմանայք վրայ Կարնայ տմբուցեալ քաղաքը կանգնելով՝ Ստանեանց ներքեւ գանդող մերձակայ հայ դաւառաց մէջ սղփեցութիւննին սր րոտ որէ կը տարածէին։

Սղփերաւի առաջին մտածութիւնը եղաւ Յունաց հեռ գարնուիլ, որոս իւր իշխութիւնըն հզօրացոյնը կը կարծէր։ Բայց նորա Աստի-

թէ սահմանադիւղ Րիզէէն սկսեալ կը բաժնին մէջ դուրս ըցուած գիրք Խուրնարանայր զէպ ի հարա ի գազաթն Նենայ։ Հաւանական է թէ Յուշք ի սկզբին իւրանց. ալնու հետեւ Սյեթայ և Որջընհաղայ մէջտեղէն կը կուրէր զՇորտի, և իշխորաւայ հիւսիսակողման լեռանց վըրայէն զէպ յարեւելո գառնալով՝ կը հասնէր ի Տէվէպղնու։ Ապա վերստին քիչ մը ի մատու շեղելով՝ ներս կ'առնէր զՄանանդի գաւառը, և Պիւնկէոյ լեռանց վըրայէն և Պալտման-Սու վտակաւ կ'իջանէր ի Տիգրիս ու ածաթ ի Մծրին։

Առանկոփ Կարնոյ դաւառ Պարսից ընդ մէջ Յունաց և Պարսից։

դատւոյ յարուցած տառապանոց պատճառաւ տեկնէն զխրատ զիջա-
նալն եզանս Անուհետեւ բարձր ուշադրութիւնը դարձուց Վարդան-
դայ և Հարայ պաշակին վրայ, զոր ահագին ծախիւք այնպէս ամրա-
ցուց՝ որ Հոնք գողթեցան տնցնելէ՝, և մանաւանդ Վաչանոց զէմ՝
որոց հետ կտրելի չէր յաջողութեամբ պատերազմ՝ վարել ի թագա-
ւորանիստ քաղաքէն: ամար համար հաստատեց զիւր բնակութեան
տեղին ի Նիւշափար՝ Խորատանի մէջ, ու ասիական ինքնակալաց տն-
տօփոր յարտանտութեամբ հաթը ստրի շարունակ կուռեցաւ և վեր-
ջապէս դառեց գանձեր:

Այդքան յաջողութեանց վրայ ոչ զիւրին երեւեցաւ՝ Հայոց,
Վրաց և Աղուանից իւր կամքը կատարել տալ և գանձեր իւր միւս
հարստացոյց պէս գրադաշտական օրինոց հնազանդեցնել: մանա-
ւանդ որ Հայաստանի մէջ զարտար կուտեցութիւն մը կը խառու-
նայր իւր այս նպատակին օժանդակելու: և եթէ Հայք զամ մի
բնգունէին զպարսկական գէնը, Վիրք և Աղուանք նոցա պիտի հե-
տեւէին: Եւ յորժամ Հայք սերախ մեր լինին, Վիրք և Աղուանք
այնուհետեւ մեր իսկ են, կ'ըսէր Միշրներսէշ Կիւղկերս (Պարսկ.
11¹):

Այդպիսի քաղաքական օգուտներ ձեռք բերել կործեցին իստա-
տապոյթն ի կաշեսեաց Հոսիմայ՝ Տրայխանաք և Արեղիտաք, երբ
հալածեցին զԵկեղեցիներ:

Մեր որ այժմ աւելի հոնդորաւ և անկողմնակալ աչաք կը նկու-
տեմք զիստ այնը մասնաւորի, սխալմունք մի համարելու հմբ մեր
նախնեաց տաւելութիւնը Պարսից զէմ և համակրութիւնն առ Յոյն,
որով և Սասանեանց անխտաշութեանը և թշնամութեանը պատճառ
կու աայլին: Հայաստանի հնացեալ ձորձոյ նման յերկուս ծուկնս
պատասեղնէ՝ և այս գրացի և մեծապօր պետութեանց մէջ բաժա-
նելէն ի վեր (յամբ Տեոսն 384), խերահաս որ ալ չէր կրնար յա-
սալ զայն վերտաին միացնելու անկախ թագի ներքեւ: Մինչդեռ
Հոսմը Արշակայ մահուրէն հարբ իւրեանց մասը ալլեւալլի գաւառ-
ներու բաժանելով, յոյն կամեւրու ձեռք կը կառարարէին և գրմա-
կիչս հոսմադներու համար կ'արգելէին հայկական զպրաթեանց ծա-
ւադումը, Արեւելեան բաժինը, որ կարեւորագոյնն էր, զիս շատ
առնն ունեցեր էր իւր արշակունի թագաւորները: Պարսիկը ոչ մի-
այն կրանից կառարկալ ազատութիւն տուած էին, այլ մասնաւոր

1. Տճ. Եղեղ. Ա. 14. 1. 18. և ձեռ.՝ Ա. 9. 2. Փարսկ. էջ 2:

փոյթ ունէին Հայոց ազգութիւնը ամբողջ և յաճականութենէ տն-
խտան պահելու, քաջաբերելով և պաշտնջեալ Հայերէն լեզուն զոր-
ձածութիւնը:

Արդարեւ՝ Սասանեանց վարչութեան կերպը աւելի կեդրոնացեալ
էր քան զՊարթևացն, որք տէրութեան խաղաղանշիւր նախնեցի յորդ-
ւոց յորդիս յաջորդող մէկ մէկ թագաւորաց կուսակալի յանձնիւր էին:
Աւրապիսի ինքնուրոյնութիւնը ուրիշ տիկն կողմերէ վերցուելու էին.
բայց Հայք, Վիրք, Աղուանք և Վիինք տարբեր բարոյց և քաղա-
քականութեան տէր՝ և զօրաւոր և թշնամի աղղի մը մերձակից
դանուէնուէն համար, զեւ կը փոյնէին իրենց բնիկ իշխանները, և
Արտաշէս Վ. Արշակունեաց վերջինը չէր բլբար, եթէ անխաղաղակ
և անխմատ նախարարաց թախանձանքը չհրաւիրէր զմարդպանու-
թիւնը:

Չմտնանք սակայն՝ թէ ինչ պակասութիւն որ բրած ըլլան մեր
նախնիք յառնութիւնան զոր ունէին զբացի ազգաց հետ, ստանք
բաւական չեն արդարացնելու: Ազգիկրայի յարուցած հայսմանք, որովհետեւ
Արտաշէս Արրորդի թագաւորելէն ի վեր, այս է զբնա թէ
երեսուն տարի, սասնց ապստամբութեան և խլրաման հպտտակեր
էին Պարսից: Չմտնանք որ Սասանեան կուսակալութեան հիմունքը
հաստատեալ էին կրակապաշտ մեղեռնողութեան վրայ, որ հեռ-
դհեակ կը ստատկանայր քանի որ Վրիտտունէութիւնը կը ծառայէր
տէրութեան տիկն կողմը: Դարմենք այն կարութիւնը, որ զկրնա-
կան զգացմունս բանորարելով՝ աւելի կը գորացնէ զայն:

Իւ երբ «այնպիսի պատուական գիւտորութիւն հասեալ էր ի
չարաչաք անարգութիւն, և հայրենի ազատութիւնն չարաչաք կայր
ի ծառայութիւն մարդտիրոջ քանատրին»:

Երբ «քաջ նախատակքն մեր անկան ի մեծ պատերազմին և բա-
զում վերաւորք տապալեցան յարիւն սպաժայթ ի մէջ զոչտին և ա-
մենեցան մարմինքն եզեն գէշ թռչնաց և կերտկար պազանաց» և
տմենայն փախկութիւնն Հայոց ի վիշտս վրանցի և յանձնորին ա-
պականութիւնն»:

Երբ մարդիկն Հայոց ազգակէին, «Ան՝ պիտոյ է մեզ բնա-
կեանք, և կամ ընդէր տեսանիցեմք պարեւ յետ մերոց սիրելեաց»,
չգարմանանք եթէ «Ազգիկրայ երեւի Աղիշիտ»:

«Երբեւ, պատկանդարուն զոր ելից ստատնայ գեղեւոյ նեախիք»,
կամ իրեւ «զգազան մի կատաղի» որ «եղջիւր ուժէր անորեւն-
թեամբ և Գառալով հոյ հանէր ընդ չորս կողմանս երկրի» որ

«նեղեալ տաղնապէր անխտորապէս կենօք» քանզի յոյժ սիրելի էր նմա խոտութիւն, արիւնհեղութիւն» ։ Եւ մերթ շանթէր դատարէր իրրեւ զօձ թիւնաւոր, մերթ պարզէր գոչէր իրրեւ գոտիւժ գայրտցեալ, գելոյր, գլորէր, տապալէր երկղիմի մոօք, դիտրհորդս կաւմացն կամէր կատարել» ։

Կամ « իրրեւ զչարապիւ մի՛ որ ոչ եւս դադուրէր յազել և շարմիւ գրուք ձմերայնեայ, որպէս և նմանեալ իսկ էր ծափածուի ալեւ կոծ խոտութեան, և ոչ դուղնաքեալ վեր ի վերայ, այլ անգատին յանդեղոց բարձրանալ փրփրել կուտակել՝ վիշապաձայն որտալով, գալանարար դօշկով առհասարակ զողացուցանէր զտիեզերական իշխանութիւնն, որպէս վիշալ տարածանիցի համատարած ամենայն ի վերայ լիւանց, խորոց, ձորոց, ապականեալ միանգամայն գրայնութիւն զաշտացն վոյելչութեան» ։

Կամնութիւնները իրարմէ վսեմ և իրարմէ ստատիկ կը հասին ետեւէ ետեւ, բայց առանց պաղչակելու հեղինակին սիրտը ։ Աղիչէ՛ որ Յազկերտի որդւոց Արմզդայ և Պերդի միմեանց զէմ մըս զաւգաքական պատերազմին տունը ձեռնարկեր էր իւր պատմութեան, մատալուս կը սեանէր Ստանեան ինքնակալութեան կործանումը ։ « Դս և արջը սրհասականք բնդ վախճանել շնչոյն հզօրագոյնք կը բռնին» ։ Եւ այլն ։ Քայց տալ ալ չպահանջուի և իրրեւ թէ Յազկերտի հետ զէմ առ զէմ մաքրուի ուզէր, խաղայ բանիւք ի վերայ նորա» ։ Այդ՝ զի՛ կոծիւ, զի՛ մըցիւ, զի՛ տըրիւ, զի՛ բորբոքիւ, զի՛ չիջանիւ, զի՛ կոչեւ ի խորհուրդ գոյնտիկ, որոց զոգիտն ձեր ի ձէնջ քաղեալ՝ հանեալ է զանապականդ յապականութիւն, և գապականելի մարմինդ զէշաքարչ արարեալ՝ իրրեւ զազիր մեռելոտի ի բաց բնկեցեալ ։ Այսպէն գոյց կամիւ գի ծածկեացի դիտրհորդ տմբաբշտութեանդ ։ ահա՛ իր յորժամ յայանեացի, ապա դիտապես գերս կատարածի զորս» ։

Այս քաղաածներէս կրնայ որ կտրծել, թէ Յազկերտ վայրագ և արիւնտորբու իշխան մի էր, և Ստանեան կառավարութիւնը՝ սղոպիտի գազանի մը ձեռքը գորհուրելի գործի՝ հպատակ տղերքը թըշուառ բնելու համար ։

Ոչ այդպէս սակայն Լիլիւիայ դրութեան բնդհոնուր սպառնորութիւնը ։ Թէպէտ Էրրէք հեղինակին մաքէն անցած չէ յարգելի բնել Յազկերտի նկարագիրը, ու պատշաճ գովութեամբ կը մեծացնէ միշտ ՊՂԵՈՒՅԴ, զՍահակ, զՎարդուն, և այլն, այդքան հանդիսացելոց մէջ Յազկերտ կը ներկայանայ մեզ դարձեալ իրրեւ ամենէն հոյակապ և

պատկանելի անձը, որոյ գլխուն մէջ կ'ամբիտիին Սասանեան կառավարութեան յորդը խորհուրդքը, և ձեռացր մէջ՝ տէրութեան համայն ոյժը, և որուն քով փոքր կ'երեւայ նոյն ինքն « յոյժ իմաստնայ » մեծի հաղարտողի տի Միհրնէրսեհի կերպարունքն¹ :

Սկստութիւնը սաար թշնամիներէ ապաշտօնէ շամար անխնջ յարատեւութիւնը արգէն անսմըք. և թէպէտ նոյն հաստատումու թեամբ որով խորագմի անապատի մէջէն կը կոտէր Քուշանաց հեռ, ջանաց և զբոխտունէութիւնը Գնջի և անպատեհ միտձեւութիւն մը հաստատել տէրութեան տակէն կողմը, թէպէտ Հայոց ապսամբութիւնը ահագին վտանգ մը եղեր էր և Վասակայ ձեռք յաջողեր էր զայն նուաճել, բայց երբ խնայաւ թէ նա իւր տաղմին նենգութիւնքը ծածկելու համար երկպառակեց զգունդն Հայոց, « Վառնուցաւ յանձն իւր և սակ անուաւ երգմամբ. և թէ ապրեացի անօրէնն ոյն ի մեծ պատերազմէն, մեծաւ անարգանօք տամ բմպիլ նմոյրամակն դառնութեան մաշու » :

Իսկ սրբաբիցա կը յայտնէ Վարդանայ մաշուան վրայ :

Մագդեկն օրէնքը կը պատուիրէին չէն, բարեկարգ և բազմամարդ պաշէի զաշխարհ². Գոնդի աւրչակել և կործանելը հարամունոյն ծառայել էր : Սեչպէս կը տխրէ Յազկերտ Հայաստանի աւերմունքը լսելով. կ'ուզէ իրաց սկզբնապատճառը քննել. Միհրնէրսեհ Վասակայ վրայ կը ձգէ յանցանքը, բայց կատաճաւ ինքնակար չհամազօրիք. « Զայդ էս տսեմ քեզ, արքայ քաջ, կը կրկնէ Միհրնէրսեհ, և թէ կամիս սառագութեամբ լսել զարգարն, որք զբխաւորք քրիտանէիցն են ի Հայո, սաւր կոչել և գան յոժարութեամբ և տակն քեզ զամենայն արգարութեամբ » :

Իրաւասիրութիւնը Սասանեան կառավարութեան ամենէն աւելի յարգեալ սկզբունքներէն մէկն է, վտան որոյ կարգէ դուրս կը դրուանային պատժելէ զոր առանց զատկուա Վասակ տառնձին տեսութեամբ կը ջանար Յազկերտի աչքը մտնել, « ստկոյն ի միաս ինպատօրին ոչ կարէր դանձն արդարացուցանել. ալ պատասխանի տրար նմա և սակ. Երթամ քրիտանեայքն եւս եկեացն, հասարակ լուայց յառնել » : Վերջապէս հրապարակաւոր հարցաւորքը Վասակայ մեղադարտութիւնը երեւան հանեց, ու թագաւորը Մի-

1. Պարսկէր Յազկերտ Բէ կրկնէ տիւտ. Սիման-Տօթ « Երթոյ պապից » կամ զոս տառն էին. Ա. Նարեհ որ է քաղ. « բարեկամ զօրաց » : Միհրնէրսեհ արարարց. Միհրնէրսեհ-թագաւորի. 2. Տեւ մագդեկն խառնկութեան Journal Asiatique 1841, 273). Բ. վերջին մասը. Գ. 21, 24 :

հրքներուն հէ լսելով անոր զգժ հզամ փայտ թիւնքը՝ օրորկացաւ յայժ և ի խոր խոցեցաւ ։ Բայց և այնպէս չէր ուզեր տակաւին դատարարութեան վճիռը ստալ ։ « Եւս եկաց աւուրս երկատառան՝ մինչ ի գլուխ չտքաւ փութիչ աւրատառնութեանն ։ »

Յազկերտ իւր իննեւատանտակայ թագաւորութեան միջոցը բզ-
Միհրենքուն հաղարտութեան պաշտօնին մէջ պաշեր էր ։ Նոյն-
պէս և Ռենչապչոյ շարունակ թագաւորին մտերիմ և համբարապետ
մնալէն հեռացնելու եմք՝ որ Յազկերտ լաւ բնայելի և գործած՝ ի
գիտէր գիւր պաշտանեայտ ։

Բայց ասանք ինչպէս էր պատկառին իրմէ ։ Ղիսապաւարտ ա-
հագին յազթութիւն մը քիչ մը սուղ ձեռք բերելուն համար՝ էր
փախկը հզամ փեսար թագաւորին իմացնելու ։ Բայց և այնպէս չէր
համարձակէր ծածկել ։ Իսկ մայրեւոր, անդարձապետը և համբա-
րտպետը՝ անապատին մէջ մահապարտաց՝ ստառածոց զգժ արաւա-
բերած հաշոյտիկանց տոտնց ոչոյսլութեան մտիկ կ'ընէին ։ Բայց
նոցա բերանէն թագաւորին տնձին նախատակուն խօսք կ'ստէր ։
Դիծանք լսելէն անդամ էր զոտոյին ։

Ե

Սակայն Ղիլիկիայ զբոսելին մէջ Յազկերտէն տակի սեւ մարդ
մը կայ ։ Երբ մըս խօսած ասանք կ'արձեւ՝ հեղինակին վառփառն
հոնճարը էր պազի, և միայն անոր վախճանը պատմելու տղազաւ
էր բորբոքի ։ Սոսկալի նկարագրութիւն մի կու տայ նորա սատակ-
ման ։ Ու տոտի եւս չլատանալով՝ կ'իջեցնէ գնա ի գժօխս, ու ոչ-
խարհիս մըս նորա ստուերը հալածելու համար յաւիտեան՝ էր գրէ
այդ յիշատակարտնդ ։ « Ի կշատմբումն յանդիմանութեան մեղաց
նորա, գի ամենայն որ գայս լուեալ պիտոսցէ՝ նգոխ ի հետ արկցէ
և մի լիցի դանկացող պործոց նորա » ։

Սչայրենիս անձնական շահույց տանակոխ ընողին՝ զարհուրելի՞

1. Ը. 87. — Միբեռնտ իւր պատմութեանը լայնէն էր վերջանայ ։ Բայց
մտիմեան մէջ Յազկերտի վրայ շարունակեաց մէջ իրբեւ զոժ տառանեցաւ և
զբուած տաղ մի էր գնէ ։ Երբ վերջին իրբեւ վերջին աշխատ եղեւ ։

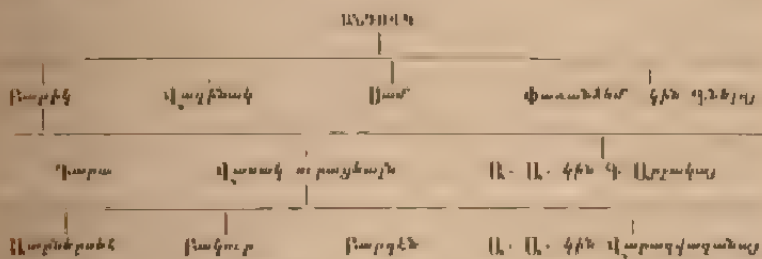
պատուհան, որոյ ստատիսթիկներ տառնեալորս գտրէ ետքն ալ շա-
մօքեկոյս տակաւինս:

Բայց մենք պահ մը ձեռունիս բռնենք այն քարը՝ զոր կը պա-
տուիրէ մեզ Ալլիլէ՛ն եւտէլ նորա զերեկմանին վրայ, ու տեսնենք թէ
ո՞վ եկաւ Վլատով՝: Ինչո՞ւ Համար մասնեաց զանձն իւր այգիսի
քառանկի դատակնքի, և միթէ իրաւացի՞ է այն ողորդին վճիռը
որ զնա միակ պատճառ և պատասխանատու կը համարի եղած շա-
րեաց և վնասուց:

Վլատովայ նախընթաց վարաց և գնացից վրայ քիչ տեղեկու-
թիւն ունիմք¹, որդի էր սա Բարկայ, որդւոյ Անդովկայ տնտանի
իշխանին Սիւնեաց և հօրն Փառանձեմայ: Պապայ երկու որդիքնե-
րէն՝ զորս մեծն Թէոդոս միտնդամայն թագաւորեցուցեր էր Հայոց
վրայ, մատնելով որ երկուքը չեն կրնար միարանիլ յապատամրու-
թիւն, Ալլիլի Վ. իրեն կին տուեր էր Բարկայ անդրանիկ ողջիկը,
մինչ Վլադարչակ Բ. ամուսնացեր էր բնդ զստեր Սուհակայ ասպետի
Բաղրատունուց:

Բայց Անդովկայ մեծ յանգգնութեամբ Տիգրանի սպարաւորք ա-
ւարելէն ի վեր (350)² Հոսպուհի ցասումը հալածեր էր զնա և զու-
խորհն Սիւնեաց տարչակեր էր: Եւ չկարելով մնալ ի Հայաստան՝
Անձին Թէոդոսի էր ապստիներ, իսկ որդին Բարիկ աստուղղական
կը պատէր մերձեալ ի Հայրենի տէրութենէն: Բողոմ՝ տարիներ
ստանց նահապետի մնաց Սիւսական, մինչեւ որ Բարիկ Հոնաց Հո-
նազաւր իշխանին մենամարտութեամբ յաղթելով (յոմի աւետան
378)³, արքայից արքայն մոռացաւ հօր յանցանքը ու Բարկայ զար-
ձուց Սիւնեաց տէրութիւնը: Երբ քսան և մէկ տարի իշխանութիւն

1. Ինչ է անուանդ տառգարանս: 2. Ան բոտ պատմւոց ազգաստե՞նն
թիւնը, և Բագանն, և արդի պարսկերէն՝ Վլատովայ.
վաղաք՝ Եմեղէզ ու:

3. Որբելեան, Կատ. Ա. 90-91:

վարել և երկիրը բարեկարգել յետոյ մեանէր Քարիկ, որդին Վասակ, զիս պատանի, Պարսից զուռը կը գտնուէր՝ անշուշտ իբրեւ պատանդ։ Քարիկոյ սենեկագետը Սամ Վնթունի՝ արտորնոր կու գար յարքունիս, և իւր տիրոջը մահը արքայից արքային խնայելու հարց կը առնուէր Վասակոյ հետ, ու անոր կը զրուցէր՝ թէ թապաւորը՝ կը խորհի զնա ակը բնկու Սիւնեացի — «Զիս առնէ ակը, մինչ բնական իմ հարցն է ժողանդութիւն Սիւնեացի», կը զոչէր Վասակ։ Այս խորխոր պատասխանս արքային ակունջը կը հուսցունէր Սամ, և Սիւնեացի իշխանութիւնը տիրանենց ժողային կը արուէր։ Ետոյ նա չէր կրցիր երկար վայելիլ իւր մեղմխանաց պառլար։ Ետոյ մը հաքը մուկիւնդն խմելով գոռածանութեամբ՝ մեռիւր ու տղն անցիր էր Վաղինակ եղբայրն Քարիկոյ (401-410)։ Այս երկրորդ զրկումքս այ պէտք է մեծ ազդեցութիւն մը բրած ըրայ զհաւաքողակ Վասակոյ մտայ և բարուց վրայ։ Ետոյ ինչ առտութիւն որ զգաց Պարսից զԼմ, կ'երեւի թէ վարպետութեամբ ծածկեց, ու օրէ որ արքունեաց համակրութիւնը և վատահոգութիւնը դրուելով, վախճան հայրենի իշխանութեան՝ բնդունեցաւ Վրաց մարդպետութիւնը՝ և իրեն յանձնուեցաւ նաև Դորայ պաշտկը։ Վաղինակոյ բնական նախանձորդը Հայոց և Հնայոց մէջտեղ դնելով Սասունեանք, ապաշով և կարող ձեռաց մէջ կը համարէին սրահակին պաշտպանութիւնը։ Թագաւորը ստէպ կը դործեն այն սխաւանքը, որով կը վատահին իրենց անիրաւած պաշտօնէից, կարծելով որ նոր կրախալը մոռցնել կու տան հնազոյն և մեծագոյն զրկանքը։ Վասակ այ չէր մոռացեր իրեն եղածը, և Սասունեանց լուծը թոթիւկու հնարը կ'որոճայր մտացը մէջ։ Այս նպատակիս հասնելու համար, որովհետեւ կրնար ի վերջոյ կարօտիւ Հնայոց օգնականութեանը,

1. Ըստ բանից Բուզանդայ սակայն Սամ Սիւնեան առնէ էր. քանզի առէ, ըստ իւրաքանչիւր չափու. և էր Քարիկ ի նուաճելն Մանուելի Մամիկոնէի յետ վտարանդութեան Վարազդատոյ 377-80 և ի զաւ առ նա մեացորդացն Ե ի տանէն Սիւնեաց, պատանեակը երեք մեացեայք ի փոտրածէն Պարսից ... և առնանք նոցա՝ միումն Քարիկ և միւսումն Սամ, միւսումն Վաղինակ. և բնա հայաւ դնոսա զօրաւորն Հայոց Մանուէլ, և հզեւ նոցա օգնական, և դարձ արար նոցա յերկիրն իւրեանց, և կաղցց ըզ-

Քարիկ ի վերայ երկրին և զերկուսն հաւ ինդականից զամենայն աւուրս կենաց նորա։ Այդ դրութեամբ Սամ Վասակայ հորեղբայրը Կրկուց։

2. Այս է Վասակի, Կրկուցեան Կրկուց։

3. Որքեւեան, հտ. Ա. 90-91։

4. Տեւ Եղիշէ, Է. 82. «Հաւատարմէք զմա զաշխարհն Վրացի. և փարզ. 247. «Եւ մինչ Վրաց մարդպան էի և դուսն Աղուանից յիմում ձեռքն էր. ...»

նոցա դորադիսայ հետ կը բարեկամանայր և դարձեալ ուխտաւ և երգումարք գաղինա կոէր նոցա հետ՝: Միանգամայն և զհայրենի ժողովուրդներ հարեղորդը ձեռքէն հանելու ազգելով, և տարանուներ նենգութեամբ և բռնութեամբ՝ զՎաղինակ¹, անշուշտ բանաւորութեամբ հասկնցնելով Գրան՝ թէ Հայք Վաղինակայ միջոցաւ Հոնաց հետ գաղտ կը բանակցին: Սիւնեաց իշխանութիւնը տոնելէ ետքը՝ Վրաստանայ անունը և ազգեցութիւնը հետզհետէ բարձրացաւ և առձեռնայն նախարարաց աւագ եղաւ², որով և Վեհ Միհրչապհայ անդ կարգեցաւ մարդպան Հայաստանի (412ին): Ինչոյ նա չկարէր այսչափովը շատանալ: Հիմայ որ աշխարհին գրամական միջոցները և իշխանութեան երաւանակը ձեռքն անցուցեր էր, իւր նախկին տենչն ի պիտի հանելու համար պիտի փնայր ոգուտ քաղել ատաղին առթէն որ ինքնովին պիտի ներկայանայր, կամ զոր ինքը պիտի յարուցանէր:

Նոյն միջոցին Հեռան՝ Հոնաց դորադարը՝ Ըորայ պահակէն անցնելով խորտակեց զպարսկական զօրան դորա Սատանեոնք կը կեցնէին միշտ Աղուանից երկրին մէջ՝ զպահակը պաշտպանելու, միանգամայն և զՀայա գաղիւտ համար եթէ խորակին³: Հեռան իրեն դաշնակից յրաժ էր զԻնգաստական արքայն, և Հայոց Մարգարանին հետ արգէն համաձայն բլրալով՝ արձակ համարձակ կ'ապարտուէր Յունաց կովիորը և շատ աւար և գերի կը ժողովէր ի Հոռոմոց և ի Հայոց և ի Վրայոց և զԱղուանից⁴: Պատեն⁵ էր Վրաստանայ ազատութեան գրաշխ կանցնելու: Ինչոյ Սատանեանց Թաղաւորը արթուն գանուեր ու զԻնգաստական արքայն մեռցնել տալով՝ զործը խտրանէր էր⁶:

1. Իշխէ, էջ. 32. և Փարս. 247:

2. Իշխէ, էջ. 37:

3. Վրաստանի Վրամշապհայ ժամանակ իշխան եղեր էր Ռորէլ: Էջ 91., վասն որոյ տար թուականը 412ն ապին չի կրնար անցնել:

4. Իշխէ, Գ. 20: Տե՛ս և Գաճաճ. մահն ի Սոփերա Հայկ. հտ. 6, էջ 133:

5. Այդ բանակը 10,000 ալրուէի էր. Իշխէ, Գ. 23:

6. Իշխէ, էջ. 30:

7. Բրիսկոս Պանիկէն իւր պատմութեանը մէջ կը յիշատակէ Հոնաց մէկ արշաւանքը, որ դուրսէն Հեռանայ առաւ:

Ջորդանի մեծամէր եղանն և Սասիդասայ զօրաւորներէն մին անապատ և նախնախաւ երկրէ մը (զոր Հոռոմայեցիք Մեծօրեան լիւր կը կարծէին անցնելէն ետքը, իւրանց մէջէն յառաջ խաղացեր ու տառն և չինգ որ արշաւելէ ետքը Մարտատանի սանձանը նասեր էր. անդ զաշտի մէջ Պարսից զօրաց հետ յաջողութեամբ պատերազմելէն ետքը, թըշնամիդը բաղմունիքէն ստիպուեր էր ուրիշ նամբով մը հետ քաջուելու: Թաղաւոր զմեծագոյն մասն աւարին զոր ժողովներ էր: Իշխէ, հտ. Գ. 356:

Այդ մէկ քանի մանրամասնութիւնք բաւական են մեզ յայտնելու Վատակայ բարուց բնթայքը և խորհուրդդքը (այդպէս պէտք չէ փութալ գտնելու զՀայաստան ինքնազուխ բնեյալ փափագը, աչք-պիտի մեծ զօրժ մը կամ անձնական մեծամեծ շահաստակութեամբք և կամ ալրոց քաջութիւնք և աշխատութեանցը օգտակար և պատշաճ զօրժածութեամբք կրնար յաջողիլ: Վատակ որ ի մարտի փղեբուն կռնակը պաշտարող տնձ մի էր¹, և որ զօրիկ ըլլալով ի պատերազմական հանձարոյ, բաւական տնձնութեամբիւն ալ շունէր այդպէս յապկանակներէն չղչարելու համար, չէր յարմար այդ նոյապատկը ի գլուխ հանելու:

Առաջին ստիժը փախցնելէ յետոյ՝ Վատակայ ուրիշ մը ներկուցայալ: Երկուստեայ խիստ և խրոխտ պատասխանին վրայ Բողկեբա ի դուռն կոչէր էր Հայոց զլիաւոր նախարարքը, և տննց՝ բռնութեամբ և սպառնալեօք արեգական պաշտոն մատուցանել ստիժ յետոյ, իրենց երկիրը խրկեր էր բազմութիւ մօզերով՝ մեացած հաշերն ալ մօզիկեղն օրինոց պարձնելու համար: Քրիստոնէութեան տնկ տարերայ պաշտամունքը հայ մտաց մեծագոյն մասին մէջ տողորելը շատ դժուարին էր, բայց աւելի դժուարին պարսկական պիղծ և աշխանդակ բարքը ընդունելի բնեյ Հայաստանեալոց: Առաջ քաշուցք և աշխարհիք, աչք և կանայք, ողորօք և շինականք միաշա մուռ ուք ելան: Երբ ամենայն կողմանէ կը պատրաստուէին սեպ զին զիմուկտութեան, որան յաջող ելք կը խառտանայր ամենեցունց միախիւնք, յանկարծ պատմիչը կը գրուցէ մեզ՝ ինչ Վատակ իւր դօրսքը Սիւնեաց երկիրը քաշուեցաւ:

Ինչ էր այդ տնջտաման պատճառք. բայտ Եղիշեայ՝ «Վատակ որտի մուք կալեալ ունէր զպարսկական օրէնս» և «ոչ ի բաց կաշեալ էր յախաւն հեթանոսաց բայտ ներքին խորհրդոցն իւրոց»:

Այդ մեկնութիւնդ եթէ բառական նշանակութեամբք տունեմք, տնջողունելի է. Վատակ՝ թէպէտ Սիւնեաց տանտէրութիւնք ձեռք տնցնելէ ետքն ալ «այր խորհրդական և հանձարեզ և յառաջիմաց շնորհատուք իմաստութեամբն Աստուծոյ» երևելք ժամանակակիցացը և կատարեալ հպատակութիւն յայտնէր էր Մեղրուպոյ և Սահակոյ², անշուշտ երբէք չէր եղած անկեղծ քրիստոնեայ. բայց և այնպէս նոյն իսկ պարսկական գօրօք իւր հակառակորդքը բնիճելէն ետքը՝

1. Եղիշէ. Զ, 17:

2. Տես Կորին, 1233, 15. - Խոբան. 1827, 500:

ինքզինքը միշտ քրիստոնեայ կը զուգանէր, և քրիստոնեութեան ու քրտութիւն խոստանալով՝ կը ջանայր սրտաւ զժողովուրդն: Այլիւս իր ալ որ իւր փեսին Վարազմագանի պէս՝ կրակատուն կանգնած ըլլայ: Վատապարտութենէն վերջն անգամ մինչ քանի մը ստորի զեռ տղերք էր ի զուռն Պարսից, մոխրապաշտ երած ըլլալուն տեղ մը խափքը չկայ: Քանի որ տակաւին մտրդւում էր, Հայոց եռանդը պաղեցնելու համար «հանապազօրոյ սոսառորդացանէր դռճիկն տաճարին և յերկարէր գնուացան ուրախութեան, մաշկաւ գերկայնութիւն գիշերացն յերգո արբեցութեան և ի կռքաւ լկտութեան. քաղցրացացանէր տանց վարդա երաժշտական և դերգա հեթանոս տակաւ: Ահեղաւ էր յարձուռաւ ըսկմութիւն կարտուայ և միւս միւս կաշառ զօրո խթէր ի պատճառս պարգևի և պատուոյ»: Ահեղ ընական է կարծե՛ք՝ որ այդպիսի քաղաքաւարութիւն ունեցող մը բունի մը չէր հաստատը, և տակնայն միշտք կը գործածէր եթէ իր նպատակին ծառայէին:

Միթէ Սատանեանց զօրութենէն վախնալով՝ զգճաց ոյնքան յառաջ նեղուելուն: Ինչո՞ւ ուրեմն երկար սարխներէ ի վեր կը խորհէր իւր անձին վրայ Հայոց թագաւորութիւնը վերականգնելու ու կը տեւաւոր մինչեւ այն օրերը Հոնաց զօրաւոյնաց հետ որ չարունակ կ'երթեւեկէին տա՛ն: Աշխարհին բովանդակ հարկքն իրեն կ'երթաւ և գործակալք տակնայն յիւրում ձեռին էին. սմբաւ հարբաւ տաթիւն զիգեր էր, յորոց մէկ մասը եթէ տայր Հոնաց, անախ այնչափ տատարի Հոնա կրնոր հոնել, որչափ զի հոյն Պարսից չրաւէր նոցա յաւարի²: Միթէ բաւական տաւն չէր տնեցեր կշտելու արդիւրներն և զօրաւորութիւնները, Սատանեանց զօրութիւնը, իր և զաշնակցաց ոյմը: «Կարձեալ» ինչ կերպով որ գատենք զՎրտակ, ալեք է որ մեր դոտատաւներ պարունակէ յինքեան և այլոց այնքան հոյակապ նախադարաց բնթացից մեկնութիւնը՝ որ նորա հետ ձեռնառաւ եղան Պարսից, ողջային և կրօնական ազատութիւնը խորտակելու համար:

Այլիչկայ Հայաստանի ընդհանուր վիճակին և հոնգամանացը վրայ մեզ ստատ՝ հոտատարիւմ և անկեղծ նկարագիրը, միանգամայն և վարդեցւոյն և ուրիշ ժամանակակից հեղինակաց ծանուցած մի քանի մասնական պարտաւայնները նշմարել կու տան մեզ Վատակայ գնացից ներքին չարմատիքը, զոր կը մնայ արդ բացաւրել և քրն:

1. Փարսկ. 247.

2. Փարսկ. 248.

նեկ կարգաւ, կտրելի եղածին շտի թօթափելով առ ժամ մի մեր սրտէն անոր անձին դէմ դգայած դարաւոր կիրքերնիս և տաւրութիւննիս:

Ասիկ յառաջ տեսանք, որ Արշակունեաց թագաւորութեան վերնաշէն ետքը՝ իշխանութիւնն իրաք ոչ նախարարաց, այլ եկեղեցաւ կանութեան անցեր էր: Այս նշանաւոր յեղափոխութիւնս Արատչէս կրորդի մերժուելուն միայն արդիւնք չէր, այլ աւելի յառաջ եւս՝ քրիստոնէութեան հաստատուելն ի վեր սկսեր աւ հետզհետէ բնագործակեր էր:

Ա և է կրօնի պաշտօնեայք ամէն տեղ ժողովրդեան վրայ մեծ տղցեցութիւն ունեցող կարգ մի կը կազմէն: Աւր քաղաքստիւն իշխանութիւնը միտշիծան է, թագաւորէն զատ ուրիշները քիչ շատ իրարու հօւստար են: ամենեկուն ոյժը կ'ամփոփի մէկ հօգւոյ ձեռքը և քաջանայութիւնը անոր օժանդակ և հպատակ կ'ըլլայ: Ըսոյց ուր երկրին ձեռակերպութենէն կամ ուրիշ հանգամանաց պատճառաւ տատական կամ տանուակրական զբոսթիւնը կը տիրէ, անդ ժողովուրդը երկու կարգի կը բաժանի. մին թուով ասկուագոյն, բայց բռնաթեմամբ տիրապետող, կեղեքիչ և ուլոց քրտանց պառուր վայելող, և միւսը շատ աւելի բաղմամբիւ, բայց սղքսաւ, ազէտ և ստրուկ: Մինչ Հայոց ազատունին գոռաղացեալ զինուորութեամբ՝ որտի արշաւանօք կը գուարճանայր և կալուածոց եկամտաք կը ճախանայր, շինականք կրկին արքունեաց՝ թագաւորին և նախարարին՝ զանձը լեցնելու համար կրկնակի հարկաց և տրոց ներքեւ կը ճընչուէին, և եթէ յանցանք մը գործէին, բայց ի դրամական տուգանոց՝ և զան ըմպէին յոլով՝: Քրիստոնէութիւնն ի Հայաստան, ինչպէս և Միջին դարուց մէջ յԵրուսալ, անբանական ուժոյ յափշտակութեանց և հարստահարութեանց տեղ հաւատարութեան սկզբունքը քարոզելով ու զրկեալ և խեղճ ժողովրդեան միտքը արթնցնելով ու բարձրացնելով, կը բարձրացնէր նաև անոնց նիւթական վիճակը ու ի հիմանց կը քանդէր նախարարաց զօրութիւնը: Միւս կողմանէ՝ սոյդ նոր վտարակալութիւնը ներկայացնող եկեղեցականք՝ որք ինքզինքնին ազատաց կարգը դատեր էին և նոցա ամենայն տոանձնանքնորհութիւնքն ունէին՝ ժողովրդեան անհամեմատ մեծազոյն բայց

1. Տե՛ս Եանապիվանի ժողովոյն Լրաւ հանաք ազատ էին ի հարկաց ժինչել նոնքը որ հաստատեցան յամին 445. Թղաւն Իեմեապէղը ի Հայս. Եղ. Բ. 10, 2ամշ. Պատմ. Հայոց. հտ. Բ. 16. 17. Մ. 46:

2. Եպիսկոպոսանք, երէցուք և քաւ.

դրկեալ մասին պաշտպան և ոգտատար Կոնդնելով նախարարաց ղեւ՝ բնականաբար և նորա իրական տէրն և հրամանատարը կ'ըլլայային։ Արդար է ևս սակ' որ Կրսնական մեծարեալ Կերպարանք-ներէն պատ, ուսմամբ, զիտութեամբ, ուշիարհալէն և ազգայաւ ձեռնարկութեամբ, նա մանաւանդ և հայրենի ոգտտութեան սիրայն, միացեալ ժողովրդէն և նոյն ինքն ամենուտեարց խմբէն զեր ի վերայ գտանէին՝։ Յայս սակս մեր հայրապետքն քաղաքական իւրաց մէջ աւելի կարեւոր մտնեցութիւն ունեցան քան իրենց հաւատար կամ աւելի նշանաւոր եպիսկոպոսներ Չոլմէական միապետութեան մէջ¹։ Արքայական աթոռոյն սօրնթեր' կանգնեալ էին Կաթողիկոսական տիտոք, որոյ տէրք թագաւորին պէս Արշակունի Պարթեւ իշխանաց ցեղէն կ'իջանէր, և անոր նման որդւոց յորդիս կը յաջորդէր²։ Նարայական մեծ ազգեցութեամբն զոր ունէին՝ շատ անգամ յաջորդութեամբ կոտէր էին քաղաքական իշխանութեան հետ, և անոր ակարացած ատենը՝ նմա նեցուկ և պաշտպան եղան։ Արքունի զահուն խորտակուելէն Լաւր ոչ միայն իրենց իշխանութիւնը պահեցին Չայատանի մէջ, այլ և էր հրամայէին ասկաւին Վրաց և Աղստնից ալ։ Կոցո պահանջմամբ կամ խորհրդով կը կարգուէին շատ անգամ սպարապետք, տանուտետք և երեւմն ալ թագաւորք։ Կոցո թախանձանքը և խնդիրքը աւելի ազգու էին զրոյցի և զօրաւոր արքունեաց սօջեւ քան քնիկ թագաւոր իշխանաց և նոցա խնամութեամբ կամ ազգակցութեամբ և կամ հլու հնոգանգութեամբ նոցա հաճելի եղող նախարարք նախապատիւ կ'ըլլային քան պոլ և անտարրեր շարմողները։ Այսպէս մեծն Սահակ որ մասնաւոր փոյթ և խնամ կը տանէր իրեն խնամի Մամիկոնեան ցեղին սրեարք կրթելու և բուստորելու³, ի թախանձելոյ դասերն՝ Չայաց սպարապետ տնտնեղ կու աւայ գիւր փեայն գլխամարտոյ Մամիկոնեան, հակառակ կամոց աւելի խոհեմ և հեռաւան Վրամ-չապուհ արքայի⁴, և թշնամի կ'ընէ Նազրատունեաց տանուտէրր զՏերոյց, որոյ հայրը կամ նախորդը քաջ սպայան Սահակ այնքան չքեղ յողթմանակօք և ծառայութեամբք պայծառացուցեր էր զսպա-

1. Թե նախարարաց և սեպկաց շատերը կարգալ, զրեւ չէին զիտեր, անս եղիւն. Ը. 137։

2. Տեա կեղզիի Պասա՝. Գաղաքաւ նախութեան Կաղզիս, Դասախոտութիւն Կ. էջ 67, և Նազանդ. Մեծն Ներսէս։

3. Սահակ Պարթեւ թոռն էր թոռն-որդւոյն Ս. Գրեգոր Էրեսաւորչի, որոյ հայրն Անակ՝ պարթեւական արքունի տան Սուրենեան ճիւղէն էր։

4. Տեա Կորիւն, 13։

5. Տեա Կորիւն 15։ - խորհնացի 500։

բաղադրութիւնը: Անական էր որ երեսէ բնիտձ նախարարք մասնա-
ւոր առեկաթիւն մը գգային եկեղեցականաց գէմ, ինչպէս որ ու-
նեցեր էին այն թագաւորաց գէմ ալ՝ սրբ նոցա կոթներ կամ հա-
մաժիա գանուեր էին: Ասորիք է պնդել, թէ ոմանք ի հայրապետացն
մերոց մոռացան՝ թէ շատ անգամ ինչ որ սոխորական անշտոթ նը-
կատմամբ առաքինութիւն կամ բնական պարագ մի կրնայ համա-
րաթ, իշխանաց համար պակասութիւն կամ յանցանք կ'ըլլայ: Ի՞նչ
իշխանագր՝ աշխարհիկ բլլան թէ քաշանայ՝ մաշտաշտի խորհելու են
կառավարութիւն յարաւանող սոխթներէ, և թէ պարտին հաաարակաց
սգաէն պատ՝ մերձաւոր կամ ազգակից չունենալ:

Ասորին իւր ժամանակի Հայաստանը՝ Հայոց քաղաքականութեան
հետեւող պրայի ազգերն ալ ի միասին ստնկում՝ յերկուս կը բաժա-
նէ, կրօնական տեսակէտով, ի կայսրական և ի Հերակոսաց երկիր: Եւ
կայսրականք բաժալ կ'իմանայ Հայաստանի այն գաւառները, յորս
քրիստոնէութիւնը և քաղաքակրթութիւնը պարզացած էին: Աւա-
տայի մէջ ալ սակաւ կը տեսնեմք կաւրա՝ իբրեւ բնակավայր կամ
կայանք նախնի կրօնեանց, զոր հոգաւորութեամբ մշակեցին և
զոր ցցովք փոխեր էր Ահարամագրա, ու ի պաշտպանել գնաւ բնդ-
գէմ վրանարնակ և թափաթիկ ազգաց: Այն գաւառաց մէջ՝ սր
քրիստոնէութիւնը կատարելապէս հոռոտանալ էր, ազաաք և չի-
նականք այ փարմեր էին բնկերական նոր ձեւին, ու մտքերնէն չէին
անցներ դայն յեղափոխել: Դուցէ ևս չկարողանային, քանզի իշ-
խանութիւնը ի սանուակրական ապարանից անցեր գնացեր էր
քաթաւ եպիսկոպոսին:

Իսոյց Ախականի պէս լեռնաւ երկիրներու մէջ՝ սւր տմենայն նոր
սկզբանք դժուարաւ մնաւ կը գանէր, ինչպէս և աւելի հեռաւոր
վրաց և Աղուանից աշխարհին մէջ, ժողովուրդը մեծաւ մասամբ
դեռ նախկին միժտելին մէջ մնացեր էր, ու սանուակարց նիւթական
ազգեղութեանը միայն ենթարկուած էր: Տրդատայ պարութեան տհր
մնացեր էր արդարեւ դքրիստոնէութիւնը լեռնագաւառաց մէջ ալ,
բայց չէր կրցեր վանել անտի գհեթանասութիւն, սր գաղտնի կը
յարտաւելր: Եւ նորա յաջորդաց ժամանակ կեդրոնական իշխանու-
թեան հետգհեւէ նաւագելոյն՝ արձակ համարձակ երեւան ելեր էր:
Այսպէս Աւստարչայ քարոզութենէն դար մը ետքը, չորսը 4⁽¹⁾ին,
Մեսրոպ՝ որ իր ճղնութեան տեղէն կը տեսնէր Վաղթմնայ «անկորդ

և անդամներն օրինակ, լեռնակեցութենէ և բանջարածառներէն
առիւթ պիտանի տեսիլ էր իջնելու ու քարոզել անդր : « Պաշտոն-
բանական արուեստն ի մէջ տաւալ, ձեռն արկունէր զգաւաւորն՝
հոնդերն միտմիտ ստատութեամբ իշխանին : զերեւել զամենեւեմ
ի նայրենեաց առանցելոց, և ի ստատանայական դիտարկումս պատաս-
խարենէն՝ ի հնազանդութիւն Վրիստաւի մնասցանէր » : Այլ ինչպէս
վարդապետութեանը ստատութենէն, երկու ժամանակակից պատմի-
չաց՝ Խորենացեայ և Կորեան նկարակերպ րադատութեան համեմատ,
« հարածական լեւոյ դէպ մարմնաւոր տեսեամք՝ անկունէին ի կող-
մանս Մարաց », սակայն և այնպէս Միսրոպ՝ որ ի մանկութենէ վար-
մեալ էր հիշելն զպարութեամբ, որ Արշակունեաց արքունական զի-
ւանին մէջ քարաւայրութեամբ՝ տեղեակ և հմուտ էր աշխարհա-
կան կարգաց՝, Վաղինայ մէջ բնակութեան տունը փորձով խն-
ցեր էր՝ ինչ որքան դժուարին պիտի լինէր ստանց զպարութեանց աչք
եզական գաւառին ընտելաց վառվառն և երեսակայտ միտքը զրա-
ւել ու ասնձէր : Անց զգացեր էր հայկական նշանագրաց անշրտեղծ
պէտքը, զորս հնարել կարք նորէն քարադրութեան կը ձեռնարկէր՝
խողով զԿոյնեականն « Տէր Ապրիկոսային » և ինքն « սկիզբն առեալ
զխաւաքում կոզմանս Մարաց, որք ոչ միայն վասն զիւական, սա-
տանայական բարեցն ճիւղարութեան, այլ վասն խեցրեկագոյն և
խաչարագոյն լեզուին դժուարամտոյցք էին » : Այլ միանգամայն
Ստեփան և աղոյ հետ խորհմանութեանց պարապելով՝ հայաբար-
բա և հայերէնախօս մարդարէլէր և տաքիւրով փերատին կը մրա-
նէր ի Վաղինան : Այս անգամ « լի սունէր զգաւաւորն ողջունիս Ասե-
տարանին և կարգէր յամենայն զիւզո զաստ վանականաց, տեան-
դակութեամբ հարիւրայ՝ Վաղինան իշխանին » :

Անտի անցեր էր ի Սիւնիս, ուր բաղումս պնականութիւն զտեր
էր ի Վաղինական ի տեսնել նախանգին : « Բարովէր մանկունս առ
ի նիւթ վարդապետութեանն, առաւել զզաւանտիտ զվայրենացոյն
գոխաղարարայ կորմանցն » : Գրիգորիոս ի վեր Սիսականի մէջ մե-
տապոյրիտ չէր նստեր : Միսրոպ « մինչեւ ի նոցանց իսկ վայրե-
նեացն եպիսկոպոս տեսուչ եկեղեցւոյն Սիւնեաց կարգէ զԱնտիտոս
գալլոս սուրբ և զերեւելի », և զերկիրն՝ վանականաց գաւառի լե-
ցնելով՝ ամէն կողմ կը տարածէր զՔրիստոնէութիւն :

Բայց Կորեան այդ նկարագրոյց և Վլասակայ զրոյրը զիւր աչ-

խորհն ապտամբեցնելուն՝ և հեթանոսական երգերով զժողովուրդը զբաղեցնելու և պնդելն թէ նայինք, Մեծորդայ երկրորդ քաղաքութենէն երեսուն տարի ետքն անգամ պէտք թրխատնելութիւնը պէտք եղածին շտի ումրացած չէր, և հեթանոսական բարք և սովորք զգրաւոր և սիրելի էին Սխականի մէջ:

Սակայն ոյզ վիճակը չէր կրնար յարտաւելլ. որդէն Հայոց մեծամասնութիւնը անդամանալի կերպով բնգուներ էր զթրխատնելութիւնը, որ աղղային նոր զպրութեանց՝ ազգեցութեամբը և ժողովրդեան համակրութեամբը սր ըստ օրէ պիտի զօրանայր ու զորշմուէր մնայր միացածներուն մտաց մէջ: Սահակայ և Մեծորդայ առաջին աշակերտքն, որ արեւմտեան քաղաքականութեան և գրականութեան հետամուտ եղեր էին, այժմ՝ եկեղեցական բարձրագոյն պաշտամանց հասած անվիշեր սեփականամբ կը մարտնչէին պարսկական բարուց և աղղեցութեան դէմ, ու հարկ չէին սեպեր իւրեանց մեծ վարդապետաց շտի անգամ երբեմն զիջալութիւն բնել կամ անգիտող պարագայից բնութեան և նախանձրնդղէմ շահուց և զգողմանց: Բնաւեանց հայրերուս Սուրբնայ, զոր Սահակայ և Մեծորդայ մահուանէն հարց Բագիկերտ Արթուրիկոս անուաներ էր, շուղելով հաստատել նոցա բնութեան յաջորդը զՍտեփան, հինգ վեց տարի ոյզ պաշտնեց անուանապէս վարելէ յետոյ՝ հրամարեր էր ու իտղուցներ էր գալն Ստեփանայ՝, որ որդէն իրապէս կը կատարէր զշաղթապետութիւնը: Իսկ Հայոստանի երիտասարդներէն ընտրուած կորու-

1. « Իւր ըմբանդակ զիւր բոլոր աշխարհն ապտամբեցոյց յուրացութիւն, ոչ միայն ըստ աշխարհին բազմութեանն, այլ և զբազումս յուրսէ Եկեղեցւոյն »: Եղիշէ. Գ. 10:

2. Այբուբենից զիւր՝ որ սոսկ մասնազգրական երեսգլթիւն ունի, պատահաւ եղիւ ի սպաս բաժանելու զՀայկ՝ Արեւելից միւս ազգերէն. զա զՀայկ առաւելին մոռովորդ կազմեց: Սխականով կամ գոնեա իրբն անտուրը մերմել տալով գոտար պրտութեան, որք սփռուած Հայոց երկրին մէջ. առիթ էին ծաւալման հեթանոսական աղանդոց և Զրադաշտական մատենից. հաստատեց զՀայկ թրխատնելական կրօնից մէջ: Աւր. Զշա.

Նազրեաց զիւրով պահուելոյս հայ լեզուն և մատենագրութիւնը - հաւանական է, որ եթէ զա չէինէր, ալի ազգը չէր յապաղեր խառնիլ Պարսից և Անտուրց հետ և ջնջիլ ի սպաս, ինչպէս քննած են այնքան էին ասիական ժողովուրդք: Հրապառնակալ հայ ազգն և Եկեղեցին յատուկ կերպարանք մի ստացան, նոյնա պահանջին իրենց քաղաքական և կրօնական անկախութիւնը երկար ժամանակներ և նոյնա կան մեան միջեւ զայն. որ — Սէն-Մարթէն ի Պարս. Երեւ. Ապրիլ. 1824, հտ. 3, 230:

3. Տե՛ս Պատմ. Յովհաննէս Զ. Կաթողիկոսի:

մամբան և աշխատանքի մասնակցութեամբ շարժմանը պէս ինն տարի ՄԱ-
 զեզատնդիրտ, ի Վիգանդիսն և ի Սթենտ առմամբ արարաբեր էին,
 յառնակուն գաղափարօք և սպառ լցեալ և զարեւելեան զերաթներ
 բնութիւնը միտանակելոյ ընդ անյայտող սկզբանց և մտադ, զար-
 ձեր էին ի հալլեմիս, ստրա եւս նախարարաց մանազ և ամբարաց
 մէջ՝ քաղաքացաւթեմաւ և խորհրդատուութեամբ՝ զազգն բարոս-
 փին զեւղ ի յոնակուն բարս և ի կրթութիւն կր մղէին։ Վաղ կամ
 անազան՝ հին գրութիւնը պաշել ուղղոյ նախարարք պիտի մտնային ին
 ձեռքերէն իրենց հոգատակներու։ Վասն որոյ կը ջանային հաճոյա-
 նալ Սասանեանց, որոց Հայրատունի մէջ յանաճ քաղաքականութիւ-
 նը նայաւ աւելի բարեկամ՝ և ձեռնառ և քան աւելի զարուսը և
 բազմութիւն մտաին։ Դոյն ինքն Պարսիկ ինքաւորի (ՎՎին) և աւելի
 ետքը (12) 11՝ ստալազի մտադրանքի զրկուին ի Հոյս՝ աւելի
 նպատասար էր նոր փնտելն զմզա՝ տանաւաւոյ, և վերջերս մարզ-
 պանութեան տանց միոյն ուղտելովը՝ (ՎՎին) կրնային յաւալ ի-
 ընդ մտադաճ նախկին գրութիւնը երկարաձգելու։

Նախարարաց՝ Կիւնկեղանութեան հետզհետէ բարձրացող ազ-
 ցեցութեանը շնորհալովէր բնական էր, և որովհետեւ ամենայն
 բարոյաճախ իշխանութիւն մտաւորէր կ'ըլլայ իւր գործածողին և իւր
 կրողին, ազգին ընդհանրութեանը համար ոչ պատուէաւ և նայն ինքն
 եկեղեցականաց բարուց անարատ մտաւոր համար հարկաւոր պէտք
 էին համարել, եթէ մէկ կողմը գիտնար շատանալ բարոյական և
 մտաւորական աստճնարդութեամբ և շափուորիւ իւր աշխարհային
 բնից և ախրապետութեան զանկութիւնը, և եթէ միւս կողմը ինք-
 զինքը տիրաւ տեսնէր չղիւկը օտար և նախանձաւ տէրութեան
 մը՝ հախտակ կուտակցութիւնը խորտակելու համար։

Եւայն երկու կուտակցութեանց մէջ մտկերուն ի Հայրատան զրո-
 կուելովը (ՎՎին) ասպնտալից կէտին հասած էր, եպիսկոպոսոսնը
 և յաճանայր զիւրերը՝ ապարակները մէկիկ մէկիկ երթալով Ժողո-
 վարդը ուր հաներ, ու ամենայն աշխարհիկ կարգ ու կանոն զազրե-
 ցանելով՝ աստուածաբանութիւն մը հաստատելու էին։ Այս և կանայր
 մի սիրտ՝ մի հոգի, զասած զկեքերնին ձեռք տեսած՝ ոչ յարտա-
 քինան իմային և ոչ յեղբարս և յորդիս և ի մերձաւորս։

Անթիշտակ և բերք ահազին բանակը կազմուեր էին, և հախտա-
 տուն և հինգ տարիէ ի վեր պատաստանալ աշխարհ մը ոյժով եկե-

գեղատեղանայ հրամանաւր՝ Սասանեանց իշխանութիւնը կը թափվէր ու կ'արհամարհէր:

Եւայց այս բնդհանաբ վրդովումը վշատեղայ մնաւածը չէր. ինչ պիտի չաշէր, էթէ քրիստոնեայ Հայք յայլմանակին դրանակը մոխրապաշտ Պարսկց, որք անշուշտ պիտի գային սրտընդ զՀայաստան: Չվաճան Ամատունին՝ դժոխարարեան աշխարհին և գիւր երկրորդն՝ գլուրեր էր պաշտանէն. բայց սակաւին ունէր իւր գիւմոց տաւիքն հոյակապ այր մը՝ որ յաղթող եկեր էր քառասուն մեծ հաւատաւարտի մէջ¹, որոց վերքն և սպիւքն տակաւին կը կրէր իւր մարմնոյն վրայ². ախոյեան մը՝ որոց կանդնած յայլմանակայ մեծացոյն մասին տկամատեւ եղած էր նոյն ինքն (Վարդիւրտ՝ Մերփոստ) գիւմոյն եղերքը և իւրազմի անապատին մէջ. զոր Հոռոմոց կայսրն և Խաքանն Հոռոց տոտիկ ջանացեր էին հանել յարքայից արքայէն, և նա ամենայն Սրեայ ուժովը կուտեր էր տեղուլ անպարտ՝ մինչև որ յաղթէր էր դարձեալ յինքն թափելու դնա՝: Սա էր որդի Կամպասպոյ տեառն Մաթիկանիւղ և Հայոց սպարտակաթի և երբեմն իշխանապետի, և թոռն Սահարայ Պարթևի՝ որ յիմանակայ հայրապետութեան միջոցին մէջ գաւառաբան եղած էր Հայ ուղղին, պաշտպան թագաւորական բնիկ ամնայն և իրաւութեամբ կուտէր նախարարաց: Թէպէտ դնո սարստեղտաւ և վշտմ՝ սպարապետ կարգեր և հաստատեր էին Հայոց: Վարդուն որ այդ պաշտանդ քառն տարիէ ի վեր կը վարէր, տեւն մը մինչև թաւ դուրի տեղակալութեամբ պատուեալ էր ի իտեալ և ի Վարսկոյ: Տանուէր էր արդաւանդ և բազմամարդն Տարանոյ, որում յաւելցիր էին Մեծին Սահակոյ տեղակալութիւնքն ալ, և Տաւոյ նաւհանդին մեծի մասին³: Լորիւ հարիւր տարիէ ի վեր Հայք վար-

1. Լեզիէ, Գ. 25. «Աղաշեմը գծեց գամենեան տուր աւետարանաւ» ևն:

2. Իւրիշան Վ. Ի Յուշիկք, 265, և Լեզիէ, Լ. 5:

3. Լեզիէ, Լ. 5:

4. Փարպեցի, 252:

5. Սահակ Պարթևն արու գաւազն չէր ունեցեր, այդ դատար մի միւսն Անուշէամ՝ Սահականդը, զոր էր տուեալ կը. նոյնինքն Համապապոյ Տեառն Սամիկանէից և Հայոց սպարապետի. ի սոցանէ ծնան երեք արու որդիք՝ Վարդան, Հմայեակ և Համաղապեան: Լոր Յաղ-

կերտ ին նախորդը Վ. ամ գարը գրկելով ի Հայո՝ կը վրդովէր գեղեցիկն. Սահակ իտեալ մասը գնացեր էր, բայց անդ յաւ ընդունելութիւն չգտնելով. բղ-Մեարոյ և գիւր թոռն զՎարդան Կոստանդնուպոլիս առաքել էր՝ խնդրել ի կայսերէն որ հրամայէ կուտակաւորը՝ որպէս զի շարգիւրն իտեալը բաժնին մէջ հայերէնի ուսումը: Լայսրը կատարեր էր հայրապետի խնդիրը և զՎարդան բաւարարեալաւ էր անու անկը: Վիշ մը վերջը 421ին Սահակ արեւելեան մասին մէջ անցեր ու զնախարարաւ Վ. ամայն հետ

մեր էին երբեք ի պատկերով՝ աստիճանագրութեամբ Մամիկոնեան
սան օրոյ պոխը ուրիշ իւր եղբայրը Հմայկոյ և Համոզապետի
հետ, խառնարկայ և Սահմայ յետին շատապին օրոյնքն էր՝
Կրպի աղբոյ բղկալիք և քրիստոնէութեան և հայտնեան սերոյ
տոնոտեալք՝ ազգականութեան, խնամութեան և բարեկամութեան

հաշտեցնելու համար դարձեալ գրեթէ ք
զԱլարսն Սմբատ աստիճանին հետ յարա-
բաւելու Ստանեանը, ուր հաշտութիւն
հաստատուելով՝ Սահմայի օրոյն Սը-
տաշէն իմագաւոր գրեթէ էր Պարսիկ
Հայաստանի մասին մը տարի ետքը
ՆՅԻՆ՝ երբ Վրամ զԱրտաշէս մերժելու
համար ակնարկն Սահմայ հասնու իմի-
նը հետքեր աստիճան, ի դուր ինքնատա-
նալը նման գիւր իման զԱլարսն հարցել
ի վերջը Հայոց պաշտօնաւոր իմագա-
ւորի և համապատասխան Վրամ, մասնակ
մը անտարգանք պահել յետոյ զՍահմայ
ի Կոստան, Հայաստան գրեթէ էր և զար-
մանը հաստատուելով զՍտան նորա զԱլար-
սն անտարաբար ի տեղութիւն իւրոյ
ազգին Մամիկոնեանի, արեւելք ի Հայոց
Սահմայ վախճանեցաւ ի դատարին իւր
գրեթէ անդալ ՆՅԻՆ, ու իմանեալ իմ
գրեթէ կոտորու պատգամ ան պիպից և
այսպէս անհաղ և ուր ինչ միանգամ էր իւր
ի մաստանգութիւն և պատակ իւրոյ մին
չեւ յարաբարեան Ստոյ տեղալ զՆՅԻՆ
արդիւն հանգիստ աշակերտութե և Տիկ-
նան Մամիկոնեանի, նորին նուաճ, որով
անուն էր Պարսիկ, կին Ստոյ անույ Ստոյ

տեղութիւն, տարան ի դատան Տարսնայ և
հանգուցին ի յնիկ գիւղն իւր սեփական
յանտանեան Ստիգատ, խորին և
ժամպ. — Տարսն մէջ Մամիկոնեան
տեղին բնակ իման սեղն իւրախանի հո-
շտան ամուր բերդ մի էր. իւրեանք՝
Կոստ, ճեմաշիք զՄարտիկոնէն Մոս-
կոս՝ որով նմանի յոր Մամիկոն կամ
Մամգոն Տեւ Histoire des Huns
par Duguignes. հատ. II. էջ 275, ապ.
1766 Ղարսն էր ի խորեանք իմ Մո-
միկոնեան ասան նախահայր Մամգոն
Ստանեան Ստաշի օրեք ճեմաշ աշ-
խարհին մէջ իւրեանք իմագաւորայ մե-
կուն զայնկորդին էր. այս է իմ Մամ-
գոնայ հայրը զայնկութիւն բրան էր
իմագաւորին մինչ աս տեղութե մանուկ
էր և չէր հասնայ յարգութեան Մամգոն
փախուցեալ յերևալ արդիւն, Պարս-
կաստան եկեր էր և անտի ի Հայոց
խորին. ի. 211.

1. Ճիւղաղորտութեան Կոստան
Տիկ. Պարս. հատ. II. էջ 60, 608 և
կատանեանք) առիթ մեկին կը զոյս-
նէ Ստոյ անույ ազգակցութիւնք և իւր
նամու իմիւնք.

ա. Սահմայ Պարսիկ, ՆՅԻՆ իման իմանորդայն Ստան օրեք իւր
տեղ Ստանեանք.

բ. Համագաւոր Մամիկոնեան՝ աշք Սահմանեան չի. ի սեղանէ ճեման
Ստոյ անույ Հմայկոն և Համագաւորեան.

գ. Ստոյ ան Մամիկոնեան, ՆՅԻՆ Պարսիկ՝ կին Ստոյ անույ Ստոյ ճեման	գ. Հմայկոն Մամիկոնեան, ՆՅԻՆ Ստանէ կին Հմայկոն Ստոյ ճեման
դ. ա. Ստանիկ Ստոյ անույ, որոյն աշք Ստոյ անույ Ստոյ անույ	դ. ա. Ստան Մամիկոնեան բ. Ստոյ Մամիկոնեան գ. Ստան Մամիկոնեան

կապերով իրեն պաշտպանութիւնը, «էրբ կամ» փոտացր մասնակցութիւնը սպառնալիք էին: Անգրաւի զաւարդ՝ Շարգենի Վաշա-նիկ հարս գնացեր էր ի Սարատա, ի մայր քաղաքն Վաշարաց, և էր կին Վաղգենի օրդույ Աւաշայ մեծ բղէշխին՝ և իսկ երկրորդը Վարդանայ՝ փեսայ բրեր էր սպարապետին՝ տանտեսաց տնեւէն ուշիմ և կարիճներէն մին զԱւաշայի Վամնարտան, զՏէրն Աւաշարտնեաց, և շարաց տնեւէն բարերեր և հարուստ գաւառին Շիրա-կայ: Արծրունեաց տնեւէն երկու օրիորդք, Ստաշ Վաշամ՝ և հո-րադատ ու սրտակից քոյր Նորին Ասիկ՝ և արեղեւ կին տնտանի և տաւակեալ տնեւայն բաւ և մոտոր մոտամբք յամենայն կանայս ի Հայաստան աշխարհի՝ և տնայինը արկին Աւաշայ Վաշարաց բղէշխին, և երկրորդը Հմայեկայ եղբոր Վարդանայ, — սկսաւ միա-թեամբ կր կապէին Արծրունեաց և Վաշարաց սպարաւորք Մամի-կանեան տան հետ: Միկայ և մեծ իշխունն և Արաւիկ, այլ և մոտայի, համեստ և քոյր, տնայալայ կր պոհէր Հիմնարաց բարեկամու-թիւն մը ար հաստատուեր էր յառանձնութեան, երբ սպարապետը Արշակունեաց բառնալէն ևաքը, շմաւալով Պարսից մարդպանաց՝

բ. Վարդանայ, արաւ աչքն	գ. Արաւիկա Մամիկանեան
Արշալիր Վամնարտան.	սրբաւ օրդին
ի. սոցանէ ծնան	և. Պարսից Մամիկանեան
և. ա. Ներսէս Արամաւրդան	
բ. Հրաւորաւ Արամաւրդան	
գ. Սահակ Արամաւրդան	

1. Սոփերը Հայկազանք. հաւ. թիւ, և Վաշանայ Մամիկանեանի Ներսէսից և Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց՝ Շարգենի Վար-հենի: Վաշանայի զեղարգրութենէ զ կր տնտանի թիւ կրկին խնամութեան կապեր կապին ընդ մէջ Աւաշայ և Մամիկանեան տան

2. Փարս. 148:

3. Փարս. 33½. աւ և մայր մեծին

ա. Վաւակ իշխան Արծրունի. արաւ գաւառներն ևն՝

ՀԱՅԱՍՏԱՆ		ԱՐՄԵՆԻԱ	
բ. ա. Արաւիկայի կին	բ. Ասիկ կին	ա. Արաւիկ Արծրունի	
Աւաշայ օրդինի	Հմայեկայ Մամիկանեանի	բ. Սահական Արմ-բունի	
գ. ա. Վաղգենի աչք	գ. Վաշան Մամիկանեան		
Շարգանայի գաւառ	և. Արաւիկ		
Վարդանայ.			
բ. Ջոջիկ.			

որք եկեր էին հայ աշխարհին կարգէրք վեր փար բնեւոյ, քաշուեր էր Մոկոց քերմածոր (հատախ) գաւառին ափափայկոց մէջ յամուր բերդն Սոդայ՝ ու մեծ պատիւ և ազնիւ հիւրընկալութիւն դաւեր էր յիշխանէն Արտակայ: Իսկ Ամատունին վաչան օխորհրդական և հանձարեղն օ դոր վճամ հաղարապետ կարգեր էր Հայաստանի, և որ քան տարիւ աւելի խնամեր էր զաշխարհն բնդ մարդպետութեամբ Պարսկոց և ինքնինքը օխրեա հայր վերակացու համարի տուեալ էր աշխարհականաց քրիստոնէից օ, ոչ միայն զպաշտմանք և զազատարոք համամխա էր բնդ վարդանայ, այլ և մասնաւոր օր և բարկութիւն կր ստանէր վասակայ գէմ, որ քառնեամբ պաշտանանկ բնի տուեր էր դնա և փոխանակ նորա Պարսիկ մը գրաւած էր: Վաստի ոչ կրնար աւերի այդ մեծամեծ նախարարաց և վարդանայ մէջ եզամ բնական զաշխարհութիւնը, և ոչ ուսնացրնել կրամ յինքն զարձնել այն յարգունքը և հպատակութիւնը՝ զոր սերիչ տանուտարք ունէին Մամիկոնեան իշխանին: Պատեալագունց և զինուորական զարծոց մէջ երբէք պիտի չկարողանայր փայլիլ Սպարապետին շափ, որոյ ոչ տոբո՞ծի սիրտն ունէր, ոչ կայծակի արագութիւնը, ոչ փորձատութիւնը և ոչ զորաց սպարած փառահռութիւնը և համակրանքը:

Արցարեա ինքն ալ ունէր հզոր նիգակակիցներ: Բոլոյց սորա իրեն հետ այնքան անկեղծ և հաստատուն կապերով շէին կապուած՝ որ քան իրեն հախառակորդ նախարարք բնդ վարդանայ: Սպարապետին գէմ ունեցած նախանձուն և սակեղութեանը համար միայն՝ Բագրատունին Տիրոց բարեկամոցեր էր վասակայ հետ: և ի՞նչ վարդանայ փութը նուազէին, հաւանական էր որ այդ սակեղութիւնը Միանեաց իշխանին գէմ գտնար: Արծրունեաց մէկ կարեւոր մասը իրեն հետ էր: և ի՞նչպէս սորա լոյնատարած զաւառաց կ'իշխէին ու մեծ ազդեցութիւն ունէին ի հարաւայ Հայաստանի, քաղց աւելի անկախ տէրութիւն մը փարելու հետամուտ էին և յորմ անտարբեր կրօնից կրամ՝ ազգին ազատութեան: Խոսիտունիք՝ որ

1. Ինովմա Արծրունի, 81: — Այդ անուամբ բնից մի գտնուելն ի Մոկո յոյժ նշանաւոր է, եթէ արցարեա Վաղգեաց ուղ առաջին բնակավայր եղած է իւրեան, աշխարհը որ ի հարաւոր ծովուն վանայ: Վանդի էր երբեմն Արքիւղիա անուն յազալ: մի մեծ ի Վարեհատտան էին Սում մէր գաւառին մէջ, յիշ հետի ի թեւյս ինչ կռնեղեալ բարակաց որք հաշակաւ որ

եղան վերջերս Պ. Պարզէրի պնդմամբ: Այդ քաղաքիդ անունը մինչեւ զայժմ պահուած է ի գիւղ մի որ կոչի Սէրդուլ: Տեա Babelon, Hist. anc. de l'Orient, հտ. 4. էջ 80 — Ի՞նչ ալ թմ յաշխարհին Մոկոց գիւղ մի Պարսաւ աւան, որուն քովն կանգնի Չարիսայ գետն, որ կը թափի ի Պոնտոն Սո:

արդէն բացէ ի բաց զՄարտիան օրէնս կը դառննէին, տնչուչա գէն-
րերնին Վլաստիայ գէմ՝ պիտի դարձնէին, եթէ նա Ստանիսլաւ
տան հետ իշնամանայր: Նշտիայ, Արձնեայ վրայ կոթմիլ տնչնար
էր, որովհետեւ զորս բաւական ժամանակէ ի վեր յունական և
պարսկական վիհոյկտութեան ներքեւ ինքնիշխանութեան վարժած
բլրալոյ, փոփոյ ղանէին նոր տեսարց հնարանդկութեւ և Հայաստանի
խառնաշփոթութեանց և տաղնապայ մտանակցելու: Իսկ Վիլրք՝ և
Ալյուսնք, որք Հայաց տերութեանէն սցուտ քաղելով մերձակայ հայ
դասաններն յափշտակեր ու իշխանութիւննին տուաւ ևս տարտ-
ծելու քանակիւ էին, առաւել փնտտելու պիտի լինէին երկազանց
կողմանց ալ քան սցտակար:

Վլաստի իւր գործունէութեամբը՝, հրամանաւոր և խորուղիտու-
թեամբը յոյժ պիտանի կրնար բլրալ՝ Վարդանայ: Բայց որովհետեւ
Վարդան իշխողականաց պատուարն և գործիքն էր, Վլաստի եթէ
նմա ձեռնտու լինէր, իւր սխերիմ իշնամեայ՝ իշխողականաց հա-
մար աշխոտած պիտի բլրար: Վարդ նախարարաց կարգը պիտի իջ-
նէր իւր աստիճանը, մինչ այժմ մարդականութեամբ նոցա մէջ աւ-
մենէն վեր էր: Իսկ եթէ նոյն ինքն Վլաստիայ դաշնակցութեամբ
Վարդան չկարենար փանել զՊարսկիս, որ շատ հնար էր, այն աւ-
տեն Վլաստի պիտի կորնցնէր ոչ միայն զՄարդականութեանն այլ և
Սիւնեայ Տէրութեանը: Իւր փեսայն Վարդգիսան՝ կնոջը հետ ու-
նեցած տակաւ թեանք պատճառաւ, Պարսկաստան փոխեր էր յերեսաց
անկրողն՝, որ մոխրալիս կամէր սպանմամբ ինչորի զփրկմ քի-

1. Վիլրք տիբեր էին Պարսկաց, աշտ
հայկական նաւանգա որ իննեքորդ դա-
րուն վերջերս վերադին Ոսկրատունեաց
հարստութեան անցեր էր, տամենբորդ
և Վիլ գալուց մէջ նորա մէկ ճիւղին
տէրութիւնն եղաւ: Այնուհետեւ Վիլրք
նորէն ասին զայն Մահմեդականաց ձեռ-
քէն ու առանձին պաւստ մ'ըրին՝ որ Սոմ-
խէթի գոչեցաւ: Այդուանք ալ գիշխանու-
թիւննին տարանէր էին թիւրք, Սլաւա-
թոյ և Փայրաւկարանի մեծագոյն մասին
մէջ, ու Վանձաւայ և Պարտաւայ մէջ
հաստատուեր էին աղքատական և պատար-
արբողուն ամբողջին:

2. Տես Վլաստիայ մտաւորական կա-

րողութեանը վրայք Մարդանին վկա-
յութիւնը. իղ. Գ. 20:

3. Տես իշխողայ բրած նկարագիրը,
և Մարտեաւ հնարիք բնոյ խմատունս,
և յոյժ խորագիտութեամբ բնոյ գիտունս,
յայտնի բնոյ անեղս, և ի ծանուկ բնոյ
խորհրդականս, ձեռն կարկ և հան բո-
րագունս ի գնդէն իրիտագի և իառ-
նեաց և այլն. Գ. 8:

4. Տես իղ. Գ. 72, ամենայն ամ-
բատանութիւնն ի սորբ ինկեղեցւոյն
կրթեալ էր:

5. Վարդգիսանի փնտտելն ինչէն
յառաջ եղան ճերմի. Տես Պարթւ.
Տիեղ. Պոմ. հատ. Բ, էջ 523, ձե. 4:

նուն, և անց Միշրներսեհի խորհրդական և մտերիմ ընկալի և Աբ-
րաիից տրբալին տաճեն այ երես գտնելով, տնհոմբեր կը սպասէր
լնդանելու գիտաապետին նմա գտելութիւն Սիւնեաց, ի վարձա-
ւորութիւն տրտորութեան և չոր խրատուցն: Սիւնեաց գտա՝ ներքի էր
վաւակայ գանդալի Ստանեանց զէմ՝ զէնք վերցնելու, քանի որ
գիւր երկու որդիան՝ զՎարդիկ և զԱրմենիսեհ՝ պատանգ թորացեր
էր յարգանիւն Յաղկերսի:

Իսկ եթէ Պարսից հետ միանար իւր ազգակցացը զէմ, կը յու-
սար թողաւոր լինել քոտ խառամանն Միշրներսեհի ու սպառապուս
խորտակել զիւր հակառակորդս ¹:

Վաստի հայրենեացը և աղցին կորուստը բնարից, չուզելով
նայալ գոհի իւր փառաւորութիւնը և սխր:

Քաղաքական վրդափումը տակաւն տնտեսական ստատկումն կը
սպառնար յայտնի գիւնդութեան յանդիմանիւն: Ասխարաքներէ
մին՝ որ սպարապետին աւանդումներու մտօնայն մէջ հակառակ
կարծիք յայտնի էր, տնտեսական ի տեղումն քաղովոճեցաւ յամ-
բոխէն: Վաստի մամունակ մը գաղանի սրտայթիւրք աշխատեցաւ
գործը խափանելու. նենգութիւնը իմացուցաւ, ձերբակալ եղաւ,
եղբայրացաւ սաքը կ'իյնար, և կրկնէր, երկրկնէր գանաւտ եր-
գումն տառօն բարեութեան ի սուրբ աւատարման: և աւելի վրա-
տախտիւն տալու համար երկրայորաց, զրախ խառամամբ ևս կը
գործնէր զՎարդան՝ որ զէմ եղեալ Յունաց երկիրը կ'երթար, անց
բրիտանեւարաւ սպրկելու, թողալ զՀայս իւրեանց ճակատագրին:

Կայրեր՝ Վրաց՝ Աղուանից՝ Աղձնեաց բղէշիւն՝ Անդեղ տան՝
Վրաթաց՝ Հաշունից՝ Կիկեղեաց՝ Անտիոքաց սպարապետին և այլոց
իշխանաց օգնութիւնը խնդրելու համար գրաւած նամակները իւր
մատանեաւ կը կնքէր, իւր գրաւոր հրամանաւ բերդերէն պարսիկ
գործը կը փնտռէին, և Վարհաշունի մէջ մուգերը կը սպան-
նուէին:

Աւարդէս կը ծածկէր գանձն Վաստի, մամունակ տալու համար
յԱղուան գտնուող պարսկական զորաց՝ որ իւր ծածուկ հրահան-
գաց համեմատ Հայաստան փաղկէ: Կէ երբ նայալ յատաճ խաղա-
լուն զոյժը հասաւ ու Վարդան գնաւ փնտրելու համար բանակաւ
հետապալ Հայոց սուհմաններէն, հոգանց Վաստի զիւր խորգու-
ւանքը, ու համամիտներովք Սիւնեաց լեռները քաշուեցաւ:

1. Կղէէ. Դ. 5:

2. Ամմ Խէն, Տեղբոր Կղէր, ի հիսխայ Տեղբոր Կղէր:

Մնացածը գիտես, ո՞վ բնթերցող, բայց Վլաստկայ և Նոյա Հա-
մախճից բրած ֆետար՝ միայն Ստարոյցի մէջ տնկելոյ քաջերուն
կամ Վլադկեսի անաստինն մէջ չարաչար սանջանոյ ողանկոյ
նաՀատակոյ թուէն մի շափեր: Ասնք տնչուչոյ վեՀ և սաաքինի
անձինք էին՝ որք իրենց ազգին գեռ ոգտակար կրնային լինել:
Եւ այց Վլաստկայ ճակատամարտին մէջ գրեաթէ խոնարհեցաւ փա-
ռաւոր քաղաքակրթութիւն մի այլ, որոյ մատենագրական մաՀար-
ձանքն մէր տեկնէն շօշափելի և աներկրայելի պարճանքն են:

Զ

Այս քաղաքակրթութիւնս երեք գլխաւոր տարրերէ կազմուեր
էր. Տանուակրական դրութիւն, Վրխտանկութիւն, և Առնաւան և
Ասորի գպրութիւնք:

Հայաստանի կառավարութեան Հիմնական ձեւը տանուակրական
եղած բլլալուն կարելի չէ, կարճեմք, տարակտակը իջան տնչուչոյ
Հանձարեղ թաղաւորք կամ Ալրարատ նաՀանգին տանուտեարք,
որք ուրիշ ազգաց աՀեզատատ ինքնակալոյ Հաւատար միաՀեճան
վտրեցին զազգն Համայն: Բայց սորտ բայատութիւններ կրնան Հա-
մարի մեր բնդՀանուր պատմութեան մէջ. երբ թագաւորին անձնա-
կան կարտութիւնները պարագայից ծանրութեանը անգուգական
բլլային, կամ ստար պետութեանց ճնշումը անոր ազգեցութիւնը
ակարացնէր, տանուտեարք գրախ կը վերցնէին և թագաւոր կը
տախուէր նոցա Հետ յաժանել կրկրին իշխանութիւնք: Այդ սա-
նուակրական դրութիւնն աւելի միակերպութիւն և օրինական Հա-
տատութիւն առաւ Պարթեւոյ ժամանակ, որք իրենց լայնածաւալ
պետութիւնը՝ յորդոյց որդի յաճորդող կուսակալ տարաւոյից կամ
աշխարհապետաց ձեռք կառավարէր էին: Բայց ինչ որ սորեւ-
տանի ու Պարսկաստանի մէջ ժամանակաւոր՝ և Պարթեւական
Հարստութեան յատուկ ձեւ մի էր, Հայաստանի մէջ տախտկան և
յարստուէ եղած էր՝: Դորտ պատճառք փնտուկու է գլխաւորապէս

1. Արշակունեաց գերջին ժամանա- մուէր. Ա. ի թուպաւ օրէն. Բ. ի Հլախա-
կաց հայկական բնկերութիւնը կազ- րարաց կամ ի տանուտեարք՝ որոյց թիւը

Հայկական լեռնաշխարհին կողմնակերպութեանը մէջ՝ երկիր մը որ բարձրաբերձ լեռնոց պատերով և յայնմը որ գետերով ի գոնա-
գոնա մասունս ալտհետ էր։ Այդ բնական անձրոյեաքն Ասիական
լեռնաշխարհին պէս դիրքին չէր պաշտպանել ինչոքով մեծամեծ բա-
նակոց պէմ, որովհետեւ առհասարակ չէն ներկայացներ բնական
անընդհատ բարձրութիւն կամ պտարութիւն։ Եւ այնպէս
այլեւայլ նախնաւոր ժողովրդոց իրարու միացման և ձախման ար-
դեք էին։ միանգամայն և ներքին յարեկարգութեան և միութեան
հակառակ պաշտանն տնկող արքանի գարաց խաղաղման խաչընդուն
կը լինէին։ Հայկական բարձրաւանդակին անհամբոյր կլիմայն ու-
րիշ չրջակայ աշխարհաց նման հրապոյր չէր ազդեր արչաւող ազ-
գաց, այսու հանդերձ բնդաւնորան եղած էր աշխարհի և ոլորտա-
բաւ ժողովրդոց, որոց շատերուն ճանապարհին վրայ կը գտնուէր։
Անշուշտ արեւմտեան հողորդակցութեան դարաւոր միջոյնները կարող
են ազդակի երկրի յնակիչները իրարու կապել և հաստատել։
Եւ այդ ազդ միջոյնեց չկային չին տաներ։ և նոյնի ազդոց մէջ
միայն Հոսիմայեցի հասկեր էին ամրակոծող պոզուայից պոռաւ-
Հայաստանի նախնաւոր և ոչ մին մետաքսներէն բաւ բաւականի
ոչ աւելի բնդործով և ոչ ալ բողմամարց էր՝ գտնաւ կոտորե-
լապէս անշուշտ և նուաճելու համար։ Ինչպէս որ Արտաշէսի պատ-
մադէտք իրաւամբ գրուցեցին՝ իմէ Ամենայի և Լուսոյի պաշտամարտք,
որ Վարդգեսեան միապետութեան խանձարարքն եղան, իմէ տակի

120ր անցնելու շէր։ Գ. Վաղարշ՝ որք
նախարարներէ անհամեմատ աւելի բազ-
մաթիւ էին և ժողովրդեան բնութեւն-
աւելի մասը կը կազմէին։ Եւ ի նիւն-
կանոց։ Իսկ յինչեւ ցածմանաց։ Ազգային
պատմաւորութեան մեծ ծառայութիւն պի-
տի մասունքանէն այն՝ որ այդ չինգ կարգի
մարդկան կարգութիւնը, իրարու նկատ-
մամբ ունեցած իրաւունքը և պարտակա-
նութիւնը։ Կողմնակիցութեան և մասան-
գութեան ուրեքք վաւերացան պատմից
հաստատուէ։

Այսպիսի միայն յիշեցնելէ ասու իմէ
նախարարք իմպատ արեն անկախ էին-
թէին՝ մասանդորութեամբ ատաղած երկիր-
նայնոյն վրայ։ Իրենց հպատակաց կենտոց
և մահուան գաւառաւորք կը տեսնէին։

Հարկ էր հաւաքելին իրենց երկրին բնա-
կիչներէն և ի ոտքանէ իրենց յատուկ
գորքը կը կազմէին։ Այդ արտունութեանց
կամ իրաւանց փոխարէն պարտաւոր էին
իւրեանց գորքը ոգնել իմպատ արին՝ ընդ-
հանուր վտանգի առանձն, և հարկ հատուց-
անց նմա։ Այդ իրաւունքները և պար-
տակաւութիւնները միշտ չէին յարգուե-
ր։ Երբեմն իմպատ արք նախապետական իշ-
խանութիւնէ կը գրկէին գործնաւոր մա-
տանցը և այլուստ կը պարգեւէին գոյն-
շատ անգամ ալ նախարարք առ պահ
ունեցած պարտքներին չէին կատարել։
Ինքն ալապէս և իմէ ալապէս, խաղա-
ղութիւնը կը վերադառնէ և մեծամեծ ջա-
քիւր կը հետեւէին։

գործուոր անջրպետօք բաժանեալ լինէին յիրերաց, այդ երկու նա-
հանգաց միացումն անհնարին եղած կ'ըլլար, որով և Վաղղիտ գոյցէ
մինչեւ գոյժմ' բաժանեալ մնայր յինքնուրայն իշխանութիւնս, որովս
էր Միջին Վարուց մէջ. նոյն պիճակ մարիէ և կարծեյ որ եկել
Այրարատաց նոճանցը կրկին բնդարձակութիւն ունենար, կամ եկել
չընտրայ նահանգները ունիլ գոնադոնող անջրպետք կամ բնական
հանգամանք աւելի տկար լինէին, Հայրապետնի մէջ իշխանութիւնք
միահեծան կ'ըլլար, որպէս յԱսորեանսն և ի Վարդապետսն: Ս-
միակուն Զուլեյերի անունը դոր տունն աշխարհազէպ ամանք
Հայոց երկրին, կը յարմարէր ամա շին տունը ոչ միայն բարձրու-
թեանը, լճերուն առատութեանը, գոռ և հզոր պետութեանց մէջ
ունեցած գրիքը պատճառաւ, այլ և ներքին քաղաքական կազմա-
կերպութեանը համար:

Նախարարական դրութիւնք սակայն, որ զՀայս աւելի ոյինդ
կազմութիւն ունեցող ազգաց բաղդասամով տկար պաշէյ, նոցա
անհաստական կարողոյն աւելի գիմնուարս պատճառ կարս: Փա-
խանակ խառնամբոս քաղաքաց մէջ զիգուրտ և սողակոնու-
թեան ինքնակուրս, մազալիդեան աշխարհ և գործունեայ մասը
բնհանրապէս ազարակներս մէջ և նահապետաց զղեկաց և ուսա-
նից բողոքութիւն արեւմ կը բնակէր. և ինչպէս Նրապետս զաշտին
մէջ թաղարորաց կառուցած գոսասակերտքն տակաւին կանգուն և
մարդաշատ էին, Հայրապետնի մէջ՝ մանաւանդ թաղարորութեան
գերեզման ի գեր՝ գերեզմար համեմատաբար աւելի կարեւորութիւն
տապեր, բաղմոցեր և շէնքեր էին: Անդ սողակոնին որտորդու-
թեամբ և միացած մարմնաբոյր հոգապործութեամբ պարապելով՝
մարմիննին առաջ և արակերին առաջ կը մնար: մինչ նախորդն
կամ փառաբերութիւնք փառ կը պաշէյ տանաւտեայ պատկերաց
մեկուն ոգին: Թե՛ղ ոյն երրորդ կամ չորրորդ հորտտութիւնները՝

1. Երապետ ճորագաշտակին մէջ,
որ յարեւելից ի Հայրապետն արշաւանաց
և առեւտրոյ մեծ ճանապարհն է, ամէն
ժամանակ պատուած էր ամրացեալ և հո-
յակապ քաղաքներ: Արմա իրեն ետքը՝
ժողովարարք եղած էր Հայոց Արտաշատ:
Ախաբանի կոնակը և որսա Երապետս
խառնուած տեղը՝ իրեն երկրորդ պա-
տար կանգնեալ էր Երոս անգաշատ: Ար-
տաշատաց շուրջը բաղմոյթի գերեզմ և
աւաններ գտնուելն: Եղ. Գ. 64 կը

հետեւի՝ որ ի կէս 3-րդարուն բաղմամարդ
էր աւելաին. անդ մարդեղան լրդիակու-
պտունք և նախարարք, բայց իրեն թա-
ղարարանիտ փայլ կամ պաշտունաւորի,
նորա նախկին շրջող թիւեր փոխադրու
էր ի վաղարշապատ կամ ի հոր քաղաք,
որ իւր բարձրաբեր շինուածոյն և աւ-
թիւ ապարանոյն, մեծ եկեղեցեան և
փկարանոյն կնդրն եղած էր Հայրա-
տանի Փարպ. 24-29: Եղիշէ կը յի-
շատակէ և զՊատնի քաղաք, ԿՓայտա-

երխտատարդները ծաղկազույ մեղրուց նման, այն մտմունտի քաղաքականութեան գլխաւոր կեդրոններուն մէջ, Հեղին և սատի գորտաթիւնքը և գաղտնարները հաւաքելով՝ դարձեր էին ի հայրենիս, և թէպէտ զօյս հայաստան բերած գիտութեանց ծիւղին նուցիտ կամ հիւանդ արմատներէ առնուած էին, բայց արգտանց հոգոյ և կազդուրիչ բնութեան մը ազդեցութեամբ՝ գորտուր կերպով սճեր և գեղեցիկ պատմներ արտադրելու սկսեր էին: Եթէ Ստանկանք կամ մեր կռուաւէր նախարարք միջոց առած ըրային, համկու քաղաքակրթութիւն մը և ճիս մատենագրութիւն մը պիտի գոյանար, յատուկ հայկական կերտարանք, որոյ նախընծայը և բեկորքը եւեթ մեր այնքոն հիադումը և ստորաց գարմուշումը կը չափեն այժմ:

Է

Մինչեւ ցարս վայր քննողատեղինը ղեղելէ՝ միայն Վարդանայ պատմութեան վրայէն՝ որ նորա գլխաւոր գործն համարուած է: Սակայն մատենագիր մը լու ճանաչելու համար, նորա ամբողջ երկասիրութիւնքը տեսնել պէտք է: Քննողաւոր համարէն համամիտ են գովասանք խոսելու առ Միանձուս ուղղելու խրատուց վրայ, որ թէ իմաստից և թէ սորի սճոյն համար ազգային մատենագրութեան ամենէն գեղեցիկ արտադրութիւններէն մին կրնայ համարուիլ: Չորս ու կէս դար յոռած Փիլոն Լըրայեցին Աղեքսանդրիոյ մոտերը բնակող Բեսնիանց (Bessaniens) կենցաղայն վրայ գեղեցիկ ճառ մը գրած էր, որ հաւանորէն առաջին թարգմանիչըն վերածեր էին ի հայ բարբառ, և որոյ վրայ Ղուսեբխա եւս բնագործակ տեսութիւն մի կ'ընէ իւր Աւետարանի պատրաստութիւն տնուն երկասիրութեան մէջ: Եղիշէ այդ ճառէդ և տեսութենէդ հատարելով ինչ որ քրիստոնեայ ճգնաւորաց կրնար յարմար դալ, կառարկալոյն և գեղեցկալոյն պայմանաց մէջ միանձնական հոտարակութիւն մը կը պճապրէ, որ անորոյ կերպով կը պնէ « ի կորմանս հարաւայ », սրինակ տարով դայն հայ վանականաց: Էս թէպէտ Եղիշէի նպատակը տեսական կենաց (vie contemplative) և իմաստութեան առաւելութիւնները ցոյցանել է, բայց իւր ազգակից

վանեմանաց բնչից և սասցումանց, ապարանից և կարուածաց և բարեկեցիկ կենցաղայն և յոբաթեանց վրայ կարեւոր տեղեկութիւններ կու տայ, և այդ հեղգութեանց իբր Երկնաւոր պատահաւ՝ չառ՝ Երկրաշարժի և սոսիս ահաւոր նկարագիր մ'ընկոյ՛, յետին սրտառու հատուցներ մի կ'արձկէ իւր անանաւաւ եղած քաղաքական տղիւնց վրայ: Այդ պատճառաւ մեք իսկ յարմար դատեցինք յարկ գտն Վարդանայ պատմութեան՝ իբրեւ շարանովութիւն կամ լրացնող մասն նորին: Այսու հանդերձ այդ փոքրիկ ճառց մեր հեղինակին մասց զօրութեան և արդիւնութեանը նկատմամբ՝ «Վարդանէն աւելի բուն մը չի տրվեցներ մեզ: Այս նշանաւոր քերականը զրազր անչաւա Միանձանց ճառն ալ գրելու կարող էր»:

Ին բողոմ այլ երկասիրութիւնը Լեզիւայ նուիրելով, քարս Վենետից Միթիմարեան Հարք կրկին անցում ապագրեցին:

1. Բեկեւորիւն Յետայ և Գառաւորաց. 35 էջք.
2. Բողոթիւն ար աւ՛, Հայք մեր ար յերկինս. 8 ,
3. Ի Բերտուրիւն Գրիտտուի. 6 ,
4. Ի թափոր լերին՝ Բայրեւորիւն Տեան տա Պետրասեանց. 27 էջք.
5. Ի Գարչարանս Տեան (և ի խաչելութիւն, ի թաղումն, և ի Բարութիւնն, յԼրեւումն աշակերտացն տա Տիրերեայ ծովուն և ի քաղաքութիւն Առաքելոց) 111 էջք.
6. Վասն դատաւորանին և միաւնեցամ գալստեանն. 2 էջք.
7. Վասն Բիւտաւորաց մեւերոց ի Կանոնաց Գրաց. 5 ,
8. Կրաններ վասն գիւտութեանց. 5 ,
9. Վասն նոցաց մարդիւն քի ուստի գտն և աւ ով երբան. 8 ,

Այդ դանդաղ մեկնութիւնք և ճառերը Վարդանանց պատմութեան Ութ Բեկանակաց հինգ չորսորդին շտի են:

Այսպիսով մեկնութիւն մի ալ չարագրում էր Լեզիւ, որոյ կարուար մեծ զրկումն է հայերէն զպրութեանց, և այս կարտեան ցուր աւելի զգայի կ'ընեն նորս հատուածները, զոր համանուն երկասիրութեանը մէջ յատաջ կը բերէ Վարդան՝ մատենագիր Վ.Վ. զպոս, յանուն Լեզիւայ՝:

Չգրութիւնս գրա յիշատակեցինք ի վերոյ, ամանք մտմանաւ կու երկցաղայն համարեցին քուն զարտմութիւնն և զճառն Միանձանց. և նոցա ոճոյն մէջ այնքան զանազանութիւններ աւտան, որ կը կարծեն թէ Լեզիւ զգոստ աշնպիտի հատակի մէջ շարադրեր էր,

որ սակայն չէր ստացած այն լեզուի զարհանալի մարքութիւնը և հմտութիւնը որ ուրիշ դրուածոցը մէջ զմեզ կը զմայլեցնեն: Միութեաննց 1859 տարւոյն հրատարակած *Լեզիշեայ* տմբոջը երկամբութեանցը մէջ յետագայ ծանօթութիւնը կը գտնենք ի տարեւ մեկնութեան Կառաւորաց և Հայր մերին:

« Յաջորդ ճառքդ գտանին յոնուն *Լեզիշէի* Վարդապետի, այլ հարազատութեանն և խմտութիցն չիք երաշխաւորել »:

Այսինքն զվերոյգրեալ երկունն հարազատ կը թափն համարել և երկրորդական տակ կը գնեն մնացեալ գրութիւնքը: Վարդապետ իւր Հայերէն գորութեանց պատմութեանը մէջ կ'արծանագրէ այդ գրութեանց հարազատութեանը վրայ ոմանց յայտնում կատարածը: Բայց պաշտօն մի քանի պատմիչք, և ի մասնաւորի *Կիրակոս* բաւժ է՝ թէ « *Լեզիշէ* գրեալ զպատմութիւն որոց Վարդանանց և զգիրս կանանացն և այլ մեկնութիւնս գրոց որոց և զչարհարանաց վերջին »: Կ'սկէ հռատակ և նոցա հարազատութեանը »:

Այդ *Կիրակոս* (Կ), դարս մտանալիւ է և *Լեզիշէ* (ՏՈՒ) տարի ետքը արտած վկայութիւն մը ստուգութեան շատ ակար աքմէք մը կրնայ տնենալ: Վարդանանց պատմութեան ոճը, խմտաները, շարադրութեան ձեւերն այնքան պոչ և յատուկ կերպարանք մի տնին, որ մեզ թոյլ չեն տար շփոթել նորա *Հեղինակ*ը այլոց հետ: Եւ եթէ չգտնենք այդ յատկութիւններդ *Լեզիշեայ* բնծայեալ ուրիշ գրութեանց մէջ, պարտիմք մերմել գնտա իրբն: Ենհարազատ, նաեւ եթէ մի քանի զար յետոյ վկայող գտնագտն պատմիչք խորամէ կրկնորդելով՝ հակասակը պնդեն մեզ: *Լեզիշեայ* ոճը յատուկ, զիրատաւ և ողորկ է՝ երբ նա մեծ զգացմունք մը կամ զորտար կրքեր բացատրէ, միին՝ սեղմեալ և կրնամք տակ ևս խտնակ՝ երբ բնագտնդտան և տատտածարանական խորհրդածութեանց մանէ: Վարդանանց պատմութեան ճակտար գրած բնագրականը, զոր շարադրեց եօթն ֆիգանտիները գրել, այս է՝ որովս պիտի տակն երկրայաղքն՝ լեզուին կատարեալ հմտութիւն և մաքրութիւն տտանալէն յետոյ, այնքան խրթին և սեղմեալ կ'երևի՝ որքան Կեստուայ և շարհարանայ մեկնութեանց ամենէն մութ մտտունքը: Միտելի է միայն՝ որ տատտածարանական խմտաք Վարդանանց պատ-

1. *Լեզիշէի* առանուն կենաողիւն ալ և առաւելեալ ի վարս աղագրութեան՝ կ'ըսէ. « որ և այլ գիրս ստացեալ կանու, հանոյ լինէր Աստուծոյ և մարդկան »: Ետեան և զգուշաւորս որոց Երկրեայ, Ստի. Հաւ. հտ. Ե. 40:

մութեան մէջ քիչ էր հանդիպին, մինչ միւս գրութեանց մէջ մեծ տեղ բռնած են: Ասոր հակառակ էր: Մեկնութեանց մէջ տեղ տեղ բռն էին: Եւ կամ մը կամ որոշմամբ մը բացատրելու էր ձեռնարկէ, զոր այնքան էր պարզի ու էր մաքրութի, որքան Վայս-դանունց պատմութեան բնութեւոյն էջից մէջ: Այդիւր գրութեան զխառնար յատկանիշներն են նմանութեանց առատութիւնը և վաւ-մութիւնը, զիմանութեանցը մէջ ցուցուցած բարեկամութիւնը, հա-կադրութեանց յաճախ գործածութիւնը և չափակեալ կազմու-թիւնը, սրտակրկնայ նկարագրութիւնը, մարդկային որտի և էրիւց ստատմանց խորին ճանաչութիւնը, վերջապէս ստատիկ տպաւորուող և մանրակրկիտ միտքը՝ որտի տոտրիւնքի՝ իրադրութեան կամ խնդրոյ մը զիմանող և երկրորդական բազմապիսի երեւոյթ-ները և համարմանքը միտնալուցն էր տեսնել: Այդ վատահետի նշաններուց տակէն ալ էր դանեմք երկարացոյն գրութեանցը մէջ, և դանեմք միայն համարած ճառերուն մէջ, քանզի այս վերջնոց նիւ-թը և կարծութիւնը ընդարձակ տապաւնէր մը շէր հայթայթեր: Այ-դիւրէի հանձնարոյն: Նման նուիրեալ երկարութեանց մէջ էր տես-նեմք նմանորինոյ իմաստներ յար և նման բացատրութեամբ, որ նոյն ամենեւեցն իրարու քիչ շատ մաս ժամանակի մէջ գրութեան բարձր տպաւոր-է: Այլ խոյն-է միւս մանր գրութիւնները, ամ-փոփելու համար մեր աշտարակութիւնը երկու երկարացոյն մեկնու-թեանց վրայ՝ Գառաւորուց և Զարչապետուց:

Վերջեմք՝ թէ ի շարքից գրութեան քրիստոնէութեան ոգին տի-րանարտի այն ժամանակի մասաց և որտից վրայ, կրօնական պերճ մտածնադրութիւն մը յատմը բերեր էր Հոսովմեական և Բոնական աշխարհին տակէն կազմերը: Մտաւորական այդ մեծ շարժումը Հա-յոյ բարձրաստիւնդակին վրայ ելլելու և տեղ տալովու համար դրեալ թէ կէս դարու շափ միջոցի պէտք տեսնէր էր: Բայց տա-կա արդիւնքը եկեղեցական մասնադրութիւն մը կառմ էր: Քանի որ նախնի հեթանոսութեան ոտնորութիւններն և մեծածեծ գեղ-բերն ալ ոչ կարեւորութիւն տեսնէր և ոչ ախարք կ'աղղէին, ազ-գային հանձնարներն ևս քրիստոնէութիւնը հասկնալու՝ հասկնելու և հերձաւածները հերքելու արտապէցան: Այլ մասնադրութիւնը ոմանք մէկ մէկ հոյսկալ տեսնոց հրամանաւ (խորենացին՝ Մարտայ Բարդաւառուոյ և Այդիւր՝ Վաւթի Մամիկոնէի հրամանաւ), զքիչ-նին ժամանակ մը տեղեւոյ կամ ժամանակակից աշխարհական իրաց եղելութեանց պատմութեամբը գրաւեցուցին, զայդպիսի գրութիւնքս

պարտաճիւղ թողաւ թիւններ և իւր, այդ երկու հոգեկոտ մասնա-
նադրոց պրտիւն պրտանքն համարել: Արտաքէն գոր ինչ նպաս եր-
կարգական և գուգնագեալ կը վարկանէին, մեք իրաւամբք պրախ
գործոց նպաս կը գտտամք, վրտն զի հանձարոյ ընտիւն և ոչ բրտ-
նադրատեալ ծնունդքն էին: Բայց և աշխուս պէտք չեմք մասնաճիւղ
թէ Խորենացին և Աղբիշէն կեանքերնուն և աշխատութեանցը մե-
ծողոցն մասը, ինչպէս իւրեանց ընկերակիցքը, կրտնական վարդա-
պետութեանց, կատարարանաց թարգմանութեան և մեկնութեան և
բեմնադրութեանց սեփականեցին¹:

Վրտն որոյ Աղբիշէ ևս երբ գինուորութիւնը թողոց և կրտնա-
տրեցաւ, այլ և այլ մեկնութեանց ձեւնորկեց, գորս մեծ ասնեկու
տաթիւ հարադրած և խաւած կ'երեւի: Բայց այդ աւաակ երկարա-
րաթիւնք նորա վտտիւտն և գորաւոր հանձարոցն անյարմար էին,
որ գծաւորաւ կը հանգործէր որրորդան մասնեւից անողգելի պու-
հանջմանց: Աս որ մարդկային կրից յազմանց հարաւոր նկարարն
էր, պատճառարանեկու պիտի ստիպուէր: Նա որ զիւցազներգու-
թեան լայնարձակ տապարիզին մէջ վազկուս կամ աստատմեկուս
թեան բարձրութեանց և խորոզ մէջ ձախրելու ծնած էր, այժմ
կրտնական վարդապետութեանց տմար հանգուցի ք կը կաշկանդուէր:
Բայց ինչ որ ալ բլլար պարտաւանցը աւտակը, Աղբիշէի հանձար-
չէր կրնար վախախլ, և երբ ստիթը ներկայանայր, երբ կ'իւր մը
բաղարարէ կամ պատկեր մը նկարապրել հարկ բլլար, իւր կրտնա-
տրեւորայութեանը նշանները պիտի տար մեզ:

Ար յիշէք Յեփթալիոյ ուխար, որ Ամնուցոց գեմ պրտեկուցմի
զնադած ասեկն երգուրեցեր էր նախրել: Աստուծոյ, եթէ յաղթող
գրտնայր, գորս ոք իւր անէն գիմայր երանէր: Գործում կատարեալ
յաջողութեամբ կու գար իւր բնակարանը, միամար աղջիկը գհոյրն
չնորհաւորելու կը վաղէր: «Արտ ի վերայ աս Յեփթալի և ասե-
Վայ ինձ, գուսար իմ, ընկճելոյ ընկճեցեր գիւս և ես գրեւուն իմ
բացի վրտն յախաւ պատարագաց, և որդ ոչ կարեմ գարձացանել:
Երայ գրեւուն իւր աղջիկն և ասէ: Գիւս գարձ հայր իմ, եթէ ինձ
եւս Աստուած զյաղթութիւն խաւայիլի և ապրեցոյց ի ձեռաց Ա-
մնուցոցն, որպէս և էլին լանքն ի բերանայ բո՛ւ որաւ համարձակ:
Բայց ինչորեւած մի ինչորեմ ի քէն, հայր իմ, մի արգելար յի-
նէն: Թող երթայց ամիսս երկուս, լացից գիւտութիւնն իմ, ոչ ի

1. Վարդապետ կաշուելուն պատճառն ալ այս եղան է:

գիւղս և ոչ ի քաղաքս, ալ ի լեռինս: Եւ հոյրն փաղապակի յանձն
էստ և տսէ: Այրթ դուստր իմ':

« Եկն հէտս ժամանակ պատարագելոյ նորս: Անդ մայրեկոյս
տակնայն խորայէր ի Կանայ մինչեւ ց՝ Երտարէէ՝ մարգարտովեոյ տե-
սանելով զհոյրս սո սրբաւ: Երկու ամիսս լացին ի լեռին, հնչեաց
բայրտս զուծի նորս քնոյ տակնայն երկիր, մայրեկաց և տն դրող-
մաթիւն մարդկան: Քանզի կարծեցին տակնեքեան՝ թէ նոր սրէնք
յնին՝ ոչ ի մարդկանէ՝ այլ յԱստուծոյ: Աստուծոյն փերջին լայիւն-
քին քան գատողին երկուց ամսոյն: Ի միտս իւրեանց այսր և անզր
կածեալ լինէին, յիշելով զԱբրահամ և դժամանակ փորձութեան
նորս: Սմեկայն բաղմաթիւնն սրանց և կոնտնոյ զայս խորհորդ ի
մախ և զեղա՝ կարծեն զԱստուած ալցելութիւն եկեալ հասանել նոցա:

« Եւ քնդղէմ պատարագին իրրեւ կարծիք մտաց նեղեալ տաղ-
նապէին, և յայանութիւն ձայնի ոչ եղև փերտատ ի վայր, փա-
թացաւ Եսթթայէ և Էհան զսուրն փաղփաղակի, կափոյց զաչս մը-
տայն յանտեսութիւնն, մինչեւ աղիքն պարտէին ի զուծ խանգա-
ղատանայ, թէպէտ սիրան ի բերանն էր, հարաւ սուրն ի փոքս
դատերն և կարեաց: Առ ի դռինն հեղման արեանն և ի հոնէին
կոկորդին, և ի շարժումն բոլոր մարմնոյն՝ առհասարակ տակնայն
բաղմաթիւնն բոլոր մարդկանն միաձայն միարարտս ճշեցին, իբր
թէ երկինք և երկիր լացին զմահ միամարին, զանաանելին յողջա-
կէյ յանհրաժեշտ սեպանոյ անախ:

Ի Սուրբ Գրոց զիտեմք թէ Սամիսն պատանեկութեան տաներ
տախձ մը սպաննեց: « Եւ էջ Սամիսն և հոյր նորս և մայր իւր
ի Թամմաթաւ և խտարեցաւ Սամիսն յայցեատանն Թամմաթայ,
և տէտ կորին մի տոխձոց զոչեաց քնդղէմ նորս: Եւ յաջալե-
ցաւ ի փերայ նորս Հոգի Տեառն և ձեղքեաց զնո իրրեւ զուծ մի
այծեաց, և ոչ ինչ զոյր ի ձեռին նորս, և ոչ պատմեաց հոր իւ-
րում և մոր իւրում զոր սրար: Տես ինչպէս կը մեկնէ Եգիշէ
ս կը նկարագրէ այդ եղիւթութիւնդ:

« Կարծի հաստատեցաւ նա բարեկութեան ի վերայ այլադիտոյն,
նախա կամէր ստնայ Աստուած զփրկմ որդւոյն Կնակոյ: Եւ անդ
էր զնապէս մի յառիւժուց, զաչեաց և յարձակեցաւ ի վերայ նորս:
Առիւժ առիւժոյ պատահեցաւ, մինն հինաւորց լի շարժութեամբ, և

1 Ասկէ վերջը Աստուածաշունչ ամենոյն, գարնաւ տա հայր իւր, և արար
Վերջն յետագայ խաչերը միայն կը դը- նախա զուխան զար սխտեաց: ր-
նեն: « Եւ եղև, յետ կտտարելոյ երկուց

մինն այն ինչ կորին առիժա մտառք յոտորց, և յի երկնաւոր
գորութեամբն։ Հին առիժն գուէր մեծաձայն՝ ահ արկաներով մա-
տաղ կորեանն, իսկ նա գորութեամբ մոնչէ՝ քաւնահերով գանձոյթ
բանա, և վաւարակ մարմնովն հեղձուցանէր : Անդ ուրեմն շարատէր
թշնամին մարդկան, մինչդեռ հրեշտակն Աստուծոյ գաւաւթա չընող
մարդկանն հոբն և մարն աւետարանէր, յաւա գաւեհնայն քաւ կարգի
գոր առաջ նմա հրեշտակն, դէտ տին տնէր նմա թէ ուր կարաւոյլ
գնա ի դեպս : Այս յորովոյնէ ի անդեանն ոչ կարաւ փետեղ նմա :
Եկն եմատ ի շար գազանն մոլեղնեալ : Կատարեցայց և յարաց ի
վերայ նորա, թերեւս կարաւոյլ գատառածառաւ շնորհան խաւանել,
գցանկալի ծագիկն խաւերեցանել, գարծորմեալ լոյսն խորայնի շի-
ջուցանել : Բաղում գունդ գիւտցն ընդ նմա եկեալ յոյնականու-
թիւն՝ եկին մտին յառիժն գազանալեալ, մանչեաց բնդվէմ եօթ-
նագիտակ մանկանն : Իսկ նա՝ իբրեւ գոխատաւ քաշանայ՝ դաջ
ձեռն գնէր ի վերայ գիւտն և գաշեակն արկանէր գնեթիին կգա-
կան : Ի գիրկս իւր առեալ հեղձուցանէր գերեալիս սրամաւ թիւնն,
և թմբկեցուցեալ գանմաճ շարութիւնն՝ բնդ նմին և դաշնչ գարանին
քաղեալ հանէր : Բազուկ աւ բազուկ կարկաւէր, և ձայն առ ձայն
բարբառէր, գրազում գունդս գիւտցն ի բաց հարածէր, ոչ բրաւ
ջախջախեալ և սրով հասեալ՝ գգեղեցիկ բնութիւն առիժոյն ոչ ա-
պականէր, որ էր խորհուրդ բոլոր աշխարհիս :

Բայց այն գրութիւնը՝ յորում Եղիշէի հանձնարայն մեծութիւնը
և կարավը գորա կը ցայտէ, առտել էւս քան ի սրտամոթիւնն Այս-
գանանց, Վրխատի շարչարանայ և յորութեան Ահկնութիւնն է՝
գոր շարագրած է բաւ Աստուծոյ աւետարանի, և որ Վարդանայ
եօթն Ահգանակայ շաթ բնդարձակութիւն տնիս Անշուշտ սա՝ պատ-
մական երկատիւթեանը հաւատար ոչ գուարձալի և ոչ անսագիւտ
է, և այդ պատճառաւ գուցէ յերեւել բնկած ի բանասիրաց : Սա-
կայն ինչ պէտպիսի և սրանչելի հնարքներ և միջոյններ կը գտնէ
հեղինակին բեղմնաւոր միտքը : Իւր գրչին տակ աւետարանչին խաւ-
քերը գարմանաղան երեւոյթներ կը ներկայացնեն մեզ Հաւատա-
րան և բանաստեղծական ձեւերն յաճախ են և յոյժ աշխատեալ :
Եւ երբ բնագիրը թող տայ նմա, շղթայի գարնաւած հզոր արծաթի
նման, որ կտպերը յաճկարձ թաւցած կում արձակած գտնէ, կը
թեւակոխէ ու կը սատառնի այերց կամ անդնդոց մէջ, և այնպիսի

1. Հրեշտակը պատուիրէր էր Ամսի- անսուր, քանզի Ամսիսոն Աստուծոյ
առիժ մերը՝ իւր յղութեան առեւը շիւթի ուխտաւ որը պիտի լինէր :
ու գինի և ոչ ոգի և շուտել գամենայն

վաճառական մը կը համարէ, որոյ նմանք չեմք տեսներ նայն ինքն Վարդանայ պատմական մէջ, որ տակոյն հոծ է վաճառի բնութիւնը: Այսպէս մը տալու համար մեր բառին, միանգամայն եւ յարգորելու զտղղայինս որ այդ Սարգսարանայ Ս կնախեան որովս նաւոր յորդ եւ ուշագրութիւն բնծայեն, առա կը գնեմք քաղաւթ մը:

Քրիստոս՝ յետ աւանդելոյ զհոգին ի վերայ իտոյին՝ իջեր էր ի գոթոս, առ ի լուծել զիշխանութիւն մահու: Աւել վարդապետութիւնդ որ ի Ս գարուն Լատինական հանգանակին մէջ մտաւ, արգէն իսկ յերկրորդ դարէն ի վեր վաւարուն եւ հոխ նիւթ մը հոյթայթած էր ասհատարակ թէ տրեւելեան եւ թէ արեւմտեան Լիւիզիայ հոյթ երեսակայութեան եւ բնատուցութեանց, ինչպէս եւ միւսիւնակերտ պատկերաց, որոց նկարագրութիւնքս զոգցիս ամփովեալ են Նիկիոյ զեման Լատարան կալուած հինգերորդ դարու անվաւեր գրութեան մէջ: Ամենուն մէջ կոյ գոթոսց յանկարծական բառաւորովք կենդանի լուսովս Քրիստոսի, երկաթեայ եւ պղնձեայ նիւթ դրանքն՝ որպէս ի Հոմեր (Իլիական Ը, 15), կամ պղնձաւոր դրանք եւ նիւթ երկաթիք՝ որպէս Եւսայի (Իս, 2), մահաւան վախշին ու թաղչիւր եւ տալ կաշկանդիւն ու սրկիւն ի Քրիստոս: Լատինացի Վաշ եւ զԳոթոս կ'անձնաւորեն՝ որպէս ի Սոյանութեան Սոփհաննոս (Գ, 8 Ի, 14), եւ Վաշն աշտրեկ՝ կը հարցնէ. «Ի՞՞՞ Է սա»: Աւել զՍոսուն եւ զԳոթոս, եւ զԷ՞՞՞ առ զԷ՞՞՞ կը խտնեցնեն զնոս, զՎաշ կամ զՍոսուն շարաթեան մէջ յամուս եւ զԳոթոս աւելի վաւանեալ եւ տարաւոր ցոյցանեալ: Սակերեան Գաթի բերանն ալ խաղեր կը գնէ, Էամբարձէք զգրուած ձեր ի վեր Է եւ այն, նայնպէս եւ Լատինաց. այլք ի մէջ բերեն եւ զՍոփհաննէս Միքաէլ որ Քրիստոսի մտաւորտ պատահան լաւը բերեր էր ի Գոթոս: Սրոյինէս կ'ըսէ՝ թէ Քրիստոս յաղթութեամբն աւար առաւ ու տարաւ: Աւել զտակներս: Դն ի հայրապետաց՝ որք գլխակն Տարտարոր կը յիշեցրեն երեքգլխեան Կերրերաւն. այլք Հրէից պէս աստիարակ կը համարէին զերկրա՝ գոթեթաղարկ եւ բերեղեայ երկնա, ի ներքոյ երկրի՝ Գոթիք կամ Շեպ, ահողին եւ խաւարչուտ վայր, որ իջանեն ամենայն հոգիք արդարոյ եւ մեղաւորաց: Տեսնենք Լիւիզի ինչպէս կ'ըմբռնէ զվարդապետութիւնդ:

Առ աւեր մեր Կիստոս Քրիստոս զոտ ի ներքոյ արեւմտեան գամենայն զվերկալործն կատարեաց, եւ ի ստորին կայնն երկրիս ամենայն զօրութեամբ իւրով խաղաց գնաց իջանել տեսանել զգորտ-

1. St. Alfred Maury. Croquis et légendes de l'Antiquité, 1863. և A. H. Cornet fils, Histoire du Credo, 1863.

թիւն մաշու և մխիթար տալ Ազամեան գաւակին՝ որք յառաջա-
տաթեամբ նուազին ի խաւարի և ի ստուերս մաշու : Եւ իբրեւ և
Հաս յամուր սրարիտըն զմոխց և յերկաթի ոյզնձանից զուսնն, ձայն
աշուղին մեծ կարապետին զպարխաղն առհասարակ զաղապաշեալ
կարծանեաց, և զսրութիւն կենդանի Հրայն գկալմբանից պրանան
իբրեւ զմոմ Հոյեալ սպառեաց. և ճառագայթէր ինքնածաղ բուսայն
առ Հասարակ սփռեալ տարածեցան ի գոգս և ի խորշս անմատոյցս
ամուր փոյրացն նորա. մաշեցաւ և սպասեցաւ թանձրացեալ խա-
ւարն, և երեսեցաւ մերկ խաչատուակեալ գաղաւթեալ գորդ սան-
զարտեալանին՝ :

« Ասյնմամ մաշու զճիշ առեալ, զաղաղակ բարձեալ և բայր
գտնապէս, զոչէր բարձրածայն և առէր : Այլ է սա սր եկն եմուս
յաննաւալց տմբան իմ, մեկնեաց պիս ի բնական խաւարէն զգեա-
ալ իմմէ, և այլիմ ի տապ տապակիս յաշուղին ի Հրեղէն փառաց
նորա. ոչ մնաց ինձ խորշ խաւարի և ոչ մաթ գիշերայն, ոչ զաշտ
փախստան և ոչ լեռան թաքստան և ոչ ծործոր ապարինի, չիք
Հեռատուն թէ փախեալց, և ոչ խորխորստ մատարաթեան թէ
կացցէ : Անդունդք աղաղակին թէ առա է, և լերինք իբրեւ զմոմ
Հոյին առաջի փառաց նորա. գերեաց զամենայն տարտարոս, զո-
ղացայց զգորս խաւարին՝ զձախդ մանկունն իմ : Այլ է զինեւ,
եղուի եմ էս, կողապտեաց զգանձս իմ, յաւարի էսս զամենայն
գեմծաթիւնս իմ, ոչ եթող ինձ յոյս մխիթարութեան, և ոչ զմի
ոք յիմաց սեփականացու : Այլ արդեօք իցէ սա, զի ես ոչ գիտեմ.
Լինուք և Լզկա սյարէն ոչ եկին. Արաշամ և Սաշակ և Ասկոր յնդ
իս գոյս ոչ գործեցին. Այլ և Ալէլ և ամենայն արդարքն ընդ ինեւ
անկեալ դնին, Մոխէս և մարգարէքն ինձ Հնադանդեալ են, Մեղ-
քիսեղեկ և ամենայն թապաւորք արդարք յիմէն ոչ ապաւանդեցին :
Եւ զի մի մի թուիցեմ յանուան զաղգս սրանց կամ կանոնց :

1. « Drove them before him thunder-struck, pursued
With terrors, and with furies, to the bounds
And crystal wall of heaven; which, opening wide,
Roll'd inward, and a spacious gap disclosed
Into the wasteful deep: the monstrous sight
Struck them with horror backward, but far worse
Urged them behind; headlong themselves they threw
Down from the verge of heaven; eternal wrath
Burnt after them to the bottomless pit . .

ՄԻԼՏՈՆԻ Կոր. Իբախտին, Կէրք 2:

ահա ի սկզբանէ մինչեւ ցայսօր արդարք և մեղաւորք, հօգորք և արկարք, ճեղք և տղարք, նա և որք շտեմին զլոյս աշխարհի, առ իս մարտիկայ են, ամենեքեան բնոյ խմով իշխանութեամբ կան հնազանդեալս իսկ սփ իցէ սա, տայր ոք զխաղաղաւ: Այլ զտեղին կարելի գիտել, թիւրեւ և հնարս ինչ իմանայի. եթէ յերկրէ է, ապա և զդաւանն գիտել և դադարաւն: Դրնութիւնն զօր տեսնեմ, բոտ ամենայն ազգատոհմի մարդկան բերէ նա ցնամութիւն, մանաւանդ զթիւ մասանց մարմնայն ոչ աւելի և ոչ պակաս գտանեմ, այլ բոտ ամենայն և զտրապոս Յայց յերեսաց սորո կարի իմն պաշտօնիս եմ. զի եթէ յիջանեմ իւրում առ իս գրագումս կարգեաց եմն յինն, և իս ինչ եթէ իմն շարտարմաց սա անդրէն երանիցէ, երկնչիմ եթէ յնա իսկ գտնեմն բնոյ իւր սանի, և եւ յիմացս միայն մը նայից: Դստ և յանձնէ մեծ երկիւղ է ինձ, զի ոչ միայն զիմն հանէ յինն, այլ և զտեղի խաւարինն ինձ ոչ թողաւ և որպէս իմանեմ, յայլմ խաւարէ զիս յայլ խաւար առաքելաց է և երանի եթէ տայս պէս էր խաւարն՝ ուր տանելոյն էր զիս: Բայց եթէ տայսէս էր ուր սաներն, նա և հանէր իսկ ոչ զիս ստախ: Այլ արդ և ահա յայտնի ելել, որպէս ոչ զխաղի զգաւառ սորա, սայնպէս և ոչ գիտեմ գիտարն յօր գիտն տանելոյ է: Բայց շար այս իսկ է ինձ բուն գտնեմն, որպէս երեւի՝ զի ոչ միայն փառն արդարաց եկեայ է այսօր, այլ և փառն ամենայն մեղաւորաց: Եւ եթէ ամէ և հա մար սանէ բնոյ իս, և պաշտնի յինն զտեղիս փախճանելոյն արք սա իս եկին, թիւրեւ կարեմ տալ իսկ արդ եթէ զլնութք և զլշկա յինն ինդրեացէ, և եթէ գայս եւս արապէ բնոյ իս, յայն մամ ինձ փառնոց տապնեայի և փառն տարակտի, զի ոչ ուրեք գտանեմ երթնայ:

«Այդ իրբեւ այսու ամենայնիւ Մաշ յանձն իւր տապնեայէր, և ոչ յամեքէ գտանէր բուն մխիթարութեան, զմոխք ետուն պառախանի մաշո և սանն, Զրնութիւն սորո գիտեմք մէք, և զազգատաշնն զարա ճանաչեմք. զս է փառն որոյ տապ յառաջագոյն շողին սորո: «Համարձէք իշխանք զգրունս ձեր ի վեր, և համարձցին գրունք յախտեմից, և մաղէ թագաւոր փառաց: Այլ երկնեացիս և երկրեանցիս և բազում տնոյմ հարցցես, ցնայն յախտեմ: Տէր զօրութեանց, սա ինքն է թագաւոր փառաց:

«Եւ իրբեւ յուսա Մաշ գտէր տնունն և զհօգոր և զպատերազմոց և ի կոխ եկեայ բնոյ իշխանութեամբ մաշո, յաւառ քրաւ և բեկտ ամենայն գորութիւն նորա, և հասաւ յայս թագաւորութեան

նորա. դա՛հի հարեալ յերեսաց նորա՝ ձեպէր փութալը փախչել և
բեաքչել, և տեղի ոչ գտանէր՝. ձայն բարձեալ յաղերս մեծ աղա-
չէր և առէր. Վիսեմ՝ գրեզ, Բխուս Կազմիւրեցի, պո ևս սուրբն
Արտուծոյ. մի յառաջ քան զժամանակն տանջէր զմէզ: Այդ իբրեւ
կապեաց զնա, և բեւեռեաց բեւեռաք. բեւեռեաց պոս և զձեռս
նորա, և պրկեաց կապեաց բնոյ զօրութիւն անպարտելի խաշին. և
ետ իշխանութիւն ամենայն մարդկան՝ որ խաշկոյն հաւատան և
կատարեն պատուիրանն Արտուծոյ Բանի, զնալ ի վերայ խժից և
քարրից և ամենայն զօրութեան Վահու. Էսո աւար բազում և
բերեալ բաշխեաց ամենայն հաւատացեայ »:

Ինչ է այդ մեր կարդացածը: Փրիստոսի պապականութիւնը դժու-
րաց վրայ յարձակելը կը յիշեցնէ մեզ « Կրտսեալ Վրախաթին »
մէջ Արդւոյն Արտուծոյ սպասամբ հրեշտակաց զէմ երթալը: Չաս-
տաւածութիւնը պատերազմաւ մարդոյ կերպարանաց առկ նկարա-
դրելու ձեւնորակը մեծ յանդգնութիւն մի է, որ յայնտմ միայն
կրնայ ներելի բլլալ՝ երբ հեղինակը նախնայն զուգաշար կարալ դի-
ղելու և խոնկու կարող բլլալ: Իսկ Վահուան մենախօսութիւ-
նը, որ իւր « բնական զգեստն » ի խաւարէն՝ « մերկանալուն գոյ-
րացած՝ կ'ազէ փախչիլ, և թաքտեան տեղի չգտնելով կը յառա-
հառի, որ քիչ մը վերջ տանգարամեաւ ազնամցէին մէջէն՝ Փրիս-
տոսի լուսաճաճանչ զէմքը դնելով՝ կը տեսնէ որ մարդոյ նմանու-
թիւն ունի, և մտածելով որ համայն մարդկութիւնը իւր հրամա-
նին ներքեւ կեցած է, սիրտ կ'առնու և ճար և հետք կ'որոշոյ
զայն ալ իւր ճիրանաց մէջ անցնելու, որ բմբուսելով վերադառն
ի դարհաւանաց՝ խորամանկութիւնը մէկդի կը թողու, կ'ողորայ
« զձախոյ մանկունս իւր », և այնուհետեւ աստիճան աստիճան
լրանելով՝ ամենայն յոյս կը կորսնցնէ, կրնայ բազդատուիլ
այն հոգեկոտոր խռքերուն զոր Միլտոն կը գնէ Ապոլոնիոյ բե-
րանը, յորժամ սա Անդնդէն բարձրանալով առաջին անգամ Արե-
գական կը հանդիպի Վրախաթաք իւր Մեխականին վաշտատաներոյ
երգոյն վերջը՝ Փրիստոսի զժոխք իջնալը նկարագրած է. կարգա-
տես թէ Լիլիշէինը իւր պարզութեամբը և փանծութեամբը անկէ վար
կը մնայ:

- 1 « Hell heard the unsufferable noise, hell saw
Heaven ruining from Heaven, and would have fled
Affrighted: but strict fute had cast too deep
Her dark foundations, and too fast had bound ».

ՄԻԼՏՈՆ ԿԵՐ ԴԵ Դ. 2.

Այնքէ քիչ մը շարունակեմք մեր բնթերցումը, մանկամարդ կնոջ գոգարիկ զգացմանց և սրտաշարժ վարանմանց գեղեցիկ օրինակ մը կը գտնեմք յետագայ մենախոսակեան մէջ զոր կը գնէ Աղիշէ ի բերան Մագդաղենացոյն։

« Եւ քանզի Հատուղ էր քուն յաչաց նոցա (կանանցն) զոյն երես տիւս և գերիս գիշերս, կանխացոյն Մարիամ Մագդաղենացի եկն հՀաս ի գերեզման անդր, և քանզի պէլմն ի լոյս թառել, ցուցեալ էր հրեշտակացն, Հայեցաւ ի ներքս, և գտէրունական մարմինն անդ ոչ ետես։ Բոսն աշնորիկ լոյս կածի ողորալ և սու։ « Զինչ արարից, յս երթայց, ուր խնդրեցից. ի խաչէն իջուցին, ի գերեզմանիս եղին, զգտրս փնալ կնքեցին և պահէն զգուշութեամբ, աշտկերաւոյն փնայեմ, զի ոչ ուրեք շարմեցան զգիշերս ամենայն։ Ի Հրէիցն զոյս ոչ ոք տունէր փոսն մեծի շարաթուն պատուոյ։ Հեթմանտաց չէր ինչ փոյթ։ Նոս և ամեք ի մարդկանէ չէ արէն զխաղող չրջել։ Ի գաղանաց կատրած ինչ ոչ է փոսն մեծի փնալ ծանրութեան, և առաւել փոսն գինուորացն պահպանութեան։ Եւ եթէ յարաթինն կարծեցից, այս փող կարի է. բնդ երեկս ուրաթնուն թողեցաւ. գիշերքս ահա երկու են, իսկ տիւս օր մի է և ժամք երկու, և նոս գերիս տիւս և գերիս գիշերս ատող լինել ի սիրտ երկրի։ Եւ գիտնդ, որ յամենայն արգարն խաւք, յաղամ փայրի սանոց արգեաք. քաւ լիցի ոչ կարեմ փան նօրս յերկրայս լինել։ առաւ և ոչ երբէք խաւք, այլ արգար յամենայնի. քանզի զամենայն զօր ասաց ի կենդանութեան իւրում, եղիւ և կառարեցաւ. իսկ ուրդ յաղամ միայն ստեղծ արգեաք։ Այդ էս ոչ գիտեմ եթէ արգարեւ յարացեալ իղէ և կամ նենդեալ յամեք։ »

Ը

Աղիշեայ ծննդեան փայրն և թուականը չգիտեմք։ Պատմեկ-կութեան տառեր՝ Մարտարայ և Մաշտիայ պատպատառած վարժարանաց մէջ ուսեր էր Հայերէնի զպրօթեանց հետ՝ դյունական, գուսարի և զպարսիկ լեզուս։ Կոյն միջոցին (112-126) Հայրապետքն իրենց երիզագոյն ոչակերտարն թարգմանիւ էին գտաւածաւանչ գիրս նախ յաղորդեմէ, յետոյ Աթմանտից թարգմանութեամբը արադրեր էին կամ փերտին թարգմաներ։ Աւելի փերջը, երբ

Ափեւասի ժողովէն (131) ետքը՝ Ղեւոնդ Երէց, Յովհանն Լեւոնդեացի, Յովսէփ Պապնոսի, Արձան, Լեւոնդի և Կորիւն կը դառնային ի Կոստանդնուպօլսոյ, Հասերնին բերելով սուկի բնակիւր և ստացոյ Լեւոնդանից օրինակ մը, ինչպէս և ուրիշ մատենաք, այդ նոր օրինակին հետ համեմատելու և փոփոխելու էին ստաջին ինքզինականութիւնը:

Եւ այց Լեւոնդանից վերծանութիւնը՝ որ Վարդապետ յատաջ կը բորոգ զարուն մէջ եղած էր, զիւրին չէր կատարելապէս հասնելու շատ բառեր և իմաստներ ստուգուելու կամ ճշգրտելու կը կարծուէին, որոց համար բառական չէր առաջին աշակերտաց զիտութիւնը: Ստախ քաջաշէղ, Երկարոցի և աւելի ստացոյ և կրտսեր աշակերտներէն՝ Մովսէս Խորենացին, Վասիլի, Լեւոնդ, Վարդապետ փարպեցին և այլք բնորոշեցան երթալու յԱղեքսանդրիա, որ յայնմամբ գիտութեանց, լիպուաց, փաճառականութեան և արուեստից գլխաւոր կէդրանն էր:

Լեւոնդ իւր բնակրներովը ծամբայ ելաւ (131)ին, ու զէպ ի հարստ իջնելով՝ հասաւ նախ յԱղեքսիա, առաջ գնաց ի Պաղեստին: Շատ տեղեր այցելեց ու քննեց անշուշտ. բայց իւր գրութեանց մէջ — այն ալ նիւթայն յարմարութեամբ միայն երկու տարուսթիւններ մեզ կը պատմէ, Ստախ միայնակեցաց փոքր և խափօր չէրին զեղեցիկ նկարագրութիւնը՝ որ հետեւան ելեր էր:

Պաղեստինէն անցան յԱղեքսանդրիա, առջ հարուստ գրատունց և սուրբ Կիւրղի փարգապետարանին մէջ երկար ստեղծեցան մեր պոետիստին, որպէս զի կատարելապէս հմտանան յայն լեզուին: Այնուհետեւ ուղեցին նաեւ յիսակ յԱլլադա, բայց հոգմաց բոնութեան յիսակայն բնկան¹, գնացին ողջունել տափելոյն Պեպրոսի և Պօլսի գերեզմանը, առանց սակայն երկուր միայն ի Հոսիս Անտիոնի անցան բնդ Ալլադա յԱլլադիկէ, սակաւ ինչ կեցան յԱլլադիկէ,

1. Տե՛ս Միանձանց ճոթը, և մանաւանդ Յալլադիկէի իմին Վերապետի, Էջ 296. — « Լեւոնդ յաւետարանէն ամենեւեմ օրինակ, զանկին. բայց մեր և անմասն իսկ ճանաչելու այդ տեսնալ, ոչ յատուկ միայն տեսնելին, այլ բազում բնկերակցի. որոց և կամ իմեցելու ամենց մնալ ի լեւոնդ, ոչ քսոտ մարմնոյ ախորժութեամբ բաղձանալ, այլ առ ի գոյն սիրուն փրիւտաթիւն. և այլն: Տե՛ս և Եջ 237, Մատենագրութիւնը, 1859:

2. Լեւոնդ և Վասիլիա գնացան ըր.

բայն անձնական վկայութիւն մի մարթէ և համարել՝ մարդկային մտաց ամենուրեք հասնելուն նկատմամբ գիւր հետազոյց խափօր. « Իսկ քոյրոց մտաց շնորհաւ պահապան լինել, մինչդեռ կաս ի սուրբ տեղիս, զտանիս յառաջան տեղ, ուղ. գոս այդ ի իսկալի, և անասնէս խափօր. գործնա ի իսկալի, և ի իսկոն նախ ի նախ. կաս ի լեւոնդի, և ի վեր յերկնից երկնի շրջիս ընդ գոնդս հրեշտակաց. » Մատենագրութիւնը, Էջ 296:

աւր սպասեցին ձմեռաւուն անցնելուն. և երբ Ատտանդնապոլսոյ ճամբոյով դարձան ի Հայս Եկեֆն, Սաշակ և Մարտոյ արդէն փախչանեալ էին¹ :

Ինչ որ աւ սցնուհետեւ Լեզիչէ և Իրէն յատուկ անանուն եկն, սողորթեալն² մը նայելով՝ « զինուորեալ էր Սյրսի վարդապետ և ապաստարէր նմա, և էր հաւատարմ յամենայն իրա ապաստածային և մարդկային » : Ըստ այդոյ հեղինակաց՝ քաղաքացար և մերձաւոր սպանիւից էր Սարգսոյեալն :

Յարդի բանասիրաց ոմանք Սյուսիստայ մողթայն մէջ Եկեֆն, ներկայ գտնուող Անատունեայ Լալիսկոպուր Ղեզիչէոյ կարծեցին գնա : Արդարեւ Սաշակոյ և Մարտոյ աշակերտաց շատերը յապիտոպոստինն ատրիճան բարձրացուն. բայց Յովսէփ, Լեզիչի, Մաշէ, Թաթիկ, Լընմիս Լալիսկոպուր, ինչպէս և երէցն Ղեմնոյ, որք նախագահ եմ անգամ էին նայն մարմնոյն, տառջին աշակերտներէն են³ : Ինչ երկրորդ կարգի աշակերտքն, սրոյ գառնէն էր Լեզիչէ, հարկ թէ փեց Լալիս ատրի էր որ ուսմանն ուսարեալով դարձեր էին ի հայրենիս : Եւ սրովհետեւ համարեն պատմադիրք գնա Վարդապետ էր կոչեն, փերչնայ այս կարծիքս մեզի հաւանական չի թուիր⁴ :

Վարդապետ պատմութեան ճակատը՝ Վաթի երիցա Մամիկոնի սպանայ ընծայականէն էր հետեւի՝ թէ սորա հեղինակը Լալիսկոպուր մը չէր : Ինչոյ որ Լեզիչէոյ վարույթ վրայք անեցած անասր տեղեկութիւնքս ալ այդ ենթադրութիւնդ չեն հաստատել : Երբ Միշրնեսէի նամակին արեւած անփնէր պատասխանին վրայ նախարարք ի Տիարն կոչեցան, նոցա ընկերացան բազում յաւանալք՝ որք սրբապապ հետ համոթիս գտնուեցան⁵ : Թէ Լեզիչէ ալ Վարդապետայ սպանեցած էր, էր հետեւի նայն իսկ իւր պատմութենէն⁶ :

1. Իսթրեւայի 523-527 : Վարք Սաշակոյ և Մարտոյ ի Սաթիք Հայկ. հո Բ :

2. Պատմութիւն Լեզիչէի Վարդապետի՝ Սաթիք Հայկ. հո ԺԷ :

3. Տես Վարդապետ Վիլի Պատմ. Հայ Իսթրեւայի :

4. Վարդապետ Doctor տիպար՝ Լեզիչէոյ Եկեղեցական Էղած Ընդարձն անգամ Թարգմաչի չէ, դասախոսելու և քաղաքիչոս պաշտօնը զիտութենէն և :

ճարտարեաստութենէ կախեալ էր, և յաւանալքի սեփական անանձնաշնորհութիւն մի չէր :

5. Տես Լեզիչէ. Գ. Ի. 250 : Իր յղած դարձիցին գալիս քաղաքային թեւանն, վարդապետը Էր. ապաքեզան կան քաղաքութեանցն և ալլին :

6. « Թեւեղ և ոչ իցնմը բաւական առեւ զամենայն շարիտ, որ անցը անդին անդէն ի կարասանին ընդ գունդն Հայր, ապաքեւ և ոչ յուր կրտսիք ծած :

Հնարաւոր չերեւիր սակայն՝ որ բարձրատախանէ եկեղեցական մը սլոյզպիսի պարտադրեալներու մէջ գնացած լինի յարգանի դռան, և Փարպեցիէն և ուրիշ պատմագիրք չխշատակեն զնա: Լեզիչէի՝ Վարդանէն սնորաման՝ ամենայն իրաց և պատերազմաց մէջ նորա հետ գտնուած բլրալան բաւական ապացոյց է գրութեանը մէջ ցուցուցած ռազմապետական հմտութիւնը: զօրաց մէն մի շարմառնոր, տանց եզմտակը, պատճառը, նպատակը՝ այնպիսի ճշգոյթեամբ և խելաշատ մտքը կը նկարագրէ, որքան կրնար ապաստիլ այն մասնակի գործարքէ կամ պատերազմախառն մատենագրէ մը: Այդ գիտութիւնը չէր կրնար ստանալ՝ բաց միայն զինակիր կամ բարատուար վարդապետան բլրալով Վարդանայ: Տարակոյս չկայ՝ թէ այդ երկու պաշտանէդ մըն որ բլրայ Լեզիչէի վարածը, ոտքս չէին կրնար պատշաճիլ թեմական եպիսկոպոսի մը, որոյ բազմապիսի պաշտաններ և հոգեկն ալ պէտք էին արգիլել զԼեզիչէի գնաւուրտական պարտադրանց:

Բարեբախտաբար Աւարայրի նախատակութեան որը՝ Լեզիչէ՝ պատահմամբ կամ զարծաթ պատերազմին ա՛նկէն վառնգաւոր կողմը չէր գտնուիր: Ինքը պէտք էր սպրիլ զեռ՝ այդ մեծ ձախառն մարտին յիշատակը անմահացնելու համար: Այնքան սիրելեաց կարտեան և հալընեաց տներուն կոկիծը իւր գառնութիւնը տալ կաին շամդած՝ և Վաթի երեցու խնդրանքը ձեռնարկելուն նայելով՝ հաւանորէն Մամիկանեանց զոհեկէն մէջ ի գիր տաւ վերջին եղելութեանց պատմութիւնը, աշխնքն գոռաջին եօթն յետն նստան: Գտնոյի տիկերայդին հանդարտ և պատմական ձեւը և իմաստաւորական խորհրդածութիւնքը բարբալին կը տարբերին միտոյ վառվառն և բանաստեղծական ոճէն: Մնաց որ Լեզիչէ ընծալրականին մէջ, զոր եօթն յետնակները տաւրակել յետայ շարագրած կ'երևի, կը հաստատէ թէ յ'օթն մասունք բաժանելը է իւր պատմութիւնը: և եօթներորդ յետնակին վերջին տնեղէն ալ կը հետեւի՝ թէ ի սկզբան իրապէս անց կը վերջանայր: Հարկ է ուրեմն մասնակի միջոց մը՝ ու բաւական երկար միջոց մը՝ զնկ Լեթներորդին և Սիկերայդին շարագրութեան մէջ: Առաջին յետնակին մէջ պարբերութիւն մի կայ որ ճշգիւ կու տայ մեզ Լեթն Բերանեանց գրութեան թաւականը:

Էնչով զվիրաւ Նեղութեանն. ալլ առաւ-
որութիւնք ի շատե, զի ձաշակեցք ի-
որութիւնք որք գառնապէս զմեզ օղ-
բային զի և զս. իւրեւ. յո. բցեւ. ոյ

առեաւ արտասուս հեղուքուս ի վերայ
օղջին թշուառութեանն: Տէս 3. Գ. 1:
1. Տէս Աւերայդին շարագրութեան
բունի, ԼՂ 273:

« Կու եւ արժք որ նստականք ընդ վախճանի շնչոյն հզարագոյնք
կուսին: յորոյ եւ խնամտունք տեղի տուեալ վախճին ի նայանել: Եւ
Այսպիսի իմն էկեալ նստեալ է վախճան տըրաքեան: Եթէ մարկա-
նին չզգամ, եւ երկ յարկանեն չիմանան, իրբեւ ոչ գտանի սպաս-
քին իշնամի, ընդ տննին իտեանց մարտ եղեալ կտային: Ի գէւ
իսկ կուսն, յան մարգարէին ի վերայ նայաւ: Այր, առ, սո-
քազցի իւրում չըջեացի, եւ կերեց, գհեւ տննին իւրոյ: Եւ նման ամին
եւ Տէր ինքնին տաւ: Ամենայն տուն եւ բազաւորութիւն՝ որ յանն
իւր խմանի, ոչ կարեւ կայ ճառաստան: »

Այդ խտրելից Աղիշէ շէր կրնար գրել բայց միայն յամին 158,
յոր մամնանց Պերոյ եւ Արմիզդ՝ որդիք Աստղիկայի, իրենց հօրը
թաղաւորած ամսոր իրարու ձեռքէ յախշատկերու համար յաղաւոր-
եան պատերազմաւ կը պատառէին զպետութիւնն՝ զոր Աստղիկա-
այնքան տննանջ ջանիք ամբապնդեր էր: Երկուց կարողք վէճը
157 եւ 158 տարիներն ամբողջ տեսեր էր, մինչեւ որ 158ին վեր-
ջերը Պերոյ Պաշանայ օգնութեամբ, որոց քով ապաւինեւ էր,
Արմիզայ յաղթեցէն եւ զայն սպանանելէն ետքը քսան եւ չորս տարի
159-163 միաշնամբ եւ անթրգոյ եւ մեծաւ պայծառութեամբ կու-
սաւորեր էր վերստին զպետութիւնն: Արիշ Ներքին վրդովման յի-
շատութիւնն չունիմք մինչեւ Վազարայ որդոյն Սարսէի զլա ի
վերջնէր հօրը գէմ, որ աւելի սպասամբութիւն մի էր քան քա-
ղաքական պատերազմ եւ որ հայերեան ոչլուծիայն համեմարն
գիւրաւ ընկնէրաւ:

Աթէ Աղիշէ իւր բնկերներովը Աղեքանդրիս գնալու համար
Հայաստանէն ճամբայ կըսծ տաներ: 133ին քսան քսանեւէինց
տարեկան մը կար, եօթն լղտնակները ի գիր տաւ տաներ
14 15 տարեկանէն աւելի շէր¹:

Այնուհետեւ թաղոյ իւր տներն սիրած եւ չըջաղայած աշխարհը
եւ այցիկած գերդաստանները², ու տաւանձնուցաւ Մոկայ լեռներուն
վրայ քարանդուռի մը մէջ տպրերու համար, հետի յամենայն բնկե-
րութենէ եւ նոյն իսկ ի Միւսնակեցոյ:

Ի չորրորդ եւ ի հինգերորդ դարուն, Քրիստոնեայ աշխարհին՝
մանուսնց Ասորոյ եւ Եգիպտոսի մէջ, հանձարեղ մտայ եւ զգայուն
արտի տէր անձանց շատերն ուսումնին աւարտելի եւ քաղաքական շիւ-

1. Կարին գրեալ զգարս Մեւ. է 180ին. իսկ վարդգէին 488 -
բաղայ յամին 445-150: Խորենացին 490:
գիր Պատմութիւնը գրած բայալու: 2. Տես ԱՅ 2 ի վերջը:

թուփեանց և յուզմանց փոքր ի շատեւ տկանաստեւ և մասնակից լինելի յետոյ՝ անապատները կը քաշուէին, խոտածառուկք՝ խորագնացկետ և գետնատարած տնկողնոր կ'անցնէին դառօրեայ կենսապան։ աղօթիւք, շխաշմամբ և խորհրդածութեամբք կը բարձրացնէին մաքերնին։ ամանք լեռնածառոց մէջ կը վերջացնէին իւրեանց օրերը։ այլք ինքնաբեր կամար կամ ժողովրդեան թախանձանք եկեղեցական կարգ և ստափճան ընդունելով՝ նորէն քաղաքաբն կենաց կը դառնային։ Աստամբեր առանձնակեցութիւնը միաշնուկեցին խոտնուածոցը համեմատ՝ տարբեր ներգործութիւն կ'ընէր նորա բնաստութեան վրայ։ Աղջ և կարիճ մտաց կարգէ զուրա կրտով կու տար։ անապատին մէջ զմարդիկ առանց կրից և հանդարտորէն դատելու վարմելով, աւելի ալք և զուլ կը զգային։ մարդկային տկարութեան աւելի ներազատիւ և աշխարհիս վշտերը ափսիւտ աւելի յօժարուկամ կ'ըլլային։ Այդպիսիներն իւրեանց երկրորդ քաղաքական ընթացից մէջ մեծամեծ գործոց ձեռնարկելով, անշողող և արիւթեամբ և յարատեւութեամբ ի զուլ հանցին և յոյժ սգաւար դատն աշխարհիս զոցա կարդէն են։ Ասկերեան և Մեարտա խի զհիւանդոս և տաքցալի բնութիւնները՝ անապատի կեանքը աւելի կը զայրացնէր ու ծայրայեղութեան և երբեմն ալ յիմարութեան կը ստնէր։ այս վերջիններս եմէ պուտահմամբ կամ պարագայից ստիպմամբ ի քաղաք իջնէին, բարկութիւն՝ կոխ և շփոթութիւն միայն կը յարուցանէին։

Աւանային կեանքը Աշխէլի ալ հանդարտութիւն բերու։ երբ արդէն շարադրած էսթն յեղանակաց վրայ տտն կամ տտնեղու տարի ետքը տեկերորդ մը աւելցնել և հայ միանձանց մի քանի խրատներ տալ ուզեց, միտքը և սիրտը մեծ փոփոխութիւններ կրէր էին։ բարկութիւնը իջէր, անոյշ ախրութիւն մը յաջորդէր էր։ Աստածայ և կրօնից սէյր տնշուչա չէր նուազ անխտուն և զօրուպ։ բայց մարդկային յանցանքը առաջինին շափ կիրք և զայրոյթ չէին պատճառեր։ Վստփսուն երեւակայութիւնը տեղի տուեր էր փխլտոփայտեան խորհրդածութեանց, փոխտոսկ մարդկային նենգութեանց՝ կոխներու, բնութեան կանոնաւոր և գեղեցիկ երեւոյթքը պրտղեցուցէր էին դինքը։

I Ան սմանք՝ որ ալք տարերու լեռանցք պատճառաւ II լեռերոց Բեղա- նակը աւելի մատենագրի երկասիրութիւն կը համարին։ Իրաւամբ կ'ըսէ հայագէտ Լյուրպաղի մը՝ որ ալք ինչ իրոց հայոց

համար մտալու գոյթիւն պատճառելու չէ։ վասն զի մէկ Աշխէլի տեղ երկու Աշխէլ կ'ունենան, ինչպէս որ Լյուրպաղից ալ երկու Եղալի ունեցած են։

Սակայն լեզիւն չկրցաւ մինչեւ գերջու իւր միայնութիւնը ան-
միջապէս պահել Սոկրատէսը մէջ, որ իւր անուամբը յետոյ կո-
չուեր էր « Սուրբ սոյրն լեզիւնի » : Բողոքի հոգիները տեսնե-
ր զնաղեր հոգիներ էին սակեւ զի սոյրն և դտեղին : Ամէն կող-
մանէ հետաքրքիր և բարեկարգ աշցերուք կու գային տեսնելու զճրգ-
նատրն, խոյն խոյս ստելով և ուզելով գինքն տնայտ բնել :
Սպասեալ գաւառն անցաւ ու անց Սոկրատէս ծոխուն կերպր գաւ-
ձեալ քարաղբի մը մէջ հաստատեց զիւր բնակութիւնը : Միայնու-
կեցութեանը մեծագոյն մասը Սոկրատէս աշխարհէն անցաւցիւ էր :
Վերջին բնակարանին մէջ սակաւ տեւ միայն ունեցաւ ապրելու :
Անցաւորք պատահամբ տնկեանդան մարմնայ մը հոնդակեր էին,
բնութիւններ կատարուեցան և ստուգուեցաւ թէ լեզիւն էր՝ որ
յատաջնաթի Սոկրատէս մէջ կը բնակէր : Անո՞ք քարաղբին
մաս՝ շինեալ հոնդակա՞՞ փոխէին ի տեղի հոնդակառնն, բազում
բժշկութիւնք լինէին և գերեզմանն եղեւ ախտատեղի :

Երբ լեզիւնայ նշխարաց գտնուելուն լուրը հասաւ Սոկրատէս իշ-
խանին տկանը, որո՞ւմեցաւ յոյժ որ իւր երկրէն գաւառ գիւղեր էր
նորա մահը : Բժշկութիւն հայցելու կեղծեօք եկաւ օթեւանեցաւ
նորա գերեզմանին մաս կ'ուղէր մաս մի ունեւալ ի նշխարէն,
բայց չէր համարձակեր յայտնի մերձենալ և ամուր՝ անհամեմատ ի
բնակչացն աշխարհին և ի նաշուպեւէն Սպասեալ : Սատի ձեռքը
և սոքը ծածուկ կարելով՝ փոխաւ գնաց իւր երկիրը : Գողթութիւնը
չտատի խնայուեցաւ ու աշուպին աղաղակ մը յարայց : Սոկր և
Սպասեալ իրարու հետ կուտայ պիտի տկանին, բայց չտա շանցաւ
երկաւ կողմն ու խաղաղեցաւ : Սոկրատէս իշխանը փայտաւան մը չի-
նել տաւաւ լեզիւնայ առաջին սոյրին մաս ու անոյ ամփոփեց Սոկ-
րայն նշխարքը : Ամենայն քանք բրտա՞ որ սոյն փայտաւանի մեծ
ախտատեղի մի բլլալ քան գայն յորտե՞ փոխանեւալն էր Սոկ-
րան : Երկուք ալ եղաւ ու նորա մահուան սարեկարծին մեծ
տուն կը կոտարուէր :

1. Ար և ալմ՝ ամենեցուն յայտնի
է : Կ'ուէ անանուն կենսագրութիւնը,
և վկայ ազգաց յազգա երանելի : Սոկ-
րատէս. հա. ԺԱ. 42 :

2. Երբ իշխանայ փոխադրեալ
գաւառին ալմ՝ ի Զաղար-Սպասեալ տնկին
փանու, ի ստորու բարձր և ծաղկաւեւ
Արտա լիւրին՝ որ քիչ ի նարաւոյ գե-
տայն խոշաղալ և յարեւելից նարաւոյ

ծոխուն վանայ և որ զործ կ'արն Սոկր-
ատէս : Սոկրատէս վ. Տեղագիր. Գ. Գիւրգ-
մանն փանուցաւ տաւարին անշուք գաւթին
մէջ էր : Չորա հինգ տարի յառաջ Աղմո-
մարայ կ'ալմուկեալ զայն քանայով՝ տա-
ւարին մէջ փոխադրեց, և իբր յիշատակ՝
լեզիւնայ մասն և ստաթեւերն մին գերբ-
նելով յԱղմամար տարաւ : Արեւելք
ընդիր, 23 Ապրիլ 1857 :

Այսու հանգերձ Լեզիշէի մահաւան թաւա՛րներ չհասաւ մինչեւ
յմեկ տմանը չոյն 1801ին կը գնեն: Աթերորդ Երանակին վերջերս,
յիտ տակոյ թէ Պերոզ տրձակեց գիւպեալ նախարարն յամի Տ.
163 եւեւ, Լեզիշէ կ'ընդհատէ պատմութիւնը, և նախարարաց
գործը չյիշած՝ կ'սգէ նոցա բացակայութեան միջոցին՝ կանանց
կրօմ տատաղանքը նկարագրել, և այս պիտոյն ձեռք տանալ ի-
րաց չարքը, այս է պատմել նախարարաց վերադարձն ի Հայքներս՝
որ արդէն տեղի աւելցեր էր: Այդպէս պէտք է իմանալ տնչաւոր
սա խաբար: Եւ այց ի տեղի այսր ինձ դարձեալ դալ պիտի: և ոչ
թէ Լեզիշէ ուղեց խաւտանալ տպագրոյ զիտոց պատմութիւն մը:
Յայտ իսկ է՝ թէ կանանց նկարագիրն ալ տնչեալ մամանակի կը
վերաբերի և ոչ ներքայի: Սրեմն Լեզիշէ նախարարաց գործէն
եւ, ետքը շարադրեց զԱթերորդ Երանակի: Այսահամ խաւ-
տախնոզին համար գրածէն ալ պարտ է հեանցնել՝ թէ տա ի
Հայաստան դառնալէն ետքը (165ին) մէկ քանի տարի գեա տ-
պրեցաւ: Ատմեկով Աթերորդ Երանակը 170էն շատ յառաջ շա-
րագրուաց չկրնար բլլալ: Այսու տմենայնիս եթէ տասը տարի
գեա կեանք ունեցած բլլար, հատմեկուն է թէ Լեզիշէ կը շարու-
նակէր գիտ պատմութիւնը: Աւելի յարմար կը թախ մտայ՝ թէ
նա 170էն առդին շարեցաւ: Պալով հաւանական հասակին, սրով-
հեաեա ունիլ տույդ և կրտսեր աշակերտներէն էր իւր բնկերաց
հետ ճամբոյ ելած տանը գէպ յԱղեքտանգրիտ, ի Հոմ և յԱ-
թէնո, քանն՝ քանն և հինգ տարեկան բլլալու էր: և քանդի ութ
ինը տարի տնչուց ի պանդխտութեան՝ ճանապարհորդութեամբք և
ստմամբ, Հայաստան դարձած տանը 34 տարեկան կ'ըլլար, այս
է 112ին: Այդ հաշուով Լեզիշէի ծննդեան տարին հինգերորդ պա-
րան սկիզբները կ'իշնայ, և տարիքը վաթսուներ քիչ կ'անցնի, որ
անար կարգէլ դուրս գգայուն բնութիւնը, մամանակին խաւտա-
շրխաթութիւնքը, հայրենի աշխարհին գնդակ տղաքը, և վերջա-
պէս քարանձախ մէջ վարած խաւտակցութիւնքը ի նկատողութեան
եթէ տանէնք, աւելի երեւալու է քան պակաս:

Թ

Աղիշեայ պատմութիւնը տառջին անգամ տպագրեցաւ 1764ին ի Կոստանդնուպոլիս՝ ի ձեռն Ալթիմաճնայ միտրոն Աբրահամ փարսիպետեան, որ միայն մէկ զրչապիւր մի ունեցեր էր: Երկրորդ տպագրութիւնն եղաւ ի Քեդրապոլի 1787ին ի ձեռն իշխանայն Սոփակի Ալթոթիեանց արքեպիսկոպոսի: Երրորդը՝ նոյն տարին ի Նոր Դաբիճեան: Չորրորդ տպագրութիւնն եղած է դարձեալ ի Կոստանդնուպոլիս յամին 1823, բայտ ՌՄՂ թուականաւ ձեռագրի միոյ՝ զոր արինակեր էր ի Հայաստան Վերդ զոյրն Պալատցի, հեղինակն Պարսկերենէ ի Հոյ բառարանին, ե որ ինքնին խկ արինակաւ էր աւելի հնագունէ մը, գրեալ Սարարասեան աշխատչի ի թուականութեան Հայոց ՌԺՉ, յատորս հայրապետութեան Տեառն Դերսեան, եղբար Պրիգորսի, որ նստէր ի Կոյն Հոսովակեան:

Վենետիկայ Միսիթարեանք 1825ին ե 1828ին կրկին տպագրութիւն բրած ստենին, վեց ձեռագիրս ունէին, յորոց ՌՃԻ թուական կրողն ստուգապէս էր քան մինչեւ յայն փայր դանաւաները, ե որոյ հեռաւութեամբ ե անպաճնեթուն ալ ուշիմ բաղդատութեամբ, յաջողեցան բաւական ուղիղ բնագիր մը ի լոյս բնծալելու: 1858ին հրատարակեցին տառջին անգամ Աղիշէի ամբողջ մատենագրութիւնքը: 1842ին նոր տպագրութիւն մը բրած ստենին, եօթներորդ զրչապիւր մը ձեռք ձգեր էին, որ առջի տպագրութեանց տպագրութիւնը հատատներ էր ե պատճառ առեր էր կրկին հարցափորձի ե բնորութեան ոչ սակաւ տեղեաց: Ուրիշ տպագրութիւնք ալ եղան նոյն Միտրոնութենէն աւելի մօտ մտնանակներս, ինչպէս 1852ին, որոյ տառջին երկու յեղինակները բաղդատաւած էին Վիմ գանտաւ հին երկրթագիր՝ բոլոյ թերի ձեռագրի մը հետ: 1854ին՝ Աղիշէի ամբողջ երկասիրութիւնքը երկրորդ անգամ, ե վերջապէս 1864ին, զոր վերջինն բլլալուն համար մարթ է բնորիւպայն համարել, թէպէտ առջի տպագրութեանց բաղդատմամբ՝ կրած փոփոխութիւնքը միշտ ուղիղ չեն:

Աղիշէ տպագրեցաւ ե ի Մակաւա 1861ին, ի Սեդոգոսիա՝ նոյն տարին՝ բայտ Սինձեայեանց կոչաւած օրինակի: ի Բարիզ, Վերտ-

ապրիլ 1866ին, ի Կոստանդնուպոլիս 1866ին, ի Զմբիւնիս 1867ին
և ի Տփլիս 1870ին: Տպագրութիւն մի այլ եղած կ'երևի Կալ-
կաթիս յամին 1816:

1877ին Պ. Լ. Կոստանդնուպոլիս ապագրել առաւ ի Վիննա եր-
կտիրութիւն մը՝ որ կը բաժանի յերիս մասունս, առաջինը՝
Ալքսանդրեանց անկմանէն մինչեւ ցաւան Վամիկոնենի մարդ-
պանութեան սկիզբը, այս է կէս դարու չորս միջոցի պատմութիւնն,
որո չիսած է՝ քաղերով, իրարու կոպերով և ընդմիջեալ Ալիշէի՝
Վարդիկոյ՝ Կորէնայոյ և այլ տաճարայն պատմչաց բնագիրները:
Երկրորդ մասը առաջնայն վերժանութիւնն է յաշխարհիկ բարբառ
Ռատաշայոյ: Երրորդը կը պայտնակէ տեղադրական, պատմական
և լեզուաբանական կոյտեր ծանօթութիւններ, յորոց և մեր պատե-
ցար ոչ սակաւ:

Երկրորդ տպագրութեանն սրինակ տաինք Վիննայի 1864ի
Հրատարակութիւնը, յապրտեալով զսա 1842ի տպագրութեան կրա-
նակը ամբափեալ զանապուն բնիկերցուածք, Կոստանդնուպոլսոյ
երկրորդ և ֆէկտափոյ տպագրութ, և նշանակեալ ի տեղւոյն երբ
փոփոխութիւն մը ընել հորկ սեպիցիներ Վիսիթարեան բնագրին:

Ռեպէտ ալիւալլ սրինակաց իրարու յապրտումը՝ ապիտու-
թենէ յատաջ եկաց տիւմայ կամ կամուսը գրչադրի սխալները
մեծաւ մասամբ ուղղեալ են ուղղէն վերջին տպագրութեանց մէջ,
տակայն սլետք չէ կարծել՝ թէ Վիսիթարեանց ալիւալլ տպագրենե-
րը, ինչպէս և Անձեւացեանց բաւած սրինակին համեմատ եղածն՝
անհաստապէս՝ տակնայն մասամբք սնտոգիւտ բլլան: Ոոցս պարտ-
նակած թերութիւններէն տմանք հոտարակ են ամենեկուն, ամսեք
ալ յատուկ են մէն մի ձեռագրաց՝ որ սրինակ եղած են իւրաքան-
չիւր տպագրին: Առջիններէ՝ որ թաւալ սակաւաւոյն են, պիտի
ուղղեմք երբ կարելի բլլայ, գրագաշտական հետապատութեանց և
երբմն ալ մամանտակից պատմչաց լուսով, իսկ երկրորդները,
որք տալիս լեզուի կամ իմաստի կը վերարերին, մատենադրական
քննուպատութեամբ: Այսու ամենայնիս կ'ազեւ՛ը ողգարտելոյ առտ՝
թէ զոր ինչ թերութիւն համարեմք ներկայ բնարեկողայն տպու-
գրաց մէջ, մասնական յաներ են, և թէ ուրիշ կողմանէ չաւնիմք
պատճառ կարծելու՝ թէ այժմ մեր բնիկերցոյն Ալիշէն յաշատեալ
կամ ողտապեալ գրութիւն մը բլլայ:

Թաթմա Արծրունին տակայն պատմուցիք իններորդ դարու, որ-
կտեալ կը համարի զայն: Այս հեղինակիս նախկալ 128էն մինչև

151 թուականը՝ Արծրունեաց տան ամենէն հոյակապ ոնծը՝ Վաչան մի էր. «այր սրանայ ե ուժեղ, քաջախորհուրդ ե խմառանախորհ, խմարհ, առատաձեռն ե զուարթամիտ», որում նոխարաբք յանձներ էին «զթագաւորաբնակ տեղին Մեծին Տրդատայ, շինել նմա տուն թագաւորաց, քանզի խորհեցան թագաւորեցուցանել զնա ի վերայ Հայոց»։ Բայց կ'երեւի որ Տանուտեարք քիչ մը վերջ մտքերնին կը փոխեն ու Վարդան իրենց զուխ կը նախշեն։ Նոյնովս կ'ընէ ե տրծրունին Վաչան։ Աւարայրի պատերազմին մէջ ալ Վաչան՝ միշտ Վարդանայ քով՝ մեծամեծ քաջութիւններ կ'ընէ, ու նորա հետ ի միասին կը նախատակի։

Վաչանայ Արծրունայ նկատմամբ Նշիշէի մէջ ամենեւին յիշատակութիւն չգտնուիր։ Այստեղով հետեւեալ եղանակաւ կը պատմէ մեզ թոյմաւ։

Պարսից Պերոզ թագաւորին տուներ՝ Բարձուժա ննստորական եպիսկոպոսը կու գայ յԱրշնարդիւն ե ի Մոկս, իւր մայրութիւնը սերմանելու։ Եւ որովհետեւ Նշիշէ այն միջոցին Մոկաց մէջ կը բնակէր, Բարձուժա պատմութեան գիրքը խնդրեց ի նմանէ ե խնդիրը ընդունեցաւ։ Բայց Արծրունեաց Մերշապուհ իշխանը (անուշառ Նշիշէի Ներշապուհը) որ յայնժամ բերդի մը մէջ ամբարացած էր ի Տմորիս, խառն հրաման կը զրկէ նմա եւանել գնալ ի սոհմանոցն։ Բարձուժա յոյժ դայրացեալ ի պառզամէդ, վրէժ խնդիր ոգւով՝ Նշիշէի գրոց մէջէն Արծրունեաց տան ե Վաչանայ մարտիրոսութեան վերաբերեալ յիշատակութիւնները կը հանէ։ Եւր գիրքը կու տուեր էր, Նշիշէ Սիսունեաց գաւառին մէջ սոսանձնացած ըլլալով՝ տունն չէ ունեցեր միւսանգամ աչքէ անցնելու, որովհետեւ անդ եղաւ իւր փոխուժը։ Իսկ այդք մտքերնէն անգամ չանցնելով եղած խորդախութիւնը, կարծեցին, կ'ըսէ թոյմաւ, թէ Նշիշէ այնպէս շարագրած է։

Գիտարին է համաձայնեցնել Արծրունեաց տան պատմչին այդ խաբերդ Նշիշէի ե Փարպեցւոյ հետ։ Եթէ այսպիսի Վաչան մի ալ եղած է, Արծրունեաց մեծ տան նախապետը ըլլալու չէ, այլ երկրորդ կամ երրորդ տան իշխանը՝։ Եթէ Նշիշէն հինգ դար վերջ գրող թոյմասը իւր ցեղին պատմութիւնը աւելի շքեղացնելու համար այդպիսի աւանդութիւն մը յառող չի բերեր, ե ինչո՞ւ շումոր Բարձուժա քննէ Վաչանայ յիշատակութիւնքը՝ որ իրեն

1. Պատմութիւն Ներսէսի Պարթեւի, յրանթ. էջ 133։ Ս. փ. Հայկ։

կիսու մը չէր բրեր, ու նորու տեղ գնէ Աւերչուպուհիները որ զինքը կը հարածէր: Լիթէ Լեզիչէի գիրքն հերեականապէսին ձեռքն անց-
նելով, վաճանայ պէս նշանաւոր մարդու մը անունը վերցուեր էր,
ինչ պատճառ կար որ մամանակից հեղինակաց և ոչ մին զնա
չյիշէր, և Ֆարպեցին ևս մոռանայր, կամ լաւ ևս տակաւ՝ փո-
խանակէր զնա բնոյ այլում: Ֆարպեցին որ թէպէտ Լեզիչէի շափ-
ոյն ժամանակի իրաց չէր մոռնալցեր, բայց մինչեւ պատերազմին
տակնը կամարակնաց և աւերի ետքը Մամիկոնէից տան մէջ էր-
կար տանն բնակէր էր՝, և նախարարաց գերութենէ զատնալի
ետքը՝ ի սոցանէ և մանաւանդ Արշարունեաց իշխոսնէն խիստ շատ
տեղեկութիւններ հաւաքեր էր, և որ իւր ազատորէն խորհրդա-
ծաթեամբքը շատ անգամ կ'ազդէ կամ կը լրացնէ Գեղիչէ, և առհա-
սարակ այնքան կը տարրերի ի նմանէ, որ բնիկըցալը կրնայ իրաւամբ
կարծել՝ թէ ուշացր առջեւ չէր ունեցիր մեր հեղինակին գրութիւնը՝:

Վերջերս 1893ին, հայագէտն Փր. Կոնիքի, Լիթնի մատենա-
դարանի հայկական ձեռագրի մը կազմին մէջ մտադարձեալ երկու
հատակոտոր գտաւ Գեղիչէէ՝ երկութեայի, այս է շորս Էջ, սակն
մէկը բամանեայ յերկուս սիւնակս՝ որք քսանտիւն տոգս ունին,
ընդ ամէնը 130 տող: Առաջին էջին առաջին սիւնակին ձախա-
կազմը վերէն ի վայր աւրուած է, և միայն մէկ մի տողի վերջի
տառերը մնացած են. միւս սիւնակները բաւականապէս ամբողջ
կրնան համարի ներկայ օրինակաց հետ բազմատաթիւն մը բնե-
լու համար: Ընթեանի մասը վեցերորդ Կեղանակին 109 տան « ոչ
սակաւ ետխորս ի տեղուցն զործեր » բառերէն սկսելով՝ ներկայ
օրինակաց հետ միահետ կ'ընթանայ մինչեւ 119 տան վերջը. « զմի-
մեանս ստատակէին սիւնչեւ ի մուտս ուրեղտակաւ »: Ամբողջապէս ետքը
129 տնէն՝ « փակցի ոչ երե կողմ էր որ յապրեաց, եւ կողմ էր որ
պարտեցաւ » պարբերութիւնը միայն կու գայ: Այնուհետեւ 13,
14, 15 տաներու հետ համաձայն կ'երթայ ու « իսկարս երեսուն

1. Տե՛ս գիտալիքն զոր գրեաց յԱմի-
գայ:

2. Միտիմարեանը հին երկութեայի
մասնին կողք մը գտան, տակի էին եր-
կութեայի մագաղաթէ, որոյ վրայ գը-
րուած էր. « Վիպութիւն արդին Վար-
դանայ և շմայնկայ և վաճանայ և լի-
հակայ չալոց ապարապետաց, և ամենայն
սուրբ արանց որք մեռան ի Գրիստոս »:
Ըստ տեղ այդ գրութիւնդ, որ երկայն

քննադատութեան նիւթ եղած է յԱմի-
գան վարդապետէ տեա Բաղմաթեայ 1854,
Սպաստաւ, ապաղոյղ չի կրնար ըլլալ Վար-
դանայ նիգակակից Ամբոսնի վաճանայ
մը գրութեանը, մինչեւ որ չհաստա-
տուի — որ կարծեմ անկարելի է — թէ
այդ կողքիդ վրայի ճաշողի մասն Լեզի-
չէէ բիշ վերջը կարգադրուած է. վասն
զի են ուրիշ վաճաններ որք նահատա-
կեցան վասն փրիտոսութիւն:

եւ փեղ սյր» բառերէն ետքը կ'տեսցնէ « Որք մեծու ձգնութեամբ
 փասն ստորք խաւասաց ի վերայ ստորք եկեղեցւոյ պատերազմեալը
 կատարեցան ի փրխստու : Ասոր ետեւէն կու գայ 1⁶դ տունը
 մինչեւ « քան զՀայոցն » : Լերեւիմազիբը այսուհետեւ կը ցատքէ
 Լաթներորդ Աեղանակին 3⁴ տան, զոր խառնաշփոթ կերպով կը
 կուպէ նախընթաց իրաց, ու միտահա կ'երթայ ներկայ օրինակաց
 հետ մինչեւ այն տանը վերջը : Ապա կու գան երկու տողք՝ որոց
 սկիզբը խանգարեալ է, ու վերջին բառերը միայն կան՝ որք չեն
 համեմատիր ներկայ օրինակաց հետ, ինչպէս առաջին էջին ա-
 տաջին առջերան վերջին բառերն : Այդ պահպանութիւններէ կը
 հետեւցնէ Կաներիբ՝ որ ներկայ ձեռագիրք չափէ դուրս կերպարա-
 նափոխ եղած ու յնդմիջարկութիւններ (interpolations) առած
 են՝ հաւանօրէն Ք. դարէն ետքը :

Ըստ մեզ այդպիսի եղբայրացութեան տեղի չկայ ընտ : Ինչ որ
 հաստատորոքդ աւելի ունին կամ պակաս բազդատմամբ այժմեան
 օրինակաց հետ, յայտնի կ'ընեն թէ այդ երկաթագիր ձեռագիրը չէր
 բնագիր Եղիշեայ, այլ քաղաւածոյ, որ Որոց վարքի տնով՝ նահա-
 տաւորութեանց որպիսութիւնը ցուցանելու համար պէտք եղածը
 միայն առեր էր ի ընագրէն, և ի բաց թողուցեր էր քաղաքական
 հանգամանքն և քերթական նկարագրութիւնքն : Տես Հանգես
 Ամարեայ, Վիեննա, 1803, Մայիս :

Եղիշեայ գրութեան աղաւտման կատարած աւելոյ բան մը եթէ
 կայ, այս է՝ թէ գրչագրաց մէջ ընդհանրապէս հինգերորդ յեղա-
 նակը վեցերորդ կոչուած է նորին վեցերորդին վերնագրով, ու
 միտահա կը շարունակի մինչեւ ցեթներորդն : մէկ ձեռագրի մէջ
 միայն՝ տպագրաց հինգերորդ յեղանակին հինգերորդ գրուցուած է՝
 վեցերորդին խորագրով : Եղանակին յէկը արդեօք բոլորովին պա-
 կան է, պատմութեան անընդհատ կարգը չստայ ինչ հուսաւոր դու-
 չակել¹ :

Եղիշէի պատմութիւնը Եւրոպացւոց առաջին ծանօթացնողն
 եղաւ Կայման գերմանացին արեւելագիտն իւր անգղիական թարգ-
 մանութեամբը, զոր տպագրեց ի Լոնտոն յամին 1830² : Անկէ
 ետքը՝ 1810ին իտալական թարգմանութիւն մը հրատարակուեցաւ
 ի Վենետիկ՝ Վարէլլէզզի հայագէտ քահանային ուղխատափրու-
 թեամբը : Քանի մը աւարի յետոյ՝ Վապարաճեան Կորնպէս փոր-

1. Տես Եղ. Տպագրութիւն Միւլի.
 ԽՄՀԷ, ծանօթութիւն յէջ 379 :

2. The History of Vartan, by
 Eliseus, bishop of the Amadoun-
 nians, 1 vol. in 4. 111 էջք :

դապեսը կը հրատարակէր ի Ռարիզ « Քրիստոնեայ Հայաստանի ընդդիմակալութեան պատմութիւնը » որ աւելի ազատ վերածուած թիւն մի է քան հաւատարիմ թարգմանութիւն¹ :

1853ին հրատարակեցաւ ի Տփղիս ռուսերէն թարգմանութիւն մը աշխատասիրութեամբ հայազն Պ. Պետրոս Զանչէյէֆի :

1863ին Պ. Սիմէոնեանց տպագրեց ի Մոսկուա թարգմանութիւն մը յաշխարհիկ բարբառ ի պէտս հայազգեսց :

1869ին Պ. Վիկթոր Լանկուա նշանաւոր գաղղիացի հայագէտն՝ հայկական Պատմաց շարակարգին² մէջ ընտիր թարգմանութիւն մը տուաւ Նդիշէի՝ հանդերձ պատմական և քննադատական ծանօթութեամբ :

1. Soulèvement national de l'Arménie Chrétienne au Ve. siècle. 1
Լաւ. ռիթմալ, 358 էջ. տախտակաւ :

2. Collection des historiens de l'Arménie. Paris, Firmin Didot, en 2 vol.

ՅԱՂԱԳՍ ԼԵԶՈՒԻ ԵՒ ԴԵՆԻՆ ՊԱՐՍԻՑ

Ա

Լեզիւնի պատմութիւնը յաւ հասկնալու համար ամենակարեւոր
կը գտանեմք զրացի և իշխող Ստանեանց լեզուին՝ դպրութեանց
և կրօնից վրայ քննութիւններ ընել, զոր մեծապէս կը զիւրացնեն
մեզ Լեւոնոպոլսի հնագիտաց վերջին խաղարկութիւնքն: Այսպէս
պատմութեան՝ ինչպէս և Լեզուի Ստանեանց զրբին մէջ ամբողջապէս
տեղեկութիւնքն թանկագին են անշուշտ, և եթէ նախկին պարս-
սից կրօնական մատենանք յետին ժամանակները երեւան ելած և
մեկնուած չըլլային, զայդ երկու դրութիւնաւ Ստանեանց զինին
և բարեւոյ նկատմամբ իրեն ճշմարտցն պատմական աղբիւրներ
կրնայինք համարել: Բայց որովհետեւ զոքա Պարսից հետ առարեայ
յարաբերութիւն ունեցող և նոցա կրօնական վարդապետութեանց և
ներքին իրաց տեղեակ՝ ժամանակակից Հայոց համար՝ գրուած են,
բնական է որ այժմ անկատար և երբեմն ալ մթին երեւան մեզ:

Ազգի մը ինչ ըլլալը իմանալու համար չի բաւեր՝ որ անոր պա-
տերազմաց և նշանաւոր զիպաց հմուտ ըլլանք: Եւստ և որ նորա
մտաւորական դարձացումը և դիմակն ալ տեսնենք: Թէ Հայք աշ-
խարհիս հնագոյն ազգերէն մին են՝ ոչ ոք կարէ միտել: Բայց
եթէ ուղեւանք զիտնող այդ ազգին հինդերորդ կամ չորրորդ
դարէ առջի վիճակը, կտառաւորութեան քնն, կրօնքը, բարքը և
լեզուն, անյազգիւի գոտարութեանց կը հանդիպինք՝ որք կը

1. «Զորեւն» զոր ճանաչեմք եթէ
սուտ են և անմիտ մարդայ բարբառնք:
մտնք, զոր քաղաւմ անգամ մեր յուսու-
նի մեր տեսնենալ սուտ վարդապետաց:

և տեղեակ հմք իրեն զհեզ, զաշի ոչ
կարդալ պարտ և և ոչ լսել: Փարսիցի,
էջ 128-129:

ստատիկանն եւ բազմապատկին սրբան Հնազանքի զարուգ խորր միտ-
 նենք : Հեթանոսական ժամանակաց Հայկական բնկերութիւնը
 ստանց յաջորդութեան սպառած կը տեսնենք . վասն զի լեռնաձո-
 րոց կամ առանձին տեղաց մը մէջ չկայ հայ հաստրակութիւն մը՝
 որ Երուանդեան Տիգրանէն ի վեր նախնի տառնդութիւնք, զպրու-
 թիւնքը եւ կրօնը որդաց յորդի մինչեւ ցայսօր պահած ըլլայ :
 Քրիստոնէութեան հաստատուելէն յետոյ ի Հայր՝ կուսակազմական
 մտտեանք եւ այլ յիշատակարանք մասնաւոր խնամօք խորտակե-
 ցան : Վանայ, Բարսեայ եւ Հայաստանի ուրիշ տեղեաց մէջ զանաւոր
 եւ արմենական կողուած բիււռազիրք, զորս մեր շարքաց զորու
 Հայրապետեան Հարկ չտեսցին փճացնել, — որովհետեւ ասոնք այն
 ասունն ու կորուսած ըլլալով իրենց նշանակութիւնը՝ բնաւ չէին
 կրնար փաստարար ըլլալ : — Նոր լոյս պիտի տան Հայկազանց
 աւելի ճին ժամանակի իրաց եւ լեզուին միայն, երբ յաջողին հնու-
 զեւթ նոցա երկու երեք հազար տարիէ ի վեր պահած գաղտնիքը
 զորս հանել : Եւսց ասոնք քառասնամիայ յոգնաջան եւ անձանձիր
 ճգանց Հովառակ տակաւին վատաշէլի լուծում մի չունեցան : Հայ
 Աշխարհի թագաւորք, ցեղակից Պարթև սրբայից նման, կ'երևի
 թէ արձանագրութեանց փոյթ չունէին : Իսկ Հայաստանի հոգը
 դեռ կը սպասէ՝ որ իւր Աշխարհներն եւ Հիմնանները երթան պե-
 րին գնա ու երևան հանեն զոր ինչ քրիստոնէից Լուսնոցը՝ ջախ-
 ջախելով, եւ հեթանոսական նախնեք՝ ճողապրելով, թաղեցին նորա
 ծոցոյն մէջ : Մեր ազգային պատմիչներէն Խորենացիին միայն գերծ՝
 հնաթխանները բնաջինջ տեսելու փախալէն, այս ընդհանուր մե-
 ռացութենէն յիշատակաց քանի մը բեկոր կ'ազատէ ու կը թողու
 մեզ . լոյց նորա ակունջովը լսած Վահագնի երգը կրնայ շատ ճին
 ըլլալ, կրնայ ալ մնացած երգոց հետ Վոդթան գոսատին բնակչաց
 մատանգական վատմուտն երևակայութիւնը աւելի մօտ ժամանակի՝
 այս է Քրիստոնէութեան տալիս եւ երկրորդ զարու ծնունդ Լիւսն
 լինել : Այլը աներկրայելի փաստեր փնտռեմք մեր նախնեաց բարբը եւ
 մասց որպիսութիւնը հաստատելու համար, շատ անտար տարերք
 ձեռուրնիս կը մնան : Եւ քանի որ ամէն կենդանի լեզու տարուէ
 տարի ու բերնէ բերան կը փոփոխի ու իւր նախնեական արմատէն
 կը հեռանայ, եւ միայն գրականութեամբ մնայուն եւ որոշ ձև կ'առ-
 նու, անհնարին կ'ըլլայ մեզ ապացուցանել՝ թէ ճինգերորդ գա-
 րան սկիզբը Մեսրոպեան նշանագրաց միջոցաւ հաստատուալ կամ
 սպագեալ Հայերէնը Քրիստոսէ Հինգ կամ տասն զար յատաճ մե-

տենագրութեամբ կազմաւորեալ լեզուաց հաւասար կամ ի նոյնին աւելի հնութեան զրոյմբ կը կրէ։ Այս թէպէտ ուրիշ պատմական ստուգութիւնք կատարեմել շատն մեզ հայ ազգին երկդասակէ սոցիալ հաւասար հնութեանը վրայ, սակայն հայերէնը պէտք է որ իւր գրականութեան ժամանակին կերպարանքը և կնիքը կրէ և իւր տիրանական ձեւը կորուստած ըլլայ¹։ Ապաքէն մեր սակեղարեան ղերարարն լեզուն զանէ մէկ քանի հարիւր տարուան կարողէր՝ տառապաւ համար այն կազմութիւնը և բնդարձակութիւնը որ մեր հիւսցումը կը շարմեն այժմ։ Վասն որոյ կրնամք առանց երկրաշարժեան պնդել՝ թէ Աղիշեայ բարբառը քիչ տարբերելու էր Արտաշէս Բի՛ր՝ դուցէ ևս նոյն ինքն Միջին Տիգրանայ խօսածէն։ Ինչոյ կըր ակն յանդիման կը տեսնենք այն ալլալլութիւնք՝ զոր կրեց պարսկերէնը Վշտաստեան Գարեհի օրէն մինչև ցլխաանեանն Արտաշէր և ապա ցԹերակիւի, զժուարին է հաւասար՝ թէ հայկապն Տիգրան և Վառճապաւ չիրար զրուցածը պիտի հասկնային, եթէ երբեք հանդիպէին իրերայ, ինչպէս որ յայտնի է՝ թէ Արտաշէր, Յաղկերտ և Ֆիրակիւի պիտի չկարէին հասկնալ Գարեհի լեզուն, և առաւել ևս մազպեղն օրինաց հիմնողքին քարոյութիւնք։

Նոխիսի յիշատակաց և մատենից խորատկումը աւելի դարհուրելի եղեր էր Պարսից Պետութեան մէջ Պարթևաց օրերը, և մանաւանդ Մահմետականութեան անդ տիրանալէն ի վեր։ Այժմ Պարսկաստանի հնօրոյն մատենագիրք Ֆիրակիւին է, որ գրեաց զիւր հաշնամէն Քրիստոսի 1003 թուականին, այս է մեր ձեռքը հասած նոխնագոյն հայ հեղինակութիւններէ 45 700 տարի ետքը։ Ահադի՛ն միջոց մամանակի, որ կը բաւէ շատ ազգերու և լեզուներու՝ ծնանելու, մեծնալու և տնայտ ըլլալու համար։ Պարսկական ազգը և բարբառը անցան այս ազմկալից և խառնաշփոթ գոտոյ մէջէն, բայց ոչ առանց ահագին փոփոխութիւններ կրելու և եթէ Պարսիկք համարեն Մահմետականութիւնը բնդունած ըլլային, ինչպէս հայք ահապապակ բնդունեցան զՔրիստոնէութիւնը, պարսկական լեզուն այժմեան ձեւը միայն պիտի գիտնայինք և նորա նոխնական կերպարութեանը անտեղեակ պիտի ըլլայինք։ Վերջ-

1 Հայկական լեզուն պէտք է նկատել իրեն ինչ պարսկերէնի կամ ինչ քաղաքիսէնի գոտաւ, այլ իրեն միւրիչ մեզ անմասնիմ հիմնական լեզուի Stammsprache տեսնել, որ ինչ

պարսկերէնի կամ ինչ քաղաքիսէնի հետ սիլասին անխառն լեզու Grundsprache (չբանեան լեզուներէն օր. Յո. Միլլէր) - հետ Պիլ. Պապեանեանի ղեղիկ յոգնած է Քոթէ, 1880, մարտ

տառադեան Պարեհի և Ստտենեանց արձանագրութիւնքը, զորս ար-
ար նոյնքան ստուգութեամբ կ'ընթեոնուն Հնազդեք որքան Հին
յանսերան և Հոռմէական արձանագրութիւնքը՝, զուցէ Վանայ և
Խաղաւայ բնեւագրաց շափ անլուծանելի ստեղծուած պիտի հա-
մարէինք: Սակայն Ջրադաշտականութիւնը աւելի բռնութեամբ և
յամատութեամբ մտքատեղաւ Խալամական օրինաց Հետ՝ քան Հոյ-
կական լոյծ և անկցորդ դիցապաշտութիւնը քրիստոնեական հաւա-
տաց ղեմ: Եւ երբ մի եւ նոյն Հոգոյն վրայ մօտ առ մօտ կենալը
Մազզեանց տնկարելի եղաւ, ասոնք թողուցին գերեւանց բնադա-
ւատը, և յիօթներորդ զարուն բաղմոմբոս գաղթականութեամբ
գնացին ի Հնդկիս՝ Պամպայի մօտ, Ախճէրաց նախնազը, որոնք
զրադաշտական Պարսիկս՝ կամ ինչպէս կը յորջոյնին փորսիք՝
զորաւոր և բաղմոնաբուս հասարակութիւն մը կը կազմէն այժմ,
պոհէլով իրենց նախնի կրօնը, արարողութիւնքը և ստորագրութիւնքը՝
Հետեւին տարեր էին զԱւեստան և զայլ սրբազան ձեռագիր մա-
տեանս, զորս ունէին կամ կրցնէր էին ժողովել իրենանց Հայրենի
երկրէն Հեռացած ստեղծներն: Եւրոպացիք քիչ ծանօթութիւն ու-
նէին այս գաղթականաց վրայ, մինչեւ որ անցեալ ութնասներորդ
զարուն կիսուն մօտ՝ 1754ին, Անքըթիլ Տիւրէքոն անուն զապրիտ-
ցին ի Հնդկիս երթալով և յետ բազում զփութարութեանց մտեր-
մանալով Տէսթուր Տարապ անուն մովսէտի Հետ, սակի ուժով
ձեռք ձգեց սրբազան մատենից գտնուած սրինակներ, զորս բերա-
նացի կը թարգմանէր նմա Տարապ և նա ի գիր տոնայր, և բա-
զում տարիներէ յետոյ փերագտնալով ի Վաղգիս՝ կը հրատա-
րակէր (1771ին):

1. Տես Մարտ-Գիւերի Contemporary Review 1878, Ոգոստ. յէջ 11:

2. Ըստ ազգահամարի 1881 տարւոյ,
են ի Հնդկիս 85897 փարսիք, 43598ր
այր, 41799ը քիւն: 72065ը Պամպայի
նահանգին մէջ են, և յայտցանէ միայն
Պամպայ քաղաքին մէջ 48507 հոգիք կան՝
որ ընդհանուր ժողովրդեան հարիւրին
63ը կը կազմեն: 12593 հոգիք ի գի-
նաֆի Սուրաթայ, 6118 ի գաւառն Պա-
րստա և 1903 յայլեւայլ տեղիս նա-
հանգին: Պենկալայ նահանգին մէջ ընդ
ամենը 156 և Մատրասայ նահանգին

մէջ ալ միայն 143: Կ'երեւի թէ 1801ի
ազգահամարը 80887 փարսի յայտնած է:

Պարսկաստանի մէջ 8500ը շին անց-
նիք. յորոց 6483ը Ալլահ և ի չընկալա-
նորա. 1756ը ի Կրման, 150ը ի Թեհ-
րան, 58 ի Պահլաւանայատ, 25 ի Շի-
րազ, 15 ի Քաշան, և 12 ի Պուշիք:
Աստէք բաշարովին անհետացած կ'ըլլային՝
եթէ շահանէր Շահարնազ կրօնակցաց
պաշտպանութիւնը և արեւմտեան կրօն-
ները գլխահարկէ (Տիգրէ) ազատեց:
(Տարմէսթէթէք, հատ. Ա, 37 և 38.)

Ընայն Անգրթիկ Սրազուշտայ ընծայեալ գրութեանց լեզուն չէր կրցեր ստիճիլ, որովհետեւ զայն գիտցող չկար նոյն իսկ փարօի գողթակոնաց մէջ, սրբ թէպէտեւ պայն կ'ընթեռնուին և անոր մէջի շարականները և տաղերը բերնուց սերտած էին, բայց խմտաւր լռեալ ոչս և պակշտիկ թարգմանութեամբ միայն կարող էին բժրոնել:

Գմբաղգարուր փարօի մովպետաց պաշտօնէրէնի գիտութիւնն ու յոյժ ծանծաղ և պակասաւոր էր, վրան սրոյ Անգրթիկի հրատարակութիւնը աւելի նուազ յատուցութիւն պարտ էր աղղել:

Կ'երեւի թէ Պապէքոն Արաւշրի ժամանակն անգամ Աւետարայի լեզուն ժողովրդեան մեծագոյն մասին համար անհասկնալի և մեռեալ լեզու մը եղած էր: Ասան որոյ Քրիստոսի թուականին առաջին դարուց մէջ Պաշտօնի թարգմանութիւնը աւելի զարմածական էին քան պրնալիրն: Սակայն պաշտօնի թարգմանիչն չէին կրցեր հաւատարիմ թարգմանութիւն մը յոռաջ բերել, մէկ բառ մը շատ անգամ երկայն պարբերութեամբ բացատրել և բնալիրը յաւելուածոյ մեկնարանութեամբք բնղլայներ էին: Պաշտօնի բարբոտն եւս տակաւ տակաւ մոռցաւ և շնդկաստանի փարսիներուն սոսկ կրօնական և անկենդուն լեզու մը դարձած էր: Անգրթիկի բարեկամացեալ Տաթարն Տարապ զպաշտօնի Աւետան՝ աւանդութեամբ և մատ ժամանակի պաշտօններն է ի պարսկերէն և ի կիւճիւրաղիւն թարգմանութեամբք կը հասկնար՝ քան քերականական հմտութեամբ: Վասն որոյ զաղղիացի հնագիտին վերծանութիւնը թէպէտ Վարսի Մովսիսաց անցեալ գորուն աւանդութիւնք ամբողջապէս կը պարտեալէր, բայց Աւետարայի հաւատարիմ թարգմանութիւնը չէր կրնար բլալ, շարադրութիւնը և հիւստածքը այնքան կը տարբերին ի բնագրէն, որ զայս վերջինս ուսումնասիրելու և երեւան հասնելու ուղ անբաւական է:

Սակայն Աւետարայի լեզուն կը նմոնի Սանսքրիտի՝ ուրան Ատտիկէի, Ասիոյ, Գորիոյ և Կոստիոյ հեղին գաւառաբարբառք նման են իրերաց: Կը ինչպէս Յոնիացիք, Գորիացիք և ոչոն մի և նոյն հնչիւն աղղին պանազուն ցեղերն էին, նախնի Պրահմանք և Պարսկիք ու երկու ցեղք են այն աղին՝ որ թէ Ալտայի և թէ Աւետարայի մէջ յոյժորջեալ է:

Մեծահանձարն Լսէն Պիւրնուֆ գաղղիացին, որ Սանսքրիտի կատարեալ հմտութիւն ունէր, իւր սուր զատողութեամբք ածաւ ոչոյ երկու լեզուաց իրարու մերձաւորութիւնը: Ընդ պիտանի եղաւ նմա Աւետարայի Երուսաղիմի զրոյ սանսքրիտ լեզուաւ թարգմանութիւն

մը՝ դոր՝ Վերիստանի անուն վարսի մը աշխատութիւնը էր ի վի դարս՝ պաշտօնի վերածանութեան վրայէն։ Աստի ձեռք առաւ զայս և զխարզմանութիւնն Անքըթիւայ, և Ահաղայի բառերը մի առ մի ստաւաբանելով և բաղդատելով Ամնաքրիտի և սոսր համացել՝ յուսնական, լատինական, գերմանական և արդի պարսկական արմատոց հետ, Աստուայի մէկ մասին նոր և ճշգրիտ թարգմանութիւն մը ի լոյս հանեց, յամին 1835, Հանդերձ պիտտնի լուսարանութեամբ և զեղեցիկ ճառագրութեամբ, յորում կ'ապացուցանէր Ահաղայի և Ամնաքրիտ լեզուաց իրարու հետ սերտ նմանութիւնը և կը հաստատէր սոսոճնոյն քերականական կանոնները։

Պիւրնուֆի գրութիւնը ուղիղ և անկասկածելի էր. նա հիմն դրեր էր իւր աշխատութեանը Անքըթիւայ հաւաքած աւանդութիւնքը և Վերիստանի թարգմանութիւնը որ հնադոյն աւանդութիւն մը կրնայ համարուի, և դնտաւ կը հաստատէր, կը մերժէր կամ կը փոփոխէր Ահաղայի համոցեղ լեզուաց և ի մասնաւորի Ամնաքրիտի գիտութեամբ։ Սակ բաղդատական լեզուագիտութիւնը փտանդաւոր և մոլորեցուցիչ էր յոյժ։

Կոնիստանտ մաշը շնորհեց Պիւրնուֆի որ իւր արդիւնաւոր ձեռնարկը լրացնէ։ Բայց նա ճանապարհը հարթեր էր։ Իրմէ հոգը Տանիմարքաղի և մոնսուանդ Վերմանացի հնազաք շարունակեցին նորա դործը։ Վէսթէրկաարա, Սթիւէլ, Եռսթի՝ Պիւրնուֆի ոճոյն հետեւեցան։ Պաւերացին Հուէի սկզբուն մերմեց աւանդութեանց սղտակարութիւնը, պատճառելով՝ թէ ոչ պաշտօնիկ թարգմանիչք բաւական տեղեակ էին Ահաղայի լեզուին և ոչ պաշտօնեւրինէ ի պարակերէն կամ ի Ամնաքրիտ լեզու փոխադները՝ պաշտօնիկ լեզուին։ Աստի արմատոց ստաւաբանութեամբ և բաղդատութեամբ միտյն ուղեց մեկնել զԱհաղայն, և երկար մամնակներ թանակաւեցաւ Պիւրնուֆի հետեւողոց հետ։ Այս գրութիւնս շատ աւելի ամփոփելի էր և վրիպական քան զՊիւրնուֆինը։ Բայց երկու հազար տարիէ ի վեր մտացեալ լեզու մը երեւան հանելու համար՝ լաւ էր որ հնազաք տարրեր ճամբայներով և ընդդիմակաց վարդապետութեամբ փորձէին այդ դժուարին նպատակը ձեռք ձգել։ Պ. Հուէ որ կը զստախօսէր Միւնիքի համալսարանին մէջ, գնաց ի Բունաքաղաք Հնդկաց ու անդ հոռոտանց զիւր ընակութիւնը, ուր ի մասաց կրնար քննել և կ'առնէ Վարսի մովպեսաց աւանդութիւնքը։ Անդ՝ թէպէտ իւր առաջին սկզբունքը բոլորովին չփոխեց, բայց աւանդութեանց արմանտհաւատ լինելը խոստովանեցաւ։ Ահաղայի մեծագոյն

մասին համար՝ մինչդեռ իւր հակառակորդքն ալ իրեն հետ հաւանեցան՝ ինչ ասանդութիւնք յիշուի քիչ նպատամատոյց կրնան լինել։ Աւագայի հնազան մասնին՝ Աւագայից ընթերցմանը (որ Չքուղաշտայ հարապատ դրութիւնը կը կարծուի, մինչդեռ մնացած զբոքելը նորո աշակերտացը և հետագայ դարաց երկասիրութիւն են), և ինչ գոյն մեկնելու համար բողոքատական լեզուագիտութենէ գատ միջոց և ճար չկայ։

Երրորդայի հնազանքն՝ իւրեանց տնիւնջ և մեր սրեւելեան ձոնձրագլատ մասաց համար սարսափեցողիչ պարտաբանաց մէջ, որոց ազդեցաւ մէջերնէն ոմանք տիեզերահաշակ անուան և փառաց արժանացան, օմանդակ ունեցան զփարսի գիտնականն, որք իւրեանց կողմնէ հետամուտ կ'ըլլային հայրենաւանդ զպրութիւնք աւելի բացայայտ բմբռնելու, երբեմն ուզոթիւն տալով Երրորդի խաղաղութեաց և շատ անգամ ոգտուելով ի նոցանէ։ Հայերէնն ալ պիտի մատուցանէր իւր նպատար զհարապատ եղբայր լեզուն կորստնէն ազատելու համար։ Հաւել, Լրագիւղի և ուրիշ երանագլեւք ուշի ուշով քննեցին և մեր հայրենի բարբառք իսկ Տրեւիկարտ գերմաներէն մասնաւոր գրութեան մը մէջ՝ Աւագայի շատ մը բողոք հայերէնով քննադատեց ու լուսարմեց։ Հարիւրամեայ աշխատութենէ յետոյ յաջողեցան հնազանքն ի խաւարէ հանելու գնաղղէական զպրութիւնս, որք՝ մոնտանդ գրչագրաց ապուստման պատճառով՝ թէպէտ տակաւին խիստ շատ չմեկնուած օտոքեր կը պարունակեն, սակայն մեծաւ մասամբ թարգմանեցան ի Կերմաներէն, ի Վապիւրէն և յԱնգղիարէն։ Միանգամայն և աչքէ անցուցին և բողոքատեցին Զեյլէն, Հոգմուրիցի, Հայ և Վաշմեաւկան մատենագրոց և պատմաց գրագաշտական օրինաց վրայոք տուած տեղեկութիւնները։ Աւագայի լեզուն աւսումը նպաստեց մեծապէս Աքիմէնեան բնակատեցող ընթերցմոնր, որոց լեզուն հետ յոյժ սերտ նմանութիւն ունի, և պաշլուէրենի գիտութիւնն՝ ալ Սասանեան արձաւ գրութեանց և գրամոց։

Այդ երկասիրութեանց շնորհիւ և մեք՝ կրկին բարբառող ծովածաւալ և տաճանի խրթնութեամբք և դմարութեամբք տառանց յազնաշխատ յիւնելու, կրնամք հոտնել և հատկեան՝ ինչ են գրագոշտական կամ մոլղղական օրէնքք, որոնք են Վարսից

որոտական մատենադրը, ինչ էր նոցա նախնական լեզուն, և ինչ փախաթխաններ կրեց զորոց յաջորդութեամբ՝ 1

Բ

Վիտելի է նախ՝ թէ Կերպարցիք Արարացի մատենադրաց հե-
տեւելով, զՊրագատաւական մատենան « Չենդ-Աւետար » յորջոր-
ջեցին։ Վարսիք անուանց կարգը չբջկով՝ աւելի ճշդութեամբ « Աւետ-
դար » և Չանտ » կը կոչեն։ Աւետդար անունը կու տան նոյն ինքն Պրա-
գատաց և նորա անմիջական ուղակերտաց զբութեանց, և զանտ
տակով կ'իմանան պաշլաւերէն թարգմանութիւնքը և մեկնութիւն-
քը։ Եւ որովհետեւ այս վերջնոցս միջոցս միայն կը հասկնային
զԱւետդան, Աւետդայի հաւատար՝ արժանաւաստ և ճշմարտապա-
տում համարեցան՝ բնծայելով զնոսա նոյն ինքն Պրագատաց։ Կե-
րպարցի շնորհաբար սակայն նոյն ինքն Աւետդայի մէջ կը նշմարեն
աղբաւոր տներ և պարբերութիւններ՝ որք վերջէն աւելցած են իրրեւ
յուսարանութիւնք, և որք բուն Աւետդայի լեզուաւ գրուած բլլալ-
նուն համար խառնուած բլլալու են բնագրին հետ, իրրեւ թէ մի և
նոյն հեղինակէ լինէին։ Հաւանական է՝ որ առաջին Չանտքն կամ
մեկնութիւնքն Աւետդայի լեզուաւ գրուեցան, և թէ բաշլաւի մեկ-
նութիւնքը սոցա թարգմանութիւնք են՝ մերթ բնից մերթ յաւելուա-
ծով։ Վրան որոյ մարթ է անխտիր՝ « Չենտ Աւետար » կամ « Ա-

1. Մեր բնիւս համառօտ տեսու-
թեան համար առաջնորդ տախը մեզ գրչ-
խաւարարաբ Պ. Հաւկի Նշանաւոր Էր-
կասիրութիւնք՝ Essays on the sacred
language, writings and religion of
the Persia by Martin Haug. Lon-
don 1878. Հարկեզ Պիլեիացեալն և մա-
նասանդ Հէմա Տարմէսթէթէրի Աւետ-
դայի գաղղիարէն թարգմանութիւնքը,
Հորթ Խոլինսքնի պատմական հոյակապ
աշխատութիւնները. Պ. Ուէտդ անգղիաց-
ի դէն Մայնո-խրատի, Պուեւտակիի և այլ
թարգմանութիւնքը, Տէթմուր Հոյանէ

Համաւորի Հրատարակած Չանտ-Բաշլաւի
և Բանդաւի - Բազմաւ բառագիրքը, և
Պ. Ինտթիթի բառարանը։ Խոստանալու
եմք սակայն՝ որ գմբաղդարաբ գերմա-
ներէն լեզուին անհմտութլլալնու հա-
մար չկրցանք պատշաճապէս օգուտ բա-
զել գերման մատենադրաց Էրանեան հը-
նու թեանց ամէն միւղին մէջ բրած կա-
րեւոր հետազօտութիւններէն, զորս մի-
այն կարող եղար աւսուցնալ իրել որչափ
հնար էր, նորա հետեւող գաղղիացի
հեղինակաց միջոցաւ։

ւնաստ և Զենոս՝ յարջորջիչ նախնական կամ աւետարական լիզուազրուած մատենադր, ինչպէս և փարսի աւանդութիւնը Զանտ աւանդ մի միայն սրահրուերէն թուրգմանութեանց և ծանօթութեանց կը յատկացնէ։

Աւետգոս՝ Աւա սղա բառերէ բարդեալ կ'երևի, որք նշանակին «հաստատեալ ինչ» կամ հուսաաւիրք։ Պ. Հաւկ աւելի կ'ընտրէ տփսղու կամ Աւետիք բառէ հետեւցնել որով Աւետգա, Վիտա, Աւետարան համանիչ կ'ըլլան։ Իսկ Զանա, որոյ պահուելի ձեւն է Զախնդի, ելած է Զան արմատէ, որ է ծանաչել, զիտել, ինչպէս ի մեզ «ծանօթութիւն» ծանկայ, ծանիք, ծանուցեալ արմատէ կազմուած է։

Պահրաիկ թուրգմանութեան և ծանօթութեանց վրայ Աստուծոնց ժամանակ նոր ծանօթութիւնք կամ մեկնութիւնք աւելցան, որք կը կոչին Քաղաւտ, հաւանօրէն ողուաղեալ կըճատուին Քաիդի-Զանդի բարդութեան, որ ըսել է վերստին կամ կրկին ծանօթութիւն։ Քաղաւտ աւանդ կը տրուի եւս այժմ այն զուտ երանեան լիզուին՝ որ Ֆիրակփոխէնէն քիչ կը տարբերի և որ հինգերորդ դարուն Պարսից կենդանի յարբառն էր։

Գ

Պարսկաստանի լիզուները, զորս ստիւր է Երանեան կոչել, յաւաստել տաճմ մի կը կազմին այն Արիական լիզուաց մեծ խմբին մէջ՝ որ Երանեան բարբառներէ զտու կը պարտենակէ գաւնաքիչը (սիրնդաք իւրովք), և զ՝Յունական, Լատինական, Հայկական, Տիւտոնեան, Արաւեան, Իթիօպեան, Կեղտական և այլ համացել լիզուները։

1. Ի բարդիք աւել յառաջ Զենոս կը գոչէին Աւետգայի լիզուն, որով կ'ըսէին *Langue zend, grammair zend*. Բայց արաբներն այդ անունը տեւիք պահաւել ինչ թարգմանութեանք և մեկնութեանք կը պատկանին, և պահաւելն ալ մեծապէս կը տարբերի Աւետգայի լիզունէն, շփոթութիւն չպատահաւելաւ հա-

մար, լաւագոյն համարեցանք զայս վերջինս Աւետգայի լիզուն կոչել։

2. Իսորեւ իւր արեանագրութեանը մէջ կ'ըսէ. «Իսորիչ ապաքամ ու բարիչաւ յամ. «ըստ Աւետգայի վարեցի. «ասորեւն սինապին մէջ՝ ապաքամ թարգմանի սինաք՝ որ է դեն, որէնք։ Պահաւել մեծ և արասցար»։

Լքանեա՛ն տո՛հմը կը բախանդակէ Լքանայ շին, միջին և նոր լեզուները: Իսկ Լքան բսկով իմանայի է Պարսկաստան, Մարաստան և Բաղարիա, սգօր Զենոս Աւետայի մէջ Այրիմոս տուննօմս « Արիման տշխորհք » կամ « զեհք » կը յորջորջին:

Լքանեան լեզուք յերկուս ցեղս կը բաժանին. ա, Արեւելեան Լքանայ կամ Բաղարիայ բարբառք, զորս միայն Փարսի սրբազան մասունից՝ ոյս է Աւետայի միջնորդութեամբ կը ձանաչեմք: Այս բարբառքս ևս կրկին են, տուջինն՝ զոր պարտ է անուանել Լքայից կամ « Ագօթից », « Որհնորդութեանց » լեզու, Հնագոյն է. միւսը Աւետայի Ֆառնայ դրոց բարբառ, որ ասանջնոյն յաջորդիւ է, ու Հարիւրաւոր տարիներ Բաղարիայ գրական և իստեալ լեզուն լինելէ յետոյ, Քրիստոսէ յառաջ Էրրորդ զարուն մէջ տունց սերունդոյ վերջոյցած կ'երեւի:

Աւետայի լեզուն թէ իւր Հնագոյն և թէ վերջին կերպարանոց մէջ՝ մեծապէ՛ս զարգացեալ բարբառոյ մը տեւեայն յատկութիւնքը կը կրէ: Խոնարհմանց և հոգեմանց փոխումները յոյժ ճախ են: Անուանք՝ ճիշդ վկայեան Սանաքրիտի պէ՛տ՝ երեք անսակ թիւ և ութ անտակ հոգեմանք ունին. իսկ բայերու շատ աւելի պանդան ձեւեր կան քան ի Սանաքրիտ: Բարդութիւնք յաճախ են և բազմատեսակ. բանից իրարու յօդաւորութիւնքը՝ Հեշտ, որով և խօսից քնդհանուր իմաստը դիւրըմբռնելի: Աւետայեան լեզուն Հարադաստ եզրայր կը համարուի Սանաքրիտի, Ֆունտրենի, Լաթիներենի և Վըթարենի. բայց չերեւար մեզ իւր երիտասարդութեան պայծառ և կոտորեալ հասակին մէջ, այլ ստիպելի մի անկման և ծերութեան մամմանի երեւան կերպարանք:

Ահաւասիկ Կաթայից լեզունն սրինակ մը, զոր կը քաղեմք Ուլգաստիգի կոչուած երկրորդ Կաթայէ. (Լքանա, 94, 3):

Դաստ բա՛ն բերեա՛ն Էրեջ մո՛խ փռա՛ն Անուրո՛

Զոր քեղ հարցից ճշմարտիւ ինձ աստ, Ահաւրո՛.

Վասնո՛ն զորս քոն ալաւիյն բարիւյ՛

Ո՞ տյն որտրիչ հայր բարութեան օկորնտիւն

Վասնո՛ն քենկ ողորեմչա աստ աստունեմ՝.

Ո՞ որեւու և աստեղաց արար զճանտարհ՝.

զի՛ն եւմ՝ մնառ խիւշիկիցի՛ն եւերթոտիցի՛ն բոխտ
 Մ՝ (է) որ զլուսին լրացուցանէ՛ և մաշեցուցանէ՛ բոց ի քէն։
 Դաշխո՛ Մազոտն՝ զստեմին՝ անհաշն՝ փտեհն։
 Զայդոսիկ, Մազոտն, Կամիմ՝ և դայլս՝ զիտեղ։

Աւուղայի մնացած զբոց լեզուին ալ որինալ մը տալու համար,
 տարիս էր զնեմք, քաղելով յԱպուն Կաշիկ՝ այն ագոթքը՝ որ ան-
 վրէպ էր հոսոցնէր հայցողին՝ Անահտայ սղնութիւնը։

Ախտի բոխիցի՛ն ափա՛նտա
 Կի լնդ տաաջ՝ Էջ ի վայր

Արտփնտրա՛ Անտիդի՛ն

Արտփնտր՝ Անահտ,

ճաշտ տառապիցն՝ յպարեպն
 անդուստ ի հեռաւոր տաւեղաց

ափի չոմ՝ Անտրատնոյմ
 ի վայր յերկիր՝ Ահարակերտ

բփմ՝ հագաների տարփնոն
 դքեղ յաղեսցեն (պաշտեսցեն)՝ հնարազէտ

տնայանոնն՝ տոննոյտայոյն
 տեարք՝ դեհապետք

բուրդանոնն՝ տաննոյտիցիմ
 սրդիք՝ զեհապետաց։

Ի. Արեւմտեան Նիւանայ, այս է Սարաստանի և Պարսկաստանի
 բարբառք։ Բայց ցանկ միայն զմին գիտեմք իւր նախնական, միջին
 և այժմեան ձեւերովը՝ 1. Հին ձեւին սրինակներն են Աբեմեհեան

1. Այնտ Հիսէին Եւէ Հադիդա-
 թի՛ն բնովիդ-իւր-Անէմ անտն պարակե-
 րէն յերականութեանք, Բնուզէս և Պիւր-
 նոնի Գարբի մէջ Էօթն տեսակ գաւա-
 ռաբարտաներ յիշատակեալ են, զորս
 բաժանեն յերկուս գաւա. Ա. մեհալ
 լեզուք. 1. Առդուի, այս է Դարեմի Սոդ-
 դիանարէն (Սոդդուս ի Զէնտաւեդա)։

2. Զաւի, այս է Զապէրիտանայ. 3.
 Ասգի, այս է Սազատանի. 4. Հիւսի
 կամ Հիւսիդայ (Հարայո ի Զէնտաւե-
 դա) — Բ. Խաւալ լեզուք. 1. Յարաի
 զոր խաւն ի Սաւիւր. 2. Տարի, այս է
 դրան կամ աղբոնական, զոր խաւն,
 աւան, ի Բաշէ, ի Պուխարա, ի Մէրփ
 և ի Պատախշան. 3. Բաշիւզի կամ

Հարատու թեան բեւեռադիր արձանագրութիւնները որ ի Պէրսեպոլիս, ի Պիճիթիւն առ Կիւրտսանու և յալլեւայ տեղիս Պարսկոտաւունի Այս արձանագրութեանց լեզուն յոյժ նման է Աւեսգայինին, յայց և աքնպէս ունի իւր սեփական Հանգամանքս. այսպէս Աւեսգայի գ կը փոխուի ի տ. ազեմ՝ դերմուն « ես » կ'ըլլայ տաւով արձանագրութեանց մէջ. ինչպէս և զասպո՝ « ձեռն » յԱւեսգայ, փոխի ի տաւոյս. Գա անշուշտ այժմեան պարսկերէնի մայրն է. յայց դաւակիր այնչափ քիչ կը կրէ ծնողին նմանութիւնը, որ ցեղակից Սանաքրիւ և Աւեսգական լեզուներն սնկէ շատ աւելի նպաստաւորացոյց են արձանագրութեանց բնթերցման:

Աստ կը դնեմք Վշտասպեան Գարեհէի Քրիստոսէ 566 տարի յառաջ Պիճիթիւնի քարտօմային վրայ փորագրել տաւով սեպագրաց Հայոց վերաբերեալ եօթն տներէն մէկը.

1. Թեոյիյա Տարայափուչ խաշտրիյա,
Ասաց Գարեհ արքայ (չահ) .
2. Բաւափա Տատարչի, Եմնա, Սյոթիւիյա, մննա պատարս,
Յայնժամ Դադարաէս անուն Այմէն Հպատակն ինձ,
ափամ տաւով քրայայտամ Սյոթիւնամ,
գնա ես առաքիցի յԱյմէնս :
3. Ավարաչիյա արաւամ.
Ասացի ցնա .
4. Բրիտիյա, ըորա սիյա ձումիդրիյա, մննա միյա կաւոյս-
կէրթ յերկիրն տպատամբ, որ ոչ ճանաչէ
դիյա, ափամ ձումիյա .
դիս, յաղթեալ նմա :
5. Բասափա Տատարչի, սըիյափա .
Յայնժամ Դադարաէս խաղաց գնաց :

Ունչափանի, զոր բարբառին ի Ռաւշա աշխարհ ուրանօր են իիւյ Ռադա ըստ Զէնուաւեպալ, և Հրադա ըստ Աստուածաշունչ գրոց, Ասպաշան և Տիւսափա նաւանդար Տարի ասելով, առէ Պիւրհնի Գարի, Պիւրաւփաւայ լեզուն կ'իմանան և առոր փարսիի Հետ սենեցած տարրի-րութիւնը ցուցնելու համար սրինակներ յառաջ կը քերէ. աղբուսեաց լեզուաւ՝

այլոս՝ որովայն և ապա ընդ) բանու և եղեր՝ փոխանակ չքամ և այս բանու : Բայց այդ տարրերս թիւնչոյ արտասա-նութեան ջնշին զանազանութիւններ են, ուստի և անբաւական այդ երկու լեզու. ներք իրարմ որոշելու համար Տարի կը բանադիտաց Բազմուն է, որոյ վերայ պիտի խօսինք օտորի :

6. Իսրայելը Արմինիում բարություն, յոսասիս համայնություն
կերպ եղանակով հանձնում, յայնժամ՝ ապաստանքն,
համարմանը բարություն բարիչ Տոտարիով համարմանով
ժողովելով, եկին անդրին յանդիման Կաղարսեայ տալ
չարդանիյան
պատերազմ:
7. Զգա՜ ճամն, աշտանում Արմինիյան, տվաւս
Ջոզա անուն, աւան Արմինիյան, անդամոր
համարմանով արմանում.
մեղեքին պատերազմ:
8. Արամապատ մայր իրապում ապարա.
Արամապ (Արմիզ) ինձ նպաստ երկր:
9. Ելանիս Արամապատ, իսրայելի ման, ապում
Շնորհաքն Արամապայ, գորքն իմ բողարմին
բարում դիյում համայնիյան աճա փառիյան.
խորտակեցին գրանակն ապաստմբ:
10. Խորտակման արմանիյան մանիյան Բ թաղարմիչ, գաղարա աճա
Արմինիյան ար Խորտակմանիյան տմայ, յայնժամ էր
ապարսպում համարմանով բարում.
առանայ պատերազմի սյղ:

Արմինիան պարսկերէնէր հին լեզուէն որչափ պիտար հանգաւ
մանքներն են՝ հարմանից և խոսարհմանից գրեւ թէ բողարմին կոր-
տուին, և սեռի բողարմանիւս ի բող թողութին, մինչդեռ Վրիս-
տուէ 500-300 տարի յառաջ Արմինիան արձանագրութեանց մէջ
անհետում հարմանիւս փառմանիւս Անարիտի, Անարիտի և ուրիշ
հին արմանիւս լեզուաց համայն են: Կաղարսին է առի՝ թէ
կերպ պարսկերէնէր անդղիարներն ալ և պարսկեցու և իւր նախնի հոն-
դերմանքը մերկացա՝ օտար բառերու ընդունակ ըլլալու համար:
Կաղար մարմ է կարծիք թէ անուանից և բաղից վերջաւորութիւնքը առ-
կաւ առ տակաւ անիմանալի լինելով, Վրիստուէ շատ յառաջ սկսան

1 Բառասի կ'ըսէ թէ հինուէն հիմ-
նայինն հղաւ Պատաս 3-րդ անուն
հզօր թագաւոր մը՝ որ լինելու որդին էր:
Պատաս պատիւաց զբաղաւրդ պարսպոյ և
թագաւորեաց ամս 52: Դժաւ յաջորդեց
իշխանուհին Շամիրամ ամս 40: Այս

վերջնայն պատմութիւնք կը տարածէր որ-
սահմանս Արմինիոյ, բողարմակեր զԱ-
րարպատական վեզր Միջագետաց, բզ-
լեան ճուտի, գլխաւս թիւնի 3-րդ
գերեզման Սաղան Սաղան 3-րդ և զայն
զատաւ Արմինիոյ:

խառնակիքի և վերնադ. սրովհետեւ այդ քերականական ձեւերն Ա. քեմենեանց վերջին սեպանեւ արձանագրութեանց՝ ինչպէս և Աւետ. դայի մի քանի գրոց մէջ՝ արպէն չփոթ են։ Իս սրովհետեւ Արշակունի Պարթևաց ժամանակէն՝ որք յաջորդեցին Աքեմենեանց, պարսիկէն արձանագրութիւնք չկան բնաւ, կարելի չէ մեզ գիտնալ՝ թէ պարսիկ լեզուն ինչ այլայլութիւններ կրեց նոյն միջոցին։ Ընծին Աղեքսանդրի յոյն յաջորդացը հարկատու մէկ բանի պարսիկ իշխանաց կամ նահանգապետաց դրամներ կան արդարեւ (այս է Քրիստոսէ 2-300) տարի յառաջ, որոց վրայ սեմական նշանագրօք կոխում բաշխալի բոռեր տեսնուած են, ինչպէս և Պարթև Արշակունեանց ժամանակը գաւառաց ունեց մէջ ապեալ դրամաց ու մանց վրայ։ Իսկ այդ անօր տարեբար, որք յաշխալի լեզուն հնութիւնը կ'ապացուցանեն, բաւական չեն այդ լեզուն որպիսութիւնը մեզ յայտնելու, մինչև որ հասնինք Սասանեանց առաջին երկու թագաւորաց օրերը (226-271), որոց արձանագրութեանց և դրամաց մէջ դարմանօք կը տեսնենք սեմականով խառն պարսիկէն մը, այս է բաշխալի լեզուն։ Այս պաշխալի բարբառս ալ մինչև ջգիրջ երրորդի դարուն Քրիստոսի փոփոխութիւններ կը կրէ։ Իսկ այնպիսի փոփոխութիւններ միայն՝ զորս կրած է որինտի իմն անդ. դիարէնք Պարթի դարէն մինչև մեր օրերը, ու այնհետեւ յոյժ կը մերձենայ Սասանեանց բաշխալի մասնագրութեան լեզուն, որ զորք ծածուր էր նոցա բառնալէն հաքն ալ մինչև ցՏՏ1 տարին։ Այդ մասնագրութիւնէդ բառական ընդարձակ դրութիւնք պաշած են մեզ մինչև զայսօր Պարսիք։ յայդպէս սմանք Աւետայի թարգմանութիւնքն են, այլք հեղինակութիւնք, որպէս պիտի տեսնենք ստորեւ։ Տարեբարդ դարէն հաքն ալ կան բաշխալի գրութիւնք, իսկ ստոր հետեւողութիւնք են և ոչ հարազատ հեղինակութիւնք։

Նշանեան լեզուաց սերունդքն համարին հնադէպ յայդ. յորջորջեալ Աֆղաներէնը, ինչպէս և Կովկասաբնակ (սեղաց յարբառը)։

Դ

Թէ ինչու համար Սասանեան արձանագրութեանց սեմականաւ խառն պարսիկէնդ պաշխալի կամ բաշխալի կրէցաւ, պատժու գիրք և հնախոյզք գանազան մեկնութիւններ կու տան։ Անքրթիւ՝ Բաշխալի և սահման և բառ կ'ուզէ հանել, իրիւ բարբառ սահմանազլիս վրայ գտնուող նահանգի միայն այս կարծիքս անբնդունելի է։

քանորի կարելի չէ որ լայնածառ տերութեան տաճանաց մէկ մասին մէջ խոտուած լեզու մը այդ տէրութեան ընդհանուր և պաշտանական լեզուն բլլայ: Պարսիկ քերականներէ սմանք թատրա անուն աշխարհի մը լեզուն էր, կ'ըսեն, որ բոտ նոցա՝ իւր մէջ ունէր զՍպարհան, զՍէյ, զԷկրատան, զՆիշուէնտ և զՍարպատան կան, հանգերձ նախնի Մարտտանա: բայց այդ աշխարհաց բազում կոչուելուն չկայ այլուր յիշատակութիւն մը: Ըստ սմանց ալ բազմաւ հասարակ անուն մի է և կը նշանակէ « քաղաք »: որով և բարձրի բան կ'ըլլայ « քաղաքացւոց լեզու »: Պարսիկ-Պարթիկ հեղինակն՝ Պարթիկեցին Հիւսէին՝ այդ զանազան մեկնութիւններդ առաւ յոտաջ, կ'ըսէ թէ այդ լեզուն (նազլատայ, որդւոյ Սամու, որդւոյ Նիւոյ անուամբն թաւրտի կոչեցաւ: նշանաւոր խոսք մը, որ սեմական արմատաց ծագմանը զբայցք Պարսից մէջ ալ տեսնուածքին մը եղած բլլալը կը ցուցանէ:

Ըստ Խորենացւոյ Պաշտա՝ էր անուն թաշի քաղաքի և սորա աշխարհին, որ էր սեմական իշխանութիւն Պարթեւաց թագաւորական գաւթին՝: Ասանկով Պաշտա բուն Պարթեւատան (Parthia բոտ Բանաց և Parthia բոտ բեւեռագրոց) կամ նորա մի կարեւոր նաշանքը կը նշանակէ: Սեր ծերունի պատմագրին տուած մեկնութիւնը տակնէն տակի բնդունելութիւն գտած է: Հնուցէսք « պաշտա » և « պարթեա » լծարդ կը համարին, որովհետեւ գիտեր են՝ թէ յաղաճաշեր չկայ հին երանեան լեզուաց մէջ, փոխան որոյ քատուր զորածառած է: Իսկ հին երանեան բառից մէջտեղը գրանուած լի կամ ք վերջին ժամանակաց մէջ կը փոխուի ի «, ինչպէս Mithra կ'ըլլայ նոր պարսկերէնի մէջ Միհր: Արդի պարսկերէն գոյականն բաժնաւ, բարձրան, որ կը նշանակէ « գիւցաղն, նաշատակ, բմբիչ, այլ կորովի », նոյն բառն է անշուշտ: Այն ազգը՝ որ այնքան յաջողութեամբ կրուեր էր հռոմայեցի լեզունաց հետ, պէտք էր որ Արեւելից մէջ կարճութեան օրինակ եղած բլլար: որով և յատուկ անունը տակաւ տա տակաւ հասարակ անուն մի եղաւ: Կամայանա և Մոհրպարադա տանարթա զբոց մէջ յիշատակուող Բաշտա անուն կորովի և կարիճ ազգն ալ անշուշտ Պարթեւա կանն էր:

Այս այս կրնայ սք տարկել՝ թէ Պարթեւք իկիւթական կամ թուրք պէկ մի էին, և թէ բարձրի չի կրնար սոցա յատուկ լեզուին

1. Տճա խոր. էջ 314, 360, 364: Թեւ ըսելով՝ կ'իմանանք այլ բառ, զո:
2. Միշէն ցալով մէք ևս աշր պար. բառը:

անունն ըզլալ, քանի որ այդ բարբառը հոծ է սեմական արմատաք։
Կը պատասխանեմք՝ թէ պարսիկ պոետնոգիրք, որ բաժնաւի կոչեցին
հին պարսկական լեզուն, կրօնք, պարսկախնք, կը հասկնային սո-
վառ ոչ զպարթեւականն միայն, այլ ընդհանրապէս ինչ որ հին էր ։
Վասն զի երբ սփռուի զընդին իրենց պատմութիւնը, Սասանեանց
հարստութիւնը արդէն վերջացած էր, և այս նախորդաց՝ այս է
Պարթեւաց հինգհարիւրամեայ իշխանութեան ժամանակին մեծամեծ
պոետնոգմաց և յաղթութեանց համարուր կանգուն կեցած էր առ-
կուին Սրեւիկի մէջ, մինչդեռ աւելի հին պոետնութեան յիշատակ-
ները գրեալ թէ բոլորովին մոռացեալ կամ չգտնուին ։ Այսպէս Սրեւ-
մէկ-իւր բաւարիւրի մէջ՝ Պերսեպոլիսը սեպածն արձանագրութիւնքն
բաժնաւի կոչեալ են, և իսկն հագալ՝ արարացի ուշխարհագիրը առա-
նորդը դարու, Ֆարս նահանգին նկարագրութիւնը բրած առնելը
կը գրուցէ՝ թէ երեք լեզու կային անդ. ա, Ֆարսի (պարսկերէն) որ
ժողովրդեան խառածն էր և համայն Պարսկաստանի մէջ կը զարմա-
ծուէր, ք, իւնդուի, որ հին Պարսից լեզուն էր որով Մոգը գրեցին
զյիշատակարանս իւրեանց, բայց նորա՝ իսկն հագալի ժամանակը
առանց թարգմանութեան օգնութեան օմնոմանոյի եղած էր Ֆարս
սխառանի մէջ. գ, Արարեւելն որ պաշտօնական լեզուն էր ։ Պարս-
կաստանի արքիշ խառնալ լեզուներէն կը յիշատակէ ևս զիւրեղի,
այս է խաժաստանի, գորմէ ասէ թէ իւրայեցեւնէ, Ասորեւնէ և
Պարսկեւնէ բոլորովին տարբեր է՝ ։

Երանգէս Ֆերաւիսիի տառնք ոչ միայն բեւեռագիրք, այլ և Ա-
ւեհդուն, այլ և Սասանեան պաշտօնական լեզուն բաժնաւի սեպուած
էր, մինչ այժմ՝ քանի որ առջի երկուքը բաւ բաւականի ծանո-
թացան, հնագէտք այդ անունը՝ միայն Սասանեանց ժամանակի
խառն բարբառայն կը սեպուեանեն ։ Արեւմե յայտ է՝ թէ բաժնաւի
անխառն իւրեւ « հին պարսկերէն » ի կեր առեալ է ի պարսիկ հն-
դինական, որ ժամանակի որ ըլլայ՝ Սասանեանց, Պարթեւաց, Աքե-
մենեանց, Քայրենեանց կամ Քէշատեանց ։ Ազգի մը անունն արքիշ
ազգի մը համար գործածելը պարսիկ մատենագրաց մէջ ուրիշ առ-
թիւ ալ կը ներկայանայ մեզ. այսպէս Մեծն Աղեքսանդր հռոմեո-
յեցի կոչեալ է Սասանեան Աքատշի տառնոյ ժամանակակից զը-
րութեան մը մէջ. որովհետեւ աս տքն կոչմէն եկեր էր ի Պարսկաս-

1. Խաժաստանի բարբառը Արեւմե. նագրութեանց ներկայ. կարգին լեզուն
նեան հարստութեան բեւեռագիր արձա. կը կարծուի ի ինչէլ

սան որ կողմանէ որ յետագայ դարուց մէջ արշաւեցին Հոտմէա-
կան լեզվոնք, ինչպէս որ ոչ աւելի վերջի ժամանակները բխողան-
դեան Յուստոց Հոտմէայեցի կամ Հոտմ անունը կու տային ու կու
տան ցարդ Պարսիկք և Հայք:

Որչափ ալ անորոշ իմաստով ի կեր առնուած բլլայ ստեղծք Քառ-
յաւի անունը, ինչպէս որ բոլնք ի վերոյ՝ տալա Սասանեանց ժա-
մանակի գարութեանց լեզուն միայն կ'իմանանք. այս է Սասանեան
նշանագիր արձանագրութեանց, գրամոց և վարսիներուն պահած նոյն
աստեղի Հոտմէայի մատենից: Այդ զանազան գրութիւնքդ զարմա-
նայի կերպարանք մի ունին. սոցա լեզուն՝ փոխանակ զուտ երա-
նեան բլլալու՝ (ինչպէս որ յուսայի էր, քանի որ զսա ժամանակու
գրական կարգու մէկ կողմանէ Աքեմենեան բուհագրաց բոլորովին
անխառն, և միւս կողմանէ Յիբրտէփսիի գրեթէ նոյնքոն զուտ պարս-
կերէնին մէջ ներփակեալ կը տեսնենք), խիստ շատ սեմական բա-
ռերով խառն է: Ստարամուտ արմատոց թիւը աւելի մեծ է Սա-
սանեանց՝ ժամանակու. երկցազոյն արձանագրութեանց մէջ, և շատ
աւելի նուազ վերջնոց մէջ: Անանկ որ Արտաշէրի և Նորա յաջորդին
Շապուհ առաջնոց արձանագրութիւնք սեմական լեզուա գրուած են
սակաւութիւ պարսկերէն բառերով և պարսկական շարադրութեամբ:

Այդ սեամբ սարգեցան այդ սեմական բառերդ: Այժմեան պարս-
կերէնը արարեղէնէ շատ բառ առած է, բայց ասոնք մշտնապա-
նութենէ յետոյ մուտ գտան, և կրօնական կամ օւսումնական դա-
շափարներ կամ առարկայներ բացատրող անունք են. արարացի
բայ և մատենիկը չպարսկացան ստեղծելին: Արտաշէրի եկամուտ բա-
ռերն ալ բնաշխարհի շիրջան բլլալ, այլ յաւէտ անհարազատ և
խորթ մնացին: Առկէ զսա՝ բաժնուի արձանագրութեանց մէջի սե-
մական արմատներն այն տեսակ բառեր են միայն՝ որոց արարեղէնը
գործածական չէ. որդի պարսկերէնի մէջ: Այսպէս՝ գերանունք,
նախդիրք, շաղկապք, սոփորական բայք, ատկ պործածելի մակրայք
և զոյակունք, թուական անունք մինչև յստան՝ սեմական են. և
այժմեան պարսկերէնի մէջ մուտ գտած արարեղէն մէն մի բառին
համանիշ հրանեան բառ կը գտնուի բաշխուի արձանագրութեանց
մէջ: Անաց որ եթէ ենթադրենք թէ Միջագետաց կամ Տոնկաստանի
լոնակիչք իրենց յարարեղութեամբք բերին այդ սեմական արմա-
տերը, սոցա առնչութիւնքը աւելի շատ էին Սասանեանց վերջի ու
տեղները. փասն որոյ եթէ յԱրարացւոց առած բլլային Պարսիկք,
այդ սեմական բառերդ պահուելու՝ մանուսանց թէ հեռոջեան տեղ-
նալու էին փոխանակ անհետ լինելոյ: Դէ որովհետև այդ սեմական

բառերդ աւելի Արտիստանայց կամ Քաղղէտցուց լեզուին ձեւերուն նման են քան Արարականին և Կրթայտկանին, պարտ է կարծել՝ որ Եթէ խառնուրդ մի եղաւ երանեան և սեմական բարբառաց մէջ, Աքեմենեան Պարսից և Պարթիսաց պետութեան մէկ կարեւոր մասին մէջ տիրող տառերնին կամ քաղղէտրնին հետ եղած է :

Սմանք ալ կարծեցին՝ թէ որովհետեւ Քրիստոնէութեան տառնին դարուց մէջ դարձութիւնք յայտնադրեալ էին յԱրիս, և ասորի գրութեանց բնիւրցումը մեծապէս ծաւալեալ էր ի Պարսկաստան, այդ խառնուրդդ այն մասնակները եղած ըլլալու էր : Բայց զմասունքն է հաւատալ՝ որ Կղեմիսյ գրականութիւնը, որքան ալ ծաղկած ըլլար, առանց աշխարհաւարութեան օգնութեան կարենար զյայտն մեծ տէրութեան մը լեզուն ջնջել և զիւր բարբառն նորա պաշտօնական և սրբազան մատենագրութեան լեզուն բնիւր մտնալունը երբ ի յայտն մեծմը՝ որ այդ զրացի տէրութիւնը հնաւանդ զարթութեանց, կրօնի և սովորութեանց կտրդէ դուրս նախանձախնդիր Սատանեան ինքնակալութիւնն էր :

Արձանագրութեանց քննութիւնն կը հետեւի սակայն՝ թէ այդ սեմական պարսկացի կիբառութիւնը ստիպողական չէր, այս է՝ թէ պարսկական և սեմական համանիշք անխափր կը պոծածուէին իւրաքանչեւ մերթ ընդ մերթ, բայց ի մի քանի նախդիւններէ, չազկապիներէ և դերանուններէ, որաց պարսկերէնը այնքան փոքր կը հանդիպի՝ որ սոցա ազդագրութիւնը մինչեւ ցայժմ անտեսող է : Այսու հանդերձ բազմաթիւ կերպարանքը որչափ ալ սեմական ըլլայ, անուանց հոլովմունքը պարսկական են, ի բաց առեալ մէկ քանի հնագոյն Սատանեան (հնագիտաց Քաղղէտ-պաշտօնի կոչած) արձանագրութիւնքն, որոց մէջ յոգնակի ուղղականի և սեմականի վերջաւորութիւնը կը տեսնուի փոխանակ պարսկական ո՞ն վերջաւորութիւնքն, որինսկ իմն, « արքայից արքայ » բռնաւ համար մտլոյն մալլաւ գրուած է : մինչ մնացած արձանագրութեանց մէջ առհասարակ կը գրուի մալլան մալլա, որպէս Կղեմիսյ տառնը կ'ըսէին եւս մալլակառն մալլակա : Արշնպէս և սեմական բայից խոնարհական փոփոխմունքը երանեան են, ի բաց առնելով դարձեալ վերջիւնալ մէկ քանի հնագոյն արձանագրութիւնքդ յորս այդ փոփոխմունքը բնաւ նշանակեալ չեն : Այդ մէկ քանի հնագոյն և մնացած համեմատաբար նոր արձանագրութեանց մէջ տեսնուած մասնական տարբերութիւնքը Եթէ զանց առնեմք, պէտք է ընդունիլ՝ թէ սոցա ամենաւն չարագրութիւնը և խափը յորինուածքը երանեան են :

Աստ կը զենեմք Պերսեպոլէայ աւերակոց մօտ Համխուպտա գիւղին մէջ՝ քարանձաւի մը բերանը գտնուած արձանագրութիւն մը որ տարբեր պարսկոյ վրայ իրարու աննման պաշլուաիկ նշանագրօք քանդակեալ է։ Այսպսոնէ զմին Քաղզէա-պաշլուաիկ կոչեցին Հնա-դէպք, որովհետեւ որոս նշանագիրները յոյժ կը նմանին քաղզէա-կանին։ միւսը սովորական Աստանեան արձանագրութեանց և գրաւ մեց տառերով փորագրեալ է և քիչ կը տարբերի բաշլուաի գրչաւ գրաց տառերէն։ Քաղզէա-պաշլուաիկ նշանագիրք ¹⁾ են, իսկ Սա-տանեան կոչուածները ²⁾ պարզ և 1 քաղագրեալ։ այս վերջնացս շտաբեր յոյժ նման են հայկական տառից, բայց յաջէ ի ձախ կը գրուէին։ Արեւոր ս՝ ձայնուարը, ինչպէս և պ, կ, տ, ճ, իւ, գ, զ, բ, մ, ն, ս, շ, շ, ք քաղաձայններն յատուկ նշաններ ունին։ վ նշ-նանագիրը երկար սւ և ք ալ կը կարգացուի։ յ և ի երկար, ինչ-պէս և յ և ք, փ և ֆ մէկմէկ հատորակ նշանագիր ունին։ Սուղ ձայնաւորները չեն գրուիր, ինչպէս արարերենի մէջ։ Քաղզէա պաշ-լուաիկ նշանագրաց վրայ չկարողացանք տեղեկութիւն մի տալ, չտեսնեալով սոցա բնաւ բառականի ճշգրիտ սրինակը։

Աստանեան-Պաշլուաիկ. Գլխակումսն գեեման լի մագաւայտան
Քաղզէա-Պաշլուաիկ. — Քարգումսն զէնման լի մագաւայտան
պաճի Դասնստարի, մալքան մալքա Ախրան ու Անիւան, մինս-
աղաճն Դաշնիւհարի, մալքին մալքա Արեան վա Անարեան, մինս-
չիգրի մին Արգան, պարման մագաւայտան պակի Արախշար
չիհար մին Արգան, պարի մագաւայտան արաճա Արգախշար
մալքան մալքա Արան, մինս չիգրի մին Արգան, ետրի պակի
մալքին մալքա Արան, մինս չիհար մին Արգան, բնահարի բնահար
Բարանի մալքա, տիան տմոց գեեման իւրայն շատիցուն
պակ Բարաք մալքա, վա տմոց լանդէնման իւրէրայն շատիդ
աւինան լեպինի շարատարան վա պարպիգան վա վալարքան վա
քաւմեղան իւղարատարին պարպիգան քաւան վա
մագան շատիգան . . .
մագան շատիգ . . .

« Պատուէրս այս է մազդեզն մեջ Շապուհի արքայից արքայի Սըեաց եւ Սնարեաց, ծնեալն Հոգւով յԱստուծոյ, որդւոյ մազդեզն մեջն Սրտաշրի, արքայից արքայի Սըեաց, ծնեալն Հոգւով յԱստուծոյ, թոռին մեջն Փափազոյ արքայիս Որք յորժամ գայս նեռս արձաւ եկցաք, ի ներկայութեան տշխարհախորաց, զօրագլխաց, աւագաց եւ սպասոց արձակեցաք Եւ. »

(այսց ինչպէս ձեռացած էր այդպիսի լեզու մը, որոյ բառերը մեծաւ մասամբ սեմական եւ հիսուածքը կամ քերականութիւնը եւ բանեան էր։ Այդ զժուարին խեղիւրդ լուծելու ձեռնարկելէ յետո՞ջ հորիւստը կը դատիմք պահլաւիկ զըշաղբաց նշանադրներուն վրայ եւս համոտաւ տեղեկութիւն մի տալ։ Սոքա, որք տաան եւ չորս են թոսով, ոչ միայն ամէն սեմական այբուրենից հասարակ պակասութիւններն ունին, այլ եւ ուրիշ թերութիւններ՝ որք պահլաւիկ զրութեանց սեփական են։ Հաստ տառեր երեք չարս զանազան ձայններ կը բացատրեն, եւ այդ արդէն չփոխ եւ սնորոշ գիրերը շատ անգամ խառն ձեւեր կը կազմեն՝ որք երբեմն տառն կամ տառնուշինգ կերպով կրնան կարդացուիլ, եւ որոց ձայնը երբեմն պարզ տառի մը ձայնին նման է։ Վասն որոյ երբ բառի մը ճիշդ արտաստմութիւնը ուրիշ միջոցներով կարելի չըլլայ հաստատել, ստական տառից զօրութեամբ ամենադժուարին կ'ըլլայ քակելը։ Սուր ձայնաւորք երբեք չեն գրուիր, ու ընթերցողը սնտկութեամբ եւ ի մտաց պէտք է տեսցնէ։ Ի բաց առեալ բառից սկիզբը գտնուած ա ձայնաւորքը որ միշտ կը գրուի, ինչպէս ամենայն սեմական լեզուաց մէջ ։

Այդ սեմական արմատոց ընթերցման եղանակը եւ նշանակութիւնը գտնելէն բոլորովին յուսահատելու էին հնագէտք, եթէ հին մասնականց մէջ յորինուած չըլլար պահլաւերենէ ի բողոմնո բառարան մի, յորում մէն մի սեմական բառին աղբնթիւր բողոմնո կամ պարսկերէն համանիշը գրուած է։ Այդ բառարանից ձեռագիր օրինակաց մեծագոյն մասին մէջ՝ սեմական բառից աւանդական հնչման եղանակն ալ Աւեսգայի՝ երբեմն ալ արաբացի տառերով ցուցուած ըլլալով, այդ կնճոտս լեզուն կամ զրութեան ձեւը այսօր նիւթական մեծ դժուարութիւն մը չի յարուցաներ ոչ Վարսի եւ ոչ ալ օտարագղի հնադիտաց, իսկց միայն յորժամ աւանդական նշանակութիւնը կամ ընթերցման եղանակը կ'աւանդուի եւ ստուգութեան կարօտ երեւի։ Նարեքախատարտը եւս Սասանեան արձանագրութեանց այբուրենքը, որք, ինչպէս տաղիւնք ի վերայ, տաան եւ

աթ տառերէ կը բաղկանան, աւելի որոշ և անշփոթ են քան ձեռագրայր։ Բնութի սոցա շնորհիւ մարթ է եւս ճշդիւ շատ մը գրչադիր բառից հնչումը։

Տարակոյս չկայ ուրեմն, թէ Պարթեւաց օրերը՝ եթէ ոչ աւելի եւս յատու՞ Պարսիկք սեմական ազգի՞մը այրուելնքն առած էին։ Արդ Պ. Հաւկ կը կարծէ՝ թէ սեմական նշանագրաց հետ սեմական շատ մը բառերու ամբողջ գրութեան ձեւերն ալ ընդունեցան։ Եւ թէպէտ գիտէին, առէ, մէն մի նշանագրաց յատուկ ձայնը ու կրքնային ազգք ամենայն պարսկերէն բառ գրել, բայց սակայ գործածական սեմական բառից ձեւերն զծագրելով, պարսկերէն հոմանիշը կ'արտատունէին։ Այդ կարծեաք՝ Սասանեան արձանագրութեանդ, գրքամաց և զպրութեանց մէջ տեսնուած սեմական բառերը սակայ գաղտնաբեր կ'ըլլան։ Այդ գաղտնաբերները երբեք խիստ շատ եղած ըլլալու չեն։ Վասն զի մեր ձեռքը հասած բաշխութի մատենից մէջ նոցա թիւը հագիւ հագ չորս հարիւրի կը հասնի։ Բայց որովհետեւ ամենէն աւելի գործածելի բառերն են ի բաց առնելով ըզկրանական բառերս, բաշխութի գրչագրաց մէջ կիսէն աւելի տեղ բռնած են։ Ի հաստատութիւն՝ յոռած կը բերէ Պ. Հաւկ Ամիրանու Մայրեկեղեմաբ մէկ խօսքը։ Կատանդիտս կայսեր և Դադուհ Երկրորդի մէջ (350ին) տեղի ունեցած պատերազմին պատմութիւնը բրած տառեր՝ հոգեմայիցի պատմագիրդ կը զրույէ՝ թէ Պարսիկք սասանաան և թիրսկե կը կոչէին իւրեանց թագաւորը։ Հաճանքն և Պիրոզ (յաղթող) երանեան բառեր են։ Ասկէ յայտ է, կը յաւելու Պ. Հաւկ, որ թէպէտ Դադուհ Երկրորդի արձանագրութեանց մէջ մայրան մարքս կը յորջորջի նա, Պարսիկք այդ բառերդ հաճանքն կ'ընթեռնուին, բայց թիրսկ կը գրէին ու կը հնչէին, որովհետեւ սորա սեմական հոմանիշը չկար։ Ամիրանու (11) տարի յետոյ՝ արաբացի մատենագիրն Իպն Գազաֆֆա ալ կ'ըսէ արդարեւ՝ թէ «Պարսիկք հազարի չափ բառերու համար յատուկ գրութեան ձեւ մի ունին, զոր գաղտնի (արիւժ գրութեանց մէջ՝ խզվարի կոմ ճիւղփուրի)՝ կը կոչեն... արինտի իմն՝ եթէ կոչի «միս» գրել ուղեն, պիտի կը գրեն՝ բայց կոչի կ'ընթեռնուն։ Երբ նա «հաց» ուղենան գրել,

1 Զամարիյ անունը ոմանը հիւզփան-Անար, ինքու Ասուրայ, բառից ազատ։

դունն, ոմանը ալ զիւլփարտան։ Շահնայր մայրէ ելած կը համարին։

լումմա կը գրեն և համ կ'արտասանեն¹։ Այն բառերը որ այսպիսի փոխառութեան չեն կարծար, հնչումն պէս կը գրուին ։

Աշտարակեան արժանի է հետ՝ որ այժմ Վարսիք բաճարի ձեռագիր մը կարգադրու ոտեննին սեմական բառերը հրդեք չեն տրտառաներ, այլ սոցա պարսկերէն համանիչը կ'ընթեռնուն և սոսի համար առաջին գործերնին վերոյիշեալ բաճարի է բազանտ բապիրքը թաթակի պէս բերնաց սերտէն է։ Ասիկ պարտ է հետեւցընէ՝ թէ այդ սովորութիւնը ի հնաց անտի աւանդութեամբ մնացած է, և թէ միջնադարեան Պարսիք ալ նոյնպէս սովոր էին ընելու։ Վրան պի լայնակէս եղած չըլլար, արտաքին նշանագրաց գործածութեան սկսուած ատենը այդ նշանագրաք պարակին գրուիլ սեմական բառերը, որով և արդի պարսկերէնի մէջ ալ պահուած կը լինէին, մինչ այժմ բնու գործածական չեն։

Այդ գործանայի բայց արժանաշատ փայտութեանց և իրագութեանց կարեւորութիւնն ուրանալ կարելի չէ։ Ուստի հարկ է ընդունիլ՝ թէ Ամիսնտի և Իպնի Մուգաֆիայի ժամանակի Պարսից՝ որպէս և այժմ Վարսիքերուն համար՝ այդ սեմական բառերը սոսի գաղափարացիր եղած են²։ Բայց խնդիր մի կը ծագի յայնմամ, որոյ պարտիք համոզիչ մեկնութիւն մի տալ, երբ Պ. Հաւի և Պ. Սէնզ կը հաստատեն՝ թէ երանհան և սեմական համանիչք հեղինակին կամ օրինակողին ձուակին կամ քմացը համեմատ չատ անդամ

1. Համ և կուչը երանհան՝ իսկ պիսրտ և լումմա սեմական բառեր են, որ փաղգեարենի և Ասորերենի մէջ կան։ անա lāmā և la sariā ի Տեմթուր Հօշանկէի Համարէի։ Old Pahlavi - 1st and Glossary. Bombay, 1801.

2. Այժմ իսկ Հարսնացիք գրութեան ձեռնարկն կ'որ Yomi կամ Wā-Kun կ'անուանեն, և ըստ օրում ճենացի բառեր և պարբերութիւններ կը գրեն, ու ասոնց համանիչ ճարտերէն բառերը և պարբերութիւնները կ'արտասանեն։ Ասորեստանեայք ևս իրենց բեւեռագրաց մէջ շատ մը Աբրատ կամ չին Վաղգեացոց լեզուա բառեր ի կիր առած են՝ որոց ասորերէնը կը հնչէին, և թէպէտ ասանք ալ կրնային այդ արքայութեան ասորերէն համանիչները ձեռն

կերպել բեւեռագրաք, բայց միջնադարեան Պարսից նման-նա մանաւանդ այս վերջինքս Ասորեստանեայց հետեւեղով-լուագոյն սեպեր են օտար լեզուի մը բառեր գծագրել իրեն գաղափարագիրս և անոնց վրայէն բնիկ լեզուաւ համանիչներն արտասանել։ Նիկուէի աշխատեայ գրութեան մէջ գտնուեցաւ նոյն ինքն Ասորեստանեայց շինած բառգիրքը-հիշդ նման բաճարի-բազանտ բառագրոյն ուրոյ վերայ խոսեցանք-և յարում այդ գաղափարագիրերս գ ի յարանշխարին ձախ կողմը գրուած են բեւեռագրաք՝ սոքա նախական ընթերցումը, և ալ կողմը ասորերէն համանիչք։ Lenoirman, Langue primitive de la Chaldée, 1875, էջ 15 և 31։

անխափր գործածուած են, երբ յայտ է՝ թէ այդ պաշտօնիկ նշա-
նագրեր մարթ էր պարսկական բառը գրել, ինչն աւելորդ տեղքան
կնճառու ա զմաստը եղանակ մը բնորոշին, ա ժողովանակ շխակէ
շխանակ պարսկերէնը գրելու, օտար և անծանօթ լեզուի մը բառը
կը գծողը ինչ, նորա պարսկական համանիշը արտասանելու համար:

Եթէ այդ երկու մեծանուն հնադիւտաց կործնաց վրայ ներկի
բլլայ մեր կողմանէ ալ խորհրդածութիւն մի յաւելույ, հիմն առնե-
լով նոյն ինքն Հաւկի՝ Ստեփ րաշտի րաստգրոյն սկիզբը դրած
երկար քննադատութիւնը, միանգամայն և նոյն հրատարակութեան
մէջ Տէսթուր Հաշանկի համարի նախագրութիւնը, կարելի է պնդել՝
թէ այդ րաշտին կողմ պարթևալէնը պարսկերէն լեզուն չէր որ
սեմական րառեր բնորոշներ էր, այլ Քարէլաստանի ասորերէնը, որ
տղաւարելով խառնուեր էր պարսկերէնի հետ, ինչպէս տակ ջստն
երեսուն տարի յառաջ Կոտանդնապոլսոյ Հայոց հայերէնը՝ թուր-
քերէնի հետ (Թէպէտ մեր հարց խառն լեզուն շատ ստեղծական
բառ կը պարունակէր և շարադրութեան ձեւն ալ աւելի թուրքա-
կան էր, բայց յաճախ գործածելի անուանք և բայք և այլ մա-
սանք յանի հայերէն էին):

Վրտեմը՝ թէ Արեմենեան հարստութենէն յառաջ Միջագիտաց
և րան Պարսկաստանի տեարք Արեմաստանոյք էին (1230-708 նախ
քան ԳՔրխառու), և թէ սոցա լեզուն ասորերէնը սեմական էր (Այդ
հինգ հարիւրամեայ իշխանութեան ժամանակ՝ ասորերէնը անշուշտ
տիրող և պաշտօնական բարբառն էր Միջագիտաց (Հայոց հօթնե-
րորդ դարուն սկիզբը իշխանութիւնը Մարաց և Պարսից անցնելով՝
պարսկերէնը պաշտօնական լեզու եղաւ աւ ասորերէնը սկսաւ զե-
րսթեան նշանները կրել աւ տակաւ աւ տակաւ տիրող լեզուին հետ
խառնուել, Թէ նոյն ինքն Արեմենեանց ժամանակը՝ պիտութեան
մէջ պարսկերէնի շատ գործածական ուրիշ մի կամ երկու լեզու
ներ կային, Վարիհի և Վաերքսեսի և նոցա յաջորդաց բեհեռու-
գրաց գրեալ թէ միշտ երեք լեզուօք գրուած բլլայն սպաղսոյ է՝:

1. Ինուհիգիդէս կը պատմէ՝ Թէ Ա-
թենացի Արիստիդէս զբարձարը Պարթ-
ման գետին մտաւ Արտաթեն պարսկին
հանդիպելու, որ Արտաթից արքային Նը-
կայնաթեն Արտաթիսի կողմանէ զեռ-
պանութեամբ ի Լակկեղեման կ'երթար
(425) տարի նախ քան Գրքխառու՝ Ար-

տաթենը, ի Աթենա տարուեցաւ: ասորեա-
նականայն լեզուաւ նամակներ ունէր աւ
Սպարտացիա ուղղեալ, որոց պաշտնա-
կութեանը հասու լինելու համար՝ Աթե-
նացիք թարգմանել տուին: գրուած էր
ի մէջ ալլոց, թէ արքայից արքայն չէր
հանկցան՝ թէ ինչ կուգեն Լակկեղեմանա-

Այդ լեզուաց միայն սեմական լրջալուծն տարակոյս չկայ այսօր :
Իւ որովհետեւ իշխանութիւնը Պարսից ձեռքն էր, բնական էր որ
նոցա լեզուն աւելի ազնուական համարուելով՝ ամրոջ և անխառն
ի կեր տաճուէր : ասոր համար է՝ որ Արեմենեան սեպածիւ տրձա-
նագրութեանց պարսկերէն օրինակին մէջ մի միայն երանեան ար-
մատներ կը գտնեմք : Արեմենեան հարստութեան մեր Հայկազանց
ցեղին հետ Արրիկայի պատերազմաւ բաժնորէն ետքը (330) նախ
քան զՎրիստա միջոց մը Սելեւկիացիէ և աւելի ետքն ալ Պար-
թեաք յաջորդեցին : Պարթեաք՝ որ հինգ զարուց չափ տիրապետե-
ցին, ստար եկամտաւ սոցո մի էին, որք իրենց սեփական ոչ մի-
աննագրութիւն ոչ քաղաքականութիւն ունեցան : Իւ որովհետեւ
Պարսից իրաւունքը յափշտակեր և զՏիգրան մայր քաղաք ըրեր էին,
չէին յարգումիւս անարատ պահելու և մեծացնելու պարսկական
լեզուն, կրօնք և սոփորութիւնքը, մանաւանդ թէ ամենայն պատ-
ճառ և շահ ունէին գայեա նուատուացնելու և խանդարելու : Ժամն
որայ արքունական լեզու ըլլին Վիլուպետաց սամկական բարբառը՝ որ
պարսկերէնի հետ խառնուած տարերէնն էր : Իւ քանզի հարստուկ
այլեւայլ ազգաց ինքնօրէնութեանց չէին դպեր և ամենեւին ինքով
չէին ստաներ զնոսա միացնելու և ի մի ձուլելու, ասարակոյս չկայ
որ պարսկերէնը շարունակէր էր զուս և անխառն զորմածուիլ րուն
Պարսկաստանի կամ Սասանի նաշանդին մէջ : Ահա այդ էրր Սրտաշի
ստաշնոյ ձեռք պարսկի տարրը նախն տիրող սոգն եղաւ Վրիստ-

գիք, թէ մինչև ցայնմամ իրեն գրգուած
դեպքանները իրարմ տարբեր առաջար-
կութիւններ ըրած էին, և թէ գիտաւո-
րութիւններ որոշ իմացնելու համար
պարսկէն պատգամաւորներ ընկերացնել
Արտափեանի Գիքը Գի, որոյ ի իր :

Ի Այդ էր անշուշտ Ազաթանդեղոսի
շիշած պարթեաքէնը. էջ 504 և 512 : —
Bugh, ուստի և մերս . բազմութիւն
բաւ քաղաքի և նշանակէ՝ աստուած,
բաժին : Սրտա անանդը կ'էր և ի Սասա-
նեան արքանագրութեանց մէջի պակի ա-
ծականն, որ կը թարգմանի «վել, գիւցա-
կան» : Դիտելի է սակայն՝ օր Աւեղալի
և Սանաքրիտի մէջ և ս կայ bugh, իբր
աստուած և բաժին : Սրտ վկայութեան
Դիտն կ'աստիտի և հ'երազիտնու՝ շոսփ-

մայեցուց և Պարթեաք մէջ բանակցու-
թիւնը յանարէն կ'ըլլային. և օրովհետեւ
պարթեական արեւնագրութիւնք և զը-
րամաց վերտառքն ալ յունարէն են, հարկ
է որ աւագաց մէջ այդ լեզուն բաւական
ծաւալած ըլլար : Գովսեպոս օակայն իւր
պատմութիւնը յունարէն չգրած, զայն
ասորերէն լեզուաւ ի գիր էր առեր, իւր
բազմաթիւ պարթեա ընթերցողաց հա-
մար. յորմէ կրնանք հետեւցնել թէ նոյն
խակ առաջին գարուն մէջ ասորերէնը
կամ յաղդէարէնը զիտաւ որ բարբառն էր
Պարթեաքաստանի, որոյ վերջին թագա-
ւորաց դրամաց վերտառութիւնքն ալ սե-
մական են, հասանորէն յունարենին հետ
զհետեւ մտցուած և անհետացած ըլլա-
լուն համար :

առաք (226) թաւականին), պաշտօնական և գրական լեզուն այդ բաձ-
լութին կամ պարթեւարէնը մնաց ժամանակ մը: Այս կարծիքս այնքան
աւելի հաւանութիւն կը գտնէ, որ Պարթեւաց մայրաքաղաքը Տիգ-
րոն՝ Սասանեանց տը թաղաւորանիստ ոտան հզաւ փասն զի Ափրո-
սայ և Տիգրիսի դաշտավայրքն տակաւին աւելի կտրեւոր մտան էին
պետութեան քան Սասանի կամ Պերսեպոլեայ նահանգը: Սակայն
Սասանեանք միջական օրինաց և պարսկական սկզբն զարթեւամբ
բարձրացեր ու տապալեր էին զՊարթեւս, ու ամենայն ջանք կ'ընէին
նախկին Աքեմենեանց իշխանութիւնը և դրութիւնը վերահաստատու-
իլ: Հիմայ որ նիթական ոյժը Պարսից անդեր էր, բնական էր որ
բուն Պարսիստանի մէջ պաշտած պարսկերէնն ալ արիւշ լեզուաց
նկատմամբ ազնուանայր ու պաշտօնական բարբառ ըլլար: Ինչպէս
և մոզական օրէնքը փանեցին ու ջնջեցին Պարթեւաց տունը մասն
յունական դիցապատումները և սովորութիւնքը, ինչպէս որ ալ
աւելի վերջեւս Ֆերաէփոն իւր մեծահատոր գիցազներգութիւնը
ջանացեր և յաջողեր էր ի զուի հանել՝ առանց գործածելու ա-
րարական բառեր՝ որք մուտ գտած էին Մաշմատականութենէ
ետքը: Այդ յեղափոխութեանց կատարումը Արտաշէի և որդւոյն՝
Շապուհայ առաջնայ պէս երկու ահեղ ինքնակալաց ջանից կարօտ էր:
Ասոր համար է գուցէ՝ որ երրորդ զարուն վերջին տարիներէն կը
սկսին արձանագրութիւնք աւելի պարսկական կերպարանք մի առ-
նուլ՝: Բայց նշանագիրք նոյնը մնացեր էին՝ խառնակ, շփոթ և
խրթին: Բաւ մը՝ աւելի գայն բազկացնող գրերուն ընդհանուր և-
րեւութէն աչաց փարձութեամբ կը կարգացուէր՝ քան իւրաքան-
չիւր տառին անհասական գորութեամբ, ինչպէս նուազ տառիմանի
մէջ սովոր եմք ընթերցելու այսօր թուրքական ձեռագիր շատ բա-
ռեր, ու այդ անորոշ գրերու կամ նշաններու խմբիկները մէկմէկ
գաղտնաբացելի եղան Պարսից նկատմամբ, մինչ հաւանորէն գիւ-
նշանագիր էին անանց համար՝ որք սպաւաղեալ ոտորերէնը միայն
գիտէին, ինչպէս որ մի ևս նոյն թուանշանք յիւրաքանչիւր ազգէ
տարբեր տարբեր կը կորդացուին՝ ետզհետէ տարբերենի նուագելովն:

1. Ինչպէս բուն Պարսից նահանգին
մէջ գտնուած Սասանեան արձանագրու-
թիւնքն բաշխուի են, մարթ և սակայն
պնդել՝ թէ ալդ գրութեանց սեմական
բառերը նոյն ինքն Արտաշէի և Շապուհ
օրերը սկսած էին զաղափարագիր ըլլալ:

զոնեա Սասանի գաւառին մէջ. փասն զի
գծուարին է հաւատայ՝ որ Պերսեպոլեայ
մէջ խառուած լեզուն պարսկերէնայ խառ-
նուած Միջագետաց տարբերէնն ևզան
ըլլայ:

այրութենքն պարսկերէնի միայն ծառայեցին, ու գաղափարապիւրէն ալ պաշտօնեցան պարսկերէն համանիչը միայն ցուցանելու համար:

Այդ գրութեամբ թաշլուաի գրութեանց սեմական բառերն Պարսկեայ սրերը կը հնչուէին որպէս և գրուած էին: և աւելի վերջերը միայն գաղափարապիւր եղան:

Ե

Ի վերայ թաշլուաի թէ Փարսիք Աւեստայի թաշլուաի թարգմանութեանց զամա տնունը կու տան, և թէ այդ թարգմանութեանց վրայ դուռ պարսկերէն լեզուու յաւելիալ լուսարանութեանց ալ լուսանա կ'ըսեն: Բազմոտ տնունդ կը տրուի եւս Սասանեանց ժամանակի գրութեանց, երբ սքրա Աւեստայի և կամ արդի պարսկական նշանագրոք գրուելով՝ ամենեւին սեմական բառեր շարաւանակին ու տնունց աւել պարսկերէն համանիչքն գործածուած ըլլան: միանգամայն և թաշլուաի գրուածոց այն մասին որ սեմական չէ, ինչպէս և ի մասնուարի թաշլուաի սրմատոց համանիչ պարսկերէն բառից: Այդ՝ թաղանթ բառերը կը գրուին թաշլուաի նշանագրոք՝ և թէ պաշլուաիկ արձանագրութեանց մէջ ընդմիջեալ են: և Աւեստայի նշանագրոք՝ ի թէ ամբողջ գրութեանց այդ նշանագրոք գրուած է, ու այն տառն ձեռագիր օրինակը թաղանթ կ'ըսուի: Ան և թաղանթ օրինակք այժմեան պարսկական տառիք գրեալ: անցա լեզուն Ֆիրակիսիի պարսկերէնէն այնու միայն կը տարբերի, որ հնագոյն բառեր և ձևեր ստեղծի կը սրբուենակէ:

Այդ թաղանթ կոչուած յարբառն է Այիշկայ դարուն պարսկերէնը: մասն որոյ մեր ստեղծարեան հայերէնը թաղանթի հետ շատ աւելի սերտ նմանութիւններ ունի՝ քան արդի պարսկերէնին հետ, երկու լեզուացոյ հոսարակ եղող անունները, որ այժմեան ֆարսիի մէջ քիչ շատ հեռացած են հայկական ձևէն, թաղանթ գրութեանց մէջ հայերէններէն գրեալ թէ ամենեւին չեն տարբերիր: նոյն իսկ պարսկական յատուկ տնուտեք այնպէս հնչուած են, որպէս կը գտնենք մեր հինգերորդ դարու հեղինակոց մէջ: Հայերէնի գիտութիւնը շատ անգամ աւելի նպաստամատոյց կրնայ լինել թաշլուաի և թաղանթ գրութիւնները հասկնալու համար՝ քան պարսկերէնի հնագոյն և նորագոյն ձևերը:

Ահաւասիկ Արատչի Արաջնայ նախքան շարժմանը անուն բաձ-
րութի մատենէն Հաստատած մը՝ որոյ գէմ առ գէմ կը ղնենք բա-
ղանա օրինակը ըստ Ներքոստեղծի աղղղողութեան: Ասորցի բա-
ռերը սեմական են. վերին տողը բաձլաւ է՝ սրպէս զրած էր Ար-
ատչի: Իսկ վարինը կը ցուցանէ՝ թէ ինչպէս կը կարգացուէր ու
կը հնչուէր, կամ ինչպէս պէտք էր գրուիլ՝ եթէ ամբողջապէս
սրբութիւնէն կամ բազանա լինէր:

Ասկիւնի. Բարաք ամադալ նամաք տիտ անտուհիւն յեւեկմն:

Ասկանա. Բարաք քաշ Ե նամա տիտ անտուհիւն պուտ:

տիտ բախան բասախսօ վալ Արատիչի բարա ներիչդ աիկ. լալ լո
վաշ բա բասախ օ Արատչի քարա նաւալդ քա. Թօ նէ
տանաքեիչ քարա Վա լալ պէնաթլմն աննէտ
աննաթիւն քարա Ա Թօ քաա աննաթ
աիկ Արատան մատամ լի վալալ վա իւպէտմն անլալոն ի
քա Արատան աւար մէն ու Թօ ու վաւմն մարաւմ ի
ալն ճէհան բաւմն դանա վա խալա վա շապմն վա խաւալաք
անաւար ճէհօ բա դան ու ճան ու իիբ ու գնալա
քանքարդար բատաթլմնի աիյո:
քանքարդար բանիչաճ հաւդ:

Ար Թարգմանի. « վապալ յարմամ գնամակն ետեօ, մատալդ
եղիւ (անդօհէպալ). և ի պատասխանի տա Արատչի աւար զգրա-
թիւնա գալա. Վա ոչ իմաստութեամբ գործեցեր... Ալ զոս քաջ
գիտնա զի Արատան ի վերայ իմ և քա և բաղում մարդկան աշ-
խարհիս, նկատմամբ մարմնոյ, հոգւոյ, ընչից և վատամիտք բանա-
ւար իշխան (սղեալիս) մի է »:

Վիտելի է՝ Թէ բաձլաւ օրինակին տիտ, ըստ, ներիչ և ալ
բառերը բազանա են, թէպէտեւ դոցա սեմական համանիչներն ալ
կան և ալլաք վախան սոցա ի կիր առեալ են, ինչպէս խառի
դամա, վատաւա, երդիպաւա:

Պարսից կրօնական դպրութիւնք չստ աւելի ընդարձակ բլլալու էին քան ինչ որ մեզ հասած է: Քիւնդամարս Վիւային Վրիստակ 300) տարի յառաջ և Չմիւռնացին Հերթիպոս իմաստասէրք 250) տարի յառաջ, ծանօթացուցեր էին պնտա Հելլենայր Վոցա երկու շունց եւս երկասիրութիւնքը կորուսեալ են աշմմ. բայց բառ վիւ յաթեան Պիինեայ՝ Հերթիպոս «Աադադա մագուց» անուն յաւտակ գրութեան մը մէջ գրազաչատեան մատենից վարդապետութիւնքը երկարօրէն և մի առ մի բուցասրեր ու նոցա պորտնուկութիւնը երկու միլիոն տղի հաներ էր: Ասկէ մարթ է հետեւցնել՝ թէ Հերթիպոս իւր քննութիւնները բնադրաց վրայէն կատարեր էր, վասն որոյ իր երկասիրութեանը կորուսաւ չստ ցաւալի է: Աբարուցի պտուղի մը՝ Ապուճաթիր Աթթուարիի վիւայութեան ալ նայելով՝ Զրադաշտեան օրէնքն 1200) հորթի կաշույ վրայ գրուած էին: Չեռուրին հասած Տիւրքարտ, Արտափրաթնաւայ, Վիւճաւքարտի Տիւրի անուն Ստատեանց Ժամանակի բաշխալի գրոց և Պարսից յայամատարաց՝ Իրիւայեքաց վիւայութեանն ալ յայտ է՝ թէ Աւետրան կը բաժանէր ի 21 չրաքս կամ գիրս. յորոց զվիւնտատան ունինք աժմ ամբողջ: Ա՛րեհի թէ Կամնայք ալ Աթթ Կոշա կոչեալ միւս գիրք մը կը կազմէին: Անացածներէն ալ կան հաստակատորք, բայց ասոնց նիւթոց ցուցակը կամ համուստութիւնը գիտեմք վերոյգրեալ պաշխալի գրոց շնորհիւ: Վոցա նայելով՝ Աւետրայի մէջ պիտի գտնուէին ոչ միայն հաւատոյ և բարոյականի պատուիրանք, ոչ և ստեղծագործութեան, աստեղագիտութեան, բժշկութեան, աշխարհագրութեան, հոգագործութեան, բուստարանութեան, փիլիսոփայութեան, աշխարհափարութեան վերաբերեալ ակգրուէք և փորդապետութիւնք, միով բանիս՝ նախնի Պարսից ամէն տեսակ ծանօթութիւնքը և գիտութիւնքը: Բա Տիւրքարտի, այդ մատենից կրկին օրինակքն Վլասապեան Վարեհի օրէն ի վեր պաշտանապէս կը պաշտուէին, մին Պերսեպոլեայ գիւղնոտան և միւսն ալ Դասապիկանի ուրբունի գանձոտան մէջ, թէ առաջինը

հրոյ ձորակ տունայ էր յեկադակէն Աղեքսանդրէ՝ երբ սա քան-
դեաց զքաղաքամայրն Ալեկոյ, և թէ միւսը նոյն արշաւանաց ա-
տենը Առնայ ձեռքն բնկած էր, զոր փախեցին յիւրեանց յիսուն:
Արտափրտաֆնտմարի մէջ մէկ օրինակ մը միայն էր յիշատակի, որ
էր պահուել ի գրատանն Ստախրի: Դիւրին է համաձայնի բա-
հրաւի մատենիցդ տուած ակեղեկութիւնքը Գիւղարտի և արիչ հե-
լին պատմագրաց այն խոսքերուն հետ, թէ մեծն Աղեքսանդր՝
ղմկեալ ի գինւոյ, Քիւսիս անուն սիրուհւոյն թերագրութեամբ և ի
վրէժ Քանքրուսի յունական սաճողները կործանելուն, սլքել
տուաւ զմիջնորդն և զտպարմոս Պերանայից: Ինչպէս և շէր-
միւղակայ պորտակիւն գէնին վրայք բրած բազմաքնին և մեծաշ-
խատ երկաթրութիւնը, որում վիայեն Պիւնիոս, Պրատարքոս և
Գիւղենէս Լայերապին, կարծել կու տան մեզ՝ թէ զրադաշտա-
կան մասենից ամբողջ օրինակը նորա ձեռքն անցած էր:

Եւայ այդ սրբազան գրութեանց մասնական օրինակներ ալ կային
այլեւայլ քաղաքաց մէջ՝ դատաւարաց, մագոսց և այլ ստանձնակա-
նաց քով: Հինգ հարիւր յիսուն տարւոյ օտարազգի բռնակալութիւնէ
և մերթ րնդ մերթ անխելանութիւնէ յետոյ, ահա այդ օրինակներդ
ժողովել տուաւ Սասանեանն Արտաշէրս Կ: Թէպէտ նմա կարելի
չէր եղած զտառ ամբողջապէս հաւաքել, բայց և այնպէս մէն մի
նաւորի արտանակութեանց և այժմ կորսուեալ զիսոց վրայք Ալ-
տաշի մամուսակից հեղինակաց տուած ծանօթութեանց նայելով,
պէտք է որ 21 նաւրիմ ալ մեծաւ մասամբ գտնուած բլլան և յե-
տոյ մահմետականութեան տակն բնաջինջ եղած ըլլան, բայց յայն
գրքերէն և հատուածներէն՝ որք ազօթից և կրօնական պաշտամանց
էր յարարելին, և որոց օրինակներն յոյժ բազմութիւնն ժողո-
վորդեան մէջ: Այն եղաւ Աւետայի ինչ որ կ'ըլլար Աստուածա-
շունչ զրոյ՝ եթէ սոցա ժամագրոց և ազօթաւատուցադ մէջ տնդած
մատուցքը միայն ունենայինք:

Աւշ ահագին մատենագրութիւնդ որ Աղեքսանդրի օրը կար,
գտնեալ Քրիստոսէ 300 ամեք յառաջ ձեռացած և յրոցած բլլալու
էր: Կարելի չէ սակայն՝ որ մէկ մարդոյ և մէկ դարու զործն բը-
րայ: Ինչպէս որ բախք ի վերոյ, այդ քառն և մէկ զրքէզ Վէն-
սիատար ամբողջ մեզ հասած է: Սակայն Փարսիներուն զործածած
Աւետան Վենետիկաւ գատ արիչ զրքեր ալ էր պարտանակէ, որք
են՝ Լատմոս, զոր տակի ճշգրտութեամբ քննու սրբաւ ինք գրել հայե-
րէն: Վիլարմուս. Լաշլըք կամ նախնի հայեկական հնչմամբ քննարկ՝

և կարծ չարականներ և ողոթներ, որք կը կոչին Նիյայիչ, Ախրին-
կան, կամ, Կիսո, Կիսոգտոն Կայացանէ Երանա և Վիսրարատ առանձին
գիրք կը թուին լինել: Ճնայածները՝ այլեւայլ նաաքից բեկորք:
Երանան՝ որ գրադաշտական գրոց հնագոյնն է, Զենա Աւետայի
նկատմամբ այն գիրքն ունի, ինչ գիրք որ բռնած են Մովսիսական
մատենաք ընդհանաւ Արտուածաշունչ գրոց մէջ, կամ Վիտան՝
Պրահմանոց մատենագրութեան մէջ:

Է

Երանա¹ սոսկ աղօթք՝ նիյայիչ չի նշանակեր, այլ զոհական
որարողութեանց չարականներ հանգերձ զոհագործութեամբ: Այդ
մազդէական պատարագամատուցիչ հանդիսաւոր ընթերցման ա-
տենը կը կատարուին այլեւայլ արարողութիւնք, յորս կը դործածեն
որհնեալ ջուր (զաօրրա կամ զուր)՝ տեսակ մը հաց (զարեպի), կոզի,
կաթ, միս (միսդատ)², Զօմայի և նռնեւոյ սոսք, Զօմայէ քա-
մեալ յոյզ, եղան վարս (մարստա) և սիգու կապեալ խուրձ մի
ոտոց, այս է բարամունք (պարեմա, այժմ պարսոմ): Ասոնք բո-
լոր նախագործութեան դեռ չսկսեալ՝ պատրաստ պիտի ըլլան մար-
մարեայ սեղանոյ մը վրայ դէմ յանդիման Տառիւն կոչուած մե-
խրանոցին³:

Երանայի մէջ եւս երկու գլխաւոր մասունք նշմարելի են. մին՝
Կարայիչ, որք աւելի հնագոյն են և լեզուաւ կը տարբերին մնացած
մասէն. միւսն՝ Երանա ձափրոնեմիցի, այս է « Երանա Լօթնա-
զըլխեան », և այլեւայլ Երանայք, որոց լեզուն Վենտիտտինին նման
է, վասն որոյ Կաթայից նկատմամբ՝ ժամանակու կրտսրագոյն:

Կաթայք կամ « Ա-ղօթք » բուն Վրադաշտայ գրութիւնքն են,
մինչ մնացեալ Երանայք՝ ինչպէս և քսոն և մէկ Կրաքքն՝ նորոտ ա-
շակերտաց կամ հետագայ դարուց չարագրութիւնք: Կաթայք, յո-

1. Երանա (հայ. յաղոթ)՝ կը բաղկա-
նայ եւզ կամ եւս արմատէ, որ է «պաշ-
տեյ աղօթիւք և զոհիւք», և եւս մասնէն՝
արօժ կը կազմուին վերայեայ անուանք,
ինչպէս հայերէնի մէջ ուսմն վերջաւորու-
թեամբ:

2. Միյագտոն՝ է « յազանոյ միս » եղան
կամ գոգտ:

3. Ամեն մեհենի կամ Դարբիներէ մէջ
երկու մեխրանոց կայ. մին՝ Տառիւն, այս
է սովորական կրակ յաշնէխանէի կամ
ո՛ն է տան. միւսն Բրազան կրակ՝
Արարան կամ Պէնրամ. այս վերջինս
Եղիէնի մէջ « Վաւաշական կրակ » և
Պունտաշիլի մէջ Վշահաւ Արայ կո-
չուած է, և որ կարգէ շուրս խնամք
վառ կը պահուի:

րոյց միայն Հինդ ձեռագրեմա հասած են՝ Կաթնա Դեմեմփադիդի, Կաթնա Սալգուտարիդի, Սիւրկեյա ԴԻՄԻՆՈՒ, վաճառ-խաւորեմ, վաճառչօթիդի, չափեալ և անասեալ քերթութիւնք են և նմանին յոյժ վեառկան երգոյց Կանդ շունին բնաւ։ Գանկերը միայն կը համբաւին, թէպէտ ապա թիւր ճշդիւ չպահուիր միշտ, և երբեմն կ'ստեղծայ կամ կը պակասուի։ Առաջին Կաթնային իւրաքանչիւր ստանը կը բազմանայ ի քաղաքաւն և ութ ոտից, բաժանեալ յերիս տողս վեշտասանտունաւոր։ Մէն մի տապալ տառիւն և թիւերորդ Գանկին վերջը կը հանդիպէ ձայնը, որով երկրորդ անգամը կը լինի իննասունան։ Երկրորդ Կաթնային մէն մի ստանը Հինդ տող ունի, և մէն մի տող մեասասան ոտաւ։ Չորրորդին ամէն մէկ ստանը երեք տող կամ վեց անգամ կը պարսնակէ, իւրաքանչիւր անգամ յեօթն ոտից բազմացեալ, որով Գանկերուն համագումար թիւը կ'ըլլայ քաղասուն և երկու ¹ ։

Արեւելայի իտալաւեերը փխիտափայտեան և բնագանցական են։ Աստու Արարածուղը աւեր էր, երբ մաօր յափշտակեալ յերկինս՝ հրեշտակոց պար մը կ'երգէր իւր մատոց տկանջին։ Իւր յաջորդներն ալ կրեցին Արարչաւս անունը՝ որ Պարսից քաշանայապետաց սխալման եղաւ։ Բայց առաւանձային յայտնութիւնք միայն մեծին Արարչաւսայ շնորհեցան, որոյ սեփական անունն է Արեղամաս։ Արեւելայի ուշի ուշով ընթերցումը և Ալեւոյայի մնացեալ գրոց հետ բաղդատութիւն մը բաւական են համոզելու զմեզ՝ ինչ նորա բուն իսկ մեծի մարգարէին գործն են։ Բնագրին բրած ապագարութիւնք մարքն է եւս հաստատել արտաքին ապացոյցներով։ Ինչ Ալեւո Ալեւոյայի ուրիշ գրոց համար տեղ մի յիշատակութիւն մը չկայ։ Արարչաւսայ երեւաբարութիւնքն եղած ըլլանն, Արեւ Աւազին մէջ բացարձակ երգով գրուցած է՝ ինչ Արեւոյայ նորա շարագրութիւնն են։ Մինչդեռ մնացեալ գրոց մէջ Արարչաւս երրորդ զեմքով միշտ կը խօսի կամ կը գործէ, կամ երբեմն ալ իբրեւ առաւանձայնէ Լոսկ մը կը ներկայանայ, Արեւելայի մէջ առաջին գիմաք կը բարբառի ու անձամբ կու գայ կատարել այն մեծ պաշտօնը որ նմա յանձնուի էր յերկնաստ։

Սրբդամայ մեծ արքիւնքն է մերեւել հնդկական բազմաստուտ-
ծախիւնը ու հաստատ դիպչնոյ Ախտոժոյ՝ որ է Անբամոտոս
կամ Ստոպոս, որոյ նշանակն և արարածն է հարբս:

1. ինքնակամաբար մեզ այս օրերը օրերը
նշահարելի է և քննակյան հասարակական քննա-
նակի մայր մեծ. մեծ մի ազատքոյութուն իմ հին ինչ

[illegible]

Մեծն Չրադաշտ սրբազան կրօնին յանդիման կայնած՝ մեծա-
խումբ տեղերի մը կը խոսէր այսպէս.

«Առաջից ձեզ որ աստ ժողովեալքդ էք, զիմաստան բանս Մազ-
տայ, զփառաբանութիւնս Ահուրայ և զերզս բարի Ազույն, ճշմարտու-
թիւնք երկնաշրջաք, զորս տէր տեսանեմ զի ի տուրբ բոցոյդ ի վեր զանս:

Ի սկզբանէ էին երկուորեակք, ոգիք երկին, որիչ որիչ զօրու-
թեամբ, ստքս են բարի և չար՝ ի խորհուրդս, ի բանս, և ի գործս:
Ընտրեցէք զմին յերկայունց յայդցանէ. եղբուք բարի, ոչ չար:

Երկոքին միացեալ՝ տրտրին (չնիւթական աշխարհս), մին զգո-
յութիւն և միւսն զչգոյութիւն: Արաքողաց (զիւսպաշտից կամ
բազմաստուածից) կեանքն եղիցի դմնեայ. երջանկութիւն՝ բաժին
այնորիկ որ Հուսասայ ճշմարտին Աստուծոյ:

Ոչ կարէք երկուց միանցամայն ծառայիլ. մինչ ի վարանի
կայք, մի ոմն ի զիւսայ որուն հետ կը մարանչիմք, ոյտի սղաշարէ
զձեզ և չչէ յունկն ձեր խորհուրդս չարս (աքէմ-մանս¹), և յայնժամ
դեւք կը յարձակին ի վերայ երկոցունց կենաց (Հոգւոյ եմարմնոյ)»:

Զարմանալի է որ դեւ կամ տեփու կոչուածն Պրահմանեան գրոց
սղաշարէի տասուածքն են, յունական տեոս կամ զիւս և Հայկական
«դիւ»²: Մինչ Չրադաշտ Հնդկական տառուածութիւնները կ'իջեցը-
նէր ի կարգս այսոց՝ իրրեւ ամենայն պղծութեանց և չարեաց
պատճառ, Հնդիկք ալ իրենց աստուածոց Հակառակոյ Հակները
ստորա³ կը յարջորջէին:

Մեծ կրօնական կոխ մը տեղի ունեցեր էր Արիական երկու
ցեղերուն մէջ: Վիւնտիստտի առաջին երկու զիւսաց քննութենէն կը
հետեւին՝ թէ Արիք Հիւսիսային ցուրտ երկրէ մը արչաւեր էին զէպ
ի Հարաւ ու գրուեր զուշխարհն Բենճապ: Անդ աստանդական կե-
նօք և առաջակութեամբ և Հապիւ Հազ անօթութենէ չմեռնելու չափ
գործելով զերկիր, կ'ապրէին բազում զարերս: Եւ զվիճակի մէջ կը
գտնեմք զնոսա Վեստայի Հնազոյն ժամանակաց մէջ: Իսոյց մէջեր-

1. Աքէմ-մանս՝ «չար իմացումն»,
վերացական անուն մի կը լծուի, որով
Չրադաշտ կը բացատրէ զչգոյութիւն՝
պատճառ ամենայն չարի:

2. Իի, սեռական Դիւայ, որ է Դիւոս՝
Հայրն աստուածոց. իսկ բնականապէս
ասացեալ դիւք—տէվաս:

3. Սուր, յարմէ Սուրա, սուրեա, և
այլն, պատասխանէ ըստ ամենայնի մե-
րում զոր, զորեմ, զորութիւն բառից: Սուրա

նշանակէ առ հնդիկս ունոյ զօրութեան,
զուով սկզբնականն = մասն նշխակայա-
կան. ասուրա ասացին երկնային զօրու-
թեանց անձնաւորելոց՝ աստուածացե-
լոց, և Ահուրա Մազտա իսկ Աստուրա
նայնէ: Եւսոյց երբ զսկզբնականն = ժխտա-
կան մասն համարեցան, յայնժամ միայն
զասուրա անգործ տեսուրք՝ անզոյս՝ հակա-
ռակից լուսոյ և ճշմարտութեան՝ իւս-
ւար՝ ոգի շար և հակառակորդ ասացին:

նէն ցեղ մը, որ յետոյ Երանեան կոչեցաւ, ձանձրանալով այդ թափառական կենցաղէդ, Բակարիոյ բարձրաւանդակն անցիր, ու թողով զՀայրենի խաչնարած բարքը, Հողագործութեամբ ակտիւ էր պարտադիր ու հաստատ բնակութիւններ հիմնել: Այդ անհատումդ անշուշտ մեծ դարձիւ յարուցեր էր երկու ցեղերուն մէջ: Բիւնջ Բակարիոյ գաղթականք օրէ օր կը զարգանային բարձրութեամբ և ընչիւր կը ձօնանային, Բէնճապ մնացողներուն նախանձը և ազաւհութիւնը կը զրգռուէր, որք յաջող ստպտակութեամբք և տաւրատելեամբք շարունակ կը փնտելին նորաշատատա պայթականութեան: Քաղաքական երկպառակութենէ և տեղութենէ յառաջ և կաւ, որպէս սովոր է, կրօնական պառակտումը: Արիք՝ որք Հեարդհեալ կը սփռէին ի Հնդկաստան, իրենց յաղթանակները աստուածոց (տեղայից) օգնութեանը, մանաւանդ Սամայի զոհագործութեան գաղտնի և գիւթական տրաքողութեանց կ'ընծայէին, ու նովաւ կը պարծէին: Յախշտակութեանց և աւաղակութեանց քաջալերիչ և պոռտպան գիքն՝ Բակարիայոց համար չէին կրնար ճշմարիտ տատառած լինել, այլ աւերիչ և ապականարար դուք: Սլան որոյ ուրոցան և միտեցին զՀայրենի կրօն ու Ահուրայ միայն պաշտօն մատուցին:

Դ՛րք և որոնք ձեռամբ կատարեցաւ այդ մեծ իրողութիւնդ, անշուշտ ոչ մէկ անձի կարողութիւնը և ոչ ալ միայն մարդոյ կեանքը բաւական էր: Սոյնիւս կոչուած կրակաքուրմք ահա նոյն ժամանակները փայլեցան. նոքա արկին դատալին հիմունա Ահուրայեան կամ Հողագործական կրօնից, որով և անշուշտ թշնամութիւն ընդ մէջ երկուց ցեղից, և պատրաստեցին զձանապուհ վտան Սրի-դամայ Զրադաշտայ: Սորա արդիւնքը սակայն նուազ չէ ուրիշներէ հաքը գալուն համար: Դա եղիւ օրէնագիր երանեան ազգին, շինեաց և կազմեաց զ'Իննիմադգէզն, խառնելով և ձուլելով ի նմա նախնի կրակաքումաց ահուրայեան կրօնը: Լը ինքն եւս Սաշիտն-դաներուն կարգէն, որովհետեւ ինչպէս տեսանք, Ահուրամայտայ պատգամները կրակի մէջէն կ'ընդունէր:

Դ՛իտարին է սակայն ճշգրի գգարն յարում ապրեցաւ Զրադաշտ: Քառնթոս Լիւդայցին, որ զնա յիշատակող յոյն հեղինակաց կրիցողոյնն է (474) տարի յառաջ քան զՔրիստոս), Իլլինի պատեւրագմէն 600 տարի յառաջ կը զնէ, այս է 1800 տարի նախ քան զթուական փրկչին: Ըստ Սրիստոտիլի՝ նոյն պատեւրագմէն 7000 տարի յառաջ էր: Փարսիք գնա Զարեհի հօրը Վշտապայ ժամանակակից կը համարին (521-486), Այդարիւ Զրադաշտայ օրիւր եղիւ էր Քաւա Վիշդապա անուն թագաւոր մը՝ որ նորա քա-

բողոքներ բնգունելու էր: Բայց կարելի չէ որ այդ Վիշապաբան Պարեհի հայրն ըլլայ¹: Աղաթխա յայն պատմողին՝ որ Քրիստոսն (ՅՅ) տարի ետքը կը գրէ, կը վկայէ մեզ թէ Սասանեանց ժամանակն անգամ Պարսկեր չէին կարող որոշելու թէ որ դարու կը պատկանէր Ջրագաշտ: Երբ Վշապաբ անուն արքայի մը ժամանակակից ըլլալը կ'երկրորդէին, կ'ըսէ, առանց դիտնալու՝ թէ Վշապապը Պարեհի էր հայր թէ ուրիշ Վշապապ մը: Յայց որովհետեւ Ջրագաշտայ հարապատ դրաթիւնքը կամ վարդապետութիւնքը հնագոյն մասն են Չէնա-Աւեստայի, որ արզնէ՝ ինչպէս տեսանք՝ Քրիստոսն 400 տարի յետագայ լրացիր էր, և որովհետեւ այդպիսի կրօնական մատենագրութեանց կազմութիւնը դարեւրու կը կորստի, պարտ է դնալ դոնեա Քրիստոսն 1400 տարի յետագայը, եթէ ոչ մէկ երկու դար եւս հնագոյն:

Այդ պատմական խորհրդածութիւններէ՛ղ յետոյ դառնանք վերստին Կաթայից քննութեան:

Սագաա կը պատուիրէ Ջրագաշտայ մասնաւոր կերպով և կը պահանջէ իրրեւ կրօնական պարսապրութիւն գնորդործութիւն և գեղականութիւն բնչից և սասցաւածաց:

« Կրանի՛ անոր, կ'ըսէ Ջրագաշտ ուրիշ Կաթայի մը մէջ, որում Ահուրամադաա շնորհէ գառաջութիւն և դանմաշութիւն: Վրան որոյ աղապեմ գրեզ, իցիւ թէ քարեղաշտութեան հրէշտակիդ՝ Արմաի-դիի միջոցաւ տայիր ինձ գերջանկութիւն, զնշմարխա բարխա և զուգիդ միատ: »

« Հաւատում զի զու ես ամենարարի և անբիւր լուսայ վառն աշխարհի: ամենայն պի պիտի բնարէ գրեզ (հաւատայ ի քեզ) իր-

1 Պիւիսգունի արձանագրութեան վերջին տունն ալ կ'եզմանէ այն կարծիքը՝ թէ Ջրագաշտ ժամանակակից էր Վշապապեան Պարեհի: Այդ տունդ բաց ի մէկ բառէ քննած և պարսկական մասին մէջ: Բայց մարական ամբողջովին ունի զայն, գոր Պ. Oppert ալսպէս կը թարգմանէ. « Et Darius le roi dit: Par la grâce d'Ormazd, j'ai ta t une collection de textes ailleurs en langue arienne qui autrefois n'existait pas. Et j'ai fait un texte de l'Alasta, et un commentaire de l'Alasta, et le Zend et

les traductions. Et ce fut écrit et je le promulgai en entier; puis je rétablis l'ancien livre dans tous les pays, et les peuples le reconnurent », S. 80. « Le peuple et la langue des Medes » par Jules Oppert. 1879. էջ 155 և 186: - Դարեհ տունն ըրէր էր ինչ որ իրեն ետին ու կէս դար ետքը ըրաւ: Արտաշէր Սասանեան, զբռնած կրօնական մատենայնքը հասարէլ, կարգադրել, թարգմանել և լուսարանել տալ:

յիւ աղբիւր լուսոյ, զքեզ օվ Մաղաս, ամենարարիւոր ոյի, զու
արարեր զամենայն իրա ճշմարիտս և զբարիս՝ քո բարի մտացդ
զարութեամբ, և խոստանաս մեզ որ Հաւատսամք ի քեզ՝ երկայն
կեանս:

« Հաւատամ զի դու ես զօրավիշն բարւոյ, քանդի տեսանեմ
զի դու ես սկզբնական պատճառ և արարիչ կենդանութեան արու-
բածոց. որ բաշխես վարձս ըստ գործոց և ըստ բանից. տաս զբա-
րին բարւոյ և զչարն չարի »:

Հերկայ ներածութեանս շատու Համար չափազանց բնդարձա-
կութիւն մը որ մեր նպատակին ալ անյարմար կը լինէր, կը վեր-
ջացնեմք տու մեր քաղուածները ու Համառօտիւ կ'եզրակացնեմք բա-
տորեւ Կաթայից բնդՀանուր վարդապետութիւնը:

Թէպէտ Զրադաշտայ փիլիսոփայութեանը մէջ Նշմարելի է եր-
կարմատեան դրութիւնը, զոր կը կոչէ « Կոյութիւն և Չգոյութիւն », բայց
ոստուածաբանութեանը մէջ մէկ Աստուած մը միայն կը ճա-
նաչէ, և քարոյտեան վարդապետութիւնն ալ կը հիմնէ Խորհրդոյ,
Բանի և Գործոյ Կրթականին վրայ:

Նոքա որ իրարմէ անկախ և բնդգիմակաց երկու Լութեանց հը-
նարողը կարծեցին զնա, շփոթեցին Նորս ոստուածաբանութիւնը
փիլիսոփայութեան հետ: Զրադաշտ գերագոյն Լսակին մի և անբա-
ժանելի բլալը Հաստատելէ յետոյ, ուղեց մեկնել իմաստասիրապէս
բնութեան մէջ երեւցած անկատարութիւններն և թերութիւններն,
ենթադրելով երկու կամք կամ միտք՝ սկզբնական կրկին պատ-
ճառք՝ որք ի միասին ստեղծեցին զամենայն նիւթական և զաննիւթ
արարածս: Բարի խորհուրդը՝ Վոհու-Մանո՝ արար զգոյութիւն՝ Կա-
յո: Զար խորհուրդն՝ Աքեմ-Մանս՝ արար զչգոյութիւն՝ Անեակի:
Ամենայն ինչ որ բարի է, ճշմարիտ և կատարեալ, բարի մտաց գործն
է. և որ ինչ չար և խորէական՝ չգոյութեան կը պատկանի ու չար
մտաց է ծնունդ: Այս երկուորեակ պատճառքս յաւիտենից անախ
անբաման են յիրերաց և են ամենուրեք, որպէս յԱնուրամայտս
նայնպէս և ի մարդիկ:

1. Ամեն երանգէտք Համաժիտ չեն
յայտմ բնդ Պ. Հասէի, որ միտտու-
ծութեան վարդապետութիւնը կաթա-
յից մէջ որոշ կը կարծէ տեսնել. այլք
երկայելի Համարելով մինչև զայսմ՝

այդ հնազոյն երդոց արուած մեկնու-
թիւնը, և Ա. Եղայի լաւ Հասկըսած
մտացած գրող վրայ հիմնուելով, մազ-
դեականութիւնը ի սկզբունն աշտի եր-
կար մատենան կ'ուզեն Համարել:

Երբ այդ կրկին սկզբունքի նկատման յԱհաբանագրում, այլ Վ. Զ. Զառմանու և Ալեքս. Զառման չեն յարջորջիր, այլ Բրեկցո մտնենաւ՝ «ոգի բարերար» և Անկրա-Մանենաւ՝ «ոգի վնասակար» ։

Եւայց Անկրո Մանենու զարձեայ որիչ և բնորոշմանց էակ մի չէր, ինչպէս որ յայանի կ'երեւայ Վիկ Լեւոնայի թ' սենէն, յաբում Ահաբանագրում կ'ըսէ ։

Իմ երկու սգուցս մին՝ որ աւելի բարերարն է, բարբառելով զԱնանու-Վախրէս՝ արար զՀամարէն ազից և բարի արարչութիւնն ։... Աւրիչ տեղ մի այլ այդ կրկին ոգիքի կոչուած են և երկու արարիչքն, երկու տեսքն ։ (քայտ) ։

Արդարեւ Կաթայից մէջ տեղ մը չենք տեսներ զԱնկրո Մանենու իբրեւ մշտնջենասոր Հակոտակորդ Մաղստայի, որպէս կը ներկայացընեն մեզ յետագայ մատենքս ։ Չորր, որոյ դէմ կը կռուին Ահաբանագրում և մանայն սրգար մարդիկ, տրախը՝ կոչեալ է, որ տակ մանաստութիւն մի է Տէվայից կամ Կիւայց, և որ թարգմանի և ստութիւն և և սաւերումն ։

Ինչ որ բնութեան մէջ պայծառ՝ բարի և սղտակար է, Արեւոյ մտնենու արար զայն, և որ ինչ միւր և վնասակար՝ Անկրո մտնենու ի կը վերաբերի ։ Առաջինը ստեղծեց զայն տարնջեան և երկրորդը զետեար զիշերոյ ։ Մին կը զարթեցնան ի գործ և յաշխատութիւն, միւսն կը թմրեցնէ յանդործութիւն և ի քուն ։ Արեւոյ մտնենու է պարզելիչ կենաց, զորս Անկրո մտնենու կը դրաւ ։ Բայց զբաւերմէն կը խորտակէ Հոգւոյն շղթայներն և զայն կը բարձրացնէ ի կեանս յաւիտենականում ։

Երբ մտածենք թէ Զրադաշտ աշնպիսի Հին ժամանակի մը մէջ տալիս էր, յորում Հիլլենք տակաւին և ոչ իսկ սկսեք էին պարսպելու բնագոյնական գիտութեամբք պարսիմք խոստովանելի՝ թէ արդարեւ իր ժամանակակիցներէն՝ ինչպէս և Հետագայ դարուց մէջ

1. Ահաբանից Լեւոնայ տեսն մեզ Զառմանու ։ Այլ թէ Արեւն շար կարծիցի Զառ, վասն զխաբամանի անուան յանէին Կրեւայ առ ի յաքնէ զարեցակ Զառանիկան արկանելոյ, աստի և զառ Զառն իսկ զխաբամանայ Էառ ։

2. Ահաբան Վախրէս կամ Հանգար ապովքն կոչուած և արանն և մասն Ահաբանագրայ, և էր բանս այս յառաջ քան զարարած և քան զգեալ Ասկէ պատ կան ուրիշ երկու կարհատու ապովքն

զովքն Կրեւ-Վառն և Լեւն Զառում ։ Գոյա երեքն ձեւերն ալ Ահաբանագրում աստից էր Զրադաշտայ ամենատարեւն ուրա, յոյժ հոգեշահ ազգու ։ Քարսիք այդ ապովքնք կը գրուէին ոչ միայն պաշտամանց ասան, այլ և որումն այլ և այլ գործոց մէջ ։

3. Բանայի գրութեանց մէջ այդ առաւանդ ձեւ է արում՝ որ Զոյն և Բնոյ հայկական և գրում ։ Բանի ։

պայծառացող հայտնապ անձերէ՝ զեր ի վերայ գտնուեր էր, և թէ
բոտ ստենայնի արժանի էր այն մեծ համբաւոյն զոր ունէր սո
նտինի Հելլենոս և Հոսիմայեցիս:

Ա'երեւի թէ Զրադաշտայ վարդապետութիւնքը մինչև Վլատա-
պետն Վարենի օրերը 516 տարի նախ քան զՎրխատոս՝ քիչ չատ
անխառն մնացեր էին. որովհետեւ Պիշխադունի արձանագրութեանց
մէջ՝ Վարեն, որ զիւր ամենայն լաջողութիւնս և զյաղթութիւնս
Աւրամադաւ կ'ընծայէ և որոյ անունը հաճանաւն աւելի անգամ
էր յիշատակէ, ուրիշ աստուածոց խօսքը չընէր, և ոչ իսկ Արշմի
կամ Անկրո մախնետչի՝ Փոխան սորա այդ արձանագրութեանց մէջ
ևս կը գտնեմք արտիւշ անունը:

Եւայց Զրադաշտայ վարդապետութիւնը տակաւ ոտ տակաւ կո-
րոյս իւր պարգոթիւնը՝ Վորտ աշակերտքը ժողովրդեան որտեւուն
մէջ արմատացեալ հիմուտը զիցապաշտական զգացմանց և ա-
ւանդութեանց զիջումներ բնկու տոխպուեցան: Զրադաշտայ բնա-
զանցական և վերացեալ գաղափարները թիրխադութեամբ կամ
ծուռ մեկնութեամբ անձնուորութիւն աւին, և Մագապի այլ և
այլ յատկութիւնքը մէկ մէկ հրեշտակողեաւ եղան:

Այսպէս զերագոյն Լակին արարչագործ կրկին մատուցան՝ որք
յուր ի նա միացեալ էին, անջատեցան յիւրերաց: Արենյոս մախ-
նետչ նոյն ինքն Ահուրամադաւ անունն եղաւ, յորմէ Անկրո մախ-
նետչ ըստնաւորով՝ նորա նախնանորդ և ոտին համարեցաւ. ա-
սանկով ձևացաւ Աստուծոյ և Վիւի երկարմատեան վարդապետա-
թիւնը: Այդ իրարմէ անկախ կրկին Վերագոյն Լակաց զործն էր
իւրեաց արարչագործութիւնքը խանդարել կամ խորտակել և ան-
դադար մարտնչել: Երկու Անձանց ինքնուրայնութիւնը զադամաբաց
մէջ հաստատուելէ հաքը, ոչխարհային թագուորաց նման իւրաքան-
չիւրը խորհրդականներ կամ պաշտօնեայնիւր ունեցան: Մէն մի Տէր
վեց պաշտօնեայն ունէր որք վարէին իրապէս զտիեզերս՝ իւրեանց
տառջնորդին որդած սահմանին մէջ: Ահուրամադաւ կամ Արեն-
յո-Մախնետչի՝ երկնային ժողովոյ նախագահել աւելի զսրծ մը
չմնաց: Հաստ անգամ ոտ՝ միւս խորհրդականաց կարգը և իւրե
համհարդ նոյս կը յիշատակի, և յայնմ ամ ամենուն մէկտեղ և յոթն

1. Այս ահագին արձանագրութիւնս ի
Եսթրէպոնէ յԱնրատան պնացող անա-
պարհին ու Նախնիկն Մարտատանի օտա-
մանացը վրայ 1700 ոտնաչափ բարձր
ապարտով մը վրայ գեղծնէն 300 ոտնա-

չափ աւել ըսնած է՝ բնականագիտ և երեք-
չեզուեան. յորոյ մին՝ հին պարսկերէն՝
կատարեալ աստուգութեամբ կը կարդա-
րուի այժմ. երկրորդն՝ Մեզաց լեզուա-
կերպրդն՝ Ասորերէն:

Ամշարեկեղայք (այժմ կրճատելով՝ Ամշարանոց) տնտեսը կը տրուի, որ թարգմանի «տնտէ՛շ բարերարք»¹ :

Ահաբամազտայ խորհրդականաց տնտեսքն՝ Վօհու Մանս, Աշափաշիչդա, Խչաթբա-Վաթրեա, Արէնդա Արմաիդի, Հաւրփազտու և Ամրդաա, առէալ կը հանդիպին Կաթույից մէջ . բայց ինչպէս որ այդ գրութեանց բնթերցմանէն և բառտիտն ստուգարանութենէ յայտնի է, սորա իբրեւ վերացեալ գաղափարներ և իբրեւ հասարակ անտամբ ի կիր սոսեալ են անդ, և նշանակեն ստիպակա այն բարեմանութիւնքը և պարզեանքը՝ զորս կը շնորհէ Ահաբամազտա այնոցիկ՝ որք ուղիղ սրտով, ճշմարիտ բանիւք և բարի գործովք կը պաշտեն զնա :

Վօհու Մանս Պոսման) «Լարի միտք»², համայն բարի արարչութեան կենդանարար ոգին է : Ի սկզբուն Ահաբամազտայ բարի միտքը միայն կը նշանակէր զոր նախ քան զամենայն ստեղծեր էր, վասն որոյ Ահաբամազտա Վօհու-Մանսի հայր կը կոչէր Նովա Ահարա արար ի սկզբանէ գտիւկերս, զղէն և գկենդանի արարածս, և անոր խորհրդով կը շարժի յամենայն գործս իւր : Նա համարէն կենդանի արարածոց կը ներշնչէ և ամենայն բարի խորհուրդք՝ բանք և գործք ի նմանէ կրանին :

Այս վաթիւցա (Պրոսփաթիչդ³) կը ներկայացնէ զհօր գերուգոյն, զարթիտ լուսայիր և ամենայն տեսակ փայլ և պայծառութիւն : Այս յոգնակի աշխի, նշանակէ արութիւն, ուղղութիւն, արդարութիւն, ճշմարտութիւն . իսկ վաթիւցա՝ ի սկզբուն «աքանչեկի», «գեղեցիկ», և վերջերս աւելի բնդարձակ առմամբ «գերագոյն» : Եւ որովհետեւ լոյսը Ահաբամազտայ բնութիւնն է, և բոլոր արարչութիւնը լուսով լցուած է, Աշափաշիչդա՝ Աստուծոյ ամենութեք ներկայութիւնը կը ցուցնէ : Եւ ինչպէս որ լոյսը այժ և աճումն կու տայ կենդանի և անկենդան արարածոց, այսպէս ալ Աշափաշիչդա կենաց և ամենայն յարւոյ պահպպանն է համարեալ :

Խչադդա-Վաթրեա (Ծտրիփաթ), ոգի բարի «աշխարհափարութեան» . իշխէ ի վերայ մետապպա և է պարզեկը հարստութեան :

1. Իգրիսկոպոսաղ պատառփանդն մէջ յիշեալ եօթն ուսուցանեքն ահա այդ եօթն ամշարանոցն են . այս է Ահաբամազտա կամ Ոսթիչդ և իւր վեց խորհրդականքը : Բայց ինչպէս որ այիտի տեսնենք ստորեւ, վերջերս Միւր և Անաիտ գիր ալ սոցա անախանին բարերարացն . վասն

որոյ Միւրի համար «Համհարդ քաջ իշթնեբարդացն աստուածոց» բառած է . Իգրէէ . Բ. 44 :

2. Ըծոթք թառի մեզ հայերեն ածա. կանն «Լարեմպն» :

3. Որոս կրճատեալ ձևն է անդուշտ «Արտաւազդ» յատուկ անունը :

Սրբենց-Ստամիցի (Սրբենատրմատ կամ Խոփենատրմատ) օրա-
րեքարն Արմայիդի, կը ներկայացունէ դերկիր՝ Բայց Արմայիդի
կը նշանակէ եւ օրարեպաշտութիւն, օ հլուքիւն, և յայնմամ
կը ներկայացունէ Ահարամագատայ ճշմարիտ երկրպագուաց բարե-
պաշտ և հլու սիրտը: Կըր օ երկրի խմտառով ածնուի, ծառայ է
մարդոյ, որ եթէ բաւ խնամութի, այս է մշակութի, առատ կերակուր
կու տայ նմա: Վեապից մէջ՝ Արմայիդի խցտկան ոգի մի է և ունդ
ևս երկու նշանակութիւն ունի. Ա, Բարեպաշտութիւն, հպատակու-
թիւն: Բ, Երկիր: Նկարագրի իբրեւ սղջիկ մի՝ այս ստաւառ իբրիկուն
կոգի կը մտաակարարէ Ակնի գից:

Հարիւրացոյ և Ամրգատ, Կարտուտ և Սմարտատ, կ'իշխեն ի
վերայ բոլորց և կը գոյացնեն ամէն կարգի պատգնեքը: Հարիւր-
գատ է օրութիւն, առողջութիւն, և Ամրգատ օւնմաշտութիւն, օ
երկաքին ի միասին կը յիշատակին. փառն որոյ և յոգուածոյ գու-
ղափոր մի կը յայտնեն:

Երկնային ժողովականներէ գլխաւ Սրտուտ սնուն հրեշտակապետ
մի կայ, որ Կաթայից մէջ ոչ իբրեւ վերացեալ գաղափար մը կը ներ-
կայանայ սրղէս Ահարամաքն, այլ իբրեւ գոյութիւն ունեցող Հով
մը: Սա է միջնորդ բնդ Ահարամագատ և բնդ մարդիկ, տապ ու-
տացիչ վեշի կրանին (վի՛ն տէն, պա՛մ տին), որ և հրահանգեաց զՍրա-
դաշտ: Սա կը զատէ զգործս մարդոյ յետ մաշու և կ'անձնաորէ
զկրօնական պաշտամունս, զտղօքն և զոշից արարազութիւնս: Երբ
տանն գնմանէ թէ կը պաշէ գտիեցերս, և թէ առանց նորա՝ աշ-
խարհս զիւսոյ ձեռքը կը մնանի, խմանալի է թէ պարտ է յաղթն
կայ. ապա թէ ոչ՝ բարե խորհուրդը՝ Վճու-Ման՝ կը ախարամայ
ի մարդիկ, և չարն Արիւ-Ման կը գորանայ, յորդորելով դնտտ
ի մեղս և յոճիրս, որով կը կորստին թէ այս աշխարհիս մէջ և թէ
ի հանգերանկունս: Կըր բառի թէ Արօշ կը կուտի Տեվայից հետ,
թմա՝ Չրադաշտական պաշտամունք կը ջնջեն գիւսոց փառաները:

Ահարամագատայ պէս Անկրօ Մաինեուչ գիւսացեան այ (Գաւփու-
նում Գաւփա, օ Դիւսոց Դե) ունէր զիւր վեց պաշտօնեայս, որք
թէպէտ Չէնտ Արեդայի մէջ յիշատակեալ չեն, բայց Պաշտաշիշի

1. Սառի հաշ, օ ապանդարամետ, օ
« Կը երկիր պանդոկի՝ ապանդարամետ առ-
տաւած է օ Թոփմա Արծրունի, էջ 27. և
յետոյ երկրորդ բաղաձային թոփմափելով՝
« Սանդարամետ », խորք երկրի, ասորեք.

կրեայ վաւրք: Այս փերջնաւ ալ փոխեցաւ
ի սանգարապետ, իբրեւ համառօտութիւն
« սանգարամետապետի », բայց սոսկ
սանգար չիլի ի նայերն և ալ յալլ լե-
զու. և նշանակութիւն ալ չունի:

մէջ կարգաւ դրուած են: Ինչո՞ւ տառիքն էր Ալեք մտնո, որ ինչպէս տեսանք, Սրապաշտոյ փոխադրութեան երկրորդ ուղին է: Ուսկը ներշնչէ մարդկան զխորհուրդս շարս, բարբառել սալ նոցա գտութիւն և յորդորէ ի մեզս: Կարա ազգեցութիւնը կոտորոյն է Վօնո-Մտնո: Ի, ինտրա, որ Վեապեան տատուածոց զլիսուսին էր, տատ մի է ի զխապեաւոց և իշիւ մրդկաց և փոխորկաց: Կրբորդն Սաբա և յարարդն Դառնութիւն՝ Զնդկաց Շիւս և Աշիւն տատուածներն են: Ի, Գարիք՝ զխապեա խաւարի, և Զ, Զարիք իշխան և յարգարող թիւնից:

Սէնտ-Ալեասայի մէջ կան շատ մը ուրիշ զիւաց անուններ որք մտութեանց անձնուարութիւնք են: ալապէս Ալեմա նշանակէ « բարկութիւն », « յախառկութիւն », « յարձակումն », ուստի մերն Զեմակ, և ուրդի պրակ, իւրմ, Կրիվի, « աղքատութիւն » (տրուպ), Կաիվի, « դա », խարկութիւն, և այլն: Մինչ երկնային կաշտոր շարունակ միջոցներ կը խորհի զկեանս գարգայնելու և ճշմարտութիւնը տարածելու համար, դժոխային ջախիւր նորանոր մեքենայներ կը զաւազրէ զկեանս խորտակելու և գտութիւն և զխարկութիւն ունեցրնելու համար:

Եթեմազիսեան Լեւոնեայք, զորս Կաթայներէն հաքը տեկնէն Հին գրութիւն պարտ է համարել, սղոթներ են նախեալ ոչ միայն Ահուրամագաւ, այլ և Ամշարանտից, Ֆրափաշներու՝ այս է Զրեշտակաց, Կրակի, Կրկրի, շատ մը իգական Ոգւոց (պժ կեան կոչեալ են, հայ. « կին »), Զուրց, արարչութեան ներշնչող Ոգւոյն և ամենայն բարի արարածոց: Ինչո՞ւ այս Լեւոնայից մէջ տակաւին չենք գտներ պաշտաման յիշատակութիւն կամ ապացոյց մը՝ ոչ վեց Լեւոնակաց տօրւոյ, ոչ օրուան Հինգ բաժանմանց կամ պահուց, ոչ Սրապաշտոյ, ոչ բարձմանց և ոչ խոյ սրբազան օչտրակին Զօմայի, որոց համար յատուկ պաշտօն և աղօթն կը պատուիրեն աւելի յետագայ մատենանք: Ահուրամի մի քանի հատուածք յԱստնոյցդ. 1, 1, 1) « Պաշտեմք (եղանակայն), բառ մը զոր չենք տեսներ Կաթայից մէջ) զԱհուրամագաւ, զարդար Տէրն արդարութեան, պաշտեմք զԱմշարանտա զպահպանելու և գտելիս բարւոյ, պաշտեմք և զհամարէն տրարածն արդար ոգւոյն, զնիւթականն և զոննիւթան, և զամենայն որ կը նպաստէ բարի արարչութեան և ծաւալէ դմազգեցն բարի կրօն:

« Պաշտեմք զԱհուրամագաւ հոգւով և մարմնով իբրեւ հոգիք Ֆրաւաշիք: արդար արանց և կանանց »:

վի՛ն Կասանն գաւառնութիւն մը կը պարտնուիկ, որ կը պահանջուէր յայդպէսինց՝ երբ մոզղէտկանութիւնը բնդանէին և հրամարէին յատտանդական կենտրոն:

«Ամ արտահան Տեփո (դիպտապաշտ)» խոտտովանիմ զանձն իմ գրադաշտական մագաղապտան մագղեղն՝ որ լսել է Սրմզդապաշտ, Թշնամի գիւաց, Երկիւղած յԱհարայ, պաշտոյ և զոհարանոյ անմահ բարերարաց (ամաւորանախց): Ամենայն որ բարի է՝ յԱհարամագտայ եղանէ: և նա է բարի, արդար, պայծառ, ամենապառ և սկզբնապատճառ ամենայն բարեաց, ողբոյն բնութեան (կաւշ), արդարութեան, լուսաւորաց և ինքնախալ լուսոյն աստեղորդ:

«Ընարիմ գրտերարն Արմաիդի, և զարչիմ յամենայն նենդութենէ և յամենայն փրատաց բնդղէմ ոգւոյ Երկրի, և յամենայն չարագործութենէ բնդղէմ Կայենից մագղեղանց:

«Կը թողում որ այս ուխտարհիւ բարի կենդանեաց (կալ, ուխտարեն)՝ մէջ բնակող բարի ոգիք աղատ թափառին ուր և կամին: Կ'օրհնեմ զնախրեալսն աղօթիւք վասն աճման և զարգացման կենդանութեան...»

«Հրամարիմ ի գիւաց պղծոց...» Հրամարիմ ի կախարդաց, Հրամարիմ խորհրդով, բանիւ և գործով:

«Որպէս Զրադաշտ Հրամարեցաւ ի գիւաց, յարժամ խաւէր և տեսակցէր ընդ Ահարամագտայ, նոյնպէս և ես Հրամարիմ ի գիւաց, որպէս արդարն Զրադաշտ:

«Ար կողմն են Զուրք, ծառք. բնութեան կենդանարար ոգին, որ կողմն է Ահարամագտա որ ստեղծեց զայդ ոգին և զայր արդար, որ կողմն էին Զրադաշտ, Քաւառ Վիշդաւորա, Ֆրաշօշդրա և ճաւաւարա և ամենայն նախնի կրակաքուրմք (Սօշնանդօ)՝ ծաւալիչքն ձշմարտութեան, նոյն կողմէ և գաւառնութենէ եմ և ես:

«Ես եմ մագղեղն. գրադաշտական մագղեղն. գաւառնիմ զզկնա գոյ՝՝ բորձրացուցանելով զնա զեր ի վեր քան զայլս համարէն: Վա՛րիմ գիտորհուրդ բարի, զքան բարի և զգործ բարի:

«Վա՛րիմ զմագղեղն հաւատա և զարդար եղբայրակցութիւնն զոր հաստատէ նա և պահպանէ բնդղէմ Թշնամեաց. գրադաշտական և Ահարայեան կրօնքը՝ որ վեհագոյն, լուսագոյն և զիրարատարիկ է քան զայն ամենայն ուրք են կամ վնեւոյն են:»

1. Վիտորուլիան արժանի է՝ որ Ա. Բեք րալին նման, նշանակէ «գովարտեալ» մէջ աթրիեմով՝ հայերէն «արհեստ» ներքին անդամակն և «անթանեւ»:

Սակայն մագլեկն քաջանայապետը հետզհետե նորանոր արա-
բալուծիւններ և վարդապետութիւններ փոխ տաին ի նախնի բազ-
մաստաւածութենէն՝ զոր տապալելու էր Գրադաշտը, բայց ստիպուին
հեշտալուր էին մագլորդեան իբրեւ հայրենաւանդ կամ օտաջին
կրանք՝ Քաթիրեա-տրուէն։ Այսպէս՝ զոչադարձութիւնք վերահաստա-
տեցան, և հնդկական գլխաւոր Սոմա սչարտիին տեղ անմատ և
կապաւորիչ լմակելիք մը՝ Համա՝ զրուեցաւ, որ երանեան լեզուաց
յատուկ ստաւարարձութեամբ՝ միւսայն անունը կրեց։ Պրահմանաց
Քառատարա կոչեալ արքայան պարսիմութիւն տեղը նախրադարձեալ
հաց մը Տարուն՝ հաստաւեցին։

Ենեկորդ և ասանկորդ Կրանայք նախրեալ են Համայնի Այդ
անունդ Ալենա-Աւեդայի մէջ երկու իմաստ ունի. մերթ նշանակէ
Պարսկաստանի յատուկ՝ զեղին ծագելով բուսոյ մը ճիւղէին, որոց
հիւթը կը քամեն և կը խմեն յանգիման կրակի. մերթ Այի մը՝ որ
իւր կեանքը և զօրութիւնը զրեր է եղեր այդ բուսոյն մէջ, շին
ժամանակները խիստ շատ տակարարապաշտութիւններ եղած են հա-
մայի նկատմամբ՝ զոր ամենայն հիւանդութեանց և ախտից բուժիչ
կը համարէին. ուստի և մտած ըլլալու է այն հուսաւոր՝ թէ Հո-
մայի արարողութիւնը (որ յոյժ նման է Պրահմանաց Սամայինին),
խիստ օգտաւէտ գործ մի է թէ հոգեւորապէս և թէ մարմնապէս
Փարսիք այդ ճիւղերդ բերել կաւ ասն այժմ ի Պարսկաստանէ ու
զրան աղբիւնի կատարելով՝ մետաղեայ հաւանի մը մէջ (հաւանա)
կը գնեն նաեւեւայ օտաի մը հետ, ու կը ձգմեն գնտաւ ամպիտաւոր
(տապ՝ զտապ)։ Եւայն ջուր լեցնելով՝ հոգը կ'ոսանան, զոր ինն
տորով պարզուալ մը (տապաւ նա սուրապ) անցնելէ ետքը, նախրա-
դարձալ քաջանայից (զապա) մին՝ կրակին ցոլցանելով՝ զեղնադոյն և
չարահամ ըմպիլիբոյ, կը ճաշակէ փաքը ինչ և ապա թաղելի մը մէջ
կը պարսէ։ Այս ճիւղերուն ձգմուելովը թէպէտ և Համա ստաւածն
կը սպաննուէր, բայց Համա բոյսը կ'ոճէր ու կը զօրանայր, և ամէն
մի նախրադարձութեան բաւական էր հազար զեւ խորտակելու։

Համայի տաաջին պատրաստողն եղեր էր Վիւանհա, որում այդ
նշանաւոր գործոյն փախարէն շնորհուեր էր յերկնաւա Ղիմա Խը-
շակդա (Հէմէխ) անուն դաւակ մը։ Ոորա թագաւորութեան սրերը
մահ չկար ոչ մարդոց համար և ոչ ալ անասնոց, ոչ խոյսք ցոմա-
քին և ոչ ջուրք պախասէին։ Հարք և օրդիք հնգեաստանեան պա-
տանայ կերպարանք կը ճեմէին։

Երկրորդ պատրաստողն Ազախյա՝ հայր եղև Թերակդանա հայ. (Հոսեդեն) անուն դիպաղին, որ սատակեաց զոճն աղհի՝ Տաշապո՝ վիշապ երեքգլխի սոսկալիթխոր, զոր Անկրա-Մախնուշ սանդեր էր առ ի քանդել և ապականել պիտանա արդարաց (կռէթա)։

Երրորդ պատրաստողն Թրիդա ի Սամսեան սոհմէ՝ երեսորեակ մը ունեցեր էր, յորոց մին Ուրախշույա արդարաւորով դատաւոր եղած էր, միւսն Վերեկմարա՝ դիպաղն պատանի՝ ապաններ էր գլխապէս Սրուարա, որոյ վրայէն բաղկի հաստութեամբ գեղնացոյն ինչն մը կը ժայթքէր, և որ կը լսփէր ու կրնէր դժբան և զմարդիկ։

Չորրորդ պատրաստողն եղեր էր Յուրուշ տարա՝ հայր Չրաղաշ-սոյ, որ սողինն զրուցեր էր չորիցս Անուն-Վախիս կոչեալ տաթքը, կանկ առնելով խաբանչիւր սողին վերջը, և զորացնելով զձայն իւր մէն մի կրկնութեան։ Չրաղաշա երկրին յառակը վաներ էր դղեա՝ որք մինչև իւր ստենը մարդկան կերպարանք աշխարհիս վրայ կը յածէին։

Համան կու տայ գիտութիւն, կորով, յաղթութիւն, տաղմութիւն, բռնութիւն, աճումն և բեղմնաւորութիւն մտաց և մարմնոյ համայն արարածոց և կը վանէ զմահ ու կը շնորհէ ամուսին՝ ապաստ աղկանց։

Այդ հատումներէդ հարկ է հետեցնել՝ թէ Չրաղաշա շէր կրբնոր լուհեայն ունցնել այնքան կարեւոր արարողութեան և վարդապետութեան մը վրայ՝ եթէ իւր ժամանակը եղած ըլլար։ Ըստ յետոյ՝ Չրաղաշա ընդունել էր զայն։ Բայց որովհետև Վաթայից մէջ՝ ինչպէս Անաշտայ, Միհրի, Ամարանաից և Բարամանց, նոյնպէս ալ Համայի բնաւ յիշատակութիւն չկայ, մանաւանդ թէ Հնդկական Սաման խափա կը գատապարտուի, կարծուած է իրաւամբ ի հետ գիտաց՝ թէ նա մերժած ըլլալու է զայն, և թէ այդ աւելորդապաշտութիւնդ իրմէ ետքը մուտ՝ գտած է մազգէականութեան մէջ։ Չորմանայի է սակայն՝ որ Համայի վարդապետութիւնը, որ այնքան մեծ տեղ մը բռնած է յԱւեսգա, որպէս և Ռասանեանց ժամանակի կրօնական գրաւածոց մէջ, և որ մինչև ցայժմ կարգէ դուրս յարգութեամբ կը պահուի ի Վարսիներէ, բնաւ յիշուած չըլլայ ի հայ մտակնադրաց։

ԺԹ Լսանան նուիրեալ է Ռազդեղանց ամենէն սրբազան և հրաշագործ աղօթից, որ է Ահաւնա-Վախիս, բաղկացեալ երեք աղղէ և ի քսան և մէկ բառից։ Այդ չափեալ աղօթքդ է բանն Ահաւնա

1. Աստ բառերս Աւեսգայ քսան և եղան, որովք և կը յորջորջին մինչև մէկ հաւաքերուն միտմէ միտմէ անունն ցայժմ։

մագաղայ, որ բարբառներ էր գոյն մինչ չի էին երկինք և երկիր, և ոչ խոյ հորն՝ որդի Ահորայ, և ոչ այլ ինչ բնաւ։ Սորա միանգամ և անսխալ գրուցաւ իր՝ Կաթաններէն միայն հարիւր տնկամ ծայրէ ի ծայր գրուցելուն հաւասար է։ Սխալով գրուցելն ալ սառն Կաթա- յիդ չափ արդիւնտար է։ Ահարամադատ կը խոստանայ Սրազաչտոյ՝ թէ որ ոք Անուն վախրեայի մի մտալ մայրէն յիշ, կամ յիշեալ տաներ մրմնջլ գոյն, կամ մրմնջլու տաներ երկ, կամ երկելու տաներ աղթլ նմա, նորա հօգին՝ ինքն Ահարամադատ պիտի անցնէ ի կամրջէն՝ որ կը ասնի ի հանդերձեայ կեանա Վախրիդեմ առաւ ։

Յիշ։ Կանանն նախընտրէ Արաչա կամ Արաչ հրէշտակապետին՝ որ մագղեկանց համայն սրբազան պաշտամանց անձնաւորութիւնն է։ Սա առաջին եղեր էր յորարածոցն (Մագաղայ՝ որ պաշտան մագաղեկ էր նմա՝ հնարեալ գրաբանաւ, և Ամադրանիդ, հրէշտակապետաց կամ խորհրդականաց, որոց կը բարեխօսէ մասն մարդկան։) Արաչ հաստատներ էր բարամանց այլ և այլ տորոգքի՝ երեք, շինդ կամ Եօթն ոստովք. ինչպէս և զայն՝ որք մինչեւ ցծունկան կամ ցիկա լանջադն կը հասնին։ Ասա առաջինն՝ երկեր էր Արիդամայ Սրազաչտոյ Կաթանները, զանազանելով բարձր և ցած խաղերը։ Կը սաստակէ զգին աւերիչ Վախի տրուիչ։ որ կը խա- մանէ գաճառն բնութեան։ Միշտ անքուն՝ յորմէ հետէ Ազիքն կրկին ոտեղծեցին գախեղերս, կը պաշապանէ գարարածս Մագաղայ, և զիշեր ցերեկ կը մարտնչի Մագանեան Եփեսոց հետ։ Ասա հարա- պերեկալիկի (չեւտն բարձր), ալս է Լչպարդ լեւնագոսին՝ որ ի հորաւոյ ծախն Կասպից, պաղաթանց վրայ հազար տխնով պաղատ մի անի, ի ներքուստ ինքնածուց յաւտի յաստարեկ և տրտաբուտ գարդարեկ սասեղօք։ Ահունա-վախրեան, Կանանեայն և Պրաչա անուն յողթտուր աղթլքն նորա տեսերնին են։

Ինչպէս որ կը տեսնենք այդ խոսքի, ազգիք մը չորս կերպով կրնայ ըլլալ։ Նախ՝ մայրէն պարզելով, ի, տրեւն ցած ձայնով և միմաւով կարգալ։ Գ, որաւոյ կամ ֆրադուտայ, բարձրաւայն և երկախառն կարգալ։ Ի, անձնաւորէ զա- զմա և պաշտել զնա ասելով շեղաւ մայրն Անունմ վախրմ, որ լեւալ-

մանի պաշտմալ զԱհունա-վախրեան Վա- զար Փարպեցին անշուշտ երկրորդ անին կ'անկարելէ ։ Տուեալ ընդ նախարարան լազմալմին սաւա վարդապետաց պար և մոգ անուանեն յորդորէին ու տանէլ զորա մունա ծաղրելի շեյմանց և ընդունլստիկու բարբընմանց, խօսիւն որպէս զձաւկոչան և զորոմայնախաւս ։ Էջ 154

Ը

Վիսարյոնովսկու աշխատանքը և վիտրերադրու, «Համայն պետք կամ գրգռություն», հատարածոյ մի է բազկապետ ի քաան և յերից ուղարկից, որք Սրհնեալ ջրոյ և հացի, Համայն ոստոց և հոյգին, պտղոց, կոպեոյ, կաթի և մոյն նախարարածման կը վերադարձին: Այդ պատահականերդ կրակին բոլորտիքը պատցնել և անոր ցուցանել յետոյ՝ կը հաշտիկ զնոսա քաշանայն կամ այն անձը՝ որում ի նպատակայդ հանդէսը կը կատարուի: Այդ արտոգորւթիւնդ հայկերոյցի մի է ի փոռս աննիւթականը և շմարմաւոր աշխարհի պետաց կամ առաջնորդաց, որք են՝ Ահարամագտա, Հրէշտակապետին, ինչպէս և Կախատիպըն համայն կենդանեաց՝ որք բնակին ի ջուրս, կամ ծնանին ի ճուղ և շրջին յերեսս երկրի: Այդ նախաարկըն իւրաքանչիւր տեսակէ կակաց՝ կը յորջորջին սուրբ և կենդանեաց տառնորդներէն ետքը՝ կը կոչեն զվեց պետս տարւոյ, այս է զվեց Վիշտակա կամ Կախատիպուն: Ահարամագտա մէն մի կաշտնպարի համար տան մի հաստատած էր, զոր մինչև ցայժմ տմենայն ճշգրտիւնով և շփոթութեամբ կը կատարեն Փարսիք՝ ի յիշատակ վեց ժամանակաց յորս ստեղծեր էր նա գալեգերս:

Վեց յիշտակներէն ետքը կը կարգան զգլուխ տերունական աղօթից՝ այս է ի մասնաւորի՝ Կաթայից, որք եւս իրեն զհրէշտակ նկատեալ են: Ետքս զիգական Ողիս՝ (կենտ) զպարզեւիչս տառապիւն և բնդնաւորութեան ամենայնի: ԳԱրսի Սուրս, Անահիդա (երկնային ջուրք), զերկնա, զհրէշտական Պահրամ՝ Սիհր, Բամա Վասդար (որ հակ է ի վերոյ կերակրոյ), զթաղաւորն աշխարհի և զՋրաթիւղթրոգէմա, այս է գրահանայապետն կամ զՄոպետան մոպետն՝ որ այժմ կոչի Կասդարի Կասդարան:

Այդպէս ամենայն կարգի պետք կամ գլուխը կը հրաւիրուին ի կոչումն սուրբ: Ետքս մատուցանեն նոցա զսրհնեալ ջուր և գրարամանս ի նշան ողջունի: Այլ և այլ աղաթներէ ետքը հանդիսաղիր քաշանայն (Ջուղս) կը պատուիրէ իրեն ապաստարոց ուրիշ քաշանայի մը (յարգի, յառաջ կոչելու զերկա կարգս քաշանայից՝ որք կը ներկայացնեն գերիս կարգս ժողովրդեան, որք են քաշանայք, զօրակաւք և շինականք: ԳՏեարս տոշմից, աւանից, քաղաքաց և

գտնուող: զՏխկնայս զերդաստաննայ և գայլ պատուար կանայս և այլն: Կ'երևի թէ Կոհննպարի հանդիսի ներկայ գտնուելու պարտաւոր էին ժողովրդեանն սովէն նշանաւոր մարդիկն: Վխարարաւ ալ այս փեց տանից մաշթոցն էր, և սառնց համար եւթ կը գործածուի այժմ:

Այնուհետեւ մտաւորաբար միտքերուն կ'օրհնեն զգոյս բարիս: Եղա Զաօղան կը հռչակէ՝ թէ ինքն փողարանող է և երկրպագոյ Ահուրամազդայ և Հրեշտակապետաց: յայնժամ կը կարգան զԱրօշ, Ըդ-Միհր և գայլ ողիս:

Այդ նախապատրաստական ազօթներէդ ետքը կը սրբագործեն կերակրող գլխաւոր մասունքը, Համայի ոտակըր նոնենայ ոտի մը հետ, կողի, նոր կաթ, հաց, միրգք և միս: և կը նուիրեն գնասա համարէն արարչութեանն տաճնորդաց, և հանդէսը կը վերջանայ այլ և այլ աղօթիւք:

Թ

Կաշիք¹ կը կոչին քառնի չափ որհնեցութիւնք, որք Կսանանե-րէն և վխարարաւն այնու միայն կը տորբերին, որ մինչդեռ այս վերջնայս մէջ համայն գիւր միահամուռ և սնկտիր կը կոչին, Կաշիք տուննին տուննին մէկ մէկ աստուածոյ շահատակութեանց, հրաշից և քարեմանութեանց զոխարանութիւնք են: Գորս աղերասարկուն մի աս մի յիշելով, կը ջանայ համոզել գնա՝ որպէս զի իջնայ յերկնից և բնդունի գիւր պատարագը կամ բնթրիքը, և շնորհէ հայցողին զոր ինչ ընձեւած է նախնի ժամանակաց մէջ երկրպագողաց իւրոց: Այսպէս Կաշիք մի կայ Արմիգայ, Կաշիք մը Անահատայ՝ այս է երկնային ջրոց: Եւրիշ մը Միհր աստուածայ, Վիշգրէյս զից և այլն: Այդ երկնային կտկաց մեծազոյն մոռին ետպապ² անունը կը արուի, որ թարգմանի «պաշակի»:

Կաշիք, որ բնգհանրապէս յոյժ քանատուղծական և գեղեցիկ ու տեղ տեղ ալ չափեալ գրութիւնք են, հիմն եղած կ'երևին Շահ-նամէի վիպաց:

1. Կրօի՝ որ մեր « Բաշտ » քառին ընդդէմ է, նշանակէ պաշտամունք աղօթիւք և գահիւք:

2. Պարսկերէն Կազաուն՝ որ է Աստուած, յոգնակի և ետպապի:

Արմզատայ (Եաշգին մէջ կը հարցանէ Սրազաշտ Ահարամագտայ՝
 թէ չար ոգոսց գէմ ո՞րն է ամենէն ազդու խօսքը կամ կապը
 (մարտ)՝ Ահարամագտայ կը պատասխանէ՝ թէ ամենէն զօրաւորն
 իւր անուանցը յիշատակութիւնն է՝ ու ի խնդրանաց Սրազաշտայ՝
 քսան անուն կը ոտփռեցնէ նմա. որոց առաջինն է անձի, «Լա Էմ»
 չորրորդը՝ ալա վաւիշպա, «գերազանց քարութիւն» (սա է անուն
 Արտիպաշիչց հրեշտակապետին)՝ վեցերորդը՝ «Լա Էմ» իմաստաւ
 թիւն», երկուստասաներորդը՝ անուրա «կենդանի», քսաներորդը
 «Լա Էմ» որ Էմ Մագտա՝ անձի Էմա անձի Մագտա՝ Աթէ դիս
 կարգաւ, կ'ըսէ Ահարամագտայ, այդ անուամբքդ, գիշեր բլլայ, ցե-
 րեկ բլլայ՝ կը հասնիմ սցնութեանդ. և յիսոց հրեշտակն Արօշ, Ագիբ
 Զուրց և Ժառոց և Արօք մեռեալ արգարոց կը վազեն քեզ ի թի-
 կունաւ Արիշ անուններ ալ կ'աւտեցանէ. ինչպէ՞ս՝ «պաշտօնիչ»
 «ոգի», «ամենասուրբ», «կրակաբարձ», «ամենալուս» և այլն, որք
 գորութիւն ունին սպառնալու փանելու զշարագործս, զկրակարգս և
 զՊարիկս՝ (քարիքաւ) :

Հալփման Էաշգին, այս է՝ Էաթանց վեհապոյն աստուածոց, զու-
 փարանութիւն մի է Ահարամագտայ և նորա վեց խորհրդականաց՝
 որք կը կարմեն գիտնտն ճերկնային :

Արտիպաշիչը Էաշգին մէջ Ահարամագտայ կը պատահի Սրա-
 զաշտայ՝ պաշտարանի և զօրացնել զ(Էա-Վ)աշիչդա (այժմ Այսի-
 պաշիչ)՝ որ թարգմանի գերագոյն քարութիւն) : զախարանութեամբք,
 հայցմամբք, երկրպագութեամբ, երգօք, միանգամայն և հրաւիրելով
 դնա յընթիւս նախականս, որպէս զի սաշէ նա զպայծասութիւն
 բաւասարոց՝ որք տնհրամեղա պիտոյ են բարի որորածոց զարգաց-
 մանս : Սրազաշտ կը հարցանէ՝ թէ ինչ գիւթական բանիւք կրնայ
 պատշաճապէս և ազդու եղանակաւ կատարել զպատուէրդ : Ահա-
 րամագտայ կը պատասխանէ՝ թէ ամենէն հզօր աշտիքը (մաթիւր)
 Ախրեմա իշեռ ազօթքն է : Այնուհետեւ այլ և այլ հիւանդութեանց և
 տխտից գէմ դանդաւան կարգացմունք կը յիշտին, որք մինչև ցայժմ
 Էսրայիլայ մէջ անգամ դարձածելի են ի կախարկաց : «Ի թանց կայեք
 հիւանդութիւնք», «Ի թանց մահ», «Ի թանց գեք» : Այլա կը պա-

1. Մարա՝ ազօթք. երգեցեցութիւն :
 թեան. և ա պարզապէս ազօթք կամ հա-
 ճիքն աշտիլա առ ի հաշտելի գղեւ, զախար-
 և զպատուհարս :

2. Չէնտ-Ա. Էաշգին (Ներքեքը շար-
 ոգին եւ. որք իրենց գեղեցեցութեամբք
 կը հրապարեն և կը պատարեն :

առիւթէ Անուրամադաւ առաւելել զտեղման խիւ՝ ազգի յիւրաւ, այս է զամենայն փնտառիար կենդանիա, որպէս գայլ, գորտ, մուկն, մրջին, օձ և այլն, որք շար ոգւոյ բնդունարան և հանդերձն համարիալ են, իբրեւ կտրի արդիւնաւոր և պիտոնի վաւն սոճման բնութեան և պաշտանութեան լուսոյ, որոյ երկոցունց իսկ ներկայացուցիչն է հրեշտակապետն Արտիպաշիշդ:

Իբր Զէնո-Աւետայի քննութիւնը չափէն աւելի չերկորելու համար կը թաղամք միացեալ եւաղերը, ու միայն անոնց վրայ դեռ կ'աղեմք խօսիլ, որք կը վերաբերին այն գից' որ հեթանոս Հայոց համար ալ պաշտելի էին կամ սակաւ յիշատակուած մեր մատենաւորաց մէջ:

Ասկան եւաղն նախերաւ է Արտի Սուրա Անաշիդոս մեծագոր դիցուհւոյն նոյնի Պարսից, նա մանուսնդ և Հայոցս Բարեւադիք գիցուհին իւրեանց կոչէին Բէրիդիս. Ասորեստանեայք՝ Պէլդիս. Հեքլնք ունէին զԱլիքստիդէ և զԱրտեմիս կամ Տիանոս Բայց եթէ դոցա իւրաքանչիւրին յատկութիւնքը քննեմք, կարելի չէ միասել՝ թէ հոյսիական և պարսկական Անաշիտը տարբեր կերպարանք և անձ մի կը ներկայացնէ մեզ միւս օտարագիւր դիցուհիներէդ: Հայ Անաշիտը՝ որ «Ասկեծին, ասկիհաս, ասկիամայր գիք» կ'ըսուէր, ասկեծոյ պատկեր մի ունէր յԱրիդոյ, որում պաակա և թաւ օտտ ծուսց կը նուիրէին. յորմէ բժշկութիւն և բազում կեանա խնդրելու համար Արտաշէս Բ. Երեղենից տոհմէն նախապէս մը լրկեր կը և գոր, ըսա Պլինիոսի, Մարկոս Անտոնինոս կողպտեց Պարթեւաց զէմ պատերազմի գնացած տունը՝ Տրդատ արքայն բանդ, կապտոն և մահ կը սպասնայր Վրիդորի՝ եթէ յանձն չառնայր գից պաշտն մատուցանել: Վանաւանդ այսմ մեծի Անաշտոյ տիկնոջ՝ որ է փոսք աղգիս մերոյ և կեցուցիչ, գոր և թաղաւորք ունենայն պատուեն, մանաւանդ Թաղաւորն Աւետաց, որ է մայր ումկնայն զգոտութիւնց, բարերար ումկնայն մարդկան բնութեան, և ծնունդ է մեծին արին Արամազդայ» (Ագաթ. էջ 51): — «... «Էւ որ են իսկ ճշմարտիւ արարիչ՝ Բջնամանես, և զմեծն Անաշիտ՝ որով կեայ և զկենդանութիւն կրի երկիրս Հայոց. և ընդ նմին և զմեծն և գարին Արամազդ՝ զարարիչն երկնի և երկրի» և այլն. (Երչն, էջ 11): «[Իտեթիւն պարարտութեան յարոյն Արամազդայ, խնամակալութիւն յԱնաշիտ տիկնոջէ, և քաջութիւն հասցէ ի քաջն Վաշտոյնէ ումկնայն Հայոց

1. Անաշտոյ միւս մեծեաներն էին Զին Նշանաւոր և զամ էր հարստութեամբ Արտաշատ և ի Յաջախատ. այս վերջ և զանձիւքը:

աշխարհիս » (Նոյն, 106) : Դժբախտաբար մեր ազգային պատմւոյ մէջ դատած սեղեկութիւննիս յոյժ անսար են : Տեանէք այժմ Գէն ստուենդային առածները :

Պարսկական Անաշխուր երկր անուամբ ու կը յորջորջի : Այսպի՛ թուրքմանի « բարձր » : Սուրս՝ « հզօր » : և Անաթիլիս՝ « անբիծ », ան ախտ, ան ազաւ, սուրբ, մաքուր » : և սոքօք կ'իմանան զերկնային ջուրս՝ զորս կը ներկայացնէ Իիցուհին : Ահորամադտա կը պատուիրէ Զրադաշտայ երկրպագել Անաշտայ՝ որ կը թուալի ի ներքոյ կամըր-ճաց, տայ գառուղջութիւն օգոյ, բնկծէ զդեւս, և իբրև պարգեւիչ արգուանդութեան՝ արէ գտերմանս արանց և զարգանդս համայն իգականաց, հատուցանելով վերջնոցս զկաթ ի ժամանակին : Աս կ'իջ-նայ Լըպուրդի գաղաթներէն : Երբ կը հասի ի ծովն Վըրսու-քաշա, կ'ընդարձակէ զեզերս նորա : Արափսուրս հազար առուտիս և հա-զար ջրանցս սնի, իւրաքանչիւրը արենթայ ձիոյ քառասուն օրսան հանապարհի երկոյնութեամբ : Զրանցք մը կ'երթայ սոռոկէ զեթն աշխարհն (քիչմար) երկրի, ամենաւրեք հայթայթելով զերկնային ջուրս :

Ահորամադտա ստեղծեց զԱնաշխու յոգուտ տան (մնամա), ա-ւանի, քուղարի և աշխարհի, որպէս զի պահէ պաշտպանէ զնոսս և հակէ ի վերայ նոցա : Ա՛յ պիտի պաշտէ զիս, կ'ըսէ Անաշխու, նսիրելով ինձ զարհնաւ ջուրն բնդ Համայի և մայ՝ օրբազօրծելոյ յառ արարողութեանց » :

Անաշտայ կապք լծեալ է չորիւք սպիտակ ձիովք՝ որք կ'արհա-մարհնէ զդեւս համարէն :

Ահորամադտա ինքնին յաշտ առիւր էր Անաշտայ՝ նսիրելով նմա զՀամա, որպէս զի սա համօղէ զԶրադաշտ իւր մարդորէն լինելու : և Անաշխու կատարելու էր անօր խնդիրը :

Հայիաննս պատուորագեց նմա հարիւր ձիս, հազար եզն և տասն հազար խաշինս : ի վարձատրութիւն ընդունեցաւ ի « սուրբ և կեն-դանարար » զիցուհւոյն զօրութիւն տիրելու ի վերայ ամենայն զե-ւոյ և մարդկան և ի վերայ քահանայից սուտ աստուածոց (որք վշաշի և Վարարան կը կոչին), և հաստատելու իւր թագաւորու-թիւնը :

Ելմա իջաւդս (Ա՛լմէիտ) նոյնպիսի պատարագօք նմանօրինակ վարձուց արժանացաւ : Բայց « սուրբ և կենդանարարն » Անաշխու մերժեց զպարգեւս Ա՛ղահակայ (Ա՛ղհի-տահաքս) որ կ'ուզէր սպա-նանէ երկրիս երեսը զանաւոյ բոլոր մարդիկը : և իւր սգնութիւնը

շնորհեց թերակցական (Ֆերիտուն և հայ, Զուգըն), որ աստակալաց
դեռագլխի, դեռաբերան, գվեցաշուի, դհագորթեկեան զօձն Տաշար
(աղշի Տաշար, զորութիւն ստեղծութիւնար, յորմէ աւելի փաստութե
այսոյ գոյութիւն չէր սուած Անկրօ մանեուլ:

Այդ մեծաբանակ զոշերդ հարկուոր էին գուցէ ի նախնի ժա-
մանակս մեծամեծ շահաստեղծեանց համար: Այց գգիցուէին նը-
պատառուոր բնելու կամ ողորկու համար բուական էր մատուցանել
նմա զձեռն բնդ միագաւայ, դրարաման, զմանքրայս որք ուղղեն
դրարատ, զաղօթն, գիտորդս ողորտանեց, զջուրն օրշնեայ և գծր-
մարտապատում բանա:

Ատորեալ ուղեւորի մը հասեր էր Անաշիտ՝ գեղեցիկ, անձնաւայ,
չքեղաշուք երիտասարդուհւոյ մը կերպարանոք, լայն գօտի ընդ մէջ
արկեալ, հաստեղեղ, վեհ և պայծառ զիմք, ցած կօշիկներ յօտին
և ոսկի փարօսակայ ի դրուին. աղբօսաւորին ձեռքէն բռնելով տաշ-
նորցեր էր նմա մինչև անոր բնակարանը:

«Իբթ, առէ Ահարամադտա ցԱրտուխտը, Էրթ աստի յերկիրն
զոր ստեղծեցի: Չքեղ պիտի պատուեն դեհագեար և որդիք դեհա-
պետաց: Քաջամորտիկ զօրականք պիտի հայցեն ի քէն դարագու թիւն
ձիոց և զյաղթանա՛լ: Աթարփանք, որք կտատրեն զպաշտամունս և
պաշէն գունթիս որրապանս, պիտի խնդրեն գիմտուտութիւն, դորդա-
թիւն, զյաղթութիւն՝ զոր տայ Ահարա, և գգորութիւն որ գերա-
դանցի: Եւ ամենայնիւ Կուսանք պիտի ուղեն յառազատա խրեանց
զայր երիտասարդ. գեղեցիկ աղջկունք՝ զմեծաղօր անուաւոր, և ման-
կամարդ կանայք՝ յաջողակ ծնունդ: Կատարէ նոցա խնդրուածքը,
զու որ կարես »:

Արտուխտը ի զաշոյն բարբառի և ուտուցանէ կեր-
պարանօք զեղատեւիլ՝ անձնեայ՝ մեծաշուք օրիորդի, լայն կամոր
գօտի ընդ մէջ արկեալ, լուստողայծառ և կանգուն դիմք. ունելով
ոսկեհոս վերաբիւ ի թիկունս, և բարամունս ի ձեռին ըստ օրինի,
քառակողմանի ոսկի զինդս յականջս ի ծածանս: Անաշիտ իւր չքնող
պարանոցին վրայ կը կրէ զմրութիւն մը. չքեղագարդ պատմունանեայ
գապէ դէժն, հաճոյական և հրապուրիչ ձե մը տալով իւր լան-
ջանցը. ի վերուստ սենի ութածալ և հարիւր աստեղաց շափ ոսկե-
փայլ գեղեցկեանս պատուն մը՝ վերջաւորօք փողփողեալ: Հանդերձ
նորա երեքհարիւր քառածին՝ ջրչունէ բնարուած մորթ մի է՝ ոսկե-

1 Կանոնաւոր ձեռնեղ օճեղող ջրչունը յորա ձագ կը բերէ:

դէն և արծաթէղէն զարդաք, յորմէ աւելի ընտիրն և գունագեղն անհնար է տեսնել ջրասուզակ ջրչնաց վրայ»¹ :

Խորշնուայ եաշգր նուիրեալ է արեգական, որ Ալեադայի մէջ ծառի խշուեղաւ, «արեւ արքայ» կը կոչի: ուստի և արդի պարսկերէն խուշրիտ՝ արեգակ, և իշնիայ խորաշէտն: Սա է լոյս նիթաւուն և հայելի Միթրա ուստուածոյ՝ որ կը ներկայացնէ զլոյսն տննիթական և համասփիւռ: «Երբ արեգակը կը վայելի երկրաց մէջ, երկնային Աստուծաները բաղմերամ կը վազեն կու գան, և հաւաքելով զլոյսն՝ կը բաշխեն ի վերայ երկրի... Փանի որ արեգակը կը բարձրանայ: Ահաբայ ստեղծած երկիրը կը սրբի, նոյնպէս և հոտաք, գետք և լիճք: Բայց մինչև որ արեւ ծագի, Տէվայք կը սպաննեն զամենայն ինչ, կ'աւերեն և կ'ապականեն: և Աստուծոյք անկարող կը մնան վանելու գնոսս յորմամբ քնութիւնն ի քուն կայ: Որ ոք անմահ, բացառածանչ արեգական յաշտ ոտնէ (որ ունի սրբնթաց ձի), առ ի վտնել գխաւարային դեռ, գուազակա, դէտաւաւոյս և գՊարիկա, նա Ահորամագտոյ՝ Ամշարանաից և իւր հաղւոյն կը գոհէ:

Եղիւրագեղ լուսինն ալ՝ որ կոչուիքաւ՝ «կովտղէմ» կոչեալ է, ունի իւր յատուկ եաշղն. տնմահ բարեբարքն (Ամշարանաքն, կ'ելլին ու կը փոխեն լուսնոյ շողը ի վերայ աշխարհի:

Դիլլ եաշղն դովարանութիւն մի է Դիլլըրիտ աստեղ, այս է փայլածութիւն (Պաշտար՝ փարսի լեզուաւ, և Դիլլ՝ արդի պարսկերէն²): Սա հաւանորէն հայկական Տիւր կամ Տիւր տասուածն է. թէպէտ Պարսից և Հայոց դիցաբանութեան մէջ մի և նոյն պաշտօնը չի վարեր: Հայոց մէջ Տիւր՝ Արմզդայ զպիրն էր, երազները կը մեկնէր ու մեհնական գիտութեանց և ամենայն արուեստից ուսուցիչ էր³:

1. Տեա Զարեգի Աւագա. հատ. II, էջ 207 և 213:

2. Դիլլ պարսկերէն է եւ «նեւ», «աւաք»: Այդպէս կոչեալ էր մոլորակը՝ արագ ընթացիցը պատահաւոր:

3. Տեա Ազաթանգեղ. էջ 584, և Պ. Լաֆնեանի Recherches sur le Paganisme Arménien. — Հայկական Տիւրին մի և նոյն կերպարանքն ունի ընդ Ասորեստանեայց Դիլլ կամ Դիլլոյ դից: և ընդ քրեական շէրմեաի և Զոովմէական Mercuréին: Ասորեստանեայց բնիւ:

Ասորեստան մէջ պարս՝ սրով կը կազմուին բնեւորակներ՝ Տիւր դից նշանն է. և էր սա պաշտօնան և հնարող զպրտութեանց և ուսուցիչ: Մանուսիւան մասնինից մէջ ալ Դիլլոյ. որ կը ներկայացնէ զփայլածութիւն, կը կոչի: Դիլլոյ: Քսոս վկայութեան Աբիդենեայ՝ Նաբուքոդոնոսոր քաղաք մի շինած էր Լիփրաուայ բերնին մաս, զոր անուաներ էր Տիւրիտակիս կամ «Տրդաւա»: այս է նուիրեալ կամ ստեղծ Տիւր դից: Տեա Թոլմարքի Hero lotus. հատ. II, էջ 661-664:

Պարսկական Վիրի գլխուքը պաշտօնն է կոտիլ երաշտութեան գիւ-
սին դէմ, կամ երկնային (Սփիւնտ)՝ Վարու-քաշայի ջրերն հոսե-
ցրենէ երկրի վրայ, զայն արգասանդելու համար: Վառարին զործ
մի է եղեր ոյս. որովհետեւ Պարսկք լուսաւոր որդանց ձեռք կը թա-
փեն այդ ծովուն վրայ, ու կ'արցելան որ ջրերը դուրս չ'ընեն իւ-
րեանց սահմանէն: Այնքամ Վիր՝ աշխատ նծողի կերպարանօք
կը մանկ ծովուն մէջ, և զայն ուսուցանելով՝ կը հոսեցնէ ջրերը
անձրեի պէս երկրիս « Խօթն աշխարհացր » վրայ: Սակայն Վիր ա-
ռանց հաւատացելոց ազօթից և յաշտից կարող չըլլար բնիճելու
զգես. մանաւանդ որ երեք որ և երեք զիշեր մաքտուելէ յետոյ Ա-
րտաշտ անուն գիւին հետ՝ կը յաղթահարի ու ծովէն դուրս կ'ելլէ
գոչելով. « Լըրէկ եմ ես, եղբւի զջուրս, եղբւի զծառս. վայ մողղեցն
ղենի. մարդիկ ինձ չ'են յաշտ ասներ որպէս այլոց հրեշտակաց,
եթէ յաշտ տունէին՝ տաւն ձխաց, տաւն ալտուց, տաւն եզանց, տաւն
լերանց և տաւն զհառց հաւասար ոյժ կ'ունենայի »: Եւ երբ մարդիկ
նմա սղնթիւն հասնին աղթիւք, կ'իջանէ վերտին ի ծով. այս
անգամ կը յաղթէ զիւին ու կը տարածէ զջուրս ամենայն կողմ:

Սինը եաշգն նուիրեալ է աստուածոյն որ կ'իշխէր արեգական
և վարեք զընթացս նորա: Միհր՝ որոյ հնազոյն ձեն Mithra, է
« հրեշտակն արեգական, արեգակ, րարեկամ, ախտ, դաշն »: Ըստ
Աւեստայի երկու գլխաւոր կերպարանս ունի. աստուած է՝ Ա, ասեղ-
ծեալ լուսոյ: Բ, ճշմարտութեամբեան և ուխտապահութեան:

Միքրս տրուիչ կ'ըսուէր ուխտադրութն, ստախտն և պարտքը
չ'իճարողը: Ըստ կը պաշտէին ոչ միայն Պարսկաստանի մէջ, այլ և
ի Հայաստան՝, ի Իսքըր Ախտ, ի Բունաստուն և ի Հօտիմ՝: « Լս

1. « Դալը հասաներ (Գրիգոր) ի Մհրա-
կան մէջեանն անուանեալ արդւոյն Արա-
մազդայ, ի գիւղն զոր Լազալյառինն կո-
չեն (այժմ՝ Բէզէթիճ գիւղ) ի Գերջան
դասափ բարեք Հայոց) ըստ Պարթեա-
կան շեղուին: Եւ զայս ի Հիմանց բրեալ
խալին և զզանն միմեքեալ աւար հար-
կանէին և աղքատաց յաշխէին, և Ըղ-
տեղինն նու իրէին եկեղեցւոյ... և յայնմ
հետեւ փոխ ի վերայ ունէր, զաւրեմեւ
բազաց արքունիսն հանդերձ մեծամեծ ա-
ւագան ունի և ամենայն ազատագունդ բա-
նակաւն, աստուածն զէն իմաստութեամբն
վարդապետէր »: Պղտմանք. էջ 593:

2. Միհրի պաշտօնը Հոգեմայրոց
մէջ Գրիգորոսէ 60-70 տարի յառաջ
միայն սկսաւ. ծառիւղ, յորժամ գիշա-
պաշտութիւնը իւր պազած անդամները
կը ջանայր կենդանացնել արեւելեան ե-
րեակայութեան եւ կրօնից ջերմութեամբ-
բը: Դիմն Լյաաիոս կը պատմէ, որ երբ
Պարթեալաց Վոդոգէո արքային եղբայրը
Տրդատ Հոգեմ հասաւ թագաւոր պաա-
կտելու համար՝ 61-62. կը զբոսցէր
Նիքոն կայսեր՝ թէ աղբաւոր կու դար-
աւ նա որդեւ աւ նոր ոմն Միմրա-
կի: Եւ:

ստեղծեցի, սակ Ահորամագտա, զՄիհր աստուած՝ որ կ'իշխէ ի վերայ լայնածաւալ արտաւոյ, արդէս զի ինձ հաւասար պաշտօն մաստայանեն նմա և կորդան զնա, մի դրմեր երբեք զուխոն զոր կռեցիր կրօնակցի կամ աշխղենի հետ: Միհր աստուած շնորհէ արքայ թաց ձիւ այնմ՝ որ ոչ դրժէ նմա: Կրակն՝ որդին Ահորամագտայ, պահէ զայնպիսին ուղղութեան մէջ, և Ֆրաւաշիւր պարզեկն նմա ընտիր պաւակունս »:

Ասեղծեալ տոտուածն յետ ժամանակաց ստեղծողէն ուելի արշտամանց և երկրորդութեանց արժանացս, ու յինքն աւիտիւց և անձնաւորեց մարդկական հաւասար: Սա էր որդի Ահորամագտայ և միջնորդ ընդ հայրն և ընդ մարդիկ, լոյսն ամենապիտիւ և կենդանարար, տրեզակն ճշմարիտ՝ տարբեր ի նիւթական աստղէն, որ աւելի վերջերք խառնեցաւ միացաւ բռն աստուծոյն հետ: Ի պատիւ նորա մեծաշուք և խորհրդաւոր հանդէսներ կարգեալ էին: Նմա նախկեալ էր օրասն մէկ պահը ուղարկուող ծագմանէն մինչև զիստ օր: ամէն ամիս վեհաստաներորդ օրը, ինչպէս և պարսկական հին տումարին և քմներորդ ամիսը՝ նորա անուամբ յօրջորջեցան: Միհր ամիսը հնգնաստաներորդ արէն՝ սիսերով՝ վեց օր Միշխական տան կր կատարուէր, յորում տեքսից արքայն միայն կրնար ինք զինքր տալ արբեցութեան և ի կաքաւս հեշտութեան: պանի իւրով կ'օծուէր, զոյնդոյն փառաւոր պատմունտն մը կր զգենոյր, զուխր կր զնէր զխոյրն՝ որոյ վրայ կր փալիւր արևուն բոյորչի պատկերը, և ժաղտիրդեան զգեստներ կր բաշխէր: Աստիւռ այլ իրարու ծաղկներ, պտուղներ, արմաւ, նուռն, բրինձ և խունկ կ'ընծայէին: Անշուշտ այն տանին տոթիւ էր, որ Հայոց թագաւորն բոտ վիւրդութեան Սարարանի՝ քանն հազար քուռակս ձիոց կը զրկէր ի հարկ տալ խորհի:

« Միհր աստուած՝ որ յաւէտ ճշմարտութեամբ է, հազար տկանջս ունի, բիւր աշկունտ (յրտեա ամենադէտ և ամենաքնին), և անդուր և անքուն հսկէ վասն բարօրութեան արարածոց »: Նորա շնորհիւք կանգնեն իշխոնք զգլեակո բարձրարեքն, լերինք կր զարդարուն աղղի աղղի ծաղկօք և բուսովք, զետք կը թուալին յարդաշատն: սա բերէ զոյս համարէն աշխարհի, առաջնորդէ բանակաց, կազմէ զճակատս տայ յաղթութիւն աշտոյիկ սրբ զիտեն պատշաճ սղօթիւք

1. Այս է՝ ըստ Պիւրջանի Գաթիկ՝ աշխատային զիջեալահաւասար: Արևելեան մասենաղիբը Եդն օրերուն կը դնեն աշ-

խարհիս ստեղծութիւն, միանգամայն և Հրատու զննար Լեւոն Սիգահազայ աստուակումը:

«Այցայ՝ շք՝ կամ՝ անուագք, աղօթք»՝ Հինգ են՝ նուիրեալ Արճգա-
կան (խալիխ), Հրեշտակին արեղական (Միշր), Լուսնայ (Մոհ),
Ջուրջ (Ապան), և Կրակի Աղաշ՝ Այսք ամենայն բարեպաշտ փարսի
պարսի օրը երեքս գրուցել խալիխտայ և Միշրի նիյալիչները՝ եթէ
յայտմ անհոգութիւն բլլայ, մահուրնէ հաքը հոգին չի կրնար անցնիլ
Պիւտտ կամբջէն Լուսնայ աղօթքը ամիսը երեք անգամ հարկ է
աւել Զրոց և Կրակի աղօթքները հոգեշահ են, այլ ոչ ստիպարական։

Ախրիկանքն կամ Որհնութիւնք կը գրուցուին ի սկզբան ընթերեաց՝
որք ի պտախ հրեշտակի կամ հանգուցելոյ հոգւոյ արումն կը արուին։
Ընթերից կը բաղիւնան ի գինւոյ, կտթէ, հաղէ և ի մրգաց։ յետ
արապործութեան՝ ցոյ քաշանայն միայն կրնայ կատարել, քաղմա-
կանք կը հաշակեն։ Այս արարողութիւնս պարտ է ընել վեց յեղա-
նուիաց (էյսանպարայ) տաներան, որոց իւրաքանչիւրը Հինգ օր կը
աւել, միանգամայն և տարւոյն սեւիւաց Հինգ օրերուն մէջ։

Հինգ կաւքն նուիրեալ են Հինգ Հրեշտակացն՝ որք կը հսկեն ի
փերայ Հինգ պահուց, յորս կը բաժանին գիշեր և ցերեկ։ Մէն մի
կոն՝ կը գրուցուի իւր յատուկ պահուն։

Այլազան աղօթք կամ աւատի մի Որացայց է, յորում նշանա-
կեալ են կարգաւ երեսուն Հրեշտակքն՝ որոց իւրաքանչիւրը կը հսկէ
ամայ մէկ մէկ օրուան, և որոյ անուամբը կը յորջորջի օրն։ Այս
աղօթքս կը գրուցուի պիտաորապէս մեծիւց համար, մահուրն է
երեսուն օր ետքը։

1) Անգամու յեգաւա՝ եկվէ կամ Եւգիբ, որ է յծորդ հայերէն - նուայ - բառի։

ԺԱ

Այդ մեայ մեզ համարատ անդեկաթիւն մի տայ ղէկնախառտի՝ վրայ, որ նախնի Պարսից կրօնականն՝ քաղաքական և պատմական արձնագիրքն էր, և որ իւր այրմանն վիճակին մէջ՝ կը բաժանի ի քան և երկու ֆորմայտու կամ՝ հաստաւածաւ։ Անց զանազանութենէն մարթ է կարծել՝ թէ ոչ միայն հեղինակի և ոչ իսկ մէկ ժամանակի գործ է։

Բայտ նիւթոց կրնամք բաժանել զՎէնախառտ յերկամաստնա։ աւաջինը՝ (Ա. Գ. Ֆարկարաւ)՝ աշխարհագրական և պատմական անդեկաթիւններ կը պարտնակէ։ Երկրորդը (Ֆարկ. Գ. մէկ, աւնի գըրէնա, պատմաւիրանա, պիտրգա և զձեւա պաշտամանց)։ Երրորդին պարտնակութիւնքը զանազան են, և մարթ է համարել զայն իւրեւ յաւելուած առաջնոց։

Առաջին ֆարկարաւն մէջ կը նկարագրին մագդէական վեշտատն աշխարհք։ Ահարամագատ՝ յետ սահղծելոյ գերկիր, շինէ նախ քան դոյլ աշխարհա զԱ. իրիտնա վաւեմ¹ զգայրն երանութեան կամ զդրախտն։ ասոր զէմ մահարարն Անկրա մահինեւշ կը կանգնէ զսձն տշաղին և զձմեռն՝ որ է գործ զիւայց²։ Ահարամագատի երկրորդ ձեւակերտն եղաւ Կուշ, յորում գտանի Ուղատա։ չար սղին ալ սորա փոխարէն գոյութիւն տուաւ ժամատամաշի՝ որ ստատակէ դարջաւա և զդճխարաւ։ Երրորդն Եղե Մարիւ (Մէրսի), չար Ողին ալ հնարեց զսպանութիւն և զաւեր։ Չորրորդն է երջանիկն Պախտի (Սաւարիա), որոյ զէմ չար Ողին կը վանէ զփոտակար հճիւ և զթիւնայից բոյսաւ։ Հինգերորդը՝ Նիսա՝ ի միջոց Մուրաի և Պախտի, սորա փոխարէն

1. Կրնաւու մն ղ խոտեկա-տաղէմ բաւաթի՝ որք նշանակեն զտաւայ ընդդէմ 'իւայց'։ Սահլա ի գրութեանց մէջ քատաւ բաւ կը լծարգմանի ճոշտ-լիտա-տաւա։

2. Ախրանա-լ լաւեմ, որ լծարգմանի։ Արեւոյ վիճակ է, և բնագաւառ Արիաւ կան աղին, ընդ մէջ Որոտ և Նարատաւ։ Եւ ուղոց։ Պարսիկ մտտինաղիքը զայն զնեն յԱրդատական։

3. Չարմանալի է՝ որ ձեռքան նըկաւմամբ Աւեղայի տուած վարդապետութիւնոյ սպրդած ըլլալ իշխեալ Չարաւանաց նախն մէջ։ Յարաւ ոչ գուշաւարեալ, այլ պարզ, հոբատաւաց, նմանեալ է անարդաբեր ձեկրայեղ, և մմնան ճրանակ աս ելուերին յարին, որ և գործեցաւ իսկ առ ժողովուրդն։ Էջ 225։

մահաբար ոգին էր ստեղծել գմեղս և գկտական: Այսու կու գան կար-
գաւ Հարայի (Հէրայ), վաւերեկոս (Վաւեր), իւրիս արատաշատ,
իմենկա ի վհրանա (ի վրիւնա), Հարապետի գեղեցիկն (Այսար-
սիս)՝ քառ Յունաց, ի հարաւոյ Վանասահարայ: Հաւաւմայ աշ-
մանն Հիւրմանտ և քառ հնոց՝ Լաւմանտէր: Սարա (արմեան Սէյ),
Կախաւ, վարեկա (կրման, և քառ ոմանց կրիւն, հախաւմիւնտա
կամ աշխարհն հոխմաւտակեան, որ է Բնդաւի գաշաւաւայրը և
վերջապէս յրովեկերեայ Գաւաւը: Արնց իւրաքանչիւրին գմ ալ
Անկրա Վաւենուշ մէկ մէկ նարանոր ողկոնէր կը նիւթէ, կարկուտ
և չքաւորութիւն, Բախիքիս (պարիկ)՝ որ սուտ սաստաւածներ կը
պաշտէ, սոգմական ախա, թաղումն մեռելոց, կախալգութիւն, տն-
հաւաւութիւն, այլումն գիւղեանց, տապ տաղորիչ և այլն:

Երկրորդ ֆարկարաւ կը ծառէ գլխիւս նահապետէն, որ երբեմն
Աղամայ և բնդհանրապէս Նարայ նկատմամբ սաստաւածաշնչական
աւանդութիւնք կը յիշեցնէ մեզ:

Երրորդ ֆարկարաւ կը պատուիրէ մշակել գերկեր, չինել բնա-
կաւեղի՝ հոնդերձ տամբ, կրակով, արջաւոր, կանամբք և որդաւթ,
և ի քաղ կալ ի թախաւական կենաց: Վարայ և արմետոց մշա-
կաթիւնք աւելի կը նպատէ մաղցեղն կրօնից ծաւալման՝ քան հա-
զար պատարադք և բիւր աղօթք: Այս ֆարկարաւ նշանաւոր է յայտ,
քանգի կը ցուցանէ՝ թէ Մաղցեղունք աւաղին եղան Արիական աղ-
պաց մէջ, որք քաղաքականութիւն բնդունկեան և թողուցին դա-
դանտական և դաւաղակարարայ կենցաղս:

Չորրորդ ֆարկարաւ կը սահմանէ գղաշինս՝ որք վից տեսակ են,
աւաղինք՝ բերանացի խաւամամբ կ'ըլլայ, երկրորդը՝ ձեռաց խաւոր-
մամբ, երրորդը՝ ոչխարի չափ արմէք տնեցոյ բանի մը համար,
չորրորդը՝ եղի մը արմէքին համար, հինգերորդը՝ մարդայ մը (գեր-
այ) արմէքին համար, վերջապէս վեցերորդը՝ որմնախակ և բարեբեր
երկրի կամ կալուածայ մը արմէքին համար: Իրմոպոց մերթ տու-
դանք և մերթ ոտաւս դան որդեւոյ է:

1 Թեպէս այդ աշխարհագրական ա-
նուանց մի քանիքն տեղերը տակաւին
ստուգուած չեն, բայց հնազանք հաճա-
միս էր կարծենք թէ սոցա ամենն ալ
ինքոս և Սիր-Տարեա գետոց: Թեաւու-
քաւ լեռնադուռն և Դաւանի անա-
պատին մէջ տեղը գտնուող աշխարհին՝

այս և Պոխարայի, հիւսիսային Պարո-
կաւաւանի և Սիգանաստանի մէջ են: Այս
ֆարկարաւ շատ հին մասնաւոր մէջ
չարագրուած կ'եղի. համարենք յաւաթ
քան զարգաւելն Արիական աղպաց գեղ
յարեմուտս:

Հինգերորդէն ցՊՎ. Գործարարից մէջ մտնումսն պատահումք կան դիտանց նկատումքս թէ ինչ ձեռք պարտ է կատարումն ըդ-
Տախմաշս՝ կամ « գաշտարակս լստիւնս », այս է զգերեզմանու-
տեղիս, և թէ ինչ պէտք է բնի պրոտերու համար, երբ մէկը դիտկի
մը զպտծ յայտչ, Վենախատարի հիմնական ակգրութեանքն մէկն է
դիտկը ամենապիտի համարել, ժամն դի յորժամ մարգս մեռանի,
Նապուչ այսր կը մտնէ նորա մարմնոյ մէջ ու կը յարձակի ևս անոր
զպչողներուն վրայ, Եւ որովհետեւ հոգը, հոգը և ջուրը ամենու-
տաբար տարեք են, չի կրնար սք թողիլ՝ աչքել զմեռնալս կամ ար-
կանել ի ջուր՝ առանց մեծամեծ պատուհաններ հրաւիրելու աշխար-
հիս վրայ, Այդպիսի ոճիւր մը ոյժ կու տայ դիւանց՝ սրբ տիրացած
են անկենդան մարմնոյն, Իսկ Նապուչի ազգեցութենէն և պղծու-
թենէն գերծ մնալու համար՝ զօրաւոր միջոց մը կայ, զոր յառաջու-
պոյն զօրծաղկելու պարտական են անոնք՝ որ դիտկի մատչելու տո-
պետլ են, Պէտք է մասնաւոր հանգամանք չուն մը՝ բերել ու մե-
ռելոյն առջև այնպէս կեցնել՝ որ անոր նայի, շուն հայեցաւածքը
զՆապուչը կը վանէ ու կը խորատակէ, Եթէ մարդ մը հպի գիտկի՝
տոտանց այդ ամենախորեւոր պայմանոյ կատարելու, կը բռնուի ի Նա-
պուչէն, և եթէ այնուհետեւ ուրիշի զպչի, այն ալ Նապուչի բնգու-
նարան կ'ըլլայ, և այսպէս հետզհետէ մինչեւ ցմատաւաներորդ այդ-
յորմէ ողորտելու համար հարկ է՝ որ ամէնքն այլ ինն գիշեր տարչ-
խարեն և ստէպ լուսացուին՝ նախ զամիպաւ և տպա ջրով:

Պարտ է դիտկը բնական ձեռի, անբեր կամ լաւ ևս տ-
պոտաւ լեբան կամ բլրոյ զապաթան վրայ յատկապէս պատրաստ-
աւած գերեզմանատեղին տանել, Տախմաշ քառակուսի և սրմնու-
փուկ պարտի լինել: Վեանէն հոգը պատշաճ խորութեամբ փորել

1. Այս անունս բծորդ է մեր լեզու-
դէլ, և լեզուսն, բառի 1, և արդի
պարսկերէն՝ տախմ կամ տախմա, որ ըստ
Պիտրանի Վաթիի նշանակէ՝ Ա, տա-
րեկրեւայ տեղի, ուր գնեն զմեռնալու
տապաններ, Ի, քարալորի մէջ կամ լեբան
վրայ շինեալ անեռակ, յորում մի քանի
դիտկ միանգամայն կը դնեն, Վ, դա-
պաղ, Ի, գերեզմանատեղի կրակապաշ-
տեղը Արտիստի մէնստի:

2. Պղծու լեռան փոխադրականութիւնը
արդիւնեւ համար՝ շունը աշապը կույն-

բուն վրայ մէկ մէկ սեաւ բիծ ունենալու
է, կամ եթէ ճեղմակ է, ականջները
դեպին ըլլալու են: Այդպէս կը պա-
հանիլ վէնդիտաւոր, բայց ըստ Պուս-
տուշիի՝ ո՛ր և է շուն կը խորատակ
զՆապուչն, բաւական է որ գիտկան
հալի, եթէ շան հայեցաւածքը մեռելոյն
միայն մագերուն կամ եղանակներուն հան-
դիպի, Նապուչը խորատակաւ շըլլար:
Անգղո, սեաւ ազգաւը, ձինն ալ կը
վանեն դնա՝ երբ սոցա տուեքը հան-
դիպի գիտկան:

և հանել է յետոյ՝ ուղիսով կամ քարով կը յատակեն: Այն կողմէն միւսը երկու ուղի պիտի ձգուի՝ որ զերար կտրեն ի միջնայայն: Կուսը արեւելից կողմը յանգող ճանապարհին ծայրը պիտի ըլլայ: Տախմային մնացած տեղումները՝ դիտուելը կը զետեղեն առանց ծածկութի, երկաթեայ կապարաներու կամ քարի վրայ, ի զիչաւ տունն ազոտուց, անգեղց և շանց և յագուտ կենդանեայ բարի արարչութեան, որ կը բաժնան պարծաթխանայ յերկրէ: Անտիոյն երեսը արեւուն դարձած պիտի ըլլայ: մողերը և ոտքերը մեծամեծ քարերու պիտի կապուին, որպէս զի չլլայ թէ խաչներ կամ պտղանք սակերտութիւնը բաժնալով ջրայ մէջ ձգեն: Անտիոյնը առ նուազն երկու պիտի ըլլան, իրարու պարանու կապում և ձևութեան քանակներու մէջ անցած: Եւսկ եթէ մեռեալը յի կին մի է, չորս անձներ պիտին: Արտա տախմային մէջ մանկու առանձին չունը երկու տեղամ կը կեցնեն դարձեալ՝ որ զիտեան նայի: ապա մասնաւոր արարողութեանը կը արժանին:

Անտիոյնը փարկարանին մէջ կրակի վրայոք վարդապետութեան ներ կան, զորս մարթ է հետագայ եղանակաւ երարակացնել: Այսպիսի քանակն սուրբ տարր մի է, նշան աստուածային գործութեան և սրբութեան: Անտիոյն կրակ արժանի է յարգանաց, ու ներելի չէ

1. Շարուն կը պատմէ 1670ին, թէ Արքանան կէս փարսան հետաւորութեամբ յարարանէ աշտարակ մի կար Յասնաշափ քաղաք, որ ամենեւէ դռնն կամ մուտք չունէր: Անդղոյք կը հանէին դրան կրակապաշտը զմեռեալն, ու մէջը կը ձգէին ի կտու ազոտուց: որոց կարգէն դուրս բազմեալ թաղաւր տեւեր էր այն կողմերը: Այդպիսի արտարակ, ներ շատ կը գտնուին նաեւ շնորհատեանի այն դասաւց մէջ՝ յորս յանակին փարսանք: Երբեմն աշտարակին մէջ երկաթեայ կապարակ մը կայ՝ որ զէպ ի միջնայայն հակակ է, և որոյ վրայ կը գրուի զիտեալ: Եւսկ քաղաքելոյ մարմնոյն, սակերտին երկաթեան մէջտեղէն վար կ'ընկնայ ու կը դիգուի աշտարակին յատակը: Տախմային մէջտեղէն ալ երբեմն փոս մը փորուած է մէկ քանի տեղաւոր խորութեամբ: այս փոսիս բաւորութիւն՝ իրարմ

մարդաշափ հետաւորութեամբ համակեղան և շրջանակաւ ջրղաններ շինուած են: զորս կը կտրեն ուրիշ ջրղաններ որ կը ձգին ի շրջապատէն ի վարդապետ: Զրդանաց մէջտեղը մէկ դիակ՝ մը միայն գեւոր: չափ տեղ թողուած է, անդ կը զետեղեն զայն՝ զլուխը դէպ ի շրջափակ որմն: Եւսկ ժամանակաց կը հաւարեն զսակերտին և կը զիզեն փոսին մէջ, որ երբ լցուի, պարս և ծածկեց զայն ու նոր տախմա մը ճարել: — Զմեռեալս՝ թաղաց և զազանաց զիչաւուն տալու սովորութիւնը: Արդուայ մէջ ալ կը տեսնուի: Արթիւն թաղաւորք իրենց պետութեան մէջ դիակը ալրերու սովորութիւնը մտուցեր էին, որ յոյժատեղի էր Զրդաշտարակեանց: (Տես Առաջինայինի Արտա՝ Աստանեանց, էջ 1): Ո՞ր Անտիո՞ւ Շարունայ-Շարուն, էջ 217:

դոյն ուզանտեղ, այս է՝ մարել: Կէթէ որ պզճէ գերակ դիակամբք կամ աղտեղութեամբք, որ տմենամեծ մեղք է, պարտ է սրտագործել դոյն անմիջապէս: Աքդարե վառել միայն վայել էր դնա ի վերայ սեղանոյ և ի պատիւ Յորձրելոյն: Եւայց Ահարամագոտ շնորհած է մարդոյ՝ որ իւր աշխարհային պիտոյիցը համար ալ ծառայեցնէ, պայմանաւ՝ որ ասն՝ խոհանոցի կամ գործարանաց մէջ վատուած կրակը որսչեալ ժամանակէ մը ետքը ազատ բոլայ ալդ գերութենէն ու տարուի հասկա՝ տարուշանին վրայ դրուի: Այս պատուէրս կատարողին արգիւնքը մեծ կը լինի յոյժ՝:

Տասկաշին կրակը տաան և վեց տեսակէ պարտի բաղկանալ. դոր օրինակ՝ բրտառի, սղիւսագործի, երկաթագործի, ներկարարի և այլն. սոցա մէջ անշրտմեշտ պէտք է գտնուի եւ մեռնաւոյց դարձ կրակ: Խէպէտ զմեռնալս ոյրելն աններելի յանգանք մի է, այսու հանդերձ այլազնէն կամ մեղսագործի գիակ ոյրելու համար ի կիր տաած կրակը յեա դժուարին արարողութեանց պարտ է տանել դնել ի վերայ ստակաշին, յանդի սա կենդանի մարմնոյ մէջ գտնուած քերմութիւնը տաած կը համարուի: Այդ բաղադրեալ հուրդ կը ներկայացնէ բնութեան զարգիւթիւնը՝ որ գհամայն կը կենդանացնէ, զորացնէ ու պայծառացուցանէ:

Իններորդ ֆարկարտին մէջ երկարորէն կը նկարագրի իննս-րեայ ապաշխարանաց եղանակը, զորս պարտի գործադրել տք՝ գիակի դպչելով ստացուած պղծութենէ և հրապուշի ազդեցութենէն ազատելու համար: Հախ դումէդ պիտի բուղէ. յետոյ բաղմի քա-րակոյաներու վրայ, որոյ բոլորաթիւ քաշանայն դիւթական շրջա-նակներ կը գճէ հողոյն վրայ, և մէկ քարակոյտէն միւսը երթալու տակնը մարմինը պիտի շփէ զումիդու, ապա աւաղով. և հուսկ յետոյ լուանայ ջրով: Գումիդու սրտեւելու տխրութիւնդ անշուշտ շատ շին ժամանակէ մնայած էր. կովը նախին Արեւայ յոյժ սրբ-բողան կենդանին էր, վառն որոյ և անոր մէջը սրբարար և օգ-տաւէտ համարած էին: Վիտելի է տակայն՝ որ Աքիք ամպի ալ կով կ'ըսէին. մեթէ անձրեւի կամ ամպի ջուրը յետոյ կովու միգի՝ փոխուեցաւ:

Տասներորդ ֆարկարտը՝ հաղուշի ազդեցութենէն ազատելու հա-մար սոգթներ կը սահմանէ: Մեռաւաններորդը՝ բնակարանները, արջաուր և ոչխարը սրբելու համար պէտք եղած ազոթները կը ցուցանէ:

Երկուստասներորդին մէջ սահմանեալ են՝ թէ քանի որ պարտ է սուգ ունել հօր, մօր և ուրիշ ազգականաց համար: Եթէ հանդուգեալն իւր բնական մահուամբ և արդար մեռած է, սղոյ օրերը կ'իստի չափ նուազ են՝ քան երբ մեղաց մէջ կամ անձնուսպանուած եամբ: գրաւի ի կենաց:

ԺԿ և ԺԴ. ֆարկարտները կը խօսին չանց և չնժրեաց՝ վրայ, զորս պէտք չէ շարաշար գործածել, վիրաւարել, խեղել, անտիւ ձգել և մեղցնել: Եթէ ոք այգպիտի յանցանք մը գործէ՝ խառն կը պատմուի: Մանաւանդ չնժրի մը սպաննելը սուկալի կ'ընեն մի է, վասն զի այդ կենդոնին հազար արու և հազար էջ չանց ոգին ունի իւր մէջը: Ոճրագործը պարտի կամ հազար զոն բմգել խաբարեալ, և կամ տասն հազար միաստկար կենդանիս սպաննել, որպէս օձ, մուկն, մողէզ, գորտ, մըջիւն և այլն, և տասն հազար բնոնս փայտի կրել ի կրակատունս:

Հաւնը մեծ տեղի մը բռնած է մազղեղն գլնի մէջ. որչափ որ այլանդակ երևի մեկ այն կարեւորութիւնը՝ զոր կու տային նախնի Պարսկեր այդ անասնոյդ, նոցա զազափարաց համաձայն էր: Ընտրութիւնը յարասն պատկրաղմ մի էր բնոյ մէջ բարի և չար աբարածոց. արդ շուքը ոչ միայն կը պահպանէ դիւր տէրն և նորս գոնձերը, այլ և դոնդեայս և զհօտս ոչխարաց և զհասս՝ որք Ոհուրայ արարածքն են, գրնակարանս, գազարակս և դուռնս՝ որք Բաղայայ հաճոյտրն փայլքն են: Անդանի մը՝ որ այգքոն նշանուոր ծառայութիւններ կը մատուցանէ բարի արարչութեան, մեծ խնամոց և յարգանաց արժանի կը թուէր և Ոհուրամագաոյ յոյժ սիրելի: Շնժրին, աղուէսը, ողնին՝ շան այլ և այլ տեսակները համարեալ էին: շան մեռելատին մարդկային գիտկի չափ փառնպաւոր և պղծիչ էր:

ԺԵ. ֆարկարտն զուցանէ բնոյսնու կոչումս յանցանքն և նոցա պատիժները: Մազղեղանը գենադորձ բնոյր, պահապան

1. Անձնուսպանութիւնը մարկարգան

Իսկ Պ. Հարկեզ՝ Castor Մեջնագա-

մահու արժանի կամ մահացու կոչումս մեղքերն և, որպէս և ընտրութիւն, որք զհոյրն փնջեցնեն ուղղակի ի դժոխս:

2. Անհաղայի մէջ գործածուած անունն է իւրաք, գոր Պ. Հուկ Nater dog և Nater գազը, Loure կը թարգմանէ,

բեան մատենից մէջ՝ պաւար-խառն, որ է ջրոյ պաւար, և Պ. Լուեզ թարգմանէ բարաւ Loure, castor. Անգղիարէն beaver նշանակէ Castor Sess Մանես-խառն օճայց աւելի հասանքն: Անհաղայի պաշտպանած անասունը Loure է:

շան կարծր տակը կամ փնաստկար ուտելիք սուսողը, ծոցսը շան զարնողը լվելողանոս են:

ԺՁ Փարկարտը կը վերարերի զաշտանկի, զոր պարտ է տնէն դուրս և ի կրակէ և ի բարամոնց հեռի տեղ մը բնակեցնել, և կերակուր պաշտել նմա երկաթեայ կամ կապարեայ անարզ սպուսուք: Ախլիւնան վարդապետը որ Ազատ դնացեր էր, կը պատմէր մեզ՝ թէ կրակապաշտք մինչև ցայժմ կը բնակեցնեն զզաշտանիկն առանձին խուղի մը մէջ՝ որ ամենեկին հազորգակցութիւն չունի տան հետ. անդ ոչ զարեղակն պիտի տեսնէ, ոչ զաստեղս և ոչ զանասուն. ոչ որ պիտի խօսի ընդ նմա: Մէկ քանի օր փնտլէ ետքը՝ նախ զամիդաւ, և ապա պարզ և անուշահոտ ջրերով կը լուացուի և տուն կը վերադառնայ:

ԺԼ Փարկարտը կը տնօրինէ այն աղօթները՝ զորս պարտ է առնել եղունց կամ մազ կտրելու առեն, և թէ պատշաճ աղօթքն չդրուցուին, կտրուած եղունգներն և մազերն ահաւոր զէնքեր կ'ըլլան դիւտց ձեռքը՝ բարի արարչութիւնը վեր ի վայր ընելու համար. մինչև անգամ ամպք և հողմունք ունձրեւ բերել կ'արգելուին յեղանակին: Անշուշտ այդ դադափարզ ալ կը հետեւէր այն վարդապետութենէն, թէ որ ինչ երանէ ի մարմնոյ՝ պիտի է և պատկանի Արշմենի: Կտրուած հերը և եղունգները մեծ գողչութեամբ գաղաղնի և մեկուսի տեղ մի պարտ է թաղել ի հող, որոշեալ խորութեամբ բացուած երեք ծակի մէջ, կարդալով այն աղօթներն որ գնտա դիւտց իշխանութենէն սղատ կը պահեն, և ծակերուն բռն լորտիքն վեց կամ ինն շրջանակս գծել:

ԺԲ Փարկարտին մէջ Ահուրամագաս կ'ըսէ Զրադաշտայ. « Կն բողբումք՝ որ զքահանայական փանդամն, դիւրափողարարն՝ և լողբարամունս կը կրեն, սակայն մերկ են ի գենէս. մի անուաներ գնտա քահանայս. նա որ զգիշերն ի բուն քնով կ'ոնցնէ՝ առանց աղօթից և առանց կրօնական պարտքերն ընելու, նա որ ոչ ուսանի զօրէնս և ոչ կատարէ դասմանեալ կարգս պաշտամանց, չէ « տարաւս » (կրակաքուրմ):

Ահուրամագաս Բարօտար թռչնոյ (աքաղաղի) զովհաւր կ'ընէ, որ ի ծագել այդուն կ'աղարակէ. « Զարթիր մահկանացու, օրհնէ դարբութիւն որ ամենէն թանկագին բանն է. չի վաշկեր քեզ երկար քուն » և այլն:

1. Տեսակ մի գաւազան էր ճէֆները մեռցնելու. միանգամայն և նշան յաւանդութեան:

Իրութիւնը այսօր Սրբաօջա հրեշտակին աշտղին լսիտէն սարսու-
փոծ, կը յայտնէ նմա զմեղաւորսն՝ որոց հետ խառնակելով կ'ա-
ծեցնէ զսերունդ իւր. նա որ բնաւ նոր գգեսա չի տար՝ յորժամ
խնդրեն ի նմանէ. նա որ կը ժիզէ օտից ծայրէն միայն ոտնաշափ
մի հետաւորութեամբ... Այդ Երկու յանցանաց քառութիւն կայ-
րայց երբ ոմն տաան և Հինգ տարեկանէ տելի բլլալով, պոռնկի
հետ սոնչութիւն ունենայ, նմա քառութիւն չկայ. այդպիսին իսպառ
կորուսեալ է և պիզծ:

Իսկ Ահուրամազդայ ածենէն տելի ասելին՝ Երբ մագղական
մը ամուսնանայ ընդ զիւսպաշտի, երբ մէկը գիտութեամբ մերձե-
նայ դաշտանելի. այս վերջինս՝ յանցանացը քառութեան համար
պարտի հազար ոչխարս նուիրել, տալ քաշանային սոցա որոշեալ
մատունքը, որպէս զի կրակի հարակ բլլան. հազար բեռինս փայտի
բերել կրակի. երեսուն կամուրջ հաստատել. հազար խթան և հա-
զար հարուած խարաղանի (սրտաշարարմա) ըմպել:

Ի՞նչ ֆորեւարտին մէջ կը աւանանք՝ թէ մահադործ դիւսպեան
Անկրո-Մարինուշ խաղայ զայ ի հիւսիս և կը պատուիրէ Տրութշ
այսին Երթալ սպանանել զՋարաթուշդրա: Բայց սա Էարառ առեւ-
փախիս ազօթքը կը գրուցէ, բարի ջրերը և զմագղեզն գէնը օգնու-
թեան կը կանչէ: Տրութշ ահարեկ կը փախչի ու իւր տիրոջը դատ-
նալով « Ստախոս Անկրո-Մարինուշ, կ'ազատակէ, ալ կարելի չէ
ինձ փրակել Ջարաթուշդրայ »: Քայնեմով Անկրո-Մարինուշ ան-
ձամբ կ'ուզէ փորձել զմարդարէն. « Մի խորտակեր զիմ արարածս
ու անիծէ՛ զմագղեզն գէն և ևս զքեզ Վշտահապեօ արքային չափ կը
հոխոցենեմ »: « Մարմինս, հոգիս և կեանքս թող բամբուին յի-
րերայ, քան անիծեմ զմագղեզն գէն », կը պատասխանէ Ջարա-
թուշդրա: — « Ի՞նչ խօսքերով և որպիսի՞ գինուք կարես դու խոր-
տակել իմ արարածներս », կը հարցնէ շար Ոգին: Արամ Ջարա-
թուշդրա: « Սանցը, բաժուլը, հօման և Մագալայի բարբառած
խօսքերն իմ հոգրագոյն գէնքերս են. այս խօսքերով պիտի դար-
նեմ և խորտակեմ, ո՞չ չարագործդ Անկրո Մարինուշ: Լաբերար Ոգին
արար գնտա անտանման ժամանակին մէջ (գրուի տըտրտմէ), և
գործակից եղեն նմա անմահ Սմէաարանաքն՝ բարի կառավարիչքն
այն և բարի յարգարողքն »:

1 Անքրթիլի ժամանակի մագղեզն
հետադալ կեղտով լեռազմանել տու երէին
նմա ալդ ետրի պարբերութիւնդ « Մ-
ջարագործդ Անրիման, ածենափառ էակը

ստեղծեց զքեզ. Անտահման ժամանակը
Ջարառան արարանա՝ ստեղծեց զքեզ.
Նա ստեղծեց և զԱմշտարանս »: Աւետ-
դայի քերականութեան ծանծաղ գիտու-

Զրուգաշա տեղեկութիւններ կը խնդրէ ՄԱՀուրամագաւայ հանգերձեալ կենաց վրայ: « Երբ մէկը մեռնի՝ զեւր րոյորտիքը կը շրջին երեք դիշեր: Երրորդ զիշերուն լուսնալու ասեն, և յորժամ Միթիբա լուսնաճաննը զինուր կը բաձրանայ ի կատարս լերանց, Վիգարէշօ՝ տնուն զեն կ'ատնու գձագին, ու զկատարուից երկրէն՝ շինատուրդ ճամբայնել տնորնեայ՝ կը հասուցանէ ի կամուրջն Վինվտա: Անդ րարի զորձոց խիզճը կը ներկայանայ նմա զեղատեօիլ ասոյցդ աղջկան կերպարանօք, կը նետէ զնա ի խաւար եթէ չօրուզարձ է, իսկ եթէ րարի՝ կ'անցնէ կամբջին վրայն ու կը տանի ի լեւտն երկնային (Հարօ-պերեգաիդի) սուաջի տեղեղէն ախտոյ Ահհուրամագաւայ, ի զրախան երկնային (կարօ տմանա)՝ որ է րնա-կաթայր Ահուրայ, Ամշարանուից և տրդարոց:

Բիւն մ'անգամ՝ բաւական է յուշանելու, թէ այս պարբերութեան մէջ « անսակման ժամանակ » բառերը ոչ ուղղակիմը՝ այլ պարտական չոյով կը կրեն. սուտի և շեն կրնար տէր րաջի բլլալ: Ասկէ կարելի է դատել՝ թէ որքան անհմտ էին Ահուրայի չեղուին Փարսի վարդապետը, կրնա՞նք ևս ըսել Սասանեան Մովսէսը, որոց ասեմեն մեղացի էր անշուշտ այդ ծառ մեկնութիւնը, յորմէ և ծագած կը կարծուի Որմէղայ և Արհմենի նախածնողի, այս և Զրուանայ վարդապետութիւնը, զար կը տեսնենք իրենկայ, իշխելայ և խորենացոյ, ինչպէս և Սասանեանց ժամանակակից յոյն պատմիչաց մէջ, և որ քորթովին հակառակ է Ահաղայի սկզբանց: Ի՞նչէ նախ, նի Սարսիթը Որմէղէն հեղոյն էսկ մը ճանշնային Զրուան անուամբ, անխմանայի կ'ըլլար՝ թէ սա ինչպէս ուրիշ տեղ մը չի յիշատակիր Ահաղայի մէջ, քանի որ զրեմէն ամեն զիւրջ մէջ Ահուրամագաւայ կը ներկայանայ մեզ իբրիս անուկիղին և ինքնաղոյ Արարիչ:

1. Դիւսաղաշուից երկիր, այս է Հընդ-կատան:

2. Կար է երդ. ամսնա կամ եմանա՝ րնակատեղի, ասեն. կարօ-տմանա է որ-րեմն. Տուն լլրդոց. լլաղանա մատեն-նից մէջ այդ րաղադրեալ բառը ակրճ քարտման կրեալ է. յորմէ արդի պարսկերէն՝ كزها քարագման, որ նշանակէ « Արաշտութիւն, արժանա Աստուծոյ »: Տարակոյս չունինք՝ որ մեր « զերեղման » բառն ալ նոյն է « խաղման տեղին միտք կը բերէ զհանդերձեալ կեանս: Ինչպէս որ չեղուաց ոմանց մէջ « զժոխք » կը գործածուի անխափիր բրբե « զեղեղման, շիրիմ », միանգամայն և իբրեւ « տարս տարտս, ամադարտեալ »: Նոյնպէս ալ ուրիշ աղղեր դրախտ կամ արքայութիւն՝ կարտման յորջորջեցին զգիւհանգտեանս: — Իսկ Սանգարամեաւաց անունն է լլա-մայից մէջ Տրուժօ-տմանա որ լմարդմանի « րնակարան աշուտի կամ սուտութեան »: Ահիլ վերջերք կրնատեղան ի տուգմանա, ուստի և լլաղանա՝ Տաշաի և արդի պարսկ. Տաշաի, որ է ըծրոյ հայկ. « զժոխք » բառի՝ Արդի պարսկ. տախա-խ-ֆիրուզն նշանակէ « երկինք »: տախմա կամ տախմէ « զշիրիմ », « տեղի լմաղման », որպէս մեկնեցինք ի վերջ, և ֆիրուզն է քար պատտաւան երկնաղոյն՝ որ և կոչի բերդը:

Ի և ԻԱ ֆարկարացն ճառեն դժգոյութենէ, և ախտերը վաշնկու համար դիւթական աղօթներ կը պարունակեն: Չմարդիկ հիւանդութենէ տառջին աղաւթը փրփթա տնուն մէն է: Իսկ բժշկութեան հրեշտակն է Ախրաման, որում Ահուրամազտա խնքնին կը զրկէ դաւաճողական իւր Ղաթրեւ-Սանհա, որպէս զի դայ բումէ զարարածս իւր Անկրա-Մախնետէի հնարած 99.999 տեսակ ախտերէն:

ԺԲ

Արշաք որ Վենտիաւաթի այրեայ դուինները շատ մեծ հնութեան նշաններ կրեն, կարելի չէ ունկոյն նկատել զսա իրբիւ հաւաղատ գրութիւն Սրազաշաւայ, որ Աւթայից մէջ չի յիշեր բնաւ ոչ այն բազմապիսի պարտականութիւնները՝ զորս կը տաճմանէ Վենտիաւաթ ճշմարիտ հաւատացելոց, ոչ զիականց փերսերոյ փարզապետութիւնը՝ որք այդ Արինագրոյն շարադրուած տառեր ամենտիարեայ և հիմնական բաներ էին, և ոչ իսկ իննտրեայ քուտութիւնը՝ որ այնքան նպաստամատոյց պիտի ըլլար մեղդէական աշխարհին: Քայտ է՝ թէ Սրազաշաւ այդ սկզբունց ծանրակշռութիւն մը չէր տուած: Եւստ թէ ոչ՝ երբ կը հարցնէր Ահուրամազտայ՝ զիւայ շար ազգեցութիւնները քննելու ժիջոցները, հարկ էր գոցա նկատամար ևս պատուիրանս տալ իւր հեռեողաց, փոխան զոցա՝ նա մի միայն կրակին պայծառութենէն, Ահուրամազտայ իրեն սուրբեցուցած խօսքերուն կամ աղօթներուն զօրութենէն, հոյսազորածութեան օգտակարութենէն, և մտաց, բանից և գործոց սրբութենէն միայն կը խօսի: Սկզբունք մը կույ սակոյն հասարակ Վենտիաւաթի և Աւթայից, այս է անդրժելի նկատել զիտաւմունս և զգալիմ՝ որք Միթրա կոչուած են: Այդ սկզբան վրայ ուղեր կը հիմնել Սրազաշաւ իւր կրօնական նոր հասարակութիւնը:

Վենտիաւաթը հաւանարար նմա յաջորդոյ քաջանայագեւտաց գործն է, որք Սարաթուշդէմս՝ կը յորջորջէին, և որոց՝ ինչպէս և թաղաւորաց համար կը կարծուէր՝ թէ ուղղակի Ահուրամազտայ հետ կը խորշրդակցին և ի նմանէ պառզումներ կ'ընդունին: Վասն

1. 'Անմա գերազանցան փերթաւորութիւն է. որով զարթոնչելմօ ըսել էր: Եւստ զարթոնչելմօ կամ թաղաւորացեալներ:

որոյ և նոցա պատուիրանքն ալ հետզհետէ մեծին Զրադաշտայ քորթոթիւնոնց հաւատար պաշտելի եղան Մազգեկանց։

Կալով Եւաղից, տարակոյս չկայ թէ սորա չին կրնար բնծայել Զրադաշտայ, և ոչ իսկ նորա անմիջական յաջորդաց։ Եւաղի, ինչպէս և աւելի կործանօտ տաղքն՝ Աթրինկանք, Կաճք և այլն, Զէնասահատայի նորադոյն մասերն են։ Սոցա շարագրուած ասուեր մազգեկանութիւնը չափէ զուրս ազաւաղեր ու նոխնի բաղմաստաւորութեան յոյժ մօտեցեր էր։ Երկու գրութեան ձեռնին Եւաղի, չափակ տաղեր՝ որք պարտիկ վիպասանաց երգերն բլլալու էին, և որովք հիւսեց վերջերս Ֆերտէփին գիւր գիւցադներգութեանը։ Երբորք՝ խօսակցութիւններ ընդ Ահուրամադաւայ Ամենուն մէջ տիրող ոգին է՝ բարձրացնել զՄիթրա, զՆիշդերիյա, զԱնահիտ և գայլ հրեշտակաւ, և զնոստ համշարց և գուգաստիճան տունի Ահուրամադաւայ։ մինչև անգամ Զրադաշտայ հոշակած Գեւրադոյն Լակր մերթ ընդ մերթ պաշտօն մատուցանող կ'ըլլայ միւս դից, և Զրադաշտ ինքնին երկրպագու կր լինի նոցա։ Ի դուր կր փնտռենք այդպիսի ազնատանք Կաթայից մէջ։

Եւաղի, որ Հնդկաց Բիւրանական կոչուած զպրութեանց մասամբ իւր կր համոզատաւանեն, մեծապէս նոյաւանցին Զրադաշտայ հոտատաւ կրօնը խանգարելու և վերականգնելու գործին։ Նա տապալել էր նաեւցեր էր։ Իսկ նոցա գրութեան թուականը մօտ ի մօտայ կարելի է գնել Քրիստոսէ յառաջ Հինգերորդ դարուն սկիզբները։ Ֆրաւարտին հաշիւը կը յիշէ զԿաթգէմա՝ այս է Կաթամա Պուտաշա՝ հիմնարկողն Պուտաշայութեան։ Աւելի վկայութիւններէ գիտեմք՝ թէ Հնդկական կրօնը ծաւալիւ էր ևս Բակտրիայ մէջ։ Բայց որովհետև Պուտաշա Քրիստոսէ 543 տարի յառաջ մեռեր էր, և գոնէ հարիւր խառն տարի մը պէտք էր որ իւր կրօնքը հասնէր ու տարածուէր Բակտրիայ մէջ, Ֆրաւարտին հաշիւն թուականը կ'ըլլայ 450-400 նոխ քան զՔրիստոս։ Ասկէ աւելի վերջը գնել անհնար կր թուի, որովհետև Վրկչին թուականէն յառաջ սորա լեզուն արդէն անհետացեր էր, և Ֆրաւարտին հաշիւ ոճոյ և զաղտիարաց նկատմամբ միւս հաշիւերէն չի տարբերիր։ մինչդեռ ասոնց ամենուն լեզուն յոյժ նման է Վինտիատաւի մի քանի ֆարսիարտներուն լեզուին, ասոնց աւելի քերականական սխալներ կամ փոփոխութիւններ ունենալու։ Պատճառ մ'ալ ունինք գոնէ զյիսուոր Եւաղիւն 400էն առդին շղատելու։ Դասն զի ինչպէս որ Արտաշէս Մենմանի բեկաւորներէն յայտնի է, Միթրայ և

Սնանկության պաշտամունքը Պարսից պետութեան ամէն կողմը տարածուած էին (404-302), մինչդեռ Վշտաստեան Վարեհի բաղմաթիւ տրձանագրութեանց մէջ նոցա յիշատակութիւնը չկայ ընտրելու ։

ԺԳ

Պաշխաբիկ մատենանք յերկուս կարգա կրնան բաժանիլ ։ Ա. թարգմանութիւնք յԱւեսդայէ ։ Բ. գրութիւնք որոց Աւեսդայի լեզուաւ ընտցիր մը ձեռութիւն հասած չէ ։ Թարգմանութիւնքն ընդհանրապէս յոյժ բառական են, և սակայ ընդմիջեալ՝ Աւեսդայի բնագրօք կամ երկար լուսարանութեամբք ։ Ազատ գրութիւնքն գրեաթէ ամբողջապէս կրօնական են, մէկ քանիւն միայն պատմական վիպաց կը վերաբերին ։ Թէ թարգմանութեանց և թէ ազատ գրութեանց ամանց բազմաթիւ վերծանութիւններ ալ կան Աւեսդայեան կամ ևս արդի պարսկական տառիւք ։ Երբ բազմաթիւ ձեռագիր մը Աւեսդայի նշանագրօք գրուած է, Վանաքիտ կամ Վիւհերադերէն թարգմանութիւն մ'ալ կ'ունենայ իւր հետ շատ անգամ ։ Եթէ արդի պարսկական տառիւք գրուած ըլլայ, պարսկերէն թարգմանութեամբ բնագրիցէ ալ ըլլայ ։ Եւ և մատենաք՝ որք պարսկերէնէ զատ ուրիշ լեզուաւ չկան ։ Եւ արդի են զիսաւորաբար թիվայաք կաշուածքն, որք յիշատակարանք են արարողական կարգաց և որոշմանց և զանազան կրօնական ինքորոց ։ Բիվայաթքս ստորաբար ստի պարսկերէն բառ ունին ։ Բայց ամանք ալ այնքան խառն են արաբերէնի հետ, որքան Պարսից մաշմետական մատենագրութիւնք ։

Պաշխաբիկ թարգմանութեանց մէջ կարեորագոյնն է պաճրաբիկ Վենտիտաան, որ շուրջ 480000 բառ ունի ։ Ասկէ ետք կու գայ Պաճրաբիկ Եստման, 300000 բառ ։

Պաճրաբիկ Վիսրայտան, 3000 բառ ։

Հատուկ նշանակ. 1.530 բառ ։ Եւ Հատուկաբար թարգմանութիւն մի է Համանուն նաւթին, և յերիս ֆարկարտս կը բաժանի ։ Երոց առաջինը Աւամ-Վանու աղօթից՝ պարսկացից Համեմատ այլեւայլ գորութիւններէն կը ձառէ ։ Երկրորդ և երրորդ ֆարկարտքն կը նկարագրեն արդարաց և մեղաւորաց հոգւոց վիճակը յերիս սաւառ որ գինի մաշուան ։

1. Այս և հետագայ թիւոց մէջ ի և ոչ ի վերջաւորութիւնը զոր փառնեն համար առեալ չեն վա՛ր ։ և ։ շարկային, յատկապէս և բարդաշարիւք ։

Վերջապահ Էջովն. 53000 բառ. Են և պահլավի թարգմանութիւնք, ուրիշ գանդան Էջովնց և աւելի կարճապատ Վլաթից (նիշայիչք, կտանկարք և այլն):

Կիրակիոցան. 38000 բառ. Հատուածներ կու տայ Վեհադայի Հոսթորան նաւրէն որոյ բնագիրը կորուսեալ է, և կը լուսարանէ զնոսա պահլավի լեզուաւ: Վարդգուիւնանց և ծիսից վերաբերեալ մանրամասն պատուիրանս կը պարունակէ:

Պարճանիի սիմ խատուր՝. յաւեհայի ի պահլաւերէն տեաւի մի բառագիրք է, որ մերթ րնդ մերթ ամբողջ պարբերութիւններ ալ կը զնէ: Տասթուր Խօշանկէի տարգրեաց գոս՝ An old Zand-Pahlavi Glossary խորագրով:

Պանք աշիմ՝ այն պահլավի զրուածոց՝ որք Վեհադայեան լեզուա բնագիր չունին:

Վաճարքարտի Տիմի. 150000 բառ. Հաւաքածոյ մի է պլապիտի կրօնական պատուիրանաց:

Տիմքարտ, որ երկարագոյն պահլավի գրութիւնն է՝ 170,000 բառ, թէպէտ առաջին և երկրորդ գիրքն պակաս են: Արբորդ գիրքն կրանական խնդրոց և պարտուց վրայօք մեկնութիւններ կը պարունակէ՝ ի զիտութիւն Հաւաքացելոց և ի փորատուփն տարուհրաւանաց, և կը վերջանայ լուանային և արեգակնային տարուց նկարագրութեամբ: Վորբորդ գրքին մէջ վարդապետութիւններ կան՝ զորս ժողովեր էր Պարուխրատան անուն ոմն յայլ և այլ կրօնական մատենից, և կը պատմուի միանգամայն՝ թէ ինչ Ըանքեր ըրին թագաւորք՝ սկսեալ ի Վչգասրայ մինչև ցիւտարով Քաւատան (Ղուշրէվան), առ ի Հաւաքել և պահլաւնել գառնմային մատենագրութիւնը: Հինգերորդ գիրքը պատմական, աստեղագիտական և կրօնական պատարին խնդրոց վրայօք դատաստաններ կը պարունակէ: Վեցերորդը՝ Ձրադաշտայ նախնական կրօնին վարդապետաց, այս է Բորիտուրէլոց պատմական և բարոյական դաւանութիւնքը կը պահանէ: Եօթներորդը մաղղեզն պենի միջոքաւ կատարած հրաշքները կը պատմէ: Ութերորդ և Իններորդը հին Վեհադայի քսուն և մէկ նաւթերուն պարունակութիւնները Համառօտիւ կը յայտնէ:

1. Պարճանի կամ Քրաճանկ է հրաւեռ. սիմ է և մէկ Վեհադայի լեզուաւ, նոյնպէս և խատուր՝ պահլաւերէն: Այլովէս յորժորջեալ է հրահանգը՝ վաւն գի այլ և բկաւ բառերով կը սկսի. Հրաւ-

նորինակ բառից հաւաքածոյներ կան յԱրաբերէնէ կամ ի Պարսկերէնէ ի քնուրջերէն՝ որոցէս հիմաւոյ իւս արդեմն. թեանկի վեհայի և այլն:

Տառքուր Փէլօթանճի տպագրեց Տիեքարաի ընտղերը՝ շանդերձ Կիւնէրադերէն և Անզղիարէն թարգմանութեամբք։

Տառապանի Տիեի. բառ 30,000. իննսուն երկու հարցմանք և պատասխանիք՝ կրօնական պարտուց, պաշտամանց և զխաւց վրայ։ Հեղինակն է Տաղուր Միւռչիշար Կուտա Տաման, որ Մոյսկետան Մոսկետ էր ի Պարս և ի Կրօնն ի թաւորունին Ատղիերաի 350, այս է յամի Տեանն 1981։ Այն մակապրով աւրիչ զըշաղիր մ'աղ կայ, որ էթէ ամբողջապէս վերայդրեալ Հեղինակին երկասիրութիւնն է, 78,000 բառ կը պարունակէ։ Զառ թարգմանեց Պ. Սէլսի. 1882։ Pahlavi textis.

Շիրանուի Կումանի Վիմա. 18,000 բառ։ Վիճարանական գրութիւն մի է. յորում Հեղինակը կ'ապացուցանէ Աստուծոյ զոյաթիւնը, կը հերքէ զառարկութիւնս անասունածից և անանց, որ աւրանալով զզոյութիւն չար Ողւոյն՝ զամենայն բարի և զչար միանգամայն կը վերադնեն Աստուծոյ, և կը քննադատէ Հրէից, Քրիստոնէից և Մանիքեցոց փարգապետութիւնները։ Սա եւս թարգմանեցաւ ի ձեռն Պ. Սէլսի, (Pahlavi textis), և հրատարակեցաւ ընդ Ստատարի՝ որ մագղեղանց կրանի բրիտանիէն կանն է։

Պաւստածիչ, որ և կոչի Զանաւ աքառ՝ որ է Զանաւգէտ, 12,000 բառ։ «Հառէ զարարչադարձութենէ Ահարամագտայ, և զընդդիմակալութենէ չար Ողւոյն, և ապա զընտթենէ արարածոց ի սկզբանէ մինչև ցերատարած, այս է մինչև ցհանդերձեալ կեանս, ըստ յայանութեան որ եղև Մագղեղանց ։» Վիմաիչման գերմաներէն թարգմանութիւն մը հրատարակեց 1863ին և Պ. Կուս զի 1868ին. Պ. Սէլսդ ալ թարգմանեց յԱնգղիարէն 1880ին։

Մայնա Խրատ կամ Ողի խմաստութեան. 12,000 բառ։ Վաթաւն և երկու պատասխանիք՝ զորս առջ Ողին առ Խոհական Ոմն, յազոյս կրօնական և բարոյական և այլ զանազան խնդրոց։ Սորա բնագիրը խաղանա յեղաւազ գրուած կ'երեւի և ապա փոխադրեալ ի Բաշլաի և ի Մանարբիա։ Պ. Սէլսդ հրատարակեց զամարբիա և զրազանա օրինակն՝ շանդերձ անգղիարէն թարգմանութեամբ՝ յամին 1871։ Երկրորդ թարգմանութիւն մի Pahlavi textis հաւաքածոյին մէջ 1885ին։ Պ. Աարիէն Պարթէլմի ալ զաղղիարէն ընտիր թարգմանութիւն մի յամին 1888, Paris, Leroux։

Շայասայ յա յայասոյ. 10,000 բառ։ Ալը ցուցանէ՝ թէ ինչ էն բարի գործք և զինչ մեղք. զիականց և այլոց պղծութեանց, որպէս պարս է զպարմանի և սրբի ի նոցանէ. վերայ պատշաճ է ի

կիր տունույ գնուխրական ցտփն և դշտայիկն և այլն։ Այդ խնդիր-
ներդ Քրիստոսէրուն մէջ ալ կան։ Բայց սաա կը գտնեմք հին
վիտյութիւններ, որոց հեղինակաց երկատիրութիւնք մեզ հասած
չեն, ինչպէս և Աւետարանի նապերու հաստատմներ՝ զորս ուրիշ
մատենից մէջ չենք տեսներ։ Պէ. Վեկոյ Հրատարակեց թարգմա-
նութիւն մը 1880ին։

Արտա՝ վիրաֆի նամար, այս է Վիրք Արտավիրաֆույ. 8,800
բառ։ Արտավիրաֆոյ սրբակոյ մովսիս մի էր՝ որ եօթն օր ճանա-
պարհորդեր էր ի հանգերձեալ աշխարհն և տեսեր էր արդարոց
համար պատարասեալ վարձքը և մեղսորոց պատիմները։ միան-
գամայն և այն անորոշ վիճակը, յորում կը գտնուէին անոնք՝ ու-
րոնց մեղքն հաւատար էին ստաքինութեանց։ Վաճառք նկարագրու-
թիւնը զարմանալի նմանութիւններ ունի Տանթիի նկարագրու-
թեանց հետ։ Պաշտօնի սրինակը հանդերձ անդրաբէն թարգմա-
նութեամբ Հրատարակեցաւ յամին 1872։

Պատման Խաչոյ. 1,200 բառ։ Յայտնութիւն մի է յԱհարա-
մագաոյ առ Սրադաշտ, յորում կը պատմուին (Բազկեղն Վենի
կրած տառապանքը և ունեցած յաղթանակները Սրադաշտոյ օրէն
մինչև դիտարած աշխարհի։ Մեր ձեռքը հասած օրինակը (Բաշ-
մեաականաց յարուցած հարածանքն ալ կը յիշատակէ, ուրեմն
յայտ է՝ թէ Սրադաշտոյ սրշաւանքէն վերջը դրուած է հաւանա-
կան է սակայն որ բնագիրն աւելի հին էր ու յետոյ ձեռք խառ-
նուեցաւ։ Սրա բաղանտ օրինակներ աւելի սարածուած են։ Պ.
Վեկոյ մասը ալ անպիտակէն թարգմանութիւնը Հրատարակեց յա-
մին 1880. — Pahlavi Texts, Oxford։

Քարնամարի Արդաօլիի Բարսարան. 5,600 բառ։ Պատմութիւն
Արտաշրի և սրբոց նորա Դադհոյ, սկսեալ ի Աստանայ՝ որ էր
բառ պրտածոյը հայր Արտաշրի, մինչև յԱրմիզդ՝ որ թագաւորեաց
զինի Դադհոյ։ Բայց այս գիրքս համանուն երկատիրութենէ մը
համառոտեալ կամ քաղեալ բլլալու է, որովհետեւ այս պարբերու-
թեամբս կը սկսի. «գրեալ է ի քարնամարն բարաբուն Արտաշրի
թէ»

Ետարորի զարիբան. 3,000 բառ։ Պատմութիւն պատերազմին
զոր միկոյ Վառար արքայ ընդ Արձարայ։

1. Երբեմն ալ կը գրուի արտաշի, զոր
մտրիժ և ես ընթեռնուի Արտաշ. Ար-
տաշի նշանակէ ուղիղ, արդար, միան.

զամայն և յատուկ անուն է. տես Պ.
Հուկի Essey, ծն. յէջ 107։

«Քաղաքը Կրտնայ» և 880) բառ։ Պաղարայն անուանիքը կա-
տայ՝ Համառոտ անգեղութեամբք։

«Հրաշայիք Ալիսղան աշխարհի» և 296) բառ։

Անարի խիւրի ի քաւառում։ Արտակ կամ յետին բանք
Կաշրէփանայ արքայի։ 380) բառ։

«Պատնէն ամուսնական դաշին» և 400) բառ։ Հնադոյն ձեռա-
գիրք Յաղկերտի 627 թուականը կը կրէ. այս է 1258։

Պարնակի Մասանեան. այս է բաղդիք կամ հրահանգք ի Պաշլա-
ւերենէ ի Քաղանա, որոյ վրայ արդէն առիթ ունեցանք խօսելու։

Բայ յայդցանէ են և երեսունի շափ ցանոցան փարք երկասի-
րութիւնք։

Պաշլաւիկ թարգմանութիւնք 104,000) բառ, իսկ ազատ երկու-
սերութիւնք 413,000) բառ կը պարունակեն։ Մինչև ցարդ հնադի-
տաց կողմանէ քննադատելու և ուսումնասիրելու պաշլաւիկ գրու-
թեանց բառից համադրւածքը 517 հարցի կը հասնի ուրեմն, որ
քառասուն անգամ Պաշլաւիկի և մատասան անգամ պաշլաւիկ
վէնտիտտի շափ ըսել է։

Այսու հանդերձ պէտք չէ կարծել, թէ վերոյգրելու ցանկին մէջ
յիշատակուող գրութիւններէ դատ պաշլաւիկ և բաղանա մասնեա-
ղութիւնք ի սպառ փնտրած ըլլան։ 1878-էն ի վեր գտնուեցաւ
շատ աւելի բնորոշակ Պաշլաւիկ մը՝ որ Մեծ Պաշլաւիկ կը
կոչուի։ Պաշլաւիկ Րիփայտի մի. Սասանեան գաղափարաւորք
մի. նոյն իսկ Աւետարանի լեզուաւ այլ և այլ հասակաւորք, որք
կարուստու Կաթերու բեկորքն են, և շատ հուսանական է՝ որ սր
բառ սրէ ուրիշ ձեւադիրք ալ երեսն ելլան։

ԺԴ

Յայս փոյր քննեցինք զմաղղեական վարդապետութիւնս՝ ինչ-
պէս որ կը ներկայանան մեզ Պարսից հին մատենից մէջ։ Տեսնեք՝
թէ ինչ մեծ յեղափոխութիւն մը յատաջ յերեւ էր Զրադաշտ,
բարոյեւոյ փոխան հնդկական բազմաբնուածութեան՝ միայնայ Աս-
տուծոյ վարդապետութիւնը։ Թէ ինչպէս նորա յաջորդները հետա-
գայ դարուց մէջ արարչագործ էութիւնը յերկուս բաժանեցին, ի
բարի և ի չար, որ այնուհետեւ գրադաշտական օրինաց չիմեա-
կան ակգրութիւն եղաւ։ Այս երկու կէտից ալ բնկիւ և օգնական
տալին Պաշլաւիկաց բնագործութեան աշխատյ առատածութիւնք։

Զրադաշտայ պարզ գրութիւնը այնքան խնդրեցաւ, որ քրիստոնէայ Հայք իրաւունք սեւեխն հարցնելու իրենց Պարսկաստանէն դուրս ձուլ ուրացնող եղբարց: Այ՛րր սասանեցիք զրադաշտի անուանաւորութեան նոցա:՝

Սակայն պարսէ գիտի՛ թէ նոյն ինքն Զրադաշտայ որքէն ետքը Աւեսդայի մէջ քարոզուած վարդապետութիւնը բոցարծաւ կռակէ երկարամտեան չէ: Այդարեւ՝ Անկրո Վախնուշ համագոյ յակից վնեկով Ահուրամազտայ և անկախ ի նմանէ, միանգամայն և ունեցածագործելու կարողութիւն ունենալով, կը տարբերէր ինքն ապէս քրիստոնէութեան Պատանէն: Բայց և այնպէս նորա գրութիւնը անբաւական էր Բարի Այաթին զէմ, եթէ գիտնային մարդիկ և պոհէին ըստ պատշաճի Որմզդայ պատուիրանքը: Մնաց որ Արշմենի իշխանութիւնն ինչ որ ալ ըլլար, ժամանակաւոր էր: մեկուկ ընդհանուր յարութիւն մը վախճան պիտի տայր այդ իշխանութեան, և այնուհետեւ Ահուրամազտայ բոցործակ պիտի ինքնակաշիւք համայն տիեզերաց: Այդ յարութեան վարդապետութիւնը տրդէն բուական որոշ տեսանելի է Աւեսդայի մէջ: Բայց աւելի մանրամաստով կ'ընծայի մեզ ի Պաւսաշիշ, որ ասանդութեանց և այժմ կարսեակ չին մատենից հաւաքածայ մի է: Այդ յարութիւնը, զոր պաշտօնիկ զպրութեանք Պարսկերու կը կոչեն (անշուշտ մեր «հրաշակերտ» գոյականաբար գործածուած), յայնկայ ևս յիշատակեալ է:՝

1. Իշիշէ, Պ. 3:

2. 9000 տարի պիտի տեսէր ըստ Իշիշէ-կայ: Ըստ Պաւսաշիշի՝ 12.000, յորմէ եթէ զհզնեմը գտաւէին 3.000 տման, յոր ժամանակ արարածքն սակաւին աննիւթ թաղանձ անշարժ և անշարժելի վիճակի մը մէջ էին, երկուց էակաց կռուայն տեսնանութիւնը 1.000 տարի կ'ըլլայ: Այժմ վերջին հազարի մէջ ենք. այնուհետեւ ժամանակը պիտի ըմնայ ընդհանուր յարութեամբ մեռելոց, և երկինք և երկիր պիտի միանան, ու Արշմէ և գեղ ընալինք պիտի խորտակին:

3. Պաւսաշիշ յաշագա իսխի և Սերիթի և Իրեպենէս Լայերտաշին՝ թէ հոգսմոցսն ասեւջոմ կ'աւանդեն, թէ ըստ դասանութեան Պարսից՝ Արեւմտահայկ. յետեւ յետեւ պիտի ոչնչանայ, և

մարդիկ սոհասարակ երանութեան վիճակի մը պիտի հասնին, յորում այլ և ոչ անդեան պիտի կարօտին և ոչ ըստուեր պիտի որոնակեն. մեռեալք յաւրութեան պիտի ասեն և անմահ ըլլան, և ամենայն ինչ պիտի կարգադրուի ըստ ինքորածոց նոցա:

4. «Կարձեալ՝ Էթէ աստուծը նոգա Պարսից մահկանացուք իցին, ինքեանք յարութեան գիւղը ալն ունիցին. և մանաւանդ երեքմտեան յարսեան գորշէ պարտ յարութիւն համարել, այլ չաւրութիւն: Էջ 143: — Ինչ է անկողին երեքմտեան յարութիւնը: Մարերնիւ նախ Պատահայից կրօնական մատենին կըդիմէ՝ որ Իրիթիգարա կը կոչի. գորմարթ է թարգմանել եւ պարտակ կամ երեքմտեան: Պատահայի կրօնը, որ

Ստորադաս մագդեզն կրօնից վերջին կերպարանքն Աւետարի և այլ չին մատենից մէջ տեսածնիս չէ։ Աւետարի լեզուն արդէն Քրիստոսէ յառաջ սկսիւր էր մոռցուիլ և անհետանալ։ Ընթերցողը խաղաղամտութեանց և մեկնութեանց կը կարօտէին գայն հասկնալու համար։ Ի վերջին կէս երրորդ դարուն Մանի սնունդ ոմն Աւետարի այժմ կորուսեալ մեկնութիւն մը՝ Չանա մը՝ չիմն սոնելով, կրտ մոտադիւն դանա մը յորինելով, բացարձակ երկար մատենն դրութիւնը քարոզից։ այս է անսկզբնակից, ինքնագոյ և յաւիտենական երկու սրարչագործ Լաթիւնը՝ Բարսայ և Չարի։ Երարու բնագիմարաց և հաւատարագոր։ Այս ի Չրագաշատմանութենէ, ի Քրիստոսնէութենէ և ի Բարմատենն Սրմնաց շատ մը պաւանութիւններ աննելով և խառնելով՝ յողաւածոյ կրօն մը կարկատեց։ զամուսնութիւնը պիղծ կը համարէր և զխտանկեաց բարս

վերապանին բողոքսին հակառակն էր, երեք շորս դարաց միջոց անել և զօրանալէ յետոյ՝ ընկճեցաւ ի հայաժանացն գորս յարուցին Պրահմանը, և արտայնուսբերով ի հնդկաստանէ՝ տարածեցաւ իտարանեան ազգաց մէջ։ Բայց և այնպէս մեծ ազդեցութիւն մի ունեցեր էր Վնասյեանն կրօնից վրայ։ Պոստականի գրութեամբ մարդոյն վերջին և պերսպոզիտ նպատակն է՝ յետ այլ և այլ նոպեփոխութեանց՝ հանդիշի ի ներս յաւիտենական կամ յոյժնութիւն, զոր հիւրփաւու կը կոչէ։ այս ալ ողորմութեամբք, համբարութեամբք բարուց ուղղութեամբք, կարգութեամբք և միմեանց տիրով կը տարացուի։ Այդ էր արդեօք իշնկայ յարուրիւն կոչածը։ Կարելի է։ Բայց յայնմամ տարու և նեփադրել՝ թէ Պոստանայութիւնը շատ անելի խառնուած էր ընդ մագդեզնեան օրինաց՝ քան զոր ինչ կարենչ կու տան մեզ պատմական յիշատակարանը։

Սասանեանց ժամանակը Պահլաւի Աւետարանն իշնան վերնագրով պահպանել գրութիւն մի կար՝ որոյ համապատասխանութիւն մ'տեսնէք այժմ։ Պահլաւի լայն տեղ ի վերջ, էջ 142, և որ հանդերձեալ կենաց և ընդհանուր յարութեան նկատմամբ յայտնութիւն մի է յԱհու

բամադտայ առ Ձրագաշա։ Այդ զանազոր յերիս գիրս կամ զլուխ կը բաժանի, մագդեզնեան դպրութեանց մէջ այն գիրքը բռնած է՝ ինչ գիրք որ ունի Յովհաննու Աւետարանչի Յայտնութիւնը Սուրբ Իրոց մէջ։ Կարելի է՝ թէ Լեզնիկ այդ մատենիկ անհարկէ, զոր անելի գիրքաւ կրնար ընթերցած ըլլալ՝ քան Պոստականի բազմահատոր գրութիւնը, որոյ մարդակալութիւնը չի համարուիր։ Երբ մագդեզնեան դպրութեանց։

Շատ Աւետարի, արարչագործութիւնը որոշ նպատակ մի ունի, այս և իրմզկայ հնար և միջոց պատրաստել առ ի խորատակել զԱրմէն։ Աշխարհ 9000 տարի պիտի անէ։ Ստանի շրջանը Ձրագաշտաւ կը գտնի։ առ դիտց զորութիւնը կորորեց, քայց չկարողացաւ բնաջինջ րնել զնոսա, վասն որոյ կոխը կը շտրունակուի։ Ի սերմանէ Ձրագաշտայ, զոր Անահիտ ժողոված պահած է, յետ ժամանակաց 1600 տարի ետք, որ քստ հաշուոյ մագդեզնեաց՝ յամէ Տեառն 1103 նոր մարգարէ մը պիտի ծնանի Իուրընէդարաւ անուն, որ զառարածս իրենց պատշաճ վիճակին պիտի դարձնէ, և որում պիտի հաղանդին իտարք։ Ստարաքի և շոգմանեցիք։ Բայտանէ 1593 թին։ Երկրորդ մարգարէ մը պիտի

կը Զատուպոլէր: Զեպմանկին կենդանութեան տակնը այդ նոր տարանդդ փայլեցաւ յորժ և ստարածեցաւ: Բայց յետոյ թէ ուղղափառ մողղեկանց և թէ քրիստոնէից կողմանէ իբրև մոլորութիւն դատաւարաւեցաւ¹:

Սահայն մողք կը մեթմէին այդ բացորձակ վարդապետութիւնդ. ու մեծ տակաւթեամբ կը հայածէին զգանդիկս²: Ինչ սաւատաւութեան միութիւնը պաշտպանելու համար ձեռք առին հաւանորէն շին տանպութիւն մը, որ մողղեկանեութեան տկարացած և երեսէ ընկած ժամանակները ձեռքած կը, և բաւ ոլում Որսիդ և Արշմէն չէին ինքնագոյ, այլ ծնունդք ստելի հնազոյն Լադի միոյ՝ զոր Զյուան կը կոչէին: Արդի Փարսիք ևս կը նկատեն զԶյուան իբրև հիմնական և աներկրայելի զուսմութիւն հաստատոյ իւրեանց³: Բայց առկէ յատուղ տեսունք, թէ ինչպէս Ահա-

ձեանի՝ Խորշաման, որ ուրիշ բարեկարգութիւններ պիտի ընէ: Զուակ յետոյ երբորդ մը՝ Ոռշիոս՝ «Վեհագոյն քան զամենայն մարմնաւորս»: Սա մեծ պատարագ մը պիտի նստիլ և յետոյն ուրբաւեց ընկերակցութեամբ ինքն ալ: Եւ տանիլն ինքն, — որք անդոտին ի սկզբանէ խաղաղական ընդ մէջ կը տպանեն այդ հրաշափառ պաշտոնին: Եւ մենայն մարդ պիտի վերածնի և նոր մարմին զոյննո՝ հասուն և կատարեալ, արք՝ քառասուն տարեկան, իսկ մանկուց տաւան և հինգ տարեկան հասակի մէջ. ամէնքը մազդնցն օրէնքը պիտի գտան. նին, և այնուհետեւ բարի խորհուրդս, բարի խօսս և բարի դործս և նմ պիտի տեսնան: Մեռելոց յարութեամբն ըստ ոգիք ընալիլ պիտի ըլլան: Արշմէն և Ոռշ (Արշի Տոնաք Պիւրասը) միայն պիտի մնան: Պիշ մը վերջը Ոռշ հալեալ պղնձոյ մէջ պիտի ալքի և սպասի: Արշմէն ալ պիտի գահալի զժողովոյ անգործողը՝ որ բոցեքու մէջ պիտի անհետանայ, և աշխարհս պիտի արքի յամենայն պղծութեան:

Այդ և անշուշտ լրանկայ անարկած յարութիւնը, որ ըստ մազդնցն մատենից, յաջորդարար երկր մարդարէից ձեռք պիտի կատարուի: Իսկ երբեք

տեսն զբացքի վրիպակ է և փոխան սարս երբեմեան կամ երկրմեան տակ պարտ է ընթիւնուել:

1. Բայց զի Մանի կամեցաւ վերագոյն քան զնոցայն մազդեկանդ կնդ. ձեռք վարս յուղանել՝ թէ ամենեւ իսկ ակասութիւն կարեաց զանկութեանց իցէ, և ոչ քան զնոցայն միայն՝ այլ և քան զաւանանայն քէշից, ուստի յանգիմանեալ յաղկանց խաղաղաց ժողովոյն մահուամբ պակասեցաւ ի կենաց: Այնիկ, 117:

2. Լրանիկ, էջ 116:

3. Զալակատը արարացի մատենադիրն հարատեանի որ 1153ին մեռաւ ի Պաղատա, իւր Բագագ Ոգոյն և Աղանդոյ գրքին մէջ կ'ըսէ՝ թէ Մոգք յայլ և այլ հերձուած քաջանեալ են. զոր օրինակ Մագստալեանք՝ որ հոգեփոխութեան հաւատան Պրահմանաց և Պուտուհայանց պէս. Քալամարդեանք՝ որք կը հաւատան թէ աստուածային յայտնութիւն մը և գահ է աստիւրն մարդոյ, զոր Փարսիք կ'ալոմարտ կը կոչեն. Զրուանեանք՝ որք կը գտանին զԶյուան Ռաւրանս, այս է Անուրն ժամանակ, իբրև Վերագոյն Լադի: Այդ երեք վարդապետութիւնք ալ հին մատենաներէ ծաար ըլլալով, ուրիշ կրօններէ տեսուն ևն:

դայ Երկու յոսից քերականարէն յայտնապէս օխտը մեկնութիւն մը գոյութիւն կամ հաստատութիւն տուեր էր այդ Լաւին, որոյ յիշատակութիւնն անգամ կարելի չէ գտնել ի նախնի մասնաճիւղ Այսու ամենայնիւ տարակրպ չկայ՝ թէ այդ վարդապետութիւնը առհասարակ ընդունուած էր Սասանեանց օրերը, որուն մանրամասն քաղաքութիւն մի ունինք Միհրնէրսեհի նամակին, և առհար ի և Երկարօրէն Լիզնիայ Կրկրորդ գրքին սկիզբը։ Այդ Զրուան կամ Զարուան, որոյ համար Լիզնիկ կ'ըսէ թէ « բախտ » կամ « փառք » կը թարգմանէ, և զոր՝ ըստ վկայութեան յայն մասնէն ուղղին Դամասկոսի, մագուց մէկ մասը « միջոց, տարածութիւն », և միւսները « ժամանակ » կ'իմանային, այժմ ստուգապէս հաստատուող է՝ թէ « ժամանակ » կը նշանակէ։ Սա յաշտ տոնէր գնուողը տմ, որպէս թէ (Սրմիզդ (այս է ոգի ամենիմաստ) ծնանի. բայց երբ հազար տարի անցաւ ու արգիւնք մը չերեւցաւ, սկսաւ տարակուսիլ՝ թէ արդեօք ի զուր յաշտ տոնէր. յայնժամ երկուս գտաւս յղացաւ։ Սրմիզդ և Արհմե, այս է Ահուրամադաւ և Անկրո մախնիւն. առաջինն՝ ի յաշտն տոնելոյ ծնունդ բարեպաշտութեան, և երկրորդն ի յերկուանալոյ տնտի՝ ծնունդ թերահաւատութեան։ Իւ որովհետեւ ուխտեր էր՝ թէ որ սը ի նոցանէ տալ գայ, գնաւ թողաւոր կարգէ, չկրցաւ ջրի գոխան, և հովառակ կամայն տախաւեցաւ, տալու գթազաւորութիւնն ինն հազար տարի յԱրհմե՝ որ նախ քան զ(Սրմիզդ պատառեր էր զարգանդն, կացուցեալ զ(Սրմիզդ ի վերայ նորա, և յետ ինն հազար տարւոյ Սրմիզդ բացառակ ախտի թագաւորէ, և ինչ որ կամենայ՝ բնէ՝ ։

Թէպէտ Լիզնիկ հուսատրուպէս երկուամասեան կ'ուզէ համարել գոյտնելն Մանեայ և զքէշն մոզուց, գիւրին է սպաքուցանել՝ թէ նոյն իսկ իւր տոնէր մաղղեցն օրինաց մէջ Արհմե կարաւորութիւնը

1. Այդպէս և Մագառեւաւայ եպիսկոպոս Բեռնգորոս (350-428, որ գիշը մը շարադրած էր մագաղան (կրկնաց վրայ, և ուղղեր էր պաշտ կայազգի Մասթոմիոս անուն մէկու մը՝ որ քարեպիսկոպոսի պաշտօնն կը վարէր։ Անն Մարգէն իրաւամբ կը կարծէ՝ թէ Մասթոմիոսը Մաշկեոցն է. յայց գործաւորաբար Բեռնգորեայ գրութիւնը կորուսեալ է, և միայն ընդամովսէն վերստին մը յայտնաւորեալ պահան է մեզ։

2. Տես Լիզնիկ, 115 — Միհրնէրսեհի նամակին մէջ փոխանակ 9000 տարւոյ, միայն 1000 տարի դուռն է՝ որ պաշտօնի ախտ կը թնոյր. քանզի Պունտահիշն ևս (տես գր. Ա. 18, 19, 20. 9000 տարի կը հաշուէ երկուց հոսքուց կոխը, զստ համարելով անկէ առջի 3000 տարին՝ յարում արարածքն սակաւ ին անմարմին էին և անկերպութեան։

Հաստատար չէր Արմիզդին։ Չար Ագին ոչ ամենազէտ է, ոչ ամենա-
կարող¹։ մանասանդ թէ՛ տգէտ է յոյժ, քանզի Արմիզդայ գոյու-
թեանն յայնժամ՝ միայն տեղեակ եղև, երբ յանդնդոց ելլելով տե-
սու պոյս²։ Կանխադէտ չէ՝ եթէ Արմիզդ չյայտնէ նմա զհանգեր-
ձեայս³։ Իւր արտաածքն պիտի ոչնչանան յառար մեծի յարու-
թեան⁴։ Իւ ինքն իսկ պիտի անկարողանայ և ոչնչանայ։ Չի
կրնար երբէք միանգամայն երկու տեղ զտնուիլ, և զայն միայն կը
տեսնէ որում ներկայ է։ Այդ տեսակէտօք Արհմն յոյժ ստորե կը
զտնուի Աադայելէն՝ զոր շատ աւելի հոնճարեղ և բազմաբեր էակ
մը կ'երեւակոյնմք։ Վերստոնէութեան Վիւտպետին վրայ տուաւ-
լութիւն մի ունի, այն է կարողութիւն ատեղծելու զգեւս և գիմաստկոր
արարածս, մէկ մ'այ ինն Հադար տարուան միջոցին մէջ Արմիզդ ան-
դոր կ'երեկի զայն խորտակելու, որով և ստիպեալ Հանգուրթելու և
կրելու նորա չարիքը և փռաները։ Մոզդեղն Վեհի չար Լափը սո-
կայն մշտատե չէ։ մինչ քրիստոնէութեան մէջ յուխեանա պիտի
մնայ։ Ապա ուրեմն ընդդիմակայ Լափի՝ այս է Արհմնի գոյաթիւնը
բաւական չէ երկարմտեան համարել տալու համար Յազկերտ Կը-
կըրպի ժամանակի պարսկական գէնը, ինչպէս որ Աադայելի ներ-
կայութիւնը չի կրնար երկարմտեան ընել զքրիստոնէութիւն։

Իսայ Չրսանայ վարդապետութենէն զտո՝ են և ոչ ստիպու ու-
ռտալիք և կարկատեք, որք ինա հիմունք չունին մատենից մէջ։
Արդէն տեսնք՝ թէ Աւետայի վերջին գրեանք որքան հեռացեր
էին սկզբնական դրոց պարզութենէն։ Այդ աղաւազումը չարանա-
կեր էր Պարթեաց՝ և նոյն ինքն Սասանեանց օրերը։ Աւետայի
իզուն բարբոթին անիմանալի եղած էր, պահլաթի թարգմանու-
թիւնք, մեկնութիւնք և հեղինակութիւնքն ալ, սոցոս գրութեան
կոճոտ եղանակին պատճառաւ՝ խիստ շատերուն համար անմատ-
չելի էին։ աւելցնենք ևս Պարսից անհոնգարա երեսակայութիւնը,
որ նորանոր սղանդներ և կրօններ հնարելու միշտ պատրաստական
գտնուած է։ ու այն տուն կը հասկնամք՝ թէ ինչպէս ծնած բը-
յուրու են այն անհեթեթ և հակասական աղճատանքը, որք Եզիւէի
մէջ համառօտիւ յիշատակուած են մերթ ընդ մերթ, և զորս Եզ-
նիկ երկարօրէն կը պատմէ ու կը ծանակէ։ Իւ քանզի ընդ պրով
չեն կրօնքն, կ'ըսէ Կիզիկ, երբեմն զայն տան և այնու խարեն, և
երբեմն գայս՝ և սովին պատրեն զտիմարս⁵։

1. Պարսաւիշի, ԳԻ. ԻԿ. 16.

2. Նոյն, ԳԻ. ԻԿ. 3, 9.

3. Նոյն, ԳԻ. ԻԿ. 21.

4. Նոյն, ԳԻ. ԻԿ. 3, ԳԻ. Լ. 32.

5. Էջ 142.

Այսպէս Արմիզդ զերկին և զերկիր և զիւր արարածս ստեղծելէ ետքը՝ զանոնք իտաւարի մէջ ձգեր էր: Ապնժամ ի խորհուրդ կոչէ Արշմն զգեաւ. « Այնչ օգուտ է Արմիզդի, առէ, զի այնպիսի զեղեցիկ արարածս արար, և ի խաւարի կան, զի լոյս ոչ դիտաց տոնել: արդ եթէ իմաստուն էր, լնդ մօրն մտանէր, և արեկտէն որդի լինէր: և ընդ քեռն անկանէր, և լուսին ծնանէր » և պատուէր տայր Արշմն զի մի ոք զխորհուրդն ի վեր հանցէ: »

Վարդապետն զհերկն մին՝ Մաշմի, կը յաւելլու Այնիկ, այդ պատուերիդ շանսար և կ'երթնայ անմիջապէս յայտնելու զգապանի խորհուրդն սոս Արմիզդ. որով սա կտրող կը լինի ստեղծել զարեկտն և զլուսին: Այդ բանդադուշանոց վրայ պարսիկ իմաստանոց մէկը աւելի կարեւոր վարդապետութիւն մը կը հիմնէ, աւելով թէ Միհր տաստաւած « մայրամին է ի մարգկանէ և թագաւոր տաստաւածապաւսի » և այս է « ի մայրենի առականաց » և իսկ զլուսինն ի քեռական առականաց արարելով համարեցան, զի ընդ այն հայեցեալ ազգին՝ ի նոյն պղծութիւնս անխտիր լինիցին: »

Կստ ազգակցաց մէջ ամուսնութիւնը իրեն յոյժ գովելի և շատ հաւատ ցործ մը պատուիրեալ է որդարեւ Աւետարայի մէջ, բայց տրեկտիւն և լուսնոյ այդ եղանակաւ ստեղծիլը ստոր է ամենեկին ի դրոյց. վասն որոյ Այնիկ յանիրտի կ'ընծայէ գառապելից Զրաւ պաշտայ:

Առք ստեղծն տարրեր կ'ըմբռնէին արեկտան արարչութիւնը, Արշմն ձաշէ հրաւիրեր էր զԱրմիզդ. « Եկեալ Արմիզդի՝ շխմեցաւ զհաշն ուտել, եթէ ոչ նոյն որդիքն նոցա կտուիցին, և ի խեթկէլ որդւոյն Արշմնի գորգին Արմիզդի, ի խնկիր ևզին դատաւորի և ոչ գտին: ասպա Երեկտին միանդամայն, առեալ որորին զարեկտն, զի լիցի նոցա դատաւոր »: »

Է. Մաշմեայ այդ Էրախտեալք Գեա խաբէն Աարսիկը տարին Երեցս զսհա կը մատուցանէին Նմա. Այնիկ, 110: Այնկայ Մաշմի կոշած գեւն Ահուրամազտայ առաջին համհարդն և խորհրդականն է՝ վրհամամոս, որ Աւետարայի մէջ Էրաքեմն սոսկ Մաշմ կամ Մաշմաւ ալ կը կոչի, շէ նա ընկեր և օգնական Արշմնի. այլ բարի միտքն Ահուրայ: Տես ի վերոյ էջ 107:

Զ. Այնիկ. Բ. 131

Էրեկտ. Էրեկտի

Ը. Այնիկ. էջ 122 123 և 111: Տես և ծանօթ. Այնիկ, Բ. 35:

Է. Այնիկ. Էրաքեմալ և Նոքա. Հե. խմանսք Սաւաջ ծնունդս աստուածոց բազմաց ասեն. և սորա Մարկիոնը՝ յամուսնութեանէ որեւայն աստուածոց և Հիւրայ ասեն արարեալ զամենայն արարածս. և զինչ աւելի իցին յան ըզմոդս որք յամուսնութեանէ զեւն պատուածս իրեանց. էջ 252:

Ը. Այնիկ. էջ 110:

Որիչ տոտապել մ'ալ յատաջ կը բերէ մեզ կշնիկ: Պար-
ձեալ և միտ ևս առնել, թէ իբրեւ մեռածներ Որմիզդ՝ զսերմն իւր
յաղբիւր մի տրիկ, և մօտ ի վտխճուն՝ յայն սերմանել կոչս մի ծնա-
նելոց է. և ի նմանէ որդի եղեալ՝ Հարկանէ զբազումս ի զօրացն
Արշմենի. և երկու ևս նոյնպիսիք նոյնզունակ եղեալք Հարկանեն
գնորս զօրսն և սպառեն՝ 31

ԺԵ

Պարտաւունք և իբեք Մագդեղն Ղենի:

Եթէ արդի Պարտաւունքի մէջ խուզարկելու ելանէինք՝ թէ
ինչ էին այն պաշտամունքն և արարողութիւնքն զորս տնքան
բռնութեամբ և յամատութեամբ կ'ուզէր կատարել աւալ Քաղկերս
Երկրորդ, մեր անկապութիւնը ի դերեւ կ'եցէր: Այն գէնը՝ զոր
ծառարկու համար բանականք քաղեցին ի Հայս, ոչ միայն բնաջինջ
եղած է հոյկական յարձրուանդակէն, այլ և նոյն խալ իւր բնա-
դաւառին մէջ՝ անշքացեալ և մերկացեալ ի Հոնգերձանացն՝ ան-
ճոնտչելի և տնտրդ կը մնայ: Եթէ ի մաղղեղանց բաղմամբով
հատած մը Հետն առնելով գնախնի սրբազան և կրօնական մա-
տեանս, զազթած չլինէր ի Հնդիկս, ուր ուղատարէն կարողացաւ
կանգնել կրակատունս, կամ՝ սրպէս սախ՝ զրուս կամ տաճարս
Միհրայ, և կատարել զամենայն կրօնական կարգս սրպէս ի ժա-
մանակս Արտափրաֆայ, միք նոցա նկատմամբ յոյժ անօտր զի-
սութիւն մը պիտի ունենայինք: Հայ մատենագիրք — հաւանա-
րէն ամենուն գիտցածք և իրենց մոռցնել ուղածք չերկրորդելու
համար — Պարսից կրօնական արարողութեանց վրայ զրեւ թէ
ոչինչ կը հապարդեն մեզ: Ինչ սակայն օտարազգի երեք տեանս
տեսք և ժամանակու իրարմէ հետի վկայք՝ Սորտրոն, Անքրթիլ

1. Ելնիկ էջ 142: — Այդ երեք դա-
ւականքդ երեք մարգարէն են, որ
վերջին 2400 տարեկանուն մէջ պիտի
գան յաջորդաբար՝ վերանորոգել և սրբ-
բել զաշխարհ և յարսթիւն տալ մե-
ռելոց: Երեքն ալ՝ Եսայ Տիմարտի Երթ-
նեկորդ Պրոթ՝ Ջրադաշտայ սերմանէն և
ու Քրմիզի (սրպէս ասէ կշնիկ) պիտի
ծնանին: Այդ սերմի փառս անուն լը-

նակի մը մէջ կը մնայ. Սեպագայ լե-
զուաւ՝ Անախտ Ջուրց աստուածաշին
կը պանէ զայն. և Ջրադաշտայ շրջա-
նին լրման երեսուն տարի մնալով, կոչս
մը լճակին մէջ լուացած լուստեն լընն
պիտի խմէ և պիտի յղանայ զօտաջին
մարգարէն զԽոյշեդտար: Տես ի վերջի՝
նս. 1, յէջ 141:

Տիւ Քերտն եւ Հուկ, որք հետապօտեցին եւ մանրամասն տեղեկութիւններ թողացին: Եւ որովհետեւ Պարսիները քան զայլ հալածեալ կամ նուաճեալ ազգս նախանձախնդիր կ'երեւին նոխնի աւանգութեանց եւ պաշտամանց, եւ վերայդիւոր Երից հեզինակաց վկայութիւնքը համաձայն են իրերաց, վասն որոյ որքան ալ ահագին հալովմամբ զարուց բաժանեալ ըլլանք Ազիւէայ ժամանակէն, մարթ է արդի մագդեղանց սոխորութիւնքը եւ արարողութեանց հանդէսը քննելով հասնել ի ճշգրիտ պիտութիւն այն պաշտամանց՝ զոր եօթն հարիւր մոգք եկան հաստատել ի Հայս ի հինգերորդ զարուն՝ փոխան կարգաց եկեղեցւոյ:

Ինչպէս որ տեսնեք, այսօրուան Աւետան, ի յայ առնելով զՎինսխաստ որ նախնի Պարսից օրինակքն էր, կը պարտնակէ զՎարարաս, զՀամայս եւ զԼաւղս: Այս վերջի երեք մատենաքս կը կազմեն Պարսիներուն ժամասացութիւնքն եւ յիշարանը:

Վխարարսան առանձին գիրք մը չէ, քան երեք գլուխքն կամ բարոկքն՝ յորս կը բաժանի, այլ եւ այլ Համայնից վերջարան կամ աւարտի ազօթք կ'ըլլան: Եթէ այդ երկու մատենից վրայ առկէ յստաջ դատ դատ ճոռեցիւնք, պատճառն այն է՝ ոչ: Կամայք առանձին ալ կը պաշտօնին՝ առանց ի Վխարարասէ յաւերածաց:

Համայնքն Աւետայի ամենէն կարեւոր մասն են. զայստիկ Մագդեղունք պարտին ընթեռնուլ ստեպս Բաժանին ի 72 ձառս, յորոց 1-27 եւ 42-48 մագդեղանան արարողութեանց ծխարանն են: Երկրորդ մասը՝ 28-41, կը բաղկանայ ի Վախայից կամ ի քարաղութեանց Զրադաշտայ: Իսկ երրորդին (53-72) նպատակը որոշ չէ: Երբեմն այդ երեք մատենքդ անընդհատ կը կարդալորին. երբեմն ալ՝ ինչպէս զօհացործութեան համար, առաջին մասը միայն հըր գործածուի:

Ի Վախայից գլխիցս ետսս ազօթն երկիցս տակ պարս է. զԱլեմ փառս՝ երկուս. զԵտրս տնու փոխեա՝ չարիցս. վասն որոյ ազօթքդ անուանեալ են՝ պիշումբուդաս, քրիշումբուդաս, գարբուշումբուդաս:

Սարարան կ'ըսէ՝ Թէ Պարսիկը զխաւորապէս կրտիկ եւ Զրոյ կը գոհնէ. կրակին՝ չոր եւ առանց կեպեւոյ շերտեր տալով ի ճարակ, որոց վերայ կը գնեն սակաւիկ մի ճարպ, կը սրակեն խալով. չեն շնչեր ի կրակն, այլ կը հարմահարեն: Եթէ որ բերնովք փչէ կամ մեռելափս եւ կամ ծիւս արկանէ ի կրակն՝ մահու մեռանի:

Իսկ երբ Զուրդ գոհեն, ծովս կամ գետի մը եզերքը եւ կամ աղբերական մը քով կ'երթան, ու անդ փոս մը փորելով՝ կը գնան

զսպանդան, ուշ դնելով՝ որ շրջայ թէ պղծի մերձակայ ջուրն ա-
րեան կայրակօք: Այս դնեն կարգաւ դմիս ի վերայ մրտենայ և
զարնիի տառց, զորս մոզքն բարակ տառերու միջոցաւ կը վառեն:
և մոդական աղօթներ կարդալով՝ կը հեղուն կաթով և մեղրաւ
խառն իւղ, ոչ կրակին համ ջրին վրայ՝ այլ ի վերայ հողոյ: Այդ
աղօթներդ կ'երկարածդին յայժ, բայց մոզքն հանապաղ ունին ի
ձեռին մրտենայ տառց խաւրճ մր:

« Կատարակիւյ մէջ քանդի այս աշխարհս մեծ բազմութիւն
մ'ունի մոզույ՝ որք Pyrethri (կրակախոսք) կոչեալ են, և բազ-
մաթիւ մեհեանս նախրեալս պարսկական գից), դանակաւ շնն
փողոտեր զպատրուծակա, այլ կարճ բրաւ՝ իբրեւ լախտիւ՝ զարնելով
կը մեռցնեն:

« Զաշարար մոզր պատրուծակին միւր կը բաժնէ հանդիտա-
կանաց: մաս մի այլ իրեն կ'առնու և ապա կը հեռանայ՝ առանց
սովնելին դից բան մը թողոյ, քանդի, տանն, միայն զոգիտն ա-
նանայ կ'ուզեն գիւք, և ոչ այլ ինչ: Սակայն ըստ հեղինակաց
տմանց՝ ի թաղանդոյ մաս մ'ալ կրակը կը նետեն:

« Պարսկաստանի մէջ հոյակապ շէնքեր կան՝ որք ասորուշան
(Pyrethria) կը կոչին: Աոցա մէջտեղը՝ առատ մոխրով ծածկուած
սեղան մը կը գտնուի, որոյ վերայ մոզք գերակ միշտ վառ կը
պահեն: Յերեկները կը մտնեն անդր և ժամի մը շափ կ'աղօթեն՝
տառց խաւրճն ի վեր բռնելով գէժ յանդիման կրակին: Վախճին
թաղեայ խոյրեր ունին, որ երկու կողմանէ վար կ'իջնեն ու կը
ծածկեն զըթունս և զծնոտս »: Կերք Ժ. Ե. Գ. 13 15:

Սարարոն կը յաւերու՝ թէ պայդուսի իւր աշօքը տեսեր էր, և
թէ Անահայ և Օմանոսի (այս է՝ Վազաւմանայ կամ Պաշմանայ)
մեհենից մէջ կատարուած պաշտամունքը նոյն են: բայց չի յիշեր
բնաւ զՀամա:

Այդ տեղեկութիւնքդ Համանայն են Անքրթիւյ և Հաւկի ա-
ւելի մանրապատում նկարագրաց: վասն որոյ երից հեղինակացդ
վկայութիւնքը առաւել ևս պարզելու համար կ'ամփոփենք ստորեւ,
զասակարգելով ըստ նիւթոցն:

Մեհեան Մազդեզանց: Շատ հին ժամանակաց մէջ պարսկեք
իրենց ասորուշանները շրանց զազաթանց վրայ կը կանդնէին
զերրկօք: Տակաւ առ տակաւ կոխածոյ և մնայուն տարուշանք տ-
փորական եղան: յետոյ զնոսա յարկածածուկ շենքերով փակեցին,
որպէս պատմէ մեզ Սարարոն: Անցեալ դարուն մէջ Անքրթիւի
տեսածներն ալ ի կիւճէրոյ գմբէթայարկ էին:

Մագդէականը մեհնանը երեք զլխաւոր մասունս ունի. միջաւայրն բնդարձակ գաւիթ մի է՝ ուր կը կենան Հասարակ Հասուն տաղեալք Հանդիսի ոստեն. սորա ձախակողմն է կրակատունն (սաբաշկամ) և աջ կողմն Յաշտից տեղին (յիգէնէխանէ)։ Աթաշկաշին մէջ է սրբազան կրակի ոտբուշանն կամ բաղինը և անոր վերաբերեալ սպասքն։ Ատրուշանը երեք ռանաչափ բարձրութեամբ կճնայ անտի մի է՝ մոխրով լցեալ, և հաստատեալ քառակուսի և կէս ռանաչափ թանձրութեամբ խաբսի մը՝ վրայ՝ զոր ասօշը կը կոչեն։ Ատրուշանին քովը կը գտնուի մովսէտին կճնայ բաղմարանը, և յանկիւնս կրակատան զտրաններ՝ յորս կէ պաշեն զփայտ և զծրխտնէլիս։ Աթաշկաշը վսամական կրակն ունի՝ եթէ մեհնանդ անոր նուիրեալ է, և կամ զկրակն տաարտն՝ եթէ սոփորական կրակատուն է։ Անդ մի միայն քաշանայից ներելի է մանել, և այն ալ յետ թողլոյ ի զորս զկոշիկս և զկրկնոցս։ Հասարակ ժողովորդը վանդակեայ գոներու կոնկէն միայն կրնայ գիտել անոր ներքնաւորը։ Երկու կամ երեք մողթ գիշեր ցերեկ կը պաշեն զկրակն։ (Կրական իրաքանչիւր պաշուն կամ) նոր փայտ կը յուսելուն՝ սպոթն տանելով. ու այդ գործողութեան տակն պարսին զգէմն ծածկել փանդամու և զճեռս տասպամոր՝ ի յիգէնէխանէին կամ զոհարանին մէջ կ'ըլլան պատարաղքն և զոհագործութիւնք։ Սա երկայն քառակուսի սաւայտակ սրտէ մի է, որ փոքրիկ ջրանցիւք կը բաժանի ի գանազան մասունս, որք արփիո՞ւ կը յորջորջին։ Արքան արփիս ըլլայ յիգէնէխանէ՝ այնքան կրակաքորովք կրնան դատ գատ պատարազս մատուցանել միանդամայն։ Իւրաքանչիւր արփիտոյ աջակողմն է նստարան մը զոհարար մողին յատուկ. վիմուտաշ սեղան մի՝ արփիս՝ որոյ վրայ կը գնեն գոգատս զոհից և զգործիս, և քարէ պատուանդան մը որ կը կրէ զԱւանտ՝ այս է սրբուհիու ջրոյ կոնքը։ Ի ձախակողմն՝ ատրուշան մի փոքրիկ՝ յաշտից սեփականացեալ, որ արաշխիին կրակը կը ներկայացնէ՝ տանեց անոր հաւասարազօր լլրալու, և զոհագործութեան առթիւ միայն կը վստիւ։ Արնթեր ամա՝ զոհարար մողին և անոր ոպաւտուորին համար մէկ մէկ նստարան, և այլ վէմք՝ որոց վրայ կը դրուին պաշնտի շերտերն և կնգրուել։

Աշխարհիկ փարսիները՝ եթէ տղատ են ի սղծութենէ, կրնան մանկ յիգէնէխանէ ի ժամ յաշտից։ Եթէ գիտութեամբ նուիրա-

1. Տասարմը քաակի ձեւով լմալմպան մի է։ Ընտ թէ հայերէն « բաղին » նշան նշա-
2. Արփիս է ևս անուն սեղանոյն՝ ա- նակութիւնն ունէր. թէ իբրեւ յաշտից
բոյ վերայ դնին զոհական սպասքն։ Կար- տեղի և թէ իբրեւ սեղան։

դորժող քաջանային պիղծ սք ներկայ դանուի, պաշտամունքն սխնչ կ'ըլլան և հարկ է վերտալին սկսանել:

Պաշտանուայք կլանվա Ղախնի Նախարկայ մէջ քաջանայք առանձին դատարարդ մը չէին կազմեր, և ոչ խոյ քաջանայութիւնը ժառանգական էր: Երբև Սրինայ վարդապետ՝ տէրաբարտիդի՝ և իրբև ապաստահարկու պաշտամանց՝ արքայաւոն կը կոչուէին:

Աթրուանը իւր կոտարած պաշտանին համեմատ այլ և այլ առան ունէր.

Ա. Զատար, որ կը հայցէ զգիւս ու կ'ընթեռնու գողօթս, առ է հանգրտողին, մինչ հետեւեալներն նորա օգնականներն են:

Բ. Հուսեան՝ որ պատրաստէր զհօմա:

Գ. Սրապաւարեկա՝ սր լախու մի կը կրէր (Սրապայ գէնքը)՝ զոհագործութեան ժաման՝ առ ի վանել զգեւս. զուցէ կու ապուշ խարտնայ դործադրութեան կը հսկէր:

Դ. Անուդար՝ որ կը սրէր և կը պահէր զսրբադան անօթս:

Ե. Աղաբեկարտ՝ որ անչէջ կը պահէր զկրակ:

Ղ. Յրապերեկար՝ որ կը կրէր զանօթս:

Ը. Բաղդիսարեկ՝ որ քաւութեանց վերաբերեալ արարողութեանց կ'առաջնորդէր:

Յետոյ երբ մագաթինը խառնուեցաւ Աւետայի վարդապետութեանց հետ, քաջանայութիւնն ալ Աւետայի կարգաց և մե-

1. Աերարաբիդի՝ որ Սասանեանց ժա. մանակ ամփոփեցաւ ի ներպատ, և որ նոյն է ընդ Ատրպատ-տէիք, կը բազմանայ յերկուք բառիք. բառիդ է «պետ» որովս ի տանձա-բառիդ՝ «զեհապետ» Թեպէտ «սակ աւրու» չէր Աւետայի մէջ, բայց տէրեա՝ որ առաջնոյն առնանք կամ՝ անականը կ'երեթ, սակայ գործածուած է, և բաւաւ լծարգմանին պոյն կը մեկնէ հաւելցան բառով՝ որ կը նշանակէ «աշակերտ» կամ «այր աշխարհի» տէրաբարտիդի է ուրեք աշակերտապետ կամ զլուխ աշխարհա-կանայ: Իւ որդի պարագիւրէն բառադրոց մէջ վերտ յայ որ նշանակէ «աշակերտ» (տես Պիտրանի Գաթի և Johuson), որ կարծել կու ապլ թէ տէրեա բառի կրճատումն և աղաւաղումն ըլլայ: Սմանք մեր «վարդապետ» բառի առաջին մասը

Անարբիդ «վարդ» կամ զերմաներէն Wort բառի լծարգ կը համարին: Աւետի հասանական կը լծուի մեզ՝ որ «վարդապետ» կանաւ համանգամայն՝ նոյն բլլայ ընդ Աւետարաբիդի անուան, որոյ նշանակութիւններն ալ ամբողջապէս ունի: Ին և այլ որինակներ՝ յորա զանդիկն սե փոխուած է հայերէնի մէջ ի վա: Եթէ «վարդապետ» և «աւետարաբիդ» միևնոյն բարդեալ բառն են, մարթ է սակայն տարակուսել «աւետարա» ստուգարանութեան վրայ: Պ. Հաւել աւելի կ'ուզէ զտէրա լծարգ համարել տար-«կրակ» բառի, որով աւետարաբիդի կ'ըլլայ «կրակապետ» կամ քրմապետ, որպէս տարգման, առէ, և հաստատել քահանայ կրակի: Ըստ այլոց՝ տէրա՝ է doctrine, վարդապետութիւն:

դական մոգութեան խառնուրդ մի եղաւ: Այժմ մոգդիզն քաջանայք յերես աստիճանս բաժանին:

Ա. Տիպոսի (տապօսար), որք ոչ միայն պարտին բերնաց զխնուղ զԱւետան, այլ և մեկնել զնա: Առքա են ուսուցիչք և վարդապետք օրինաց, սաշմոնողք սպաշխարութեանց և պատուիրողք քառութեանց:

Բ. Մովսէս (մօկուս յոսիպի), որք կ'ընթեռնուն պաղօթս և աբարողութեանց կը մասնակցին, բաւական է որ զարբազան զիրս բերնաց գրուցեն, չի պահանջուիր որ հասկնան պոյն:

Գ. Հերպիս (սեքրա յաիպի) որ այժմ ստորնադայն աստիճանը կը կազմեն, սոքա պէտք եղած ուսմանքը սովորած կամ նոր քահանանք կամ քահանայութեան պատրաստուողներ են:

Իսկ սեպունայ պաշտօնեայք յերկուս միայն կը վերածին:

Ա. Զտոյտ՝ զոհարար կամ պատարագող:

Բ. Բարձի՝ սպասաւորող:

Երկուքն ժամանակ պարզ քահանային « մոգ » կ'ըսուէր. « մոգպետ » (մօկպետ) մեր եպիսկոպոսին կը համապատասխանէր: Հերս պատ կը կոչուէին վարդապետքն Սրինաց, և Մովսէսան մօկպետ՝ զենպետը կամ քահանայապետը:

Հերոգոսոսի պատմութենէն զիտենք՝ որ ո՛ր և է զոհ կամ պաշտօն առանց մոգի կատարել սրբապգծութիւն էր, և բառ վկայութեան Ալմիանոսի, մոգութիւնը Սասանեանց օրերն ալ յորդուց որդիս ժառանգական էր՝: Մոգք՝ Վեռայոց նման՝ մնացած ժողովրդեան քահանայքն, պատարաքն և պատարասկքն էին: Այժմ փարսներուն մէջ ևս քահանայութիւնը ժառանգական է. մոգական ցեղէ եղողն միայն կրնայ մոգ ըլլալ. բայց ազատ է ուրիշ վիճակ մը ընտրելու²:

Ելարդ արաշտանայ: Մագդեզն օրէնքն Սթարփանաց ծանր պարտականութիւններ կը զնեն և երկար աղօթներ կը պատուիրեն: Մովսէսը՝ կէս գիշերէն վերջը պետք է լլլայ ու կրակատունը երթայ. սնդ բարամուտքն ի ձեռին պէտք է կտրուայ նախ զՎենտիսատ, և ի ձառնի պահուն՝ այս է ի ծաղեկ արիտ՝ զՎիսրաբտա և զՆանա, այս վերջնոցս հետ կը կատարուին զոհից արարողութիւնքն: Կաշգքն՝ միայն իւրաքանչիւր զից նուիրեալ օրե-

1. Տես ցէ. Իֆե.
2. Տես Hovelacque. L'Avesta, Voroastre etc. էջ 449:

3. Աստ և ստորեւ « մոկպետ » ա նունք փարսներուն այժմ տուած նշանակութեամբը կ'իմանանք, որ Երկուքն կը համապատասխանէ:

բուն էր գրաւցութիւն: Հանտարադրեալ և պարտաւորիչ աղօթներէ գտաւ կ'ընթերցանուէն ևս զՎենետիստաւ ուր ի վանել զգեստ, կամ ի քառութիւն յանցանաց հանդիսագիր մնացեալին կամ այն աղաչաւորին՝ որ այդ ընթերցման համար վարձք հաստացած է: Ալաթաք, Լյուսնուն և Պիշտմբութաքն ուրիշ դանագան առթից մէջ ևս էր գրուցին:

Ա՛ն մի տօն ունի իւր յատուկ աղօթքը:

Յիշատ կամ Գոնադորթուրիւն, (իյտլնէ . . . Բաթմիի պաշտօնը կատարող մոփակար պարաի նախ սրբիչ գփէմ, պտտրտատի պաշտօն և դալլ սպասս, որոց զխտորներ են.

Ա. Բարամաւք (պարեմաւ և ալմօ պարտում), առանց որոյ տնէնտր է յաշտ առնել: Բարամունքն՝ զոր քաշանայն ձախ ձեռօքն ի վեր կը բռնէ, աթմաւնետ, նոնենայ և մուշալի (TAMARIS [ու]) ոտոց ուժգնապիւրկ խուրձ մի էր: Ալմօ փարսիք ոչ ևս ծառի ճիւղերէ կը կալվեն, այլ տնապագած պղնձի թելերէ՝ որոց թիւը հինգէն ցերեաւն և երեք էր տարրերի բաւ պաշտամանց. զոր սրինակ՝ սոփորական յաշալից (կապիլն) բարամաւքն քսուն և մի թել է, իսկ Վենետիստաի և Վխարաւաի ընթերցմամբ զոշադոր ծաթեանց բարամունքն երեսուն և երեք թել: Պարագոյ տունն բարամունքն մաշիկաձեւ կրկին յենարանաց վրայ պտակեցնել հարկ է: Քաշանայն որ նուիրագործէ զբարամունն՝ յամենայն պղծութենէ պարաի ազատ լինել, ու սորա յատուկ արարողութիւններն և աղօթները կատարելով, նախ կը լուայ ջրով պտտա կամ դթելս, և ապա կը պրկէ քօտաւով միով զոր քուտիկ կը կոչեն, և որ յարմաւենայ տերեւ ձեղքուած վեց բարակ ժապաւենէ կը բողկտնայ: Այս դօտիս երկիցս թելերուն բուրրութիւնը դարձնելէ ետքը կապ մը կ'ընէ, և ապա երբորդ անգամ մ'ալ դարձնելով՝ առաջին կապին ներհակ կողմը ուրիշ հանգուցիւ վերջնական կերպով կը պնգէ: Զիշտ այդ եղանակաւ կը կապուի ևս այն գօտին (քուտիք) զոր ամենայն այր հաւատացեալ և կին պարտի կրել ի մէջս իւր:

Բ. Զոտորս՝ արագան ջուր, այժմ գուշ: Մոփակար նախ կը սրբէ զանօթս յորս պիտի գրուի օրհնելու ջուրը, ասելով երիցս ցաշիւ-վօհո: Եետոյ կը լեցնէ զնոսա թակոյկին (աւանտ) ջրով և Արափիստուրայ նիւայիչին սկիզբը գրուցելով: Ապա զանօթս յերկինս կը բարձրացնէ ու կը դնէ ի վերայ Ալմիս վիմին: Կը կար-

1. Անշուշտ մեր «ջուր» բառը, զ շատ անգամ կը փոխուի Բ մ կամ Ի յ:

կրուէ, զձեռս վրանին՝ տակով երկիցս զԱհաւնս վարկեա եւ հուսկ յետոյ զվերջին մասն Աքսովիտարս արարից։

Գ. Հովնս եւ այդ հոյզդ քամկու համար պէտք եղած զործիւներն, որք են Անդ (ճաւան) Անդկաստն (տապա եւ սուլլաք), եւ Անթ մի (ճոմ փխլալէ) յորում կը քամեն զհոյզն։

Դ. Ահուտեղք (դալի), որոց մէջ կը դրուին նուէքքն կամ պատարաղք. կաթի կանք կամ տաշաք (պաշրա)։

Իսկ աղաչաւորին բերած դաճամունքն են՝ Ա. խորված միս՝ զոր մովպետը կ'որհնէ, եւ որպէս մէկ մասը կ'ուտեն արարողութեան միջոցին. Բ. նուսն, արմաւ, բրինձ, կաթ, հոտաւա բոլոր, ողզի ակզի անուշուշք, Համսի սասեր, եւ արտակա կուշուած հոյ կամ նշխար։

Տրտակա (այժմ տարուն) կը կոչի փոքրիկ, կրտ եւ տափակ նկանակներ։ Դիտակի է՝ որ Հորտէնի ի Պարսկաստան ճանապարհ հորդած տունն սովորական ուտելու հոյն ալ նոյն ձեւով կը շինուէր։ Այժմ փարսիք զտարուն տանոց հոյսի կը ցանցեն, եւ սոցա մեծութիւնը հինգ ֆրանքնոց արծաթ դրամի չափ է։

Տարունի նուիրապործութիւնը մասնաւոր արարողութեամբք կը կատարուի. այս հացերէն չորս հաւ սկուտեղի մը մէջ կը շարեն, եւ յայտցանէ միայն վրայ կը դրուի խորված միսը։ Կրտինն Տարունի նուիրապործութիւնը տաճմէին կը կատարուի. ու յայնմամ յԱրամայից ալիւալլ զուիններ կ'ընթեռնան։

Ահէլէ Համայն ոսկեղոյն կամ զեղին բոյս մի է։

Ահապործութիւնը հետագայ եղանակաւ կ'ըլլայ։

Ա. Հանդիսաղի մովպետը կը քարոզէ զիւր կատարելու զործը եւ կ'ուզերսէ զզիս որոց կ'ուզէ նուիրել զպատարաղն։

Բ. Սովպետը կ'ուսնու գրարամունա, որհնալ ջրով կը որակէ զայն ու կը կրկնէ զքարոզն եւ զազոթն։

Գ. Սովպետը կը գետնից գրարամունա եւ կ'որհնէ զպատարաղս՝ զմիս, զկաթ եւ զմիրգս։ Կրտիկնէ գրարոյն եւ զազոթն։

Դ. Այդ արհնուած նիւթոց կը յաւելու զՀովնս եւ անոր հոյզը (բարսումն), կրակի արուելու փայտը եւ զանուշաւնս, եւ իւր մտաղը մէջ կը միտցնէ զնոսա բնոյ ամենայն սուրբ խորհուրդս՝ բանս եւ զործս, զորս կը նուիրէ զինք՝ չորրորդ անգամ տակով գրարոյն եւ զազոթն։

1. Այժմ մեզ անդ փարսիք կոչու կամ կը գործածեն. տես Hovelacque, l'Avesta էջ 423։

17. Չափազործութեան սկսելէն յառաջ մովսէսը կը գտնուէր զԱհարամագտաւ և զգիտ. մինչև զարդ խնդրած էր որ նպատաւաւոր լինին զաշին, այժմ կը փառաբանէ զնոսաւ:

Չ. Յայնժամ կը մատուցանէ պատարագս և կը կարգայ դա-
նաւանս զից որոց կը նսիրէ:

Լ. Մովսէսը կը ճաշակէ մասնաւորապէս ի խորոված մուր
(մխագտաւ, որ է Աղիշէի միտ յաղածոյ), և կը հրահարէ զճան-
դխտականս որ աննք ալ մասնակցին: Ապա կ'օրհնէ զմողստըդն,
և Վիւայ և զխաղաղութից զէմ զիւթական խաղեր կ'որոտոտնէ:

Այդ նախապատրաստական արարողութիւններէ ետքը կը սկսի
բուն գոհը կամ պատարագը՝ որ է Համաւ Մովսէսը նախ կ'ըն-
թեռնու զՀամաւ հաշոյն, ապա զովորտնութիւն մը առ Համաւ, յա-
րում ժամաւ նսիրազործողը կը քամէ զհոյզն թափուկի մը մէջ,
զոր կը զետեղէ արմիս վիթին վրայ: Այնուհետև հոյզին մէկ մասը
կ'ըմպէ և ձեռքովն ալ տպատարագ քաշանային կու տայ: Ապա
մովսէսը այլևայլ աղօթներ կը կարգայ, որոց մին հաւատարմու-
թեան ուխտ մի է առ սուրբ հաւատս (Ա՛՛՛ Նաանա), երկրորդը՝
հանգստեան մագդէական օրինաց (Ի՛՛՛ Նաանա), երրորդը՝ գովարա-
նութիւն առ Ահարամագտաւ, Ահարամանս և այլ ողորդ, որոց մե-
ծարանս առ պատուիրեն զերթ. չորրորդը՝ երեք օրհներգութիւնք,
որք լուսարմութիւնք են երկց զխաւոր աղօթից, այս է Ահուհու-
մարիտ, Աշէմ-մօհու, Էնշէ-հապամ (Նաանա Ի՛՛՛-Ի՛՛՛): Սոցա
մէջտեղանքն ալ Վխարտտե այլևայլ ընթերցումք կը լինին:
Նսիրազործող քաշանայն կը վերջացնէ՝ վերադառնալ երկիցս մասաւ-
ցանելով զգահամեանս և հայցելով զոգիան զորս աղերակը էր յա-
ռաջագոյն (Նաանա Ի՛՛՛, Ի՛՛՛, Ի՛՛՛ և Ի՛՛՛): Այս անգամ Ֆրաւա-
շեաց մասնաւոր գովութիւններ կ'ընէ: Ապառի աղօթքը մուլթանք
մի է առ Ահարամագտաւ, որպէս զի խորտակէ զչարս և յաղիւ-
նակ պարգեւէ բարի արարածոց (Նաանա Ի՛՛՛), ու զոհազործու-
թիւնը կը լմնայ: Այնուհետև զմագդեգունս ամբապնդելու համար
ի հաւատս, ի Վենտիտտաւ և ի Վխարտտաւ այլևայլ պուխներ
կ'ընթեռնուին, որոց մէջտեղանքը կաթանք ալ կ'երգեն:

Այդ երկայն աղօթներդ ռոսկ ընթերցմա՛նք չէին ըլլար: Աւեա-
տան պանպան խաղերով կը զրուցուէր, որ հին տառնը աւելի
քաղմութիւն էին. միանգամայն և նուազարանօք, այս է ծնծկայիւք,
թմրկօք և սրնգօք՝ զորս ունին մինչև ցայսօր փարսիք:

ԵՂԻՇԷԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

Վ Ա Ս Ն Վ Ա Ր Դ Ա Ն Ա Յ

ԵՒ ՀԱՅՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

ԵՂԻՇԷԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ՎԱՍՆ ՎԱՐԴԱՆ ԱՅ

ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԵՐՈՋՈՒՆ

ԴԱԹԻ ԵՐԵՅՈՒ ՄԱՍԻՔՈՆԻ՝ ՀԱՅՅԵԱԼ

1. Բանն՝ փանն որոյ պատուիրեցեր՝ տրարի, ով քաջ. փանն Հայոց պատերազմին հրամայեցեր, յորում բազումք ուռարինացան քան զսակաւս: Ահա նշանադրեցի յայսմ՝ եօթն յեղանակիս, առաջին զժամանակն, երկրորդ՝ զերայն պատահումն յիշխանէն արեւելից, երրորդ, զմիաւրանութիւնն տխտին եկեղեցւոյ, չորրորդ. զերկպառտութիւնն ոմանց բաժանելոց ի նմին ուխտե, հինգերորդ՝ զյարձակումն արեւելոյց, վեցերորդ՝ զընդդիմանալն Հայոց պատերազմու, եօթներորդ՝ զյերկարումն իրայն խառնութեան:

2. Բայսմ՝ յեօթն գլխիս կարգադրեալ ե եղեալ ծոյ. լալիր պարտապմամբ զսկիզբն ե զմիջոցն ե զվտարածն.

1. Յերեցանց, որք եպիսկոպոսաց ե նախարարաց հետ ներկայ էին ի ժողովին որ զուսարեցաւ յԱրտաշատ Յ. Բ. 26. Միւրեանէի նամակին տրուելու պատահանք որոշելու համար, Պապար փարպեցին երեքին անուանը կուտայ. « Սուրբն Ղևոնդ, Խորեն ի Մընեայ ե Դաւիթ », անշուշտ Մամիկոնեանք, որոյ հրամանաւ կը գրէ իջիշէ այս պատմութիւնս. ինչպէս որ Մովսէս Խորենեային գրեւ էր Հայոց Ստամբուլմիւր

Սահակայ Բաղրատունույ ե փարպեցին՝ վահանայ Մամիկոնու զ խնդրանալս: Ղաւիթ՝ Մամիկոնեան հետ միմեմեմեմեմ մեկն ըլլալու էր թայց չգիտեմք թէ ինչ ազգականութիւն ունէր վարդանայ հետ. զուցէ հորեղբայրն կամ հօրեղբորդին էր:

2. Բանն. Միւրեմ ալս զբազմեք ե ինկողոթիւս տալ. « Զբանն » կամ « Բանն » զոր պատուիրեցեր »:

զի հանապազուրդ բնթեաննուցոյս, ընկալ գտաւարկնեացն զգաճութիւնն և զյետս կացեալցն զվառթարութիւն, ոչ յանձին կարօտութիւնն երկրաւոր առատ գիտութեան յաման, այլ այցելութիւնն՝ երկնաւոր տնտեսութեանն՝ որ մատակարարէ յառաջդիտութեամբ զհաստատումն երկուցունց կողմանցն, որ յերեւելեզքս զաներեւցլմն զուշակէ:

Յ. Այլ զու, ով մեծ ի գիտութեանն լիստածոյ, տա ինչ արգեօք հրամայեցես, յոնն եթէ հրամայիցիս լաւապաշտպանն: Որպէս երևի ինձ և յեզ՝ և այնպիկ որ զեղերեցին յիմատութիւնն՝ երկնաւոր սիրոյ և նշանակս այդ և ոչ երկրաւոր փառասիրութեանն. որպէս և տապին սմանք ի յաջ պատմագրացն. Զուգութիւնն է մայր բարեաց, անգուցութիւնն ծնող չարեաց: Որպէս և մեր խիկ հայեցեալ ի տուրք սէր քոյոյ հրամանից, ոչ ինչ զանդաղեալ վեհերեցաք հայեցեալ ի մեր տգիտութիւնն: Քանզի բազում ինչ է սրբութիւնն՝ սատար լինել անօտարութեան, որպէս ազօթք՝ գիտութեան, և սէր տուրք՝ միտքունն օգտից:

1. Արդեթիւ մէջ ալլեալ տներ կան, որոց յապաւարութիւնքն սեղմեալ ու խորթութիւն են: Ըստ մեզ հասկնալու է, « Ոչ յանձին կարօտութիւնն երկրաւոր առատ գիտութեան լիման, այլ իրեն ալլեցելութիւնն երկնաւոր տնտեսութեանն՝ որ մատակարարէ յառաջդիտութեամբ զհաստատումն երկուցունց կողմանցն յայտն աշխարհի և փառասիրելով զառաքինիս և պատու հասելով զյետս կացեալս », և այդ երեւի ի հաստատմամբ զաներեւցլմն ջուցանէ: « Զման ընդատարութիւնն մի « Հայր մերի » մեկնութեան մէջ. « Խոսի ազգակցան և ուսուցանէ զաներեւցլմն առատանութիւնն յերեւելիս, զի երևելեզքս զաներեւցլմն արքայութիւնն ծանոցես: Մատենագրութիւնք իյդիշեալ. էջ 203:

2. Իմանք մեկնեցին. « Այլ զու, ով մեծ ի գիտութեանն լիստածոյ, ինչու ինձ կը հրամայես զրեւ ալլե պատմութիւնդ, մինչ այլ քս պետք է ին հրամայես

յեզ զրեւ տալիս լաւ երև: — Ըստ մեզ՝ « առ ինչ արգեօք կը հրամայես ինձ զրեւ ալլե առատանութիւնն հաստատմանց պատմութիւնը, եթէ ոչ անոր համար՝ որ այդպիսի հոգեշահ գործոյ միայն պատճառ լինելով՝ երկնային վարձուց հրամայուիս կամ արժանանա. յոն ինչ իրդ երկնաւոր սիրոյ նշանակ է և ոչ աշխարհային կամ տոգմային փառասիրութեան. յանդի « Իսաիթ Մամիկոնէից ցեղէն էր, և յիշիչէէ ուզածը Մամիկոնեան հանաւորեց նահատակութեան պատմութիւնն. զու ալլե պատմութիւնն զրեւ տալով կ'ուզես հոշակել լմն անխաբանութիւնը Հայոց համար իբր չարեաց պատճառ եղե: »

3. Ինչոքոքսիւ տուրք. « Որպէս երևի ինձ և այնպիկ որ զեղերեցին յիմատատասիրութիւնն՝ երկնաւոր սիրոյ և ի յեզ ալլե նշանակ: »

4. Չորս և մեր բնի հրամանին թու՛մ՝ բնկալեալ, յաժարութեամբ ձեռնարկեցաք զայս ինչ, որ է մխթիթարութիւն սիրելեաց և յայս յուսացելոց, յաջարկութիւն քաջաց, կամակարութեամբ յարձակեալ ի վերայ մահունչ, առաջի տեսներով զգօրացլուին յայլմութեան՝ որ ոչ ումեք տանհար լինի լծնամութեամբ, այլ սնդ. ուսուցանել զիւր տնայարանի զօրութիւնն: Եւ ահա ու որ կամեցի՝ բնդունի իւրի զնահատակ ատրօքնի: Եւ քանզի բաղմանով իմ է նահատակութեանդ անուն, և նա բաղմուն զիմի հնարհա բաշխեաց ամենեցուն. զոր և մեծ իսկ քան դամենայն՝ սէր սուրբ յանենեղ մտաց զխանմբ:

5. Այս պարզութիւն զվերնոյն բերել զնմանութիւն, զոր և մեր ի քեզ տեսեալ, մտացաք զմեր բնութիւն: Եւ ահա վերաբերիմք բնի քեզ ճարտարով, և իւրի բարձրաթմոյն եղեալ՝ զամենայն միատակար մերկամբն օղովքս տնցանիցեմք. և վերջ ի շատե ծծեալով յանտաղկան վերին օղացն՝ տոնուցեմք զգլխութիւն ի վերութիւն անձանց և ի փառս՝ ամենայնով եկեղեցոյ: Քատի և բազում սուրբ պաշտօնեայքն դատրթութեամբ կտտարեացեն զսոքա փիծակին իւրեանց ի փառս Հօրն բարբեցուն. սր բնդ. նմին սուրբ էրբորդութիւնն ցնծացեալ բերկրիցի յանարամական յիւրում՝ էութեանն:

6. Արդ սրովհետեւ բնկալաք զհրաման պատուիրանի յաննախանձ՝ յոյրց բարուց բնութեանդ, սկսցաք ուստի արժան է սկսանել. իմէպէտ և ոչ յօժարիցեմք զթրչչուստութիւն մերոց ազգին սղբալ: Ահա ոչ բոտ կամեցարտօսըպիր սղբովք ճառաղբիմք զբոսկում՝ հարուածս, յորում պատահեցաք և մեք իսկ տկանատեաք լինելով՝:

1. Այս է վերխառս. քանի մի տող ի սուրբն բնգունի բալը նմա կը վերաբերի:

2. Ի փառս, պարսկերէն ֆարս:

3. Բաննախանձ, այս է զերծ յաշխարհային կրից կամ ի փառասիրութենէ. այս առմունքս առիցնել պարտ է կարծեմ մեր յառաջրոյ մէջ:

4. Ինչիչէ վարդանայ քարտուղար կամ զինաւորակից ըլլալուն՝ անանատես

վկայ և մասնակից եղած էր Հարատանի գլխաւոր գիպաց: Պարսկաստան ալ ցնացեր ու զՅազկերտ անձամբ տեսնել, բայց պատահեմք հանդիսակաւ որ մը կամ քանակաց դէմ ի փուշանս խաղալու ատեն, և ոչ լի՛ն իրեն ներկայօրերէր նախարարաց հետ Տեա Յ. Բ. Լ. Իսկ լի՛ն երբ ցնացեր էր Ինչիչէ ի Պարսկաստան, տեսն Յ. Ա. Լ. Ըն. 2:

ԱՌԱՋԻՆ ՅԵՂԱՆԱԿ

ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ

1. Պիանդի ի բառնայ ոգգին Արշակունեաց՝ տիրեցին ուշխարհիս Հայոց Ազգն Մաստնայ՝ պարսկիս ուր վարէր

1. Արշակունիք բաւոյժ, Հոռվմայեցի պատմագիրք՝ և ողջա հետեւելով լիբոս պաշխիք՝ էր հասկնան զոգեղ Պարթև թմա-
դաս որաց միանգամայն և այս վերջնոցս ազգակից զթմադասութիւն Հայոց ի-
զիշէ զՊարթևա շիմանաք աստ, արդէս թմադմանիշք ամանք կարծեցին, և որ պատմական մեծ աննշդութիւն մը կը ըլ-
լարէ Պարթևաց բառնայէն յամի Տ. 226՝ ետքը Հայաստան Մեծին խաթո-
վայ և Տրդատայ նման տակաւին անկախ և զարտ որ արշակունի թմադաս որնեք ու-
նեցին էր. Ճեղածնեքն այ աւելի Հոռ-
մայ կայսերութեան պաշտպանութեան ներքե պանուէր էին: Սասանեանք թե-
պէտ ասեպ պատերազմէր էին Հայոց հետ, բայց ջաս վերջը յամի Տ. 304 յաջողեք էին տիրելու, և այն ալ միայն արևելեան մասին: Երբ Լիզիշէ ի դիր առնայր պատմութիւնս (158ին) երկու հարիսք երեսուն և երկու տարի անցեր էր, յորմէ հետէ Պարթևաց պետութեան նահանգներէն բուն Պարսկաստանի կու-
սակայ — իշխանն Արտաշիր Սասանեան ապրտաւորելով՝ ապանաներ էր վերջին պարթև արշակունի թմադասութիւն, որ Պարսից ինքնակալութիւնը վերահաստա-

տեր էր: Արաթմանգեղաս, թուպանդ և խորենացին ալ Արշակունիք բաւոյժ միայն զհայ Արշակունիս կ'իմանան, և միւս. ներսն միշտ «Պարթև» անունը կու տան. «Լի ինչ որ յետ վարարշակայ ելին թմադասութիւն աշխարհիս մերոյ ի նարին սերմանէ, որդի ի հորէ առնելով զտե-
րութիւն՝ առնանեցան Արշակունիս յԱր-
շակայ»: Խորեն. 153): — Խորեն «ի բառնայ ազգին Արշակունեաց, բաւոյժ կ'իմանայ Լիզիշէ Արտաշէս Լորորդի մեր ժումը յամի Տ. 428, յորմէ երեսուն տարի ետքը կը գրէր: Մինչե քաղզ թմադման (384—428), Հայաստանի ա-
րեւելեան՝ բայց կարեւորագոյն մասը՝ թե-
պէտ հարկատու էր Պարսից, բայց անէր իր յատուկ թմադասութիւնը, այնու-
հետեւ Սասանեանք մարգարանագ ձեռոյ կատաւարեցին զայն:

2. Արտաշրի հորը նկատմամբ տարա-
նայնութիւն կու պատմեաց մէջ. Սասան՝ ըստ Արաթմանգեղեայ, Խորենացոյ, Լիզիկայ, Ինչպէս և բազում ձեռագիրք մատենից՝ և հայր Արտաշրի աստջնայ: Վարձամայրի — Արտաշիր — Վրաթա ըստ ա-
նունը գրտածոյն մէջ որ Արտաշրի աստջն-
նայ երկատիրութիւնը կը համարուի, որո-

իրբ' զնա հս մերժեաց ի թագաւորութենէն, ի նախա-
րարսն Հայոց տնկանէր թագաւորութիւնն. զի թէպէտ
և զանձն՝ յարքունիս Պարսկաց երթայր, սակայն այրու-
ծին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնոր-
դէր ի պատերազմիւ վասն որոյ և աստուած պաշտօն թիւնն
բարձրադաս ի ամակարութեամբ երեսնի լինէր յաշ-
խարհին Հայոց՝ ի սկզբան տէրութեանն Շապուղ ար-
քայից արքայի մինչև յամն յերկրորդ Բազկերասի՝ ար.

յառաջ բերել ի նպաստ մեր հեղինակին.
որ թիւն Արշակայ արերը (311-364)
Հայաստանի մէջ աւելի Հռոմէականաց
ազդեցութիւնը երեսնի էր քան Պարսի-
ցը, թիւնդ եւս այնուհետեւ ներհակը եղաւ.
Իսկ ոչնչացին Հռոմէաց և Պարսից մէջ
բամբասելէն 384ին մինչև Բազկերաս
լի թաւանը, արեւելեան մասը որ Պարս-
սիցն էր, աւելի խաղաղ քան յուրեակ
գիւնակ մ'ունեցիր էր. Եղիշեայ քիչ մը
ստորեւ ըստն ալ այս միջոցիս համար
է. « աստուած պաշտօն թիւն քարձրաւ.

զյոյ ի համակարութեամբ երեսնի լինէր
յաշխարհին Հայոց՝ ի սկզբան տէրութեան
Շապուղ արքայից արքայի (այս է Շա-
պուղ Գ, որ թագաւորեց յամի Տ. 383
մինչև յամն երկրորդ Բազկերասի որդւոյ
Արամայ » Ստորաշխարհը՝ կամ որ-
պէս այլ օրինակը զնեն՝ Արամայունն
Թէպէտ իտրենաքին և Փարսիցին այս
գերջինս միայն կը գործածեն, կրկին ա-
նուանեցող ալ Պարսիկը գրած ըլլալու են
գիրքին Արտաշիսի հօրը, սորա Պարս-
կաստան պատանդ մնացած ժամանակ.
Ստահը ի յիշատակ ընկնու թեան Նորա
յոստանին Պարսից, քանզի այդ անուամբ
կը յորդորէին Պարսիկը գրողաքն և
զգաւսուն Պարսիկայ, որ բնիկ էր Սա-
սանեան շիղին — Իւ Արամ՝ քան առ-
գորութեան Պարսից, որք յատուկ ա-
նուանց կը յաւելան ընդհանրապէս առ-
տուածը կամ հրեշտակաց միայն անուանը,
իրք պաշտպանն գիրք՝ Արամ կամ Արմ-

ամ, այժմ Պարամ. էր հոգը հրեշտակն
յաղթութեան. Նոյնպէս կը կոչուէր ևս
անենէն արքայան և մեծ կրակը՝ « փա-
մական կրակ » Արամ որք, մէկ քունի
Սասանեան թագաւորը ալ Արամ անունը
կրեցին — Իսկ Դաւոյն, որ արձանա-
գորութեանց և ին մատենից մէջ յու-
ստանը կը գրուէր, նշանակէ « արքա-
ւորդի » :

1. Դանձն է հարկերէ հաւարհայ տա-
կը. և ևս պարսկերէն՝ كرد Kerd.
աւելի գործածական է պարսկ. کرد kard.

2. Բազկերաս Բ, որդի Արամայ Եի,
որ Եղիշեայ նկարագրած իրաց աստեւ
Պարսից թագաւոր էր, գահակալեց յամի
Տ. 438ին, Սորոստի կամ Սեպուհեմերի
մէջ, (Փարս. 103. Խորեն. Գ. 412.
այս է՝ Արշակունեաց բարեմանն տաւն
տարի ետքը Վիլիսթըն, 114-Մարթէն
և Խորենան զնեն յամի 440. Սորթ-
ման 144ին, Միթիմարեանը և Ս. Սաս-
կանեան յամի 438ին. Ազգային պատմը
չափ քննութեանէն մեզ ալ այս գիրքի
թուականն ընտրելի թուեցաւ — Բազ-
կերաս Բի գրամենքը Արամայ Եի գրա-
մոց պէս անարտեւտ են, գրութե՛ս ա-
ստանաւոր պարսպի ձեռք թագ մը կը
կրէ, որոյ մէջտեղէն կը քարձրանայ մա-
հիկ մը և քաղաքի կամ գնդակ մը՝ ի
նշան յոսանդ և արեգակուն. գիրտաւքն
ուրիշ Սասանեան գրամոց յազդատմամբ
կարճ են. երբեմն մտածուի քաղա-
քիցի և երբեմն՝ քաղաքի յազդատմամբ.

ռալով հոգ հաներ ընդ չորս կողմանս երկրի՝ և խնամի և հակառակորդ երեւեցուցանէր իւր գնաւատացեալքս ի Գերխառոյ, և նեղեալ տաղնապէր տնխադադուակը կենդար:

2. Գանգի յոյժ սիրելի էր նմա խառնութիւն, արխնահեղութիւն, վասն սյնոցիկ յանձն իւր տարարեւելք, և թէ յս թմախեցից զգաւնութիւն թիւնից, կամ ուր բացատրեցից զբազմութիւն նեախցն, էւ առ յոյժ յիմարութեան իրրեւ զգալուն մի կատարի յարձակեցաւ ի վերայ աշխարհին Գունայ. և հար մինչ ի յաղաքն Մըմբին՝ և զբազմ զաւառս հասմոյց աւերեաց տաղատուկաւ, և զամենայն և կեղեցիկ հրձիգ տրտր. կռտեաց զաւար և զգերի, և աշտրեկ տրտր զամենայն զօրս աշխարհին:

1. Եղիշէ յուր զը նմանեցնէ զՅագեւոր. ինչ կենդանի նկարագրութիւն: Առ զըշաղիր որպէս և տալ. Խեղոսիդ՝ և սկսաւ և զիւր ածել անորեւնութեամբ, զոսոգումայր, և զտալով հոգ հաներ ընդ շորս կողմանս երկրի: Սաւելեալ բալը նկարագրութիւն կորովը զը պակասեցնէ. և քանի որ ուրիշ գրչագիրք չեն գներ, անյարմար թուեցաւ մեզ:

2. Տեա Յագեւորսի բարոյց վրայոր էջ 62-68:

3. ՄԺԲԻՆ. յառ. Nisibis, արար. ܢܝܨܝܝܢ. քաղաք մեծամեծ: 10) Երկամեղորոյ շափ յարեմուսս Տիգրիսի. զոր Հոսփմայեցիք զուտն զը համարեին Միջագետաց, և ուր առաջին հայ արչակառնի թագաւորը հաստատած էին իրենց աթոռը, որպէս պատմէ Խորենացին: Յետ երկար պատերազմաց Դաւութի թիւրած էր ամա յամի Տ. 464 և տակաւին, Պարսիք ձեռքն էր. Գագեւորսի Հոսմոյց գեմ խաղացած աւտենը Եղիշէ գետ Հոյաստան լէր զարծած յուզեորս թեմենէ: Պատերազմիս պատահաւ Հալաստանի անհաստատ վիճակէն: Վասն որպէս Գագեւոր իւր զխառնոր խառնեցաւ ի Միջագետս երթալու ատենը հրաման րրեր էր Առաքաւանիսի

զօրաց՝ որ Լադրեանդ մանեն: Հոսմոյց ՄԺԲԻՆ մասերը զօրք ժողովեր էին. ու թէ յանկարծ քաղաքին տիրէին. կրնար նոյա ձեռքը երկրորդ Թեոդոսուպոլիս մի լինել, ու յայնժամ Պարսիք կայրութիւնք ի Հալաստան բոլորովին զը վրտանցէր: — Եղիշէ բան կ'ուզէ ուրեմն թէ Բագեւոր խաղաց զմաց մինչ ի քաղաքն ի ՄԺԲԻՆ, և հար զզօրս Գունաց (Խորեն. Գ. 11): և աւերեաց զբազմ զաւառս նոցա: Ըստ Միթիմոսայ՝ Միհրենիսեն հրամանատար էր բանակին. և Մարկելինոս ալ կը յաւելու թէ պարսկական զօրաց մեջ կը գտնուէին բազմաթիւ Առաքացիք, Tzann՝ Հաւիւս Պոնտացիք կամ Խաղաթք՝ որք ինքնադու ժողովորդ մի էին, զահակից Պարսից, և բազում շանք՝ զօրս Դորուս պահակէն բերել ատան թլլալու էին: Իսկ Լադրեանդ մանազ զօրքը և եկեալ բանակեցան անկարգապէս հուպ առ Լադ. նաքն աւանի: Անք էր յայնժամ Սահակ Պարթե իւր մահուան անկողնոյն մէջ. աշակերտները զծերունի Հալաստացեոր պարսիկ զօրաց ատան նեղութիւններէն ազատելու համար, իշուր կոշտած զիւր մը վրտադրեցին ու բանոր վախճանեցաւ. Խորեն. Գ. 11:

3. Իսկ երանելին խեղճու կայսր, քանզի խաղաղութեւն էր ի Վերիտտայ, ոչ կամեցաւ ելանել ընդ առաջ պատերազմաւ. այլ այր մի Անատոլ՝ անուէն, որ էր նորա սարաւաղեաւ արեւելից, առարկեաց առ նա բաղում՝ դանձիւք: Եւ արք պարսիկք, որք փախտցեալ էին վասն քրիստոնէութեան եւ էին ի լաղարին կոյսեր, կարաւ եւ ետ ի ձեռս նորա՝ Եւ զամենայն զոր ինչ առաջ ի մա-

1 Այս ալն Անատոլ է որ շինեաց եւ ամբարցոյց գրաղարն խեղճութեան, եւ կեանաց դաշինաւ ընդ Վլաամայ իշի յամի Տ. 122: Կրկնազգեբաթի արքայանայ լուրը հասաւ ի Բեազանդիոն, հիւսկատառաւ թմնէ նոր կ'ելլէր ու պատրկութեամբ արեւելից սպարապետ հղած էր: Ըստ Պատմագրոսի, Անատոլը հրահանգ անելու անթիքապետ իսաղապետ թիւնն առաւ ջարկելու: Յազգեբաթի փեհաննու թիւնն ալ զփոխալով՝ իջաւ յերթիւրէն, ու հետեւան եւ միայնակ գնաց ի րանահետգն Պարսից: Թեւեմովն ալ լայնաւ խնամարմանէն իջաւ Յազգեբաթի բարեւ թիւնը. բայց չուզեց տառար հուշի վրայ դաշինա կռիւ. ետ դարձաւ, ու երբ մտաւ ի սահմանս Պարսից պետութեան, տարուան մը համար գինացադար յանձն առաւ եւ ապա հաշտութիւն ըրաւ: Հոռոմոց իսաղապետ թիւնն հաստատելու ալ զ աստիճան շտապման պատճառն Ատտիղասայ յարձակութեւն զկայսրութիւնը տակն ու վրայ թնելն էր. տեւս յէջ 18: Իսկ թիւնը իսկ յաջիման արքայից արքայն ալ իրան լուր տով հաւանեցաւ: Բուհար սպարապետութիւն իւր առջևը նախառնալը յատահանեալ էր կրեալը ըլլալ: Բորով հետեւ եթէ, ինչպէս Հոռոմ պատմագիրք կը գրուցեն, ամենեւին զիմակալութիւնը չէր գտեր, ալսուք էր յատաջ երթալ. անշուշտ ինչն ալ իւր աւերութեան մէջ շատ մը հոգեւր աւեր. եթէ Ատտիղասայ Հոռոմ տողեալ հասցուցեր էին կաշտակարարութեան, փութալը ար զՊարսիկս կրեւելէն շարքաւոր. տակն պատ պատեքազ-

մին նպատակը ձեռք ձգուեր էր. հորը՝ Վլաամայ սպասել ուղած բայց չաջողած զերիները ետ առեր էր, ու Անատոլայ արիւ ծանր պայմաններ ընդունել տուեր էր, գորա տես Յ. Ա. 9, մե. 2:

2. Յազգեբաթ Ա. Բազգեբաթ թիւ հաւ, մեղուց բարեկամ չէր, ու նոցա գորութիւնը եւ ազդեցութիւնը կտարեւաւ համար փրիստոնէից ազնկ աշտը կը նախը. մինչև անգամ հրաման քրեւ էր՝ որ եւ պիտկուաներ ունենան ի Միազեաւ եւ Տիգրան: Բայց թագաւորութեանը վերջի տարին 41: Տիգրանի հպակուպտը Ապտաա՝ վերջանալու անտեղի փախտաւ՝ քաղաքին մեծ կրակատունը հրիկ քրեւ էր. միւլեաւնդն մեղերը բռնանալով թագաւորին վրայ, տակալի հալածանք մը յարուցեր էին քրիստոնէից զէմ, յորոց բազումը ապաւինել էին յաշտարն Հոռոմոց: Վլաամ ի յաթմոն ելլելուն պէս՝ պահանջներ էր որ իրեն յանձնուին փախտաւորներ. ու երբ ինչիւրը չկտաւ, բռնեցաւ, պատեքազմ կրատարակներ էր՝ որ երկու տարի տեւած էր 120-122: Հոռոմը կը պաշարէին զՄիւրիս եւ Պարսիկք զիւրոգատայիս բայց ոչ մէկ կողմ կը յաջողէր միւսոյն բերդաքաղաքին տիրելու: Վերջապէս Վլաամ, որոյ րանակնին տատկապէս միտանալ էին, հաշտութիւն ըրաւ. յետո կասկով ի պահանջմանէն: Հաշտութիւնը հարիւր տարուան համար էր, տամեւ եսթմ տարի միւսին տեւց: Այն փախտաւորները՝ գորա երկար պատեքազմաւ չէր կրցեր Վլաամ ձեռք ձգել, այլմ Յազգեբաթի կը յանձնուին:

մանակին՝ կատարեաց րոտ կամաց նորա, և արդեւ զնա ի բազում բարկութենէն. և դարձաւ անգրէն յիւր քաղաքն Տիգրան՝:

4. Եւ իբրեւ ետես անօրէն իշխանն, եթէ յաջողեցաւ չարութիւն նորա, սկսաւ այլ ևս խորհուրդ յաւելալ, իբր որ զի ի հաւր բորբոքեալ յաւելլով բազում նիւթս վայտից: Քանզի ուստի ստկաւ մի կտակածոան էր, անտի աներկիւզ հառատանցաւ. միան ախորիկ զլողուեցոյց զբազումն ի սուրբ ուխտէն քրիստոնէից, էր՝ զոր բանիւր սպառնալեօք, էր՝ զոր կառանօք և տանջանօք, և էր՝ զոր չարաչար մահուամբ մախճանէր: Յաւիտանկութիւն առնէր ընչից և արարոց, և մեծաւ անարդանօք տանջէր զամենեւնեանն: Եւ իբրեւ ետես՝ եթէ վայրատեալ զբոսեցան ի

1. Տիգրան, պարսկ. թիւսն. աշմ. մեան Պաղատանն 16 քիւմեղրոք չափ ստորեւ, Տիգրիսի ձախակողմեան ափանցը վրայ՝ դեմ յանդիման Սելեկիոյ, որուն աննշան մէկ թաղն էր Սելեկիացոց ժամանակը: Պաղատացաւ զեռզհետէ Պարթեաց օրերը. և երբ Հոգմուցի զօրովաբ առին և այրեցին զՍելեկիս, այնուհետեւ Տիգրան ոստան եղև Արեւելից աւջորդեց Սելեկիոյ և Բաբելոնին: Ըստ Միւսմալիս-թաւադարիի, Տիգրան Սասանեանց ալ մայրաքաղաքն և ձմեռոցն էր, մանաւանդ Դադուհ իբրեւ զորոգէն ի վեր, մինչ նորա նախորդը Եւսեյի Ստանը հառատան էին իրենց ընտելութիւնը: Թախթի-Պաթմանի, Դափուրի և Գանձակայ հոյակապ պալատանց աւերակներէն աւ Գաստակերաթի ապարանից վրայոք պատմագրաց յիշատակութիւններէն պարտ է ևս զետեմնել, թէ Սասանեան թագաւորը ըստ քմաց՝ եղանակաց կամ պետական պաշտօնական իրենց բնակչութեան վայրը տեղի կը փոփոխէին, ինչպէս և իջիշէ ևս հիւսուցանէ մեզ թէ Յազկերտ Բ. բազում տարիներ ի Նիշապուր անցուց:

Տիգրան և Սելեկիոս՝ Միտրան կը կոչուին մինչև յաշմ Սևրաբացոյ: Տիգ-

րանի մէջ կանգուն մնացած է տակաւին Նուշրէվան խոսքովայ թաւրի-քերա առանեալ պալատան վեցայարկ հանաւոր, որոյ բարձրութիւնն է 30 մեղր, երկայնութիւնը 83: Դիւքիս մէջուցը անագին դուռ մը կամ բացուած մը կայ կամաքակապ, որ Սասանեան հարաւարապետութեան յատուկ է, կամարին լայնքն է 21¹/₂ մեղր, խորութիւնը 31¹/₂, և բարձրութիւնը բոլորովան շէնքին հաստար: Այս վիթխարի ապարանէս զատ շինութիւնը մնացած չեն: Դրջակայ և հանդիւպակաց եղեքց վրայ մեծածաւալ տարածութիւն մը՝ աղիոթ, խնցղի, պարբապաց և աւերակաց թանձր ճանկութեամբ ճանկուած է: (Տես Baron Thielmann և Թիւրիւքն Պատմ. Սասանեանց):

2. Այս հաւանեալ չափոյ՝ վրաց և Ալեքսանից մէջ շէր գործնադրուեալ, այլ տէրութեան աւերի կեդրոնական նախնական մէջ, ուր ապստամբութեան երկիւղ չկար. ինչպէս իջիշէ ևս կը վկայէ ասորի (Յ. Ա. 14). « Եւս ևս հրաման յափըտակել զքրիստոնէից զինչս և զստացաւան, որք էին ի մէջ Պարսկաց տէրաւրին »: Այս քրիստոնէալոս պետութեան այլ և ուր նախնական մէջ ցրուած բազմութիւն Ասորիքն էին, որոց մեծա-

բազում՝ կողմանոյ, ի խորհուրդ կոչէր զպաշտօնեայս ձախտկողմանն, որք կապեալ էին ի կոսապաշտօնիմեանն անբուժանելի հանդուցիւք, վառեալք և ջնուեալք իբրեւ զհող առ այրել զուխտ սուրբ եկեղեցւոյ:

Ե. Քանզի էին խել տխրախելքն բնակեալ ի կեանս իւրեանց իբրեւ ի թանձրամեծ խաւարի, և ողիւքն արպեւեալք ի մարմնի իբրեւ զկենդանի ի գերեզմանի, յորտ ամենեւին չձաղէ նշոյլ սուրբ յոսոյն Քրիստոսի: Դա և արջր օրհասականք բնոյ. վախճանել չնշոյն հոգեաղայնք կաւին. յորոց և իմաստունքն տեղի տաւեալ վախճին ի նոցանէն: Այսպիսի իմն եկեալ հոտեալ է վախճան տէրութեանն՝. եթէ հարկանին՝ չղղան, և եթէ հարկանեն՝ չխմանան. և իբրեւ ոչ գտանի արտաքին թշնամի, բնոյ անձինս իւրեանց մարտ եղեալ կաւին: Ի զէպ խել էյսնէ բան մտադարձին ի վերայ նոցա. « Այլ, առ, առ յողջի իւրում՝ չըջնայի և կերելի զկէս անձին իւրոյ »: Դման դմին և ճէրն ինքնին առէ. « Ամենայն սուրհ և խաղաղութիւն՝ որ յանձն իւր բաժանի, ոչ կարժ, կայ հաստատուն »:

Ե. Արդ զի կոծիս, զի՞ մըցիս, զի՞ տըրիս, զի՞ բորբորիս, զի՞ չիջանիս, զի՞ կոչես ի խորհուրդ զայնսովի,

զորն մասք հետադիւն հետեւելով և ուղղափառ լիկեղեցւոյ հետ հապարդակցութիւն շունենայով՝ վտանգաւոր շէին համարուել: Ասպկերտի յարտ զան հայաւանքը ոչ այնքան հերձուածողաց զէմ էր արբան ուղղափառաց: Մանաւանդ երբ Զօրիան պատահին մեղը քրիստոնէս. թիւնը բնդունելով կրօնաւոր եղանակ առ պատահական և անոր ազդիկը քրիստոնէսիմեան դարձուի: Ասպկերտի պաշտօնը վերջին ծայր հասաւ:

1. Եթեանայ զմեզ՝ աւետարանական բնութիւն: Առաջապառ անունը անյարմար է. յանդի Պարսիկը Որմզդէս հետ արիւնջ անմարմին էակաց, ինչպէս և արեգական և տարերց պաշտօն կը մաստաբանէին, բայց կատար չունէին:

2. Անշուշտ ամբողջ աշ պարբերութեան

թիւնը անշարժութիւն մի է: Ասպկերտի որդւոյ՝ Պերոգի և Որմզդէսի՝ գահակալութեան համար իրարու գէմ յարուցած յաղաքական պատերազմին խորացում: Թեմէս պարտ է հետեւողի, թէ Լըքիլէ գիւր աշտ երկատիւրութիւնը՝ այս է գեթիմ ընդանակ՝ ի գիր առաւ աշտ պատեւազմին տարին 1581, կամ անթիջապէս ետքը: Վան գի Պերոգի միտնեման իշխանութեանը հաստատուելէ և երկրին խաղաղեցէն վերջը շէր կրնար աշտակամբ տանել և գրել: Տեւ Էջ 71: Այստե ամեն տարին: Առաջնեանը ինքնակալութիւնը տակաւին պայծառ արեւ պիտի ունենար ու Որմզդէս զարհուրելի յարձակմամբ միայն պիտի խորտակէր յամին 1551:

3. Թեոքոսիոյ և Միթիմարեանց վերջին տպագրութիւն միայն գնին՝ քի՞ ոչ

որոց զօգխոն ձեր ի ձէն՝ լազեալ՝ հանեալ է զանապու-
կանդ յապականութիւն, և զապականելի մտածինդ զէշտ-
լաղջ տրտեալ՝ իրրն զաղիր մետելառի ի լոսց ընկե-
ցեալ: Ապրպին զայդ կամիս, զի ծածկեացի խորհուրդ
ամբարշտութեանդ. տեսնիր յարժամ՝ յայտնեցի, ապա
զխտացեա զերս կատարածի զորոս:

7. Անն մուգն. Արքայ լաճ՝, տառաւորն հառն քնդ
զտէրութիւն և զյոպկութիւն, և ոչ ինչ կարտեն նոքա
մարմնաւոր մեծութեան, լոսց եթէ ի մի օրէնս դար-
ձուցանեա զամենայն ազդս և ազինս, որ են ի տէրու-
թեան լաւմ, յայնժամ և աշխարհն Յունաց հնազանդեալ
մողէ ընդ օրինար լաւր: Արդ զլանս զայտախկ վաղվա-
ղակի կատարեա զու, արքայ. զօր զամարեա և զանդ.
կազմեա, խաղա գնա զու յաշխարհն Վաշանայ՝. և զա-

շխանիս: որ անդէպ է. և ալդ զեզե-
ղիկ զիմանու թեանդ իմաստը կ'արեւ
կշիշէ կը հարցնէ. ինչու ինչգլխորդ, կը
տանջեա. մերթ կը բարբոքիս ու մերթ
կը շիջանիս: Վանդի ալդպէս էր Յաղ-
կերու, խիտտ հրամաններ կու տար, և
էրը նոցա աշխարհակործան հետեանդը
կը տեսնէր՝ կը դարձուրէր և առ ժամանակ
մի աւելի խոհեմ ընթացք մը կը բռնէր,
մինչև որ հապտակ ազգերը ի մի կըսն
դարձնէր: Վաղվալք, որով միայն կար-
ծէր ամբարշտիկ զպետութիւնն, վերջո-
սին բռնանալը իւր մտաց վրայ. ինչպէս
որ պատմութեանս մէջ պատահեալ պիտի
ցուցանէ մեզ Լիդիէն պլլ և պլլ անդամ:
Տեա յեզ. Գ. 73. « Եւ անդէն շիջանէր
ի բազմաբոց բորբոքումնէն » և այլն, և
77 ի նոյն. « ունին գնէին յեզ յեզուկ
չեզուի նարս »:

1. Մոգուդ բերանը դրոսե խաղրը
վաւմ է յոյժ, միանգամայն մեղգեզանց
զաղափարոց համեմատ: Պիհիթմու Նիար-
ձանազրու թեանց մէջ վատասպեանն Վա-
րեն զհամայն յաղողութիւնս իւր Առ-
տուծոյ կ'ընծայէ վիրիտոսէ 516 ամեք
յառաջ՝. « Դնարնէր Արքամազատայ և ոչ
թաղաւոր. Արքամազու ետ ինձ զտէրու-

թիւն: Արքամազու ետ ինձ ի թիկունս »
և այլն: Տեա Իսթինարնի Herodotus,
հատ. Բ. 592:

2. Փուշանք կը բնակէին յարեւելս
Խորասանս, մասնաւորապէս աշմեհան
Պարաբայի և Վարիի աշխարհները. և
ի սեղրանէ հինգերորդ դարու մինչև
ցկէս վեցերորդին զօրացան յոյժ և ալլ
և ալլ անգամ ի վտանգի դրին զպետու-
թիւն Պարսից: Մերթ Խորազմի անա-
պատին մէջէն Մերթի և Խորասանս վը-
րայ, և մերթ Բալիի կողմէն Պարսից
արեւելեան նահանգաց վրայ կը յարնա-
կէին: Պարսիկք և Արարացի պատմիչք
Հէյրալ կամ Հէրալ անունը կու տան
նոքա, որ նոյն և մերայնոց ոմանց Հեփի-
մաղք և Յունաց Լիթրալիս և տեղ մի
պլլ Լիդիէնայ (8- Բ. 8) « Խտաղական »
կոչուածին հետ: Լիթրեմ ալ « Թուրք »
կ'անուանեն զնոսա: Բայց ալլ կըկին
անուններդ անորոշ և ընդարձակ առմամբ
գործածուած կ'երևին, որպէս երբեմն
Սկիթացի ի Հելլենս և ի Հոտովեադիս:
Մէկ բանի յայն պատմադիրք զնոսա
Սկիտան Հանք ալ կը յորջաբջեն. զանա-
զանելու համար ի Ստե Հոնայմ՝ որք
արշաւեցին յԷրազատ: Այս վերջիններս

մենայն ազգո մայրիկա և անցո բոսո պահ գումն՝ ի

Վրացական արևմտեան աշխարհաց, կաս-
րից Ժողովուն հիւսիսային և արևմտեան
եզերաց վրաց և անդր ևս մինչև ի Մա-
նաստեան բռնացած էին Այսլափա յայտ-
է՝ խէ վրացաւոր փիննա-խժուրային ցեղ
մի էին, և վրիստուսն 200 տարի յաստջ
ակածր էին անարկու չինել։ Աննադի
պատմագիրըս 1200-ի անուն ազգ մը կը
չխառնակեն, որ Նոյն ժամանակները ակը-
անր և յաստջ խաղալ Ասիոյ խորերն
դէպ ի հասաւ. մէկ մասն ի Թիպէթ ան-
ցիր ու անց հաստատուեալ է, մնացածը
եզերս են յարեւելս Կասքից աւտիւրս են
Այստեան հիւսիսային գոգմի աշխարհաց։
Ի վրացաւոր սերնայ էին Պարսիկը. խո-
րեն, Բ. Բ. և Լ. Լ. : Եւրոպէսէ ահա մը Գ-
Ա. 141՝ Վրացական, շոքը և ալ կը կու-
շէ ալք անուամբը կ'իմանայ անշուշտ
որպէս յոյն պատմագիրքն՝ առ հասարակ
գամենայն խառնուած ազինա որը կը դըտ-
նուէին յաղաքանկանացեալ աշխարհին
հիւսիսեկողմը, և ընդհանրապէս խորա-
սանու և շիրաթի վրայ յարեւելոց ազ-
գիւրը « Վրացական » կը յորտընէ, իսկ ճո-
րայ պահակին և կողմատու կոնակը գրու-
նուս ողնորը խաղիցը, խաղնորը կամ
շոքը կ'անուանէ։ Վրացաւոր կամ շիփ-
թաղք ըստ նկարագրու լինան Պրոկոպիոս-
սի, որ Նոցա ամենէն զորացած աստեւր
կը գրէր 50 1-500, կը տարբերէին բո-
լորովին ի շոքաց՝ որը Աստիցատուս ա-
ռաջնորդու լինամը վաղեցին յԱյրապատ
Ա. եւ ի հիւսիսէ վրաց և վալիւնադէմ
էին, մինչ շոքը լինամարթը և ժամտա-
ուեալի հողագործութեամբ կը գրաւէին,
խեղացի օրինոյր կը կատարարուէին ու
յիշ շատ յաղաքանկանացեալ էին յանի
որ շոքը վրանուրեւելի էին և վալիւնիս։
Մաստատի, որ վրիստուսի 911 լինակա-
նին կը գրէր՝ կ'ըսէ. « . . . ինուրբերը,
իսոյ դուստրերը և իսողազգալի կը բնա-
կին յաշխարհն Վրացական ի միջոյ ինուս-

սանու և Անաստասի, և իսողազգալի
այժմ ամեն լինոյր ցեղեր և ազգեր
աւելի կ'որթն, զորասոր և լուս կասա-
վարուած են։ Դոցա լինակաւորը իրիսուն
կը կոչի, և այդ ազգաց մէջ անոնք միայն
Մանուկ կրտսեր կը դասանին։ Իսկ խաղ-
յուրը Նշանասոր են իրենց վալիւնս և
րարնր հասակաւ և զիմաց կանտուս ու-
րու լինամը. սոցա յիշէն էր իսպառնաց
խաղանն՝ որ կը հրամայէր երանն հա-
մարէն ինուրաց։ Այստեալ ասէ. « Ան-
նազ պիտու լինիր սահմանակից է բնդ
՝ իսողազգալի, որը Մանուկիցի են և հիւ-
կուս սկիւրունը կը հանաչին՝ յուսոյ և խա-
ւարի, համապայակիցը։ Դոցա ևս ուրիշ
իսոյր ազգաց պէս պարզութեամբ կ'ա-
պրէին՝ երբ մէջէնին մէկ դե մը երա-
սը երկուս լինան վարդապետութիւն յա-
րողեց։ — Իսոյ Պրոկոպիոս Գաթիկի՝
հէյրա՝ Պրոկոպիոսը լեզուաւ կը Նշա-
նակէր և այդ հոսովու, յաղթանակաւ ու
իրցա բնակած երկիրը ինուրան ՍՊԷ-
կոչէին Պարսիկք, լինակաւ Վրացական
նուրը անծանօթ չէր Նոցա. քանզի Պրո-
կոպի Գաթիկ ևս « Վրացական » ՍՊԷ-
իկուսանաց աշխարհին մէկ նահանգին ա-
նունն է, կ'ըսէ։

1. Միայն լինողութիւն ապ. և անցո
ըստ Պահլէ գումն ի ներքս։ — Այս
պահ գումն Արմենային պահակ որմը չէ
վանս զի այդ կողմանն կարելի չէր հիւ-
թալ, ուր շոքը բռնացեր էին և անադին
դետեր անցնել հարկէր. հետը և լուրսը,
պատրաստ չէր. այդ անուարարից վրացա-
նազ կոնակը կը հանէր, որոց նապատակը
արդէն զէպ ի հասաւ իջնալ էր, և ա-
նոնց ասպատակութեանէն պարտ էր ա-
զատել զուրգիւթիւնն։ Պահլէ կամ Բուրի
քաղաքն ալ չէր կրնար ըլլալ որ իւր
չրդակույ պատաներով վրացաւոր աշխա-
սոր կեցրուն էր յայնժամ։ Ամենէն բոսոն
անկատարութեան Մէրփիոսի՝ աշխարհ

**Ներքո . և զու անդէն տրտ քեզ լնակութիւն: Գործում
արդեարտ և փակեա զամենեանն ի հեռուսր օտարոս .**

Միւրդասի մտերբ անդի ունեցան, որ-
պէս վկայէ և փարպեցին: Անշուշտ այս
պահ դուռն շարասանէն ի յիւրափա-
նքիմաւու ճամբուն վրայ էր. և լծկէտ
լիզիչէ նորա դիւրը և անունը շի յայտ-
նէր. Տնար է անդ աշխարհագրական հե-
տադրոտ: Լծկամբք ստուգել և հաստա-
տել: Արտաշատեն իտրատան երթալու
համար պէտք է իրավիմեն անցնելով
Միսանս իջնել. այնուհետեւ լծկէտ Սե-
փիտ-ստոի ձորը ընկնելով կրնայ երթը-
ղոսիլ ի հարաւային յեզր կատարի ծագոյ,
զոր օրինակ ի Բէշոյ, բայց ի հիւսիսա-
կողմն իջարդի, հեղեղատից դարեւոր
աշխատանքն անհամար խորանարեք ճեղ-
ջած: և զերբքիս և սղմաւ ծածկած են
նսփուն և լեռնագոտոյն մէջտեղի նեղ
տափարակի վայրերը. և իջարդի բա-
զուններն ալ այնպէս կը կարգաւորեն զեւ
ի ձող՝ անվերջանալի դժուարութիւններ
հանելով անցում քարէի, որ այդ կողմանէ
ս և է երթնեկութիւն անկարելի կը
լինի. ուստի հարկ է փոխանակել ի Բէշոյ
Բիւնեկու՝ ինքու Սեփիտ-ստուի ձորը՝
կրբ այդ դետը գեղ ի հիւսիսային ու-
րեկայս կը խտտորի, Էսէ-ստուի ձորն առ-
նալ, ու հետեւելով ամալ իջարդի հա-
րաւակողմն անցնիլ: Լեռնագոտոյդ և
պարսկական մեծ անապատին միջէն նեղ
և երկայն և յոյժ բարեկրք երկիր մի
կայ, ուր էր ի Տնուց շատաւ կամ Սեւ
յաղարը. իւրայ այդ երկրանէ երկրորդ
կը լինուայ ի 520 20 աստիճանին երկայ-
նութեան, օր իւրայդ զէպ ի հարաւ
կարծկէ ապառաւ յաղուէ մը, որ յիսուն
քիլոմետրս չափ անապատին մէջ կ'եր-
կրնայ. և որովհետեւ այդ յաղիկն բո-
լորապէս ջրից անհետ և բանակի կամ
կատուանի համար, այս կողմանէ ևս ու-
նանք կը լինել ճանապարհը՝ իմէ բա-
զուն կը շուենեար երկու կրքի, որոց հա-

րաւային և զի բամաւաչիին այժմ Սեփ-
տաւա կոչի, և էր նաեւկին Կոստ կառ-
րից Pyrie Caspian, ուսկից միայն
Տնար էր բանակաց երթալ յԱրարատա-
կանէ ի Վրկանս կամ ի Վրկանաց յա-
րեմուտա: Այս դուռն կամ անցքս մեծ
կարեւորութիւն ունէր, յանդի այդ էր
միակ ճանապարհ ըստարային՝ արեմտեան
և արեւելեան Ասիոյ մէջ, և զպէս պաշա-
պանելու համար կատարուալ էր Սեւ
յաղարը: Յաղիկըտ ալ ուրիշ ճանապարհ
չունէր Տիգրսին ի Վրկանս և յԱրար
աշխարհ երթալու համար: Տարակոյր շու-
նիք՝ որ այս և իջիչեւայ անապատը՝
աստ և Յեզ. Լ, Ե և 10. և պապիդ
ամալ և անկ. շիւր անդ տեղի փոխաւոր
և լծարտի, վասն զի շուրջնութի լծնա-
միս են լնակեալ: և Պողիւր՝ Մեծին Ան-
տիստի ի Վրկանս արդաւանաց պատ-
մալ լծիւնը ջրած ատեն կ'ըսէ՝ լծէ այդ
կրքից մէջէն անցնող ճանապարհը յոյժ
անձուկ և և դառ ի վեր, երկրաբերի
ապարիզ երկայնութեամբ և յարաւա-
սեալ զարմուշիկ յաղուսեալ բարա-
րոտց. զերբ ի, 24, 30 :

Պ. Կոտանեան ասկայն կարծէ՝ լծէ
այդ պահ դուռը Սեփիտ-ստուի և Էսէ-
ստուի իրարոս խառնուած տեղոյն մոտ
զոնեուած նեղ և լեռնագոտի կրքն և,
սորանոր իտապար անուն յաղար մը և
համանուն կամուրջ մի կայ. իսկ մ'ալ ի
վերայ Սեփիտի աջակողմեան ափանց վր-
այ՝ աշտարակ մը կամ բերդ մը Տի-
պիտ կամ Կիւսուր-գոռի կոչեցեալ:
Իսկու և լծէ արեւելքի լեռնային գաւա-
ռաց մէջ գրեալ լծէ մէն մի անցք կամ
կրքն ունի իւր աշտարակը կամ Տի-
պիտը: Եւ լծէ ի շալատեան Պարսկա-
տան երթալու համար անշրաժելու ըլլալ
Սեփիտ-ստուի ձորով միջէն յԱրար
կամ իրաւաւ ք-գոռի երթալ, Պ. Կոս-

խնամեալ, կտառաբին խորհուրդք կամուց քոյ: և որդեա-
կերևիս մեզ ի գենիս՝ մերում, տիրես դու և երկրին
Վաշանայ, և Յոյնք իսկ ոչ երանեն քնդ քոյ իշխանու-
թիւնդ: Ինչոյ միայն զողտնդ քրիտոսնէից բարձ ի միջոյ՝:

8. Հաճոյ իմացաւ խորհուրդն իմադատորին և մեծա-
մեծացին, որ էին ի նմին բանի. հրովարտակս գրէր,
սնդադեալսնստ տուրէր յամենայն տեղիս տէրս իմանն
իրոյ: Եւ այս է պատճէն հրովարտակին:

տաննանի կարծիքը մասամբ կը յարմա-
րէր. բայց աւելի գիւրիս և սովորական
հանապարհ մի կայ, որ Դաւթիբնէն կը
տանի ի Միքայիս՝ ասանց ալ ձորէն
կամ Լիւսուր-գուրէի մտանքն անցնե-
լու: Ուստի Ստոյպարի կիրճը փակեց տա-
լով Յազկերտ, և ոչ իսկ զհալ փախըս-
տանան գինու որս կրնար արդելու: Իրենց
երկրիքը գտնուելէն Մեացք քո մուկը
կ'առաջարկեն իրեն. « զամենայն ողջս
ժողովեալ և անցո՛ւրդ պահ գտնու ի
ներս, և դու անդրին արա քեզ բնակու-
թիւն: Եւ Ուրբէ տեղ մը կ'ընէ իշխէ-
« Անդրէ ի ներքոյ պահ գրանն արդելոյք
զուգորդութիւնն սարու ձիւնն Հայոց և Վրաց
և Աղսանից, և զամենեւցուն (քանզի ու-
րիշ աղղէ ալ ըստմամբ քրիստոսնեայք
կուլին Ասորեանանի և Պարսկաւանանի
մէջ, որ էին հաւատացեալ սուրբ աւե-
տարանին. և իրանն աստուիկ ի վերայ
զանապանացն տանէին, թէ որ յարեւոյս
առ մեզ (այս է իմպարաշխարհ կամ ի
խորտանն որս հաստատուած էր Յազ-
կերտ պալտն իմողցին. իսկ յարեւելից
յարեւմտեան տաննց լիցի ճանապարհէն
« Աւելորդ և ըսել՝ թէ ալ իստքերդ Սե-
փիս-տառի կրճին և զգեկին շնն կրնար
պատշաճել: — Խորտանն, որ ըստ արա-
լոցի մատենագրոց՝ պանեա իններորդ
ցարեն ի վեր Ապար աշխարհի տնունն
է, նշանակէ պարսկերէն՝ « արեւելք »:

1. Թիւն, պարսկ. (پهن), Աւեստայի մէջ՝
pəno, է կրնար, հաւատք, պաշտամունք,
իւրեղք. որ ըստ Պարսից. մի միայն մեզ-
ցեղն ուղիղ հաւատոց կը պատշաճի:

մինչ քէշ (պարսկ. քէշ կամ քուշ) նշանակե-
ո և է կրնար, հաւատք, պաշտմոյ:

2. Մոգերն, որ իբրեւ երազահան և
նշանակեալ կը մեծարուէին, և բարամանց
միջոցաւ տեսակ տեսակ պաշակու լինե-
նէր և պատգամախօսութիւններ կ'ընէին,
խորհուրդ կու տան, որ պետութեան
քրիստոնեայ աղղերը կրակապաշտու-
թեան դարձնելու համար, լծադատը
տախթ տանելով զպատեհազմ (խաշանար)
զորք ուղէ ի նոդանէ ու իսր բանակին
նետ տանի բոլոր նշանաւոր և կտրիճ
որեալքը: Չառորի քրիստոնեայս բազմ ի
բաց հայածելով պետութեան վտանգ մը
շնն կրնար գալ: Բայց Հայք՝ քո Յուդոց
դրացի և մասամբ ևս նոցա հպատակ
էին, Պարսից չուճը ուղղէն դժուարութիւն
տանէին. նոցա եկեղեցականք մեծ ազ-
դեցութիւն տանէին և ուղղափառութեան
ժնգմ պաշտպան մնացեալ էին. իսկ տա-
նտաւարք պատրաստ էին մարտնչելու:
Այդպիսի ժողովրդեան զմէ բանութիւն
բանեցնել որիշ հետեանք շնն կրնար
ունենալ: Բայց միայն յայտնի ապուստ-
րոս լինի յարուցանել և պաշտատան
ձեռք հանել: Աւելի նենգաւոր և ան-
ուղղակի ձեւ մը կ'առաջարկեն մեզք:
յստարու լծան՝ աւելի գիւրիս տիրել ըլ-
լար ստիպել վնասարար և զգորականն-
հալ ժողովուրդն ալ անուստընալ և ան-
պաշտպան մնալով՝ պիտի հաղաւթէր և
անգամ մը որ Հայք պարսկական լիւծ
բնգունէին, Վիլիք և Աղսանք նոցա
պիտի հետեւէին:

1). « Մոսկովեայն ուղղոս տէրութեան խնայ՝ Միւսայ և Միւսարեայ՝, բարեմայի ի ձեռ ողջայն մարդասիրութեան մերայ. դուք ողջ լերուք, և մեք մեղեն ողջ հմը գիցն ուղ- նականութեամբ »:

« Մոսկոյն զձեռ ինչ տշխտոս տոնելոյ խաղաղար պնու- ցար լերկերն քնունայ, և առանց պըծոյ պատեւապով՝ սիրով մարդասիրութեամբ նուանեցար պամենայն երկիրն սեղ ի ծառայութիւն ». դուք զբարի զմաստ ամէք, և անապատ լերուք յարախտութեան. բոցք բան դոյս կո- ստրեցէք վազվազակի, զոր տեսնիս »:

« Մեք ի մոխ եղար անվրէպ խորհրդովք խաղաղ

1. Արեք և Անարեք, որոյ պարսկե- րենն էր իշխէէի ժամանակը՝ իրան ու Անիւրան, և որ Սասանեան գրամոյց և արձանագրութեանց վրայ Այրան վէ Անի- րան գրուած է. արդի պարսկերէն իրան ու խուրան: Անարեք կամ փորան կը կոչէին պարսիկք զԱրեւմտայիս, զՀնա, զՎերջան և զԻրանքս. Թեոքրանիս ցնա- մայն անդր-օքսանեան ազինա. յորոց Բմանք ի հնուց հետէ և կեր հաստատուելը էին ի Ղարման և ի Սաղաստան որ Սոկա կամ Սիւրի արտաւելն բարգեալ է) և նուանակ էին ի Սարսից: Վլան որոյ զբաժող և արձանագրութեանց վրա- րայ Սասանեան ինպատարաց՝ մոլորան մարտ Այրան վէ Անիւրան պատուանաւը Երեսն է, զոր ընթեռնուին Դուսնու: Իյան ու Անիւրան, այս է և Արարից արքայ Արեայ ու Անարեայ »:

2. Պէտք չէ իմանալ թէ Յազգերու տիրեց Հոռոմոյ երկրին. ալ ինչ նոցա ծանր պայմաններ ընդունել առաւ, ինչ- պէս ի վերոյ գրուեցեց իշխէէ. թէ « դա- մենայն զոր ինչ ասաց Յազգերու ի մա- մանակին՝ կասարեաց Անատոլ ըստ կա- մաց նորա »: Ո՛րք էին այդ պայման- ները: Յոյնք սոքոր էին բերդաբազաներ հանգնելու իրենց աստմանաց վրայ, որով շրջակայ տեղեաց ալ կը տիրանային. այդ զիտմամբ ամբարցուցելը էին զԻնեպուս.

պայտ յաւն և երկու տարի յառաջ, և ժերջերա Մծրնայ մուտերը գալով՝ ուղեր էին գուցէ դաշն ձեռք անցնել կամ բնդ- զիմակաց նոր բերդ մը շինել: Ի՞նչու ի թէ Յազգերու պահանջեց՝ որ այնուհետեւ իւր աստմանաց մաս ամբոյ թինն չկատու- ցուի: Միւսկամայն ըստ վկայութեան Բրիտանո (անիւրէսի և Յոգնանէս Լիւ- դասի, որոց ատաղինը 170ին և երկրորդը ղեղերորդ դարուն սկիզբները գրեցին իրենց պատմութիւնը), Յազգերու պայման գրած էր՝ որ Յոյնք յանձն առնուին ղեա- րել Լուրայ պահակին Բրիտանո՝ Juroi քուի և Լիւդաս Բուրդուս ի կ'անուանել ղերանորոգման և պահպանութեան ծա- խուց կէտը, յորմէ երկու կողմն ալ պիտի սգարուէր, արդէ լլով ինեքս պհիտիւնային ազինա որ թէ Յոնաց և թէ Սլարսից պատուաց քնտար կը հաստատանէին ինե- պէս Յոյնք դրժելով դուխուն շահարեցին իրենց անկած գրամը. բայց Յազգերու անյողդողդ յարատեւութեամբ և մեծա- մեծ նախիւք ի գլուխ հանեց կապանին շինուի թինը, որպէս և կը հետեի իշխ- ղեայ մէկ քանի խուրէն Յեղ. Ա. 12. և Յեղ. Լ. 18: Յազգերու յաջորդները պահանջեցին դաշնագրութեան գործա- դրութիւնը և ծախուց կէտը, մինչև պա- տեւազմ բանալու հարկադրեցան:

զնայ յաշխարհն արեւելից, տառաւորսն օղնովանաւ իմեամբ զարձուցանել ի սեղ զտէրութիւնն Վաղարշայ. դուք իբրեւ զհրախորտակա զայս տեսանէք, անխտրան փաղփաղակի սյրեւծի՝ զումարեցէք տապի յամն զիս, յամն իման լերտք ինձ յԱպար աշխարհին՝ »:

10. Բայտ սյամ՝ պատճենի հրախորտակ եհտա յաշ-

1. Ասկէ՝ ինչպէս և իշխեալ սյուր քանաներէն Թ. Ա. 1. Բ. 15. 64. Բ. 1. 22 յայտ է, թէ Հայք՝ վրաց, Աղտանից, լիւանց և Նոգէից պէս ալ. բայ՝ ի միայն կու տային Պարսից, « որ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի »: Եւ զայս կողմանէ խրատած հետեւակ գորաց կամ աղեղնաւորաց յիշատակութիւն չկայ բնաւ: Սասանեան սյուր ձին սպարապետ էր, այսինքն թէ հեծեալը և թէ ձիւնն առաջը զրահաւորեալ էին. և որովհետեւ Հայոց զունդը կը կազմէր յազատաց, յազատութեաց և յարքանի տակ յառաջիկ մարտից, բնական է կարծել՝ որ Հայոց զրկած ալ. բայ՝ ձին ալ ապառազէն էր: Բնականաբար մէջ ալ կը տեսնենք, « լիարդէր սպարապետն Հայոց Մեծաց վրչն զազատախառն քանակ հախարարացոյս զորացն »: 26) — « Իսկ զամենայն ազատան Հայոց կալսեցեալեան թուականքն զինուորեւ »: 27) — « Արշակ և որ կուղէ զփախըստապետ Տիրիթն քանէ, « հրաժան տայր ազատագունդ բանակին զհետ ինն Տիրիթայն »: 122) — « Արեւելքն իւր փառանքով մարդիկ իւրեւ մեռաւան հազար՝ ողորտ քնալիս սպարապետ առաջնորդսն, և հանդերձ նորոք զիմեայ եմուտ ի բերդն Արտաշէսից »: 169—170):

2. Ապար աշխարհ, կամ Ապարտի, խորհն. Աշխարհ. էջ 10. Գրեցի « աշխարհ », լորն և տարա ճապղոյն ձեռն ինքապա լորն էն. ապի է **اشر** իւրա՛ն լորն՝ « Արեւոյ աշխարհ », և այլն.

մեան խորասանաւ արեւելեան մասը. « և Գնացեալ Բագկերտ ի վրկանէ և ելեալ Ապար աշխարհ... ի քաղաքն Նիւշապուհ »: Բ. Բ. 1. — « Ի մեծ անապատին Ապար աշխարհի ի սահմանն Նիւշապուհ քաղաքի »: Բ. Բ. 101. — Էջ. 10. զարդ լեռնագետին Ապարից ծովուն հաւաքային արեւելեան անկիւնը շրջելն հալը՝ զուգահեռական երեք թեւեր ալ. Թաւրիզ յարեւել, լեռնագետաւ մը կը ձեւացնէ շուրջ 500 քիլոմէր երկայն և 200 քիլոմէր լայն, որ ի հիւսիսայն և ի հարաւ կը տանմանի խորագման և իրանեան անապատը: Այս անապատ իսկ ջրայրի և քարեքեր նահանգաւ այժմիկ կոչի Սորաան, որ թարգմանի « աւրեւելք »: Սորա արեւմտեան մասը, այս է Դիլիք և Արեւան գետոց ձորերը մինչև Դիլիսոն կասարից, վրկանաց աշխարհ էր. իսկ արեւելեան մասը որ ի հետոյ բուն Պարթեականան կը յարկընէր, ինքիչէի գարուն Ապար անտառը կը կրէր, որ թարգմանի « վերին, բարձր »: Տեւ և Բ. Բ. 10) Հարաւային կողմէն իջնոց զեանքն՝ սուղած սեղերնին արդատա՝ զեւրոյ, անապատին մէջ կը խորատու զին Տեղաղիլ ջրամբարներ շինած են. ու այժմ լեռան ստորոտը երկու քիլոմէր լայնութեամբ տեղ միայն մշակեալ է: Բայց ինչ քաղաքաց աւերակները կը ցուցանեն թէ նախնիք աւելի եզոտ քաղէ զիսկին ջրերն, և թէ այդ լիւնէր կոչուած երկիրս առեկալ քան կամ քան և չիւց քիլոմէր լայնութիւն ունէր:

կողմից և ի կորդուաց, յԱղձնեաց և բողոսմ՝ այլ տե-
ղեաց հեռաւորաց, որոց ալ էին օրէնք երթեալ զայն ճա-
նապարհ յառաջ մամանակաւ : Գտնող կտրուէր ի Հայոց
մեծաց զազատ և զաղաւթորդի, և յարքանի տանէ զա-
տանիկ մարդիկ : Բառ նմին օրինակի ի վրաց և յԱղուա-
նից և յաշխարհէն Լիւնաց, և որ այլ եւ ի կողմանց կող-
մանց հարաւոյ, մերձ ի սահմանս հաճկատանի՝ և ի Հա-

փան զի այդ գաւառներդ ընդհանրապէս
խառն ժողովուրդս կը պարունակեն, աբ-
ղեն առանձնաշնորհու մեքեքամ մամանկան
անկախութիւն ստացած կ'ըլլան : Եւ զիս-
րին կ'ըլլայ լրամեիզ զնոսա ի կեդրոնէ և
ի քաղեիզ : Տես խուզանք . էջ 262 : Այս-
պէս և զնահանգն Գուգարաց, որ Վրաց
աշխարհին մասն եղեր էր մամանակէ մ'ի
վեր, Պարսիկք առանձին բղէշիտութիւն
մը կազմելով՝ կը դառնն Վրաց խաղա-
ւորութենէն, և ուղղակի Արեւոյ դրան
հարկատու և հպատակ կ'ընեն :

1. Ա թէ ուրիշ ճանապարհ մը կար
ի նախատանէ յԱղար աշխարհ երթալու
համար, այլ թէ այս առաջին անգամն
էր որ Հայք Վրացանց դէմ պատերազ-
մելոս կը կոչուէին : Իսկ ճանապարհը
Արտաշատէն ի Կապիէժ և ի Մէլանա
կիջէր, ու անտի Պազպինի և թիւհրանի
վրայէն կը յանգէր ի Գլխափաբ : Զորք
1500 քիւմեզոր : Հայոց ալբուսին Մար-

տիոսս կամ Հէրազ զանուած աստեւը
իւր բնիկ երկրէն շուրջ 2000 քիւմեզոր
հեռացած գլխար :

2. Եւ իշ պունդս և պահապանս դրան
արքունի պատրաստէր Վաղարշակ Ըզ-
շարա, զմի մի իւրաքանչիւր փառելովք,
ի նոյն չին զարմից թագաւորացն՝ որ ի
Հայկէս, որ ընդ մամանակս մամանակս
մատանգութիւն ի հարանդ ստացեալ
ղեղոս և զատանկերտա : Իսկ աստ ուրեմն
Պարսից թագաւորութենէն, որպէս յսեմ,
յայտոց յարուցեալ գունդս և խառն
անուանեալ, ոչ զիսեմ թէ վասն սպա-

ռելոք ազգին առաջնոյ, թէ վասն ընդ-
դիմութեան իրեք լինելոյ՝ շկապեալ և ի
բազ ընկերեալ զազգն, զայսս ի անդիս
նոցա յարուցին գունդս անուամբ արքու-
նի : Այլ առաջինն հաստատ ի զալմից
թագաւորացն առաջնոց, որպէս և պիտի
ի Վրաց աշխարհին, որ Սեփուզն կը-
չի . . . իտրեն : Պատմ՝ Լ. Է. - Այլ ու-
րեք ասէ իշիջէ . . . յաղաւմ և այլ ողոր-
մարդիկ, զոր ստանիկս անուանեն յար-
քունի տանէ : Սեփուզ է արքայապէս,
արքայաբոյր :

3. Տաճկաստան . . . այս է Ասորոյ ա-
րեւելակողմը՝ Միջագետաց մէջ ընկեալ
Արարադիք կամ Արուսիկք, որք Շա-
պուհ երկրորդի ատենը զՏիգրոս զարկե-
րու զՍարեյաստան ստացաւտակն էին :
Դադի Ե. յարակերտն նշանակէ . . . ա-
րարադի . . . միանգամայն և . . . փազուկ . .
էի կամ շուրճ, որպէս ի մեղ . . . տաճիկ . .

Դորա նեագոյն ձեռն էր զադիք կամ դու-
նիք կամ դամիք . . . յոյն . . . դամիքան, որ
Պունտակիէ մէջ ալ Միջագետաց Արա-
բացոց անունն է : Իշիջէն և խորենացին՝
առանիկ : անունը կը գործածեն մինչ
Ա. Գրոց թագաւորին յոյն : արուսիկ . . .
« Զորք բազումք կուսեալ են յոյժ . . . և
արուսիկս քաղումս անեալ է ի վարձու
յոզնականութիւն իւրեանց : Բազար .
Ա. Է. 30 : . . . Սահմանս Պետութեան
Տաճկաստան ասեւը սեւայ է ուրեմն, աչք
անունը Միջագետաց Արարադոց կը
պատկանի, որք ի ճիւղերնոց զարուն
մանեկապէս ալ չէին : — Բայտ ասան .

առնաց աշխարհն և ի կորդուաց և ի Գգացն՝ և ի Դո-
ղէիցն և յԱրդնարդին՝ որք էին ամենեքեան հաւատա-
ցեալք ի մի կոթնալիկէ առաքելական եկեղեցի։

11. Իս անմեղութեամբ ոչ գիտացեալ զերկոյ իմի միտա-
թաղատորին, խաղաղին զնաչին յիւրաքանչիւր աշխար-
հաց յըմտութեամբ և անտրտամ՝ խնդութեամբ և տի-
րասէր խորհրդովք, կատարեալք՝ զսպաս զինուորութեան
աներկրաց վաստակովք։ Քարձին ևս ընդ խրեանս զառ-
տուածային սարբ կտակարանս բազում պաշտօնէիւք և
բարմուտքն քահանայիւք։ Քայց հրամանն տուեալ աշ-
խարհի՝ ոչ իրբեւ յակնկալութիւն կենաց, այլ իրբեւ ի
վճարումն փախճանի։ Եանձն տանելով միմեանց զաղիս և
զմարմինս։ Զի իմէպէս և խորհուրդ թաղատորին չէր
յայտնեալ նայց, սակայն կարծիք ի մտի էին ամենեցան,
մանաւանդ իրբեւ բեկեալ տեսին զյօրութիւնն ճշմարտ
ստաջի Դսրա, յայժ հարեալ խացեցան ի խորհուրդս
խրեանց։

Դատեան զոր ի մէջ բերէ Միւսէլ խմ-
թափարիսի Նկղնակը, ալլալէս յորջոր-
ջեալ են Արարացիք յանուն Գոմ Եւ
Նահապետին իւրեանց, որ հաւատաւոր է
զքնակութիւն իւր ի Քաթիւն, և որոյ
թոռանը թոռն է հղեր Բիւրառայի Ամ-
դահուի։ - Դոմէի՝ ըստ արդի պարտիկ
բառադրոց և ալլալ բառացի տնեալ ի
Պարսկաստան։

1. Թէ Գոմէի կամ Դոմէի մինչեւ
Եփեսոսայ մետերը եկեր աւ զաղթակա-
նութիւններ հաւատաւոր էին, տես Սի-
պըն, հատ. 3, էջ 191։

2. Ի Աղմեհաց Արքն կամ Արքն դա-
ւառ, յարմէ հլած Գ երեւի Ազնարդիւն-
Արաւուսի կը յորջորդէին Հոռոմէ Վիդ
մեթա։ Իրեանի է թէ Եղիշէ ար հը
կրկնէ միւս աշխարհաց անունները, Ազ-
նարդիւն կը դնէ փոխանակ Աղմեհաց։

3. Թէ որոշուիլ տալ կատարեալ, կոս-
տանդնուպուրդ ի՞նչ կոտարել։

Ֆ. Տարափոյա չիտ՝ Թէ Վարդան ալլա-
լու միւրն հետ վուշանաղ զեմ գնացեր

և ի Մարտիրոս մեծաւեմ յաղութիւններ
բրեր էր. տես Բ Ե, Կ. և Փարսյ-
233։ Վալց շեմ կարծեք՝ Թէ Եղիշէ այս
անգամ ընկերացած ըլլայ Նմա. Գան զի
անշուշտ Վարդանայ արութեանց վրայ
լուսթեամբ շէր անցներ և լայն կողմե-

րուն իրաց, ազգաց և տեղեաց վրայ կը
հաղորդէր ալլալիսի կենդանի սրտ և
մանրամասն տեղեկութիւններ, զորս կու-
տայ առնասարակ իւր ակնաստեղծ եղած-
ներուն։ Մեղ Գեորգի թէ Եղիշէ գնաց
ի Պարսս երբ Վարդան ուրիշ նախարա-
րաց հետ կոչեցաւ յաղթունիս՝ կաթողի-
կոսին պատասխանէն ետքը, և թէ տեղ
էր նա նախարարաց արեգակնայ պալատն
մատաչած աստեղը. տես Բ, Գ, 1, Ժ.
1. Թէեպէտ և ոչ իրեմէր բաւական ա-
նէ զամենայն շարքան, որ անոյց անցին
անցին ի կաթողիւն ընդ դռնդն Հայոց, ու
այլ առաջադէպ փոքր ի շատե, գի ձայ-
նակիցք չիցուր ալլալիկ՝ որք դատարարէս
զեկո պարտին ք, և այլն։

12. Բայց քանզի պատմութեանսմարտէք էին սուրբ կրօնականացն Աստուծոյ, հանապաղ յիշէին զպատուիրեալսն ի Պաւլոսէ, եթէ « Ծրասացք հնազանդ ընտր տերանց ձերոց մարմնաւորաց, մի ստատկատապար՝ և առ աշտ աշտակալ, այլ սրտի մտօք ծառայել իբրեւ Աստուծոյ, և մի իբրեւ մարդկան. քանզի ի Տեստէնէ է հաստուցումն վատաւից ձերոց » : Եւ ամենայնիւ այսու բարեմասկեամբ յաղարկեալք յաշխարհէ և յանձն եղեալք սուրբ Հոգւոյն, յանդիման լինէին, փաթով կատարեալ զհրամանն, և զամենայն արարեալ բառ կամաց նորա : Այդ ուրախ լինէր թողաւորն, իբր այն եթէ կատարեցան կամք կարծեաց նորա. և ահա տունէր բնդ. նոսա զայն ինչ, զոր պաշտօնեացքն ամբարշտութեան նորա խրատեցին :

13. Արդ իբրեւ ետես թողաւորն զամենայն կազմութիւն և զբաղմութիւն զնոյն բարբարոտաց, սրբ սրտի մտօք եկեալ էին ի վատտակ արքունի, առաւելապէս ուրախ եղի առաջի մեծամեծացն և ամենայն բազմութեան զօրաց իւրոց : Ի վերին երեսս թարույանէր զկամս մտաց իւրոց, և սկսանայ առատապէս պարզելը զնոսա : Խաղաց զնայ միանդամայն ի վերայ տէրութեան Հննայ աշխարհին, զոր Գուշանս անուանեն. և զերկեամ մի կտուեալ, ոչ ինչ կարաց ազդել նոցա : Ապա արձակեաց զմարդիկան՝ յերաքանչիւր տեղիս, և զայլս ի նոցա տեղիս փոխանակ առ իւր կոչեաց նովին պատրաստութեամբ : Այսպէս ամ յամէ սովորութիւն կարգեաց, և իւր անդէն քաղաք բնակութեան շինեաց, սկսեալ ի չորրորդ ամէ տէրութեանն իւրոյ մինչև յամն մետատանկորդ թաւորութեանն :

14. Եւ իբրեւ ետես՝ եթէ հաստատուն կացին Հոռակք

1. Բազմ առ Կաղստացիս, Գ. 22 :
Առաւելապէս կարծեմ աստանսր՝ ոչ
առաւ ծառայութիւն, ապա մատուցող,
այլ առաւ գովեստ բնող, յողորմութիւն Աստա՝
բազմանս շեղուաւ, որպէս և սիրտս արդի
պրակ. և գովեստ, գողութիւն, չնորւա-
կարութիւն : Դարադրութիւնս տարբեր
և Կատկարանի թարգմանութենէն :

Քննադ. Եղի. ԷԻ

2. Այսպէս Հելլենք սովոր էին կոչել
իրենցմէ արիւղ ազգերն - Իշխէն ալ Պար-
սից բերնէն խոսելով՝ իմանայ այդ բա-
ռովդ զոչ Պարսիկս :

3. Մեթեմաթեանց առաջին ապացիւրն
զմարտիկն կամ՝ զմարդիկան. միայն 1846 թնդ
զմարդիկան :

նայն կողմանց խաղաղութեամբ ընտկեաց աշխարհ նորա,
և ի նեղ ևս էարկ պիտադաւորն Հննաց, քանզի աւերեաց
զբազում պաւստոս նորա, և յաջոցեցաւ տէրութիւնն նո-
րա, աւետաւորս տալքեաց ընդ ասննայն ստորուշանս՝

ծութն. ու ասեմ տառն շորոյ պահակէն
անցնելով՝ զէպ ի հարաւ յարեակեցան.
ինչպէս մեծին խորովոյ հորը Ազար-
ւայ ասեմն և ինչորորդ զարէն եւրը
աւելի սուշոյ՝

2. Պահակ կամ կապան կամ պաւա-
կորն շորոյ կամ Զապլ, յանուն Զոյ
կամ Զոր ինն մայրաքաղաքին Աղուա-
նից, որքոյ աւերակէն Նշմարելի են ուս-
կանին յարեւելս Գուպայ: Մեր ազգային
պատմիչք կը յորջորջեն ևս « Իսուռն
Աղուանից՝ Հննաց կամ Խաղաղ »: Պար-
տիկք զայն կը կոչեն Տէրպինս, որ թարգ-
մանի կապ-գուպան: Արարացիք՝ Պապ -
Խւ - Ապուսպ: Ըստ արեւելեան ասան-
գութեանց՝ շինեալ էր նախ ի Հրուդե-
նայ գիւղացին և յետոյ Աղեքսանդր եր-
կամի գոնէր զնել ասուած էր, ուստի և
անասանցաւ երկամի գուռն, պապ իւր
նախն, Տեմիւր-գափուս. առ ի արդելու
գիւռնագուռ ազնիւս Էմուռ Մեհուռ. այս
է Գապ և Մաղոգ. որք աւերեաց են
զաշխարհ ի կատարած մամանկաց:

Պահակս այս կը բաղկանայր՝ Ա. ի
բերդաբազարէ միոյ Դարբանդ կամ Տէր-
պինս անուն, յեզր ծովուն կապից. Բ.
երկայն պարսպէ մը որ Դարբանդէն սկսե-
լով կը հասնէր յարեւմտաս, ու կոմկա-
սու անմատչելի բարձրութեանց միայ կը
վերջանայր: Բերդաբազարք և պաւստարդ
կը փակէին այն անցքը՝ որ կը գտնուի
կոմկասու ճիւղիսային առաջքին և կառ-
քից ծովուն միջին: Ըստ Մոսուաիի՝
Բաղկերս Բ. կառուց զպարտաբազարս
աղիւսէ և հողէ (Տէս հաս. Բ., էջ 193),
և յետոյ Նուշքեան վերադին շինեաց
թէ զբերդաբազարն և թէ զպարսպայն
նոյն, էջ 2: Աւելի մանրամասն տեղե-

կութեանց համար տես Յաւելուան զկնի
Յեզանակիս:

Յաղկերս իւր թաղաւորութեան եր
կոտասաներորդ տարւոյն սկիզբը կրնար
գոհութեամբ աշխէ անցնել իւր խելացի
կառավարութեան յառաջ բերած մեծա-
մեծ արդիւնքը. ա. Առանց երկար պա-
տերազմաց Յունաց զոռազանքինը կո-
տրեր էր. բ. Ճորոյ պահակը ամրացու-
ցիր էր, ու անդրկովկասեան ազգերը
գաղթէր էին այդ կազմանէ անցնելով իւր
պետականքն արշակելէ. գ. Տէրութեան
արեւելեան ճիւղիսային սահմաններն ա-
զատէր էին Փո. շանաց ապաւորութիւն-
նեւին: Առաջին և երրորդն պատմեց մեզ
Լիդիէ՝ թէ ինչպէս կատարեցան. եր-
րորդին միայ յիշանցաւ. այս պարագայ
ընթացինք (եցնել յառաջարանին մէջ
Տէս էջ 33) և ի ծանոթութեան Բ. Բ.,
2:

1. Աւեր կամ ասար կամ արար կրնայ
նշանակել « կրակ », ու՛ր՝ Աւերայի ինչ-
պէս և Սանքրիդ լեզուաւ է « բառի ».
« անտե » « արշալոյս » իսկ ասարաւան է
սեզանս միայ միայ կրակը կը վառէր. և
որ ի նոյն յարկածածուկ շէր ու բարձր
տեղեր կը կանգնուէր: Մեր մատենա-
գիրք շատ անգամ դատարան՝ կրակա-
սան իմաստով կը դարձանեն, մասն աւ-
րողիին ահա անեւելով — Մեծ յաղո-
գութեան ետքը սպիտակ ցուլ և Նոխազ
զոհելու սովորութիւնը ի Հայաստան ալ
կար ճիւղանալութեան ատեն: յորք մեծն
խորով յաղթական կը դառնայր ի Պար-
տից, « սպիտակ ցուլք և սպիտակ ջո-
խազոր, սպիտակ ձիւղք և սպիտակ ջո-
րովք, ոսկեղէն և արծաթեղէն զարդոյք
ի վերջուս որս փողփողեալս, նշանակաւ ».

աշխարհին խրոյ. ցրտք սպիտակօք և գիտաօր նախագօք
առատացոյց զգոհոս կրակին, և խիստ առ խիստ թանձրա-
ցոյց անդադար զպաշտան պղծութեան խրոյ. պատկօք՝ և
պատուովք մեծարեաց զբաղումն ի մագոյց և զբաղմա-
ղոյնս ի մագակտոյց: Եւս ևս հրամանն յափնտրելի զբրիա-
տանէից զինչս և զստացութեան, որք էին ի մէջ Պարսկաց
աշխարհին:

15. Եւս այսպէս հպարտացաւ բարձրացաւ ի միտս
խոր, ի վեր քան զմարդկային բնութիւնս բնագլխայ
սպարթանէր, ոչ միայն յիրս մօրմնական պատերազ-
մայն, այլ մեծ ոմն զինքն կարծէր քան զբնութիւն հայ-
րենի կորովին. վասն այնորիկ կեզծաւորութեամբ ի մա-
ղուցանէր զինքն բոտ կարծեալն, և որպէս երևէր
խնտոտայն՝ յանմահից իմն կարգի զնէր զինքն: Եւս, յոյժ

պաշարակապ մեռալսիւքն և ժողովք
պուկոյք և արծաթի զահարանք, յանօթա
քանկալիս ազամբք պատուականք, ոսկ-
ւով և արծաթով, ի հանդերձս պալտատս և
ի զարդազեղեցիկս, զիւրազգին Արշակաւ,
նեալ զհայրենեացն պարտամանց տեղիան
մեծարէր: Եւս և ի նկերորդ ևս հանէր
յամենայն մեծամեծ աւարացն ածելոց և
մեծամեծ պարզեալ քրմացն շնորհէր:
Ազամթանդ. էջ 84: Եղիշեալ գիտաւոր
ըստն նախագն ալ անշուշտ աղիտակէր.
հաւանօրէն այն՝ զոր այժմ՝ Գիֆորիցի այժ
կը կոչեմք, և որոյ գէտը Գաղատիոյ և
Վանայ զլիսաւար և ընտիր բնոցն է: —
Այժ զհեկուս սովորութիւնը Հնդկաստան.
նէն եկած էր: Նոյնպէս և ձիունք՝ որուն
նուիրման եզանակը երկարօրէն կը նկա-
րագրէ ի Վանաւ: — Եւս խաղ կամ հա-
նազ պարակերէն՝ է արդ. այն կտրեալ՝
առաջնորդ հասի. նոյն նշանակութիւնն
ունի և հայ. « նոխաղ »:

1. Պատկոյ պատուեւէ կամ վարձատրելի՝
յոյժ սովորական էր Պարսից մէջ: —
« Եթէ մտանալք զհեղն և զպսակն և
զուսան և զառատամեռն պարզեան որ
շնորհի ձեզ յարդունուս »: Կ'ըսէ Մուշ-

կան՝ զօրացը յորդոր կարգաւոր ատենը.
(82. 2. 35. 1): Եւս պարակերն պէտք
էլ. զոր Պիւրհանի-Պաթի կը առն-
մանէ. « Թագ իմէ զոր կը հիւսէին վար-
դիւք սեհանաւ և մրտենեաւ և ալլոյր
զեղեցիկ և անուշահոտ ծողկօք, իշխանք
և մեծամեծք զպէն զլուխին կը գնէին
տօնի և Նիվրուզի օրերը, և ալ մար-
գիկ՝ ամուսնացած ատեններն. ինչ ատենը
Պարսկաստանի մէջ յատ կը զորա-
ծուէր »:

2. Թեոգոսիոյ տպագիրը միայն՝ ապա-
րանակէր, որ ընտրելի չէ. սովոր քանի՝
բազանա լիգաւաւ և զստեղութիւն, մպըր-
հութիւն, ամբարհատահութիւն, յորմե
արդի պարակերէն՝ պարսկի Կ'Եր, Տեա
Մայն-Սրաստ, էջ 22): Ավար և ռ
վերայ, ի վերս. քան՝ « ամբին, անմն »:
Ապարթանել և պիւր քանի խոտ ֆախ,
քիւսակն, ալսինքն հասակն վեր ի վեր
քան զանն յիւսիսաւալ, հպարտանալ,
խրոխտալ:

3. Իմա զՀեղեղատ՝ զգարդապետս կամ
զուսուցիչս օրինաց: Տեա ի վերայ Ելի
16: և 35: Հեղեղատ Կ'Եր բարձրագոյն
գասն էին քանանայից. ալ զ անսամբ

էր ցտտուցեալ ընդ անունն Քրիստոսի, յարժամ՝ լսէր՝ լիմ
տանջեցաւ, խաչեցաւ, մեռաւ և թաղեցաւ :

16. Իբրեւ այսպէս օր բաւ օրէ ի սոյն միտս ցնորեալ
զանգաչէր, մի ոմն մանկողոյն ի նախարարացն Հայոց
ընդզէմ՝ բանս ել և ասէ. « Արքայ քաջ, դու ուստի
զխոեւ այդպիսի բանս խօսել զՏեառնէ »: Եւս պատաս-
խանի թագաւորն և ասէ. « Իմ՝ իսկ առաջի ընթերցան
զգիրս մնորութեանն ձերայ »: Եւս պատասխանի անդրէն
պատանեակն և ասէ. « Ընդէր, արքայ, ցայց վայր միայն
ետար ընթեանալ. այլ յառաջ ևս մատու զկարգացումն,
և ըստ անդ. զյարութիւնն, զյայտնութիւնն առ բազումս,
զվերացումն յերկինս, զնառնն ընդ ածմէ հօր, զխո-
տումն երկրորդ զարտեանն՝ զհրաշակերս՝ յարս թիւնն
առնելով բոյորեցունց, զհամառօտ հառուցմունսն արդար
դատաւարանին »: Իբրեւ լուսւ զայս թագաւորն, ի խոր
խոցեալ՝ վեր ի վերայ ծիծաղեցաւ, ասէ. « Ամենայն այդ
խարէս թիւն է »: Եւս պատասխանի զինուորն Քրիստոսի
և ասէ. « Եթէ հաւատարիմ՝ են քեզ մտրմնաւոր չարչա-
րանքն նորա, հաւատարմողոյն ես լիցի քեզ երկրորդ
ահաւոր զալուսան նորա »:

17. Եւ զայս լսելով թագաւորին՝ բորբոքեցաւ իբրեւ
զհօր հնոցին ի Քսրիլոն, մինչև խորն իսկ անդէն զեւ
եւ իբրեւ զԲազզէացիան այրեցեալ լինէին: Բայեւ ժամ՝ զբո-
լոր բարկութիւն սրտմտութեանն և հեղ յայրն երանելի,
սրսմ՝ անուն էր Գարեգին: Կապեալ օտիւք և կապեալ
ձեռօք զերկեամ՝ մի տուտ ի չարչարանս, և հանեալ ի
բայ զտէրութիւնն՝ ի նմանէ, ընկալաւ զվճիռ մահոյ:

Կիժմանային ևս և այլ իեղացի, իմա-
տուն և. Տեա Աթիբնանի-Դաթի:

1. Սիւրբ Է՝ որ բազում ի մատենից
մէջ Գրաւարիւս՝ զգլխան անուն կը շըա-
նակէ ընդհանուր յարութիւնն ի մեռե-
լոց. Գրաւ ակզրեական վանկը կը փոխի
ի հրա հայերենի մէջ. որպէս Գիրիլի
լինի հրեշտակ, Գիրման՝ երաման, Գիր-
վարէ՝ հրապարակ: Այնքա՛ն և մեր և հրա-
շակերտ և զգլխան անուն:

2. Այս է գաւառը կամ վերակը որդւ
տէրն էր. նախարարական մէն մի ցեղին
զխաւ որք և Տէր և կ'ըսուէր. Տէրն Սի-
նեաց, Տէրն Մամիկոնէից, Տէրն Արծրո-
նեաց և այլն: Միմէ սպանեցին զԳա-
րեգին, կամ միայն շարչրկեցին: Դարեւ
գինդ հաւանօրէն յիշուանցեալն է՝ որ
անկաւ ի գաշտին Աւարայրի բնդ յլար
զանալ:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ Ա ՅԵՂԱՆԱԿԻՆ

ԿՈՎԿԱՍ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍԱՅԻՆ ԴՐՈՒՆՔ

Մեր պատմաց մէջ Կովկասի անցից և գրանց յոճախ յիշատակութիւնք կը լինին: Լեոնադստիդ Սեաւ ծովուն եզերքը Սնաբայի մօտերը փաքրիկ ելեւէջներով կը սկսի, հետզհետէ կը մեծնայ, երբ Սոսորի վերին ձորոյն կը հասնի՝ արդէն Պիւրենեանց կը հասնասորի, 1200 մեղր միջին բարձրութեամբ: Անտի դէպ յարեւելս մինչև ցՔաղպէք, քան զԱպհայս անդամ կը գերազանցէ ու Հիւ մարայայի միայն երկրորդ կ'ըլլայ, գրեալ թէ համարէն դապաթունք մշտնջենաւոր ձեամբ ծածկեալ են, որ այս լայնութեան աստիճանին 4000 մեղր բարձրութեան կ'ըլլայ: Կովկասու այս մասը իւր շեշտակի և վիթխարի երևութով արարչագործութեան ահաւոր հրաշտիքներէն մէկն է: Տարածութեանը մէջտեղուանքը Խէրէք և Արակիի գետերն արձակելէն ետքը՝ յիշուա յառաջ կը բաժանի, որոց հիւսիսայինը կ'երկնայ մինչև Դարբանդայ մօտերը, իսկ հարաւայինը գեաւ ծով չհասած կը ցածնու ու կը վերջանայ Չաւրանի դաշտին մէջ:

Ասիոյ խորերէն յԱրտպա արշաւող ժողովրդոց հասանքն կարգաւ եկան բաղխելու այս լեռնային պատուարիս դէմ, անոր նեղ անցքերէն գժուարու կը յաջողէին ի հարաւ իջնելու, մեծագոյն մասը յարեւմուտս կը դիմէր: Բայց այլ և այլ ցեղեր ալ Կովկասու կրճից և ձորերուն մէջ կը հաստատուէին ու կը մնային: Այսպէս լեռանցամէջք հետզհետէ խոնկեցան լեցուեցան զանազան ժողովրդօք, նորեկքն զհինս բնդհանրապէս յառաջ մղելով: Եւ որովհետեւ բնական անջրպակից պատճառաւ մէկ գաւառի կամ ձորոց բնակիչք ուրիշ գաւառի բնակչոց հետ քիչ հաղորդակցութիւն կ'ունենային, իւրաքանչիւր ցեղ իւր յատուկ լեզուն և սովորութիւնները պահէց, որով շտիպանցութիւն չըլլար՝ եթէ զրուցութի, թէ Կովկասու մէջ հարիւրաւոր ազգաց բեկորք կան մինչև ցայժմ:

Եղիշէ, խորենացին ու Փաւստոս երեսնի՝ չափ Կովկասեան աղդեր կը յիշեն, որոց մէկ մասը արեւելեան կրկին աստից մէջտեղերը կամ հարաւարդմը կը բնակէին, մնացածները միջին և հիւ-

սխալին կովկասու բնակիչք էին՝, իսկ արեմտեան սղգերն որ այսօր յերկա զխառոր հիւրս կը բաժանին, Քապարթայք, թոն Չէրքէզք կամ Ատիղէք և Ափխազք, ասոնք կողքիս լեռներով արդէն զատուած բլլալով կուրաց դաշտէն, քիչ անդամ յարարերու թիւն տնկցած բլլալու են Հայոց և Սասանեանց հետ:

Կովկասեան յեռնագոտայն երկայնութիւնը շուրջ 1000 քիլոմետր է. մարթ է գոյն նկատել իրիւ բնական բարձրաբերձ պարիսպ մը՝ որ կ'որոշէ զԱսիա յԵւրոպիոյ: Բարձրագոյն գագաթն է Լլպարդ (Սէրունեան կամ Կորենացեայ Շանթային լեռոն), յետոյ Գաղսպէ՝ 16,533 սաք: Արեւելեան բողկաց հիւսիսայինը, այսինքն տյն որ կը յանգի ի Տէրպէնս, անջրպէս համարեալ է այժմ Ռուստեան կովկասեան նահանգին յայտկոյս և յայնկոյս դաւառաց, թէպէտև հարաւային առաջը աւելի երկայն, աւելի բարձր ու շաբունակ է, ասանկով Տաղիստան որ երկուքին մէջանդը կ'իյնայ, Անդր-Կովկասեան կամ սախական երկիր կ'ըլլայ: Դոյն էր և հին սոսկեր. Կալբսոնդեան տաղջին հարաւակողմը գանուող լեռնակունք Բասանեանց ինքնակալութեան ներքև էին, ու շատ անգամ ալ դարք կու տային նոցա:

Երկու գլխաւոր անցք ունի կովկաս. մին՝ որ մէջանդուանքը կ'իյնայ, վլաստիքաւքառէ Կաղպէք ելող ու անկէ ալ ի Տփլիս իջնող շուրջ 120 քիլոմետր երկայն կիրճ մի է, որ վերին թէրէքի և Արտավիի ձորերէն կը բողկանայ. այս կրճին մէջն է Դոնսի Արաւազ. միւսը արեւելեան հիւսիսային տաղքին և կապակց ծովուն մէջանդի աստիարակ հոյն է, ուր կառուցեալ էր Դիւան Էջրատնից կամ Պաւսկն ճորայ:

ԴՈՒՈՆ ԱԼԱՆ ԱՅ

Բաթովէն զէպ ի կովկաս եկող երկաթուղին կը յանգի ի բերդարողաքն վլաստիքաւքառս՝ որ թորգմանի «Ջորաթիւն կովկասու» սա Սէու ծովուն երեսէն 2368 տանաչափ՝ բարձր է ի վլաստիս:

1. Եղիշեայ յիշմանքը. Վիքր, Ա. 7. Եղիշե (որիւ ի ճշրայ՝ դորս տանէին գոանք, Աւանք, Լիփնք, Կոզէք, Դաւան, Ճիփք, Վլաս, Դաւ, Գաւար, Իրւան, Շեմաւուպ, Փասի, Փասի, Փիւքսան, Բաւաւաղարան, Խիքիւղան, Մաքսիւթը, Խալլանդարք: — Բաւան, զայ մէջ կը գտնեմք ևս՝ Իմմաթը, Դաւթը, յիշէ. Բաղասէք, Էյդրասուանք չգտնէ ալման Սոանքն, Փոխք Եղիշեայ փոսին՝ Տեա 8, Դ, 15: — Խորենացին ալ կը յիշէ զԽաղթը և զՂիկս:

2. Ունեալափ աղբունի Pied du roi, Օմեդը, 324-841. Իսկ վերստ և 1-067 մեդր:

քաւքստէ զՏփղիս ուստարան կոռուարութիւնը մարտաւում՝ այս է խժոյցատեղի ճանապարհ մի շինել տուաւ, որ ծորտարգիտութեան հոյակապ ձեռակերտներէն մին կրնայ սեպուիլ, երկաթուղին ի Տփղիս բերելը անհնարին կամ գոնեա Մանսրնիի շափ մեծածախ և երկայն գետնափոր անցքի մը կարօտ բլլալուն համար, Այս ճանապարհս մինչև ց'Կաղպէք շարունակ Թէրէքի ձորոյն մէջէն վեր կ'ելլէ: Առաջին օթեանը կամ կայարանն է Պալթա յ12՝ չգ փրստ, որ ուղւոյն երեսը 2154 ուսք բարձր է Սևու ծովէն: Երկրորդ օթեանն է Լարս, 17՝, վերտո հեռի ի Պալթայէ, աստ սեպուցեալ ժայռի մը վրայ Հին պաշտկի մը տներակները կեցած են, որոյ սեռ և սրմերն և աշտարակները կարծես կայծակնաշար խամբեալ են: Լարսն և Երրորդ օթեանէն՝ Կաղպէքէ հուստար հեռաւորութեամբ կը գտնուի նորակառոյց կամուրջ մի, որով ճանապարհը գետոյն ձախ կողմէն յաջակողմն կ'անցնի, ուրանոր է այժմեան քառակուսի պաշակը իւր գեղեցիկ կրկին աշտարակաք: անոր վրայ կը բարձրանայ գետոյն անդիի կազմը քարաժայռի մը զազաթը՝ Հին զգեալը, որոյ սրմերն ալ Լարսի պաշակին պէս սեպուցեալ են: աս է Դստե Արանաց, զոր Վլադիք Տար ի Ալան կը կոչեն բոտ պարտիկ յորջման յՄ1 յ3: Բայտմ վայրի Թէրէքի բարձրութիւնն է 3772 ոտնաչափ: Լարսի և Կաղպէքի մէջանդի կիրճը կարգէ զուրս նեղ է, ու բնութիւնը այնքան արհաւիրս կը ներկայացնէ, որ անոնց քով Ալպետն լեռներունը խաղալիկ կը դառնան: Տարխաւանէն վեր շարունակելով՝ գետին ձախ կազմը հետզհետեւ ուրիշ Հին բրդածե աշտարակաց տներակներ կ'երևան՝ այնպիսի շէշտակի ափախայից վրայ, որ կը գործադուի Թէ ինչպէս մարդիկ կըցեր են ելլել: Կաղպէքի կայարանը անցնելէ ետքը՝ որ համանուն լեռան օտորոտն է, 14 ու կէս վերտո հեռի ի Լարսայ, և ուր ուղին 6455 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի, կիրճը կ'ընդլայնի: Բայց տեղ մը երկու եզերաց ժայռերը իրարու կարգէ դուրս կը մօտենան. այս տեղս ալ երկու Հին բերդեր կան գէմաղէմ կանգնեալ:

Չորրորդ օթեանն է Վեպի, ուրանօր ուղւոյն բարձրութիւնն է 6570 ոտնաչափ: Թէրէքի ձորը իւր մէջը կ'ընգտնի զհեղեղատն Պայտար ու այնուհետև կը շեղի յարեմուտս, ճանապարհը Պայտարի ձորուն մէջէն վեր ելլելով՝ կը հասնի վերջապէս իւր բարձրագոյն կէտին՝ Խաչի լեռանց վրայ՝ 7957 ոտնաչափ: Ամանկով ի Վլաախիաւքստէ մինչև ց'Ուալ լեռան անցքը՝ 82 քիլոմետր միջոց, ուղւոյն բովանդակ հակումն է 5583 ոտնաչափ: Այնուհետև ճանապարհը Ալաւիլիի ձորէն վար կ'իջնէ որ Թէրէքի ձորոյն ահաւորու-

թիւնը չունի: Թէպէտ ոստ ևս պակաս չեն ձիւնապատ զապաթներ: 2-3000) ստնաշտի խոր անդունդք և գահաթէթք, որոց Էղերթին կ'ունցնի սեղեարք՝ մինչև որ հասնի յԱնանուր ուր կը զազարին ընտթեան սրանչկի արհաիբքը:

Վերին Թէրէթի շրջակայքը կը բնակին Ռիթ կամ Ռիթք՝ որպէս յորջորջին ի Վրաց: Սորա գինքեանս Իրք կամ Իրսնք կը կոչեն, որ նոյն ըլլայ զուցէ «Վիրք» անունն հետ: Սմանք ի Շնոցիտաց զԱսիս Վրաց սղգին լիսանց մէջ ապաւինեալ մասն կը համարին: Ասոց արեւելոսկողմն են Խմկուչք, ու հարաւային կողմը՝ Վրակիթի ձորոյն մէջ՝ Խեփուարք:

Ռիթք, Ինկուչք և Խէփուարք տունսք քրիստոնեայ էին, այժմ՝ կէս կապուշա՝ կէս քրիստոնեայ: սոցա բնակած ձորերուն մէջ շատ մը հին եկեղեցիներ կան, որոց մասնաւոր յարկ ունին: Խէփուարք՝ որ մինչև ցայժմ վերա հիւսկէն կը հաղնին, վրանին յունեական խաչի նշաններ կը կրեն:

ՊԱՆԱԿՆ ԸՌՐԱՅ ԿԱՄ ՏԷՐՊԷՆՏ

Վրտոխաբասի կիրճը դիրին անցք մը շէր կրնար բնծայել խաժագութ հրտափայ, որք իրենց խառն բողմութեամբ միայն դարուոր էին: մանաւանդ որ բարբարոս ժողովուրդք չէին կրնար մտաբերել կամ չէնելու ձեռնարկել այժմեան ձորաարդիւնութեան հնարած հարթարատակ և մեղմ երեւջօք պոլոսայքը: Մէկ կամ երկու փոքրիկ զղեակք և մի քանի հարիւր զօրական բաւական էին այդ կրճին մէջ ահագին բանակաց ֆանքը կամ բանաթիւնը ի գերե հանելու: Այժմայն սակայն Վովկասու արեւելուն հիւսիսային բողկին և Վստրից ծովուն մէջի տափարտի երկիրը:

Աստանօր շատ աւելի ծախք, աշխատութիւն և անձանձիր հսկողութիւն պէտք էր: Աննպաստայն ծախքի կողերուն վրայէն մինչև ցժով՝ քողար մի չինուած էր Դարբունդ կամ Տէրպէնտ, որ մինչև ցայժմ կեցած է իւր հին ձեովը, կամ գոնէ որպէս Աստանեանք կանգնեցին կամ նորոցեցին գայն: Այս նշանուոր և եղանակ բերդաքաղաքս զուգահեռական կրկին պարսպէ կը բողկանայ, 3000) մեղր երկայն և իրարմէ միայն չորս հարիւր մեղր հեռաւորութեամբ: Յարձրութիւնն է՝ 25) ստնաշտի, Թանձրութիւնը՝ ութ. և կարմիր քարանց զանգեալ և սպիտակ վիմօք արտաքուստ աղուցեալ: ձեւ մեղիս լայնս ի վերայ ունեւալ՝ երանելիս տանգիօք և: Մէն մի ի պարսպաց մարտիցս կամ աշտարակս ունի: Քաղաքին արեւմտեան

ծայրն է Միջնաբերդը՝ Դարին-դալս, որ բարձր գագաթանդի մը վրայ կառուցեալ կը դիտէ զքաղաքն և զպաշտօնըն։ Միջնաբերան ճանապարհորդք միտարն կը վիայեն՝ թէ պարիսպքդ ծովուն մէջ ալ կը յառաջանային կէս մընի չափ, բայց այդ ջրատոյգ պատուարէզ այժմ հեաք չկան, ցուցէ յատակին բարձրացած բլլալուն համար։ Եթէն դրունք են քաղաքին, չորք ընդ հարաւ և մի ընդ հեախ և մի ի միջնաբերդն հանելով, և միւսն է զերաջուրէ գառն լըկաթի՝ 1։ Միջնաբերդէն սկսելով կը ձգի յարեմուտս՝ տեղ տեղ մեծամեծ մարտկոցիք սմբայեալ՝ Պաշակորմը՝ որ լերանց կառուրներուն վրայէն անցնելով՝ կ'իջնէ խորածորոց մէջ ու կը յանգէր ունշուշտ յանմատչելի ու յանձանթ գազաթ մի հեռուար։ Տեղաւան աւանդութիւն մի կայ, ըստ որում պաշակորմը մինչև ց/Անուծով կ'երկնար։ Այս չափս յայտնի է՝ թէ այդ պարիսպք կը փակէր արեւիկան Կովկասու ստորաւոր գանուղ համարէն զաշտերը։ Փասն զի սորա աւերակները կամ հեաքը ծովեզերքէն 30 քիօմէզը տակի դէպ ի ներս տեսնուած են։ Փասն որոյ յետ ճենոց պարսպին՝ մեծագոյնն էր։ Կարրոնդ, որ 1825ին 26,000 բնակչա ունէր կ'ըսեն, այժմ միայն 13,775 ունի։ Ի հարուայ սորա են հազար հինգ հարիւրի չափ ուղեատանք և պարակզք, յորս մշտկին զանազան պողատու ծառք, քրքում, բամբակ, ծխախոտ և տորան, և ուր Թուպսու գետի ջուրը բերելու համար 17 քիօմէզը երկայնութեամբ ջրուղի մի շինուած է։ Կաւահանցիստ մի ունի ձեռակերտ սմբարտակօք փակեալ, որ երբեմն կը ստաի ձմեռը։ (Տես Տեղագիր Ամշան Վարդապետի. էջ 95. - Asie Russe par Elisée Reclus. Le Caucase par Alex. Dumas. - Lettres sur le Caucase par le général Gille).

Անցեալ դարու մէջ Տիմիզրի Քանթէմիր որ Մեծին Պետրոսի հետ ընկերացեր էր ի Իսպրանդ, արձանագիր մը գտեր էր անդ տեղաձե՝ զոր օրինակեր էր։ Քանթէմիրի երկասիրութիւնքը սպազընեալ են յամին 1807, և ունին արձանագրութեան օրինակը՝ որ կը բողկանայ յերից տողից։ Վերջին տարիներս Կասսովիչ անուն հնազէտ մը գայն ընթերցած բլլալը և Արշակ Թաղուարի մը արձան յաղթութեան լինելը հրատարակեց։ Փայր կորուսեալ է այժմ, թէպէտ բեհտագրայդ օրինակը պահուած է։

1. Լըկաթի գրանտ մէկ փեղկը կը նկատ զայն յամին 1063։ Դա իմ թաւարն ալ յաջ հանել տուեր էր ի Կարբանգայ ի սկիզբն իմ դարու։

Թէ Ապուլուար յամիւայն Դանեայ չի-

ԵՐԿՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԱԿ

ԻՐԱՅՆ, ՊԱՏԱՀՈՒՄՆ, ՅԻՇԽԱՆԷՆ ԱՐԵՎԵԼԻՅ

1. Որոց սղխրն թալացեալ են յերկնաւոր տալի-
նաթիւնէն, յոյժ բնոյ աշխ. անկեալ է բնութիւն մարմ-
նոյ. յամենայն հոգմոյ չարթի և յամենայն բանէ խոտփի
և յամենայն իրաց զոյոց. երազապէս՝ է տշնոյխին ի
կեանս իւրում, և յանգիւս կորստան յազարկի ի մա-
հաւան իւրում: Որպէս և ասաց ամն ի հնումն, մահ ոչ
խնացեալ՝ մահ է, մահ խնացեալ՝ անմահութիւն է: Որ
զմահ ոչ զիտէ, երկնչի ի մահաւանէ. իսկ որ զիտէ ըզ-
մահ, ոչ երկնչի ի նմանէ:

2. Եւ այս ամենայն չարիք մտաննն ի միտս մարդոյ
յանուամնութենէ: Կոյր զրկի ի ճառագայթից արեգա-
կան, և տղիտութիւն զրկի ի կատարեալ կենաց. բաւ է
կոյր աչօք քան կոյր մտօք¹: Որպէս մեծ է հոգի քան
զմարմին, այսպէս մեծ է տեսաւորութիւն մտաց քան
զմարմնոյ: Եթէ կարի որ առաւելեալ իցէ աշխարհական
մեծութեամբ՝ և մտօրն ազքատագոյն, տշնոյխին սղորմելի
է քան զբազումն. որպէս և տեսանեմք իսկ, ոչ միայն ի
չափաւոր մարդիկ, այլ և յսր մեծն է քան զամենայն:
Թաղաւոր եթէ ոչ ունի զիմաստութիւն ակտուակից իւր,
ոչ կարէ ի վիճակին իւրում՝ փոյնելոչ զոյւ իսկ եթէ տա
մարմնաւորս այսպէս, որչափ ևս առաւել առ հոգեւորն:
Բոլոր մարմնոյս հոգի է կենդանութիւն, իսկ մարմնոյ և
հոգւոյ միաք են կառավար. և որպէս առ մի մարդ՝ այս-

1. Որ անտի և անհիմն բաներով կը
զբաղի որպէս երազանանը:

2. Այդ առածը Պարսիկք ալ ունիին.

քոր տիւ եղիյա քոր յոյժ փառքաւ. բառ
առ բառ՝ կոյր միտք քան զկոյր աչօ փառ-
թաւ. Մաշո-Խրատ, ԽԷ:

պէս առ բոլոր աշխարհս: Խեղապարհ ոչ զիւրն միայն տալէ պարտխալ, այլ և որոց ևզի պատճառք ի կորուստ:

3. Ինչոյ մեք թէպէտ և չունիմք հրամանն բամբասելի գիշխանս, և ոչ պոխոք կարեմք լինել այնմիկ՝ որ առաւածամարան լինին: Այլ պանդս իրացն պատմեմ, որ ի նմանէ ընդ սուրբ եկեղեցիսն Էմնոյ, և ոչ զանդաղիմ: ոչ բամբաստակր մտոյ, այլ հշմարաութեամբ զեւս իրացն ասերով ոչ լոնցից, ոչ ի կարծ ընդստուցեալ, և ոչ ի լուր պարթուսեալ, այլ ևս ինքնին առնամբ անդէն ի տեղոջն պատտահեցի և տեօի, և լուսյ զձայն բարբառոյ յանդգնաբար խօսելով. իբրեկ զհոգմ՝ տաստիկ՝ զի բախիցէ զծով մեծ, այնպէս շարժէր և տատանէր զամենայն բազմութիւն զորոց իւրոց: Եւ հանդէս ատնէր ամենայն ուռմունց, և ընդամէր՝ զամենայն մոզութիւնն և զբառդէտ:

1. Ընդահել կամ՝ անդահել՝ խորհրդա՝ ձել, խորհել, քննել, փոխմ տանել, որպէս պարսկերէն անտախտան ٭آشنا٭ և և զանո և բազանու լեզուաւ ٭آشنا٭ անտախտ՝ խորհրդածութիւն, մտածութիւն: Բազկերտ քննել կու տալ տէրութեան մէջի ալ և ալ կրօնքը, մագութիւնը, քաղէութիւնը քրիստոնէութիւնը, հրէութիւնը, մանիքեցոց աղանդը, ինչպէս և արքիզաւանութիւններ՝ որք յանուանէ չեն յիշատակիր յըզիչէն: զոր օրինակ պրահմանութիւնը և պուտաւայութիւնը, արդիւնեօն պետութիւնը սահմանակից էր Զնդկաց և առեւտուր ու երթեկութիւն անպակաս էր: — Երունական և պարթեական գիտապաշտութեան գրդած արեւմաբանքը, գրողաշտականութեան զերականգնիլը, յիշխաւանութեան յարեւմտաւ տիբաւնալը և արեւելից մէջ ալ ծաւալելը՝ մըտաց մէջ առ հասարակ տարաւմութիւն մը յառաջ ընթան էին: միանգամայն տենչ և փափաղ զայնս հետազոտելու և գլուտաբոլն ընտրելու: Այդպիսի քննութիւններ պաշտօնական եղանակաւ կատարուած էին Բազկերտի հորը Վառնայ

Եթ ժամանակն ալ, Տես Բ. Գ. 75 և 85. Բ. Գ. 181. և աւելի ևս յառաջ Շապուհ Բի օրերը: Բայց այժմ աւելի յամարաւան էր. աշխարհն օտար թշնամեաց յարեւմանէն ապահովեալ՝ բազմամեայ խաղաղութիւն մի կը վայելէր: Երեւելից բազդատման ձեռնարկութիւնը մտաւորական զարգացման նշան է, զուցէ ևս արուեստից և ընդհանուր բարբառութեան. վասն որոյ Բազկերտի կատարութեան պատիւ կը բերէ: Եթեման բամբաս անդեկութիւնն աւանդած ըլլար մեզ պատմութիւնը, անշուշտ աւելի կարեւոր և հետաքրքրական պիտի համարէինք զնոսա այսօր, քան թէ զարեւելիքի կիսուն մէջ Սուլթան Աբդուրիկնդական արքունեաց մէջ եղած բանաստեղծութիւնը, զորս բազդատական կրօնագիտութեան Շաղաղն փորձը կը նկատէ Մարտ Միւլէր. (See Introduction to the Science of Religion, յաւելուած աստղին գաղափարութեան): Երկնկայ: Եւ Եւ Աշանդոցը, այն գարուն մէջ տիրող պէտքը յաղեցնելու համար գրուած երկատիբութիւն մի է: Գալստեան կը քաղեմք հետազոյ տեղեկութիւնը. և փաւ-

թիւնն և զամենայն ուսմանն աշխարհին իւրոյ: Արեւմտեւ
ի ներքս և զքրիստոնէութիւն կեպտաւորութեամբ, և առէր
զայրացեալ մտօք. « Հարցէք, քննեցէք, տեսէք, թե՞ ուր
բա՛ն է՝ բնորեալ կալցուք »: Եւ փութայր՝ ուր ինչ ի
մտին էր՝ զի փաղկազակի կատարեայէ:

4. Իսկ ի կողմանց կողմանց քրիստոնեայքն ուր ի զօ-
րան էին, իմացան զհարն՝ ուր ի ծածուկն վառեալ բար-
բոքէր, և կամէր հրդեհել զերթնս և զգաշատ առ հասա-
րակ: Ջեռան և նոցա անծախտեան հրովն, և սատակա-
պէս պատրաստեցան ի վորձութիւն զտղանի մերկեայիցն:
Ախան այնուհետեւ բարձր բարբառով, ազմուխիւր և եր-
գովք հողեւորօք և մեծապայծառ փարկապետութեամբ
յայտ յանդիման մեծի բանակին զպաշտօնն ցուցանէին,
և աներկիւզ առանց զանդիտելոյ՝ ուր և երթայր առ
նոսա՝ տառցանէին կամակար: Եւ Տէր յոջուէր նոցա
նշանօք և արուեստիւր. քանզի բազում հիւանդք բնդու-
նէին զբժշկութիւն ի հեթանոսական զօրուն:

5. Իսկ տնօրէն իշխանն իբրեւ զխառոց, և թէ յայտ-
նեցաւ խորամանկութիւն խորհրդոցն, և պատրաստեալ
հարն՝ մինչ չև ուրուք ի նա փչեալ, փառումն նոցա յայտնի

զհայքն աստեղանդաւոր, որ և զծնդոց
պատնասաւ և զմահուանդ՝ յաստեղաց
իբրեւ ի կենդանեաց դնեն: Արդէս թէ
յորժամ ծնանիցինն, անդէն և մահուանքն
ի քաղաքիւր ուրուք անդիւշ պատմանի-
ցին, և լսաւ այն աշ յատմելի ումեք մե-
տանել հնար իցէ, և աշ յամենայն:
էջ 154:

— Մասուտի ժամանակները յամի
Տ. 955 հին քաղաքի ժողովարդ մը
Պեռլեր կը ապկալին, որ Պատարկի և
Վառիթի մէջտեղանքը քանի մը գիւ-
ղեր կը բնակէր. ահաւասիկ առջա վար-
գապետութիւնը ըստ արաբացի պատ-
մբէին:

Աղբիւրն ամենայն աշխատեման,
բարբառակ բարին և սկզբնապատճառն
կենդանութեան յերկնս նն, և աստեղք
երևալով կամ աներևութեանդով՝ այս

աշխարհիս զօրները կը սահմանեն: Աստ-
ղի մը իւր քաղաքէն դուրս ելլելովը,
տարածութեան մէջ ընթանալովը, կամ
համառարած երկնազոյին մէկ կէտին
փրայ ալլեալը աստեղաց միանալով կամ
իբարմէ զատուելով՝ կ'որոշուին ամենայն
պատահաբարաշխարհիս, տեղութիւն կե-
նաց, բաղադրութիւնը կամ քաղքալը
մուշը: Նախնական տարեբաց. նոյնը ար-
տաքին կենդանարանը կազմաւորին, ծովք
յերևան պան կամ կը կորսուին: Ptole-
mies d'or, հատ. 1, 111-112 և հատ-
իւ, 342: Մեհաններ ալ ունէին Նախ-
րեայ Արեղական, Լուսնայ, Երեւակի,
Լուսնեմաղալ, Հրատալ, Փայլածուի և
այլն: Գիւթոյ, Հոգւոյ, Խառնական գո-
յութեանց, Կախնական պատճառին:

1. Թեոդորիկոս սող. գիտնորդն, որ
ընտրելի չի բէր:

խմայտ երկի գածայն (խտուծոյ, սկսաւ ծածուկ նետիւք խոցտել զմիտս իւրոյ չարութեանն. և անբժշկական վերս յողիտ և ի մարմնան տեսանէր: Մերթ շանթէր զտաւրէր իբրեւ զօձ թիւնաւոր, ժերթ պարզէր զօչէր իբրեւ զտիւծ զայրացեալ. զերայր, զյորէր, տաղալէր երկդ իմի մտօք, զխորհարդս կամայն կամէր կատարել: Քանզի ձեռն արկանել և ունել ոչ կարէր, մասն զի ոչ էին համադունդ ի միտմ' մայրի առ նմա, սկսաւ այնուհետեւ յառաջ կոչել զկրօներս յաւաղաց և զանարդս ի պատուակաւնաց և զազկտա ի զիտնոց և զանարկա ի քաջ արանց, և զի՛ մի մի թուիցեմ', այլ զամենայն զանարժանսն յառաջ մատուցանէր, և զամենայն զարժանաւորսն յետս տանէր. մինչև զհայր և զորդ ի քաղէր ի միմեանց:

Ս. Թէկտէտ և բնդ ամենայն ազգս առնէր զանկար, զթիւնս զայս, առաւել բնդ հայոց աշխարհին՝ մարտրնչէր. քանզի տեսնէր զնոսս ջերմագոյնս յատուած պաշտութեանն. մանաւանդ որք էին յազգէ նախարարայն հայոց, և անմեղութեամբ ունէին զսուրբ քարոզութիւն առաքելոցն և զմարդարէից: Պատրէր զոմանս ի նոցանէ ոսկում և արծաթում, և զբազումս այլով ևս առատ պարգեւք. իսկ զոմանս աղարակօք և մեծամեծ զեղօք, և զոմանս պատուովք և իշխանութեամբք մեծամեծօք, և այլ ևս սնտաի յոյս սղտոյն առաջի գնէր: Իսկ այսպէս հրապարէր և յորդորէր հանապաղ. « Եթէ միայն, առէ, զարէնս մեղս թեան յանձին կալծիր, և զձեր մկտրութիւնդ սրտի մտօք դարձուսկիք ի ճանարտութիւն երկելի մերոյ գիւշտղնական օրինացս, ի մեծութիւնս և յաւաղութիւնս հասուցից հաւատար իմոյ սիրելի նախարարոցս, առաւել ևս զանցուցից »: Իսկ այսպէս կեղծաւորութեամբ խոնարհեցուցանէր զինքն առ ամենեւեան, խօսելով բնդ նոսս ի պատճառս սիրոյ. զի խորամանկութեամբ որսալ մարթաղէ, բառ տաւովն խորհրդեան խրատութեան: Իսկ զայս տառէր սկսեալ ի չորրորդ ամէն մինչև ի մետաւան ամն՝ իւրոյ տէրութեանն:

1. Իմա՛ ոչ իրազէս զաշխարհն, այլ ալն Հոյերը՝ նախարարք, սեպուհք, աղաւթ, որք ի զօրսն էին յԱպար աշխարհի կամ ի Պրան Պարսից. որովհետեւ

Հայտատանի մէջ կրօնական հալածանքը Դինչապոյզ գալն վերջը սկսաւ:

2. Յազկերս մինչև յսկսաներորդ տարին՝ ողորանօք, պարզեօք, վարձա-

7. Եւ իրեն հաւեալ եթէ ոչ ինչ յարգեցաւ ծածուկ հնարադիտութիւնն, այլ բնդդէմքն յայտագոյն դորձէին, յանդի տեսանէր պարիստանէութիւն՝ որ օր յառն օր յորդորեալ տարածանէր բնդ ամենայն կողմանոյ հեռաւոր ճանապարհին՝ բնդ որ ինքն անցանէր, սկսաւ հաշիւ և մաշիւ և հառաչելով յոգոյց հանել։ Յայտնեաց ակամայ զծածուկ խորհուրդսն, ետ հրամանն բարձր բարբառով և սակ. « Սմենայն ազդ և բեղութ՝ որ են բնդ խմով իշխաւնութեամբ՝ դադարեացեն յիւրաքանկիւր միւր օրինացն, և միայնայ եկեացեն յերկրապոլութիւն արեգակնն, զոհո մատուցանելով և աստուած անուանելով, և սպաս ունելով կրակի. և ի վերայ այսր ամենայնի և զմնկութեանն ես օրէնս կատարելով, զի մի ինչ ատենելին պակաս առնիցեն »։ Զայս տակով յարող կարգայր ի մեծի կարասաւինն, և սլասուէր սաստիւ ի վերայ գնէր ամենեցուն, և

որութեամբք միայն կը ջանայր զՀայս մոգութեան դարձնել. զայս ալ տաւի իւր քով դանուղ նախարարաց՝ զօրաց կընէր. և կը յուսար՝ որ եթէ զսասաւաճողէր, մեացածն ալ նոցա կը հետեւէին։

1. Այս է մինչև ցԱպար աշխարհ և զքաջանա։

2. Հրեական տաւգութիւնքն ալ կը հաստատէին՝ թէ մոգական մաշխառնութիւնք հաստատուեալ են զեր և հաւանէր էր զգրիտանկայս և զՀրեայս, սկսեալ Յագգիկիտի օրերէն մինչև ցԱպար, և թէ շարաթապատութիւնն ալ արգելուած էր։ Տես Milman, Պատմութիւն Հրէից. Դ. ԽԱ։

3. Քաջաւաճ Այրք կամ քաջաւաճ Այրք, յազանտ մուտենից մէջ ևս քոր-

տաւեալն Աճօճք, է այժմ քաղաքութիւն խումբ ճանապարհորդաց և վաճառականաց։ Բայց ի հինգերորդ դարու աւելի ընդարձակ իմաստ մ'ունէր և Լոթշէ կը զօրածնէ իրեն Corps expéditionnaire, որով գիմանալ Յագգիկիտի հետ ուղեւորեալ արքունիքը, բանակը և

պաշտօնեայրը, բազմութիւն մոգութիւն մինչև անգամ շարժուն տարուշան մը. եթէ ալ նոյն իսկ Ղաթաւկան կրակը՝ քաղաքականութիւն թաղաւորին։ Տես Սերէոս, Դէջ 50։

Արդէն գիտեմք՝ որ Պարթեւ թագաւորք ևս Հնդկաստանի Մոգու ինքնակալաց պէտ, իրենց Սկիւթ նախահարց հովտաւանք քաղաք պահած էին. արքունական վրանը տուեալ տեղէ տեղ կը փոխադրուէր, և անոր ետեւէն կը իջնային քաղաքապետ ճոխութեանց և զեղխութեանց հայրմայրութիւնք և իշխանութեան պալատարան։ Պէտնիւն, որ Արենկղիպայ Տէնիւն ի Քաղաքի զնաղած ատենը ընկերացած էր արքունի կարասնին, մանրամասն կը նկարագրէ այդ ահագին շարժուն քաղաքը՝ թուով համարով 150,000 մի.

Ջորի և փիգք էին ի կարասնին 50,000 աշուք, նոյնքան եղինք, երեք շոր հարկիւր հազար մարդիկ. զրեւ թէ համեմունք Տէնիւն քաղաքը զհետ երթալը արքունեաց որոց շաղկապութիւնը զօրն և վառասակ կը մատակարարէին ճարտարաց։

դեռ զանաւ տախտակ տրձակէր յամենայն ազգս հետաւորս. զգոյն պատուէր հրամանի առ ամենեւեւն արկանէր:

8. Արդ ի սկզբան երկատաւան ամի թաղաւորութեանն իւրոյ զունդ կազմէր ոնհամար բաղմութեամբ, յարձակեալ հասանէր յերկիրն խաղաղական: Զայս անսեալ թաղաւորին Քուչանայ, ոչ հանդարձէր ելանել ընդ առաջ նորա պատերազմաւ. այլ խոյս տուեալ ի կորնմնումն որ անապատին, թաղաւորամբ անգրէր հանդերձ ամենայն զօրօքն իւրով: Իսկ սա անպատակ արձակէր դաւառայ, անգեայ, փայրայ. առնոյր զբազում բերդս և զքաղաքս, կուտէր զգերին, զառ. և զաղուս և զուտար, ամէր հասուցանէր յերկիր իւրոյ տէրութեանն: Եւ անդայնուհետեւ յընդունայն կգեալ ի նայն խորհուրդս, հաստատէր ի կարծիս մուգորթեանն, տեսլով զսաշտօնեայս տմբարչաւթ թեանն. « Զինչ հատուցուր մեր տառուածօցն փոխարէնս այս մեծի յաղթութեանն, որ ոչ որ կարաց ելանել ընդդէմ մեր պատերազմաւ »:

9. Յայնմ՝ ժամանակի առ հասարակ միարան մաղր և յուր կեայր՝ բարձին զձայնս իւրեանց և ասին. « Այս-

1. Այս է Հեփթաղո՝ Հերթաց կամ Քուչանայ երկիրը. Տես Յ. Ա. 7, 8ն. 2. Թեանք կ'աղեն կարգաւ յերկիրն ի Տաղաւորս, որ ընդունելի չէ. քանզի Տաղաւորն պոքն. Թալաքան Աննա քաղաք մի էր ի Քուչանո, զոր թաղաւորն Խոչնիւաղ տուաւ յետ մահուան Յազեկրաթի՝ ի բնակչութիւն որդւոյ նորա Պերազի, երբ սա նալանեալ յեղբորէն Սթաղալ, կ'աղայնէր առ նա. (Տես Թաղաւորի): — 3. Գիթեալ գալլր Թերաս ի գերալ ազգին Քուչանայ և արքային Հեփթաղեայ... և որքա (զօրք Սթաղալ) զհետ արշաւեալ՝ հասին անպատակաւ մինչև ի Քանչ շահատան Քուչանայ, և աւար նարեալ զերկիրն ամենայն զՆար և զԱրտաղէս (այլմմ՝ Պարսէն, 4. Տերտրտուայն ամենայն (պուցէ Մասուտիի Դաղազաղն) և զՏաղաւորն »: Ահա, էջ 106-107: — Թեոդորիոս. Գնէ Թիւոսական (Thioutalie), բայց այդ փոփոխման հարկ չկայ.

քանզի Եղիշեայ « Խաղաղանք » աւելի մօտ է պարսկերէն Հիրա, անուան քան զԹիւոսական՝ որով յորջորջէին յայնք զաշխարհն Հեփթաղաց, պարսկերէն Խարան ՍՊԷՆ:

2. Այս է Խարազի անապատը: Քուչանք հասնորէն յառաջ խաղաղքը էին ու բանայքը մինչև Մէրփի և Հերաղալ մասերը, այլ կարեւոր յաղաքները ձեռք անցնելու համար:

3. Այս թմանալ պարտ է կարծեմ ոչ զբաղեալս՝ զհետեոյս քաղաքութեան որ տարբեր էր ի մեղս թեմէ, վասն որոյ և չէին կրնար խորհրդական լինել թաղաւորին, այլ « անտեղազէայ »: — Միւսմէ ի թիւ-Թիւսականին կ'ընկնայ Սասանեան արքայից ալլիւսյի պաշտօնէի որ տիրողութեամբ յիշատակած ասանք կ'ըսէ՝ թե սերտրէիեոս կը կոչուէին միւսեան ճիւղն, այս է « անտեղազէայ »:

տուածքն՝ որ ետուն ընդ դռէրութիւնդ. և գյաղթութիւն ի վերայ թշնամեաց քոյ, ոչ լնչ են կարօտ խնդրել ի քէն յերեւելի պատուականացս, այլ զի բարձրես պամենայն ուսմունս մարտութեան մարդկան, և ի մի դարձուացես օրէնս զրադաշտական պատուիրանին ։ Հաճոյ թուեցաւ քանն առաջի թագաւորին և ամենայն մեծաւ մեծացն, և մանաւանդ որ էին առաջիկայք օրինացն ։ Խորհուրդ ի մէջ առնալ, յաղթէր խրատն ։ Մեղէն ի ներքոյ պահ գրանն՝ արդելոյք պրազմութիւն այրուձիոյն Հոյոյ և Ղիքաց և Ղիզուանից, և զամենեցուն որ էին հաւատարեալ ի սուրբ աւետարանն Քրիստոսի ։ Եւ հրամանս ատարի ի վերայ գոնապանացն առնէին, թէ որ յարեւրս առ մեզ՝ դայցէ՝ թողցեն, իսկ յարեւելից յաբանատա՝ անանց լիցի ճանապարհ ։

10. Եւ իբրեւ արգել և փակեաց զնոսա յամուր յանել պառադիզն, որ յիրուի ասացի ամուր և անել, յանելի չիք անդ տեղի փախտի և թաքտի, փանս զի յարձանակի թշնամիք են բնակեալ, յայնմ ժամանակի ձեռն արկանէր ի նոսա, և մեծաւ չարչարանօք և պէտպէս տանջանօք փառթարէր զբազումս ի նոցանէ, և ստիպէր սարանալ զճշմարիտն Աստուած և խտառութենէ զերեւելի տարերսա ։ Իսկ զօրականքն առ հասարակ գեղեցիկ խորհրդով, քաջապէս զօրութեամբ մխարան ազազակէին և ասէին. « Բկայ են մեզ երկինք և երկիր, ոչ երբեք հեղգացեալ եմք յարցունի վատտեղս, և ոչ խառնեալ վատութիւն բնդ արութիւն քաջութեան. ի զոր անդորմ են հարուածքս ի վերայ մեր ։ Եւ բազմանայր պոյումն ազազակի նոցա, մինչև ինքնին թագաւորն աւկանառես լինէր իրացն յանդիմանութեան, և անդէն փաղփաղակի երգմամբ հաստատէր և ասէր. « Բի թողա-

1. Այս է գոնեւ կասրից կամ էլ պարզի հարաւային բազկին վրայի կերպը. (Տե՛ս Ծ. Ա. 7, էջ 185, նն. 1) ։ Թէև դասիկ տպագրիքն ասաւ իսկ զնէ մընչ գոնեւ որ անբնական է, և քանզի Թադկերտ Ես դարեւր էր յԱղար աշխարհ ։ Ի բաշիս ու ըլլար, գծաւորին է կարեն, թէ անգ՝

Քննարդ. Նովելի

Թշնամի ազգաց մէջ ահագին անապատներ իւր ետեք թողլով, համարձակած ըլլայ նեղել և տնայնիքն զօրացը կարեւոր մէկ մասը ։

2. Այս է յԱղար աշխարհ կամ խառնան, որ թագազմանի քարենէր ։ Բազմանս՝ սագա, լծորդ հայերէն - սաստ քի ։

յուրից ձեզ, մինչև կոտորեալի՝ զսմենայն կամն հրամանաց խնդ ։

11. Եւ ահա իշխանութիւն առեալ չարաչար սպառնալորացն, զի զչորս զինուորսն ի բուն աւագացն մուտուայեն ի փորձութիւն տանջանայն : Եւ զառաջեալ դատեալ¹ ըստ ի հարուածովք՝ նովին կապանօք անցուցին ի տեղիս արգելանին : Իսկ այլոցն խարէութեամբ առ ժամանակ մի թողութիւն արարեալ, և զսմենայն ֆիտառն պատճառս արկանէր զկապելովքն. և զայս ամենէր ոտաւանայական խրատուն :

12. Եւ յետ երկստասան ամուր հրաման տայր ընթերիս զործել² առատութեամբ և աւելի քան զառուրց սովորութիւն, և կոչէր զբաղումն ի զինուորական քրիտոնէիցն : Եւ ի ժամ՝ զահաւն պատրաստութեան³ զիւրաքանչիւր տեղիս շնորհէր նոցա զբաղմանին : Եւ սիրով խոնարհութեամբ խօսէր ընդ նոսա բոտ առաջ՝ նսմ՝ կարգին, զի թերեւ հաւանեացին ուտել զմիս զոհեալ,⁴ զոր ոչ երբեք էր օրէն ուտել քրիստոնէից : Իր-

1. Եղիշէ չորսցեք մեզ՝ թէ ինչ ամբասանութիւնք եղան այդ լորս անեանց զէմ. հաւանօրէն Արեղական կամ առաւանդ զէմ՝ նախատւից խօսք մը ըրած ըլլալու էին : Գիտելի է ասկայն՝ որ Պարսիկք նախ քան զպատմելն՝ օրինական ձեռով կը դատեն միշտ :

2. Հին աշխարհին ժողովուրդք առ հասարակ գիտած էին՝ որ անկեղծ ընկերակցութիւն մի միայն անոնց մէջ կրնայ զոյանալ՝ որք ի միասին կ'աւտեն և կ'ըմպեն : Իրեն նշանակալի միութեան հաստատեալ էին զհաղորդութիւնքն, որք ոչ միայն գերդաստանաց՝ այլ և քաղաքացի և ամբողջ ազգաց համար կը փառաբանէին, և յորտ ամէն կարգի մարդիկ սեղանակից կ'ըլլային : Այդպէս էր նաև խաղաղութեան կամ նիզակակցութեան զաշինս գոհելու ասեմնին :

3. Միեմբ. 1864 թ. և Թեոքոսիոյ ապօգոստոսոսրեան. ասքի Միեմբ. ապագիւրք՝ պատրաստութեամբ : Չգիտեմք սա,

կայն՝ թէ փոփոխութիւն զբնագրաց վրայ հիշեալ է, թէ ասով արագորոշութիւն մի է : — Ի ժամ գահուն, այլուր՝ ի ժամ բազմակեանցն Բ. Ը. (27). զահ, որպէս և կու, ճճ պարսկ. է ամբողջաբան, իշխանութիւն. այս է թաղաւորին և իշխանաց սեղանի նստած ասեմն :

4. Պարսկերէն պարսկ. ընդանակէ հացկերպութ. խրախուժք, ժողովականք սեղանայ, ժողով : Բազմ. պարսկ. և ևս պարսկ. ճճ, տեղի խրախուժեան և խրախուժաց ընկերութիւնք :

5. Չմիս գահայ. (Տեա էջ 114, 26. 2 և էջ 170). օ պատրասեակք մի մեղին անպաղ ։ Բ. Բ. 65 : Ըստ Պարսից՝ սպանանել զբարի արարածս Ումիդայ ասանց կանխաւ հաշտ առնելու զգիտազօթութիւք և արարողութեամբք, մեղք էր : Աւելորդ զայլութիւն գրգռել էր ուրեմ յրիստոնէից կողմանէ Աւրայից արարելն հետ սեղանակից և զանաւանդին յաղա-

բնւ ոչ կալան յանձին ամենեքին, ոչ ինչ կարի ստի-
պեաց. այլ հրամայեաց՝ նոցա մոտուցանել զստիւրական
կերակուրն. այլ առաւել զինեզին՝ յաւելոյր ի տաճա-
րին զխրախուծիւն: Եւ անտի ի դուրս ելեալ ի սրահն
արքունի, արպելին զոմանս ի նոցանէ ձեռս յետս կա-
պելով, և զխնջանունն՝ կնքելով, և զզուշտ թեամբ պա-

ծոյ միս շուսելին. քանի որ Գրիգորոս
պատուիրէր էր թէ և որ ինչ մտանէ ընդ
բերան ոչ պղծէ զմարդ (Մատ. Ժ. 11), և Պապոս առաքեալն ալ զնոյն քա-
րոցան էր: Բայց որովհետեւ պար ընթացքոյ
մեծ զայլ թափողութիւն կը պատահէր
հրեական քրիստոնէից մէջ, առաքեալքն
Պետրոս և Պապոս երթալով յիշատա-
լէմ, անդ որոշէր էին Բաֆորայ հետ՝
զգոռացանեալ զհաւատացեալս ի կե-
րակոց կողմ կամ ի զոհելոց կողմ, ի
յարեմն և ի հեղձուցելոյ (Գործք Ա. 4,
15) . վասն որոյ և հայք ալ նեանե-
լով ընդհանաւ եկեղեցւոյ վարդապետու-
թեան, սահմանան էին: Եւ ինչ ընդ
յազմն պղծութեան իւրեանց չիցն ան-
որոցեալ, զհաց, զգինի, զկենդանի ա-
նասուն, համարեակ լիցի: Կանոնաց
Գիրք:

1. Թեոփոսիոյ՝ ինչպէս և վենեակոյ
1852ի տոպոգիքին՝ այլ առանչ գինեռն,
որպէս նշաւք Միթիմարեանց 1863ի տո-
պոյ առեալ գինեռն, որ անշուշտ աշտե-
կախան սխալ մի է. — Գալով գինոյ
զարեանութեան, Հերոգոսոս կ'ըսէ՝ թէ
Պարթիկք գինին շատ կը սիրեն և առա-
ւորէն կը խմեն, մանաւանդ կարենոր
զորեոց վրայ արեւորութեան վիճակի մէջ
սովոր են միշտ խորհելու: Երբ նեանեալ
առատուն սթափին ի թմբութեան, հաց-
տուն՝ քաղմահաւոց աջակը կը գնէ առջի
գինիք ըրած որոշողութիւնին, և եթէ
վերստին հաստատան զայն, քսաւ այնմ
կը զործեն. եթէ չհաստատան՝ մէկդի կը
թողնեն: Երբեմն առաջին խորհուրդը
զգատութեան մէջ կ'ընեն. բայց յայն-

ժամ պէտք է՝ որ խնդիրը գինոյ ազդե-
ցութեան ներքե վերստին քննեն:

Հերոգոսոս Բաղկերտ իրերորդէն 1900
տարի յառաջ նկարագրած էր այդ սովո-
րութիւնը: Բարեկեցիկ Պարթիկք պիտի
իսկ կը նստին երեք չորս ժամ սեղանի
վրայ: Նազմապիտակաւ նշանդարը և համ-
զամբ կ'անցունեն ժամանակին, այն-
պէս որ երբ հասն յետոյ սննդաբար և
հաստատուն կերակրոց կարգը զայլ, ալ
տխարեակ չեն ունենար քան մ'ուտե-
լու: Հակառակ պատու իրանցն իսլամայ
Մարգարէին, Պարթիկք այնքան գինե-
պաշտ են այժմ որքան էին Հերոգոսոսի
օրերը:

Տակիտոս կը պատմէ՝ թէ հախի Գե-
մանք իւրեանց առաջնորդաց ընտրու-
թիւնը, ինչպէս և ամանութեանց և
մինչև անգամ պատերազմի կամ խաղա-
ղութեան օրոշողութիւնք խնջոյից ու-
տեն կ'ընէին: Եւ յարաբարագոյն ժամա-
նակ կ'երևէր նոցա՝ անկեղծ և արիա-
կան զգացմանց արտոգորութեան համար:
Նազմականք արտեքնուն մէջ եղանք գին-
ւոյ զուարթութեամբ կը հալանէին և ի
վաղորդայն կը վերաքննէին առջի օրուան
որոշողութիւնքը (Յշ. Ուրուց Գիրմա-
նաց, ԻԱ):

2. Խոնջանունք՝ կապ վարդեաց կամ
անդրաժարեաց, զորս կը կնքէին օրե-
քով, որպէս զի յանցաւորք իր աղան-
ղութեանց մէջ մեայ և տանջուի: Այ-
լանդակ շարչարանք՝ որ անհաւատից
յատկացեալ կ'երևի: Արտովիրաք՝ դժու-
րան մէջ բազում հոգիներ տեսնէր էր,
որ իրենց կղկզմաքը շարունակ կը կա-

հելով, էր որ գերիւս սուրս և էր որ գերիւս էւ՝ բա-
զում այլ ևս յանարժան հարտածս չարչարէին. զոր և
ոչ ընդ գրով իսկ արժանի համարեցաք արկանել: Եւ
գտնանս ի նոցանէ հեռացուցին, և քարչեցին յաղնուա-
կան պտտուոյն անարգեալ:

13. Եւ գունդս գունդս զարձեալ զումարէին ի նո-
ցանէ յերկիր հեռուոր, յամուրս անապատին ի մարտ
պատերազմի թշնամեացն արքայի. և բազմաց իսկ և
իսկ անդէն հասանէր վախճան մահու սրով: Եւ զամե-
նեցուն զկարգեալ թաշակն նուազեցուցանէին, և քաղ-
ցիւ և ծարաւով տառապեցուցանէին զնոսա, և ձմերուցի
տեղիս՝ զգժնեալ վայրն հրամայէին նոցա, և անարգս
և վատթարս յոչս ամենեցուն զնոսա ցուցանէին: Իսկ
նորս առ սէրն Քրիստոսի յոյժ խնդութեամբ ընդունէին
զամենայն չարարանսն վասն մեծի յուրոյն՝ որ տաջոյ
սլաութաստեայն կայ սրատուիրանապահ համբերողացն:
Որչափ չարութիւն զանարգութիւն բազմացուցանէր,
նպրտ ևս քան զևս զօրանային ի սէր Քրիստոսի. մանա-
ւանդ զի բաղումք ի նոցանէ զգիրս սուրբս ունեալք էին
ի մանկութենէ, զանձինս մխիթարէին, և զրնկերսն քա-
ջալերէին, և աչկարայ՝ զարշտօնն ունէին և բազմացու-
ցանէին: Վասն որոյ և բաղումք ի հեթանոսաց՝ որոյ
հեշտ և ցանկալի ձայնքն թուէին, քաջալերէին զնոսա,
և ասէին բանս մխիթարութեան, իբրի թէ բաւ իցէ
մարդոյ մահուչափ ճգնել, քան յայդպիսի օրինաց ու-
րանայ:

14. Բայց սակայն թէպէտ և նոքա սու սէրն Քրիս-
տոսի յոյժ զուարթութեամբ խնդային բոտ ներքին մար-
դոյն, արտաքին տեսին կարի ողորմ՝ էր յօտարութեամբն:
Այնպիսի պատուական զինուորութիւն հասեալ էր ի չա-
րաշուք անարգութիւն, և հայրենի ազատութիւնն չարա-
բաշար կայր ի ծառայութեան մարդախոշոչ բռնասրին,

նէին, յետոյ դուրս կը թափէին. ապա
գերտան կը կրնէին և դուրս կը եա-
նէին: Այլս էին ողիք անզգամաց՝ արք-
ային հաւատարմութիւնն կր-
նից, հանդերձեալ կենաց և ընդհանուր

յարութեան մարտնոց. The Book of
Ardaviraf. Ch. 61.

1. Բաւ պարսիկ՝ աշխարհ [اشكار] կամ
արքա [شاه] յայտնի, յայտնապէս:

որ և բառ հիմնադրուց օրէնս անցանէր արխիեպիսկոպիտ Թեմաթիւս և ամենեկին չկարծէր՝ թէ՛ դուք է այսր ամենայնի վրէժխնդիր յերկինս։ Դա և ոչ զերկրաւոր վաստակաւորաւք յիշէր, և որ սեծն քան զամենայն է բոտ մարմնաւոր կարգի, քանզի դոյլն ոմանք ի նախարարացն Հայոց, որոց զեզրարս նորա մնուցեալ էր մայրենի կաթնաթիւրիւնս, առաւել ևս քան զամենեւեան զնոսադատէր :

1. Աստուծոյ բացառութեան անճշտութիւն մը կարող է զեզնելութիւն տուած է իմաստին. Այլիշէ բոնէ կ'ուզէ՝ թէ զդոյլն սմանք ի նախարարացն Հայոց, որոց մարքն սնուցեալ էին կաթնաթիւրիւնէն զեզրարս Բագինի։ Այդ կերպով էթէ խօսած ըլլաւ իշխէ՛ բացառութիւնը անզորական և հասարակ կը լինէր։ Բայց պէտք չէ կարծիք թէ Հայ Տէրութեան Սասանեանց արքունիքը զնաչար ու անշարժութիւն էին զայնկոյթեան համար. այլ թէ պարսիկ արքայադիր յանձնուէր էին հայ նախարարաց, որոց կանաչ իրենց պատկերն հետ անշարժ կաթն տուած էին — « Այն ժամանակ. Զերը, կ'ըսէ Թապարի՛ Բագինիէր Երկրորդի հօրը Վառապ զրոյ խօսած աստեւը, իմագորտաց աստուծոյ թիւնն էր, որ Երբ արքայադիր մը ծնանէր՝ քանիքուն զանկի մը կը յանձնուէր, ու յարաւնեանց հետ անշարժ կը խնամուէր, և մինչև որ թիւնն էր, զենք զործանէլ չի գիտար, ու զործնց խելահաս շրջաւոր, յարգութեան չէր կոչուէր : Բագինիս Երկրորդի նախարարը Վառա՛ ի ծնելուն պէս՝ հայրը Բագինիս Ա զայն յանձնէր Նորման-խալուէ վոյսի՛ իշխանին Տաճկաց կամ Արարատաց, որը բնակէին յարեւմտեան Բաքիստանին։ Նորման աստուծոյ պատկերն ու իր երկիրը տարաւ ի Հիւր (պոմեան Նիւնի կամ Միլի) արքունի մեծութիւնը)։ Բնակ Նախապետն յայն հարուստ բազմա մը բերել տալով, Վառապ բնակութեան համար Երբարաւայ մասերը քաղ-

ցրածից տեղւոյ մը վրայ բարերարեմէ և պեղեցիկ զգեալ մը շինել տուաւ, որ խաղաղական ըստեցաւ։ Նորմանի որդին և յաջորդը Մանգիթի՛ Պարսկաստանէն ուսուցիչներ բերել տալով, Վառապ աստեւը սովորեցաւ, Զիւնպէս նաեւ Նիւնի, ազնուն ու ամեն կերպ զենք զործանել, քաղ ձիաւարել, նարու և հատարակ խաղալ։ Եւ Թապարի, Միլիստան և Մաստիս : Վառա՛ Արարատաց քով մնաց մինչև ցամաք հօրն իրոց :

Այդ աստուծոյ թիւնն Արեւմտեան Պարսից աստեւնէն մնացեալ էր. Պարստան աստեւն Ազգիթիւղայ մէջ կ'ըսէ, թէ « Արքայադիր կը յանձնուէին այլ և այլ իշխանաց կամ զայնկաց, արքային կ'ուսուցանէր զմագութիւնն Զորագաւառայ, որպէս Սրեմադէսի, այս և զերման և զպաշտամունս զից : » — Հայոց մէջ ալ կար՛ Արարաշէս աստեւին առ զՏիգրան որդի իւր զպատանի ոմէ Վարա՛ անուն, որդի Դասաւայ, ու ի զատկէ Դադնկայ՝ որ ի Գեղամայ, քանզի էր պատանին Զաւալ ի նախապետութեան կորովութեան, ուսուցանել զՏիգրան։ (Խորենացի, 180) — « Բառ՝ արեւահայեալ էր ազգին Սահառանեանց տեղին, զայնակ սնուցիլ իմագորտութիւն Վարա՛ զպատանայ : (Ռազմ. Ի, 35) : — Հմայեալ Մամիկոնէի կրտսեր որդին Վարա՛ անուն էր ազգայ ի զպատանի իւր ի Տաւայ, մինչդեռ եղբայրն կը խնամուէին մերթնեան քով յաշխարհին Վարա՛ (Փարս. էջ 335) : — Ինք Վարա՛ն Տարայ պատկերն վրայ պատկերագրի գնացել էր,

15. Իշ յայսր ամենայնի վերայ այլ եւ չարութիւն խորումանկեաց: Զմի ոմն ի հաւատարիմ՝ ծառայից իւրոց ի գարծ առարկէր յերկիրն Հայոց, սրում անուն էր Դենշապուհ՝, որ եկեալ հասեալ հրամանաւ արքունի,

վասակ Է գորդիս ասեմին Մամիկոնէից եւ կամաւորականաց եւ զայլոց տանուտեւրացն ժողովեալ յերաշխակէս զայնկաց, յամբոս քերդից իշխանութեան Սիւնեաց եւ տեղացեանէն (Նոյն, 135)։ — Վրաց պատմիչն վաչուխ Էր պատմէ՝ թէ Արշիւայ յաջորդը Միւրգան՝ որ թագաւորն էր Վրաց 434էն 446, յաւամբ Բնաւ սրբին իւր Վախթանգ, հաւանքս ի թախանահանաց սպայապետին Ստամակայ՝ յանձնելու նմա իւր զաւակին գաւառի տարկութեանը. քանզի սովորաբարն էր՝ որ արքայորդիք մեծամեծաց քով մեծեանց։ Վից տարի ետքը Միւրգան աղջիկ մ'ալ ունեցաւ, զոր կոտորի աղաւաւորին ինգրանոք յանձնեց նմա, եւ եւ տաւ զաղիկն եւ իւր քաղաքը ի կոտորանաւ ուսակ Գեորգ. Brosst. Hist. de la Géorgie, էջ 148:

Միւրն ըստմ' կազմասարնակ Զէրքէլաց մէկ տղանուկան ընտանեաց Բանկանք մէկ մէկ նշանաւ որ եւ փոքեաւուն մարդոյ կը յանձնուին՝ որ ոցաւըդ կը կոչուին տա կ'անուս. զերեխայն իւր ասեւը կը տանին, հայրութիւն կ'ընեն, կը կրթեն ու կը խնամեն. եւ երբ ըլլալ այր շափաւաս եւ կատարեալ՝ կը բերեն իւր ծնողաց կը դարձանեն, Lettres sur le Caucase, par le Général Gille, էջ 132: — Տայա պարսկերէն՝ վայրէն զայնակ տնտեսն պէտ կրկին նշանակութիւն ունի, 1 36մայր. 2 այր խնամակալ, դաս. տիարակ: Տայան կը կազմուի Տայկի՝ որ է դպիկութիւն: Տեւ 3. Բ. 62, 36. 2:

1. Այս ալն Դենշապուհ է, համբաւաւորական արքայից արքային, որոյ 16-աւր մեծցնել տաւալ Գաղկեթալ զեպիտա-

կապատնա Սպար աշխարհի Դենշապուհ, որ ոչ իբրեւ հաւտարիս իրկուած էր, այլ իբրեւ haut commissaire, ասան եւ ութ ամիս շրջեցաւ ի Հայս, աշխարհագիրը կատարելու համար, Տեւ 3. Բ. 67: Այս աշխարհագրոյն նպատակն անշուշտ՝ միայն զեկեղեցական նշան չէր. Ստանեանց զանաւուն օտարական հասցիքն պատերազմաց ծախուց անբաւական եղած ըլլալու էին: Հայոց թագաւորութեան վերջանալէն ի վեր (428) քան եւ ինք տարի անցեր էր եւ այլ երկար մէջոցից մէջ Հայաստան կատարեալ խաղաղութիւն վայելէր էր: Հաջորդութեան՝ բարբոթութեան տանտարակաւեցած ըլլալն անկէ ալ յայտնի է, որ թեպէտ տալքերը կրկնապատկեցան, ժողովուրդը կրցաւ վճարել, եւ չէր ալ ապատարեւեր եթէ կրնից չդաշնակն: — Նոյնպէս կանանց եւ ազատաց ասանին կենաց վրայոք Եղիշէի տուած տեղեկութիւններէն կը հասկցուի՝ թէ վայելուչ նախութիւն մը ընդհանրացեր էր Հայոց մէջ: Իսկ վանքոսոյն հարստութեանցը վրայոք՝ տեւ զՀան միանահան, 12-17: — Դենշապուհ զուէն յազալ Եկեղեցապետք եւ միայնակեացք ոչ միայն զիտակարկեալաւ էին, այլ եւ կրօնական հիմնարկութեանց յատկացեալ կառուածն ամենեւին տալք չէին վճարել: Վանքերը՝ « ազատ յամենայն հարկապահանք իշխանաց՝ տնտեսաւ ընկալան եւ անդաւ, եւ զերեցադոյն պատիւ մասանդեցին յոխտի որդութեան »: Սոփ. հայկ. հատ. Բ. էջ 100: — Դենշապուհ կը բազմանայ յերկուց յատուկ անուանց. Դենճ գէն, օրէնք, ալն է Դենիմադդեան. եւ Է անուն հրեշտակի՝ որ կ'անձնաւորէր զԶրապաշ-

նեւին տալք չէին վճարել: Վանքերը՝ « ազատ յամենայն հարկապահանք իշխանաց՝ տնտեսաւ ընկալան եւ անդաւ, եւ զերեցադոյն պատիւ մասանդեցին յոխտի որդութեան »: Սոփ. հայկ. հատ. Բ. էջ 100: — Դենշապուհ կը բազմանայ յերկուց յատուկ անուանց. Դենճ գէն, օրէնք, ալն է Դենիմադդեան. եւ Է անուն հրեշտակի՝ որ կ'անձնաւորէր զԶրապաշ-

զողովորդն բերեալ զսեծ խաղաւորին, և խաղաղասէր կեդ-
ծաւորութեամբ տշխարհագիր՝ առնել ամենայն երկրին

առկան հաւատով : որպէս համար ալ յա-
տուի իշաշք մը կայ : իսկ շապուհ Զաւ-
նակէ արքայորդի :

1. Այս աշխարհագրիս վրայք իշխելի
տուտն տեղեկութիւնք յոյժ պիտանի
են, թէպէտ մեր հետաքրքրութիւնը ա-
ռիկ կը շարժեն յան կը յաղեցնեն : —
Ինչ հարկ էր սակայն աշխարհագիր առ-
նել աշխարհին բերեցնելու համար : իշխել
կամ Ղազար Փարպեցի մեղի շին զբու-
ցիք՝ թէ որչափ էնեմալը կու տային
այս Աստանեանց : Բայց ինչ որ ալ ըլ-
լայ սոցա թիւը, և թէ նուազեցնել հարկ
ըլլար, կրնային օրինակ ինն մէկ եր-
րորդը կամ քառորդը պակաս ուզե-
լով գտնաւ : Այս պակասած մասը
կը բաժնուէր նախարարաց մէջ՝ համե-
մատաբար իւրաքանչիւրին տուածին :
« Համազոտնդ ամենայն զօրք նախարա-
րացն յիւրաքանչիւր տանէ ի մի վայր
գողթին հասանէին » և այլն : Յ. Գ. 53 :
Այսպիսի մարթն է նաեւ զինք թէ տրու-
միկն յամենայն թիւը, զոր մէն մի տա-
նուտէր պարտական էր կազմել՝ հանգե-
մել և կերակրել : ամբար հպատակաց
թնայն կամ ունեցածն եկամտին համե-
մատութեամբ որոշուած էր ի հուռց ան-
տի, և թէ մասնակ անցնելով այդ հա-
մեմատութիւնը խանդարած էր : վասն
որպէս հատարապէս թնթեցնելու համար
խրաքանչիւրին քաժինը՝ նոր աշխարհա-
գիր մը հարկուոր էր : Բայց թէ ինչ հա-
մեմատութեամբ և ինչ հիման վրայ կ'ո-
րոշուէին այդ զօրքաւորները, հայոց գի-
նուորութեան կանոնաց վրայ մեր ունե-
ցած անոսր տեղեկութիւնք շնորհմ մեզ
հաստատել :

Իսկ հարկերը թնթեցնելու կամ ծան-
րացնելու Դիպտամբը հղած աշխարհա-
գիրը բնական է : Երբզհետեւ անձնական
տուրք մը կամ գլխահարկ մը հաստա-

տելու համար ազգահամարն անհրաժեշտ
է : Բայց արովնետե լիբանց՝ դաշտաց և
անտառաց և շինից և անտառաց վրայ
այլ և այլ աուրբեր գրուեցան կամ
եղածներն աւելցան, պէտք է հետեցնել՝
թէ այդ աշխարհագիրը Cadastre մի էր
և ոչ պարզ ազգահամար :

Թապարի Կ'ըթէ՝ թէ Յազկիւտ Ռի յա-
ջորդին և որդւոյն՝ Պերազի օրերը խաբաժ
չկար ի Պարսկաստան : (խաբաժ կամ
հարկ ըսելով իմանալ օրոշեալ տուրքը
= impôt fixe) : Թապարի օրաբերին
և այդինքնին խաբաժ չէին տանու : այլ
ամանց բերքին տասանորդը, ամանց՝ հին-
գերորդը կամ քառորդը, մինչև անգամ
կէսը, ըստ բնական օրութեան հողայ, կամ
ըստ արած արտը կ'առաջաւոր ջրանցիւք՝
գուլին կամ անուով : Այդ խաբաժին
հաստատութիւնը Նուրէվանայ օրը՝ կա-
ւասայ օրերը (487-531) ձեռնարկեցաւ :
Սր մը կուտաւ որքն ելածն տոններ տե-
սաւ՝ որ շինական կ'են մը կը ծնենր զիւր
սղային՝ քովի այդինն սղկալ մը վրցնե-
լուն համար, և խաղողը և եւրէն աննե-
լով այդայն մէջ նետեց : Երբ պատեալ
հարցուց : կ'ենը՝ որ շէր ճանչէր իրեն
հետ խոսողը, պատասխանեց՝ թէ չգի-
տեմ որ մինչև որ լմաղասը իւր գոր-
ծակալները շիրիկ ալ չառնէ զիրաւունս
իւր : ոչ ոք կրնայ վայելել իւր լայն-
պաղէն : Պարմաջաւ արքայն արոց հաւաք-
ման այդ անխրաւ եղանակը տեսնելով,
ի ժողով գումարեց զխորհրդականս և
հրամայեց՝ որ հետք մը մտածեն, արգէս
գի գանձին եկամուտը տասան պակասե-
լու՝ ամէն մարդ իւր հողայն և քառեաց
ազատ տէր ըլլալ : Եւթնամ մեն հազա-
րապետը առաջարկեց՝ որ ամէն տեղ պա-
հակտեղեկը հաստատուին, և իւրաքան-
չիւր հողէն ամենամ տասանորդի, երե-
ցերորդի, քառորդի են : Կոթարեն օրո-

Հայոց ի խաղաթիւն հարկաց ե ի թեթեւութիւն ծանրութեան սղոյնն իւր:

16. Դեկտեմբեր ե ի վերին երես կեղծաւորեր, այլ ի ներքոյ խորհարդար չարապոյն ցուցանին: Առաջին, զաղաթիւնն եկեղեցւոյն արկաներ ի ծառայութիւն:

Եւ այլ քանակութեամբ հարկ մը առնուի: Զաւանցաւ խաղաւորը. բայց երբ առնէ կողմ՝ պաշտօնեալներ կը դրկէր արտերը՝ լոյս լինէր: Կարաւելները շափելու եւ ուր որոշողութիւնը ի գլուխ հանելու համար, մահը վրայ հասաւ: Արդին խոսքով անուանեալն Նուշրէֆան զարեազրեց հօրը համբլը. համբլին վարեչապետն եւ Աստրեապանի աշխարհագիրն անեղ տուաւ, շափել տալով պատենալն անդս եւ զուգիս եւ զգեօզս, որք յատուի մասենից մէջ արձանագրեցան:

Բայց կ'երեւի թէ Նուշրէֆան շատ միայն: Թէ մեծ զժողովութիւն կը յարեցան, եթէ նախկին հասից հասաւոր՝ անշարժ սակ մի պտնանիլ, ուստի ատենաւորակ մէկ արտավարի՝ մէկ արեւելի տիրակալ կամ գրամ (65-70) հարիւրոց ֆաւանքի ըստ Պարսկէ տը Մեշարի) եւ միանգամայն մէկ ընդհամալ տափ արտելը որոշեց: Բայց ուր կ'ընին ատուրդ վճարելի էին՝ միայն եթէ երկիրը դաժնան եւ բերք տուած ըլլար: Պարսկաստան հասնց համար ալ, որք մի տա մի համբլն եղան, որոշեալ թեթեւ տալը մի յատկացաւ. արեւելի թեթեւ թեթեւի կամ արմատենի մէկ տիրակալ տրոց են թարկուած էին, Արդան ազգաց՝ Գրեւաններէց եւ Հրէից գլխավար մը հաստատուեցաւ: որ ազգատուց կարողութեանը համեմատեալ էր, եւ բարեկեցիկներու համար վերին միջին դեպքատուց գրամս կը տարելէր: Այնպէս ազատ էին ի գլխավարէր:

Այս նոր գրութիւնն անշուշտ զմաստին էր հանձնատը կերպով զարեազրել, որովհետեւ տեղն տարի աշխարհագիր ընե-

լաւ կը կարտէր. այստեղ ամենայնիւ տառապանքի գրութիւնէն շատ աւելի քիչ փնտրեալ էր. եւ մեծ բարեկարգութիւնը նախնի իւրաց բազմատմամբ:

Յազկէրաի օրով Հայաստանի մէջ գործադրուածն ալ մարթ է միայն: Կաւաւի ձեռնարկածին հետ. քանզի ներքին չէ՝ արեւելեան պատմաց պէտ՝ ոչխար. հապարքով յազուիթութեան մը սկզբ. քննադատուած գնել ազգային գեղ մը կամ շինծու մանրագիւղ մը: Պարսկէր թառնարդոց մեծամեծ անպատեհութիւնները տեսած էին. բայց որովհետեւ զմաստին եւ կարգը դառաւ նոցա տուած հապարթ մէկէն ի մէկ անշարժ տակ մը վերանել: Եւ արդին փորձը Հայաստան փորելու ուղեքին՝ իրեւնեացեալ նախնադ. ներքին աւելի բարգաւաճ եւ հարստ երկիր: Դաւթ եւ վառն զի ալ շար գրութիւնը միայն կը զարեազրուէր անդ ի շնուց անուի, ինչպէս Համեմական պեւտութեան միանգամայն քանի մը նախնադար մէջ: Նոր տրոց ատուութեանէն հզաւ գանդատներէն ալ մարթ է կարծել՝ թէ Գրեւապոլս պտնանիւն շատ աւելի նախ էր քան զոր ինչ Նուշրէֆան հաստատուց աւելի վերջը ի Միջագետք: Չարմանաւ չու չէ՝ թէ ինչու ալ ինչ գրութիւնը (80-85) տարւոյ կարողացաւ ընդհանրաւ նախն համար: Արեւելից մէջ զապագա. բաց գանդազ յատաջադատմէ թէ յաւանք, ազգային մամանակի միջոց մը չարագիւն չէր իր կարեւոր եւ ընդարձակ բարեկարգութեան մը համար:

1. Արատութիւնն ինչպէս որ, այս եւ տուրք տալու ըլլալը. վասն զի եւ ատուութիւն կը համարուէր հարկ վճա-

երկրորդ, միայնակեաց քրիստոնեացի՝ որ բնակեալ էին ի վանորայս, բնդ նստին աշխարհադրաւ Էարկ. երրորդ, զհարկ աշխարհին տուաւ ծանրացոյց. չորրորդ, բանաւորկա թեամբ զնախարարեանն Էարկ բնդ միմեանս, և յամենայն տան արար խռովութիւն: Եւ զայս ամենայն տունէր, թերեւ զմիաբանութիւնն քակեացէ, և զուխան եկեղեցւոյն ցրուեացէ, և զմիայնակեացսն փախուցէ, և զշինականսն փառնեցէ. և առ յոյժ աղքատութեանն՝ ահամայ զիմեացեն յօրէնս մնուց: Եւ ևս չարացոյն հինգերորդն. քանզի որ հաղարապետ՝ աշխարհին էր՝ իբրեւ զհայր մերակոյցու համարեալ էր աշխարհակոնաց քրիստոնէից, դրոշեաց յարոյց զամբաստանութիւն ի վերայ նորայ, և հանեալ զնա ի գործոյն՝ փոխանակ նորայ պարսիկ ամ յաշխարհն, և միւս ևս մնապետ դատաւոր աշխարհին, զի զեկեղեցւոյն փառան սղաւաղեացեն:

17. Բայց սակայն թէպէտ և ամենայն գործքս այս զժնեայ էին. չեւ էր ուրուք ձեռնարկեալ յայտնի յեկեղեցին. վասն այնորիկ և ոչ որ բնդ զիմացաւ նմա, թէպէտ և էր ծանրութիւն հարկացն: Քանզի ուտով արժանն էր տունալ հարկուր գահեկանաւ՝ չափ, կրկին տու-

րէն: Եւ Ալաւ եկեղեցի անկաւ ի ծառայութիւն հեթանոսաց. և սուրբ քանանայք նորա կոփին շարշարին յանորեն հարկահանաց: 87. Միանեանց, 16. և 8. թ. 60. ծն. 2:

1. Այս է Վահան Ամասունի, որ Հմայկայ Մամիկոնէի հետ զատախարակեալ և աշակերտեալ էր ի Մեսրոպայ Արթին, 27). զոր վաստ՝ ի հաղարապետ կամ ներքին ընդհանուր վերակացու և բարձրագոյն դատաւոր և կառավարիչ անուաներ էր Հայտատանի, յորմամ առաջին անգամ մարդպան կը զրկէր թղ-Միհրջապուն: Զնա Դինշապուն գործէն հանեց առ առջը Միկան անուն պարսիկ մը բերաւ, օգնական տալով այս վերջնոյս միջպետ մը. Ղաթշեան, Պատմ. Հայոց՝ իրենցի է որ Դինշապուն պաշտօնանկ չըրած՝ օրինաւ որ կերպարանք մը կ'ուզէ տալ իւր գործաւորութեան. վասն

որոյ ամբաստանութիւնս կը յարուցանէ: Բայց իշխէ Վահանայ պաշտօնանկութիւնը իննջապուն ըրած շարեաց մեծագոյնը նկատելով՝ փառաւոր զոգնաւ և ջատագովութիւն մը կ'ընէ նմա:

2. Վահան, թաղադրեալ ի տան 23 բառէ՝ որ է պարսկերէն տան, և ի կամ 36 մասնիկ կամ վերջնորդէ. համանազանայն նշանակէ՝ տանեց: Եւ ի նշանակութիւնն ունի և բառին գենար՝ denarius, որ տան 83 բառէ. և առ էր պղնձի դրամ Հռոմայեցացի: Արմաթի գենարը մեկ ֆանդ կ'արմէր, իսկ մեկ ոսկի գենար հաւասար էր 25 արծաթ գենարաց, կամ աւելի չէրիւ՝ 26¹: ֆոնայի: Պարսկերէն տանկանի և արեար (denarius) ոսկի դրամի տունն էն ուսոյ իմաստով կը գործածէ իշխէն տան և ի 8. թ. 118. քանզի պարսիկ հարկաւորահանը կ'ըլլած օտարկին մեծ քա-

նուիրն. սոյնպէս և հպիսկոպոսոաց և երիցանց զնէին, ոչ միայն շինաց, այլ և տերակոց: Եւ ընտւ ամ խոկ կարէ պատմել վասն ծանրութեան մտից և սակից, բամից և հասից և հարկոց՝ լերանց և գաշտոց և մայրեաց: Ոչ բոտ տըրսնի արժանատրութեանն առնուին, այլ հինարտր յափշտակելով. մինչև ինքեանք խոկ մեծապէս զարմանային, թէ ուստի այս ամենայն զանձ ելանէ, զխորդ շէն կացցէ աշխարհն:

18. Եւ իբրեւ տեսին, թէ այսու ամենայնիս չկարացար ձանձրացուցանել, յայնմամ յայտնապէս հրաման ետան մոզաց և մոզոկետաց նամակ մի գրել բոտ ձախտակի գեներն իւրեանց: Եւ է սրատէն նամակին այս:

19. Միհրնբերունհ վգուրկ հրամատար Երան և լճնբուն՝, Հայոց մեծաց ողջոյն շատ:

Նախ թիւնը կ'ուզէ ցուցանել: Պարսկական տարած տաակն էր տիրում թագավորամ տրամ բլծ, հայերեն «գրամ»։ Եւ հայկական մոզովայն մէջ հաստատեալ տուգանաց կանոնին մէջ (յամի Տ. 445) միայն «գրամ» անունը ի գիր առած են մեր եկեղեցւոյ հարբ: Տես և Յ. Լ. 118:

1. Եղիշէ տրոց ուլ և ուլ անուններ կու տայ՝ որոց նշանակութիւնը եղիշէ շատ գիւրին ըէ. որովհետեւ միեւնոյն բառը երբեմն մոտեական, երբեմն ընդհանուր առմամբ կը գործածուի: — Սակ' հոգէ մը կամ շէնքէ մը առնուած ուլն առարքն է, որոյ քանակը կանխաւ որոշեալ է ու չփոփոխի բերաց կամ եկամտից շատեալովն կամ նուազելովն: — Բամ' և Պարսից և Օսմանեանց պոմը կամ պալը, և առաի Póage, որ կը հաստատուի մերթ վաճառք կամ բերք, en nature, և մերթ գրամաւ: Հաս' հոգի բերքն առնուած մասն է կամ տասան նորդ մի, որ հարիւրին հինգէն մինչև ցընտուն կը գնաղանէր: Բամին և հասին տարբերութիւնը յայտն է, թէ ա-

ռաջինը աւելի փոխադրութեան circulation տալը մի էր՝ որ ի մասն բազարաց կամ ճանապարհի, կրնի կամ անցքի մը վրայ կը վճարուէր. մինչ վերջինը աւելի արտերու և աղարակներու մէջ կ'առնուէր, ինչպէս տասանորդը մինչև ցայտը: — Հարկը (այսպէս խառն) աւելի ընդարձակ և զանազանեալ իմաստ տւնի, մերթ նշանակէ արշնալ գումար մը, որ երբ մարդ գլուխ գտնուի ըլլալ՝ «գլխաւարկ» (խաբանի սեր) կը կոչի. մերթ մէկ գլուխ՝ բազանգակ գումար կամ աշխարհի սահմանալ հասարական տուրք: Ինչ կերպով որ ալ հաստատուի, բերք կամ գրամով:

2. Միհրնբերունի տիրոջուն է՝ Վգուրկ Երամանատար Երան և լճնբուն: Երայուն առաջնոյ ժամանակի հատուկութիւնը որոշածոց մէջ վաղարդ, վաղարդաւ և «աւաղ», աւաղանի, վգուրկը, աւելի վերջերս կը հնչուէր վազուրկ կամ պիւղիւրք, որ է սեւ, աւաղ: Մեր գրչագրոց մէջ վգուրկ, վգըրկ կամ վգրաւի գրուած է, բայց ընտրելին «վգուրկ» է: Վեդիւր՝ վազուրքի արարացեալն է: — Մասունի

Դուք գիտասցիք, ամենայն մարդ որ բնակեալ է ի ներքոյ երկնի, և ոչ ունի զօրէնս զենիմազկզն՝, նա

ասէ՝ իմ Մովսէսն մովսէսն ետքը քարէրագոյն պաշտօնեայն պարթից պե-
տութեան՝ պիգիւրս քրմատարն է, որ
թարգմանի ասող նրամանատար։ Հաս-
իւ, 355։ Եւ ի գրչադերս Սղոյի
նրամատար։

Երան աւ Անբան, այս է Արիւ և
Անարիւ, կամ Արեան և Անարեան,
որովհետեւ յոգնակի սեռակալնը ազգա-
կանին նման է։ Սասանեան արձանագրու-
թեանց և զրաւոյ զերայ այրան վիտե-
րան կը գրուի։ Բազանո մատենից մէջ
و ان انان Գոր պարտ է ընթեա-
նաւ Իրան ու տեքւան, որպէս քչ. և
سور Գե, կարծիք կը հայտնին այժմ
իսկ տեղ և Եւթ. Սղոյն որոյ լծկալն
Սասանեանք այրան վիտեքան կը գրէին,
Բայց Իրան ու Անբան կը կարգային,
ինչպէս որ մեկնեցինք մեր և Բազապ-
ուգոյն պարթից և մակագրեալ բանա-
խառնութեան մէջ տեւ քչ. 101-100։
Եղիշեայ Նամուրէն տպագրաց մէջ, ի բաց
առնելով զԱնեհացեացն, Տաներան գը-
րուան է, որ առնչուտ գրչագրի վրիպակ
մի է, պար ժամ է արդ ազգել։ Հասա-
նական է՝ լծ. Ու շաղկապը Տ կարգա-
ցուան է յորինակողաց։ Մնաց որ այդ
բազանայնոյ բացասական մասնիկն համա-
րել՝ արպէս ի և տղեղ, տղեւո, անհետ
է, քանզի տեքւան արդէն տեք իւր քա-
ջատական մասնիկն՝ որ է ան։ Եղիշէ աս-
տանօր Միշինքանէն պաշտօնական ախա-
ղաքը գրեմլծն պարսկերէն բառերով և
քերականութեամբ կը գնէ։ Միշինքանի
վիգիւրը քարմատար Երան ու Անբան,
որոյ հոյհերն է՝ Միշինքանի ասող
հրամանատար Արեան և Անարեան։ Այ-
տանեան արձանագրութեանց, գրամաց,
մատենից մէջ չկայ բնաւ Տաներան։
Եղիշեպարտունք ալ իրենց պատասխան-
ւոյն մէջ Միշինքանի և մեծ հազարա-

պետ Արեան և Անարեան քառասա-
նանը կու տան, որ նոյնպէս պաշտօնա-
կան էր։

Նամակիս Միշինքանի կողմանէ գը-
րուելուն երկու պատճառ կրնայ արուի-
նախ՝ Եւթիկտո ի Նիշապուր, գուրն ևս
աւելի չնառար տեղեք՝ պատեալովի
գրողան էր աւ տեղակալ կարգեր էր
գնաւ Երկրորդ՝ աւելի հասանկան էր որ
Հայր պիտի մերժէին Երան առաջար-
կութիւնը. որ և լծ. թագաւորին կող-
մանէ եղան ըլլաւ, անարգանքը աւելի
ծանր և անմիջապէս խիստ միջոցներու
ձեռնարկել հարկաւոր կ'ըլլաւ։

1. Աւլ ընթերցուած՝ գրեմն գեղեմազ-
յիւն, գրեմն մագղեղանց, գրեմն գեղի մագ-
ղեղանց։ Աւետալի մէջ տաւեմ-մագղա-
յանի նշանակէ մագղեղանան օրէնք-
առնեմ՝ որ Սասանեանց օրերը տին կը
հաշուէր, յորմէ Արաքացիք տին քչ.
կազմեցին, ի սկզբան նշանակէր օրէնք
կամ պատուիրանը Աւետալալայ կամ
Ութիգի, իսկ մագղալան կը բաղկանայ
ի մագղա և ի ետն բառից։ Մագղա,
և իմաստուն, կը գործածուի շատ ան-
գամ փոխանակ Աւետալալայ, ետն
է պաշտել, յազել. ապա ուրեմն մագ-
ղալան է Ութիգալալայ կամ չնաեաղ
վեչ գեղի (պան-տիւն, ի հեռեմ վիճ-տեմ,
արպէս Արաքացիք ասեն Դէր-ի-շիւթի),
զոր ուսուցին Սրագալուն Սրիգալա և
նմա յաջորդող յաւանալապետը։ Սէր-
լեւա այդ բարդ բառը ամփոփուելով կը
գրուէր աւ կը հաշուէր մագղան կամ
մագղան, և հայ մատենից մէջ և մագ-
ղեղն. որով և գեղեմագղեղն և պարտ-
կական Սրիեաց անունն է։ Մեծք և մագ-
ղեղն և գրիւք ըստ ազգական ուղղա-
գրութեան, լծկալն Եղիշեայ գրչագրաց
ամանց մէջ և տառով ալ կը գրուեմք
մագղան, որ աւելի ազգիչ է. ասեալ ապ.

խուլ է, և կոյր, և գիտաց Հարամնոյ՝ խաղիակ, Գանդի մինչև և Լին Երկինք և Երկիր, Զբաւան՝ մեծն տատաւած յաշտ առնէր զհազար ամի և տակը. Բերկո լիցի իմ՝ սրդի մի Որմիզդ.՝ անուն, սր արասցէ զԵրկին և զԵրկիր, Եւ յղացաւ Երկուս յարմայնի, մի վասն յաշտ

ՈՒՄՆԷ Վճենակոյ, էջ 202, 287 : « Զաբնա զենի մազկեզանց » ալ սխալ շէր բլլաւ. բայց աշխարհ Միհրերսեհ պաշտօնական գրութեան մը մէջ յատուկ և հանրամանկ անունը պարծածած է : Մեր բնորոշանքն ընթերցմամբ՝ դեմագոգիկ բարայայտիչ կ'ըլլայ օրինաց : Աւետարանի մէջ յատուկ էտյոյ մի կոյ (Տիե-նայոյ) նուրիւրաւ մազկեզն կրօնի, որ կը նկատուի իրբն Աւետարանի իմաստու :

Ինչն ահաւորապէս հրեշտակ մը : — Բազարատուին իւր իշխաններն հրաշալի իմալմանութեան մէջ « մազկեզն Լաւերտան » և կը կոչէ զՈրմիզդ, « զիցազնի » համարեալ կարծելով, որ անպարտաւ է :

1. Հարամն, խարամն, Արնն՝ և անուն լար Ուզն. հրեւտեալ յԱմկոմախուրի. « ան յէջ 119, 121, 156 » : Արեւտուաւ Արեւմայնոս կը կոչէ զՈրմիզդը իման : Բազանս մատենից մէջ այլ և այլ ձեւով կը գրուի, Արամն, Արաւան, Արման, Արմն. պահաւելի ձեւ տարբաց մէջ Արարման :

2. Զեր՝ արդի պարսկերէն և ձեր, զերման, զերպան՝ ձեր զառամեալ. այս զերմին անունն Արբանաբու ալ կը սլաբուի : Աւետարանի և Բազանս գրոց մէջ Զրուան կամ Զրուանս նշանակէ « ժամանակ » : Տես յէջ 158-159 : — Բաշտ (կոյրի), « աստի և այժման պարսկերէն ետյոյն, և պաշտել ազգութիւն և զոհագործութեամբ » (Haug Essays, 194) : Ընդդ այս իմաստաւ կու տայ Էջնիկ (էջ 119) : — « Բաշտից տեղիք իմալատ, բայց Զայոց Բեմաց » : Բաշտիշատ Տարնոյ, Ազաթանդեղոս : Ասէ և հաշտ,

հաշտութիւն, որ բազանս լեզուաւ է տյոյի, և զանա՝ տյոյի. « աստի և անալի » անհաշտութիւն :

3. Որմիզդ է անուն քարի աստուանոյ. Աւետարանի մէջ սարս հնարալի ձեւն է Ահարամազատա կամ շատ անգամ « ասի Բազանս Ահարամ » սանայրիկ տատարա՝ կը թարգմանի հօգի, զոյցէ ևս ճորս կամ տարարման ևլան իսկ մազտա՝ իմաստութեան կամ իմաստուն, (Մարտո, մազ՝ մեծ, տա՝ գիտող, մեծագետ, ամենագետ : Արեւմեանս արեւմտադրութեանց մէջ (Գրիգորեան 500 ամեայ յառաջ լոյս աննիւթական և հոգեղն էտկին անունն է Աւրամազատ, որ անշաշտ կրեւտեալ յԱւարտ-մազտայ, ու կը մերձ ձեւայ յորմ Արեւտուաւ յիշատակած Որմիզդիսի և քիչ կը տարբերի ի հայկական « Արամազդէ » : Ղլտապեան Պարսկի անպարտաց մէջ տեղ մը անունը սեռական զործածուած տունն, փոխառեց միայն քոտի՝ կը սեռեմք զայն յերկուս նախնական մասունս բաժանեալ, իւրաքանչիւր մասն անհեղով զիւր զերման, լուր, տարմիշտ մազտանս. որով Պարսկէն Արտուծոյն Աւետարանի Ահարամազատան ըլլալուն տարակոյս չմար : Ստանալեանց մամանակը այդ անունը զարմեալ տեղմուելով՝ Հարմիշտ յայտ կամ Որմիզդ հղած էր, և աւելի ի զերմոյ՝ Զիւրմիզդ յայտ :

Մեր նախնիքն ալ տրեմն պաշտած են Զարադաշտայ Ահարամազատուն, ինչպէս յետոյ Արշակունեաց տունեն Արամազդ անունը յունական Դիոսի պատկանեցաւ :

աւանելոյ, և զմիւսն ևս ի թերեւսն ասելոյ՝ իբրեւ զիւտաց, և թէ երկու ևն յարմարեալ, որ վաղ և կեացէ, աւել, նմա տաց զթագաւորութիւնս իսկ որ էր ի թերաշաւատութենէն յղտցեալ, պատառեաց զորովայն, և և ի դուրս Սէլ ցնա Զրուանն. ի՞նչ ևս դու Սէլ. որդին քո որովոյ՝ Սէլ ցնա Զրուանն. ի՞նչ որդին լուսաւոր է և անուշահոտ, դու խաւարային ևս և չարատէր: Եւ իբրեւ կարի դառնապէս ելաց, ևս ցնա զթագաւորութիւնն հազար տմ¹:

2(). Իբրեւ ծնաւ զմիւս ևս որդին, անուանեալ զնա Որմիւղ. և հան զթագաւորութիւնն յԱրհմն. և ևս զՈրմիւղն. և ասէ ցնա. Զայժմ՝ ևս քեզ յաշո տրարի, արդ. դու ինձ արտ: Եւ Որմիւղ արար զերկին և զերկիր. իսկ Արհմն ընդզէմ՝ չար զործեաց: Եւ այսպէս բաժանին արարածքս. հրեշտակք Որմիւղի են, իսկ դեշն Արհմնայն. և ամենայն բարիք որ յերկնից և այսր լինին՝ Որմիւղի են, և ամենայն վնասք որ տնտի և այսր դործին՝ զայն Արհմն արար: Սոյնպէս և յերկրին որ ինչ բարի է՝ զայն Որմիւղն արար. և որ ոչն է բարի՝ զայն Արհմն արար, որպէս զմարդ. Որմիւղ արար, և զախոս և զհիւանդութիւնս և զմահ Արհմն արար: Եւ ամենայն թշուառութիւնք և պատաշարք որ լինին, և պատեւազմունք զառնութեան՝ չարին մասին արարածք են: Իսկ յաջալութիւնք և տէրութիւնք և վառք և պատիւք և առողջութիւնք մարմնոց, զերկնցկութիւնք զիմաց և ճարտարութիւնք բանից և երկայնակեցութիւնք ամաց, ոյգք ի բարոյն առնուն զդոյսացութիւն. և ամենայն որ ոչ սցղապէս է, ի նա չարին արարած խառնեալ է²:

1. Բարեպաշտութիւնք և հաւատքը զՈրմիւղ յառաջ բերին. տարակարգ և անհաստատութիւնք՝ զԱրհմն:

2. Եինն հազար և պարսկէն ընթերցուց. ասեա ծանօթ. 2. յէջ 150. և իշխիկ 115:

3. Ասա կը լինայ պարսկական գեներալ յաշտարարութիւնք. ասկէ ետքի մասը բրիտանական զէմ՝ առարկութիւն. ներ են. Զարմանալի է սակայն՝ որ Միւր.

Ներսէս մի միայն բարեւոյ և չարի երկուս թեան վրայ կը հիմնէ պարսկական քեշը. և ոչ զարեգակ կը յիշէ. ոչ ըզպաշտամունս տարեբայ և ոչ զայլ մեզական կարգաւ Այդ էր անշուշտ աւելի հին ժամանակի պարսից կրօնքը, որ կրօն պաշտութիւնէ և նոյն ինքն բազմապատկածութիւնէն զերծ էր: Իսկ ցնադհուկ շատ մը երկրորդական և նիւթական աստուածութիւններ աւելցեր էին: Արարելիք ա.

21. Եւ ամենայն մարդիկ մտորեալ են, որ սա են ի թէ զմահ Աստուած արար, և չար և բարի ի նմանէ լինին. մանաւանդ. որպէս քրիստոնեայքդ. ստեն՝ թէ Աստուած նախանձառ և, վասն թղի միոյ ուտելոյ ի ծառոյն Աստուած զմահ արար, և զմարդն էարկ ընդ այնու պատուհառի: Զայդպիսի նախանձ և ոչ մարդ. առ մարդ ունի, թող թէ Աստուած առ մարդիկ. դի որ զայս ստէ՝ նա խալ է և կոյր և ի գիւտց Հարամանոյ խաբեալ:

22. Դարձեալ միւս ևս այլ մտորութիւն տուն. Աստուած, ստեն, որ զերկինս և զերկիր արար, եկն և ի կնոջն ումիմնէ ծնաւ, սրում՝ անուն էր Մարիամ, և առն նորա Յովսէփ: Եւ զհետ այսպիսի մարդոյ մտորեալ են բազումք: Եթէ աշխարհն Հստմոյ առ յոյժ յիմարութեան սպիտաբար մտորեալ են, և զրկեալ են ի կատարեալ զենէս մերմէ, յանձանց պարմոյսին՝ զիսան իւ.

առնալ ինչպէս և Յազկերտի մամանակ հաստատած կրօնական քննութիւններն՝ պարսկական գնին ալ և ալ ձեւերն յերեւոյս հանած էին. Միւրեքանի շատ պատիւ կը բերէ: որ սոցա մէջէն ամենէն խելքի յարմար և անխիմականը ընդունան և պատշաճ դատան ըլլալ քրիստոնէից աւաղարկելու: — Այս նամակիս և ամա ուրուած պատասխանալոյս վաւերական ըլլալուն տարակոյտ շերտար ըլլալ. ասոր ապացոյց են աշ միւլթի գրութեանց ձեւ և իշխելոյս ճշմարտութեամբ թիւնը, ալ մանաւանդ նոցա հիւստածքը, պարսկական իմաստները և իրարու հետ ունեցած հոսկակցութիւնը: Միւրեքանի թղթին մէջ պարսկական կրօնը իւր ամենէն աւելի վաղելոյս և բանաւոր կերպարանօք կը ներկայանայ. իսկ քրիստոնէութեան զէմ և զած առարկութիւնքն մի առ մի համանալն են մեզգրեզն վարդապետութեանց և մատենից:

1. Աստուծոյ անշուշտ պակաս մը՝ Գրիգորի համար նախատական իրար մ'ըլլալու է, զոր զըջողիքը առհասարակ, զուցէ Եղիշէ ևս, պատշաճ գտեր են

ընկել. բազմաթիւ ի գիտակցութեան պատասխանալոյս մէջ ալ պարզեալ թեման ընթրումը. «այն է ճշմարիտ Աստուած... զոր դու աներտահակ տրվակ բերանով անա՞նկիկ և ամարակ և այնչես, թու զեալ զՅիսուս Փրիստոս զփրկական առնուն, փանդոյսկոյ որդի անուանես... Այս պակաս կը ընցնէ թէ ողորդ պարզիք. յորում կը գտնեմք... և և առն նորա Յովսէփ. այլ ճշմարտութեամբ լաւաբարակայ ուրումն և զեալ նա որդի յանկարդ խառնակութենէ: Եւ զհետ այդպիսի և են: Բայց քանի որ թէ ողորդ պարզին հաստարակիք չգտնիր մեզ՝ թէ ո՞վ է այն հաստարակական անձը՝ Սըր Չարուսթ անուն, որոյ յոյժ անհար էր Անձնացեաց արինակը, և ուր պահուած է այժմ այդ անաղիքը, չհամարաւանդեալ փոփոխել առհասարակ ընդունած ընթերցածը:

2. Այլ ընթերց. պայմանն. պարմանաւ կամ կամ պարմանաւ պար. և զգալ, չըջողիկ, զփորձ առնալ. վասն որոյ պարմանքն ընտրելի թուեցաւ մեզ:

րեանց. դուք եւս ընդէր զհետ նոցա մոլորութեանն ցնորիք: Այլ զոր օրէնս տէրս ձեր ունի, զնոյն եւ դուք կալարուք. մանաւանդ զի եւ առաջի Աստուծոյ վասն ձեր համարս ունիմք աւել:

23. Մի հաւատացք առաջնորդացն ձերոց, զոր նաժարացիոց՝ տնտանէք, լանդի յոյժ են խարեւայք. զոր լանիւքն ուսուցանեն, զործովք ոչ կարեն յանձն առնուլ: Միս ուտել, ասեն, ոչ են մեղք, եւ ինքեանք ուտել ոչ կամին. կինն տունել արման է, բայց ինքեանք եւ հայել ի նա ոչ կամին. կարասի սր ժողովէ, ասեն, յոյժ մեղք են, բայց զաղքատութիւն առաւել լան զյոյժ զովեն. յարցեն զթշուառութիւն, եւ պարտաւն զլաջողութեամբ, ծաղր

1. Նաժարացի կամ Նաժարացի՝ է Նազարեցի, Názare'n:

Ի սկզբան փրիստասի հաւատացողներն ամենն աւելի Պաղեստինա եւ Հիմանոս աշխարհաց մէջ քանուղ հրեայք եղան: Մինչ սորա իրարու « եղբայր », « քույր » կերտ « կամ » հաւատացեալ « կ'ըսէին, բուն Հրեայք արեւմտականոց Նազարեցիս զիս յորդորէին զնոսա: Փրիստոնեայս առաւել առաջին անգամ Անտիոքացիք ասին, երբ ասանս որ կարելի պիտի չըլլայ համահայրութիւն զղայցեալ Պաղեստինա: Եւ Ասորացի հրեանեա հաւատացեալսն աւել, որք զՄովսէսական օրէնսն անպարտաւ պահել ուղեւոյ՝ խաղի միս ուտել կը խորշէին, լիփատութիւն կը պահանջէին, եւ միութեան Աստուծոյ հետեանց զաղափարը փոփոխել յանձն չառնելով՝ զփրիստոս ասակ Մեսիա-մարդաբն կը ճանաչէին: Ասանկոյ Նազուրեցի յորջորջումը փրիստանէից մէջ ասկաւ առ անկաւ յատկացաւ հրեամբս յս. laisants) հաւատացեալաց: Այս յետինքս ալ ինքզինքնին « իշրիսնեանք » ալս եւ « աղքատք » կ'անուանէին, անշուշտ փրիստոսի երանի տալուն համար աղքատաց (Մատթեոս, Եւ. 3): Եւ յիշատակ սլոքան խեղճ եւ աղքատիկք էին, որ շատ անգամ ուրիշ աշխարհաց քրիս-

տանէից իրկած պարզեներով եւ հանգանակութեամբք կ'ապրէին: Ընդ ինչեքորդ դարու սկիզբները իբրեւ հերձուած մերժուեցան, եւ հետզհետեւ նաւազելով մէկ մասն հրեութեան եւ միւսն ուղղափառ Եկեղեցեաց խառնուեցան, եւ յիշդարու ոչ ոք մնաց ի ճոցանէ:

Միւրեմբուն ասկայն Նազարեցիք ըսն յով՝ կ'իմանայ զքրիստոնեայս առհասարակ: Հրեից անարդական մաճք ազգիցս ցած անունը փոխելու պատճառ մի շունէին պարտիկք, ինչպէս որ մինչեղայմ՝ Արաքացիք ալ Նազարեի կ'ըսեն փրիստանէից: Արեաց մեծ հազարագիտը Նաժարցի կամ քրիստոնեայ՝ զեկեղեցականս միայն կ'ուղէ համարել, որովս զի զնոսա միայն մեղապարտ եւ աքլանելիցու լիանելով, ժողովուրդը իրեն ձգէ. ալ զվարժունքը համաձայն ալ էր պարսկական մտաց. քանզի մոզերն միակ անգամ պահ ըլլալով զեկին, ժողովուրդը անոնց մէկ կ'ուսանէր իւր հաւատաւէքը: Վիքլի մամանակի պատմադրաց մէջ քերսա Լաճուելի ի կիրտ ասեալ եւ « քրիստոնեայ » ըսելու համար Պանման հաղորդ մէջ ալ կը զանենք իտալոսիկ՝ եկեղեցական, եւ իտալոսիկ՝ եկեղեցականութիւն, ասիտ եկեղեցիս:

առնեն զանուն բախտի, և զխառաւորուն յոյժ աղբանեն. սիրեն զանչլութիւն հանդերձից, և յարգեն զանարդոյրան զպատուականս. զսիւն զմահ, և պարտան զկենան. անարդեն զծնունդս մարդոյ, և զսիւն զանարդ խոթիւն: Եւ եթէ յսէ ոյր դոյտ և ի կոնսցս ոչ մերձենայ, աշխարհի վախճան վաղարդակի հասանէ¹:

24. Այլ ես ոչ կամեցայ զամենայն բառ մատանց ընդ զբոլ արկանել տա ձեզ. զի բազում այն ինչ է, զոր

1. Ինչ որ մտաց, արտի և մարմնոյ՝ զբոլութիւն, հանդիսաւ և չարգութիւն հաւատայ, արգէս գիտութիւն, հարստութիւն, յաջողութիւնք, անգարար կերակուր, Որմէղայ ստեղծածքն էին, որով և յարգելի մահ, ազքատութիւն, անարգութիւն, Հարամանայ գործերն ըլլալով, պիղծ էին և խորշելի: Աւագան կը պատահի մաղղեզանց ի քաց կալ ու և կը կրթութիւնէ կամ ճգնութիւնէ՝ որ զմարմինը կը տկարացնէ. կը դատապարտէ ալղպիսի վարդապետութիւն ընդնեքը: «Եւ եղէն հիւսկուրք. կ'ըսէ, կը անստանէ և կազդուրէ զմարմին և կը պահէ ի նս զոգիւն արբութեան. կը հետացնէ զդէն մահու և զդէն ձմերան: Այդպիսի ողորակար անդեմամբ մարդս ձմերան սասակութիւնէն չպարհուրի, և օրինացս հետեւելով՝ կը մերժէ այն պիղծ, շարանախան և գոգաւ գաւանութիւնը՝ որը կ'արգելուն խնամ տանելու մարմնոյ: Այդ շափով ևս շգոնանալով, ասոնայի պատուհաններ կը ստեղծեն նոցա գէժ՝ որը մահացողունս պատուիրելով՝ հիւսնայտակ կ'որենանելու կը նկրտին գերկարմատեան որբութիւնը:

Այլ ուր ասէ Անուրամադաս. «Քեզ ասեմ, ո՛վ որքակաղդ Ջրագալու, որ ամուսին մի ունիս. վեհ է կանամբին քան զամուրի, տանուաւերն քան զայր անդերդաւաւան, զաւակաց հայրն քան զանդորի, կարտածաւերն քան զոք անստացուած: Ա՛նեւխտատ զլ. Դ:

Ճակատաղի կամ բախտի վարդապետ

տութիւնը չկուր բնաւ: Աւագաւ. կոյր և անդիմադրելի զորութիւն մը և կապեալ հրամանք՝ որոց պարտին նազանդիլ աստուածքն ինքնին, հակառակ էր ամենին Ջրագալուայ աստուածաբանութեան և բարոյական քարոզութեանց: Բայց վերջերս բախտի հաւատքը մտաւ և հաստատութիւն գտաւ Պարսից մէջ, ինչպէս որ Մայնո-Սրաւի այլ և այլ գլուխներէն կը հետեւի. «Էրբ 9000 տէք յրանան, Արմէն ուխտի ոշնշանույ. և բարեպաշտ Որոշ պիտի խորտակէ զբարկութիւն. և Միհր և լիամանակն անուհման (Ջրուտնի աքարահա և օգին արգարութեան՝ որ ոչ երբէք գրժէ ասեք, և ինքան Երաշխք բախդի (պահ-պոնդ, որ շատ անգամ մասնաւոր կ'ընշտակի անձնատարութիւն կ'աւտու պիտի խորտակեն զհամայն արարածս Արհմենի: — «Այլ մասուից և ոչ իսկ գիտութեան ասեմ մարմն է յաղթել բախտի. երբ կապեալ հրամանն հաւնի, իմաստունը կը խելագարի, ազէտը խելահաս կ'ըլլայ, վատաւսիբաւ՝ կտրիւ, կտրիւ՝ վատասիբաւ, յեղգարարդն՝ աշխատասէր, և աշխատասէրն՝ Երբ և ինքան անգարտ ի սկզբանէ հրամայեալն է. իսկ Երաշխք բախդի, այն զոր իրապարհ կը հալմէալութեան մարդկան՝ երբ ողոր հայցեն ազգութիւք և բարի գործքք չիւրպա: — «Լաւ է իմաստունութիւն քան զամենայն ինչ և զբարիս. իսկ բախտն իշխէ ի վերայ ամենայնի: — Գլ. 8, 23, 24, 27:

խափն գործա, որ չտրուդոյն հս է քան զոր գրեցաքդ.¹ զԱստուած ի խաչ երևալ ի մարդկանէ քարոզեն, ի զնոյն մեռեալ և թաղեալ, և ապա յարուցեալ և վերացեալ յերկինս: Ոչ ահա ձեզէն իսկ արժան էր անդրէն դա-
տաստան առնել վասն այգոյիսի անարժան ուսմանց: Ինչ որ չտրք են, ոչ բմբունին և տանջին ի մարդկանէ, թող թէ Աստուած արարի, ամենայն արարածոց, զոր ձեզ ամօթ է առել, և մեզ կարի անհաւատոյի բանք:

25. Արդ երկու իւրք կան առաջի ձեր. կամ՝ արարէր բան առ բան նամակիդ սրտասխտնի, և կամ՝ արիք ի գունն եկայք, յանդ իման լիբուք մեծ ի հրապարակին²:

ԱՆՈՒԱՆՔ ԷՊԻՍԿՈՊՈՍՈՍՆ,

ՈՐՔ ՊԱՏԱՍԻԱՆ ԵՐԵՄԵՆ ԵՎՄԱԿԻՆ³

26. Ընթելի՛ եպիսկոպոս Այրարատոյ, ՄաՀակ Եպիսկոպոս Տարսնոյ, Մեղեա եպիսկոպոս Մանսղկերտոյ,

1. Մարդացեալ Աստուծոյ խաչելու թիւնք և մեռելը, որ է ըսել Մարգրե-
ղանց ըմբռնմամբ՝ Հարամանոյ յաղթող
եղևը Ուրդդու վրայ և զԱմենասուրբ
մահուամբ աղծելը մարգրեղանց համար
բաւորութիւն անթմանալի էր:

2. Առաջնիդ դէմ խիստ միջոցնե-
րաւ ձեռնարկելէ յոտաջ հրովարտակ մը
զիկել և ալլ և ալլ հրանական հարցմանց
պատասխան մի պահանջելը՝ Սասանեանց
ժամանակ պետական աստիճան թիւն մի
եղան կ'երէ ի Պահման Եւրդի պարսկե-
րէն որինակին մէջ կը տեսնենք, թէ խա-
րա՛վ Նուշրեփան՝ Մագաուքեցոց ազանդը
բաւանդու համար՝ ի ժողով գումարեց
զառաջիկայս մարդկատաց և դիտեց: Բե-
տոյ նամակ մը գրուեցաւ առ ազանդա-
պետն Մագաուք, յորում մահ կը սպառ-
նայր նմա ինպատար՝ և թէ շնորաներ
պատասխանելէ հարցուածոց ժողովոյն:
Սասանաւ յանձն առաւ և ասան հրանական
ինդրը աստիճանեցան նմա. բայց նա
չկարողանալով և ոչ միոյն պատասխանը

տալ անիջակա, դատապարտեցաւ ի
մահ: Pahlavi texts by West, 42 191,
ճն. 2:

3 Միւրներսէնի նամակը Հայոց Մե-
ծաց ուղղեալ էր. պատասխանը կաթո-
ղիկոսը կը գրէ. ինդրը հրանական ըլ-
լալուն՝ աւելի եկեղեցականաց կը վե-
րաբերէր. բայց այդպիսի պատասխան
մը զրէն ալ համարեալութեան և ան-
ձնութեան թման կը կարուէր, որ ալն ժա-
մանակի եկեղեցականաց յով պարտաւ շէր:

4. Անուանքս պա, թէպէտ տարբեր
կարգաւ, դուռնին և ի Փարսպեղի. ի բող-
ոսեալ զեպիսկոպոսն Մարգարէ՛դս՝ իւ-
ղալ, փոխան որոյ փարպեցին գնէ « Զա-
ւեն՝ եպիսկոպոս Մանանդալ »: Մա-
նանդի գաւառ է Բաբէր Հայոց ի հի-
սիոյ Տէրսիմ՝ լիբոնց, որ թէքմանայ
վիճակին մէջ ալմմ իսկ գիւղ մի կայ
Մանանդի անուն: Ըստ Ամիշան վար-
դապետի՝ դատադ քաղկացեալ էր արդի
թէքման և Շուշար վիճակներէ. իսկ
Մարգարի կամ՝ Մարգղայ աղի, ալմմ

*Իգնիկ եպիսկոպոս Բագրևանդայ, Սուրմակ եպիսկոպոս
Բղնունեայ, Տաճատ եպիսկոպոս Տաթև, Խաթիկ եպիս-*

վաթոյ, և զառա Տուրաբերանի, ի
հարաւոյ Տէրաթմ լերանց՝ որք բաժանեն
զնա ի Մանանդաւոյ։ Հաւանական է՝ թէ
Մանանդի Բունաց բաժնոյն մէջ էր.
մասն որոյ Եղիշէս յիշած աւելի ու-
ղիկ կը թուի։

ՅՈՒՍԷՓ. ձեռն էր Վայոց Ձորոյ գա-
ւառին Խոջոցիմք անուն գիւղը։ Կաթն-
աղիոս էր Հայոց 441էն Ծ452՝, թէպէտ
երկոց բառ ձեռնագրութեան, և նախա-
դան մողոգոյն. Փարպեցի 106, 124,
207. Եղիշէ 8. Ը. 67. տես և Գեոր-
շապուկ ըրած գովասանքը։

ՄԵՆՏ կամ ՄԵՒԻԿԱՎ Կաթնաղիոս
եղաւ Հայոց յամի Տ. 452. Եւս նախա-
նախն թեան Յովսէփայ. Փայայ. 363։
Երկու Մանազկերտ կան, երկույն ալ
երբեմն քաղաք եպիսկոպոսանիստ։ Ա.
Մանազկերտ կամ Մմկերտ ի ստորին
Բարեան, յարեւելս Հիւսիսոյ Խորասա-
նայ. Բ. Մանազկերտ կամ Մանուկա-
կերտ, այլմէ Մուրազկերտ, յանկէ Արա-
ծանոյ և ի Հիւսիսոյ Վանայ ծովաւ, Հին
քաղաք Մանաւազան յեզի։ Երբ այդ
յեզիք բնակին՝ եղաւ, Տորդատայ որդին
խորտոյ Բատուս զքաղաքս զայս 343ին
Աղբիւսոսի քանն ի եպիսկոպոսին, ամե-
նայն սահմանոյն և զաւատակաւն հան-
դեքմ ։ ։ Բաւզանդ ։ ։ Եւ զարաւ պա-
շաքեցաւ ի Տուրքիայ վոյրապար և ա-
ռաւ ապա յԱրփաւանայ և աւերեցաւ։
Այնուհետեւ շէրքաւ վերստին կանգնիւ
Իւսրէր Եւսեան թմաւն և հզօր պա-
րեպնեքը՝ իրենց արարաւակաք և միջնա-
քեքդաւը՝ թէպէտ կիսաւործան, և կո-
փածոյ քարերու աւաղին շէրքերն կը
վիպեն տակաւին թէ հոյակապ և մեծա-
տարած ուտան մի եղած էր ասեմոք,
իւսեան և արարաղի արձանաղիքը,
խաւաճեալ քանդակեալ վեւր որ պատե-
րաւ մէջ ազաւցեալ կը շեան, և շատ մը

մարմարեայ գեղեցիկ շէրքն եր հալակաւն
արձանագրութեամբ, Եւսանաւոր կ'ընեն
զքաղաքս հեաղիտաց համար։ ՅԱղբու-
մայ ի վան զնաղաղ մանապարին վրայ
գանուելովն՝ վանաւաշաճ կեդրոն մի եղած
ըլլաւ։ Եր. գոյցէ պարտահաւ և ուր.
լայ։ Բնադրուի Մանազկերտը Մանասա-
ղեանց նախնի Ստանն և, որոյ եպիս-
կոպոսը մասնագեղան տանուակէր ալ
եղան ըլլաւ և քաղաքին։

Բագրևանդ գաւառն որ կը պարտ-
նակէ արդի Աւաշկերտ և Նախիջ վի-
նահերն, այն աւաղին հրաբխային քա-
ժակն է, որուն բոլորակն կողերէն իջեց
հասանքն ի մի խառնուելով՝ կապեն զԱ-
րածանի. ի հետոյ հետէ Եւսանաւոր եղան
էր հրեանակաւ յիշատակար։ Այդ էր մե-
հենաշատն Բագրևան, հեթմանտութեան
մեծ սրբապայքն, որ կատարուէին և
Նուսասրդի հանդէպ։ Այդանոր իսպա-
ղաւ քրիստոնէական լոյսն ալլ ձեռամբ
Ոսկեանց. ի նմա բնակեցան Սուրիա-
սանք և վիպեցին. անդ առաջին ան-
գամ մկրտեցաւ արքայն Տորատ և հայ
ազգն. անդ կատարուէր Յովն. Մկրտչի
մեծահանգէս տնախամբութիւնը ի Նա-
ւասարդի, որ վախանակեց զնախնին հե-
թմանոս հանդէսն։ Վանա որոյ երրորդ
աթոռ էր Բագրևանդ. Եպիսկոպոսն և
անաւանին Եղիշէ, որ վարժեալ քաջ հեղ-
լէն գարն թեամբ, խորանցի Գ. Է և
նոխաղեալ ասորերէն, երապեցերէն և
պարսկերէն շնորհալ զիտութեամբ Բագ-
րևանդ, 1893, գործակցեալ էր Սահակոյ
ի թարգմանութեան Սուրբ զբոց և ալլ
և ալլ մատենագրաց։ Սողոմոն գոմար-
ման տարին 60-61 տարեկան ըլլաւ և
էր։ Ասկէ ետքը շարադրեց և Եղիշէ Ա-
ղանդոց ։

ՍՈՒՐՄԱԿ Բղնունեայ Եպիսկոպոս-
Տաճատեան, զոր Խաթնաղիմք քաղաք-

կրպոս Բառննոյ, Վատու եպիսկոպոս Տարսուրեաննոյ, Ե-
րեմիա եպիսկոպոս Մարդաստանի, Եւդոպ եպիսկոպոս

Քննադի փորձառուները և զը կոչել, աս
զնապիք էր ընդ նախաբարա յարքունիս
վառմայ, շարքափօսել և աղանդի բա-
նալք քաղաքայնէ յարաշէրէ և զսնննէն
Սահակայ- և ի կննդանութեան իսկ հայ-
բաղեալսն կաթմողիկոս կարգուէր էր յար-
քայնէ որքայնէ (428թ.) ։ Խորի մը լայ-
նաշարունդ փորելի յարալ զմտութեան էր
կաթմութեան նոյն ինչն նախաբարաց ձե-
ռք՝ որք քաղաքացուցիք էին զնա յայն
բարձր աստեղծան : Այնտահաւ և զի-
րալ զնա ասեմի իգնաւունաց իշպիսկոսպոստ-
մէրնէ ի Պարտիկ որքայնէ երիտ ունի
աղղաւ ։ Այսինչն իբրեւ անփական-
մէրն իւր յեղին, քանիք իգնաւունաց
նախաբարս լմիւնը քննաւան էր հարկի
նախաւընէ ի վեր : Դժուելի մտածանքն
որ ասեղիք զեր մը իսպաղաց 432-439),
ու Մեթոքսայ մտածութեան ետքը (441թ
վերապին կաթմողիկոս անաւանեցաւ ի
Սաղկիկոսէ, ու ալք ապարտեղ ամուսնա-
ղեւն վնց տարի փորել յարալ, — քանիք
վառմ մտածատեւ էր որ իշպիսկոս պը-
տեանն իշխանութեան ունեւալ փորդա-
պետութեան, քաղց զայնտ միւսն կարե-
նալ ձեռնապրել՝ որոց համար հաւանի
պարտից գրան կարգան կաթմողիկոսն, —
միւսուց զայն Յովննիֆայ, որ արդեամբք
հայրապետէր էր շաղաց — իշխաւունաց
մայրաքաղաքն էր իրաւմ :

Տալիսն Եսայանք յայրէմի տաւ Սողանդու
 չի բանց, ասագի Օլիմի ~ ասի եւ Ճարբաի
 Իբրեւմ. Տալիսն Տարուն ան փականու թիւն
 էին Մասիկնսնանց:

[illegible]

դէն ի վեր: Կարելի է աւելանային՝ որ ի
հինգ բարդ գաղափարները միասնացուցանելու
ամբողջ ի վիճակներու լիարժեք լուսանալու
եղանակը: Այս, այս վերջնական աւելի նոր
տեսլանայն ապագայի ի շնորհիւ: Ի՞նչ
Պիլի՝ Միտրոպոլիտ Գրիգորիանէն եւրոպական
տեղագրական լուսնայն ապագային վարելու էր:

Տորոնթոյի և Դոնմիտի՝ որ Սպանի
 ծովուն չի ախապստի և արեւմտեան կողմ
 մեր կը պարտաւէր և կը ձգեր Տէր-
 ախի լեան, յարաւ՝ մն Տարն, Հարը,
 Բաշունիք, Աղասունիք, Ալիտօրն, և
 ալին։ Բարդ որդիկահե Տարն՝ Բաշունիք՝
 Աղասունիք և Մարդադի առանձին եղիւ-
 կապանիք ունէին, Տարն բիքանի կալիւ-
 կայուն։ Ժիւր մնացած զաւառնիք միայն
 ունէր։

Արդարեւ ստացանք՝ զպատուար յառաջորդական-
նիս. զարք Ալեքսանդր վ. ազգմեանն Անհմատ
նապաստան հասնաբէ, քի նաբարադ Վարդապետ Ե
Արծրառնեաց եպիսկոպոսըք Մօսշէ՝ ապրա-
կապքի էր. Լեղիշէ զտառ Գ Երեց Ե ալ կ'ա-
նաանէր, Նույնպէս էր Թորոսապետն (Տե՛ս
Ե. Բ. Գ. Դ, Ե. Զ. Գ. Պէտք Ե շնորհակալ լի-
զատաւ Երբ Մօսշէի տաբարանէր յո՛ր առա-
նկարու էր Մեմբուպալէ եւ Բուրնեպալիսի էր
Իսր. վարդապետսն ինի Դոսիմեան, արքայամ-
տա յետո Նապոլի զԿառնապետ, Երկրորդ
տեղապատ՝ Կնեսոց ամար Ե Ետա՝ ցանալի զԲուսակիս Ե
գտաւ տառիւն, Լիպրիւն Ե Լէ Ե Արծրառնեաց
վարդապետ Բազմեան Նառհանգիսի մեծի մեանիւն
Ամալիս Ե Լիւն:

Ոչ ոք չէր իմանում, որ ինչպե՞ս
հասկանալի էր իրենց հարաբերությունը:

[illegible]

၁။ အင်္ဂလိပ် အုပ်ချုပ်ရေး နည်းစနစ်ကို အသုံးပြု၍ အုပ်ချုပ်ရေးကို ဆောင်ရွက်ရန်
 ၂။ အင်္ဂလိပ် အုပ်ချုပ်ရေး နည်းစနစ်ကို အသုံးပြု၍ အုပ်ချုပ်ရေးကို ဆောင်ရွက်ရန်

Ամենամեծն արեւելքի լեռն էր
Արեւիկայի արեւելքի

[illegible]

Մարդադույ, Անանիա եպիսկոպոս Միւնեայ, Մուշէ եպիսկոպոս Արծրունեայ, Սահակ եպիսկոպոս Ռչաունեայ, Բաթիկ եպիսկոպոս Մոկայ, Գաղ եպիսկոպոս Վանանդայ, Էդիշայ եպիսկոպոս Ամատունեայ, Եգրայր եպիսկոպոս Անձեւացոյ, Երեմիաս եպիսկոպոս Ապահունեայ :

27. Այս ամենայն եպիսկոպոսք և բազում յորեպիսկոպոսք՝ և պատաւական երկցունք՝ ի տեղեաց տեղեաց հանդերձ սուրբ սիրտի եկեղեցոյ միաբանք և միահաւանք, միահամուռ ժողովեալք ի խաղաւորանիստ

հարաւոյ խաւայ գետոյ, այժմեան փարպան վիճակ. յորում անուանի և չին տիտատեղիք, Հայոց վանք՝ Աղգականութեան անունն, որպէս Եգրայր, Դասրիկ, Թառնիկ, իբրեւ յատուկ անուն կը դարձածուէին ի հոլո, Բեշպէս որ քովոր էր ալ Պարսից և Սեմականաց մէջ։ Եպիսկոպոսացո՛ք՝ Յովսէփ, Մուշէ, Եդիշիկ, Թաթիկ, Երեմիաներէն մին՝ գիտեմք որ յատաճին աշակերտացն էին Սահակայ և Մարտայոյ :

1. Քորեպիսկոպոս է պատաստեալ, այդեւա գիւղից և գաւառաց. եթէ եպիսկոպոս իցէ և եթէ լակ քաւանայ՝ փախանակ տառաքաղի. Chorepiscopus, regionis inspector. Քրիստանէութեան առջի դարերուն մէջ երբ մեծամեծ քաղաքներէ հեռի գիւղից և աւանից մէջ նոր ժողով մը հաստացելոց կազմուէր, այն տեղի քահանայն քորեպիսկոպոս անունը կ'առնէր, որ յանաբէն բնի է օ գիւղական եպիսկոպոս : Սա բազմամարդ քաղաքաց եպիսկոպոսին նման՝ անկախ տեաւոյ էր իր վիճակին հաստատուելոց :

Բայց երբ քրիստոնէութեան տարածուելովն և ընդանրածաղմն՝ եպիսկոպոսական լծմը հաստատուեցաւ, որ ալլ և ալլ ժողովրդապետութիւնս (paroisses) և ամբողջ գաւառս կը պարունակէր, եպիսկոպոսին իշխանութիւնը ամբողջն էր և քորեպիսկոպոսինը սեղմել

հարկ եղաւ : Վրան որոյ 314էն ի վեր ալլ և ալլ ժողովոց մէջ հետզհետէ որոշուեալ էր՝ որ գիւղական եպիսկոպոսունք քահանայ և սարկեաւոց շնորհանք ձեռնադրել. վերջապէս լաւագոյնէ ժողովը սահմանել էր՝ որ այնուհետեւ քորեպիսկոպոս չմեծադրուի բնաւ, և անոնք տեղ ԲԵՏՆՆԵՍՆԷՆ անուամբ՝ նախապէր կարգուին, որք ի գիմաց եպիսկոպոսին անոր պատկանող վիճակաց ալցելութիւն ընեն : Այս պատահաւս հինգերորդ գաւառն մէջ քորեպիսկոպոսութիւն չէր մնացեր : Այրեւելո՛ւ Գ. Յեղանակին Ը տնէն ալլ յայտ է՝ որ լծեղէտ անունը պատահեալ էր ի Հայս, քորեպիսկոպոսը եպիսկոպոսին հրամանին ներքեւ պաշտօնեայր էին, զորս եպիսկոպոսը կ'անուանէր կամ կ'առաքէր ի տեղութիւն ուր որ պատշաճ դատէր : Տես և կանոնք Սահակայ ի Սոփերս 6. Գ. Բ. էջ 71, 82 :

2. Յերիցանցա փառպեցին յանուանէ յիշէ զՍ. Ղևնդ, զԽաբէն ի Մրենեայ, և զԻսաիթի (տես Զն. 1. Եջ 173, և զաղանչելի եւ զհրեշտակայիս զՏէրն Աշան՝ վարդապետ փառպեցոյ և վանահայր Արծրունեաց և քեռի մեծին վանեայ Մամիկոնէի : Երեց է քահանայ՝ սր կայ ի պալատան նախարարի, կամ յեպիսկոպոսաբանի իբր խորհրդական եպիսկոպոսին՝ որուն փախաւորց ալ կ'ըլլայ ի բաղակալութեան նարս. Presbyter.

150 քաղաքն յԱրտաշատ, հասանալ թեամբ մեծամեծ նախա-
բարացն՝ և ամենայն բազմաթիւամբ աշխարհին աբարին
նամակին պատասխանի:

28. Թովսեփ եպիսկոպոս հանդերձ ամենայն միտրա-
նելովքս ի մեծամեծաց մինչև ցփոքունս, Սիհրներսհի
մեծի հազարապետից՝ Արեաց և Մնարեաց՝ բազում
խաղաղասէր մօօք բազմացի ողջոյն առ քեզ և ամենայն
սեծի սպահից: Արեաց:

1. Ինչպէս լիզիչէ նաւանոյքամբ հա-
խարաց ըսելով զը շատանայ, ըսա-
փարպեցայ զը գոնուէին ի ժողովին՝
Տէրն Սեւեաց վասակ, Տէրն Արծրու-
նեաց Ներշուրուհի, Վրէն Մաղխազ,
Տէրն Մամիկոնեից և սպարապետն Հայոց
Վարդան, Տէրն Վահագնեաց Գիւտ,
Տէրն Մոկաց Արտակ, Տէրն Անձնացեաց
Շմաւոն, Տէրն Ազատանեաց Մանէմ,
Տէրն Վանանդեայ Առաւան, Տէրն Ար-
շարունեաց Արշաւիր, Տէրն Ամասու-
նեաց Վահան, Տէրն Վանանեաց Արտմ,
Տէրն Պալաւնեաց Վարդաշապուհ, Տէրն
Աշոցայ Հրահատ, Տէրն Դիմաքսնեից
Հմայակ, Տէրն Արեղենից Գազարիկ,
Տէրն Առաւելենից Փափազ, Վրէն Զիւ-
նական — ի սոցանէ վասակ, Գիւտ,
Մանէմ, Վարդաշապուհ՝ յետոյ յորիտու-
նէս թեան զէմ զէնք վերուցին: Իսկ
վառարայ Նիզակաւիցներէն՝ Արտաշա-
տայ ժողովոյն ներկայ գտնուիլ չուզեցին
կամ չկրցան՝ Տէրն Ուշտունեաց Արտակ,
Տէրն Խորխունեաց Կադիլոյ, Տէրն
Ոսկրասունեաց Տիրոց, Տէրն Վարեդե-
նից Արտն, Իշխանն Ակէոյ Ընջուզ,
Տէրն Ուրծայ Ներսէս: Ուրեմն ներկայ
էին յԱրտաշատ 18 խոյրսկապտանոյք-
18 աւագ Տանուանարք, բազում սե-
պուհք, քորեպիսկոպոսք, երէցք և աւագ
զանականք:

2. Զեփթիս կ'ըսէ՝ թէ Պարսից ար-
քայնեաց մէջ պաշտօնեայք կային արոց
ԱՇԱՅԱՆԱՆԷՆ անունը զը արտուէր. կտե-
-

սիտաւ ալ ԱՇԱՅԱՆԱՆԷՆ զը զնէ: Ինչոք ընդ-
հանրապէս Բոյն և Լատին Մատենագիրք
արքայ թարգմանութիւնը՝ Աշ. ԱՇԱՆԷՆ, chi-
liarique զը զործածեն, որ նշանակէ
Գրուիւ Հազարաց: Ինչպէս ալք անունդ
զինուարական աստիճան մը զը ցուցանէ,
բայց մեր պատմիչներէ յայտնի է՝ թէ
քաղաքական աւագագոյն պաշտօնն էր,
և հազարապետը ամենայն իշխանութիւն
զը վարէր յանուն արքայի: Chilikum
qui secundum imp-rii gradum te-
nebat. Կտեն. Նիզուհի. Կտեն, գլ. Կ:
Թաւարի ալ կ'ըսէ՝ թէ Միհրներսհի
Պարսից մէջ ամենէն աւելի հանրածանօթ
պատու անունը հազարակնէն էր (անշուշտ
զրշապրի սխալ մի փոխան հազարակնի,
զոր զը մեկնէ իբրեւ թաղմամբի ծառայից
Տէր):

3. Պարսկ. Սիրան թէ քանակ, զարք,
նեմեյապուհ, սիրանայար, սիրանայար
Այկ-սայտապար, սպայտայեա կամ
սպարապետ: — Սիրան ալ նոյն բառն
էլած է պարսկերէն արեւելի Կիլան է
զորակն, ձիաւոր, ասպետ, ասանուէր
քաղաքի կամ ասանի: Ինչոք սեպուհ ա-
նունդ հայերէն՝ իշխանն զատ ասանու-
տէրտեման յեղէ պաշտօնաւոր զը արտուէր:
Այդ միենայն արտաւայ ալլիւալլ ձեւեղ
Բանյասի տուտար կամ աստար (ձիա-
ւոր) բառն էլ անն էն, որ պարսկերէնի
մէջ ասպար ասլ Կամ սիւփար ասլ
և Հայոց մէջ ասպարապետ կամ սպարա-
պետ հոգաւ: Ինչ որ ի սկզբուն միայն

Մարգարայ, Մանեիա եպիսկոպոս Սինեայ, Մուշէ եպիսկոպոս Սրմբունեայ, Սահակ եպիսկոպոս Ռատինեայ, Բասիլ եպիսկոպոս Մոկայ, Գաղ եպիսկոպոս Վանանդայ, Եղիշայ եպիսկոպոս Ամատունեայ, Եղբայր եպիսկոպոս Անձնացայ, Երեմիա եպիսկոպոս Ապահունեայ :

27. Այս ամենայն եպիսկոպոսք և բազում քորեպիսկոպոսք՝ և պատուական երկիցունք՝ ի տեղեաց տեղեաց հանդերձ սուրբ ուխտիւ եկեղեցւոյ միաբանք և միահաւանք, միահամուռ ժողովեալք ի իմպատրանիսս

հարաւոյ խոյսոյ գետոյ, աշմեան վարպաւ զիւհակ. յորում անուանի և չին տախտակեղիք. Հայոց վանք՝ Ազգական Նուխման անուններ, որպէս Եղբայր, Դատրին, Թոռնիկ, Իբրև յատուկ անուն կը գործածուէին ի հայո, Ինչպէս որ սուրբ էր ալ Պարսից և Ամականաց մէջ : Եկեղեցի, Բնակիկ, Երեմիաներէն մին գիտեմք որ յատախին աշակերտացն էին Սահակայ և Մեարայոյ :

1- Քորեպիսկոպոս և պատանաւանդ, ալլոյսա գիւղից և պատանաց. եմէն եպիսկոպոս իցի և եմէն լոկ քահանայ՝ փախանակ առաջնորդի. Chorepiscopus, regionis inspector. Քրիստոնէութեան առջի գարեբուն մէջ երբ մեծամեծ քաղաքներէ հեռի գիւղից և տաւից մէջ նոր ժողով մը հաւատացելոց կազմուէր, ալն տեղի քահանայն քորեպիսկոպոս անունը կ'առնէր, որ յունարէն ըսել է ց գիւղական եպիսկոպոս : Աս բազմամարդ քաղաքաց եպիսկոպոսին նման՝ անկախ տեսուր էր իր վիճակին հաւատարմելոց :

Բայց երբ քրիստոնէութեան տարածուելոյն և ընդհանրանալոյն՝ եպիսկոպոսական լինմը հաստատուեցաւ, որ ալլ և ալլ ժողովրդապետութիւնս PATRIARCHA և ամբողջ պատուս կը պարունակէր, եպիսկոպոսին իշխանութիւնը ամբողջիկ և քորեպիսկոպոսինը տեղմէր

հարկ եղաւ : Վան քոյ 314Թ ի վեր ալլ և ալլ ժողովոց մէջ հեռացնուէ որոշուէր էր՝ որ գիւղական եպիսկոպոսունք քահանայ և տարկաւազ չկարենան ձեռնադրել : Վերջապէս Լատգիկէի ժողովը սահմանել էր՝ որ աշտուկեան քորեպիսկոպոս չմեծագործի ընտ, և տեղեց տեղ ΠΕΡΙΟΧΕΥΣΙΣ անուամբ Դուխրեք կարգուին, որք ի գիւմաց եպիսկոպոսին անոր պատկանազ վիճակաց ալլելութիւն ընեն : Այս պատճառաւ հինգերորդ դարուն մէջ քորեպիսկոպոսութիւն չէր մնացեր ՍԱՐԵԼԻՍ Դ Եկեղեցիքի լ' անէն ալլ յայտ է՝ որ լեւոյէտ անուոց պահուէր էր ի Հայո, քորեպիսկոպոսք եպիսկոպոսին հրամանին ներքեւ պաշտօնեալք էին, զորս եպիսկոպոսը կ'անուանէր կամ կ'առաքէր ի տեսչութիւն ալ որ պատշաճ պատէր : Տես և կանոնք Սահակայ ի Սոփեա հ.կ. Բ, էջ 71, 82 :

2- Երեքանց փառպեցին յանուանէ յիշէ ՂԱ Ղանդ, զիտրեն ի Մրենեայ, և զԴատրիմ, (տես նո. 1 էջ 173), և զսրբելիկ և զԵրեմիական զՏԵՐԱ Սղան՝ վարդապետ փառպեցալ և վանակայր Արծրունեաց և քեռի մեծին վանանայ Մաթիկունի : Երեց և քահանայ՝ որ կայ ի պալատան նախարարի, կամ քահանայապետան իբր խորհրդական եպիսկոպոսին՝ որուն փոխանորդ ալ կ'ըլլայ ի բարակալութեան նորա. Presbyter

բազմաթիւ յԱրտաշատ, հասանալով եւամբ մեծամեծ նախա-
բարացն՝ և ամենայն բազմաթիւ անարհիւն արարին
նամակին պատասխանի:

28. Յոսիֆի եպիսկոպոս հանդերձ ամենայն միարու-
ներոյքս ի մեծամեծաց մինչև ցիւղրունոյ, Միհրսեւսի հի-
մեծի հազարապետիդ՝ Արեւոյ և Մնարեւոյ՝ բազում՝
խաղաղասէր մասք բազմապիսի սղջոյն առ քեզ և ամենայն
մեծի սպահիդ՝ Արեւոյ:

1. Խեղճ և իշխան և անուրաքանչեւ հա-
խաբարաց ընկալի կը շատանայ, ըստ
փառքեցոյս կը գտնուէին ի ժողովին՝
Տէրն Սիւնեաց վասակ, Տէրն Արծրու-
նեաց Ներշապուհ, վրի Մաղխազ, Տէրն
Մամիկոնեից և սպարապետն Հայոց
վարդան, Տէրն վաճառեանց Գիւտ,
Տէրն Մոկաց Արտակ, Տէրն Անեանցեաց
Հմասն, Տէրն Աղանուշեաց Մանեմ,
Տէրն վանանդեայ Ասաւան, Տէրն Ար-
շարունեաց Արշաիւր, Տէրն Ամասու-
նեաց վաճան, Տէրն Գեօնեաց Ասամ,
Տէրն Պալուշեաց վարադապուհ, Տէրն
Առցոյս Հրահատ, Տէրն Գիմաքանից
Հմայակ, Տէրն Արդշնից Գազրիկ,
Տէրն Աստեղանից փափազ, վրէն Ղիւ-
նական: — Ի սոցանէ վասակ, Գիւտ,
Մանեմ, վարադապուհ՝ յետոյ յարեա-
նէս իման գէմ գէնք զերուցին: Իսկ
վասակայ նիզակակիցնքն՝ Արտաշա-
տայ ժողովոյն ներկայ գտնուի շուղեցին
կամ շերցան: Տէրն Ռաւունեաց Արտակ,
Տէրն Խորխոսեանց Գաղիշոյ, Տէրն
Բաղրասունեաց Տիրոց, Տէրն Գարեգե-
նից Արտն, Իշխանն Ագէղ Բնիկ,
Տէրն Ռոմայ Ներսէս: Իրենն ներկայ
էին յԱրտաշատ 18 լալիսկապատեք:
18 ասագ Տանուտեարք, բազում ան-
պուհք, յորեպիկոպոսք, երէցք և ասագ
փանականք:

2. Հեռքիս կ'ըսէ՝ թէ Պարսից ար-
քանեաց մէջ պաշտօնեայք կային որոց
αἰσχροκατεῖς անունը կը տրուէր. կրն-

ախա ալ αἰσχροκατεῖς կը գնէ: Բայց ընդ-
հանրապէս Յոյն և Լատին Մատենագիրք
սորա թարգմանութիւնը՝ Xelaparches, chi-
liarches կը գործածեն, որ նշանակէ
Գլուխ Հազարաց: Խեղճ ալ ոչ անուգ
զիստ: Երկու աստիճան մը կը ցուցանէ.
բայց մեր պատմիչներէ յայտնի է՝ թէ
քաղաքական առաջագոյն պաշտօնն էր,
և հազարապետը ամենայն իշխանութիւն
կը վարէր, յանուն արքայի, Chiliarchum
qui secundum imperii gradum te-
nebat. կրն. Նիպոս, Կոնոն, Գլ. Գլ.
Թապարի ալ կ'ըսէ՝ թէ Միհրսեւսի
Պարսից մէջ ամենէն աւելի հանրածանօթ
պատուանունը հազարապետն էր՝ անշուշտ
զբաւարի սխալ մի փոխան հազարապետի,
զոր կը մեկնէ իբրեւ բազմաթիւ ծառայիչ
Տէր:

3. Պարսկ. Սիրան Եւթ, բանակ, զորք,
հեծելազունք, սիրանուպուր, սիրանուպետ
Եւթ, սպասապար, սպարապետ, կամ
սպարապետ: — Ինչպէս ալ նոյն բառն
եւած է. պարսկերէն սիրանի Եւթ, և
զորական, միաւոր, ասպետ, ասանուտը
քաղաքի կամ ասանի: Բայց սեպուհ ա-
նունը չ'այնքն: Իշխանէն զատ ասանու-
տեարեան ցեղէ պալապատուց կը տրուէր:
Այդ միւնէն արմատայ ալլիւսլլ մեծերդ
Բանուի տաօղար կամ տաօղար, միա-
ւոր բառէն ելած են, որ պարսկերէնի
մէջ տաօղար اسوار կամ սիւվար ար
և Հայոց մէջ տաօղարապետ կամ սպարա-
պետ հղու: Ինչ որ ի սկզբան միայն

29. Ի նախնեաց ունիմք աստուածային աստուածաւոր արտաւիրանա՝ ազօթն առնել ի վերայ կենաց թողութիւն, և անձանձրոյթ խնդրել յԱստուծոյ վրան երկայն ժամանակաց զսրա, զի խողարդ թեամբ վարեալ է զախեղերական իշխանութիւնդ, զսր աւանդեալ է զմա յԱստուծոյ. զի ի զսրա յերկար խաղաղութեանն և մեք աստղծութեամբ և աստուածապաշտութեամբ կատարեցուք զկեանս մեր:

30. Վրան նամակին, որ քո ի մեր աշխարհս տաւեալ էր, յառաջ ժամանակաւ մի սմն ի մեղապատաց, որ կտարեկապոյն էր ի զենիդ ձերում, և դուք առաւել քան զբնութիւն մարդկան ի վեր համարէիր զնա, հաւատաց նա յԱստուած կենդանի յարարիչն երկնի և երկրի, և րան առ րան երցմ և իմացոյց ձեզ զօրէնս ձեր: Եւ իբրեւ ոչ կարացին րանիս զդէմ՝ ունել նորա, քարկածեալ մեռաւ յՈրմզէ արքայէ: Եւ եթէ հաւատարիմ համարիցիս զմեր րանս լսել, ի բազում տեղիս այդ ընէ յաշխարհիդ. ձերում զատնին զիբր նորա, ընթերցիր, և անտի տեղեկանաս:

31. Այլ վրան օրինացս մերոյ, ոչ ինչ աներեցիք են, և ոչ յանկեան ուրեք աշխարհիս քարոզին. այլ համատարած ընդ սոմենայն երկիր, ընդ ծով և ընդ ցամաք և ընդ կղզիս. ոչ միայն ընդ արեւմուտ, այլ և ընդ արեւելս, այլ և ընդ հիւսիս և ընդ հարաւ և ի միջոցս ի և հոծութեամբ: Ոչ ի մարդ ապատուան, և թէ վերականգնուաւ տարածեցի ընդ աշխարհս, այլ ինքն յինչքենէ ունի զհաստատութիւն: Ոչ տո այլովք վտօթարօքն վեհ երեւի, այլ ի վերուստ յերկնուստ ունի զանսուտ օրէնադրութիւնն. ոչ միջնորդաւ, զի մի է Աստուած, և

« Կենեալ » իր նշանակէր, վերջերս աւելի ընդարձակ ասմամբ ամենայն տեսակ զօրք կ'իմացնէր:

1. Երկու Որմզդդ և ան Յազկերտ Երկրորդէ յառաջ. մին յաջորդեց Եսայուհ Ուաշույ՝ 271 ին և թագաւորեց մէկ տարի միայն: Որմզդդ երկրորդ՝ որ Երկուստեանց Եսայուհ Երկրորդի հայրն է, թագաւորեց 801-809: Ուայց թէ ո՞վ էր այդ

մեղապետը՝ որդի գրութիւնն մեացիւ էին 150 ին, օտար պատմագիրք չուան ինչ հաւատեալ:

2. Հին աստեղ իւրաքանչիւր ազգ զիւր բնակած աշխարհը կենդրոն կը համարէր երկրի:

3. Բազանեա՝ աստուած. արդի պարսկ. բէւցլ քամ Զէւցլ քամ արմ Զնէն ասորմ. օւղան, արմ + արա:

չեք այլ որ բայց ի նմանէ, ոչ երկցազայն և ոչ կրասե-
րազայն: Ոչ սկիզբն տուեալ յառնիք լինել Սատուած, այլ
ինքն ինքեամբ մշանջնետուր: ոչ ի տեղած տրեք, այլ
ինքն ինքեան տեղի, և ոչ ի ժամանակի խմբ, այլ ժամա-
նակք ի նմանէ պոյայան: ոչ միայն քան զերկինս երի-
ցազայն, այլ և քան զկարծիս մտաց մարդկան և հրեշ-
տակաց: Ոչ ձեանայ ի տեսիլ ատրբեղէն, և ոչ անկանի
ընդ տեսեամբ ական: և ոչ միայն ձեռն չգննի, այլ և
ոչ բնդ. միտս տրաք հարկանի, ոչ միայն ընդ մարմնա-
կանացա, այլ և ոչ ընդ անմարմին հրեշտակացն: բայց
եթէ ինքն կամի՝ իւրաց արժանաւորացն մտաց խմանի,
այլ ոչ ոչաց տեսանի. և մտաց՝ ոչ երկրաւորացս, այլ որ
Սատուածն են հաւատացեալ ճշմարտի:

32. Եւ անուն նորա Արարիչ երկնի և երկրի. իսկ
յառաջ քան զերկին և զերկիր, որպէս ինքնազայ՝ ինքնա-
նուն է: ինքն անժամանակ է, իսկ արարածացս յորժամ՝
կամեցաւ սկիզբն տրար լինելոյ, ոչ յրնչէ, այլ յրնչէ.
զի ինչ՝ նա միայն է, և այլս ամենայն ի նմանէ բնա-
ցաւ: Ոչ եթէ իբրեւ յետոյ խմացաւ և արար, այլ մինչ
չեւ արարեալ էր նորա՝ ի կանուխ դիտութեանն իւրում
տեսանէր զարարածս. որպէս և այժմ՝ մինչ չեւ է դոր-
ժեալ մարդոյ բարի ինչ կամ՝ չար, Սատուծոյ յորանի են
անդորձք մարդայն: Սոյնպէս և յայնժամ, մինչ չի էր ա-
րարեալ, ոչ խառն ի խառն ինչ ճանաչէր զանեղան, այլ
կարգեալ և յարմարեալ կային տառի նորա իւրաքան-
չիւր մատանցն տեսակքն. իսկ մարդկան և հրեշտակաց՝
և տեսակքն և որ ի տեսակին լինելոյ էին:

33. Եւ քանզի արարող զօրութիւն է, ոչ կարէր իա-
վանել զնորա բարեբարութիւնն մեր չարութիւնս. որ-
պէս և եղև իսկ. և ունիմք դատաւոր զաճն արարչին:
Ձեռք, որ զերկինս և զերկիր հաւատաւեցին, նոյնք և
տախտակս քարեղէնս փորագրեցին և ետան մեզ զպրա-
ւութիւն՝ որ ունի զօրէնս խաղաղականս և փրկականս. զի
գիտացուք զմի Սատուած արարիչ երեւելոց և սեւե-
րեւութից. ոչ այլ և այլ, իբրեւ թէ, ոմն բարի և ոմն
չար, այլ մի և նոյն և համակ բարի:

34. Բայց եթէ թուիցի քեզ չար ինչ զոչ յարարածս
Սատուծոյ, տոս համարձակ, զի թերեւս ոսցիս զճշմա-

բիտն բարի: Զղեա չար ասացեր. գոն և զեք բարի զոր և զուք և մեք հրեշտակս՝ անուանեմք. եթէ կամին՝ և զեք բարի լինին, և եթէ կամին՝ և հրեշտակք չար լինին: Այդ և ի մարդիկ երևի, և առաւել ի միոյ հօր սրդիւ. և որ հնուցանդ, և հպատակ է հօրն, և է որ չորացոյն քան դատաւնայ: Դա և ինքն իսկ մարդն առանձինն յերկուս բաժանեալ տեսանի, երբեմն չար և երբեմն բարի. և որ բարին էր՝ նոյն և չարացաւ, դէպ եղև՝ զի դարձեալ անդրէն ի բարի չքլեցաւ, և բնութիւնն մի է:

35. Բայց այն որ ասեան, եթէ վասն թղոյ միոյ մահ տրար Աստուած, վատթարացոյն՝ է պատառ մի մաղա. զոթ քան զթուղ. սպա եթէ բան թաղաւորին նկտրի ի նմա, ո պատառէ դնա՝ մահու բնդունի պատառհոս. իսկ արդ չար արժան է ասել թաղաւորին. քաւ, ես ոչ ասեմ: այլ խրատ ի զորժ արկեալ զայլս ուսուցանեմ: Յայնժամ էր Աստուած նախանձառ, թէ չէր պատուի. բեալ չառել ի ծառոյ անտի. ապա եթէ յառաջագոյն զդաշտացաւ, զգաթ բնական սիրոյն իւրոյ յայտնեալ նմա: իսկ արհամարհելով մարդն՝ ընկալաւ զպատիւս մահուն:

36. Բայց այն զոր ասացեր, եթէ Աստուած ի կնոջէ ծնու, յայդմ՝ չէր արժան քեզ խորշել և փախչել. զի տհառաթիկ Աբհմն և Որմիղդ ի հօրէ ծնան և ոչ ի մօրէ. սրտմ՝ եթէ քաջ միտ գնեալ, և ոչ գաւ յանձն առնուա: Իսկ միւս և այլ ծաղրացոյն քան զայդ. Միհր աստուած ի կնոջէ ծնանի, եթէ որ բնդ խրում՝ ծնողին անկցի՞:

1. Պրսկ. ֆիրիզա عسافر Ծես Զրա. վարսին Երազ 467 138:

2. Արդի պարսկ. պարսար՝ է աւելի վատ, յառի ուստի որդեն բաղդատական բլլալուն վատբարագոյն աւելորդ գրութիւն մի է. բայց թէ հայ հեղինակաց և թէ բաղանտ մատենից մէջ վատթար իրր ասել ածական գործածուած է: Այսին որդի Միքնադարեան Պարսիկք ևս ասելին՝ վատ, վարսար, վարսարիւմ, որ է վատթարացոյն. է և վատարտան՝ մեծաւ

նեւ, անցանել, վատանալ, վատտիլ՝ վատախրո:

3. Արդի համարեն տաղիւրն գնեն. « Միհր աստուած ի կնոջէ ծնու, եթէ որ ընդ խրում՝ ծնողին անկցի: » որ էր մեկնութի՝ երե եերելի է որ մեկը ընդ խրում՝ ծնողին անկցի: Պ. Լանդուսա կը թարգմանէ. Comme si quelqu'un pouvait avoir commerce avec sa propre mère. Այդ մեկնութեամբ ծնողը Զրոտեր կ'ըլլայ, ընդ որում մտանկելով

37. Այլ սակաւիկ մի եթէ ի թայ թողապուհանէր
զիջու. մն տէրութեանդ, և ընկերաբար զայլ ի պալ-

լլովդդ՝ ունեցած էր զարեգակն, ինչպէս
որ կը զբոսէ Եղեիկ Տեա ի վերայ 161,
և Եղեիկ էջ 138-142: Բայց մեր հար-
ձեցք ալ իմաստ չկրնար տրուիլ սոսկ
թէ ականոյ կցեալ պարբերութեանդ:
Անայ որ ծնունդն ի կնոյն է. Չքունայ
կարելի էր իայր կամ առ առաւելն մայր
զբողոքի՝ իբր ծնող Ուրդդայ և Ար-
մենի. բայց կիւ անունը չէր կրնար պատ-
շառիլ Դամ. և երբէք չէ նկատուած իբրեւ
իզական էակ. մանաւանդ որ իբրեւ արու
և չայր կը նկատուի միշտ. ինչպէս և
աստուծոյ Արդ չար մը յղութեամբ զա-
ւակի ծնունդ տալը որքան ալ ծաղրելի
է. իշխանկապտուած աւելի ծաղրելի վար-
դապետութիւն մը ի մէջ բերած արեւն-
եին չէին կրնար ըսել՝ թէ Միհր աս-
տուած ի կնոյն ծնաւ, այս ինքն ի Չքու-
նայ՝ որ էր կին և ոչ ալր:

Առտանգնապուհայ 1823 թ. սպագիրը
գնէ. « Միհր աստուած ի կնոյն ծնանի,
եթէ որ ընդ իբրում ծնողին անկցի ».
որ քերականաբար ուղիղ և հասկանալի
է. և առել է՝ թէ Միհր աստուած որ
ըստ մազգեղն գնի որդի է Ուրդդայ,
միայնոր ընդ չայրն և ընդ մարդիկ, և
բարեկամ՝ որ անգուր և անքուն հակե
վանն երջանկութեան արարածոց. և որ
ամենաբար զտանի, ամեն մայրենի ա-
ռախանայ զերտին կը ծնանի կամ յաշ-
խարհ կու գայ և մարդկան բնականից և
անպակից կ'ըլլայ: Կարելի չէ աւելի
վսեմ գաղափար մը աւելի քստմենի
պղծութեամբ խանդարել: Չգարմանայ որ
անկայն՝ թէ զիսրդ պարսիկք ալ յայն
հակառակ տարերայ կազմեցին ալդ վար-
դապետութիւնդ. վսեմ զի արեւանա-
մեքան արաց-միշին անգամ մը և որդ-
ւոյ, չոր և գետեր, եղբոր և քիւ, հաւու
և թռռիկ-զու գալ թիւնք ամենաբարի՝ հո-
գեշան և ասոր համարեալ էին ի մազ-

գնգանդ, և պղպիտի խնամութեանց ար-
դէք ըլլալը աւելի մեծ մեղք էր քան
զվարմայ կրակն սպանանել: Տեա Մայ-
նո-Խրատ. Գլ. 12:

Եղեիկ իւր « Եղծ Աղանդոց » մէջ
կ'անշարկէ զվարդապետութիւնդ. (տեա
էջ 161): Դիւրին և տարբեր վաստակով
ալ հաստատել մեր ընտրած ընթերցուածը:

Նախ ուշ գնենք, որ իպիսկոպոսանք
Միհրեարեհի կ'ըսեն՝ թէ Առաւելայ
Վրիտաստի, ի կնոյն՝ ալա է ի Մարեմայ
ծնանիւնն ալա որ չէ գարմանայ, քանի
որ Պարսիկք ալ Միհր աստուծոյ համար
զեղյն տանն: Երկրորդ՝ երբ նիւթական
արարածոց համար Առաւելայ արարած հոգր
և խնամքը քաջատրելն ետըլ, առ մարդո
ունեցած սիրոյն, ալաինքն Վրիտաստի
յաշխարհ գալուն և մարդկան հետ ա-
պրելուն և նոցա համար շարժարտելուն
կ'ու գնէ պատարասել զՄիհրեարեհի Պար-
սից մեծ իմաստնաց միայն խոսքը ի մէջ
կը բերեն՝ թէ « Միհր աստուած մայ-
րամիմ է ի մարդկան և քաղաւոր աստուծո
հագաւակ »: Մայրամիմ՝ չէ սոսկ « կա-
նանցածին », ալ ի մայրենի առաւելանց
ծնեալ. և աստուածագաւակ՝ քանզի ըստ
Աւետայի՝ Միհր աստուած Ուրդդայ բու-
անդածն զաւակն էր, ինչպէս ի Նայա՝
« Որդի Արամազդայ »: Ասելն ընդ Պ.
Լանկուայի. *Le Dieu Mîhr ôtaît me-
d' un mûre jurtin les hommes, խարդ-*
մանութիւն չըլլար:

Չերեիք ևս՝ որ Միհրայ մարդկու-
թեան վարդապետութիւնդ քրիստոնէու-
թեան մամանակ հետուած ըլլալ Պար-
սից մէջ: « Պարսից մեծամեծները, կ'ըսեն
Փիլոն Երբայեցիք որ Վրիտաստի 20-30
տարի յառաջ ծնած էր, և իբր իւր աղ-
ղակաց կոպմանէ գնալան կ'երթար առ
Յիւլիզուլա կայսրն Նոպմայ, 40ին ետ.
թմանամանին էր, մարերնուն հետ կա-

քառ, գիտեմ՝ զի իբրեւ այրովդ ամենայնիս յայժ իմաստուն ես՝, և վասն ծննդեան Տեառն մերոյ ի սուրբ կուսէն՝ ոչ տեղաբանութիւն համարելիք, այլ տառելի քան զարարչութիւն յոչնչէ զաշխարհս՝ մեծագոյն զվերջին փրկութիւնն իմանայիր, ազատութեան մարդոյն զյանցատարութիւնն գնէիր, և բարեբարութեանն Աստուծոյ՝ զազատութիւնն ի ծառայութենէ:

38. Քանզի յորժամ լսեա՝ եթէ յոչնչէ արար Աստուած զամենայն աշխարհս, լսանի ծնունդ իմաստիւր զարարածս: Իսկ քանզի Աստուած որ զայս մեծ մտքովն առանց չարչարանաց ծնաւ, ապաքէն իբրեւ զհայր զսկսեալի բնոյ ամա: Զի որ ինքն անուպական է, և զարարածս առանց սպականութեան ծնաւ. իսկ սա կամեալ զլորեալ սպականեցաւ, և անձամբ ես ոչ կարէր կանգնել կալ ի վերայ ոտից: Վասն զի էր ի հոգոյ, անձամբ անձին աբարեալ՝ անպէն ի նոյն բնութիւն զարծաւ. իբրեւ ոչ եթէ, յոտար զօրութենէ չարի ինչ բնկարաւ. ուրուք զգատիմս պոտուհասին, այլ ի յիւրմէ հեղգութենէն չլսել բարեբար սրատախրանին, խրատեցաւ ծառայական մասնն մնչումսն՝ զոր կրեալ յանձն իւր:

մուսնանան, և պապիսի ամուսնութենէ ծնած զաւանները աւելի ազնուաւորեալ էր համարին քան զայլ համբըն մարդիկ. նա մանաւանդ էր մեծարեն պնտաւ, որոցն տանէն. իբրեւ որմեհաւորս փնտգոյն բազաւորական պատուոյ (digne de la plus haute autorité souveraine): Յագագա Մասնական սրինաց, Գ:

Մայնո—Իրատի մէջ խոհական Ասյն էր հարցնէ իմաստութեան Ոգոյն. և Բարի գործոց սրն ամենէն մեծ է և ամենէն լաւն փնտգոյն — և Մեծագոյնն ի բարի գործս բխալաւ, և զպատասխանէ Ոգին:

Աստուանեանութիւն (սուրբ. երկրորդ՝ ճշմարտախառութիւն (բարի) և մեծ ազգապետ խնամութիւնք (քաղկոմար). երրորդ՝ իշտանակային տոնք (կամակար). չորրորդ՝ զհամայն կարգս պաշտամանց կատարելն (համա աթիւ եւրոպ. էթնոգերութիւն և այլն): Իբրեւ է՝ թէ ճշմար.

տախտութիւնք որ ի Միւր աստուած կանձնաւորի, ազգապետ ամուսնութեանց հետ ի միասին էր յիշատակի իբրեւ երկրորդ տառքնութիւն: Տես և Պիւր—Խաչդ յէջ 136—138:

1. Աստ զպատանքս չորրորդութեան համար արեւելաւ արուած չէն թաղարի փնտգոյն թէ Միւրնեթնէի կարգի գործս իմաստուն ըլլալուն համար պնտ և իբր. պետն անպետ և կոչեցին. վասն զի հերպետ խեղացի մարդոց էր զբուցուի. հետ. Բ. 194: — Հերպետ է հմուտ ի գիրս Որինաց: Կրճատեալ է սա ի նաղալն տեքստարիցի (բառ Ո. Հարլեգի՝ տեքստ՝ doctrine + Բարի՝ maître, պետ) անուանէ. և առցա ընտր էր թմոին մեղմեր և վարպետ և վարդապետ և բառարք — Պաշար, պրտի, փաշար քնդմարտ, պատեալաւ, կոխ:

30. Արդ եթէ զմահ չար աստուածն արար, զինչ զոյստութիւն երեւի մահաւ ի միջի. և ոչ ինչ. բայց զբարի Աստուծոյ զարարածոն խանդարեաց: Եթէ այդ այդպէս է, նմա և բարի խիտանի ոչ մարմին, այլ կիսազործ ապականացու: Եւ որոյ աստուծոյ արարածքն ապականեցիր են և եղծանելիք, նմա տնեղծ Աստուած չմարմին տանի: Տի օն անդր թողէք զյիմարութեան զբարբանջմունսց: Իբոյ աշխարհի երկու զհնազանդ՝ ոչ լինին, և ոչ միոյ արարածոյ երկու աստուածք: Եթէ ժպրհեցին և լինիցին երկու թաղաւորք միոյ աշխարհի, աշխարհն եղծանի և թաղաւորութիւնքն խանդարին:

40. Աշխարհս նիւթեղէն է, և նիւթքս սրիչ սրիչ են և բնդ. միմեանց հակառակ. մի է արարիչ հակառակորդացս, սր ամէ, զտառ ի սիրելութիւն հաւանութեամբ. որպէս մարեալ կակղէ զձերմութիւն հրոյն՝ օղոյս հախթեամբ՝ և զապառու՝ բրտութիւն օղոյն՝ հրոյն հոտնդմամբ, օղեալն և զմանքամայ փռիաղեալ հողս՝ ծրոյն ստրայատակ տրամայեալ հողոյն կախմամբ:

1. Դեհապետ. տիւն ԳՅԺ կամ տիւն զապառու՝ քրտուքնն ողոյն ։ Բազմա

ԼԵՃ պարսկ. նշանակէ քաղաք, գիւղ. ուստի տիւնպետ կամ տիւնքե՝ գիւղապետ, կաշուածաւոր: Բայց Ահառայի մէջ տանն, որպէ կրնատունն է տիւն, նշանակէ և կրկիք, աշխարհ, նախնայ ։

Ասանդոս-քաղաքի՝ և զհնապետ ։ Բազմա. Եր-Նազանա Բաաարանին շինուած տաննը այդ վերջի բարդեալ բառդ տեղմուելու ասանդոս-քաղաքէր, իսկ Բազմա մատենից մէջ՝ տանն վատ, զոր

Պիտրանի-Գաթի կը սահմանէ. ինքնա. Կալ իշխան վհնագոյն ցամ զայլ իշխանս: Եղիշէ ալ ողն իմաստով գործածան է. որովհետեւ քիչ մը ատարն զհնապետ բառի տեղ թաղաւոր անունը կը գնէ: Բազմառէ զարձեալ և միոյ իշխանութեան երկու թաղաւորք ոչ լինին ։ Բ. Բ. 61 :

2. Ինչոպոսիոյ տայ. և որպէս անվառքեամբ և զապառունն քրտուքնն օղոյն ։ ալլ տաղաղիք՝ և որպէս հաւանքեամբ,

տվարուն որպէս հայերէն և ապառու՝ և Ե անական և նշանակէ՝ անշարժար, անկարգ, ապորեն, շար, որմեղակ, և որա հակառակն քրտուն կամ քրտուն՝ պատուական, բարի, արինտ որ. տալ՝ աստ

ու տիւնի տվարուն՝ արեւի և անվարք որմեղակք - վարունի տվարուն՝ անկարգ զանկութիւն. տվարուն զլինկլինկ՝ ապառու՝ խօսք, բանք ։ ԼՅ և տվարունի գոյականն՝ անկարգութիւն, անարեւա-

թիւն լտեա Խայն-Խրատ Glossaire - Ճիշդ զայդ խորհրդանշութիւնք կը զտանեալ լինիցի և իւրե զհառս իմն լծեալ ի շորիք երկվարաց զաշխարհ տեառնեմք, ի քրտութեանէ, ի ցրտութեանէ, ի զամառութեանէ և ի խաւաւութեանէ. և զորտութիւն իմն ժածուկ կատար, որ զշարս կապեղաղան բնդ միմեանս ի հաշտութեան և ի հաւանութեան պահեալ նուաճէր ։ Էջ 17 :

41. Զի եթէ միտաւնէին տարերբոյ, զսպէ պի կարճամտոյց և Լիստաւած անապական զտաւ կարծէր. և թողեալ զարարիչն՝ արարածոյս զերկրպագութիւն մատուցանէր. վասն այնորիկ որ արար զտա, զգուշացաւ յառաջագոյն. զի հայեցեալ մարդիկ ի յանդիմանութիւն ապականացու տարերոյցոյ, անապական միայն զկառավար տրաւ իմացին, զմի և ոչ զերկուս. զնոյն արարիչ չորեքէին նիւթայս՝ յորմ, ամենայնրս ծննդագործին հրամանաւ արարողին իրեանց: Եւ շրջապայտ թեամբ՝ չորիւր յեղանակօք կատարեալ դործեն զտարեւոր ապաստարութիւնն՝. և չորեքեան հային կամաց ակնարկելոյ արարչին իրեանց. և անզոյցութեամբ լծեալ են ի դործ հարկաւորութեանն՝ չյափշտակելոյ զկարգ պատուոյն ի միսեանց:

42. Եւ ահա պարզարար ասացեալ զխրատար լուսատւութիւն յականջս ամենեցուն: Զի այն որ հուրն է, զոյսպութեամբ և զօրութեամբ խառնեալ է յերիւն եւս մատնոս. իբրեւ զտանի ջերմութիւնն յոլովագոյն ի քարինս և յերկրիս, և սակաւագոյն յօդ. և ի ջուր, և ինքն սաւանձին սրեք ոչ երեւի իսկ ջրոյն բնութիւն զոյ տանձինն, զոյ և ի խառնաւածսն երիցն եւս մատնոյն. յոլովագոյն հոգարոյս և սակաւագոյն յօդ. և ի հուր: Իսկ օդն թափանցանց է ընդ հուրն և ընդ ջուրն, և ի ձեռն ջրոյն ընդ կերակուրս աճեցականս:

43. Եւ այսպէս խառնեալ են տարերբոյ այս, և զոյս-

1. Այս է հոգ, ջուր, օդ, հուր:

2. Միեթմարեանց և ինչպիսիոյ տպագիրքն գնեն. « իշ շրջապայտութեամբ չորեք յեղանակս կատարեալք՝ գործեն զտարեւոր ապաստարութիւնն. որ անշուշտ զընդգրկ ախալ է. իտարը չորեք տարերց զրոյ և և ոչ եղանակաց: Հեղինակը ըսել կ'ուզէ, թէ տարերբ շրջապայտութեամբ՝ չորեք յեղանակաց միջոցաւ կատարեալ գործեն զտարեւոր ապաստարութիւնն, այս է՝ թէ գարնան ծագիկ կ'ըլլան, յետոյ տեղեկ՝ պտուղ՝ հոգ և այլն: Անմիջապէս ետքը գրուած է և չորեքեան՝ ալ տարերց կը պատկանի:

Կատանդնուպոսոյ տպագիրքն ունի՝ « և շրջապայտութեամբ չորիւր յեղանակօք կատարեալգործեն զտարեւոր ապաստարութիւնն »: Միեթմարեանց մէկ գրչագիրն ալ գնէ՝ « չորիւր յեղանակօք »: Այս գանազան ընթերցուածքը բազմադրեւիժ և ասանց մեր կողմանէ բան մ'աւելցնելու՝ ուղղեցինք որպէս ի վերոյ:

3. Այս և ասկէ առջի պարբերութիւնը զեղեցիկ ապացոյց մը կրնան ըլլալ, որ մեր կրկնեցոյցը ճարտար մատակեր ընտան իմաստասիրութեամբն ալ պարագեք էին ու քաջ մշակեալ մը. տաղ տէր էին:

դեպի իբրեւ զմի մարմին, և ոչ կորուսեալ զիւրաքանչիւր բնութիւնս, և ոչ երբեք զկայան առեալ հակառակութեամբ, հայելով ի մի իշխանն՝ միխտունն՝, որ զխառնութեամբն յարմարեալ կազմէ առ ի բնական իւրն կենդանեաց սմենեցուն, և տեսցում իւրն յարակացութեան բոլոր աշխարհիս:

44. Իսկ եթէ առ անբան աշխարհս այսպէս հոգ տանի Աստուած, որչափ ևս առտուր առ բանաւոր աշխարհս՝ մարդոց: Չոր և ձեր ոմն քաջ յիմատանոցն տապ, եթէ Միշրն աստուած մայրածին՝ է ի մարդկանէ, և թագաւոր աստուածադատակ է և համհարդ քաջ եօթներորդաց աստուածաց: Եթէ հաւատալ արժան է տառապելարանութեանդ, զոր գուր և զործովք իսկ կատարեալ ցուցանէր ի գեներդ ձերում, մէք ոչ ևս տառապելացն հաւատամք: այլ աշակերտք եմք մեծին Մախիսի մորդարէին, բնդ օրում: Աստուած խօսեցաւ ի մորենւոցն ի Սինէ և զէմ՝ յանդիման օրէնս դրեաց և ևս ցնաւ, և ծանոցց զնիւթեղէն աշխարհն իբրեւ զարարածս, և զիւր աննիւթ էսութիւնն՝ արարիչ նիւթոցս յաշինչ, և զերկիրս երկրաւորօքս և զերկինս երկնաւորօք ծանոցց նմա, զի զործք ձեռաց նորա են: Մնակիչք երկնի՝ հրեշտակք, և բնակիչք երկրի՝ մարդիկ, բանաւոր՝ մարդ և հրեշտակ միայն և Աստուած ի վեր քան զերկինս և զերկիր:

45. Եւ ամենայն արարածքն անբանութեամբ կատարեն զհրամանս պատուիրանի նորա, ոչ երբեք անցանեն ըստ եղեալ տահմանն իւրեանց. բայց մարդ և հրեշտակ ազատ թողեալ ի կտին անձին իւրոյ, քանդի մատուրք են, եթէ կայցեն ի հրամանի նորա՝ անմահք են և օր-

1. Կ. Պոլսոյ տպ. մխիտանն. իմա՝ ամենայն տարերք միատեղ՝ իբարու խառնութեամբ թմեղաբիւլ տպ. զնէ՝ և ի մի իշխանն յանխառն, իբրեւ բացառալիչ իշխանի՝ այս է Աստուծոյ: Տես Եղեթի 17-18:

2. Տես Եղ 232. Նիւ. Բ: — Համարք դոյ երկնաւորաց աստուածոց. այս է Սրբազան և նորա վեց խորհրդակցաց

կամ սմէշարանսից. (Տես Եղ 121-123. 131, 136: Կարգի թմուակնդ եօթներորդ՝ զործածութեամբ է առա իբր պարզ թմուական անուն եօթն. Տես Վերակ. հայ. Բագրատունւոյ, 151: — Համարք ازجمله է իբարու զաղանիքը զիացող, խորհրդակից, մտերիմ: Բայ է զաղանիք: Եղիչէ կը զործածէ ևս իբրեւ նիգակակից, արբանակ, թմկնապալ:

զիւր Աստուծոյ: Զբոսիւր տրաքածս տուեալ է ի ծառայութիւն, զերկիրս մարդկան եւ զերկինս հրեշտակաց. ապա եթէ տուեցանիցեն եւ անցանիցեն բառ հրամանաւ, զրնդ զէման զործեսցեն Աստուծոյ, յիւրաքանչիւր պատուոցն զանարդանս բնկալցին. զի երեսացի տէրութիւնն անբամբոս. եւ յանցաւորքն ամօթալից յանցոնոցն:

46. Իսկ եթէ դու ի աղիասութեան վերադեալ ես, ես որ հաստատունս գիտեմ՝ ոչ կարեմ՝ գալ զկնի քո մարտութեանդ: Եթէ աշակերտեմ անուամբնութեանդ, երկրինս յանդիւտ կորստան մասնեմք, թերեւ ես չարագոյն քան զքեզ. քանզի վկայ ունիմ ինձ զինքնատոյ ձայնն Աստուծոյ. նշտայ, առէ, որ ոչ գիտ՝ զիման տեսուն իւրոյ, եւ արժանի դոնի ինչ, զորք գործէ, բմպել բմպէլ դոն, այլ սակաւագոյն. իսկ որ տեղեկագոյն է կամաց թաղաւորին, եւ յանցանէ ինչ առաջի նորա, առանց բարեխոսի բաղմոսաւորի տանջի:

47. Արդ ապաշեմ՝ զքեզ եւ զամենեւեան՝ որ բնդ քո, յով իշխանութեամբ են, մի դու բնդ իս բազմապատիկ տանջիւր, եւ ոչ ես բնդ քեզ սակաւագոյն. այլ ես եւ դու եւ տմենայն բազմութիւնդ հանդերձ արի թաղաւորադ ոյնալէս աշակերտեսցուք աստուածային գրոց, զի ի տանջանոցն տպրեսցուք, եւ զգժսիտ արհամարհեսցուք, եւ յանէջ հրոյն զերծանիցիմք, եւ զարքայութիւնն ժառանգիցիմք, եւ անցաւոր կենաք զանանց մեծութիւնն անվախճան ունիցիմք: Բայց յորմէ դուդ զարհուրեալ ես՝ զիւրահաւան լեր, եւ վազվազակի աշակերտիս ճշմարտութեանն:

48. Ոմն ի հրեշտակաց յանմահիցն գնդէն ստամբակեալ եւ ի բոց գնաց յերկնից. ի մեր աշխարհ եկեալ՝ պատիր բանիւք եւ սուտ խտտմամբ զանդինելի յոյսն առաջի գնէր, իւրեւ տղոց մանկան, անպորձ եւ անկիրթ նորաթեք մտրդոյն, ի վեր հայեցալ ցանեւով զմիտս նորա ուտելով ի պողոց ծառայն, յոր հուպն չհրամայեաց երթալ, զի լիցի աստուած: Իսկ նորա մտայեալ զպատախրանն Աստուծոյ, խաբեցաւ զկնի մալար խաբէութեանն. կորցաւ զոր ունէր զփառս անմահութեանն, եւ չհասաւ երազայցաւ կարծեսցին: Վասն որոյ եւ մերժեալ

ի կենաց տեղոյն, բնկեցաւ յազականելի աշխարհս՝ յորում և դուքս էք բնակեալ այժմ, և ցնարեալ մնորիք զկնի նորին խրատաութի. ոչ ես աւելոյ ի պատուիրեալ ծառոյն, այլ դարաբաժս տատում առելոյ, և անխօս տարերցս երկիր պտղամեղոյ, և անորոպոյն զիւաց կեւրակաւ մատուցանելոյ և յարարչէն բոլորեցանց ի ըստ լինելոյ :

49. Ոչ յազի չար խրատաութի, այլ կամի՝ զի քան զկնքն չարագոյնս արտացէ՝ Քանզի պէքն ոչ եկմէ բրաւնաբար զքր վարեն ի կորուստ, այլ զմեղոն քաղցրացումսն ի կամս մարդոյն, և սգոքանօք սրտան զանուս մանս ի խաբէութիւն, որպէս բաշում՝ մարդիկ զբնկերս իրենաց ի դողութիւն և յատկաւութիւն, իբր ոչ եկմէ բանի ինչ վարելոյ, այլ պատիր խաբէութեամբ տան զործել բաղում՝ չորիս, զամենս ի կախարդութիւն և զամենս ի պոռնկութիւն և զամենս յանձն ի բաղում՝ յոյլ իրս աղանդութեան։ Եւ արդար գտաւորօք՝ վրէժ տնտն մահու. չափ. իբր ոչ եկմէ բարի տատուոյ դաւատորք իցեն բարեգործ, և չարին՝ չարագործ. զի բաւում՝ անգամ՝ է՝ զի ի բարի մարդկանէ չարք լինին, և յետոյ ի չարագունից անտի կտտարեւրագոյն բարկի։

50. Եւ գտաւորօք տուցդ, որք գատին զչարագործս՝ ոչ եկմէ չարք անուանին և չարչարիչք, այլ յոյժ բարկք և բարեգործք. և բնութիւն մի է, և ոչ երկու. իսկ ի միոջն անտի գործք երկուս թեան երկին. տմանց սատակիչք, և տմանց պարզեւատար։ Եւ եկմէ տա մարդիկ այս պաշտի ի ձեռն թողաւորական վիճակին խրատութեամբ՝ տանել իրում՝ իշխանութեան, որչափ ես առաւել Աստուծոյ բոլոր աշխարհս, որ բնոյ ամենեկուն կեանս կամի, և ոչ զմահ։ Իսկ ուր բաղմացաւ յանցաւորութիւն, տանջեաց զամենեւեան մահաւամբ. իսկ ուր եղև ունկնդրութիւն հնազանդութեան, շնորհեաց պարգևս անմահութեան։

51. Այն է ճշմարիտ Աստուծո՝ բոլորեցունց մեր աւարիչ, զոր դու աներեսանալ արձակ բերանով՝ անուհ

անհրկիւզ համարձակ հայհոյեալ թողեալ զՅիստոս Գրիտոս զփրկական անունն, քանդութակաց՝ սրդի անուանեալ և մարդ մոլորեցուցիչ կարծեալ, և զերկնաւոր փրկութիւնն աղաւաղեալ և անարգեալ ի կորուստ անձին և բոլոր աշխարհիս: Չոր տալոց և հոտուցանելոց ետ զանանցական վրէժ տանջանալոցն յանշնջ հարն աղաւաղեալ զեհեհին, հանգերձ տմենայն գործակցօր յոյովք:

1. Հայկազեան բառարանը հին բառարանն առնելով՝ կընէ լին փանդութակ

Նշանակէ « հին ան »: Բայց այդ մեկնութիւնը աւելի փաստ մը չունի, բայց իմէ այն որ Ս. Յովսէփ հիւանդութեամբ կը զրազէր: Պ. Էռնէստ Ռենանի առ Պ. Լանկուս հազորդած աղեղնելութեանց նախընթաց՝ Հրէից մէջ հին աւանդութիւն մը կար, որոյ սկիզբը մինչև երկրորդ դարը կ'ենէ: Ըստ որում զՅիստոս Գրիտոս Panthéros անուն մարդոյ միայն զանազան կը համարէին: Կելլոս առաջին եղաւ՝ որ այդ բաղանդներն ի գիր առաւ: Որոգիներն « ընդդէմ Լիւկաս » 1, 28, 32: Այս Բանթերոսի առասպելական պատմութեան վրայ հիմնեալ են Թալմուտի Վրիստոսի վրայոյ կցկցած խօսքերը, միանգամայն Սէֆէր Թուլետովի շու անուն հայեցաւ որ առասպելական դրամները՝ որ Թալմուտն վերջը շարադրեցաւ: Դիւզ դարաւ գերմանացի գիտնականներէն Վալէնտայը՝ Սէֆէր Թուլետովի խօսքմանտութիւն մի կրտսարական է հանգերձ բնագրով, յորում առանձին բանախօսութեամբ կը հերքէ անոր մէջ գտնուած զրազութեանը: Վրիթէր ալ կը ծագէ այդ անիմատ առասպելաբանութիւնը իւր Epitre sur la Calomnie անուն քերթուածոյն մէջ: Տես և Պալլի Բառարանը Schomberg. Ժանով, Ա.

Բայց զարմանալի է՝ լին պարսկերէն բառագրոց ամենք մէջ և փանտոս կամ փանտարա ۱۳۰۰ որ երկու նշանակութիւն ունի: Ա. ուր ախմար. Բ. սուս

կեղծեալ ուղայ, enfant supposé. Է. և փանտարա ۱۳۰۰ զոր մարմ է ևս բն-

թեանալ փանտարա՝ կարծիք, հեռք, երեւակայութիւն: Պարսկերէնի և հայերէնի հասարակ՝ նշանակէ և նմանաձայն բառից մէջ, անորք որոց պարսկերէնը ա. է, ի, ու Ժայնաւորով կը վերջանայ, հայերէնի մէջ շատ անգամ ալ, իկ, ուկ վերջաւորութիւնը կ'առնուին: Եւս, Եիզ, Բարի, Կուս, Բարսի, Եիւս, Եիւլ, Եիւլու համակ, Եիզակ, պարսկ. գունակ, պարսկ. հեղիկ: Հայկազեան ձեռք քան պարզի պարսկականը նաեւ ըլլալը անկէ ալ յայտ է՝ լին Բանթարի մատենից մէջ այդ բառերը ըստ կը վերջանան, ասկէ զատ նախ ինքն աղբի պարսկերէնի մէջ կան այլ և այլ բառեր՝ որ առկաին այդ ձեռք կը կրեն, լինակալ շատ գործածական չեն: Այսպէս դադիլ կամ դամիլ՝ տառիկ, զանախ՝ զանախիկ, սիֆրալ՝ սպիտակ, որոց աւելի գործածուած ձեռն է դադի, զենի, սիֆիստ: Նշալի կենդ՝ որ մեղք Սահայի առ վերջաւորութեան կրեատուին է, երբեք ալ եղակի Նշան սեմական լեզուէ մուտած, այդպէս մեկնուել յետոյ, փանտոս և փանդութակ օ մի և նոյն բառն ըլլալուն տարակոյտ չմտալ: Հրէից Panthéros ճիշդեալ գործած պարսկերէնի մէջ կ'ընէք, ստեմիւն, ուր ախմար նշանակէ: Կամ զպարսկական անունը Հրէայք երկրորդ դարէն ի վեր իրքե յատուկ անուն գործածեցին, կարելի չեղաւ մեզ ստուգել:

ստաճեալք և միջնոյք և վերջնոյք¹։ Այլ մեք այսպէս
զխտեմք զԱստուած, և ի սոյն հաւատամք յաներկբայս։

52. Եւ որ արար զաշխարհս, նոյն եկն և ծնաւ ի
սուրբ կուսէն Մարիամայ, յառաջագոյն նկատելով մար-
դարէիցն, առանց իրիջ պատճառանաց մարմնաւոր կար-
դի։ Որպէս յոչնչէ արար զայս մեծամարմին աշխարհս,
սոյնպէս առանց իրիջ մարմնակոն միջնորդ ի առ զմար-
մինն յանխորձ կուսէն ճշմարտի, և ոչ առ ոտուերաւ
զիր։ Երեսմար Էր Աստուած ճշմարտի, և եղև մարդ-
ճշմարտի. ոչ ի լինելն մարդ՝ կորցս զստատաժութիւնն,
և ոչ ի կալ մնալ Աստուած՝ ազատպեաց զմարդկութիւնն,
այլ նոյն և մի։ Այլ քանզի ոչ կարէաք տեսանել զոմաւե-
տանելին և մերձենալ յանմերձենալին, եկն եմտա ընդ
մերոյ մարդկութեամբս, զի և մեք մտցաւ ընդ նորա
աստուածութեամբն։ Ոչ անարգանա ինչ համարեցաւ
զգինսլ զիւր տակզմուած մարմինս, այլ մեծարեաց
իրբեւ աստուածութեղծ զիւր զործ։ Ոչ առ տկաւ տա-
կաւ ճարհեաց ինչ ամա զոմանհոյսեան պատիւն, իրբեւ
զանմարմին հրեշտակաց², այլ մկանդամայն զրոյր բնու-
թիւնն մարմնով՝ ջնով և հոգւով զգեցաւ, և միարանեաց
ընդ աստուածութեանն, միութիւն, և ոչ երկուութիւն.
և այսուհետեւ մի զխտեմք զաստուածութիւնն, որ յառաջ
էր քան զաշխարհս, նոյն և այսօր։

53. Այլս Յիսուս Վերիտոս՝ որ յիւր մարմինն փրկեաց
զրոյր աշխարհս, սա եկն կամաւ ի մահ. և որպէս ինչին
աստուածութիւնն զխտէ, թանձրացաւ յոնաբոստ կուսէն
և ծնաւ և պատեցաւ ի խանձարուրս և եղաւ ի մուր,
և շարժեաց ած զմեզոն յարեւելից³ յերկրապաշտութիւն.
անաւ իրբեւ զտղայ կաթմբ, աճեաց և մեծացաւ ամն

1. Այդպիսի խիստ լանգիմանութեան
պատեալ մը սուած չըլլար Միկնեքսեհ
իւր նամակին մէջ, եթէ ապագայ մէջ
պակաս մը չենթադրենք։ Տես ի վերջ
22, ծն. 1։

2. Միեթմ առաւելեալիւ, մէկ քառ-
կի պաշտոյ ապ. առ ստուերադիր՝ որպէս
եղաք. թեոք. ապ. միայն ստուերադիր։
Առ մեզի սոսկ նախդիր երեցաւ, որպէս

« առ աշոր »։ Տես Սաղարտուհույ քերական
էջ 106։

3. Մութ է բացատրութիւնը. իմա-
նալի է կարեւոր՝ թէ ստեղծուած մար-
մինը հրեշտակաց անմահութեան շարժա-
նաքաւ, այլ աստուածային անմահու-
թեան կամ աստուածութեան։

4. Թեոգոսիոյ ապ. 7 յարեւելից կող-
մանցս յերկրապաշտութիւն։

երեսան, մկրտեցաւ ի Յովհաննէ ի յամբարդայն ի Յորդանան գետ: Արար նշանս մեծամեծս եւ արուեստս ի մէջ Հրէիցն, մտանեցաւ ի քահանայից, գառապարտեցաւ ի Պիղատոսէ տնեցաւոյ: Խաւեցաւ, մեռաւ, լծաղեցաւ, յարեաւ յաւուր երբարդի, երեսեցաւ երկոտաւ տան աշակերտացն եւ այլոց բազմաց աւելի քան զՆինոյ հարբիրոցն: Եւ չրճեալ ընդ նոսա դաւաքս քառասուն՝ վերացաւ յերկինս ի լեռնէն Զիվնեանց յանդիման իւրոց աշակերտացն, եւ նոսա ի հայրենի աթոռն: Խոտաղցաւ երկրորդ անգամ՝ զալ ահաւոր զօրութեամբ յարուցանել զմեռեալս, նորոգել զբոլոր աշխարհս, առնել գառապտան արդար ի մէջ արդարոց եւ մեղաւորաց, տալ պարգեւ արժանաւորաց, եւ հառուցանել պատիժս չարագործաց՝ որ այսմ՝ ամենայնի բարեբարութեանց ոչ հաւատան:

ԾԷ. Յայսմ՝ հաւատաց զմեզ ոչ որ կարէ խախտել, ոչ հրեշտակք եւ ոչ մարդիկ, ոչ սուր, ոչ հուր, ոչ ծուր, ոչ ամենայն զինչ եւ են դառն հարուածք: Մեծնայն ինչք եւ ստացուածք մեր ի ձեռս քո, եւ մարմինք մեր առաջի քո կան, բառ կամաց քոց արա զինչ եւ կամիս: Եթէ սովին հաւատովք թողուս, ոչ յերկրի այլ տէր փոխանակեմք ընդ քեզ՝, եւ ոչ յերկինս այլ Մատուած փոխանակեմք ընդ Յիսուսի Քրիստոսի, որ չիւր այլ Աստուած բայց ի նմանէ: Ապա եթէ յեա այսր մեծի վկայութեան ոյլ ինչ հարցանես, առաջի կամք, զբոլոր մարմին տուեալ ի ձեռս քո. վաղվազակի արա զինչ եւ կամիս: Ի քէն տանջանք, եւ ի մէջ յանձնառութիւնք. սուր քո, եւ պարանոցք մեր: Չեմք ինչ լաւ մեք քան զառաջինսն, որ յայսր վկայութեան վերայ եզին զինչս եւ զստացուածս եւ զմարմինս խրեանց:

ԾԸ. Զի եթէ անմահք իսկ էաք, եւ մարթ էր մեզ

1. Պարսից դրան եւ մանաւանդ Միւր-նեքոսի կամողովն էր՝ թէ Հայք թանկ որ քրիստոնեայ մեան, պիտի հակառակեն Սասանեան իշխանութեան եւ միանան իրենց կրօնակցացը՝ Հռոմոց հետ: Աւղ երկիւղ էր զիսաւորապէս որ զՀայք կրօնապաշտ ընելու, ձեռնարկել տուեր

էր: Եպիսկոպոսներ միաբերան եւ բաղարեակ խոստմունք մը կ'ընեն առաւ, որ իրենց պատասխանելն ամենէն նշանաւոր եւ կարեւոր կէտն է. քանզի այդ պայմանաւ, միայն մարթ էր ի հաւանածել զիսան Պարսից:

մեռանելի վաճառ սիրոյն Քրիստոսի, արժան էր. քանզի և նա անմահ էր, և այնչափ սիրեաց զմեզ, մինչև մահ ի յանձն էառ. զի և մեր նորա մահոյամբն յաւիտեական մահուանէն ազրկեցուցաւ իւր եթէ նա յիւր յանմահութիւնն ոչ խնայեաց, մեր զի կամօք եղաք մահկանացուք, կամօք մեռցուք վաճառ սիրոյ նորա, զի կամօք յանձն առցէ զմեզ յիւր յանմահութիւնն. մեռցուք իբրեւ զմահկանացուք, զի բնկալցի զմեր մահն իբրեւ զանմահից:

56. Այլ զու յայսր ամենայնի այլ զմեզ մի հարցաներ. զի ոչ եթէ բնդ մարդոյ է ուխտ հաւատոյ մերոց, եթէ պատրիարք իբրեւ զտղայս, այլ անլուծութեամբ բնդ. Աստուծոյ որոմ չիք հնար քակտել և ի բաց եւ լանել, ոչ այլմ' և ոչ յապտ և ոչ յաւիտեանս և ոչ յաւիտենից յաւիտեանս:

1. Ահազայի մէջ մերթ ընդ մերթ կը հռչակուի՝ *γαράδ γαράδ* (տե՛ս, տե՛ս), որ և «յաւապտ յաւիտենից» կամ «յաւիտեանս յաւիտենից»:

Այս պատահախառն ոչոք նկատմամբ այլ և այլ խնդիրներ կը ծագին.

Ա. Փարպեցին իւր պատմութեան մէջ հրովարտակ մը և անոր տրուած պատահախառն մը յառաջ կը բերէ՝ որ ասարեք են լիդիէ իննեթին: Ա՛րն է վաւերականը: Փարպեցին լիդիէէ դոնէ երեսուն տարի ետքը կը գրէր. մեր ճեղքմանը ակամատանս վկայ է. մինչ փարպեցին սրբիշնորհ լուծել կամ ստուգանք կ'երկարողէ: Լիդիէ իբրեւ պատմելի մէջ կը բերէ. մինչ փարպեցին սոյնպիսի քննարկումը չուար: Ասկէ յետոյ՝ «Խոտմի» որ Միշինբուհի նաւ մտնին պաշտօնական և հարազատ գրութիւն մ'ըլլալուն կարելի է ճիշդութիւն՝ լիաթաղիկութիւն կազմանէ գրուած պատահանք ալ իւր վերնագրովը, բնագոյնիցս և փխրիւսիւսական խորհրդադաճութեամբը, աշխատեալ և խնամեալ ահով ահով պաշտօնական գրութեան աւանդական արտաքին և ներքին ճանգաճանքն ունի. մինչ փարպեցւոյնը սոյնքան զուրկ է այդ յատկութիւններէ, որ կարելի

չէ մեզ կարծել՝ թէ Լիդիականացի և աւագ Տանուտեարց ժողովը, յորում Եղնկայ պէտ նշանաւոր մատենագիր մը և Սահկայ և Մեարդայ երիցազուն աշակերտներէն առ նուազն ինքն ըսող մեալ էին, ազգութեան և հաւատոց աւանդականութիւնը ինքրոյ վրայ Փարպեցւոյն տուածին պէտ գրութիւն մի գրէր ի Դուռն Պարսից: Չամշեան վարդապետը երկու քին գրածն ալ վաւերական կ'ազէ համարել. կարծեմք թէ Հայք երկու գրութիւն ընդունեցան ի գրանէն, արդ մին հրովարտակ էր Բաղկերութ կողմանէ, և միւսն Բալտարարութիւն մի պարսկական «Իննին» շարագրեալ ի Մոզուց. և թէ այս երկին գրութեանցս երկին ալ պատահախառն գրուեցաւ: Նորա կարծեց փարպեցին զհրովարտակը և սորա պատահախառն միտքն կուտայ, մինչ լիդիէն՝ Մոզուց գրածը և անոր հերքումը: Թէ Միշինբուհի նամակը Մոզուց շարագրութիւնն է և փարպեցւոյն Բաղկերութ բնական զրոգութեամբ վաւերական է, մինչև մէկ աստիճան ճշ կարելի ըլլայ ընդունիլ, բայց սոսկ ընթերցում մը բաւական է համոզելու՝ թէ փարպեցւոյ յանուն ժողովոյ Արտաշատայ յատակ բե-

57. Ի սմին մեծի հաւանութեան ամենայն բազմութիւնն միարանեաց ի մեծամեծաց մինչ յփոքունս. անուստ երգմամբ եղին վկայութիւն՝ կենօք և մահու ի նմին կալ հաստատուն:

58. Եւ իբրեւ եհաս նամակն յարքունիս, և ընթերցան ի մեծ ի խոնարհանի յանդիման ամենայն բազմութեան կարասին՝, բաղումը այնորիկ էին՝ որ իբրեւ լսէին՝ զովէին զպատասխանին: Թէպէտ և երկնէին յաշէ տէրութեանն, սակայն ի ծածուկ առ միմեանս զնոյն վկայութիւնս զովութեանց ստային. առաւել ջան ընդ ճարտարարանութիւնն, ընդ համարձակութիւն ան երկիւրս ի մեանն զարմանային: Եւ բաղումը ահարեկեալս սկսան զբաշէ պնդապէս. և զնոյն շէնթիւն լսէին յամենայն չրթանց:

59. Իսկ չարստէր մողպեան հանդերձ մեծ հապարտ.

բաժնիք և ոչ իսկ հրովարտակի՞ն վառե. բաժնեւ պատասխանը կարելի է համարել:

Ի՞նչ լրտնութեան ըստ մեզ տարակոյտ շնորհ իշխելի ի մէջ բերած պատասխանելոյն պաշտօնական և հարազատ ըլլալուն, ինչոքի մի կը ծագի՝ թէ ո՞վ ի դիր առաւ. զայն և Կրնայ նոյն ինքն իշխելն ըլլալ նորա շարագրողն իրեւ քարտազար կանառն: Բայց ուր դրան թեանք ո՞վ ալնքան կը տարբերի իշխելն ահն՝ որ հարկ է զայն աւել ճշգրտակիւն ի մեան նուիրել: Բնականցական և աստուածարանական խնդիրները հարցէ որոքս յատկութեամբ քաջատրուան են. մինչ իշխել երբ պղպխի խորհրդածութեանց կը ձեռնարկէ, կը սեղմէ ու կը միմեջնէ իւր իմաստները: Պատճառաբանութեանքը, յատկէ, շարունակ և թրաբու. սերտ հապտան են աւ փիլիսոփայական խնդրոց վարժ միտք մը կը յայտնեն: քանի որ իշխելու գրգռութեանք կընդից աւելի բարդական և սերտ նշանը կը կրեն քան նորա քննականցական վարդապետութեանց: Իր ոչ իշխելու չեթանոսաց լիզանդոց առաջին երեք գիրքը կը բազմաթիւ սպի պատասխանալոյք էնաւ:

Կարելի չէ՝ որ մի և նոյն մասնութիւնն ներք շտեռնէ երկուքին մէջ, ըստ անգամ մի և նոյն բռնութեամբ քաջատրուալ, ու մեզի հետ շեւարձէ՝ թէ Արտաշատայ մէջ խմբագրեալ թաղթը շարագրութիւն է գլխաւորապէս իշխելոյ՝ որ իւր մատենին հակառակ կը գնէ ալս խօսքս. «Յոր ժամ զանեքեալ թէն և զնորին զմշակեալ նաւոր զօրութեանն հատիցէ ոք, քանզի մարմնաւոր չեալ է, պարտի գմիսս՝ յատկէ և զխորհուրդս սրբի, զյոյզս շարժմանց պարզել, զի զպին՝ զոր առաջի եղ՝ հասանել կարատացէ»:

1. ՅԱպար աշխարհի ուր կը գտնուէր Յազկերտ՝ խոնարհան իբրեւ պաշտօն գործածութեամբ կ'երեւի. և պարսկերէն խոնարհան յառաջ անձնական սր նշանակէ եր. ջանիկ, բարեբաւորիկ, որպէս խիւղան և խիւղա՝ որ հաւանորէն արքայական տապաւնից անունն էր, ինչպէս տար-խա-նատտէ յառաջ յառաջ երկնական թեանն և կոչի Օսմանեան թագաւորաց պաշտօնը. խոնարհան նոյն կ'երեւի ընդ Աւետգոյն խորհուրդ բառի, որոյ արդի պարսկերէնն է խորհուրդ, խորհուրդ:

պետան շնչեաց շարախառնութիւն, և բորբոքեաց զթա-
ղատրն իբրեւ զհուր անշիթմանելի: Եւ սկսաւ կրճտել զա-
սամանան իբրեւ զօրհասական վիրաւոր, և յայտ յանդի-
ման ձայնարկեաց առ մեծ հրապտրակին՝ և տռէ. Գի-
տեմ՝ ես զչարսութիւն բազմութեան մարդկանս, որ լծե-
րահատանն ի մերոց օրինացս, և զկնի կախարդութեան
մնորեալ են տնդարձութեամբ: Եւ իմ եղեալ է ի մտի,
թէ ոչ ումեք լծողացոցից ի մեծամեծ հարուածոյն,
մինչև ակամայ ի բաց կայցեն յայնպիսի վրիպական օ-
րինաց. եթէ չք կարի ի մերձաւորաց իցէ, զնոյն անցս
և ընդ նոսա անցացից:

60. Յայնժամ ծերն՝ զառնուցեալ բանս ի ներքս րն-
կէց, և առէ ջլթաղաւորն. Առ ինչ է քոյ այդ մեծ
տրամութիւնդ. զի եթէ կայսր չերանէ բառ քո հրաման,
և Հոնք կան յեղ ի ծառայութեան, ո՞ր մարդ է յերկրի՝
եթէ կարող է ընդդէմ զառնալ քում՝ հրամանիդ: Տի-
րաբար հրաման տուր ի ներքս, և ամենայն որ զինչ
և ասես՝ վաղվաղակի կատարի:

61. Եւ անդէն լծաղաւորն ի ներքս կոչեալ զգլխա-
պետն՝, հրամայէր զրել հրովարտակ. և ոչ ես ըստ սո-
վարութեանն, այլ բանս զայրադինս իբր սոռաւելիս և
անպիտանս, չյիշելով ամենեկին զմեծամեծ վաստակս ախ-
րաւէր մարդկանն՝. սլլ միայն կոչոյ հրաման տուեալ
յականէ յանուանէ զարս՝ զոր ինքն ճանաչէր, որոյ տ-
նուանքն են այս. ի տոհմէն Սիւնեայ վասակ անուն՝,

1. Իմա՞ զընդարեակ գաւիթն ուր ժո-
ղոված էին: Ահալիները կրնաղն և ևայ-
նարկողը Մովսէստան Մովսէսու կամ
Կենդեալը չէ, որպէս կարծեցին լծաղ-
ման իշխ. սմանք, այլ լծաղաւորը. ոչդ
ապառնայիք՝ ի ներկայութեան արքային
ուրիշ մը չէր կրնար ընել:

2. Այս է Միհրեբանէ: — « Հրաման
տուր ի ներքս », այսինքն ի ներքս ի
պալատն ետեքսան, ուր էին զպիքք և
այլ գործարդիք պաշտօնեայք:

3. Տալիս կամ Թիպիս քչ. է զպիք.
Թիպիսիոցա՞ն՝ զպիքստան:

4. Վարդանայ նշանաւոր ծառայու-
թիւնը ի գլխանա՞ տես ստորեւ 69 և

նո. 1:

5. Վասակ՝ որ ի ժաման մարդպան
էր Հայոց (Փարս. էջ 131): — Տոհմ,
բազման՝ գոթմ, որ կրկին նշանակու-
թիւն տւի. 1 Սեբն. 2 Սերունգ:

Առաջին մարդպանն որ առաքեցաւ ի
Հայս՝

Վենիկերչապուկ Պարսիկ, 428-441:

Բ. Վասակ Սիւնի, 441-453.

Գ. Սարգսիդդ Արշակուն, 453-464.

Դ. Արարչեապ Յոգմանդեան, 464-
483.

Ե. Սահակ Բաղրատունի, 483-484.

Ձ. Անդէկան, 486-486.

ի տոհմէն Արծրաւեանց Ներշաղուհ տնուն, ի տոհմէն Ռչաւեանց Արտակ տնուն, ի տոհմէն Խորխառունեանց Պաղէշոյ տնուն, ի տոհմէն Մամիկոնեանց Վարդան տնուն, ի տոհմէն Մոկաց Արտակ տնուն, ի տոհմէն Ապահաւեանց Մանեկ տնուն, ի տոհմէն Ամաստնեանց Վահան տնուն, ի տոհմէն Վահեւանեանց Գիւսա տնուն, ի տոհմէն Մեծեւանցոյ Շմաւոն տնուն: Չայր նախարարքս յակոնե յանուանե կոչեցին ի դուռն արքունի, և կէտքն առ նմա խկէին ի կարաւանին, և այլք ի կողմանց հիւսիսոյ ի հանոյ պահակին: Թողեալ էր զօմանս ի նախարարացն անդէն յաշխարհին Հայոց՝:

62. Արդ թէպէտ և ոչ համապաշտ ի միմի վայրի զիպեցան ամենեքեան, սակայն յառաջագոյն զիտացեալ զխորհուրդան չարաբարոյ բռնաւորին, և զհետաւորան ևս իբրեւ զմերձաւորան ի միմի վայրի առ միմեանս համարէին: Եւ ի ձեռն Բախեփու եպիսկոպոսի նովին ուխտիս՝ հաստատեալ՝ խաղացին դնացին յիւրաքանկուր տեղեաց ի դուռն արքունի: Եւ յայժմ փութայլն վառն եղբարց և սրբեաց և սիրելի զայեկանանոց բնակացն՝,

1. Պարթեւութեան քիչ մը խառնակ է: Փարպեցոյ նալելով Բաղկերա երեք առանձին հրովարտակ թրիքեր էր՝ Հայոց, Վրաց և Աղուանից, հրաման ընելով որ ամենայն պանաւանարք և սեպուհք երեցունց աշխարհաց փութով և անխափան ի դուռն պան: Եղիշէ միայն իւր ազգակիցներուն խօսքը կ'ընէ: Ասն նախարարը՝ որ կը յիշատակին առաջ յապառն յանուանե կոչեցան յաբաւնիս: Հրովարտակին մէջ սոցա առանց տիտղոսի և իբրեւ ստակ անհառ յիշուիլը՝ տանաւարութենե անկան ըլլալին կը յայտնէր: Մնացած նալ նախարարաց մէկ մասը արդէն Բաղկերաի քով էին ի կարաւանին: մէկ մասն ալ ի պաւակին Հոնաց (տես Փարպ. 131-134): մէկ երրորդ մասն ալ ի Հայոց անացին: Հայաստանէն դնացող նախարարաց ընկերացեր էր Աշուշա բղեաշին Վրաց (Փարպեցի 148):

2. Այս է Արտաշատայ մողովոյն մէջ եղած ուխտը:

3. Վալսեկանեանդ յնակք, այս և մէկ տան մէջ մէկ խնամակալի ձեռքը մեծցած կամ մէկ կնոջէ շարունակաբար՝ երբեմն ևս միանգամ կ'աթ կերած անձինք, որք իբրեւոյ՝ հաբաղաս եղբորց և սպազականաց շափ ընտանի և կապեալ կը համարուին: Այդ սովորութեանդ անսարնչմարդն մնացած են տակաւին Հայոց մէջ: Բայց մեծ կարեւորութիւն ունէր երբեմն, ինչպէս և գրացի Վրացի և Պարսից մէջ. տես ծն. 1, 8, 11, 14: - Ասլ ուրեք տեւ իշիշէ և Չիշեցան Տիգրանց Հայոց՝ թէ զուցէ ոք ամենեւին ի բնականունդ պայեկաց ևս կամ բնաւ ի տիրի ճարակաւաց: 8. 11, 152: Բայտնի Ե թէ արիւնեկցութենե և խնամութենե դաս և նոյնչափ զօրաւոր և արզաւոր բարոց և կարողաց մէջ անդամ ուրիշ կապեր կային, որով կը միանային և կը

այս շարքում էլ կային ի մեծի ներս լծեանն: վասն սրտի և
նորա գանձինն ի մահ մատնելոյն, ոչ ինչ գոնց խոսերով

զայնակցէին էին ասենը իրերաց հետ
հայ զերգատաւնք:

Այս խնդրոքին. ընդհանրապէս ար-
քայորդիք և նախարարացունք իրենց հօրը
ապարանից մէջ չէին մեծնար. ուր Ե.
Ա. 14, 55. 1. Եւրոպայի ինտ սերտ
կապակցութիւն հաստատել ուզող նա-
խարարը արքայորդաց գաւաթաբանու-
թիւն կը տրամեմէին, և իրենց հետաւոր
գաւաթաբանը տանելով՝ անց կը տնուցա-
նէին ու խնամէին զնոսա: Ստորին գիւ-
ղատանաց տնայրը ալ զնոյն տնէին
աւելի հզօր և ազգային տնտեսեաց
զուտեաց համար, հօրերնուն պաշտպա-
նութիւնը ապահովելու նպատակաւ:

Եւ կարեւորագոյն, անդակցութիւն,
վայնակին և գայնակարդւոյն, ինչպէս և
տոցա երկրորդն զերգատաւնաց մէջ,
հանդիպող աւելի պարագայ կ'ըլլար՝ եթէ
զայնակը կամ գաւաթաբանէնը իւր տնի-
նով կամ ազգային կնոջ կամ լամբի տնու-
րած ըլլար գմեռակն:

Այդ կրկին զօրէիք՝ մասամբ կ'ամու-
րէին և կը նուազէին տանտնային կան-
գրութեան ազեղանքը, և անոնք բարե-
կամութիւն և նիւղակեցութիւն մը կը
զոյնաւոր ինքնազուխ և զոռոզ նախա-
բարութեանց մէջ, որոց թիւը երբեմն
հասնէր անցեր էր: Եթէ ալ զայնի կարգ
և տնտեսութիւն մը չըլլար, հզօրագոյնը
զոյնաւորն անարգել պիտի խորտակէին
և կռիւք և պատեւազմք աւելի յահա-
պիտի ըլլային:

Այդ բարդ յարմար ևն տակա-
ւին Զէրքեղաց մէջ, մէկ կնոջն կամ ինչ
քան յոռն և ազգային մէջ ամուսնութիւնը
արդեւեալ է: Դայնակութիւնը և կա-
թոնակութիւնը ալ միայն երկու ընտանիք,
այլ ալ ընտանեաց ցեղերը իրարու կը
զոռու. կը միտնէ: Եթէ գայնակն ցեղին
վայր յարեակցում մի ըլլայ, խնամեալ տը-

զուն հայրը իւր ցեղովը զայն պաշտպանե-
լու պարտաւոր է. ինչպէս և այս վերջին
եթէ վտանգի մը հանդիպի, պէտք է որ
իւր գաւազաց գայնակ եզող համբէն ցե-
ղերն իրեն օգնութեան վազեն: Այդ գաւ-
նակից ցեղերը գաւազաց թիւին շատ
աւելի կրնան ըլլալ. վասն զի որքան
հոյակապ և զօրաւոր ըլլայ ցեղապետ
մը, անոր հետ բարեկամութիւն հաստա-
տելու նպատակաւ գաւազը խնամել ու-
զող ցեղերն ալ նոյնպէս բազում կ'ըլ-
լան. վասն որոյ տղան մէկ երկու տարի
կամ մի քանի ամիս մէկ ցեղի մը հիւր
մնալէն հետքը, որովհետեւ մը քով կը
փախադրուի նախութեամբ հօրն, և որ-
քան ցեղերու քով բնակած ըլլայ, նոցա
ամենուն հետ անդակցից և եղբայր կը
համարի: Այդ եղբայրակցութեամբ ա-
րեան վերջին գրութիւնը (vendetta)
պարտաւորել կ'ըլլայ համբէն գաւազակից
ցեղերու մէջ, անակն ուր եթէ մէկ ցեղ
մարդ մը սպաննուի, մի անհոյ պարտա-
կան են նորա վերջը լուծանելու: Այսու
ամենակէտի կամ լուծանելութիւնը պարտա-
ւորակցի է, որ եթէ մէկը իւր լծնա-
միտներն հաւածուելով՝ անհաբին վր-
տանդի հանդիպի, բաւական է որ ան-
գամ մը ալ լծնամեաց միջին մարդ կամ
նորա ցեղակից մէկ կնոջ պիտի տալու
իւր և նորա ծնոյր համարուի, այնու-
հետեւ կամ լուծանել կը համարուի և ոչ որ
կը քնանէ նմա. Եթէ պէտք կան երբեմն
զաւակունք՝ որք իրենց հօրը տունը կը
մնան, բայց ընդհանրապէս ցեղապետի մը
համար անվայել և ամոթեալ տեսնուած է՝ որ
զինք որդին քովը պահէ, զի կը տնէ
կամ զգուէ գայն. նա մանաւանդ պէտք
չէ անգամ որ ճանչնայ զնա, այլ յանձն
օտարաց և իրմէ հետեւ խնամել տալ:
Իսկ գայնակը իրեն յանձնուած տղան
ստիպարաբար մինչև որ 14 կամ 15 տա-

իրբե զանարի վառաարտա, այլ յոյժ յաջութեամբ պրն-
զէին զանձինս, զի խեղճ կարացեն փրկել զնոսա ի
սեծամեծ հարսածոցն:

440 63. Եւ իբրե հառին ի դռն արքունի¹, և ի մեծի
զարաթա զատկին յանդիման լինէին մեծի թաղաւո-
րին: Բայց թէպէտ և տեսնէին զեղբարս իրենց ի
մեծամեծ վիշտս տառապանաց, որ վասն սնուանն Յրիա-
տոսի ճգնեալք էին սնդապէս, ոչ ինչ տրտամ և տխուր
զերեսս ցուցանէին հրապարակին: Եւ որչափ նորս
դուրթաղին երեւին ամենեցուն, առաւել զարմանային
չարասէրն:

64. Եւ զի օրէնք էին յառաջ ժամանակաւ, յորժամ
ի Հայոց այրուձի ի դռն երթայր ի ձեռն պատուաւորի
զօրազլխի ուրուք, այր ընդ յառաջ յղէր, և հարցանէր
զաղջոցն և զխաղաղութիւն Հայոց աշխարհին. և երկիցս
և երիցս անդամ՝ զնոյն առնէր, և զհանդէս գնդին ին-
քնին տեսնէր²: Եւ յառաջ քան ի դորժ պատերազմին
հասանել, զգալն իսկ առ նա՝ մեծ շնորհակալութիւն հա-
մարէր, և առաջի ակտակցացն իւրոց և ամենայն մե-
ծամեծացն՝ ամենեցուն զովութիւն մատուցանէր. և յի-
շէր զնախնեացն զվաստակս, և զառն առն քաջութիւն
պատմէր նոցա:

65. Իսկ այն օր և ոչ մի ինչ յայցանէ ամենեկն ինչ
ոչ յիշնաց. այլ իբրե զչարագէ մի՝ ոչ ևս զազարէր
յուզել և շարժել զրուք ձմերայնաց. որպէս և նմանեալ
իսկ էր ծախածութիւն արեւոյ խռովութեան. և ոչ զուղեա-
լեաց վեր ի վերոյ, այլ անդստին յանդնոց բարձրանալ
փրփրել կուտակել՝ վիշապաձայն որոտալով, զազանալար
զուլելով առ հառարակ զոգայուցանէր զտիեզերական
իշխանութիւնն, որպէս վրեալ տարածանիցի համառարած
ամենայն ի վերայ յերանց, խարոյ, ձորոյ, աշականեալ
միանդամայն զլայնութիւն զաշտայն վայելչութեան³:

բեկան ըլլայ, և Խաղարութեան և զինա-
չարժութեան նշանաց և խաղերու
կատարելապէս կը վարժեցնէ, կողմա-
սային լեռնաձորոց և սուսական տա-
փերու (steppes) արթնալից արշաւա-
նացը կ'ընդէլացնէ, ու ախուհեաե կը

առնէ իւր հորը կը վերադարձնէ:

1. Յամի 419. պարուն:

2. Սորանդէն՝ Rouran Կ'ըլլար, յու-
րով Բագաւորը ներկայ կը գտնուէր:

3. Վսեմ և անուր նկարագրութիւն
Հայաստանի եմերան և բուրբին:

66. Մոնէշերոյ բարբառ արձակեալ և առև. « Երգտեալ իցէ իմ՝ յարեղակն ի մեծ աստուածն, որ հաւազայթիւրն իւրովք յատուորէ զամենայն տիեզերս, և ջերմա թեամբն կենդանածնէ զամենայն զայտցեալն՝ եթէ փաղիս ընդ աստուածն, ընդ երեսունը պոսեղերոյն, ընդ իս պիւրպանչիւր ծանր նմա սչ կրկնեալիք՝ խառտօւտ ներոյ գնա աստուած՝, ոչ ինչ թողացուցից ձեզ՝ զամենայն ներա թիւն չարչարանաց ի վերայ ամերոյ, մինչև ահամայ կառարեալիք զկամն հրամանաց իմնց »:

67. Իսկ հաւատացեալքն հաստատեալք ի Քրիստոս, սչ ի սառնամանեաց ձմերանոյն հովանային, և սչ ի սաւաղ խորչակին ջեռնութիւն, և ոչ յահագին ձայնէն սարսկին, և ոչ ի սպառնալեաց տանջանոյն զանկիտէին. այլ ի վեր հայեցեալք՝ զգործութիւնն Քրիստոսի յօյնականութիւն եկեալ տեսանէին. և զուարթուցին զիմօր և համեատ բանիւք յառաջ մատուցեալ՝ ասոյին պատասխանի թաղարօրին:

68. « Խնդրեմք ի քէն, արքայ քաջ, ունին դիր սաւկաւ բանից մերոց, և քաղցրութեամբ լուր զոր ասեղացեմք: Քանզի յիշեցուցանեմք քեզ զժամանակն Շապհայ արքայից արքայի, որ էր հայր հաւուն քո Յազկերտի »:

1. Յազկերտի պահանջն խառտօւտնայ թիւնը խորչեալս եխյոյթն կամ ազմէն է՝ զոր Բարաթի մինչև ցալմմ կ'ընեն որը երէցս, առաւօտը, որկատարակի և իրկուան, որդեա և պատու իրեալ է ի Մայնա-իւրաս:

« Երկրպագեմք պերճապայծառ և քաջաժի Արեղական. երկրպագեմք լայնածաւալ արտորէից աստուածոյն՝ Միկրի հշմարտաբիւրի և իմատանոյ, որ հազար տկանէն ունի, բիւր աչկունա. բարեկազմ է և դերադոյ, ամենազէա, էզօր, անքուն է միշտ հսկող: Երկրպագեմք Միկր աստուածոյ աեան ամենայն աշխարհաց, որ Ահաբամաղառ արար պայծառ քան զաւսինայն Եղաատ երկնայինս: Մեզ զորս զիգն ըլլան Միկր և Ահաբ » և այլն: Երբուքն յանուն Միկր քիթ հ'ըլլայ. (տես Քաննոփոնի կիւրամարդին մէջ Արտաւ.

ազգայ ընդ կիւրտի խառտօւթիւնը և յԵԻԶԷ Յ. Ը 108): Բայց Միկր որ ի սկզբան տարբեր էր ի Նիւթական տրեղակէն, խառնուեցաւ այս զերջագոհեա: Տես զՄիկր-եաշք յԵԸ 186:

2. Յազկերտ Բ էր որդի Վրամայ կի, որդւոյ Յազկերտի Առաջնոյ: Յազկերտ Ա և ուրեմն հաւ. Յազկերտ ԲԻ: Արդ Յազկերտ Ա ըստ ամանց էր որդի և ըստ ալլոց եղբայր Վրամայ Դի որում և յաւ ընդեց: Վրամ Դ ալ ըստ ամանց որդի էր Շապուէ երբորդի և բոս ալլոց՝ Էդրայր նորա: Այս զերջնոյս ասենք շատաւնը քամանեցաւ ընդ մէջ շատանց և Պարսից: Հախարարաց ակնարկածը Շապուէ երբորդն է, որ ըստ իշխէնու է հայր Յազկերտի առաջնոյ: Շապուէ երկրորդի մահուան թուականն է 979-980. ամառ յաջորդեց որդին Արաաշիր Բ 979

և ետ նմա Խոստումս զերկիրն Հայոց ի ժառանգութիւն սոյնին օրինար, որով և մեք իսկ վարկովք տրամ; և հարցն մեր և հաւքն հարցն մերոյ կացին նմա ի ծառայութեան վաստակս. և սիրով կատարէին զամենայն հրամանս լանի նորա, և բազում անգամ ի նմանէ մեծապարկէր լինէին: Եւ յայնց ժամանակաց մինչև ի քս հայրենի ակնուզ և մեք զնոյն ծառայութիւն ծառայեցաք. բոց լմերիս քեզ լաւագոյն քան զառաջնոցն »:

69. Զայս ասելով յայցանէին զքաջութիւնս արութեանցն լաւագոյն քան զառաջնոցն ըստ զինուարութեան կարգի: Իսկ զմտից և զսակից, և որ այլ ևս էին հարկէր աշխարհին, բաղմնագոյն քան առ հարբն նորա երկմայր յարցունիս. «նա և ի սուրբ և կեցեցեցոյն, որ էր տղատ» ի Քրիստոս ըստ կարգի նախնեացն մերոյ ի սկզբանէ, և զու ընդ հարկաւ եղիր. և մեք առ

383. տա յաջորդեց եղբայրն Հապուհ Դ 383-388. Հապուհ երրորդի՝ որդին կամ եղբայրն Վառ՝ Դ 388-399. այս վերջնոյս յաջորդեց Հապուհ երրորդի որդին Գաղկերս առաջին 399-420:

1. Այս քաջութեան գործերս Վուշանաց պատերազմին մէջ եղան էին Մէրօի մտերը, որոյ արեւմտեան երեսիսային կողմերը կը գտնուին այժմ ինքն ինքեքմանք՝ որք այնքան յոգնեցուցին զքանակս ինասաց: — «Լուծալ արքային Բազկերտի զմահ տան Վարդանայ, յանաւոր սուր ընկղմեալ խառվէր, յիշելով զքաջութիւն տան, և զլուսութիւնն՝ զոր արաւեալ էր ընդ լիշնամիս բազում անգամ ի վերայ աշխարհին Արեւոյ՝ եցոյց» Փարսկ. 215:

2. Եւ զնոյն ամրաստանսն աստեղը գոտաւորը այսպէս կը յանդիմանէր զնոս. « Ինչպէն զմեզեանն, կորուսեց ձերով կախարհութեամբ զայնպիսի քաջ սյր գլխարդան, զի ոչ աւակարութիւն էր Արեւոյ Տեառն. և զմեծամեծ գործոց նորա յիշուան առ Արեւոյ աշխարհին, զոր բազում զօրագլուխք և սյլ Արիւր յիշեն, ընդ որոն նորա կոխ եղեալ էր.

սյլ և զոր իսկ աստուածանման տեսան իրաւք աշուք տեսեալ էր ի Մարտիրոս՝ զնորա քաջաբարութիւնն »: Նոյն, 233: — Վարդգարար ժամանակակից պատմագիրքը տուելի մանրամասն տեղեկութիւնս շատն մեզ այդ հետաւոր և զմաւորին տեղեկաց մէջ Վարդանայ կանգնած յաջութեան կաց վրայ. ինչպէս և ցատալի է որ տառն և շորս զոր հայրն Նիսիսային մեն տերութեան մը կողմանէ նոյն վայրերը զրկուած երկու հայ զորավարաց՝ Լազարէի և Տէր Ղուկասոյ, միւ կանխանա մահուամբն, միւսը պաշտօնական զմաւորութեանց հանդիպելով, արդիւնեցան իսրեանց պատերազմական հանձնարը անդ ևս հանդիսացնել:

2. Եղիշեայ այս խառքիս մարմ է հետեցնել՝ լմ զազատա ի շինականաց որոշող գլխաւոր հանգամանաց մի՛ հարկ չվճարենին էր: Միանձանց հասին մէջ կ'ըսէ. « Ազատ եկեղեցի անկաւ ի ժոռոյոյս ինչ թմանտաց և սուրբ քահանայք նորա կոփին շարքաբին յանօրէն հարկանանայ »: Ազատաց ուրիշ արտոնութեանց վրայ տես էր. 189. ճն. 1. և այլն:

սէր յայոց տէրութեանց ոչ ինչ բնորոշումը չի տալ: Այդ վառն էր յուզեալ իցէ զստամիտ այս ի վերայ մեր, առաջու մեզ զպատճառս փնտառն. եթէ օրէ նոյն մեր պատճառք իցեն անփաստակ լինելոյ առաջի յոյ »:

70. Իսկ շարադէն ի ամենայն նենդութեամբ՝ զերես ի մի կրցա գտնուցեալ, և ասէ. « Կնատ՝ համարիմ՝ բնորոշն ի պանծ արքունի զհարկս աշխարհին ձերայ, և անողոտ գրաջութիւն արութեան ձերայ. յանդի ադիտարար մարտեալ էք ի ճշմարիտ օրինակս մերոյ, և զստամիտ անարդէք և զկրակ սպանանէք՝ և զնորս սրդ-

1. Բնական վառն, գործարք է ևս ընթերցանել վառն, յարմար վառնարար կամ վառնարար՝ փնտառակար, շարադար՝ ամբնատ՝ անփնտառ: Այդ ի պարսկերէն կրնան, կրնան արար, որ լեռն է օտար լեռն, քանզի վառնա ինչ վառնա ի ինչ:

2. Ապանանել կը ընեն Պարսիկք փնտառակ մարդ լեռնաւ, օրով հետե կրակը ընշաւոր հոգի մի համարեալ էր: Ահա, օտարի կրակեալ քանդակից զեմ հզամարտատանութիւնը յառնէ արքային. « Ահա երկրէ զարտու շանն, արտակցիլ զպարսկսն հոգի կրակեալ, որ յառտուած ուր ընտրեալ լիւրեաց աշխարհիս ի պակտանութիւն վառն և փնտառակար իրաց, որ ի թշնամեաց ուստեք յարեակէին ի վերայ մեր և յամենայն կողմանց, այն կրակեալն անփնտառ պահեալ էք օրեւ և պահէին »: Որպէս ընդ 233 — Շարադար — Շարադար անուն Բնական գործարք մէջ կը գտնենք հետաքալ պատու իրանքը. « Պարս և ասն մէջ պատշաճ եղանակաւ պահել զկրակ, որպէս զի կանանց բնական արութիւնը շարակարն և արանց կարողութիւնը շարակարն ինքն պաշտած անուանելը հետաքննաւ, այնքան հանգրտատութիւն կ'իմանայ կրակը, որքան երբ մեկուն հանդերձեալը մարտու ի լըր մատուցէ մի անուն, պարս և ասն մէջ երբ զիք կրակ պահել, առ ի պաշտպանել զկրակայն ի դիւաց, ի կախարհաց և

ի վնդաց: — « Եթէ որ արտանուն մարդ, զկրակ, նա պարսի ասան կրակա ի մի վայր մոլորել, ասան պատիւս կրել, ասան մրջիւնս մեղիւն և օրհնեալ ջուր նուրիւն վառնական հրդ: — Եւս — Եւս, Կ: Եւս, Կ: — Զից ասն ասել կրակ կայ: Ա: Պարսկապառն, որ երկրի և լեռանց ծոցն է, գործ լիւրտմազա ասեղնեց իրեն երեք ընշաւոր հոգիս, աշխարհիս զարգացման համար պարս և հակել ի վերայ նորս և պաշտպանել զնա: Սոյս կ'իմանային հրարը յառնել զմէ, և յերկրէ բխած կրակներ որպէս ի Պարս: Բ, Վառնարիւն, « քանդակար » , որ մարտու և կենդանեաց մարմնայն մէջինն է: Գ, Սոյսարիւն, « կենտառ » , ծառաց և բուսաց մէջ է: Դ, Վառնարիւն, « հարկանոց » , ամպերուն մէջինը, այս և կախարհ: Ե, արեւիկ, որ կը ծառայէ ի պէտս մարդկուն, ինչպէս և կրակն Վառնական՝ այս և արտապառն կրակն պաշտպանաց փառացան՝ մարմնայն մէջ գտնուածը ջրով և կրակ կրով կը անանի. բուսայն՝ միայն ջրով մարդկանց դարձածը, ինչպէս և վառնականը, մի միայն կրակով կը ծարարէ: Իսկ վառնարիւն ոչ կարտու է կրակով և ոչ ջրով:

Հարգուտուն կը ընեն՝ թէ Պարսիկք երբ ընեն պղծեք զգետն մարմնայն կարծք, և ոչ իսկ ձեռն ընին կը լուսանան անոնց

**ժէքի գմեհակաւ ի հոյ թագերով զերկիր տպակունէք,
և քրպիկար՝ չառնելով այժ տայք Հարամանայ, և որ մեծ**

մէջ, որ իշներու ալ թող չեն տար որ
բնեն. վասն զի գեաւոց մեծ յարգանք
ունին: Ըստ մազբէական մատենից. Ար-
միշդ ասեղծեց աշխարհիս զհօտերը Աւ-
սպարդ յերան կողերէն, ի պանպանու-
թիւն և յանեցողի իւր արարածոց և
արարչութեան: Իսկ թէ ուր պարտ է
դնել զմեռնալս, ասեւ լէջ 125-127:

1. Համարեն ասպադիրք՝ քրպիկար -
միայն թեւոգոսիւյ ասպադիրք՝ քրտար: Ար-
կու տեղ գործածած է լիշիւն գրաւդ.
« Եւս տպանալն վասակ զերեկոյս իւր
դիւղդիւնակ, և ինչն տարաւ. զտեղոս
թիւնն իրեւ քրտիկար յարքանիս » Գ-
Լ, 37: — Ի նպակցեան բառարանի՝
քրտիկար բառ անյայտ. որպէս պաշտան
է պատիւ երկնստիւ թեւոգի և ընտրո-
ղութեամբ, և պաշտօնեայ երկնստի, հա-
ւատարիմ, երախտաւոր: « մեկնութիւն
մը՝ որ տուրգորանութեան վրայ չէ
էիմեալ, այլ միայն իմաստին և տեղ-
ւոյն համեմատ ըստ կարի յարմար-
ցում: Արդի պարսկերէն քրտիկար
چکدار է ամեղան, « արարչագործ », « ամենակարող » (Աստուած. և մակ-
րայ՝ « կամեղին », « զիտութեամբ »:
Իսկ քրտար چکدار է « գործ, աշխա-
տութիւն, արքանեաց, վիճակ, պաշտ-
մունք, զործ (բարի կամ չար) »: Ար-
դի պարսկերէնով կարելի չէ աւելն
զոհաշրջիլ մեկնութիւն մի տայ: Եւզ-
կերտ ի նախարարաց ոչ ստակ կ'ու-
ղէ և ոչ քաջութիւն, « պատասխանա-
նարակ, ասէ, զկրակ սպանանէք, զչորս
պղծէք և զերկիր տպակունէք: » որքա
աւելնենք ևն, յորոց պարտին խորշիլ
Հայք. ի՞նչ է ուն ի նորոգորդը կամ գո-
վելի բանը՝ որոց չկատարուելովն այժ
կ'աւանդուր Հարաման:

Անշուշտ պարսկական դէպքն պատուի-
րան մէկ գործն էր: Արդ բազմաւ և

մահաւ ժամանից մէջ յանախ կը անա-
նեմք քրպու, որ կը գրուի և կը հնչուի
ևս քրպի (տեւ Մաշտոխութեան, Webst,
Լէջ 121՝ յոգնակի՝ քրպիկար. այս է
« զործք բարիք, արդի, նակարք արժանի
վարձուց, պատուիրակ ի մազբէդն դե-
նէ »: Արա երեսուն և երեք տնակ
են և մի աս մի նշանակեալ են Մայ-
նոխարտի 1, 2 գլխի մէջ. գլխաւորն են
առանձինն ևս երեալ են ի պիտի Գի,
որպէս թարգմանութիւնը կը զնեմք բա-
տարեւ:

« Մեծ քան զամենայն բարի գործս
(քրպու) աստատանալնութիւն. երկրորդ՝
նշմարտախտութեան թիւն և մեծ ազգակցաց
խնամութիւնն, երրորդ՝ եղանակային
տեղք. չորրորդ՝ զհամայն կարգապաշտա-
մանց կատարել. հինգերորդ՝ աստուած-
պաշտութիւն (եղեղնի լիպտաւ) և
օթեանս կարտաւանաց կանգնել. վեցե-
րորդ՝ ամենայն բարիք տեղել. եօթմե-
րորդ՝ յարգել զբարին (նշմարտի՝ որ
թարգմանի ազգէլ այլք նայի): » Ո՞նա-
սակար ճիշդերը տպանանէն ալ յոյժ
արդիւնական գործ մի է:

Եւ քրպիկար ամեղան, քրպիկար
մարտ՝ մարդ որ առնէ գործն արդիւ-
նական:

Ըստ ամենն ասելի գործածութեան է՝
քրպու ուրար « բարի գործք և պատ-
շաճք », կամ քար ու քրպու՝ « պատ-
շաճք և բարի գործք », ասի ևս ասանդ
չաղկապի քրպուքար կամ քրպիկար. փա-
ռըրպար քրպիստ պատան՝ « ի բարի
գործս փութեման լինել »:

Արդ՝ « քրպիկար շտանելով այժ տայք
Հարամանայ », ըսել է թէ պատուի-
րան մազբէդն զնի լիպտախնական և
զբարի գործն) չկատարելով՝ կը պարտ-
ենք զԱրմէն, քանզի այս վերջնայն գո-
րութիւնը ամենայն շարեւր կ'աւելնար

71. Գտնեժամ՝ երանելի նախաբարձն առ հասարակ զձայնս ի բնանց բարձին և ասեն յանդ խման ամենեկուն. «Ի՞նչ որ, արքայ, և մի զայդ այլ առ մեզ ասեր. քանցի ոչ է եկեղեցի՝ չինուամ մարդոց, և ոչ տուրք արեղաւ կան, որպէս զուգ. այլ բնդ. այլոց կարծես՝ թէ տառաւ իցէ. ոչ միայն զի տառաւ չէ, այլ և կենդանի չէ: Այլ եկեղեցիք ոչ են պարզեք թաղաւորաց, և ոչ արաւտա ճարտարութեանց, և ոչ զիւար խմատնաց, և ոչ տուր քաջութեան զինուորաց, և ոչ պատիր խորեւթիւնք զիւսոց. նա և բնու իսկ ամենեկն զինչ և առաջես յերկրաւորացն, կամ՝ ի վեհից կամ ի վատթարաց, բնաւ արեք եկեղեցի ի նոցանէ ոչ գտցի: Այլ շնորհք են մեծին Աստուծոյ, ոչ միւս՝ ումեք ի մարդկանէ տուեալ, այլ ամենայն բանաւոր ազգաց, որք վիճակեալք են ի բնակութիւն ի ներքոյ արեղականա: Հիմունք նորա և զեալ են ի վերայ հաստատուն վիմի. ոչ ներքինք շարժել կարեն, և ոչ վերինք զրդուեցուցանել: Եւ զոր երկինք և երկիր ոչ զողացուցանէ, մի՛ սք ի մարդկանէ խրոխտացի յաղթել նմա: Հապա, որով օրինակաւ զինչ կամիս տոնել՝ կատարեաւ. պատրաստ եմք ամենեքեան առ ամենայն մեքենայս հարուածոցն տունժանաց՝ զոր սարանայար, ոչ միայն ի չարչարել, այլ և ի մեռանել: Եւ եթէ զարձեալ ես գնոյն բանս հարցանես, ի միոջէ միոջէ լուիցես առաւել քան զդոյն պատասխանի »:

72. Գտնեժամ՝ պատնայեալ քան զիւրի թաղաւորն, վաղանէր անդէն ի փորին զձով կամուոր մազձոյն իւրոյ, և բնդ. քիթոն և բնդ բերանն առ հասարակ զօրոյն ջերմութառն եղանէր, իրրի ի ստաթիկ հնոցէ ծախ թանձրացեալ: Եւ առ հանգարտել որտին խրոյ՝ կատարէր զօրութիւն մարմնոյն, և ծակաւէր զբազմամիւսք աման խորհրդոյն. զբաւէր և վասնէր զամենայն խորհումն նենգութեան: Եւ զոր ոչ երբեք կամէր իւրոյ սիրելեացն յայտնել, տկամնայ առաջի ծառայոյն Քրիստոսի մերկանայր և գնէր զամենայն կարգաւ:

1. Իմա ոչ տանար և ոչ իսկ ժողով ոտորեւ յայտնի է ըլլայ: - Պահման հաստատացելոյ, այլ հաւասար եկեղեցւոյ, իշաշգի մէջ ուլ սոյն թմոտաւ գործաւ, քրիստոնէութիւն: Ինչպէս որ քիչ մը ծուած է քիթակի:

73. Երեքկներ և չորեքկներ զանաւաւ երգումն յարեղակն, և աւեր սյապէս. « Ոչ կարեք աւերել զանխարամնս իմ: և ոչ որում՝ ցանկացեալդ էք՝ վազմտակի առմ՝ զտաննի ձեզ. այլ զամենեանս զձեզ և որ ի դրնդիս են՝ չարաչար կապանօք ի Սակտաւան՝ տամ՝ անյոյցանել ընդ անճանապարհ տեղիս, սր և բազումք ի ձէնք ի խորշակէ, յերթմաշն սատակիցին, և մնացեալսն անկցին ի բերդս տմնս և ի բանդս անեղաւ Եւ ի ձեր աշխարհն առաքելից զօրս անթիւս հանդերձ փղօք, և զկին և զորդիս ի խաւառտան՝ տամ՝ խաղաղությանել. և զեկեղեցիս՝ և զսր անուանէք վերայտմնս՝ յաղեցից:

1. Սակտաւան. որ է Սակա-սուան. բազանդ՝ Սակադան, երկիր Սակադ կամ Սկիւթաց, աշապէս կը յորջորջէր Պարսից պետութեան արեւելեան նահանգ. երեւն մին՝ որ սահմանակից էր Զեդկաց. և որ ալում՝ Արդանիստանի մէջ կ'ընկնայ. և կը կրէ տակաւին իւր ձին անունը. Սէթագան: Անոր-Սասանեան խաւաղաւ ագիւնք՝ Մասաղէթք՝ Մասրութք՝ կամ Սկիւթք, որոց դէմ Կիւրոս պաւերազմի գնացեր էր 551 թաւ յանգրիտոս, զանեալ վերջերս ի վրա. շանաց, խաղացեր էին դէպ ի հարաւ. և կեր հաստատուեր էին աշխտեմ լին թորութիւնը՝ որուն մէջ կը թափէ ձէլ. մեծու գետը. վրան որոյ և այդ կողմերդ նորա անուամբ Սաղաստան կոչուեր էր. յանդի Պարսիկք՝ Սակ կ'անուանէին զՍկիւթա: Մէկ մասն ալ տեւի դէպ յարեւելս գնացեր էին ի Վաղարշ, մինչև իսկ ինդոսի հարաւային գաղտաւայրը, որ աշտ պատահաւ Զեդկային Սկիւթիա յաւանցաւ: Իսկ Պարսկաստանէ ի Սակտաւան երթալու համար ահադին առաւարտներ անցնելու է: Մասունքի կը նկարագրեն զերկիրը իրեն առաջուտ յով, ուր իմք և այլ զանազան օձք կը վիտան:

2. Խաւառտան կամ Արտաշէք, Arsakana թաւ Բոնաց և ալում Խաղիս. զան. յիւրից կարող Ղկաթմայ և ի մը.

տից Պարսից. Խորեն. Աշխ. Աշխ. Խաւառտաւանի մասն համարեալ էր: Խաւառտանի մէկ մասը լեռնոտ է, մնացածը ջրատափան հողերէ բաղկացեալ զած տեղեր են՝ որ Վարկաստանի հաւառար բարերէր են: Գանձաւորը Սակտաւան կը խրկէին սրանդ մեծնի. իսկ էինը և որդիքը Խաւառտան փոխադրուելով, ուրանօր արքունի կալուածող մէջ աշխատելու պիտի գատապարտուէին, պիտի կորսնցնէին իրենց ազգութիւնը և ընտանիքը պիտի ընթուէր: Մահապարսին պատմուելովն՝ այն աստեղծաւ օրէնքը չէին յազմար, այլ պարտ էր նորա գերդաստանն ալ յորուել Տիւ Բ. 41. և Բ. 9, 3. և ինքն ստամբակեալ որ ընդդէմ դարձցի, ինքն մահաւ պատուհատ ընդունի, և էին և որդիք աշխարհս ղն անախարհիկ եղեալ՝ յաղթունիս երթիցեն: — Երբ ընկալան զվճիտ մահուն իւրեանց՝ ուստերք և գտներք և ամենայն ընտանիք իւրեանց յանախարհիկս դրեցան, և ամենայն հայրենի պաւառ հատան ի նոցանէ: Եւ վրեպակ օրէնք մ'ունին Պարսիկք, կ'ընէ Ամիթանս Մարկեդէոնոս, ըստ որում մէկ մարդոյ յանցանաց համար բովանդակ զերդաստանը կը ընթուի: Ինչ, 6:

3. Սկալարան յն. արտաւոր, և մար.

յանդեղից և յատկանութիւնս դարձուցից. և Եթէ ոչ լինդդէմ՝ դարձեալ գացի, Կոխան Եղեալ զազանաց՝ անօգորմ մեռանիցի՝ Էս զամենայն ասոցեալս արարից և կատարեցից առ մնացորդս տշխարհին ։

ԴԷ. Էս վաղվազակի հրամայէր զպատասկան նախաբարսն հանել մեծաւ անարգանգը յերևալ իւրաց. և զգուշաւ թեամբ հրաման տուեալ զահճապետին՝ առանց կատանաց յիւրաքանչիւր փանս պահել, և ինչն զոտածեալ անդրէն զամնայր անմխիթար տրամս թեամբ յոթեանս ազանէր ։ Իսկ հաստացեալքն ճամբատ թեամբ ի Դերիատու ոչ ինչ երկնութեամբ թեարհուատէին յառաջին խրատուն ի սուրբ վարդապետացն իւրեանց. այլ տակաւին խնդրէին հնարս իրացն, թէ, որպէս զանձինս

տիրոսաց կատարման կամ թաղման տեղւոյն վրայ շինեալ տաճարն կամ մատուան, յորում ամփոփին երեւելի նշնաբար՝ Ախրայո՛ւ հին պարսկերէն և վկայ ։

1. Փղերաւ կոխկոտել տալաւ. ապառնայիցս սոսկ յոխորտաւք մի շէ, ալլանդթաւ թիւն մը՝ զոր տախտան ինքնաւալք շէին խորշեր զործարդելէ ։ Անտիքոս իրաքիան, որ թաղաւորէր թիւքայ Ասորոց և իրաքսոսի 170 տաւրի յառաջ քան զԲրիտանոս և թաղմաւ թիւ. Հրեայս զերթ տարեր էր յԱղիպտոս, երբ չկրցաւ արցաւ ընդանել տալ զպաշտամունս կուց, և կաշէր զՀրեան փղապետ մեծաւ. աստփաւ թեամբ, վառել զփղան ի վաղիւ անդր, զի ասանդ յապաղելոյ պատրաստեացէ զինն զէնս ինկալիցս՝ զայրացուցեալս կեդրեալ՝ զազանացացեալս անապակաւ, ի հրապառակ անել թեաւ թիւր 700, անել պատրաստել յահագին պատուհաս ազգին ։ Երբայնք որ իսկ փղապետն իրրե լուսաղհրամանն աստփաւ թեամբ, կատարէր և թիւ մամ անդր զփղան պատրաստէր, և ալլա պատասուրցն ելանէին կապէին պատասուրցն զպատ և զմեան, և զալլապառ զինքնապառ շաւր զնշնար զգաշու թեամբ իւր ազգի տեղին. ընդ ուրն

ընդ աստուան վախճան աստփաւն առնեալ ի վերայ ազգին տեղանէին ։ Մաւալայից որ Գիրք Գ. ԳԷ. ԼԷ ։

Երբ Մերութան պարսկական բանաւաւ զալլապատան կ'աւերէր, և զարանց բաղմաւ թիւնն տալին ի կոխան փղապ. ։ Դեղանդ, 11 ։ — ։ Իրեւէր քանակն Շապուհ ի Չարեհատն իւրաքանդալ. անին ժողովեցին ասանքի թաղաւորին Պարսից զամենայն գերին Թագորդաց աշխարհին Հայոց, ասպհրաման տալլա թաղաւորն զամենայն ալլա թիւ կատակ իրան արարեալ փղաց, և զամենայն զգին և զմեանսկ հանել ընդ ցից ալլից ։ Դեղն 176 ։

Ինչն յայտմ ստվորութիւն և ի նաւանդն Պարսոսց Հեղկաթ՝ մահապարտնէր պատկերնել ալլա ինքնութիւն վրայ կոխել տալ փղաց, որք կատարեալ վար. թաւ թեամբ կը կատարեն ալլա զաւանդան պաշտոնք ։

Սասանեանց պետութիւնս ահմանակից էր Հեղկաթ. փղերը՝ փղապաններն ալ Հեղկաթաւնէ կը բերէին ։

2. Թեոգոսիոյ ապ. ։ յերեւանն անկաներ. Միթիմ. ապ. ։ զորեւտն ապաներ. Լ. Պոլոսց ապ. ։ յերեւանն ապաներ, որ իւրաքանդալն թեաւորս մեկ ։

և զսիրելիս հանցեն ի նեղութենէն: Եւ բազում անգամ ջանարոյ, և մեծամեծացն՝ որ օգնականք էին նոցա ի գրանն արքունի, խառմունս մեծամեծս առաջի գնէին նոցա առ ի յոյս կարասոյ, և ոչ սակաւ դանձս առ ժամայն ծախէին նոցա:

75. Եւ իբրեւ յամենայն կողմանց եկն փակեցաւ առ նեղ արգելան նոցա, յայնժամ՝ զխորհուրդն Աբրահամն ի մէջ առեալ՝ աղաղակէին և առէին ի սիրտս խրեանց. « Բնակեցուն մեր նուիրեալ և եղեալ զեղբարս և զսիրելիս և զամենայն սիրելիս բնդ կապանքս իբրեւ զԱհաակ ի վերայ սուրբ սեղանոյն, բնկալ Տէր զկամուսր պատարագս մեր, և մի տար զեկեղեցի չո՞ յայսն կատակաւնոյ անօրէն իշխանիս այսորիկ »:

76. Եւ մին ի ներքին խորհրդակցացն՝ արքայի ի ծածուկ տնէր զանրակ ուրն ի Քերեստա, քանզի մկրտանալ իսկ էր յաւազանն կենդանի. և մեծապէս հոգ տանէր հնարից կենաց վշտացերցն: Եւ իբրեւ ստուգեաց ճշգրտիւ, եթէ զոր բազում ոպանացաւ թաղաւորն՝ զամենայն չարիսն կամի անցայանել բնդ աչ խորհն Հայոց, թէպէտ և ոչ ամենեցուն՝ այլ սակաւոց ի նոցանէ: Ուսոյց զխառն հնարից, զի առ անգամ մի ի նեղութենէ, անտի զանձինս ապրեցուցեն:

77. Եւ մինչ դեռ գունդ կազմէին՝ որ զնոսա շփոթակ արասցեն՝ յանգարձ օտարութիւն, որպէս պատգում՝ նա խորարան ի վրայ աշխարհէն արարին, ի նմին ժամանակի գուժկան հասանէր ի կողմանցն Քուչանաց, եթէ գունդ հասաւ ի թշնամեացն, որ ելին աւերեցին զգաւառս բազումս արքունի: Եւ այս լինէր մեծ օգնականութիւն նոցա յերկնից: Եւ անօրէնն ճեպեալ տապնապէր զայրութիւն յառաջ արձակել. և ինքն փութով սուղ զհետ երթայր. և ի խոր խոցեալ զխորհուրդսն՝ յրուէր զառաջին հառաւառուն երգումն:

1. Եթէ Թ. ուլ լիողգիր. որդեւ և թեոգոսիւ ապ. « մի սնն երբեք ի խորհրդակցացն »:

2. Եկովթակ ասանէ՝ տարագիր ասանէ: Գարեւ յառարութիւն: Հոգեպետն բա.

աւարանը նոյն կը համարէ զբառս բնդ յն: Իշխարեւ, և լատ. Իշխութեանս բա. « ից, որք նշանակեն օտար, տարաշխարհիկ »:

3. Այսպէս Եթէ Թ. և Կ. Պոլսոյ

78. Իսկ երկխոսածացն Տեառն զայս տեսեալ, մեծաւ յատով աղօթելով տալին միարան. «Դու Տէր ամենայնի, որ զխեսն զծածկեալս սրտից մարդկան, և յայտնի են առաջի քո ամենայն աներեւոյթիք խորհրդոց, և ոչ ինչ խնդրես փկայութիւն յերեւելաց, որպէս զի և զանցործս մեր տեսին աչքքո. արդ առաջի քո հեղումք զխնդրուածս մեր: Ընկալ, Տէր, զծածկութիւն աղօթից մերոց, և կատարեալ զմեզ ի հաճոյս պատուիրանաց քոց. զի ամուսնացէ չարն, որ խրոխտացեալ մարանչի բնդ մեզ իշխանութեամբ անօրինին: Ծարժեալ, Տէր, զկամակոր խորհուրդսն նենդաւորին, և խափանեցո զկամս ամբարբշտութեան նորա, և զարձո զմեզ խաղաղութեամբ խորհրդոցն անդրէն ի սուրբ եկեղեցին. զի մի յանկարծակի յափշտակեալ աւերեացի չարաչար ի թշնամեաց »:

79. Եւ անձամբք իւրեանց զայս ուխտ եղեալ անքակութեամբ բնդ Աստուծոյ, զի հաստատուն կայցեն բոս առաջին խորհրդոցն, պատգամ՝ ի ներքս յիշին գնոյն խրատաւուն իւրեանց, իբր թէ կատարեսցին կամք անօրէնութեան նորա:

80. Զայն իբրիս լուս թագաւորն, յոյժ ցնծացեալ բերկրեցաւ, կարծեալ զգիտն հասանել նմա յօգնակաւնութիւն, շրջեալ և աւերեալ զհաստատուն խորհուրդս ծառայիցն Աստուծոյ, և ահա մատուցանեն երկրպագութիւն արեղական, պատուեալ զնա զոհիւք և ամենայն օրինոր մոլութեանն: Եւ զայն ոչ կարաց իմանալ ցնորեալն, եթէ տնատուեր լոյսն արեղականն արդարութեան՝ սպառէր և մաշէր զխաւարային խորհուրդս նորա, և եղծեալ ապականէին զամենայն խեղաթիւր կամս նորա: Եւ կուրացեալ ի ճշմարիտ յայտնութենէն՝ ոչ ինչ իմացաւ զպատրանս խարէութեանն, որով վրիպեացն: Հեղոյր արկանէր առաջի նոցա զպարգևս երկրաւորա, և վերբաւին ամենեցուն զպատիւս և զգլխս նորոգէր, յառաջ

ապագիւր: Թեոփոխյ տպ. « Իոր խոսեալ ի խորհուրդսն » - որ աւելի յատկ և ազիւ է: Տեա 8. Ա. 11. « Յոյժ հաւրեալ խոցեցան ի խորհուրդս իւրեանց »: 1. Թէ ինչ արարողութեամբք կատա-

րուած է այդ զոհք, տես Զոհագործութիւն, յէջ 168-170, և Յ. Բ. 66. Եւ. 1:

2. Զառնուածքս իրենց բարձից մէջ էր հաստատէր. յանդի պաշտանանկ և

մատուցանելով և երեւելի տաճնելով ընդ տմենայն տիեզե-
րական իշխանութիւնն: Եւ անբաւ տաւտուութեամբ տ-
ղարակս և աւանս միում՝ միում՝ նոցա յարքունուստ
շնորհէր, սիրելիս և բարեկամս կտրղայր զնոսա, և առ
հպարտ յանդգնութեան մտացն կամակորութեան՝ կար-
ծէր եթէ փոխանակիցի ճշմարտութիւնն ընդ ստու-
թեանն:

81. Եւ զայս արարեալ, բազում՝ այրուծի դամբեր
ընդ նոսա, և ի մոզացն ոչ սակաւս, տեղի քան զեթն
հարիւր վարդապետս յղէր ընդ նոսա, և զմեծ ոմն իշ-
խան մոզպետ կացացանէր ի վերաց նոցա: Խանարհէր
և աղաչէր պատուիրելով, թէ մինչ ևս ի պատերազմէս
դարձեալ զայցեմ՝ խաղաղութեամբ, ձեր արարեալ և
կատարեալ իցէր զամենայն ըստ կամաց իմոց: Եւ այս-
պէս շքով և պատուով առաջնորդէր նոցա զերկարութիւն
ճանապարհին անդրէն յերկիրն Հայոց՝: Եւ ինքն աւե-
տիս խնդալիս առաքէր յստորոշանս բազումս, զրէր և
ցուցանէր մոզաց և մոզպետաց և ամենայն մեծամեծաց
կոյմանց աշխարհաց, սրպէս գիցն օգնականութեամբ
զգործ քաջութեան իմոց յառաջ մատուցեալ:

82. Իսկ խոհեաւորանքն այնուհետեւ յարուցեալ յիւ-
րաքանչիւր խաւարային դարանաց՝ իզձր լինէին փաղփա-
ղակի զհրամանն կատարել, ձայն արարեալ յաշխարհս
հեռաւորս՝ միտնդամայն խաղալ զնոյ յերկիրն արեմաից:
Եւ մինչ լե հասեալ էին յերկիրն Հայոց, փայտ ընկե-
նուն և վիճակս արկանէին, թէ սր ընդու որում՝ դա-

զան էին և պատիւնին ի բաց հանեալ
էր, որք հոգեցան ի դուռն. Տես ի վե-
րոյ 61. Նոն. 4: Դասակարգութիւն
մը կար նախարարաց մէջ որ ամենայն
նախանձաւորութեամբ զը պահուէր: Զա-
յոց իշխանութեան տեղի տաճնները
Պարսից թագաւորը երբեմն զիբեր տն-
ւեցնող տաճարները աստիճանը իջու-
ցեր և զոման ալ վարժօտրելու համար՝
աւելի վեր գտնուողներէն յառաջ ան-
դուցեր էին: Տես զԳաւնամակն. Սա-
փերը 2-րդ. Պատմ. II. Ներսիսի, էջ
33. և Նոն. 111:

1 «Յազկերտ աշ արձակեաց զբզըշին
վրաց ՂԱշուշա և զերկուս որդիս վա-
սակայ, որաբիկ և զԱրնեբան (ապա-
զրին մէջ ախալմամբ) Վերնեբան. տես
Որբելեան էջ 93): Հայելով ի յառաջի-
կայ իրոցն տնյալութիւն, կասկանալ
զգուշացու » Փարսկ. 159:

2. Փայտով վիճակ ձգէին. սրպէս վեզ
կամ աւել (աւել. աշքո) ընկնուն: Մին-
չև ցալստր Պարսկաստանի մէջ ամեն տա-
րի վիճակարկութեամբ զարուշալ թէ սր
մոպան (այս է մոգն) սր դուղը պիտի
երթայ: Մոգական պաշտամունքն ալ

սու հասցեի յաշակերտութիւնս: Զի առ հասարակ հրամանն ստեալ էր յարքունստա, որպէս աշխարհին հայոց՝ նոյնպէս և վրաց և վրացեանից և լինաց, վրացեանց և կորդուաց և Խօզէից և Դասան՝, և որ այլ ևս ուրեք ուրեք ի ծածուկ յիշխանութեանն Պարսից ունէին զբրիստոնէութիւնս: Եւ յանգղաց յարձակմամբ յաւարի առնուլ փութացին զգանձս սուրբ եկեղեցեացն. և իբրեւ զդեռ այնուհետեւ միմեանց պատահէին: Եւ լինէր զունդ զօրաց բազմաց, և չարասէրն ստոմանայ իբրեւ զօրավար ի մէջ նոցա երեւէր. և անդադար յարգարելով զամենեւեան ճեպեալ փութացուցանէր: Եւ ևս եղեալ զմամնաակն՝ զամխան վեցերորդ՝, յապնապէին և ստիպէին արքունի հրամանաւ:

Հանու աղբիւր ևն պաշտօնէին համար. և ամէն զիւց հասարակապէս օգտարեր ընկալուին՝ ալս կեցողով վիճից տեղի լաք. բռնէր: Որո՞ւմ ցառու, ալս է որ խմբին, քանզի մոզերն յայլևայլ կողմանց խումբ խումբ համբոյս ելան ընկալէին. և որովհետեւ քանակալութիւնը յարգուց յարգիս ժողովական էր, ի ցեղս ցեղս ալ բաժանեալ էին:

1. Որս ուղղակեանը Դասն: Թեոքոսիդ ապ. Դարսան: Անունը ստուգաբանութեան կը կարծուի: Պ. Լանկլետ կարծէ թէ Tzanuni կռիւն լեանային ժողովուրդն են, զոր կը յիշեն Մարկեւ. զինքս և Պրոքսպիտոս Պրոքսպիտալ տուած մանրամասն աշխարհագրական տեղեկութիւններէն յայտ է թէ Զանեիքց կը բընակէին լեանստ երկիր մը հեռի ի ծովէ: որ աանձնակիրք էր Բանաց կայսրութեան (որ կը յանդէր յայնժամ ի Բիզն Թեոքոսիոս լազերու աշխարհին, Հայոց և Տրոպիզոնի պառաին. ալս է որքան Խաղտէր կամ Ղանիք, զոր Յոյնք կը գրէին Զաննի կամ Սաննի: Մինչև Բուստանիանստի օրերը: Յոյնք չէին հաւանած զխաղտիս, որը ինքնագլուխ էին և ընդանրապէս զաշխարհի Պարսից: Պլինիոս մեծ Հայոց երեսխային

աանձնաց վրայ գտնուող ազգաց վրայ խոսած ասանք, յետ վրացեանից և վրաց. կը յիշէ Thasie և Triare անուն երկիրն որ կը տարանուէր ցիւրիսս « Pa-tyadres »: Պարսիստ:

2. Արս է Դանիւմար: Պարսիք ի մեծաց հետեւ արեգակնային տարի կը զորածէին, որ 12 ամիս ունի և մէկ մի ամիս 30 օր. ու թերթոյ ամիս զերջի ալ կը զնէին հինգ օր. Աւելեաց Քէր. վարակեան) որով տարին կ'ըլլար 365 օր: Դանիւմ շունէին, որովհետեւ թիւ ամէն շորս տարի օր մը աւելցնէին, ալս օրդ անուն պիտի շունենար. մինչդեռ ամիս իւրաքանչիւր օրը մէկ մէկ գից նուիրեալ էր. քառան սորա 120 տարին մէջը 30 օր կ'աւելցնէին, որով այն տարին 13 ամիս կ'ըլլար: Բանիւն ալ միտք Պեհլեի կը կոչուէր և ամբողջ անուանութեան թիւնցներ: Պարս. կական տարեմուտը, ինչպէս եգիպտոս. ցոյցը, զարնանային զիշերահաւասարի կը հանգիւղէր, որ Դիվրազ կ'ըսուի: որ է Դար Օր: Ամիսները յաջորդութեան կարգաւ՝ առաիմ, երկրորդ, երրորդ և այլն յաջորդեալ էին. և իւրաքանչիւր ամիս մէկ մէկ գից ալ փոխուէր կը կրէր որով նուիրեալ էր 1: Յերգիրտին:

833. « Մինչև ի նաւասարդէ նաւասարդ, ասե՛, յա-
մենայն տեղիս՝ ուր իցին բնոյ իշխանութեամբ թագա-
ւորին մեծի, բարձցին կարգը եկեղեցւոյ, վաղեացին և
կնքեցին զրոնը սուրբ տաճարացն, զբով համարով

2. Արտեղեկեղ. 3. Խորասո. 4. Պեր. 5. Միւրասո. 6. Դաւրեթ. 7. Միւր. 8. Աղան. 9. Աղեր. 10. Տայ. 11. Պահ. ման. 12. Դափնեօտաբաւ. Ամուսան իւ-
րաքանչիւր օրն ալ մէկմէկ զից կամ
հրեշտակի նուիրեալ էր, որում անանն
ալ աւեր. Հրովիզդ, Պահման, Արտե-
ղիկեղ, Դաւրեթաբ, և այլն, և ամ-
սուսան համանուն օրը բարեբաւարիկ հա-
մարեալ էր: Ամուս Ա. լոյս յիշդ. և
Խիդ օրերն մեծագոյն եակին նուիրեալ
էին, առաջին օրն Ուրիզդ կը կոչուէր,
միւս իրերն Տայ օր և Արարիչ և ա-
սանկով ամիսը կը բաժնուէր ի շրջ
շարքիս, որոց առաջին երկուքը եօթմ-
եակն է, իսկ վերջինները ութմեակն
օր էին: Մասուսին կը պատմէ որ
Սասանեանց բաժնալէն ետքը, որով-
հետեւ Պարթիկէ յուսնէին թագաւոր մը
կամ իշխան մը որ 120 տարին մէջը
Պիւնկիւն ամիսն հաստատէ, Հիւրեթի
250 թուականին Նիւփրուզը երկու ամիս
յառաջ գնացրէր, անանկ օր ելեմատ-
կան տարին կը սկսէր և հարկերու և
երկրին հասից հաւաքման կը ձեռնար-
կուէր, մինչ թերքն տակաւին հասած
չէին: Եւսմանակին խալիֆայն Մուսթա-
ղէտ զՆիւփրուզը երկու ամիսը շտափ յե-
տաձգեց (111 հազարն) և Աւելեաց
հաստատեց ըստ ասորի տարւոյ, որպէս
զի ելեմատկան տարին անշարժ մնայ.
Եւսց կ'երևի թէ կրակապաշտ Պարթիկէ
իրենց տոնացոյցին մէջ շքնդուեցան
Մուսթաղէտի այդ կարգադրութիւնը. ու-
րով աներկն ամէն 120 տարի 30 օր
յառաջ կ'երթային: Նիւփրուզը ամառուան
մէջուկը, իսկ Միւրաքանն ալ ձմեռուան
սկիզբը կ'երթար. ետս 9 էջ 346: Վեր-

ջապէս Սերնաքեան Մէլէր Դան Սուր-
թանը 1089ին՝ Պիւնկիւն ամիսը վերցուց,
ու անոր տեղ նաւանջ հաստատեց, և
որովհետեւ տարին միշտ 365 օր և 6
մամ հաշուելով շեղեր էին ճշմարիտ
հաշուէն: Յէրդերոսին առաջին օրը զար-
մեալ գարնանային գիշերահաւասարի րե-
րաւ: (Տես Նիւփրուզ և զանաւան ամ-
սոց ի Պիւրմանի Գամթի):

Ուրիշն նախարարը և մոզք պիտի մո-
ղովէին ի Հայաստան Սղոստոսի կամ
Նուստարդի մէջ: Նուստարդը առաջին
ամիս հայկական տարւոյ, որ ունէր 12
ամիս, ամէն մէկ ամիսը 30 օր և ի
վերջոյ 5 օր ալ Աւելեաց, որով տարին
կ'ըլլար 365 օր: Եւ որովհետեւ նաւանջ
տարի չկար, ամէն շրջ տարին մէկ օր,
և 1461 աննանջ տարուց միջոցին
մէջ, ամիսով մէկ տարի կը յառաջա-
նայր: Հայկական տարեմուտը ի սկզբան
հաստատուած էր ⁴¹ 28 Սղոստոսի. և
Քրիստոսի 428 թուականին կամ զար-
մանալի դուրսդիպումիմամբ, Արշակու-
նեաց հարստութեան վերջացած տարին,
աննանջ տարւոյ Նուստարդի առաջին
օրը Սղոստոսի ¹¹ 23ին, այս է աշնա-
նային գիշերահաւասարին էր հանդիպեր
վերստին: Արդ որովհետեւ մոզուց ի Հա-
յաստան իրկու իւր թէոգոս Բի մա-
նուսնէն մէկ երկու ամիս յառաջ կ'ըլ-
նայ, այս է 450ին, որեմն նաւասարդի
առաջին օրն ալ Սղոստոսի ⁶ 11ին էր.

Տես Արշան վարդապետի Հայկալ Շրջ-
դանն ի Բաղմալէպն 1860. և Dula-
rier դադդիայոյ Recherches sur la
Chronologie arménienne, technique
et historique, 1 vol. 1859. Impr.
Imp'x.

ստացին նուիրեալ սպարն յարգանիս, լռեցեն ձայնք ստղմաւոյն և զազարեացեն ընթերցումս մարդարէիցն: Քաջանայք մի իշխեացեն ի սունս իւրեանց աւաւցանել զմարմարոյս, և հաստացեալքն ի Քրիստոս արք և կանայք որ ընտկեալ են յիւրաքանչիւր մենանոցս՝, փոխեցեն զհանդերձս իւրեանց բոս աշխարհական կարգաց:

84. « Դարձեալ և կանայք նախարարոցն կալցին զսուսմն վարդապետութեան մեղացն: Ռատեքը և զլատերք ազատաց և շինականաց կրթեցին ի հրապարակս՝ նոցան մեղաց: Կարճեցին և արդելցին օրէնք սուրբ ամսանութեան, զոր ունէին ի նախնեաց բոս կարգի յրիտոնէութեանն. այլ փոխանակ ընդ կնոջ միոյ բազում կանայս արտոցեն՝, զի սճեցեալ բազմաոյցին սղգք հայոց: Դատերք հարանց լինիցին՝, և քոքը՝ եղբարց:

1. Այս խոսքն հետեցնել պարտ է թէ Եղիշեայ առնէր կուսանաց վանքերը կարեորութիւն ունենալու շափ բազմութիւն էին: Զքնստնին ալ կը ասարքերէր սոփորական զգեստէն: Տես և Յ. Դ. 28. նախասցեալ է առաջ Երպէս հաւատարմութիւն է ի խոստար: « Միանձքն » կամ « Միանձնուհի »:

2. Կիսահիւս արժանի բան մը. պարսկական կառավարութիւնը զբաղաւորած կան օրէնքը ապահովելու համար ի Հայս, կ'ուզէ աւստրալիան զկանայս, միանգոյս մայր և ձեռք առնուլ առհասարակ տըղայոց դաստիարակութիւնը: Հրապարակ է ոչ միայն արձանագարք ի մէջ քաղաքի, այլ և յարկանածածուկ տեղի: Եւրոպայի բազմութիւնն: « Արքունիքն հրապարակ կոչէին »: Հայկ. բառ է կամ ի-

մար բնակարան. (Տես Պիւրն. Գաթի):

3. Աւագայի մէջ բազմահետ թիւն թույլ տրուած չէ: Բայց միայն յորժամ առաջին ամսանութիւնը անարդի մնայ: Տես Հարկէզի Աւագայի էջ 67: Աւագայն սարակոյս շէպ թէ Աստուծանց ժամանակը բազմահետ թիւնը յատաժեցէր էր մանաւանդ արքունեաց և մեծամեծաց մէջ: Տես Եր. 253. Եւ. 1:

4. Զբաղաւորականութեան ամենէն տարրերնակ վարդապետութիւններն մէկըն և ոչ միայն ներքի, այլ և պատուիրել մտ ազգականաց մէջ և կան խնամութիւնը քահագլուտք բոս Աւագայի և խմելու ընտանիքներէն: « Բիշնադարեան պարսկերէն »: Այս ալիքն զողջուն և արդի նական զործ մի է (քրդաց կամ քրդի որ դիւտց բոյոր գլը կը խորտակէ,

բրե մեն արան աստեմի, զիւան, անդգ. Hall, « Եւ նստաւ Ալասակ ի ներքին դանիւնն, որ էր հրապարակ մեծամեծացն »: Եղիշէ Յ. Ե. 37: Պարսկ. Զեքիվան ալ նշանակէ յարտաք, զեր-նստուն, չորս կողմը պատու հաններով ամսանաւան, ինչպէս և մեքուսն յար-

մարդուս մահացու (մարկ-արժանան) մեղքը կը ընջէ և կը տանի նորա հոգին ի համարաւան կամ ի Մարմնականաց: Այս է հոգիք, որոց առաջինութիւնը մեղացը հաւատար ըլլալուն համար դրժոխոց և երկնից մէջտեղը կը կենան անշարժ միջին ճարտութիւն մեծեղոց)

մաքր մի ելցեն յորդանց, այլ և թոռունք ելցեն յան-
կողմնս հաւուց:

85. «Պատարունակք մի մետցին անյաղ՝, եթէ յո-
ղեսց իցէ և եթէ յայծեսց և եթէ յարջատաց և եթէ
ի հաւուց և եթէ ի խաղաց: Հայրք առանց վանդամի՝
մի զանգլին, ծիւղք և քակորք՝ ի կրակ մի եկեսցեն,

եթէ զժողոջ արժանի է, և յարապու-
թիւն՝ եթէ ի համարադրանաց է: Եթէ
ուր իւր ազգականին հետ նշանուելէ ետե-
քը, նշանը աւրէ, մահու արժանի կ'ըլ-
լայ: (ՏԿա Պատմ. Կաշգ Բ. 57, 61: —
Շայ. Լա-Շայ. Ը. 18: ԺԷ 3: 4: Այսմ
Բարսիք: Բաշլուի գրոց բռնադժուար
մեկնութիւն մի առաջով, կը քանտն ա-
պացուցանել թէ պատու իրեալ ամուս-
նութիւնը եղբարց և քեցրց դաւակնաց
մէջ եղանն է: զորո իրենք ալ յայտ կը
յարգեն և ալ առեւ ի մերձաւոր արեւմե-
ցաց մէջ: Բայց մագդէական մատենից,
Բնալէս և մեր տունմայի և օտար պատ-
մագրաց քրոջ բացատրութեանց առջեւ
կարելի չէ զմարտաբար ընդունիլ նա-
ղա տուած մեկնութիւնը, որչափ ալ
զուգի ըլլայ ջանքերն: Ազգապիղծ
ամուսնութիւնք Արեւմտեանց ժամանակն
ալ սովորական էին: Պատմութեան Սարգի-
կեցի զոր Քրիստոսն գտնեա 450 ամեք
յառաջ գրած էր, կ'ընէ թէ «մոգք կ'ա-
մուսնանան իրենց մարդ և զատեցր հետ-
օրինաւոր ևս կը համարին ամուսնանալ
ընդ քերդ: Կանայք հասարակաց սուս-
քուածքն են: և եթէ որ ուզենայ ու-
րի ի կինն առնուլ, խորամանկութիւն
կամ բռնութիւն բռնեցնելու հարկ չը-
կայ: հաւանութեամբ առնն կրնայ ը-
նել: — Եղիշէ պլուր առէ. և իշ-
օրենք պարսկականք անխորտ առաջով
զանձինս յանառաք պատնկութիւն: Չար-
շաբանաց՝ էջ 346: Տեա 44. Ըն. 2:

1. և Այլ յայտ են պատեալքն ուս-
տի Պիւթագորաս զմիւս շնչաւորացն
հրամայէր չուտել. որպէս թէ հոգի աս-

տուածնդէն իցէ ի մահդին, և վասն
պնորիկ շիցէ պարտ տալ զմիս կեն-
դանեացն: Այսն որոյ և մեղքն նախ
յաղին, և ապա պատնենն վանաւորան,
զի յանգղայ ելանիցեն շունչն ի մար-
մնոց անտի: Եւ զայն ոչ գիտեն՝ թէ
եղեւոս մահ պատնենն. մի յաղեւոյն
և միւս ևս փողոտելովն: Եղեւից, 222:
Չպատարունակա տանց յաղելոյ մեոցը-
նելը մեղք էր, որովհետեւ լիւրջպա ա-
րարածն էին: Իսկ յաղել՝ չէ մորթել,
այլ և նուիրել զից և հանգերն պետկեա
արարողութեամբ յառաջ յան պղնձութն.
տեա էջ 114, 168:

2. Թեոգոսիոյ ապ, փանամ փան-
գամ կամ փագամ, արդի պարսկ. բա-
նագրոց մէջ պատմեա 4013, նշանակե-
տակալ լաթ կամ կտա: Իւստոյն ին-
զուսա քաղցիտանա. Բանդաթ՝ բաւտմ.
բազանա գրութեանց մէջ բնեմ: — Փա-
ղամն՝ բամբակեայ երկու կտոր անթակ
լաթէ յոյս մի է, զոր ունեաց կամարին
վրայէն թիւց կենպով կը կախեն, և կ'իջ-
նէ առ նուազն երկու թիւապի տարեկ
և կրկին լարիք գլխուն ետեւ կը կա-
պուի: Մոգերն երեսնին կը ծածկեն ալդ
քողով կրակին մերձեցած առեւտին: ո-
րովհետեւ արարչնութիւնը անտուր և
և կրնայ պղծել զհոգին: Այլ և այլ հան-
գամանաց մէջ աշխարհիկք ալ պատուա-
կան են փագամ գործածել, կամ փա-
ղամն անդ բնեմնին և ուղեւորին
ծածկել շապկին ծալորով:

3. Եղիշք և յակորք պիղծ են, ո-
րովհետեւ փութութիւնը և ողորդութիւնը
դիւաց գործն են. առաջի պարտիկ կը-

ձեռք տաանց Կոմիտեյ՝ մի լուսացին։ չնժրիք և աղուհար և Նապաստառեր՝ մի մեռցին։ Օձք և մազկղզի, գորտք և մրժմունք, և որ այլ ևս խառնափնդոր բազմաճճկը ևն, մի կայցեն։ այլ վաղ լեռով համարով ի մէջ բերցեն ըստ արքունի չափոյն՝ Եւ որ այլ ևս ինչ սպար իցեն,

բակի մերձեցնէ՝ կամ գաղտնէ՛լ՝ կրակը անարգել տւ պղծել։ Եւ Այս պատուէրս զժուարթն էր պահել տալ ի Հայտ։ վասն զի այն ատեն ալ ինչպէս ալ լի, ինչպէս և ուրիշ լեռնային և անփայտ տեղանք, քակոր կը վառէին գիւղացիք կերակրանին և փելու։ կամ աւանդաւ համար։

Լ. Գումեզ՝ արդի պարագ, զուսիզ յձմեռ. բայց աւելցայի և բանալի գրող մէջ Gomez ե կափա մէջ, և այդ նշանակութեամբ իմանալի է աստ։ Բարսիք մինչև յայսօր կոչու ջրվաթ կը գործածեն։ Ազանգու թիւնը կամ պղծ ծուծիւնը նախ պէտք է գոմիպաւ լուսնայ ապա ջրով։ Եթէ որքելու նիւթը կաշկալ կամ մեղապալ է, հարկ է երկոյս կոփու միջուա լուսնայ և աւազով շորքնել և յետոյ երկոյս ջուր արկանել։ Կաւ Հալ-Ալ-Հալ գլ. Բ. Գ.։ Պրահմանք ալ ներքին աղաւը մաքրելու համար կոփուը կինգ անասկ արտաւատու թիւնը կը գործածեն, որոց մին է մէջ։ Այդ սովորութիւնը մեղաւ է անշուշտ ալմպիսի կին ժամանակէ՛ յորում կոփու մէջը կիւտնութեանց մէջ հատիկ գեղ համարեալ էր։ Մինչև յայժմ յորպիւր մէջ անգամ գիւղացի բժիշկներ կոփութիւր և մէջ կը մատակարարեն կիւտն գոց Տեա Պ, Հուգի, Essa, 8, էջ 285)։ Գումեզը սակայն այն աղաւկութիւնը մաքրելու համար է, որ մարդու մարմինը, զգեստները և գործածած անօթնեքը կը պղծեն, զոր օրինակ մեռելաբեր կամ անաստեանութիւն։

2. Դեղբիւր և աղուհար և Նապաստակք և ուրիշ օղորակար կենդանիք Ուրգուս արարածքն են, Դեղբի՝ Գուզ - Loure,

և շորքոտանի շատակի՛ր՝ որ գետերու և լեռնաբերու եղերքն շրամուիք և այնքան կը ուրիշ լուսի՛ գորտ և գալի ջրաւին բազմաճճիք, որ երբեմն լեռնու մէջ կենդանի լիւրգուր՝ կը մաքրէ ըստբութիւն։ Եստ արագ և զիւրաժեանք կը լողայ։ Երբ ձուկ, խեցգետին, գորտ կամ ջրային մուկ և ասոնց նման անասուն չգտնէ ասեւելու համար, ջրային ծառերով և խոտերով կը հարակի։ Դեղբիւն արեմն մեն ծառայութիւն կը մատուցանէ բարի արարչութեան։

Ազուէն հաւանքն լաւ ճեղքն ըլլալուն համար բարի սեպուած էր։

Հապաստակն է գլուխ (Խա)՝ Էրէից և վայրի անասնոց, որպէս ջորենն՝ արմատեաց, արկուտի մին՝ ձիոց, այլ իմաստուն, կրօնազգեսց, շորիհապարտ և էջմարտաթառ է գլուխ նմանեացն և այն։ Տեա Մաշնոթարու ԽԱ՛։

Իսկ մուկն, մոզէզք, սէք, կրիւս, ձուկն, խեցգետին, գորտ և աստուարակ ամենայն կենդանիք որ գլուս պղծածեն, ինչպէս և այլ բազմաճճիք (խաւ-վարք)։ Արմենի կը պատկանին։ Ինչո՞ք մրթիւնն ալ այս վերջնոց կարգին էր, որովհետեւ ջորենի հատիկները կը վերցնէ։ Մկանց սխերիւմ լիւնամիւն կատուն ալ պիղծ էր, վասն որոյ մազկղանց տանց մէջ կատու լէր պահուէր։ Թէպէտ մրկաները ջարգելու համար ուրիշ ամենայն միջոց անպակաս կը գործածուէր։ Մեռելոց հոգւոց համար՝ մեծագումար վրահարմար կը գնէին այդ լաւ սեպուած կենդանիներէն ու կը ապանանէին։ Տեա ի վերայ էջ 115, 146։

3. Այդ սողունները և ուլ շորքոտան

կամ՝ զոհից կամ՝ սպանդից, ըստ տօնական կարգին՝ տարեւոր թուականին, և ըստ կապճաթի մոխրաւոր կարգին՝:

86. « Զայս ամենայն ուր տապաք, առ ժամանակ մի մինչև ի գրախ տարւոյ կատարեսցեն ամենեքեան. և զայն ամենայն առ յապտ պատրաստեսցեն »:

Կար կենդանիները ժողովել կուտային, որը թուով նամարով, ո՛րը ընդունակութեան չափով: Եւ որովհետեւ այդ չափերը (քիչէ) զանազան մեծութեամբ էին, քննչեաւ պարս (յամանեան Պետտէ) թեան մէջ, Եղիշէ կ'ըսէ՝ թէ ըստ արքունի չափոյն պիտի պահանջուէր. քննչէ և սորա ընդունակութիւնը. կարելի չեւողաւ մէկ ստապել. զոսցէ քիչ մը ըստ որի գրուած կ'ապիմն ըլլայ:

1. Եւ ուրիշ ինչ տպաք, այս է նա. ուսյաթիւնը և պարտականութիւնը ուր կային, կամ զոհք և սպանդք, իմա անարեւել կամ արեւմուտը զենմանք և պատարապք՝ անոնք ալ ըստ տօնական կարգին պիտի կատարուէին և ըստ տարեւոր թուականին, այս է ըստ արեւմտական չափոյն հաստատ ասորոյ: — Տօներուն գլխաւորներն էին վեց կամ արեւմտիկ, Աւեհուպի լեզուաւ Երայիս, որ է և տարեկան տոնք: Եւ իւրց զգոտա հիշող որը արին պարտէին պահել. ժամանակի շփութեան մը ի գերեւ կը հաներ թէ զհանգիսն և թէ զգոհ: Տոմարի խընդիր մը մեծ երկպասակութեան և ներառածայ պատահաւ եղան և չնգկատանի փարսիներուն մէջ. (տես շուկ' Essays.

57) Արմիզդ մէկ տարւան մէջ ի վեց տարւաւան տեղծեք էր զաշխարհ. առաջին կանանկարը՝ Մայտե-գարաւայա՝ յորում արար գերեզնիս, Արտիպահիշտ ամադ 15ին այս է տարւոյ 45րդ որը կ'հիշայ կամ լաւ հա 40էն 245, որովհետեւ կանանկարը՝ հինգ օր կը տեւեն, յորց վերջին օրն ամենէն մեծն է: Եր-

կորդ կանանկարը՝ Մայտե-գարա, տարւոյն 105րդ որը. Փայրի-հիշա՝ յիշատակ տեղծապարծութեան լուրց: Երբորդն՝ Շտերիկար ամադ 30րդ և տարւոյ 180րդ որը, ի յիշատակ արարչութեան երկրի: Զորբորդն՝ Այարբիմ 210րդ ամադ, ի յիշատակ արարչութեան բոսոց: Զինգերորդն՝ Մայտեարեա 220րդ ամադ, յորում տեղծան հաւք և անդաւայր: Վեցերորդն՝ Նամաքարմեայա, 365 ամադ տարւոյն ի յիշատակ տեղծման մարդոյ: Իսկ մոխրոյ զարով ամենայն տուն կապիւնով չափեալ քանակութիւն մը պարտական էր բերել. այդ կանոնը հաստատուէր էին մոգք, որպէս զի դիտանա՝ թէ Նայր հիշի կը կատարեն թէ ոչ կրօնական պարտականութիւններն: Պարտականան ալ կայր այդ սովորութիւնը: Ամեն գիւղի կամ աւանի մէջ յարկաւ ծածուկ կրակ մը պիտի ըլլայ, որ Ատեւան կը հոշի: Երբ խանանոցի մէջ կրակ մը երեք անգամ ծառալ, փարսիք զայն յԱտեւան կը տանին, նոյնպէս և տան մէջ գտնուած ուրիշ կրակները և մոխիրները յետ ետման ամադ: Դամանակն մը հաքը տրտերուն մէջ կը սփռեն ի պարտաւորութիւն հոգոյ: Բազանս լե-

զուա քարիզ, որդի պարսկերէն քոթիլ, որ անշուշտ մեր կապիւն է, և չափ ընդունակութեան արմատաց, շուրջ 30 լիտր. Journ. Asiat. 1865, էջ 296). Յուն. քովոս. Լատ. քապուս. (Ses Pahlavi-Pazand Glossary, և Johnssonի պարսկերէն բառարանը:

87. Իսկ զայս ամենայն հրաման պատուիրանաց առեալ մոգաց և մոգպետաց, զտիւ և զգիշեր փութային հասանել յաշխարհն Հայոց. և առ յոյժ խնդութեանն ոչ երբէք յազէին երկայնութեամբ ճանապարհին:

ԵՐՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԱԿ

ՎԱՍՆ ՄԻՍՏԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՍՈՒՐԲ ՈՒԹՏԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ՝

1. Թիւպէտս և ոչ իցեմք բաւական տակ դամենայն չարխն, որ անցք անցին անդէն ի կարաւանին ընդ դունդն Հայոց, սակայն և ոչ լռել կամխմբ ծածկելով

1. Սիստ եկեղեցւոյ ուխտ քանանայու-
րեան կամ ասկ ուխտ բաւելով կ'իմանայ
զեկեղեցականս, « Սուրբն Վեմեզ բա-
ղում ուխտիս ի տեղում անդ գիւղեքա-
ւ և ոչ թույլ եւս » Ե Գ. 12: — Աւետ
դալի ընդունա՛ւ հոշիւդ, բազանա՛ւ հոշիւդ,
պանդաւ երէն ուխդ և բան կամ խոսք
բաբին Արդ ինչ էր հայ եկեղեցւոյ դա-
սակարկութիւնը: Չարմանալի է յոյժ
այս գրութեանն մէջ տեսնուածը: Երբեք
կամ զիմանաւ անուր շիրտար Յովսէփայ:
Եկեղեցւոյ ասակաւին յիշակաւորաց
կը բազկանայ, և այդ տիտղոսդ ալ ոչ
բաւ ձեռնադրութեան է այլ ըստ պաշ-
տօնի: Յովսէփ՝ ընտրեալն Եկեղեցւոյ ի
կամ զիմանաւ թիւն, որ յերկրութեան
անմիջապէս բարձրացեր էր յամեն
սասորդայ և զոր Պարթիզ դասը շէր
ուղած հաստատել, ասկ եպիսկոպոս կը
յիշատակի, որդեալ Սուրբազ Եր աս-
կան խորհրդից արքային կարգած կո-
թմիքիցն էր, և այլ Գևորգ և զուրիք
դասաւոր և նահանգաց, յորոց և ու-
մանք հրէջք ևն ըստ ձեռնադրութեան:

Ըստ Երբեքայ՝ եպիսկոպոսութիւնը իշ-
խանութիւն մի է, զոր կընայ վարել ևս
սոսկական քանանայն եթէ արժանաւոր
և կարող դատուի այնմ: Այդ էր ար-
դարեւ ընդհանաւ Եկեղեցւոյ նին օրդո-
րութիւնը: Բայց այդ սակաւ տարեկան
ձեզ շատ աշակերտութիւններ կրած էր ի
Հայո Առաքելոցն ի վեր, ինչպէս և
յայլ Եկեղեցիս՝ արեւելեան կամ արեւմ-
տեան: Հին կարգաց նորէն դառնալ
պէտք եղաւ անշուշտ ապստամբութեան
ժամանակ, քանզի հաստատական գրու-
թեամբ միայն կընար միութիւնը պարա-
ւոր ըլլալ, և ամէն բանէ աւելի յա-
տաջագանութեան կամ արտադատու-
թեան վեճ և խնդիրներէ պարտ էր
զգոյշ կալ:

Եպիսկոպոսն եւրոք կու գայ քորե-
պիսկոպոսը, որ ինչպէս տեսանք երկու-
կոպոսին հրամանէն կախեալ տեսուչք
(inspecteurs էին: Այդպէս անհրաժեշտ
այս է ձեռնադրելն, կամ արժանաւորու-
ղայնքն ի քանանայից, որը կամ եպիս-
կոպոսական տիմոսն խորհրդականն

գովիշտո նեղութեանն . այլ ասացաւք փոքր ի շատէ, զի ձայնակիցք լիցաւք այնոցիկ, որք զառնապէս զմեզ՝ ողբայլին . զի և դու՞ իբրեւ լուիցես, աչ սակաւ արտասուս հեղուցուս ի վերայ ազգին թշուառութեանն :

2. Զի ահա անդէն ի մեծ բանակին Պարսից՝ յազդաց ազգաց, որք են հաւատացեալ ի սուրբ աւետարանն Քրիստոսի, իբրեւ տեսին զչար յանձնառութիւնն Հայոց, յոյժ հարսն ի միտս իւրեանց, և կործանեցան տնկան ի վերայ գիմաց իւրեանց՝ : Բաղումք ի նոցանէ թաղծեալք ի սուղ ծանրութեան, հարեալ յոգիս և զառնադեալ յարտասուս, և կին և յունգ իմանեցին զնախարարեանն, և յոյժ զսրովեցին զուխտ քահանայութեանն : Զգուէին զամենեւն և տեսին . « Զի՞ առնիցէք զսուրբ կտակարանսդ, և կամ՝ յո՞ տանիցէք զսուրբ տերունեան սեղանոյն . մնաւ նայցէք արդեօք զհոգեւոր օրհնութիւնսդ, և կամ՝ լուեալ զազարիցէք ի մարգարէական ձայնիցդ : Կափուցէք զաչս

էին, և կամ նախարարական տանց մէջ աւագ քահանայ : Յետ նոցա՝ քահանայր . յետոյ ապա՝ սարկաւագունք . մենակեացք :

Կանանց մէջ ալ կային հաւատաւորք (Religieuses) . որք բնակէին ի կուստ . նոցա : Սկզպն կրօնական գործունէալ . թիւնք սեփականութիւն մի չէ վերայ դրեալ զսուրհ և աչ իսկ առհասարակ արանց . ամուսնացեալ կանայք ևս կը մասնակցին աչ միայն յայտնի կամ լռելիս չաւանութեամբ այլ և արգելամբք՝ զինուք և ստղաւարագը, սուր ընդ մէջ և վառն ի ձեռին :

1. Եղիշէ նախարարաց հետ Պարսկաստան զանուէր էր, անոնց արեգաւ կան պաշտօն մասուցած աստեղը : Հայ քահանայք ալ կային, որ հասանք կամ մասնակցեր էին ուրդ ուրացութեան, ինչպէս որ ընթերցողը պիտի տեսնէ սաորեւ . թէպէտ շատ չանցաւ՝ անջատեցան սոքա ի նախարարացն : Սկզպն եթէ տանտեւեւոր զլիստ սրերը, ինչպէս և սոցա աւելի մահրիմ և զոգ և կնիցեաց . կանք, սրուեր էին մերձիլ անմիջապէս

զկրօնապաշտութիւն, երբ ի Հայաստան զառնային, այդ զազանի մտածութիւն . նին չէին կրնար ամենուն ևադարձել . ս . բովհեաւ բազմութեան մէջէն մէկը կրք . նոր մատնել զիբեք և աւելի մեծ վը . տանգաց նշմարկել . ս . սոր շատերը ան . շուրտ առանց թաքուն խորհրդոյ զխա . սորաց հետեւելով կամ թաղաւորին ստա . կութեանէն վախճալով սուրացիք էին ըզ . քրիստոնէութիւն :

2. Այս է Գուրիթ Երեցի Մարիկոնեան, որում ուղղեալ է գիրքս :

3. Զափե դուրս տիրութեան տունն՝ երեւի վրայ ինչալ կամ զլուիւր գետին զարեւել տես Ս . Գ 31) և կամ զմա . կատ հարկանել և զօթիս պատուել (տես Ս . Գ 61), հինաւորց ունակութիւն մի է . զոր Սուրբ Գրոց մէջ ալ ստեղծը տեսնենք : Զեմ՝ կարեւր թէ ասա սոսկ փոխառութիւն մը ըրած ըլլալ Եղիշէ Մատուանուշէն, որով իւր միւրքը և զքու թիւնը տողորուած են, այլ իրական նկարագիր, արեւելից կամար ըստած է թէ անփոփոխ կը մնայ :

յրնխերցումոց, և խցէք զականջս ի բերց. միմէ
զմտացոյ անմտացութիւն ոչ յիշիցէք. զինչ առնիցէք
զպատուիրեարն ի Տեառնէ. Որ աւրացի զիս առաջի
մարդեան, յորատու եղէց և ես տոտջի հօր խմյ, որ յեր-
կինս է, և հրեշտակաց սրբոց:

3. « Վարդապետք էիր առաքելական քարոզութեանցն,
արդ աշակերտք՝ լինիցիք մնար խորհութեանն: Ուսու-
ցիչք էիք ճշմարտութեանն, արդ ուսուցանէք զպատիր
խորհութիւն մոզաց: Վարդք էիր արարչական զօրու-
թեանցն, արդ զտարերս տառաածս խառնովանիք: Յան-
դիմանիչք էիք ստութեան, արդ և քան զսուսն ստազոյնք
լինիցիք: Ի հօր և ի հօգի՝ էիք մկրտեալք, արդ ի մե-
խիր և յաճիւն թաթախիցիք. կենդանի Մարմնով և ան-
մահ Արեամբ էիք սնեալ, արդ ի ճենճեր զոհից և ի շա-
րաս աղանդիս մրճտիցիք: Տաճար էիք Հոգւոյն սրբոյ,
արդ զահարան գիւաց լինիցիք. քրիստոսազգեսայք էիք
ի մանկութեանէ, արդ մերկացեալք ի փառացն զիւարար
արեգական կարաւիցէք՝. ժառանգ էիք արքայութեանն,
արդ անձամբ զանձինս արկէք ի ժառանգ զհհնին: Նոցա
է սպառնացեալ հօրն անշէջ, ընդէր դուք ընդ նոսա
այրեցեալ տոգորեցայք. նոցա պարարի որդն անմահ, իսկ
արդ դուք պարարիցէք զմարմինս ձեր նմա ի կերակուր.
Խաւարն արաւրին՝ նոցա թանձրացեալ պահի, դուք
լուսազգեսայք ընդէր յուղարկեցայք ընդ նոսա ի նոյն
խաւար: Նոքա ի վայնջուց հետէ էին իսկ կուրացեալք,
դուք զինի կուրացն կուրացարաք. նոցա էր վարեալ
զխորխորատն, դուք ընդէր լցէք յառաջագոյն: Նոր ու-

1. Բաղանտ՝ աղանդաւ, մինչ արդի
պարսկերէն՝ շակրա:

2. « Եւ մկրտեմ զանգ ջրով, ասէր
Յովնանէս Մկրտիչ, բայց որ զկնի իմ
զայ նա մկրտեաց զանգ Հոգւով սրբով
և ջրով:

3. Մինչև ցայժմ զանկան արարու-
ղութիւնքն Նուագարանոք կը կատարուին
ի Նարսիս: Հին ժամանակաց մէջ Միւհր
առաւօծոյ տանին օրը թագաւորն ին-
քինն կը կարասէր. Տես էջ 136-137:

4. Սուրբ Գրոց բարատրութիւն մի է
ինչպէս և Աւետգլխի. սրբնեան Պար-
սիկք զգմախ յերկնից և յերկրէ դուրս
և մեկուսի կը համարէին: — Պաւստա-
նիշի զմտաց նկարագրութեան մէջ կը
զաննենք՝ « Խաւար որ ձեռք կը բանուի
և « ժանտաւետ որ զանգով կը կրա-
րուի »: (Pahlavi texts, էջ 114) որ-
պէս և յառաւանդաւորն զիրս՝ « Խաւար
չաշտիւնի »:

առնիցիր դրազմութիւն անուանա տառաւածոցն նոցա, այն՝ որ չիք տրեք ի միջի ե ոչ մի: Թեկեցեալք ի ծանր բեռանց՝ անձին անձամբ տակք զբեռն ծանրութեան. աղատեալք ի մանկութենէ՝ չարաչար մտէք յանաղատելի ծառայութիւնն:

4. « Եթէ գիտէիք ե երեւէր ձեզ յոյանի, սուղ առին երկինք ի վերայ ձեր, ե թաղծեցաւ երկիրս ի ներքոյ ռաից ձերոց: Հրեշտակք ի վերտառ կն ձեզ բարեկացեալք, ե ի յերկրէս մարտիրոսքն են ձեզ ցառուցեալք: Ողորմիմ՝ ողորմիմ՝ սիրելեաց ձերոց, ե բազում՝ անդամ՝ ողորմիմ՝ անձանց ձերոց: Զի թէ մարդոց փրկեալ էր զձեզ ի ծառայութենէ, ե դուք անձամբ զանձինս ողորմ՝ ի ծառայութիւն՝ արկանելք, ի մեծ բարեկութիւն բոլր. դէիք զտաճին աւրն ձեր: Խոկ արդ զիւն առնիցէք զառտաւածառառ հրամանն. Էս եմ՝ Աստուած, ե չիք ողբք բայց յինէն, ե ոչ գկնի իմ՝ այլ ըբ լիցի Աստուած. Աստուած նախանձա եմ՝ ես, հառուցանեմ՝ զմեզս հարց յորդիս, մինչև յեօթն դար: Իսկ եթէ որդիքն արդարք վառն հարցն մեզաց բնդ ունին զառաակումն, յորժամ՝ ինքեանք որդիքն իսկ մեղիցեն, ոչ ահա միանդամայն զանձանց ե զհարցն սոյցեն ի միասին:

5. « Դուք էիք մեր տմուր պարիտոյ ապատառնի. յորժամ՝ տառի փռանց հառանէր, առ ձեզ յանդարր երանէաք. արդ մեծ տմուրք այդ հիմն ի վեր տապալեցաւ: Դուք էիք մեր պարծանս առ թշնամիան ճամբառութեան, արդ դուք էք մեր նախառիւնք առ նոյն թշնամիս: Յայրմ՝ վառն ձերոց ճամբիւ հառառայն ե ի մեզ փաքր ի շատէ խնայէին. ե արդ ի պատճառս ձեր ե զմեզ անպարմ՝ դատին: Ոչ միայն զանձանց դատառառն՝ տալոց էք առաջի ահեղ առնին Աստուծոյ, այլ ե բազմաց ամենեկուն՝ որ ի ձեր պատճառս ե գնտաւ ես չարչարեցեն »:

6. Զայս ե առտել յան զոյն խօսեցան բնդ մեծա. մեծա առադանայն, ե յաւելին ցառ ի վերայ ցառոց: Յայանել ե ցոյցանել նոցա զխորհուրդն ոչ կամէին, յսել ե չառնել պատառխանի տնհնար էր. հեղձամիձուկ եղեալ

1. Կրօնայութիւն՝ արկութիւն. գե.
բութիւն. esclavage.

2. Բազանք՝ տառապանք:

մեծապէս յարտասուս հարկանէին: Ընդ նոսին գառնա-
ցեալ յողջ և տեսողք յանմխիթար սուր լինէին ամե-
նեքեան:

7. Յայնմ՝ ժամանակի քահանայքն՝ որ էին անդէն ի
զօրուն, առ չժուծալ սրտիցն բարեկամեան քահեալ օրո-
շեցան ի նախարարացն և յամենայն բաղմութենէն. և
զմի ոմն՝ զԵսայան ձիով առարեցին փութապէս յաշ-
խարհն Հայոց: Պոյժ ի բերան տաեալ և զօձիս պատա-
ռեալ¹, հասեալ ի ժողովս եպիսկոպոսացն, մեծապէս յար-
տասուս հարեալ կայր և պատմէր զամենայն անցո չարչա-
րանացն. այլ ոչ յայտնէր նոցա զժամկութիւն խորհրդոցն:

8. Յայնմ՝ ժամանակի սփռեցան եպիսկոպոսքն յիւրա-
քանչիւր իշխանութիւնս, և առարեցին գրարեպիսկոպոսս
ի դեօղս և յազարակս և ի բաղամ՝ ամուրս լեռնային
դաւառացն: Գրդեցին ժողովեցին պաղմութիւն արանց
և կանանց, շինականաց և աղատաց, գրահանայից և զմե-
նակեցոյց. խրատ եղին, սնդեցին և սրտքին զամենե-
սեան զինուորս Գրիստոսի:

9. Եւ յառաջին բան խորհրդին այս հաստատեցաւ.
Ձեռն եզրօր հորապոսի ի մերձաւոր իւր լիցի՝ որ ան-
ցեալ իցէ ըստ ուխտ պատուիրանին Աստուծոյ, և մի
խնայեացէ հայր յորդի, և մի ակն առնուցու որդի հօր
պատուոյն: Կին կռուեացի ընդ առն ամուսնոյ, և ծառայ
դարձցի ընդ զէմ՝ տեսան իւրոյ: Յրէնք ստատաւածային
կացցեն թաղաւոր ի վերայ ամենայնի, և ի նմին օրինաց
ընկալցին յանցաւորք զպատիժս գատապարտութեան:

10. Իւ իբրեւ այս այսպէս հաստատեցաւ կազմեցաւ,
երեւեցան ամենեքեան զինեալք և սպաւաւորտեալք, սուր
ընդ մէջ և վահան ի ձեռին՝ ոչ միայն արանց քաջաց,
այլ և կանանց առնականանց:

11. Իսկ գունդն Հայոց ամենայն օգնականօքն հան-
դերձ և մողայն բաղմութեամբ յամսեանն չորրորդի²

1. Այս պատգամաւորս ասորի քա-
հանայ մի էր որ իրկուեցաւ ի Հայս
նախարարաց ուրաջութիւնը իմացնելու
համար:

2. Ահա գարնեալ մեր եախահարց
սովորութեանց նկարագիր մը:

3. Այս է Պարսից արեղանային Դիր
ամիսն որ ըստ Պունտախիշի էջ օկտեր
Ամառնային արեւադարձէն տասն օր յա-
ռաջ: անս գլ. Իկ. 3, այս է Յունիս-
Յուլիոս 449:

449
Յուսիս

եկին հասին յաշխարհն Հայոց, ի գիւղաքաղաք մի մեծ՝ օրում՝ անուն էր Անգղ՝: Բանակեցան, բոլորեցան, զեւտեղեցան, և յամենայն կողմանց անգր ժողովեցան, և էին անթիւ բազմութիւն:

12. Եւ եղև յետ ասորց քսան և հնգից, մողաբան ինքնին մոգօրն հանդերձ հասանէր մեծաւ զօրութեամբ՝ քակել զգրունս եկեղեցւոյն յաւուր միաշարաթուն. բղփորձ առնուլ կոմէր զառաջարկութեան գործոյն: Իսկ ասորն Ղեւոնդ երէց միաբանութեամբ առաջին խորհրդաւորեցաքն՝ և բազում տխտիս ի տեղւոյ մնդ. սրտորաստական զխաւցաւ, ոչ ետ լծայլ: Թէպէտ և ոչ էր տեղեկազոյն մոռացն ամենեցուն նախարարացն, և ոչ զօրութեան տժոյ մողաբանին, ոչ ինչ եկաց ձնաց ամենայն եպիսկոպոսացն, և ոչ առ սակաւ մի համբեր անորէն իշխանին լծոյացոյցանել. այլ բազում տմբոխ ազադակի գօրացն և մողացն հասուցանէր: Քանզի վերջս ի ձեռն առեալ՝ զկառտփունս մողացն և մողաբանին՝ ջարդեցին. փախտառկան յիւրաքանչիւր վանս արկանէին, և ինքեանք զարչառնն բարձրացուցեալ յեկեղեցւոյն՝ զտերաւոսկան կանոնն կատարէին, մինչև ի նոյն միաշարաթին անդաւար լինելով:

1. Ի հարուստին ծայր վիճակին Առտառնայ, յաշխարհն իտալ զեռայ որ լծաթի ի ծափն վանայ, 449 Անգղ գիւղ և վանք, յեկեղեցւոյն ի վիճէ միայ օծելու ի Ս. Թադէ, որպէս աւանդենն, քսան իւղ որպէս քիտն կալակեալ (Տեղագիր Հայոց Մեծաց 91): Եւ թանառսն տեւ բազկացեալ հայու գիւղ: Բայց տոբկայ չէ իշխանայ յիշածը: Ըստ փարպեցւոյ՝ Անգղ ամուր յերջ մի է (էջ 174) ի յազկոտան գաւառին Բազրեանցայ, և այս հանապարհաւ կու, գոյնն Նախարարք և ժողք ի Հայաստան: Պրակայիտ ալ կը յիշէ զաւանդ զոր կուէ Անկլ, որ յայժ ամառայելի կիրճերու մէջ գիւղք ունէր և 120 տաւարիզօր հեռի էր ի Դաւնայ: Եւ կեալ հասանէր ի գետն Արածանի, որ հոսի ի

ծողկաւետ լեռանցն Անգղայ գաւառին յակունքն Եփրատայ անդէպ լեռինն Արարատայ: Պատմ. Արեւոտեցրի. 89. — Ասպարէզդ քամ Stadium է 125 քայլ երկրաչափական քամ 181 մէր. արդ 120 ասպարէզ՝ 22 յիշմէր են. մինչ Դաւնէ ի Բազրեանց առ նըւազն 50 յիշմէր ըլլալու է:

2. Նախարարք, 700 ժողք և բազում սլրուձի ժամացիր եղեն յԱնգղ, ուր և ժողովեցան:

3. Առաջին խորհրդակիցներն՝ այս է այն եկեղեցականքն, որք խումբ խումբ սիրեցան ի գաւառս և ի գետոս և ի լեռնային գաւառս՝ ծողովուրդը զրդելու համար:

4. Անգղեանք վերադարձեցաւ, բայց չմեռաւ:

13. Եւ յետ այս տաղնապի խափախեանն՝ յամենայն կողմանց յաշխարհէն Հայոց բազմութիւն տրանց և կանանց ի տեղին հասանէին: Եւ անդ էր տեսանել զմեծ աղէտ տարակուսին. ամանք զգերաբարձորն իբր յազրերականց հոռիին յաշաց խրեանց. այլքն բարձրաճիշ աղաղակաւ՝ իբր այն թէ զերկինս զոգոցուցանէին. իսկ կէսքն խիզախելով և ի զէնս բնթանալով՝ զմեռն յան զկեանս ընտրէին: Իսկ ամանք ի սուրբ ուխտէ, եկեղեցւոյն՝ զտեսարանն ի ձեռն տեսալ, ողօթիւրսս Սոսուած կարդային, և այլք ըղձանային զպատառումն երկրին, զի անձանց լիցի զերեզման: Եւ այսպէս շատոյ տաղնապի ի վերայ մեղաւորին հասուցանէին: Բազում տնգամ՝ աղաւէր զօղնականսն իւր, զի ի մահուանէ կտրապէն զնա ապրեցուցանել, և ողջանգամ՝ տնգէն յարարենիս հասուցանել:

14. Ոչ ժամն զործոյն յոր եկեալն էր՝ տօնալէր զնոսա և տաւր, թող զրեմ՝ և զուցանեմ՝ մեծ թողաւորին, զի ի բաց թողացուցանէ զայսպիսի իրաց առաջարկութիւն. զի եթէ ինքեանք աստուածքն եկեղեցին յօղնութիւն, չէ հնար օրինացս մեղութեան ի Հայս առնուլ զհաստատութիւն, որպէս զվորձ առի միաբանութեան ուխտին եկեղեցւոյ: Զի թէ էին զօրք աշխարհիս մեղք՝, ոչ ինչ խնայէին սոքա ի նոսա սատակմամբ՝ ոչ միայն զարատքինն, այլ և յեղբարս և յորդիս և յառն. նայն մերձաւորս իւրեանց, նա և ոչ յանձինս իւրեանց: Մարդքս որ ոչ ի կապանաց զանդիտեն, և ոչ ի տանջանաց երկնչին, և ոչ ի ստացուածոց պատկաթին, և որ յետին չարն է յոն զամենայն չարիս, մեռն յոն զկեանս ընտրեն, ալ է որ կարէ նոցա զխմովաց լինել:

1 Մոգ. Ա. եղայն ի զուտ՝ մահուտ կամ՝ մաղաւտ. Բենեաղբոց մէջ՝ մահուտ յուն՝ մաղաւտ, լու. մահուտ. աւրար. մահուտ. միջնաղարեան պարսկ. մուգ, մեզ. մուգ, արոյ յաղնակին մուղան կամ՝ մուղան:

Մահաւաւ, մաղ. արպէս և հայերէն « մեղ » երկու նշանակութիւն ունի, ա

Ձմաղ. եղիշ(ի

բանաւոյ, վարդապետ զրազուշտակաւ ի հեռեւոյ մոգական կարգաց և օրինաց ալ ի բերորոց իմաստով իմանալու է աստանոր արպէս և ի 14 սուտրէ՝ « մոգն և զանգիւն և հրեայն և քրիստոնէայն » և Բ. Թ 112 « քրիստոնէայէր յատալ և Բազկերտ քունի մոգ արար »:

15. « Ի լուեալ իսկ իմ՝ էր ի նախնեաց մերոց, եթէ յաւուրս Շատկոյ՝ արքայից արքայի, իբրեւ սկսաւ ուսումնոյ այդ ածել և բաղմանալ և ընդ զամենայն երկիրն Պարսից, և ես անդր յարեալս հասանել, իսկ որ վարդապետն էին օրինացն մերոց՝ յորդորեցին զթագաւորն, զի մի բնաւ ամենինն բարձրին օրէնք մտնովմեան յաշխարհէն, ետ հրամանս ստափել, զի լուեալ զաղարեացի յրխաւման թիւնն։ Էւ որչափ նա կամեցաւ արգելալ, ես յանդիս ածեցին և բաղմանալ, և հասին մինչև յաշխարհն Գուշանաց, և անոք ի հարաւակողմն՝ մինչև ի Հնդկիս՝ տարածեցաւ։

16. « Էւ այնպէս աներկիւղ և համարձակք էին յաշխարհին Պարսից, մինչև յամենայն յազաւս աշխարհին եկեղեցի շինեցին, որ զանցուցանէր պայծառութեամբ զթագաւորաւորնակ արքունեօրն։ Շինեին և վկայարանս իմն անուանեալս, և զայն զարդ եկեղեցեաց զարդարեին, և յամենայն տեղիս՝ յազատս և յանապատս միայնանայս

1. Կրօնք զարուն սկիզբէն ի վեր, կրօնական մեծ շարժում մի կը գործէր զարեմտաս Սոբիւլ. կոսց պաշտամունքը ամեն կողմանէ զօրաւոր հարուածներ ընդունելով կը բալլարէր. մոզովրդոց միասքը տաւրի բանաւոր և զոհաբոցիչ հաւատք մը կը փնտռէր։ Այս ընդհանուր պէտքը քաշեր էր գոյթադաշտականութիւնն որ հինգ հարիւր տարւոյ շափ առնարկանաց և մեծացութեան ենթարկուելէ ետքը, Սասանեանց զանգնուելովը կը վերածարգէր, աւարդէ դառնալով իմաստք կը յառաջանայր. զՔրիստոնէութիւնն որ հզօրացէս կը տիրաւորայր ի Հայս և կը արժանաւորանէր ի Ռաբիւտատուն, ի Ռափաբիւս և մինչև Ծնդիկս. զՀրեութիւնն որ ի քաղմաց հետէ հաւատաւաւ էր ի Միջագետս և ինքեան կեդրոնատեղի ընտրեր էր զԲաբելոն։ Հրեութիւնն անգամ որ ընդհանրապէս պնդան անշարժ և անփոփոխ է, այն տառնեցը կարծեալ թէ նոր կեանք մը և նոր ձև մը կ'աշխատէր տանելու, այն զարթոյց մէջ, որ կը շարադրուէր մեծահասոր և տարօրինակ հաւաքածոյն,

որ Ռաբիւլական քաջաստ կը կոչուի։ Այդ երկց կրօնից իրարու շփման և ընդգիւմակցութեան միջոցին՝ Մանի կամ Մանիէս անուն մէկ կը յանգգնէր ստացալ իւրաքանչիւրէն, ինչպէս և ի Պոտոլոմէոս թէ մէկ մէկ բան տանելով նոր կրօն կամ ողանդ մը ձեռացնելու և կերպով մը զասանք իրարու համաձայնեցնելու և անհամար հետեւողներ կը դառնէր։ Տեա Սոբիւլանքի պատմ. Սասանեանց և Միւլմանի Պատմ. Հրեից։ Սակայն մոզովիւսին անարկան թագաւորը իսպառն հրկորդ իրկանակեաց կշռաւան է, որ յրիստոնէից զէմ իւրաւ հալածանա յաբուցեր աւելցնեցինքը փակել տուեր էր։

2. Քրիստոնէութեան մինչև Ծնդիկս տարածուելուն վրայոր տեա Bohlen, das Alte Indien. հաստ Եւ 369- զոր ի վերջութիւն կը հոչէ Ռափիւսը իւր Սասանեանց պատմութեան մէջ, էջ 95։

3. Կերեւի թէ այդ առաջին զարուր մէջ քրիստոնէութիւնը մոզովրդեան հաբուտ և բարեկեցիկ մասին մէջ ալ մեծ ընդունելութիւն գտան էր յարեալս, մինչ ներհանը եղան էր յարեմտաս։

շինէին: Եւ իբրեւ ոչ ինչ երեւի յայտնի՝ օգնութիւն ունեւր, աճելով աճէին և բազմանալով բազմանային, և մտքմտուոր մեծութեամբ մեծանային: Զպատճառս հարստութեան մէք ինչ ոչ գիտէար. բայց սյուստի ինչ ճրչմտութիւն խնայար, զի տիեզերք տմենայն զկնի ուսմանց նոցա գնային:

17. « Թէպէտ էտրկ ի նոսա թագաւորն զձեռն իւր խառութեամբ, և զբազումն կարաւ և չարչարեաց ի նոցանէ, և զիս բազումն մահաւամբ ստատկեաց, դառնացաւ և ձանձրացաւ յանձն իւր, և գնտա ոչ կարաց նուարկցուցանել ի բազմութենէն: Պարձեալ թէպէտ փաւկեաց և կնքեաց զգրտնա եկեղեցեացն բնդ ամենայն աշխարհն Պարսից, նորա զամենայն տուն եկեղեցի արաւրին. և յամենայն տեղս՝ զիւրեանց օրէնն կառարէին: Եւ զանձինս իւրապանչիւր փկայարանա համարէին, և բաւոյցն զշինուածս մարդկեղէնս քան զհոյեղէնս՝ հաշուէին: Սուրբ տարնոցայն բիւնցան, և նոցա պարանայլն ոչ ձանձրացան. աւարտաւք ստացուածոց նոցա աշխատեցան, և տարն օր քան զօր աճեցեալ բազմացաւ: Սրտմեալ էր թագաւորն, և յոյժ գառնացեալ զահիճք բարկութեանն. իսկ նորա արթնիւր և զուարթունք, և խնդսկից բնդ ունէին զամենայն հարուածս տանջանայն, և սիրով տանէին զամենայն յախտակութիւն բնչից իւրեանց »:

1. Հորդա՝ Աւեղայի լեզուա՝ յայտնադիմ՝ յայտնաւան:

2. Այս բառս կը յուղանէ թէ շինութեան մէջ քարի գործածութիւնը առնաստակ սակաւ էր. ներկայ աւերակներէ ալ կ'երևի թէ աղիւսը շատ առիթ ստորոտկան էր: Սիւրիւնան վարդապետը կը պատմէր մեզ թէ Պարսկաստանի հիւսիսակողմը շատ տեղ կ'աւելնէ և բըշուակիչ հողը կը լեցնեն անասկի ձեւով կաղապարի մը մէջ՝ մեծիւ, որոյ վերի և վտրի գլխի բաց է. և քիչ մը ջուր թափելէ ետքը կոխելով կը պնդացնեն. յետոյ կաղապարը փերտին կը դարձան ծախ: Այս արհեստական զանգուածն

բով կը շինեն գրեականքն իւրեանց, որք շատ գիւրութեամբ կը բաժրանան և բաւական ալ ամբուլթիւն կ'ունենան: Այն եղանակաւ շինուած են լէրեանայ և լեթիածնայ պարիսպները և Վանայ տները: Հարսէնի և Ֆրանսիոյ վկայութիւնքն ալ կը հաստատեն մեր հանգուցեալ ուղեորին և հասցենին տուած տեղեկութիւնները: Արեւոյս ալ կը հետեւի թէ նոյն իսկ առիթ հնարցին ժամանակաց մէջ, բնականօրէն ընդհանրապէս աղիւս և կամ յարեալ թրծած հողով շինեալ էին: Տես շարլէրի Աւետարան. հատ. Ե. էջ 165:

3. Պունտակի մէջ Պապիկան Այս

հրեայն և քրիստոնեայն, և որ այլ բաղաժ' կեպոր' են ի կողմանու կողմանու աշխարհին Պարտից: Իս տպա տո. եր. կերն զխաղաղութիւն հաստատութեամբ, և լռեալ գա.

Թե. պէտք անգիկ' առհասարակ և հերձու. ծող > ալ կը նշանակէ. բոլոր ի մասնա. ւորի և ույս իմաստովս գործածած և լշդիչէ: և անուէն ազանդաւորացն որք յարեմանեայց Մանիքեցիք կոչեցան յա. նուն ազանդապետին Մանեայ. Տեա ի զերդ 15 ծն 1 և յԷ 146-147: Մանի' Ա. Եղայի ալմ' կորուսեալ Չանտ մը կամ մեկնութիւն մը հինն առնելով, կամ Չարդաշտայ գրող' ուղղափառ Մաղ. դեղանց կողմանէ հերետիկոսական հա. մարեալ մեկնութիւն մի տալով, երկու արմատ կը բարդէր' բարեւոյ և շարի, ինքնակոտ, հաւատարմութիւն և յուսեանա. կան մինչ մնալն պնտա յոյս լծեամբ և ծնողեամբ ի Չորտ անալ անեալ առնին, և զմին յաւիտենական և զմիւր ժա. մանականութիւն անաշէին: Մանի առաւ ի գրադաշտականութենէ զերկարմատեան վարդապետութիւնը, ի պաշտօնականութե. նէ զողբփոխութիւն, ի լծաւորեալ զիւ. պաշտօնականութիւն Cabalisme և ի Վերիտետի Ա. ետարանէ զլիբրորդութեան խորուրդը: Վերիտետ Միւր առաւումն էր և բնական յարեղակ: Իսկ ինքզինքին համար կ'ըսէր լծէ Միւր լծարիչն էր գոր խոստացաւ Բիսուա իրկել առ ի ցու. ջանել մարդոյ զհամապարհ հշմարտու. լծեան, և լծէ և լիբրանկը > զոր շարա. գրեք էր և իւր ձեռամբ պատկերսք և նկարիչք գաղաւթք էր, քանզի քաջ պատկերանաւ ալ էր, Ա. ետարանին ահա պիտի մնայր: Չանդիկք չէին ընդունէր մեռելոց կամ մարմնոյ յարու. լծիւնք, որ Չարդաշտայ հիմնական վարդապետութիւններէն էր Եղիեկ 250: Ի մասին բարոյց առնի խառնակացք էին և պիղի կը համարէին զամբանութիւն. մինչ մոգը' զեղիք և անձնազիւրք: Իրա.

բու կարգէ դուրս առնելութիւն առնէին: Մոգք առնի բաղմալծի. էին յԱրե. մասա Տերութեան ի Մարատան և ի Պարոս. իսկ Չանդիկքն յԱրեւել' ի Բաւոթիա (Եղիեկ 116-117 և 287): Բաւաթիա ալ երբ Մանեայ անունը կու. տայ, Մանի Չանդիկ կը կուէ զնա Տեա և Բաղմալծայ 1892 Օգոստ. Սեպտ. չուէ:

1. Եղիեկ կը գործածէ զբաղ իբրեւ կրօն, դէն, երբեմն ալ մի և նոյն քեմի իբրեւ զանազան վարդապետութիւնք. որ. պէտ մեզնից յԱրարացիա, որ ալ կըր. կին իմաստոյ տնի: Իս պարսկերէն քիւ կամ քաջ (Ա. եղայի մէջ' տրտի) բառը չկրնար ըլլալ, վասն զի նոյնը ունիմք հայերէն' քիւչ. և ոչ մարմն է շփմնէ լծիկ հալդի արդ լծորդն է և յարո > և Եղիեկ > և Բաղմալծ գորդ լիւտակ բառն, Ա. եղայի մէջ Սէտի կամ Սէտաւ: զոր Պ. Ա. եր. կը լծարդմանէ վարդա. պետութիւն. և և չալիւն' տալ ճաշա. կել, յայտնէ, վարդապետէ: Ի իրաւ. ձեյն շատ պարզեցէն բառից մէջ կը փոխուի ի ճ կամ ի չ: Որոշք են սակաւն ալդ ուրիշ բաղաժ' կերպն որք զտաննին ի կողմանս կողմանս Պարտից: Յայու. ջանէ էր անշուշտ Մարկիտի ազանդը, զոր հերքելու համար Եղիեկ յատուկ գիրք մը գրած է: Այդ ազանդից Պարոս. կատանի մէջ ծաւալած լինէն ալիւն ուրիշ ազգի բնէր: Ծանոթ է. բալց տա. բաղաժ չկալ լծէ Եղիեկ ալդպիսի երկա. տրտութեան մը հարկ չէր տեանք և լծէ ի հիմնարկող գարու տալտին կարեա. թու լծիւն չաւնեալ: Բաղմալծի. հետեոյ. նէր ալ աննեալու էին Պարսմանութիւնը և Պարսմանայութիւնը մանաւանդ պետութեան արեւելեան առհմանաք վրայ:

դարեցին ամենայն խռովութիւնք յուզմանց: Վանդի բնդ-
մերոյ աշխարհին շարժմանն՝ և արեմուտք ևս՝ մեծապէս
շարժեցան, և ամենայն Տաճկաստան ընդ Նոսին խռ-
վեցան:

19. «Չայն ահա ի բերդ դիտեմք. բայց այս որ ևս
ինձէն աչօք տեսի, թուի ինձ՝ թէ մեծագոյն ևս լինի
քան զառաջինն: Արդ զու որ մարդպանդ՝ ևս աշխար-
հիս, պարս է քեզ հոյ յանձին ունել. դրել և ցուցանել
յարբուռնիս զմիաբանութիւն բոնութեանս, որպէս աներ-
կիւղութեամբ առ ոչինչ համարեցան զհրամանս արքունի:
Եթէ չէր մեր աճապարեալ և ի փախուտ դարձեալ,
միտմ' ի մէջն ոչ տային ապրել: Եւ եթէ անգին մար-
դիկ այդպէս բռնացան, եթէ յանկարծ զինուորս ևս բնդ
ինքիանս միարանեցուցանեն, ո՞ կարիցէ կալ առաջի զո-
յա յանգուզն յարձակմանդ:

20. «Ես ահա անտեղեակ եի անքակ ոխտի եկեղե-
ցայց ի միմեանց. զի այլ է՝ զոր լսէ մարդ, և այլ է՝
զոր տեսանէ հաստատուն իւրովք աչօք: Գու որ ի ման-
կութենէ յայդմ՝ օրէնս սնեալ էիր, և ճշմարտեալ զի-
տէիր զօնդութիւնդ մարդկանդ, եթէ առանց բազում
արին հեղրոյ զպառ մեզ ոչ տան ձեռն արկանել յեկե-
ղեցիսդ, ընդէր ոչ զայց ամենայն հաստատեալ յանդի-
ման չարացիւր ցլծալաւորն: Վանդի ամենայն նախարա-
րացն աւագ զու էիր, և զբոլոր աշխարհս քեզ յանձն
արարեալ էր մարդպանութեամբ. ընդէր ոչ մեծապէս

1. Կոստանդիանոս ինքզինքն համբէն
քրիստոնէից պաշտպան կը հռչակէր:
Եւյսեի տուած խրատուցը ապարդիւն
ճաշը և Պարսից պետութեան մէջ փրկու-
տանէից գեմ հասարակած անցման թիւն.
Ներք աշխարհ յուզումն պատճառած բլ-
լուռն էին ի Բիւզանդիոն, որ Շապուհ
երկրորդ Կոստանդիանոսի աւելի ազգե-
ցիկ եղանակաւ միջամեւելա վախէն, պա-
տերազմի պատրաստուելու հարկը տե-
տաւ: Ընտելան էր որ Տաճկաստանն ալ՝
այս է Միջագետաց Սքաբաղիք, որոց
մէջ ալ քրիստոնէութիւնը բաւական ըն-
դունելութիւն գտած էր, և որը անշուշտ

Շապուհ խիստ կատաղարութենէն տըժ-
գո՛ւ էին, հանդարտ չկենային՝ Հոգւ-
մայեցոց և Պարսից մէջ գժուութիւն
ծագած տեսնել:

2. Վասակայ ուղղեալ են ուր խոս-
քերդ: Մոզպեալը ի սկզբան կ'ուզէ որ
վասակ գրէ առ արքունիս եղելութիւնը
և զարծող գժուարութիւնը: Մարդպանին
վկայութեանը վրայ ալ՝ Պառն շէր կըր-
նար իրաց անյախոյ ելքը: Մոզպեալին
տնիւնէմութեանը կամ անկարողութեա-
նը վերագրելու փայց երբ վասակ յանձն
չտանաւ, ինքը կը ստիպուի անձամբ
գրելու:

Հոգ տարաւ յոնձն քու Զի յայլ ժամն իմնատուն էիր,
և ես գիտէի. զայս՝ զարծ իմնատու լինան ոչ զործեցեր:
Ապա լի է ոչ յայտ է եկի, զս ի նոցա բանի ես, և
քայով խորհրդով անցուցին զայս անցս ընդ իս և ընդ
շօրս:

21. «Արդ եթէ այդ. այդպէս է, և քեզ կամք չէ
ունել զմեզ լիւն, մի ինչ սրտկառեր զս երկիրդիս
յարբոցէ. ես գրեմ՝ և զույանեմ՝ ի դուռն մովսէստան
մովսէտի՝ և զերանդարձապետի և մեծ Հաղարապետին,

1. Ինտելի է լի է Հայաստան իւր-
կուած մեզպետի իշխանութիւն շաւի
ուղղակի լծագարին գրեւոր այլ պաշ-
տան իցը: Ըստ Մեծմէլ-ի լծ-լծագարի-
ի. Պարսից պետութեան պաշտօնակար
կամ վեդիքըն «Տաթար» էր յարբո-
ջէին: — Մովսէստան մովսէտը՝ այս է
մեզպետաց մեզպետը կամ գնդպետ
Պարսից, որ Մահմադանաց քաղը-
իւլ-ըստութիւն էր համապատասխանէ,
գնդի վերաբերեալ ինդրոց մէջ վճիռներ
կու տար. և ըստ թնայարիի նոր լծա-
ղարիի նա լծագ կը գնէր ու արքայա-
կան պատմութեան կը հաղցնէր: Այս-
ման պարսկերէնի մէջ յատկացեալն յա-
սմ կը գրուի և երկուքին մէջտեղը
իգրեւոր էր մանէ. մովսէտ-ի-մովսէ-
տան. բայց ի հինգերորդ դարուն կ'ը-
սէին մովսէտան-մովսէտ, յատկացու-
ցիլը նախագահելով, որպէս Շահնշահ
արքայից արքայ և ի Սասանեան արքա-
նագրութիւն: Մայքան մայքան: Անմի-
ջապա մովսէտուն ետքը կու գային, ի
մագութեան կարգին, Մովսէտը, որը
զուտ լի էր կամ նահանգի մէջ մագութ
ստաճութեան էին, որպէս լայնակութեան
ի մէջ, իսկ մագն էին վարդապետաց օ-
րինաց: Այսմ Սարսից մագիտ որ է
մագպետ, տանելով իմանան՝ ստեղ մար-
դապետ. տապարս տանելը կու տան լայ-
դիշապա դարուն մովսէտի տաթիւն և
պաշտան ունցող անէին, և Տադար-ի-
տաթիւն: Մովսէտան մովսէտի:

Եղիշէ անգամ մի միայն գործածած է
Դերեղարմապետ. այլուր կը տեսնենք
տաւնց դեր մանկի՝ անդերմապետ. զոր
այլ գրչագիրը գնեն անդերմապետ. զոր
օրինակ՝ Մովսէ անդերմապետ ի ձեռանէ
մովսէտան մովսէտի կամ օտակ Մովսէ
անդերմապետ, և այդ մարդուն պաշտան
ինչ որ ալ ըլլար, գիտեմք Եղիշէէ լիւ
մագպետ մի էր. (Տեա 45, 93, 108,
8. Ը. և փարպ. էջ 262, 291, 307):

Ըստ Հայկազեան բառարանի Դերեղ-
արմապետ է փոխանորդ և օգնական
հանդերձապետի, կամ գեր-հանդերձա-
պետ: Ըստ Առձեռն Ռաւարանի դեր-
անդերմապետ՝ օգնական, իբրեւ խաղ-
նատոր, որ պահէ լծակազին և անգ.
նահապ զգեաւանը: Իսկ անդերմապետ
ըստ Հայկ- Ռաւարանի է պաշտան և
հրամանատարութիւն ինչ ի դրան Պար-
սից մանաւանդ ի կարգի մագութեանց.
մագպետ: Այդ պաշտան և հաճախեալն
մեկնութիւնը անընդունելի կ'երևին:
Պարսից արքունեանց հանդերձապետը՝
(մամանեանց Դաթիւն ապարն կամ էս-
վապեր պարի) կրնայ կարեւոր պաշտա-
նեայ մեղած ըլլալ, որպէս մագպետ և
համարապետը: Դուրս և ուրտին անդրը
պանուած և իրաւանալը բաւին էս լծա-
նը շփեալ և երկու կերպով ալ կարելի
իլլայ գրել անգիրքի ինչպէս «համար-
ապետ» գրի եւ «ամարապետ»: Բայց
յայնժամ ևս դուրսին կ'երևի մեզ մեկ-
նելի դեր մանակը, Հայաստան իրկուտն

զի ամցեն զարքայ ի հաւանութիւն, որպէս զի ի բայ լծորդասցի, բոտ առաջին հրամանին, և ի կամս մարդ-կան ասարատան արտայեն, զի առ սակաւ սակաւ ընդե-յին ընդ օրէնս մտգութեանս. զի ոչք կայցին՝ սիրով երեսեային կատարեալ զհրամանս արքունի: Քանզի մարդ՝

մտգաւոր, երբ կրօնական և ամենամանր խնդրոյ համար ուղղակի գննպետին և մեծ հազարապետին իբրան կը գրէ, ինչ-չոս փոխանակ աստի՛ն հանդերձապետին ուղղելու իւր գիրք, որ միւս երկուրին նախելով ինքն իսկ երկրորդական և աստ-րին պաշտօնեայ մի էր, ասոր փոխա-նորդին գիմէ ի իրտելի է ևս որ գերան-դարձակաւք Ղանդիտէն այս և Մովսէս-տան մտգաւորէն անմիջապէս նաքոս: մեծ հազարապետէն այս և Միհրնբոսէ-նէն յառաջ կը յիշուի: Իսկ զանէսպետն՝ ասոր զարանս լծեամբ հաստատել անհը նարին կը լծուի մեզ:

Այնու առի՛կ մեր աստու մեկնութիւնը: Բուզանդայ մէջ կը գտնեմք Մովսէս անգերձապետ, զոր Շապուհ կը խրկէ Արշակայ գեմ զսրտք ըազմօք՝ արդ մոգ՝ պարսկերէն է մով, աստի՛ն և կողմի մովսէտ և յողանկի ուղղական և ան-տականն ալ կ'ըլլայ մովան: Ինչի՛նչայ և փարպէցոյ ա մովան անգերձապետը քն ալ ինչ քան « զմեզայ անգերձա-պետն » Բուզանդայ:

Մովան չե յատուկ անուն, ալ յոգն-տեղական մով հասարակ անուն: Արմէայ մեզ մեկնել զերկրորդ բարդ: Եւ պարս-կերէն անտարդ, Եւ խրատ, խորհուրդ, փտակ, զիւր կտակի, շարադրութիւն, պատմութիւն, գիր, մատենան: Բազանդ գրոյց մեջ՝ աստուրգիտիտան, զոր Պ. Սիւնդ կը կարդայ անտարձ ինիտան՝ է խրատել, աստուցանել, աստընարդել: Տես Մայն-տիտան: Հայերէն ալ ասիմք անգարձ զգրանի՝ ալ միայն « փտակ » նշանա-կութեամբ: Ստի՛ն անգարձապետ և խա-նըրդապետ, խորհրդական գուցէ, և ուղ-պարպետ՝ մեքրապետ: Եւ որովհետեւ է-

գիշէ և փարպէցին ասան՝ մովան անգեր-ձապետ ի մեռան և մովսէտան մովսէտի, ու այդ պաշտօնաւորից մտգաւոր մի ըլլալն ալ մեզ կը գրուցուի, տարակող-շմար, լծէ անգարձապետ՝ մտգուց ան-գերձապետն կամ լաւ ևս՝ անգարձա-պետն և զպարպետ, խորհրդական և փոխանորդ մովսէտան մտգաւորի և նա-տետրէն ընդհանուր աստուց և կտուգա-րիչ Ղանդիտի իբրան, զոր ոչ միայն նկատելու է իբրև մտգուց և կրօնական խնդրոց բարձրագոյն ատենան՝ ալ և պաշտօնաբան արգարութեան և հասա-րակային կրթութեան. այդ պաշտօնէից պարսկերէն տիտղոսն էր մովան անգար-ձապետ: Բայց աստանոր մտգաւորն ոչ անգարձապետին ալ զերանգարձապետին գրելիքը մեզ կը յայտնէ, այս և անոր երկրորդին կամ փոխանորդին, քանզի անգարձապետը շատատուն խրկուած էր մտգուց քաղմութեան հետ և մտգաւորին գտնուած տեղը չէր: Գիր և պարսկերէն մամիկն Der, ցա և սերիս, և իս, օ ի ներքոս, և յետ և ի մեռան և: Եւ Բուզանդայ մէջ Սահապան անդեր-ձապետ, որ ուղղելի է Սահապան ան-դարձապետ, և կը մեկնեմք « պաշտո-նեայ խորհրդական » կամ զպարպետ ի Սահապան, քանզի ասին կուսակալի քովը, մանաւանդ մեծամեծ նահանգաց մէջ, արքունի զպարպետ մի կը գրու-նուէր: Հերոդոտ գիրք Վ. ԸԻԳ. — Ար-տաշրի Քար-համաքին մէջ ալ՝ Անտար-ձապի աստուգարանն որ լծարգմանի օտա-գարձապետ պրտեմոյս:

1 Պարսկ. մարդ ցար գերման Mark, զգր. Marche և մայր կամ երբ աշխարհ-ի, աստեանագետն Պարսկաց, Մարաց,

է աշխարհոյ, զուրկ յորժամ՝ փառս ինչ առնիցեն, և ինչ քանիք ցրտեալ վատնեացին յատարութիւն. իսկ յորժամ՝ աշխարհս թափուր լինիցի ի մարդկանէս, յայնժամ՝ և քեզ զլիալիկն մեծապէս փառս հասանէ յալքսնուսս » :

22. Երս պատասխանի մարդպանն մագպետին, և տեւ. « Իձենայն բանք խրատուդ՝ զոր ասացիր, ճշմարիտ են. բայց զառաջինն զոր չիմացաք՝ տեսեր, և սեծապէս զգնացաք այժմ: Բայց զուրկ զոր ասեմս արա, և բարիոք թուեցի քեզ. սակաւիկ մի երկայնամիտ լեր և զխորհուրդս չորս արգել՝ ի բազմաց, բայց արանց՝ սրոց ևս ասեմ, նայա յայտնեա. մինչև ևս ինձ այժմագոյնից զոր ի թիկունս ամերց, և զուխտ եկեղեցւոց թիկունս կարողից երկիկեկել: Եւ եթէ զայդ այդպէս ալտարից, զիտեմ՝ տալս թէ և զհրամանն արքունի կարող եմ՝ կուտարել » :

23. Եւ անպէն հրոս՝ հանեալ ի Սիւնեաց աշխար-

սոպէս և Հոռոմայեցոց պետութեան մէջ ազգերն յերիւ կը լսեմնին. աւտիրոջ ազգն. Բ. Նուաճեալ զաւառք. Գ. ասեմնաց մետ զանուդ ազինք, որ ի բանց սեփական արիւնք և տեւային իշխանաց ձեռքը կը կառավարուէին: Բայց կը ճանաչէին պետական ասպ իշխանութիւնը, և ևարկատու ազգաց կարգն էին. իսլիմաքն՝ Հերոդոտ Հատա 61:1. — Մարգրատ պարսկերէն է « զարապետ — կառավար ի սահմանագլխոյ կամ աշխարհի, որ գտանի մերթ ի սահմանս թշնամեայ ազգի »: Commandant militaire des frontières, որպէս գերմաներէն Margrave: Իդիշէ Հայոց մարդպանն զատ կը յիշէ զմարդպանն յայոց: Հայաստանի մարդպանը ամե. Նայն Նախարարաց աւագ էր. Ներկայացուցից Պարսից իրան և զլուխ կառավարութեան, որո՞ւմ յանձնուած էր աշխարհէ. Նա կը հաւաքէր զհարկս և կը հսկէր ի վերայ ասանուտեարց, որպէս գիտնուտաւորիմ շրջան Սասանեան պետութեան: Յանդուս որ մը կընար մեղցնել

տալ առանց հրամանի թագաւորին. բայց չկարէր փոփոխել զնախարարութիւնս:

1. Հրոս՝ պայրպոզուդ, levée, անկանոն զօրք. Բազանդայ մէջ կը տեսնենք ևս « զուգազ հանել » — Լեռնցի մտ. զօրուրդք աւելի շարքաւ և ազատ ըլլալուն, աւելի գիւրաւ կը յարմարին զինուորութեան, միանգամայն և աներ. նին տեղերնին աւելի քիչ զմիամակու. թեամբ կը թողուն քան զընակիշո զաշտաց և քաղաքաց: Սիւնեաց ընտեականք մինչև ցփերջին ժամանակս Կարթէ և ասկուն պատերազմոյ եղած են: Սասանաց արեւնք քաղաքականութիւնը և քրիստոնէութիւնն ալ աշխարհին ընտանորց մէջ քիչ յառաջագիժութիւն ըրած էր. ապա թէ ոչ ընտելիշն աւելի եկեղեցականաց ձայնին կը լսէին քան Սասանայ. և ամենքը մէկ տեղ չէին ուրա. Նար զքրիստոնէութիւն. մինչ որիչ պատանաց մէջ ժողովուրդն յերկուս բաժնուեր էր: Տես էջ 15 48 և Յ. Ի. 10: Եւ բովանդակ գիրք բոլոր աշխարհն ապստամբեցող յոր քաղութիւն »:

Հէն զիւր զունդն տառաքացոյց ի թիկունս օղնականու-
թեան մեղաց և մեղակալին: Էւ ապա սկսաւ ասել. « Այլ:
դու անգամ մի հրովարտակ ի դունն առաքիտն այր-
ածիցն՝ որ յԱղուանն է տառն հաղար, զի ի ձմերոց
ի հայաս եկեսցին. և յորժամ գնտա ի ձեռին ունիցիմք,
չիք որ որ եղծանել կարէ զհրամանն արքունի »:

24. Պատասխանի եւս մեղակալն և ասէ ցմարդոսնն.
« Այլ խորհուրդ զարձեալ իմնց բանիցս ընդ գէմ է.
քանզի մեք յորժամ բռնութեամբ կռուեսցուք ընդ աշ-
խարհիս, աշխարհս ի բաց քանդի, և մեք ի պատուհան
չտարիմք. անձանց վնաս, և արքունի մեծապէս զեան »:

449-450

ՀԱՅԿ

25. Էւ ոչ ինչ կամեցաւ ամենին ունին զնել նմա
մարդպանն, զի սրաի մտք կալեալ էր զպարսկական օ-
րէնն: Սկսաւ այնուհետեւ պատրել զամենս կորսաւով և
զամենս սղարական բանիւք. զատիկն ամենայն՝ ահեղ
բանիւք սպանեացեալ սրտաթմաի ասնէր: Հանապաւորդ
ստատացոյց զոսճիկն տաճարին, և յերկարէր զնուայսն
ուրախութեան, մաշելով զերկայնութիւն զիշերացն՝
յերգս արբեցութեան և ի կարուս լկսութեան. քաղ-
ցրացոյցանէր ամենց զկարգս երաժշտական և զերգս
հիթանտական, մեծապէս զոհութիւն մատուցանէր օրի-
նաց թագասարին: Բերեալ էր և յարքունուստ բազմու-
թիւն կարասոյ, և միւս միւս կաշառ զալտ խիժէր
ի պատճառս պարզիի և պատուոյ, և բազում նենդու-
թեամբ զանմեղ մարդիկ հրապուրէր և յինչն արկանէր:

26. Իսկ զայս ամենայն իրրեւ տեսին սուրբ եպիսկո-
պոսանքն, ևս քաջ զրդեալ յորդորեցան ի նոյն միաբա-
նութիւն, և հնարապէս իմաստութեամբ ընդ երկուս
բաժանեցին զբանակն: Մանաւանդ իրրեւ հաստատեալ
գիտացին ի միաս իւրեանց, եթէ անօրէն իշխանն Սիւ-
նեաց զօրհատական վերսն ի յոգիսն բնկալեալ էր, խոր-
շեցան մերժեցան և ի բաց փախան ի նմանէ:

1. Այս այն սյրուէին է, զոր Պար-
սիկք տնէին Ճորայ մարդպանին հրա-
մանին ներքեւ, պահակը պահպանելու և
Անդր-կովկասեան ազգերը զապելու հա-
մար: Այս միջոցիս Աղուանից երկիրը
մտեր էին, անց իրկուսն մեղերուն
պաշտպանութեան համար: Այդտ դէմ

զնաց վարդան ասեւ ստորն 44 և 5 :

2. Դիտելի է թէ մեղակալը սրբան
կը զարհուրի երկիրը աւերէ. մազդէան
կանսիւթիւնը կը պատուէրէ շնեցել և
ոչ կործանել, վասն որոյ և աւերելք
ազատ չեն ի պատուհան:

3. Ձմեռն 449-450.

27. Խորհուրդ արարեալ ի գիշերի միում՝ ամենայն ուխտին բազմութեամբ, կոչեցին և զապարապեան՝ զօրաց ի խորհուրդն. հարցին և քննեցին և ի վերայ հասին մտայն անշտրթութեան, որոյ ոչ տակաւ մի թերացեալ էր ի սիրոյն Քրիստոսի: Եւ միարան ազօխս արարեալ ի վերայ նորա, վերստին ընկալան զնա յառաքինութիւն: Եւ նովաւ որոացեալ զբազումս ի նոյն միաբանութիւն, որք ոչ էին յակեալ յառաջին միաբանութեանէն, եկին և ժողովեցան զունդ զօրաց բազմոց: Եւ եւ առաւել հեռագոյն զստան ի մոզացն և ի մոզպետէն և յանօրինէն վասակայ:

28. Իսկ նա այնչափ յիմարեցոյց և ամիշեցոյց զմիտս մոզպետին, մինչև չնու նմա իմանալ զեւս իրացն: Սկսաւ րաչխել մոզս ի տունս նախարարացն և մեծամեծ ոսճիկս կարգել, զոհել պատրուծակս, և բռնաբար կրնքաւոր մարդկանն սալ ուտել միս յաղածոյ, և երկիր պաղանել տրեպական: Իբրեւ սկսաւ բազմանալ ընդ ամենայն աշխարհն այնպիսի պղծապործ խառնակութիւն, յանդգնեցան և ես կանայք փշտիպանացն՝ յաւար կիրակի ի տնջուցանել զճրագունս եկեղեցւոյն և պատառել զհանդերձս հաւատաւոր կանանցն:

29. Զայս զուսկան ազմկի իբրեւ տեսին միաբանս սուրբ և պիսկոպոսներն, զաւետարանն ի ձեռն տանալ հասին և անկան առանդ հարցանելոյ ի վնաս ապարապետին՝, որ ժողովեալ էին զօրքն Հայոց: Համբարձին զձայնս իւրեանց և ասեն. Ազաւմք զձեզ զամենեւեան

1. Այս է վարդան, որ ուրիշ անբացեալ նախարարաց նեա Պարսկաստանէ կը գոռնայր:

2. Իսմէկ՝ որ է աւանդիք՝ թույլեալ և ոչ թաշակ կամ գրամ: Պարսիկք զպարսուճակս զոհելու ասեն՝ այլ եւ այլ ազգութեք և արարողութիւններ կատարելն յետոյ կրակին կը ջուրանէին միայն: Միս յաղածոյ՝ է միս զոհեալ, եւ իրեալ. ըսաւ Աւագայի՝ միտգոս:

3. Բառ պարսիկ. փուշդ լաւ է թեւ կշն, կոնակ. փուշդիպոս՝ թիկնապաւ,

սղնական: Փշտիպանքն էին մարդպետին պաշտպանութեան համար Պարսից գրանէն տրուած զօրքն, որ ազգաւ պարսիկ էին: — Հաստատուր կանայց. այս է կուսան, մարդպետ. տես Բ. Բ. 83 և ձեւ:

4. Մամիկոնեանց բռնակութեան տեղին էր ի Տարսն. բայց սպարապետք ինչպէս եւ նախարարաց զխառնութեամբ մարտաքաղաքին մէջ ալ բռնակութեան տունս ունէին. իսկ մարտաքաղաքն յայնժամ կամ գտնեալ եղելութեանց վայրն էր, եւ ինչ ցեղք տեսիրք, վաղարշապատ:

սուրբ աւետարանաւ, եթէ ձերով խորհրդի գործէ զայն անօրէնութեան չարիս մտադպանն և մոգական չափ զմեր պարանոցս հատէք, և սպա յեկեղեցին ձեռնարկեցէք. ապա թէ առանց ձեր կամաց նորա զայն չարն գործեն, այսօր ինդրեացի վրէժդ այդ ի նոցանէ:

30. Իսկ որք էին ի ներքս ի վանս սպարապետին՝ յսան կացին, միաբան համարձին զձայնս իրեանց առ Աստուած և տան. « Դա, Տէր, սրտազէտ ամենեցուն, ոչ ինչ պիտի քեզ վկայութիւն ի մտադկանն. եթէ խոտորեալ իցեմք ի քէն սրտի մտօր, զայն դու ինքնին բաժնի տես, այսօր իսկ դատեալ զմեզ բոտ մեզաց մերոց: Ապա եթէ հաստատուն կամք յախտի սուրբ աւետարանիս, դու Տէր, լեր մեր օղնական այսօր. և սուր զվրշնոմբն ճշմարտութեան ի ձեռս մեր, զի արտաշուք բնդ նոսա բոտ կամաց մերոց »:

31. Զայս իբրեւ տապին, ամենեքեան զգլխի զգեալն հարկանէին. և ողորնեցան յաւետարանէն և յեղիակապտացն: Իսկ մի ամն ի նախարարացն՝ որ անգր գիտեցաւ, էր ի նոցա խորհրդի, և ոչ միաբանեաց բնդ նոսա ի մեծ վկայութիւնն. և անգլն առ ժամայն ի նոցանց ի տեղւոյն քարկոծեցաւ, և ահ մեծ անկա ի վերայ ամենեցունց:

32. Բայնժամ՝ ամենեքեան ի նախանձ բարկութեան բրդեցան, մինչև ամենայն սետղայն երկիմունքն դուպային, որք առ ոչինչ համարեցան զպարպեալ արքունի, և առ տան հարին զհրամանս ահապինս: Բնիկացան վաղփաղիկ ի զէնս իրեանց, վառեցան կալմեցան զգիշերն ամենայն, և բնդ ծաղիկ արեւական զպանդն յերիս մանաւնս բաժանեալ ի բանտին արկունէին: Դունդն առաջին յարեկից կուտէ, և դունդն երկրորդ յարեմոյն կող-

1. Քաղաքին քիչ մը աւարեք կը պատմէ այդ գեղարդ. Սպարապետին վառաց մէջ որոշուեալ էր բաղն ի բաց բնդ-դիմանալ Պարսից. « Ա՛խ ո՞նք յաւատնեալ տանէն, որում անուն էր Զանդազան, անքն ժանա... լոկը յամանց գիտընեալն Հայոց և երթեալ վաղվաղակի պատմէր վատակալ: Որոյ բանից իրա-

զգած եղեալ նենգաւոր յառէն՝ աւագ նախարարն Հայոց, կաշեալ գնա ի գիտն որ կոչի Արծալ, տարեալ կապիղին ի միւսում ևս ի զեղ յանաւանեալ ինքզնուս, ի նմին Բագրեանդ դաւաթ: զոր և ոչ յետ բազում աւարց՝ բոտարմանի գործոց ի բաց անորկնութեանց յարկանեալ սատակեցին »:

մանէ, և գտնուին երբորդ ի հիւսիսոյ կողմանէ, չորձա-
նակի ի մէջ առեալ վաղեցին գրազմութիւն բանակին՝,
և գրազման կոտորեցին՝, և զիս բազմազոյնա կոտորեցին
զերեելի մարդիկ, և արկին ի բերդս ամուրս րնդ. իւ-
րեանց իշխանութեամբ: Եւ զառ և զապուռ զատար՝
բանակին ի մի փոյր ժողովեալ սրահէին իրր հրամանաւ
արքունի:

33. Իսկ զմարգարանն ձերբակալ արարեալ, և մխարա-
նէր րնդ նոսաւ երդմամբ՝ հաստատուն կալ յախտին,
զգջանայր զառաջին քակումն ի նոցանէ: Անկանէր ա-
պաշխարութեամբ յաստ սուրբ եպիսկոպոսոսոյն, և ազա-
շէր խաղաղատելով՝ զի մի մերժեալ ընկեացի առ ի նո-
ցանէ: Կրկնէր և երեքկնէր զանառաւ երկումն առաջի
բազմութեան ի սուրբ աւետարանն, զընէր և կնքէր զեր-
դումն և կապէր զաւետարանն. և ապաշէր՝ զի յԱստու-
ծոյ յայտնեացի վրէժինդ բութիւնն, և մի նորա մարդ-
կարար սաստկեացին զեա: Իսկ նորա թէպէտ և հոս-
տատեալ գիտէին զենեզատար կեղծաւորութիւնն նորա, և
թէ խարկութեամբ գտնեաց անդրէն ի հին մարտութիւնն,
ոչ ինչ փոյթ մանէին ձեռն արկանել ի նա վասն առա-
ջին յանցանացն, այլ սուրբ աւետարանին թողին ի զա-
տապարտութիւն:

34. Իսկ որք եկեալ էին յաւարի տանայ զսուրբ
զանձն եկեղեցւոյն, տկամայ կոյին զանձինս և զուար

1. Բանակս այս և մոզաց և նախա-
բարաց հետ Պարսկաստանն եկող զորքն,
զորք Վասակ ստորաբաղոյց բեռնակա-
նոք, և որուն մէջ ինքն ալ կը գտնուէր
Ախենայց զնդաւն: Այս բանակս էր ի
Շահապիվան Նազրեանդայ աշոմ Իւլլի-
իսկ: Վաղարշ յերիս գտնդս կը բա-
սմանէ զզորս իւր և կու գոյ կը պաշարէ
զՎասակ:

2. Աստուծոյ զնէլ պարտ է Զարե-
հասանի Զարոյր. « Եւ արեւկեալք յա-
ղութիցն առնիլ զորացն բազմութիւն
գիւնեցին ի սուր մոխրանոցին. շեռալով
բնաւ առաջացն հրամանի. և առեալ
զկրտաբարանն՝ վարեցին ի Զուրն գերակ:

սըն, որպէս ի գիրկս եզրսր, ըստ ա-
սելոյ սուտ վարդապետացն Պարսիզ, զոր
բերանեալ Զրոցն թշնամարար և ոչ եղ-
բայրաբար՝ ծախեցին: Բայց զմոզոյցն
բազմութիւնս սրահէլ առ որն հրամայեցին
զգուշութեամբ, և ի վաղիւն ի ծագել
արեւուն արս ի նոցանէ թնոգ ազանին
սրով ի գիւղն որ կոչի Զարեհասան՝
Փարպ. էջ 182. Տես և Յ. Ի. 27:

3. Բազանոս լեզուաւ՝ արուստեմ է
յափշտակել, տպուել. արդար՝ քնդանե-
լութիւն անցեալ: — Արար է աւար,
յորով տրալտի՝ աւարտութիւն. արար-
տան աւարել: ա է պարսկ. առնուլ՝ զանա-
րառն եւլան կ'երեխ:

խրեանց առաջի տարր եպիսկոպոսացն և ամենայն զօրացն, և եզձեալ աղականեցաւ հրաման թագաւորին: Եւ յաջողեալ, զօրութեամբն իջաւ ծոց՝ աղագակէին և ասէին զոհանորով արք և կանայք և ամենայն ուսմիկ յազմութիւնն: « Պատրաստ եմք ի հարածել և ի մեռանել և յամենայն նեղութիւնս և ի չարչարանս փանս տարր եկեղեցեաց, զոր տանդեցին հարցն մեր առաջինք՝ զօրութեամբ զաղստեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որով փրատին ծնողք ի մի յայտ հաստացն մկրտութեամբ ի Քրիստոս Յիսուս: Բայն նմին նմանութեան կամ ձեռն չարչարանօք և տրեամբ նորոգել զանձինս: Քանզի հայր մեր՝ զտարր աւետարանն զխտեմք, և մայր՝ զառաքելական եկեղեցի կախովիկ: Ի մի որ չար անձրպեա ի մեզ անկեալ՝ զմեզ յակեցել ի ամանէ »:

35. Իչ երեւր այնուհետեւ առաւել տէր քան զծառայ և ոչ աղատ փափկացեալ քան զգեղձակ վշտացեալ, և ոչ որ քան զոք նուազեալ յարութենէ: Ի՞նչ սիրտ յօժարութեան ամենեցուն արանց և կանտանց, ծերոց և տրդայոց և ամենայն միտքանեցոյ ի Քրիստոս: Քանզի առ հասարակ զմի զինուորութիւն զինուորեցան, և զմի ազան զբաժն հաստաց պատարանին Քրիստոսի, և միով զօտեաւ ճշմոյսութեան սնդեցին զմեզս արք և կանայք:

36. Ի՞նչեցեալ կայր այնուհետեւ սակի, և ոչ որ տանոյր իւր առանձինն արծաթ՝, և արհամարհեալ առանց աղահալութեան, անարգեալ պատուական հանդերձք առ ի զարդս մեծարանաց: Եւ՝ իւրաքանչիւր ստացուածք ոչ ինչ համարէին յոչս իւրեանց ստացողին, տեսնէին զանձինս իւրեանց իրրե զմեռեալ զխտմոս, և զիւրաքանչիւր զերեզմանս ինքեանք փորէին, և կեանք իւրեանց ի մահ համարեալ էին, և մահք իւրեանց անշուշտ կեանք:

37. Բայց այս բարբառ ստէպ ստէպ բնութանայր, « Քաջութեամբ միայն մեռցուք, զանուն և զողիս եկի ժառանգեցուք, զի կենդանի իցէ ի մեզ Քրիստոս, որով՝ զիւրին է միւսանգամ՝ նորոգել զսեզ ի հոգոյ և զամենայն

1. Ոսկի և արծաթ: Իմա՝ ոչ միայն ծախքիւնք, մահաւանդ օսկի դնք շատ ազրամ ալլ և անթիւ, ուղտս, կարասի, և ելի էր էին տաննները քան ուրմս՝ որովհետեւ օսկեղ և արծաթի զօրեւս:

գլխավորապէս գննչեցեալն, և հաստատանել իւրաքանչիւր բնութիւն իւրեանց ։

38. Չայս և աւաւել քան զայն խօսելով, և մխիթարելով զանձինս և զմիմեանս, զարձեալ միտանդամ՝ զինուորքն պատրաստեցին զվէնս իւրեանց, և աղօթականքն անդադար լինէին յաղօթման իւրեանց, և պահագրն ճշնէին ի սահման իւրեանց։ Չայնք պաշտօնէիցն ի տակ և ի զիշերի անհատ էին ի սուրբ սաղմուն։ Բնիմեքցումք տառաւածային կտակարանացն ոչ երբեք աւելումն զազարումն յամենայն ժամ, սոյնպէս և մեկնիչքն ի մխիթարութիւն երկնաւոր վարդապետութեանն ։

39. Եղիմ՝ ժամանակի զարձեալ յարձակեցան ի վերայ բերդիցն և աւանդ, զոր տնէին սրբօրէկցին ի տն զիս անդիւ, յամբոցս աշխարհին. տապալէին քանդէին զբնակութիւնս նոցա։ Առաջին զմեծն Արտաշատ հանդերձ աւանդ իւրաքանչիւր, և աւանդն զանձնացցումն քան՝ զԳառնի քաղաքն, զԱնին, զԱրտաղերս, և զաւանս իւրեանց. զԷրկայնորդան և զԱրշնին, և զաւանս իւրեանց. զՖարձրաբաղն, զԽորանիստն, զԹախանիստն, զանկառկածելի Ռ. զաւանս, և ընդ նոսա և զաւանս իւրեանց. զԱրբանեաթն, զՎանն աւան, ընդ նմին և զաւանս իւր. զՓրեան և զԿապոյան, զՍրտան և զԱրտաղաշատն ։

1. Այս բանակ մը յորում զինուորք զէնքերն կը պատրաստէին, քանակայք և զրոնաւորք շարունակ կ'աղօթէին. ու մանք պահէ կը պահէին, սաղմուն կը զրոնցէին. և քարոզիչք կը մեկնէին զաւանսքան։

2. Եղիշեալ յիշատակութիւններէն կը հետեի, թէ Արտաշատ ի կէս էին. զերորդ պարսէր տակաւին « Բաղաս. Բաթիստ քաղաքն » շալոց, « ամրացեալ » և « կայանս լղարսիկ : պարալ » : Անդ եկան ժողովեցան յամենայն կողմանց նիւղակակիցքն վարդապետ : Տեղ մի ալ կ'ըսէ Եղիշէ « Մեծն Արտաշատ աւանդ իւր » : Անդանոր՝ Պարսկաստանէն եկած մոգերն կանգնէր ինն ասորուշան մը, զոր քանդեցին Սամուէլ և Աբրա-

համ : Պատճառ մը չենք տեսներ կարծելու, որ աստ յիշուած Արտաշատի տարբեր ըլլալ շալոց պատմական մալքաքաղաքէն : « Փայալ » անշուշտ նոյն է ընդ արարաղի անուան չափա : Պատճառի մէջ է ևս բալաք, զոր բունադիւր կը մեկնէ « բերդ » :

Անիս այս չէ ամրոցն որ և կոչի կաւալ. քանզի այս զերջինս կալ յարեւմտից Երզնկայ, և այն ատեն Սասնաց իշխանութեան մէջ էր. այս բերդն Երաւակ ուր յետոյ Բաղաս. Բաթիստ և զի Բաղաստունաց : Մեծն Տրդատ զբերդս զայս Երաւակ պատառան տառած էր իւր ազգակից կամաքաղաքաց, որոց ձեռքը Տաւց մինչև ութերորդ դարուն վերջերս փոքի 1830 մայիս 29 և

40. *Զամեհեմին զայս ի բաքանէիւր գեղիւր և ապա-
րակար, զօրօր և զօրապիտօր ի նմին ամի առեալ տապտ-*

Անիան վարդապետի շիրակ, էջ 15 և 16
հինգերորդ դարուն ուրեմն՝ Անիա այս
էր ամուր մի անմատուց և պարտապաշտ
փառոյ 366 :

Արտագիրս - 1) Չանլը վիճակն ի մուսա
կապաճանայ և յանկնէ իշրաախայ, կը-
սէ Այրիւն վարդապետ, « երանէ վուսկն
կապաճայ և առ նովաւ էր անշուշտ բեր-
դին համեմուն՝ ուր ամբացաւ Սմայա
Ա. և առ ինայելոյ յիւրան՝ անհաստաւ
հոգն ի Յուսուփ. յառաջնունէն կոչէր
Արտագիրք բերդ » : Վարդան վարդա-
պետի աշխարհադպրին մէջ գրեալ է .
« Արշարունիք և Զորն Երասխայ՝ Վաղ-
դմանն է, անդ և զաւստն Գարեգինից
և բերդն Կապաճայ, որ կոչիւ Արտագի-
րից » : Իյիշէն ալլուր ասէ . « Լու յա-
ռաջ խաղալին Պարսիկք ի միջոց աշ-
խարհին, մարտ հոգեալ կոսուէին ընդ մեծ
ամուրս Կապաճայ լերին » : Նաւասեմն է
որ Կապաճայ լեռն զԱրշարունիս կամ
զԿապաճան Շիրակն զատուղ լեռնագո-
տին է, որ ալմ կոչի Գարաաղ. և
այս դուռայս մէկ դմա արամատուց
գրից վերայ կատուցեալ էր անշուշտ Արտագի-
րից բերդը, որ գուցէ լեռան անուամբը
Կապաճայ ալ կը յորջոքէր : Սա է Պրու-
զմեռոսի՝ Artaxigarta, իտալոսին Ar-
tagetas և Ամմիանոսի Artaxorassa
կոչած Նալոց հզօրազոյն ամրոցներն
մին, որ կրնար մեռառան հազար հե-
ծեալս պահել ի ներքս, ունա էջ 189.
Ըն. 1 և 2 յարեւելս Կապաճանայ և յա-
նկնէ Երասխայ Գիւրս գիւղ, որ գուցէ
այդ բերդի անունը կրէ ցարդ : Սակայն
ուրիշ Կապաճայ բերդ մի ալ կար, զոր
Իյիշէն քիչ մը առաւ անանիւնն կը
սիշէ Արեւեակ աշխարհին բերդերուն
հետ :

Այսին կամ Արիսին ուրիշ է Արդին
կամ Արկանայն, որ Տիարալէրիի արեւ-

մբոսան հիւսիսային կողմը գտնուեալ
Կոննաց բամբին մէջ կ'իյնար : Գուցէ
ըլլայ Առնի, որ է յարեւելս Արճէշի.
յեզր վանայ ծովու :

Ողական կամ Ողկան. Երասխայ արեւ-
ելեան մեծ բաղուկը՝ Արամանին կամ
Մուրաւ Չալը Մշոյ գաղտն օտարելով
երբ կը հասնի անոր արեւմտեան ծայրը՝
Կուրկուր կոչուած օռնղ մը, կրկուս յա-
րաժայտի մէջ կը անգմի և անախ կը
զանալիմէ տեսն մէկը յարձրութենէ և
անաւար դղումմը : Ի յարաւազիցից եր-
կու ժամը շափ տեսին՝ մեծ աստակոս
լեռամբ կը յաղին վրիտաղէկ ալիքները
ապառաւ բարձրաւանդակի մը գէմ, որոյ
երեք կողմը շրջելով երկայն քառակուսի
լեռակղզիի մը կը մտնէ յալեկոյմն :
Այդ բարձրաւանդակի ջրոյն երեւնէ քա-
ռառուն մէկը յարձր է և շուրջանակի
պատեալ էր պարսպաւ, որոյ առեւտկ-
ները նշմարելի են տակաւին : Որոշա-
ված միջոցը 140 յալլ երկայնութիւն և
120 յալլ լայնութիւն ունի : Պարսպաւ
համ վաղսկ ջուր մը, որ կը բղիւի
պարսպադր հիւսիսային կողմն, կը հաչ-
լծալծէր անշուշտ երեմն աստապալեա
բերդականաց ալիւսլքը : Այս է Ողա-
կան բերդը՝ Մամիկանեան ամրոցը, զոր
մերձակայ ընակիչք « Արեւեալս բերդ »
ալ կը կոչեն մինչև ցայժմ : Այսն զի
Ողկանեաց իշխանը՝ Ողուկ պապունի յա-
նակցութեամբ ընդ Շրալոյ, ապառաւ
բեր էր Տրդատայ գէմ և յենացի գաղ-
թեանն Մամիւրն հրամանաւ լծապաւ
բին՝ յարեկամ և դաշնակից մեանալով
Ողուկի, իւր համերն աղխին անցիւր
էր ի Տուրն, և որ մը յամրոցն գուր
իշխանին հետ որոսի ցնացած ասեւր
աղկամբ պարկեր ապանաներ էր
գաղթա-
տամբն և փոխարէն ալդ ծառաւոր
լեռան, ընդունէր յալլայն զգիւղ և զգաւ-

**լեզրին, և ի գերութիւն վարեցին զարս և զկանայս ըն-
կիւր և սասայուածովք, հանդերձ պատուական գանձիւք**

ասակերտս և զամենայն իշխանութիւն ազգին Ալեքսանեաց: Գիւղացիք աւան-
գաւթնայն զը ընդանեն ի Հիւսիսայ տա-
րաքին բլուր մը, ուր բերդէն աւելի
բարձր է, ուրանսր ազաննուէր է Սղոմ:
Անտառոք ծածկուած է բլրոյդ շրջակայ-
քը: ուստի և յորժար որոյն արշաւա-
նադ: Տես խորան. Բ. 24: Աւազանդ
ալ կ'ըսէ. «Եւ Մուշկդ ազարապետն
շաւոյք էր ի գաւառին Տարսնոյ յիւրում
բերդին, որում յղական կոչեն: որ կույ
ի վերայ գետոյն ի փրատոյ:» Աւր լեռ-
դէդ վար իջեցուցէր էր Մուշկ շահե-
աւան զշաւոյ մարդպետն կապեալ ձեռք
և ստիւք և ի մերէ մերկ ու սառած
զեւոյն վրայ թողլով մեռուցէր էր զգա-
ի վրեժ անարգանացն, զոր արար նա
Փառանձիմայ տիկնոջ. խաղանդ էջ 131:
Աղականի Հիւսիսայտոյք և անկէ քիչ
հեռի բլրաւ էր հին ասանն իրաւոր
կամ իրաւաւորուն. Գլխոր էջ 26:

Որոտն կամ Որոտան բերդ՝ յաշխար-
հին Սիւնեաց (Արեւիկան հասն ա 52):
Եղտն էր զանանիստ գաւառ Տեւոյդ
Սիւնեաց, և ի գաւառից՝ յահեկէ գե-
տոյն Պարկուշաւայ՝ Որոտն բերդ և ա-
ւան իշխանաւորս, որոյ անուամբն գա-
ւառս ալ կը յորջորջէր Երկիր Որոտան
կամ Որոտան Զոր: Աւանը ալմա՝ աւե-
րակ է մամաղանաւ և իսկ բերդն հզոր
հանդէպ նորին տակաւին կիսակամդուն
կայ. քանի յերկից կողմանց անձեռա-
զարն պարիսպ ունի զբարածայտ. շոր-
քաղն ձեռաղորն խանգարեալ է, ի
ստորունէ բերդին փող զհանաւորի հանէ
յեղք զեւոյն առ ի հանել լուր ի վեր:
Սիւսկան 218:

Ապարտ բերդը Վայոց Զորոյն մէջ էր.
Որեւիկան հասն ա 52: Վասակապետ
և Վասակաշէն անուամբ բաղում զեղք
կան յայլ և այլ գաւառս Սիւնեաց:

Քոմայդ, Երկրէի

Գիւղն Զոթ կամ Սոթ. որ է յարեւ-
ելան հարաւային կողմն ծովուն Անանայ,
ի հեռան կոչէր Վասակաշէն. կան ս-
նարք հին զերկմանք և խաչվեժք և
եկեղեցիք. Արեւան Վ. Տէշ. 138: Գործե-
ալդ կամ Պարկուշաւայ գետոյն սկիզբը՝
ս 2100 մեղք բարձրութեան գտնուած
Վասակապետն ըլլալ իշխեալ Վասա-
կուշաուն: Խաղարս՝ հին բնակաւորոց մէջ
և յազան, յաւելաւ լեզուաւ նշանակէ
քաղաք, ուստի և մեր քաղաքաց տմանց
չառ վերջաւորութիւնը: Բայց Արեւան
Վ. աւերակաց մէջ շրջաւաններ պարսա-
պաց նշմարանք:

ԵՐԽԱՅԱՆԻԿ, ԲԱՐՁՐԱՅԻՆԻԿ, ԽՈՐԱ-
ՆԻՍԻ, ԵՒՆԱՆԻՍ, ԱՐՓԱՆԱՆԱ, ԳԱՆԱ, ԵՌ-
ՊԱ զիւրն կարելի չեղաւ մեզ հասանել:

1. Արեւիկ թէ բաղարձակ կերպով
հասկնալու չէ. որովհետեւ այլապիսի քա-
ղաքներ չեն կրնար շաւք աւերել քան-
զեւ, մանաւանդ որ ամբարձեանց և բեր-
դից պէտք ունէին. զստաւ ձեռք անցնել
հոգը խորտակելը յիմարութիւն կ'ըլ-
լար. այլ իմա տաղանցին զիշխանութիւն
Պարսից: Այս բերդերովս կր բռնէին Պար-
սիկք զշախասան, աւ սոցա համար էր, որ
կ'ըսէր Յաղկերտ. «Ոչ կարէք աւերել
զանխար ամաւրս իմ. — Բ. Ի 73: Սոքա
Պարսիկ զորադիւանց և զսրաց յան-
ձնուած էին. ինչպէս որ ալ կը հետեւ
այս և հետագայ պարբերութիւններէ:
Հիւսիսէն էր և Վաղուան Գ. Գ. 64: —
Բնակաւոր—նաղանու ճառարանին մէջ կը
զանեմք դադանադամ՝ կուրել, աւերել.
Բոս Պ. շահիկ այդ բառը լծարդ է
քաղղէարէն և երկուցեղան համանիշ
արմատներու հետ, և միջնադարեան
Պարսիկք զայն չեն հնչեր սոցա զյուսն
է, այլ շեղապան կը կարդային: Սիւնե
դադանադամն՝ ստաղալէլ, սեմական բառ
մի է հասարակ շաւք և վաղղէադոց:

(5)

և նային սպասուք: Տասպօլէին քանդէին զչինսամս նայալ, և այլէին կիզօին զսունս պաշտօնարկի և պաշտաման կրակի: Մըրէին զպղծութիւն կռապաշտութեանցն: և տանտին զկաճ և զկոտմանս ատրուչանայն, բերկին և զնէին ի սուրբ եկեղեցւոյն. և ի ձեռն սուրբ յաճանայիցն նախըին ի սքառ տէրանական սեպանայն: Եւ փոխանակ սնտոի պաշտամանցն՝ զսր տապալեցին յամենայն տեղիս հիմանապան, զփրկական խաչն Քրիստոսի կանդնէին. զամենասուրբ սեպանն ուղղէին, և զկենդանարար խորհարպն կառարէին սրբութեամբ. պաշտօնեայս և յաճանայս ի տեղւոյն կացուցանէին: Յուսով հառապեալ խորն զայլ տմենայն երկիրն սո հասարակ:

11. Եւ մինչ զեւ յայտմ մեծի ատարինս թեան կառարեալ զսրծէին զգործ նահատակութեանն, կրեւր իմն ի վերայ ամենեցուն տատաւածային չորհրդ. յանդի առանց հրամանի ի զօրացն Հայոց, յարեկից կոտմանէ աշխարհին, յարձակեցան ամենք յԱտրպատական աշխարհն, և

1. Բոս Թովմայի Արծրունայ քնդ զար) և վարդան պատմի լիի դարու, սեհեան Սրմզդի և սուն կրակի շինեալ կայր յԱրտաշատ ի ձեռն Շաւապայ Արծրունայ և Վեղայ պարսից մագաւաթի, որք քրմապետ կարգեր էին զՇեբոյ՝ զորդին Վեղայի: Վարդան իւր զընդան յԱրտաշատ եկեր էր. և ստապէր զՇաւապ և զայիզն Վեղայ յատրուչանն չորս արկեալ սյրէր. և զՇեբոյ ի վերայ րազնին կախէր զփայտէ. և զտեղին շինէր եկեղեցի անուամբ Սրբոյ Դրեգորի: Թովմա և վարդան կարգացեր էին զպատմութիւն Եղիշեայ: Տեա թովմ. 26, 89 և վարդ. էջ 12): Բայց ալ զանգեալ թեաներ զոր կու տան մեզ, մտաամբ իւր կրնան ճշմարիտ ըլլալ. յանդի ժամանակեից պատմիչք՝ Այդիշէ և Փարպեցին՝ զՇաւապ արծրունին գըննին ի կարգս նախարարաց որք երեսն զանէին ի կապանս արքունի և զնադին յարարս թովմա Արծրունայ պատմութիւնն արուն հեռեան կ'երեւի վարդան,

ժամանակագրական սեծամեծ վրիպակներունի: Տեա ի վերայ էջ 165 և 67:

2. Արգարացի չէ կռապաշտութիւն անուանել զմագդեզն որնս: Մագդեզունք նոյնքան ուժգնութեամբ կը դատապարտէին զկոտց պաշտամունս որքան Եղիշեայ ժամանակեից քրիստոնեայք: Նոյն իսկ յառաջ Արեւիկեանց որք Սասանեանց լազղապետմբ նուագ մոլեռանդն եղած կ'երեն, կ'իրոսի յաջորդն Ամարիոս եղիպտական անապառտութիւնքն անարգելով. Արիսի և ալ լոց գից մեհնանները կործաներ էր և Ամմոնի տանարն ալ ստապալելու համար խրկեր էր քանակ մը, որ անապատին մէջ փոթորկի բռնուելով աւազու տակ լմադուեր էր: Վսեքսէն ալ ի Յունաստան մեհնեիք արձանները խորտակեր էր. մինչ Ալեքսանդր յարգեց ընդ նաւրապէս զպաշտամունս Պարսից:

3. Ատրպատական ուշիարհ կամ Ատըրպայական երկիր. լիւս գանդ 145: Երեք նշանաւոր կրտսեր կային որք

ի տեղիս տեղիս բաղում՝ փաստ արարին՝ տանորդ և աւերելով և քանդելով զբաղում՝ ատրուշանս:

42. Իսկ որ ի մեծ տոնութան անկանէին, խաչանշան արարեալ ի վերայ դօրուն յարձակէին. որ և երկու մեծամեծ բերդացն պարիսպն ստանց ուրաք մերձենալոյ անկեալ կործանեցան. մինչև ամենայն բնակչոյ երկրին զահի հարեալ ի մեծ նշանէն, ինքեանք ինքեանց ձեռք զկրակաատանն այրէին. ուրանալով զօրէնս մոզս թեանն՝ խոտովանէին ի սուրբ աւետարանն:

43. Եւ այլ մեծամեծ աջօգով թիւնք կատարէին ի ձեռն զօրականին. քանզի ուր ոչ էր ակնկալութիւն, և թէ պանուն Աստուծոյ որ յիշեացէ, արհաւիրք մեծ տնկանէին ի վերայ նոցա. և ամենայն մարդ պատմէր բնկերի իւրում տեսիլս նորս և զարմանալիս: Սոյնպէս և աստեղք ի յերկինս երեւէին յոյժ բուսալիւր պայծառացեալ, զոր ոչ տնէին յառաջին բնութեանն: Եւ ամենայն աղայք աշխարհին իրոն զարս պատերազմոյս խիղախէին:

պահէին զաիւզեբա՝ ա. քրօպաք՝ ի իռ. բաղմ. ուստի յետոյ փոխադրուեր էր ի Վապուր. բ. Վիւթասայ, զոր փայ-խոս. բով Ձէշառզ (Ստեան լեւն կոտորուն. ներք կործանելու. աստն այն կողմերը Աստուանա լեւան վրայ հաստատուեր էր. Գ. Պուրգիւն-միդրա, զոր սըրալն վըշ. տասայ մամանակակիցն Գրադաշուալ, զե. տեղեր էր ի լեւան (Էփանա՝ մերձ ի սահմանս Վադգեանի, Պուշու, ԵՁ-ԵՂ. Զաստ-Սրարում էջ 156: Վասն որոյ հնագէտք ընդհանրապէս մեկնեն զանունդ Ատրապատկան իբրեւ ասի + պատըան. ասոր՝ կրակ և պատըան՝ ունող, պահպանող, լծող. մեր և պատեան քրտի: Բայց այդ մեկնութիւնդ մեզ հասանական չերէիք. անուշ չէ Ատրապատկան, այլ Ատրապատկան և Պանասա: Իշէ մէջ պը. բուան է Արաբ-Ֆաղաքմե՝ Տեա Pahlavi-Texts: Եւստ է թէ արաբաք աղարա. բադ՝ և զան յօգնակի զերջուս քրտ թիւն է. արում ապաղայք մի ունիմք մեր

Ատրապատկան անուան մէջ, որ Վաս. պուրականի գաւառ մի էր Ստեան լեւն մասերը Աւիւան Վ. դնէ զսա ընդ մէջ Աւրայ և Քադուր գետոց: Զին ձեւէն պատմակիւրք ալ Atropatene կը կոչէին. զոր Ստրաբոն եւսմ կը կարծէ Ադրա. բաղէս իշխանին անունէն, որ Մեծին Աղեքսանդրի մամանակ այն կողմերը ինչեւադրուի կը թագաւորէր: Արա. բաբադ կամ Ատրապատ և կրակապատ, կրակաքում: Ատրապատկանի սահմանակից Վապուրական և Ստեանն ան. հանգնեան ալ նոյն վերջաւորութիւնը կը կրեն: Եւ կամ յոդնական և կամ հայ. բանունական մասնիկ է: Վաստայ ք. գո. բաղալիս ք կը նշանակէ Տեա Pahlavi-Pazand Glossary: Ստեանն աշխարհին Ստեան յորջորջիւն ալ տալի Պարս. սից յատուկ էր քան շալոց Տեա իռ. բեն. Ա. լ. Բ. Ստեան հայերէնը՝ պէտք էր ըլլալ և Ստեանեանք:

44. Եւ տհա յետ ատուրց բազմաց եկն Եհան Հազարապետն Սկզբանից՝ ասորք եպիսկոպոսաւ աշխարհին, մեծաւ տաղնապետ փութացուցանելք զգործն ասեղով. « Գտնդ. Պարսից, որ էր ի կողմանս աշխարհին Հմեայ, դարձաւ տյարէն, եկն եմուտ և այլ տյարաձի՝ որ ի գրանէ՝ եկն: Եւ թող զայս ամենայն, այլ երեք հարիւր մող վարդապետ ամեալ ընդ իւրեանս, պառակտեցին զաշխարհն, և զտմանս տմանս յինչեանս արկին, և կամէին յեկեղեցին ձեռն արկանել. և հրամանաւ թագաւորին տախլէին զամենեւեան և տալին. Եթէ կամօք յանձն արնուք զօրէնան, պարզես և պատիւս գտանելք ի նմանէ, և թագաւորին հարկացն յարքունուստ լիցի ձեզ. ապա թէ կամօք չտունելք, հրամանս անիմք ի զեօղս և ի քաղաքս շինել տարտչանս, և զփռամեկան կրակն՝ ի ներքս զնել, և կա-

1. Աշուանք թագաւոր ունէին տա-
կաւին Բ. Ը 141:

2. Ա ճորտը պահակէն, այլ յարա-
յանիստ քաղաքէն Պարսից, որ և կո-
չէր դուռն, որպէս և ասկոր է այժմ կո-
չել տէր զԲաղրադուրն (Վանանեան Պե-
տրիմեան):

3. Վլաամեկան կրակ. Պարսիսմ կամ
Վանքամ արալ: Սահլաւի ձեռագրաց մէջ
զորի ևս Բ. Բ. 141 Վրացի ինչ-
պէս և կրակատուներ երկու տեսակ են.

ա. մեծ կրակատուներ որ Արալ-Պանրամ
կը կոչուի. բ. փոքր կրակատուներ, որք
Ատարան կ'ըսուին: Պոմպոյի մէջ մինչ
հարիւրի շատ ասարանք կան, Վլաամե-
կանը միայն երեք է: Վլաամեկան կրա-
կի և Ատարան կրակի տարբերութիւնը՝
ասցա տեսակէն՝ այս է ծաղման և պա-
տրաստութեան մէջ է: Տարբ մը պէտք
է զՎլաամեկանը պատրաստելու. տանն
և վեց տեսակ կրակէ պիտի բաղկանայ,
որով կ'անփոփե յինչեան ամէն կրակաց
ոյժը և էութիւնը. և յոյժ արագան է
և յարգելի: Այդ զանազան տեսակաց
նուիրագործումը երկար և մանուածոյ
արտադրութեանց կը կարտուի: Եւր կար-

գեալ են ի Վանախուտ: Ըստ Ռիֆայլ-
թագ մէն մի քաղաքի մէջ մէկ վաւա-
կան կրակ կրնայ գտնուիլ: Սմանք տա-
կայն ի Տաւթուրաց կը պնդեն թէ բո-
ւանդակ հասարակութեան մը մէջ մէկէն
տուիլի Ըլլաւու չէ. քոնդի, ասեն, Վլա-
ամեկան կրակը թագաւոր և կրակաց. և
միոյ աշխարհի երկու թագաւոր շրջաւոր:
Ատարան կոչուած կրակը երեքս զոր-
ծածուած տնական կրակներէ կը կաղ-
մուի:

3. Գլխաւ կրակակրելու եղանակն այլ տար-
բեր է. այժմ ի Զնդիկս կրակաբուրժը
որտան ճինդ պահակէն իւրաքանչիւրին
ճանդան Sanlıke, փայտի մէկ մէկ
շերտ միայն կու առչ Ատարան կրակի՝
յատուկ Գլխոյիչն գրաւքըսով. մինչդեռ
Վլաամեկանին շերտերն վեց պիտի ըլ-
լան, որք երկուս երկուս իւրաքա վրայ
զրու ելով աստ ինանաւ որ զան մի պէսք են
կաղմել թագաւորին: Կրակատուաց ձեռ
նուն է. ընդհանրապէս Վլաամեկան կրա-
կի մեծեանը ասելի մեծ կ'ըլլայ: Զայստ-
ուանի մէջ հաստատուի էին Պարսիկք
զկրակն Վլաամեկան որպէս պատու իրեալ
էր յորինաց իւրեանց: Տես յէջ 143-144:

յուշտանել մոդոս և մոզպետս օրէնսդ իր՝ ամենայն աշխարհիդ : Իսկ եթէ տաճարակալ ոք բնդդէմ դարձցի, ինքն մահու պատահաս բնդունի, և կին և օրդ իք այնպիսոյն անաշխարհիկ եղեալ՝ յարքունիս երթիցեն » :

45. Իսկ դունդն Հոյսց իբրեւ լուաւ զայս գոյժ դաւնոս ինան, ոչ ինչ թալաղեալ լրան ի քաջութենէն. այլ դարձեալ համադունդ ժողով լինէր ամենայն աշխարհին վասն զուժարեւ հրեշտակացն, որ հասին տաճարս : Իսկ միտքսն քաջալերս տուեալ՝ արձակեցին զնոսա, զի առ ժամանակ մի գնոսս պատիր խարէութեամբ կուցեն, զի խալտանեացին ի չար կամոց, չձեռնարկել ի սուրբ սխառեկեղեցոյն իւրեանց . և զօրութեամբն Աստուծոյ խորհուրդ ի մէջ տուեալ՝ իրայն հնարիւք ելս խնդրէին :

46. Յայնմ՝ ժամանակի զմի ոմն ի մեծ նախարարացն, ի առհմէն գնունեաց Ատոմ՝, ճեպով առաքեցին յերկիրն արեւմտեց յուշանել զայս ամենայն խորհուրդ. զչարիմաց թաղաւորին արեւելից . միանդամայն և պատմել զիւրեանց քաջութիւն արութեանցն, զոր գործովք կոտորեցին՝ առ

վասնական կրակին մոխիրը կը խառնէին Առաքան կրակաց մոխրոց հետ և ժամանակ մը պահելէ յետոյ արտերուն մէջ կը տարածէին :

1. Ահա կարճատուտ տեղեկութիւն մը, որ կը ցուցանէ մեզ ինչ մոգք և մոգպետաց (մամանդոց) իւրեւնայն պաշտօնը կը վարէին Պարսից մէջ . օրէնսդ իբրեւ էին և դատարար : Հօրաց մարդպանին անունն էր Սեբուխտ Նիխտրական (Տեա. Բ. Դ. 26) և փարպեցի էջ 187 . առ ամենայն ջանք ըրիւր էր զԱղուսնա կրակապաշտ բնիկս : Աղուսնից թաղաւորն ինքին Վայէ լուռի գրադաշտական եղաւ . Բ. Դ. 112 :

2. Ըստ փարպեցոյ ոչ, Բնեդոս կայսեր, Անթեդատն իշխանին, Նիսիսոց, Հաշտանից, Եկեղեցաց, Երպէս և Աղմենաց բնակիչին ու զղեւս նամակները ասանդանքն էին Վասն Ամատունի՝ այլ մը տարի և խորհրդական, Վեպուսն Հմա. Եսակ՝ եղբայր պարսպանին և Մերուս

ժան՝ եղբայր Աղանայ ի առհմէն Արծրունեաց էջ 181) . Աստ երեքս Արտապատառեւազմին շէին հասած Նոյն 216-220 : Բայց ըստ Եղեղեաց, Վահան առ մատունին Ներկայ էր անդ Բ. Կ. 3) : Փարպեցին Ատոմայ ի Նիսիսեղեցիս իւրեկտիւն բնաւ շարչեր, մինչ Եղեղէ միայն Ատոմայ գնապանս թեամբ տարբին կը գրուի և այս ալ երկիցս (Տեա. Բ. Կ. 28) : Մեր հեղինակը որ անանատեա և գործակից էր իւր պատման իրաց, շէր կրնար տեսիլ այդպիսի կարեւոր խնդրոյ մը մէջ : Բնագրատելով զերկու պատմագիրքն, պարտ է հետեցնել որ միայն Ատոմ առաքեցաւ ի Նոսասանդնուպոյիս. իսկ միւս երեքն Բունաց բաժնին մէջ գտնուող հայ գաւառները երթալու և ի նոյնանէ օգնութիւն ճարեկու պաշտօն տնէին : Ամատունին Վահան գուցէ առեւի մոտ նահանգ մը գնաղած բնակուն նամար, ըստով տարտեղ իւր գործը և կրցաւ հասնիլ պատեւրազմին :

սոն հարկաներով զհրամանն ահեղ, և մեծապէս ստատուումն ի վերայ մեզացն հասուցանել¹։ Ինչքեյ ի նմանէ օղնականութիւն ստատութեան, և եմէ նա կամեացի՝ նմա իսկ մտանել ի ծառայութիւն։ Եւ այս է պատճէն հրապարակին զոր գրեցին առ թէկոսս կայսր։

47. Յովսէփ կպիսկոպոս² բազում կպիսկոպոսակցօք իմովք և սովնայն զօրք Հայոց, վասակ մարգարան և Ներշապահ ուրմբսեան հանդերձ սպարապետաւ և տմենայն մեծամեծ նախարարօքս՝ առ մեծանունդ թէկոսս կայսր, բազմացի օղջայն մեր առ քեզ և տմենայն զօրաց քոց, որ խաղաղասէր մարդասիրութեամբ ձերով տիրէր ծովաւ և ցամաքի, և չիւր պրկերկրաւորացս՝ որ ձերում տնարդել տէրութեանդ։ Ընդդէմ՝ դառնայցէ³։ Որպէս մեր իսկ

1. «Հասուցանելով» պէտք էր ըլլայ, որպէս կ'ուղղէ թէկոսոսիւյ տպագիրը։

2. Նամակիս վերնագիրը յոյժ նշանաւոր է. կը ցուցանէ թէ լեզուէցաւ կանք որքան բարձրացեր էին Նախարարաց զրուս։ Թեոքոս Կոյսեր ուղղեալ այս թուղթն գրողներն են իրենց յիշատակութեան կարգաւ. ա. Կաթողիկոսութիւն, եպիսկոպոսներ. գ. Ամենայն զօրք Հայոց. գ. Մարգարանը. ե. Արծրունեաց իշխանը. զ. Ապարապետ. է. Մեծամեծ նախարար։ Երկիր մը ուր զահու և առաքինաբէ համար կարգէ դաւրօ նախանշախնդրութիւն կար, ալդ յիշատակութեան եղանակին կարեւորութիւնը անուրանայի է։ Ինչէ եկեղեցականք նախարարներն և նոյն ինքն մարդպանն առաջ առնողն, զարմանայի չէ այն ժամանակին բարոյց և հանգամանաց նկատմամբ, ըսյց թէ Հայոց զօրքն անմիջապէս կպիսկոպոսներն վերջը ու բոլոր նախարարներն յառաջ յիշուի. կը ցուցանէ թէ քրիստոնէութիւնը և մանաւանդ ապստամբական շարժումը մեծ յաղակութեամբ յառաջ բերեր էին Հայ

ոց քաղաքական վիճակին մէջ։ Դիպօ. վարդը որ զօրաց մեծազոյն մասը կը կազմէր, մասաւանդ թագաւորութեան բաժնաւէն ետքը աւելի եկեղեցականաց հրամանին կ'անսայր քան նախարարաց, որք ի զարուց հետէ գիշերը հնչեր էին։ Նախարարաց մէջէն միայն մարդպանին Ապարապ և Արծրունեաց Ներշապահ իշխանին անունը կը տրուի, որ Հայտատանի մեծազոյն առնուտեալքն էին։

Ոոցա առաջինը սաստիկ զմեծանկութեամբ կը տանէր եկեղեցականաց լուծը. իսկ երկրորդը կատարեալապէս նազանդ էր նոցա. այլոց նախարարաց և ուսարապետին անգամ անունը չտրուիր. այժմ որ առաւուս աւելին օրերը կը թագաւորեն, Կաթողիկոսին սպարապետն և նախարարն են. «հանդերձ սպարապետաւ և սովնայն մեծամեծ նախարարօքս»։

Ներկայումս կը քաղկանայ ի Ներ և Շապուհ անունաց. «Ներ» պարսկերէնէ «ալթ» բառն է. շապուհ՝ թագաւորն է։

3) Արեւելեան կայսերութիւնն այն ժամանակին առաջին ծովային զօրութիւնն

տնիմք պանտուս, յիշատակարանն՝ դատարինի նախնեացն ձերոց. ունեւով զխրոպէ՝ անցին և տիրեցին և տախ-
ցոց կողմանցն ի սահմանացն Սերաց մինչև ի կողմանս
Գաղեքոմի՝, և ոչ ոք զատա ստամբակեալ և ելանել ըստ
ձեան նոցա:

48. Եւ յայնչօրս մեծ իշխանութեան՝ զաստակերտ
մեծ և սիրելի զՀայոց աշխարհս անուանէին՝ Վլասն որոյ

էր իլիեպոնուսոսի և Վոսփորոնի նե-
ղուցնեալն տէր եղող ազգի՝ Բրաքեան
խնրակղզւոյն և Փոքր Ասիոյ դեմ առ
զեմ ափանդ պատահաւ, ամեն ժամա-
նակ զորոս որ նաւատարմից մ'ունենայու
պարտաւոր էր: Բայց այն խոսքը թէ
« չէր ոք յերկրաւորացս՝ որ ձերում ան-
արգել անբռնիմանց ընդդեմ դառնայ-
ցէ », եթէ իրատանդիանոսի կամ մեծին
Թեոդոսի ուղղեալ ըլլար բարեկամար
դոսիստ մը կը լինէր. բայց անդէպ և
ծիւղեղելի՝ նկատմամբ Փոքուն թեոդո-
սի, որ տեսեր էր Առաքիլասայ մինչև
խոր մայրաքաղաքին շրջակայքը ասպա-
տակելն և նմա հարկաւուռ անգամ եղեր
էր: Արդէն իշխէն ինչն անպատեց մեզ
թէ Վաղեքոմի դեմ չկրկաւ ելանել ու
նորա ամեն սգանքը կատարեց Յ. Ա.
3: Ինպէս որոց կողմանէ գրուած կամ
նոցա ուղղեալ գրութեանց մէջ յոխոր-
տանք կամ շարեզանցից ցտփութիւնք աս-
փորեկան էին այն դարերուն մէջ:

1. Այս նամակիս գրութեան առան-
իտրենացոյ պատմութիւնը շարագրուած
չէր: Եթէ պարբերութեան և բերորդ
մասին ալ նույնից Ողբմանգեղեց կամ
Իսաշանց գրաց պէս մանական գրու-
թեանց ալ ակնարկութիւն մի ըլլալու
չէ՝ այս խոսքս: Հաղմայեցոց Ասիոյ
մէջ բոսն աշխարհակալութեանց գրաւոր՝
հայ լիպագաւորաց գիւտնին մէջ պաշտօնա-
կան յիշատակարաններ կային անշուշտ,
ինչպէս և հոլանկայ նախարարաց օմանց
քով: Գրուեց և մեր իսկ ունիւք: Ըսելով
թմանայ ինքնագիրքսը՝ Հաղմայեցի և

Յոն պատմաց բնագիրքը:

2. Գագերոն և Գատիքս կամ Գա-
ղեա քաղաքն յարեմատու նորաւոյ Սպա-
նիոյ, զոր Յոնք Iazetx կը կոչէին
— Իսկ Սիք Sires գգ. կը յորջորջին
նախնի Հելլէնք և Հաղմայեցիք Ասիոյ
արեւելեան ծայրը գտնուող ազգերն. Ե-
րոց երկրն կը բերէին մետաքս Ser-
icum և բամբակեայ ազիւն և բարակ
կերպաներ: Սերաց աշխարհը Sélique
այժմեան Նիփալը կամ Սիամը և կամ
Հնդաստանը կը կարծուի: Dézobry.
Dict. de Biographie, d'Histoire et
de Géographie: Իսկ վաճառքը կա-
րուանեալով և թէյի նմանապարտը Հա-
յաստանի և Մծրնայ վաճառանոցներուն
մէջ կը միմեքուէր, ուստի պարտիկ և
այլ վաճառականք կ'առնուին և Ասորոյ
ծովեզերեայ քաղաքները տանելով Հաղ-
մայեցոց կը ծախէին Տեա Gibbon հատ-
ա՝ 313: Հաղմեկանս պետութիւնը ար-
դարեւ կը տարածուէր մինչև ցլալան-
տեան Ուկրանեսո- բայց Տիգրիսէն ան-
գին երկեք չէր անցեր: Ի կողմանէ երկոց
Սերաց աշխարհը տանման կրկնայ գրուի
Մեծին Աղեքսանդրի աշխարհակալութե-
անց, որը ի մտից կը յանդէն
ցԱրքիանան: Հայք որ Արեւելեան կամ
Յունական կայսերութեան կը գրեն՝ կը
խառնեն զաշխարհակալութիւնս Հաղ-
մայեցոց բնոյ Աղեքսանդրի և Սիւն-
կիացոց տիրապետութեանց:

3. Գատուակերտ և ձեռակերտ՝ աղա-
բակ, առան, նոր քաղաք- բայց աստ
նմանութեամբ իմանայ հեղինակն նա-

և նախնին մեր Տրդատիոս յիշերով զստույնն ունին ձեր, որ ի սպասարկեան փախուցեալ ի հոյրասպան մարդախողտոյ հօրեղբարցն՝ խրոյց՝ սպրեալ անու յերկրիդ

մակին, զհամարէն աշխարհս Հայոց, և Հայոց թագաւորութիւնն, առե Յոսափատ համառօտիչն Տրդատի — Պոմպեոսի, յիս Պարթևացն՝ Ասիոյ մեծագոյն թագաւորութիւնն է. քանզի ի կապողովէիս կդի յծոյն կապից, զիւր խառն. — Պարթև թագաւորք ալ երբորդ իշխանութիւն Poenien, կը նաւարէին զՀայաստան: Առաջինն էր Պարթևատան, որոյ վրայ սեղաւելի կիշխէին. երկրորդը՝ Մարասան. Տես Տաքիտոսի Տարեգիրք. գիրք ԻԵ 21. — Այս (Արաթեզգեալ, Մեծին խորտովաւ ատենը Հայոց թագաւորք երկրորդ էր Պարթևաց Տերութեան, քիս յասանեանք երբ առկային Հայաստանի լինն տիրան զԱրաթատանք երկրորդ ատեն կը համարէին յիս Պարսից. Ռազանդ 124):

1. Զհայրն Տրդատայ՝ զխորով սպանեալոցն էին՝ Անակ և Անակայ եղբայրք որոյ անունը պատմութիւնը առաջինը չէ մեզ: Անակ էր զիստաւոր նահապետ և տանուտէր պարթև Աուրենեան յեղին: — Հայաստան տասանորդէ զհայրն սպանեալոց (որդի), ալ որդւոյն նկատմամբ զհայր նորին սպանանալ (ալ ոմն ՝ Հորեղբարց՝ աշ եղբարք խորտովաւ, ալ տոմարեցիք և հասակակիցք նորա: Հորեղբարցն տակալն ուլլեալ մեկնութեանց տեղի տուաւ, ումանք զԱնակ հարազատ եղբայր կարծեցին խորտովաւ (Կարազաշ, պատմ. Հմմտ). ալ քիս զարու հեղինակը՝ Կեոբգայ առորի կպիսկոպոսի հետեւած, Լուսաւորչալ մեկ կենսագրութեան մէջ ՝ Վրիգորիտ սպրեալ հոգմայեցիք ՝ ըստան ըլլալը կուտն առին և խորտովաւ բնդ Անակայ ինչպէս և Վրիգորի ընդ Տրդատայ աւերելութեանց մէջ տեսնուած

խորհրդաւոր զուգակալութիւնը պատմական շահարկով, Սասանեան արաւոր կողմանէ խրկուած Անակայ զոյսութիւնը մերմեցին և ոյս նամակիս վրայ ևս յենով զխորտով կարծեցին սպանեալ յերարց իւրոց՝ զբոսութեանք Պարսից, և փախուցեալ ի հայրասպան մարդախողխող հորեղբարցն ՝ խորհրդն ալ արդարեւ աւելի շփոթութիւն կը պատճառեն: Դանկի կիմ ըստ Արաթեզգեալ պատմութեան զԱնակ և զեղբայր նորա ի մանաք, Տրդատ կամ տնոր պաշտպան դալեանք՝ Արաթաւոր անունով վախ մը չէին կրնար ունենալ. վախ զի խորտով հաղիւ թէ մահաբեր հարուածն ընդունէր էր և զիւր սղիքն ի ծոցոյն չէին թափեալ: Նախարարք զանդապանդ զորք կամքնին և պողոտայները բոնեւով, զգաւաւան զհաւով էր էին կրտաւայ մէջ, և զհանայաւ և զմանկութեան զհամարէն սպրաւունքն նորա կրտաբեր էին, և միայն Անակն երկու դեռատի մանկանքն սպառնէր էին իրենց դալեկաց ձեռք, մին ի կողմանս Պարսից և միւսն Յունաց. մինչդեռ Տրդատայ փախուսաւ՝ ըստ Արաթեզգեալ, յունական օժանդակ զորաց Պարսից բանակէն վանուելուն հետեանք եղած էր:

Ըստ մեզ, Արաթեզգեոսի և խորտաւոր մանրամանն նկարագրոյն և սպրաւին մեծ և ընդհանուր առանգութեան զէմ, որ խորտովաւ յիս քառանասակայ թագաւորութեանն ալ եզրաւոր թագաւորութեանն ու և զհր մը ունենալը կը յիշեն, նոր պատմութիւն մի հիւսնելու համար բաւական կուտն չկրնար ըլլալ այս նամակաւ, որ վերէն ի վայր պատմական շփոթ պարագայք շարադրուած է, և որուն նախնորով պետք էինք Վրիգորի մեծամեծ ծա

Յունաց, և ի ձէն՝ թաղաւորեալ տիրէր հայրենի աշխարհիս, սոյնպէս և զհաւատսն որ ի Քրիստոս՝ ընկալեալ ի սուրբ Եպիսկոպոսականէն՝ Հռովմայ, լուսաւորեաց՝ Ըղ-

աւոյն թիւնեքն անգամ ուրանալ. որ անշուշտ զայն գրել տաւոյ Եպիսկոպոսաց և իշխանաց մտքէն չէր անցած: Արդարեւ Արտաշէր ջանացեր և յաջողեր էր Առաջնահաղթեան և Սուրենեան պաշտօն տալեալ տեաւորն իրենց ապագային Արտաւանայ դէմ գրգռել. բայց ասոնք Արտաւանայ Եղբարքը շէին. այլ զարեւրէ ի վեր հաստատեալ Նախարարական տնճար (խորեն, իմ) և Ջէւայ երկպառակելու համար բաւական էր անոնց տաճարեկարգ հակադրականք և փառամբը. Ներք ձեռք տանել որք պակաս շէին. ու հարկ չկար զոր տեանու յարուցանելու արքունական զերդաստանին մէջ, որ Նախարարաց այդ ընթացիկ պատահաւորեղանքապէս ամփոփ և միաբան զտաճան էր:

Անպիտանք իրարոյս և զբարբ Կոչիլն թեաւ պարմանալ չէ: Եղբարքս ինչն մարդաստեղծան զօրաւոր կապիտալ տակ կոչիլ ուղուան էր և այդ անուամբնք իմ յարկորջեալ էր այն ազգականութիւնը, որ կայր զանազան պահաւ տնճար մէջ, որոց գլխաւորը Պարթեւաց արքայական լիւրն էր. կըրտառարողոյն ալ շաւոյ, Բուշանաց, Մադքթեաց թաղաւորական տնճարն էին: Արտաւանայ պաշտօնը չաւրով խորով էր ի մեծի տրամբութեան վասն բնական Եղբարքս զանազան ազգատնճարն. և էր զանազան արարեալ զի իրենց Արտաւանայ և խորովոս տնճարիւն ի Բիւրնուն և կենացին. այլ նախ ամբարտեալ և հասանալ էին ի տեղութիւն Արտաշէր քան ընդ տեղութիւն իրենց ազգատնճարն և Եղբարքս ինչ. Արդար. Ար. Բնոս ազգատնճարն զԱրտաւան և թաղաւորեալն Արտաշէր երկու յիշդ Պահաւին Նախանձ պահելով ընդ թաւ-

գաւորեալ ջիղին իրենց հարազատութեան ազգին և համար յանձն տալն թաւգաւորել Արտաշէր Եղբարքս Սասանայ, բայց Երրորդն և Նախն անուանեալ Պահաւուն մտերմութիւն պահելով առ Եղբարքս ինչն ազգականութեան տան ընդդիմացան պատերազմաւ. Խոր. (Ն. Ջ.)

1. Այսպէս զնեն վնեկտիւ և լիւրտառազմայ տալագիրքն. Լ. պոլսոյ Երկրորդ և ինքնորոշիւ տալ Եպիսկոպոսին:

2. Արտաշէր տալագիրքն Միթթարեանց զնեն՝ որ լուսաւորեաց. յարարեալական չկայ ալ Լ. Պոլսոյ և ինքնորոշիւ տալագիրքն և ոչ ալ վնեկտիւ 1863 թ. տալագիրքն մէջ Պահաւ է ի բաց թողուլ զայն. քանզի զընդլիս սխալ մի է, որ իմաստը կենդանեւ ու պարեմութիւնը կը կազմեն. — Եղբարքս ինչոպէս, այս և շաւոստան, և հանուրց հիւսիսականաց վնեկտիւն. Խորենացիք իմ էլ 571:

— Եղբարքս աստուածային քոյ գիտութեան հիւսիսական ազանց ծագեցեալ և ի խաւարէ կոտորաւորութեան վնեկտիւ զմեզ ի հեռն Սուրբ Լուսաւորիւն. Երեւանի Երեւանի (Երաւանի Արգոյ և ինքնանց Երեւանի) — Միթթարեան ալ վնեկտիւն և Երեւանի Երեւանի Լ. պոլսոյ երկրորդ, Միթթարեանց, լիւրտառազմայ, ինքնորոշիւ, Տիֆլիսի տալագիրքն համապէս են. Կոտեւորայ պարտէ հեռեցին իմ առջաւորին և զանազան զընդլիս մէջ ալ հակառակ տարբերութիւն չկայ. այսու ամենայնիւ Գրիգորի խաւարի յիշատակութիւն մանկամ շրջալիս Տէրպատայ համար և զԵրեւանեան հաստատ շաւոստան Եպիսկոպոսականէն տալ և լուսաւորեաց շաւոստան Երեւանի տարբերութիւն մի է, որ կասկած կու տալ իմ ոչ ամբողջ Նամա-

խառարային կոյմանո հիւսիսայ. գօր և այժմ՝ կամին ի մէջ կորչել հանել խառարատէր սրդիւն արեւելից:

49). Էս մեք ի ձեք քաջութիւն տրտիմեանդ խիզա- խեալ, էք ինչ՝ որ քնդդէմ՝ դարձաք նոցա հրամանացն, և բազում այն է՝ որ արդ տաճի պատրաստեալ եմք: Բնարեցոյր զմա՜ն տոտումպաշտութեամբ քան զկեանս ուրացութեամբ. եթէ, զուք ես ի ձեռն տաճիք զմեզ, տ- հա կրկին կենաց զխաչոյր և ոչ մի տնդամ՝ մահու: Եւ եթէ ստիպիկ մի հեզգայք, զուցէ բազում և այլ աշ- խարհաց հասանիցէ տալ լոցոյ սարա՜:

50). Էս իբրեւ յանդիման եղին մեծի թողաւորին և բնիմերցան զգիր պազատանաց հայոց աշխարհին և զյի- շատակարանն նախնեացն, բազում մատեններ ի մէջ ե- կեալ բնիմերցան, որ զնոյն ուխտ հաստատութեան ի ներքս գտանէին: Էս մինչ զեռ երանելին թէպէտ հաւ- ցանէր զամենայն սինկլիստան, և հնարս իրացն՝ կա- մէր գտանել խաչոյրութեամբ, և հոյ տանէր մեծաւ յա- ժարութեամբ, զի մի եկեղեցիքն արեւելից յափստակեա- ցին յանաբէն հեթանոսացն, ի նմին ժամանակի հաւն- ցէն փաղմուզակի հոտանէր փոխնոն կատարածի կենաց

450

28 Յուլ.

մակին փաւրականութեանք, գոնեա տ- նոր մէջ ձեռք խառնուած բլրալուն: Մէկ քան մի միւսն կրնայ զմեզ հաւանեցու- ցանել, որ այդ նամակը ապաքին այն- ակա գրեցաւ ինչպէս որ կը տեաններ ներկայ սրինակաց մէջ: Կերեալ թէ 17- օրինակացունք և հախարարք՝ Բունաց օգնութիւնք ստանալու համար հարկա- յոր գառեր են ինչպէս իոյ արքունեաց՝ արեւելեան շափաղանդութեամբ սալ զը- բուստիս արող ամեն մէկը պատմական խոշոր սխալներ են: Երբ Կրտսի թէ շիր ոք յերկրաւ որացս, որ փոքուն թեւո- րոսի զեմ էլէ, թէ կայսրութիւնք մին- չն Ուրաց աշխարհը տարածեցաւ եր- րեմն, թէ Հայաստան շոգմայի ոց ձեռակերտն է, ալ զարմանալու չէ որ Հայք զբրիստունէութիւնը շոտեն առ- նեն. նա մանաւանդ երբ արեւելեան ե-

կեղեցեաց մեծի մասն շփոթութեանց և զայլմակղական կուռց պատճառաւ շոգմայ եպիսկոպոսին միջամտութիւնը և ազդեցութիւնը յսթ մեծցած էր նոյն իսկ Արատանդնոպոլսոյ մէջ՝ Փոքուն թեւոգոսի վերջի ժամանակները:

1. Ազգարարութիւնդ իրաւացի էր, եթէ մէյ մը Հայաստան ինար, կարգը Բունաց տէրութեանն էր: Հայք իրեանց զբից պատճառաւ երկու գրացի մեծագոր տէրութեանց իրարու զեմ ըրած արքա- տանաց շատ անգամ՝ խաչնդոտն եղած էին:

2. Անշուշտ Եղիշէ կազմարկեալ առա- զգաշինս զոր կոսած էր Տրդատ բնդ կոտորանդիանու. Տեա- իւրեն. Գ. Է. Արամ, 655 և զայլ ուխտս նիզակե- ցութեան որ անեց յաջորդներն հաս- տատած էին:

Նորա¹, և կտրի չոր խափան լինէր զործոյն օգնականութեան :

51. Եւ թագաւորէ փոխանակ Նորա Ռարկիանոս² կայսր, և ի ձեռն վառթար արանց խրատութեան իւրոց ծառայիցն, Սնատովեայ՝ որ սպորտպետն էր, և Բփլ'ալ'իոս՝ տտրի, երկոքեան անարգի և վառթար արանց, միանդամոյն և անատուածք. ի նոցա բանս կրեալ թագաւորն, ոչ կամէր անսալ միարան ուխտին Հայոց, որ ամենայն ուժովն իւրեանց բնոյզէմ՝ կացեալ էին չարութեանն հեթանոսաց : Իսկ անտրիտ ոյս լուհամարէր պաշել զուխտն՝ հեթանոսաց վասն մարմնա-

1. Թեագոս Բ մեռաւ ի 28 Յուլիսի 450 (տես Լեբեաւ, հատ. 2. էջ 257) : Հրամանն ալ քիչ յառաջ գրուած էր :

2. Թեոգոսի մահուանէն ետքը Արեւելեան կայսերութիւնը իւր քրոջը Բիւլքերիոյ անցաւ, որ թէպէտեւ միաշայնութեամբ թագուէի հաշակուած էր, բայց խորհելով որ իւր սեռը կրնար պատճառ տալ այնպիսի նախապաշարմանց և դժուարութեանց, որք արդեւք լինէին նմա վաշխելու կերպով վարելու դժադրաւորութիւն, իրեն ռզնակեան և ամուսին ընտրեց Երանկուտի անդամներէ Պարկիանոս իրաւաւորին : որ յայնմամբ փոխանակեալ Ժերմինի մ'էր, և այդ զգոն խաչեմ, և առաքինի : Յունական Եկեղեցին երկուքն ալ սրբոց կարգը դասած է : Բայց իրաւ Պարկիանոս հետ երեք տարի միայն ապրեցաւ. եւ անոր մահուանէն ետքը Պարկիանոս շորտ տաքի առանձինն թագաւորեց : Թեպէտեւ զգուշաւիս ի պատեհաւորէ, բայց և այնպէս ազատեց զԵկեղեցիէն յառաքանացն Աստուծոց և պաշտպան կանգնեցաւ աւղափառութեան վաղկեդոնի ժողովոյն վերինքը յարգել տալով : Եղիշէի առ Պարկիանոս կշտամբանքը արդարացի չեն ըլլար եթէ ի յուշ ամենք թէ ինչ մեծ ազգեաւոր հասոյցեր էին բարբարոսք և մանաւանդ շորտ Արեւելեան Եկեղեցի-

րութեան, մինչդեռ զԱրեւմտեանք բարեփոխելու կը քանդէին :

3. Եփլալիոս տտրի՝ ըստ Եղիշէայ, իսկ ըստ Փարպեցայ՝ Փլուրինոս աջ նշանակաւ տտրի ազգաւ, որ էր առաջ գրանի թագաւորին : Որն է ուղիղը, գուցէ Եփլալիոս և Փլուրինոս մի և նոյն անձին անունը և մակնանկն են : Ստար պատմարանք կը յիշատակեն Փլուրին թեոգոսի ժամանակակից Փլուրին տիտս անուն հարուստ պատրիկ մը : Այն ատենները տէրութեան և կամութիւն զիտաւոր ազգայնութիւնն մէկն է եղեր գլխաւ հարկ մը կամ սեռակ մը բռնութիւն տուող մի : զոր շորտ տտրին մէկ մը կը հաւաքէին միայն ի վաճառականաց, յալու հասարակաց և ի մանրավաճառաց, և որ այնպեղան է՝ ի պոստկայց : Կատաւարութիւնը անբարոյականութեանն օգուտ քաղելու համար, որքնաւորութիւն տուած կ'ըլլար նմա : Փլուրինոսիտ ալ զԵկեղեցիական տուող յարման համար քանձնատա : Իւր քանկէն վճարել անոր փոխարէնը ու թեոգոս ալ ամբի շահագից ընդունել զնուէրը (տես Եկեղեցիք. հատ. 1. Ժանութ) :

4. Այս է գաղիներ զոր կոեր էր Յազկերտ ընդ Թեոգոսի. Տես Բ. Ա. 3. — Յայնք ոչ միայն ռզնակութիւն չեն ընէր շայնք, այլ և զյառաջին կ'իմա-

կան խաղաղութեան, յան պատերազմակից լինել ուխտին քրիստոնէական: Միտան այսօրիկ փախճաւ արձակեաց զհապանո առ իմպատրն Պարսից զնոյն Եփրատիոսն, և հմուտ րնգ նմա յուխտ հաստատութեան՝ ձեռնիմափ լիւնել ի զօրացն հայոց զօրու և զինու և ամենայն օգնականութեամբ:

ԾԶ. Եւ իբրեւ այսպէս հաստատեցաւ, և հատաւ օգնականութիւն յասոյ նոցա ի մարզկանէ, զարձեալ սուրբ եպիսկոպոսքն յաջաբերել սկսան զանձինս և զօրան հայոց: Թեկպէտ և հայէին յիւրեանց սակաւութիւնն և յերկացունց իմպատրացն միարանութիւն, ոչ ինչ փառաւորեալ զսպային. այլ բառ առաջին ախտին խիզախէին և տակին. Պատրաստ եմք ի սպանանել և ի մեռանել. զիւրին և իլտուծոյ սակաւութ զրազմոց զսրծ զործել, և տնարկօք զմեծամեծ իբս կատարել:

ԾԳ. Թեկպէտ և ոչ տնէին իմպատր առաջնորդ, և ոչ յարտաբաւստ օգնական զսր յատարաց, սակայն տնձանց տաւրինութեամբ և սուրբ վարդապետաց միխիմարութեամբ համոզունդ. ամենայն զօրօք նախաորորացն յիւրաքանչիւր տանէ ի մի փայր գոյին հասանէին վաղվադակի. բազում՝ և այլ այրուծի, որ յարքունի տանէ՝ տնաի էր: Եւ զամենայն զօրան յերկս զունդս բաժանէին:

Զնեն Պարսից. սրտ և կը յաջաբերին զստաւ սպասարմութիւնն անկապան նը. աւակ: Անչու շաւոսմոց ախորմելի չէր կրնար բոլալ Պարսկական շաւատանու անկախութիւն ձեռք ձգելը: որ կրնար իւրեանց բամբին ալ անցնել:

1. « Գումք. կազմեր ի Հայոց Մեծաք: զազաւ և զազատարգի: և յարքունի տանէ: զոտաւնիկ մարդիկ »: — « Բաւաւ: և այլ ազաւ մարդիկ, զոր ստաւանիկս անուանեն յարքունի տանէ »: Բ. Կ. Ո. — Վազարշակ, երբ կը բարենորոգէր զՀայաստան, հին իմպատրաց զարմեն շորս գունդ կազմեր էր: Իւրաքանչիւր զարմ գաւազան զննքեր և զարդեր տալով և կարգեր էր զնոսա պահապանս զբան արքունի: Բայց Պարսից տիրապէ-

տութեան օրերը այդ հին զնգերը կամ մէկդի լծողուեր և կամ սպաներ էին, ու նոցա տեղը տարիներէ հաւարեր և կազմեր էին լիկնապաւ զնգեր. զորս ուստե կամ ուստեիկ կ'անուանէին: Իբրեւ իմպատրանիստ յազաքի յատկադեալ տես խորեն. զիւրք. ա. գլ. Լ. և մանաւանդ զիւրք. Բ. գլ. Լ. — Տես և Բ. Ա. Լ. Ո. Այդ տաւանիկ զօրաց մէկ մասն ալ Վասակայ կողմն անցեր էին: Ստան և զուոն արքունի, արքայաւորս կամ իշխանանիստ յազաք. լըծորդ սպա, առիդան, առիդան, սլոց. բարի. յոյնք առին ապի և յաւիներ տալու և իմանալին աշտու մանաւանդ զԱմենք:

Ձգունդն առաջին տային ցէկը շարունակ՝ որմբոսեան՝, և գումարէին զնա պահապան աշխարհին, մերձ ի սահմանս Ստրպատական աշխարհին: Էս զգունդն երկրորդ տային ի ձեռն վարդանայ զօրավարին Հայոց՝ անցանել ընդ սահմանս վրաց ի վերայ մարզպանին Ճորայ, որ եկեալ էր սուրել զեկեղիցիան Ազուանից: Իսկ զգունդն երրորդ տային ի ձեռն վասակայ իշխանին Սիւնեայ, որ ոչ ի բաց կացեալ էր յախտէն հեթանոսայ բոս ներքին խորհրդոցն իւրաց:

54. Ինտրեալ և առ ընդ իւր զօրաց զիտէր զթուրովին հաւատաց նայա. զիշխանն Բաղրատունեայ զօրօք իւրով, զիշխանն Խարխուտունեայ զօրօք իւրով, զիշխանն Ազահունեայ զօրօք իւրով, զիշխանն Վահեհունեայ զօրօքն իւրով, զիշխանն Պալսեանայ զօրօքն իւրով, զիշխանն Փարեղեից զօրօք իւրով, զիշխանն Ռարձայ զօրօքն իւրով: Էս պոյս բաղում՝ զօրս յարկունի տանէն Էսրի յինքն, և զսեպահս տմանս յոյլմէ սահմէ: Էս խորամանկ խարեւելեամբ զարանամուս լինէր յամուրս իւրց աշխարհին, ի պտածուս կեցմտորութեան՝ եթէ ընդ ճաշուկ անդր անցանէ ի վերայ ցնդին Պարսից՝ հալածականս առնել յաշխարհէն Աղուանից:

1. Այս է իշխանն Արմրոսեանց: Աջ տամայ հաստատան զաշխարհին մէջ առաջին է Սիւնեայ Տէրն, Բ. Ասպետն որ է Բաղրատունեայ իշխանն, Գ. Արմրոսեանց Տէրն, Դ. Մամիկոնեից, Ե. Հոսնայն Ղրմիաց, Զ. Մոկաց Տէրն, Է. Խառնեանց Տէրն, և այլն: Են և երկրորդ և երրորդ Տունք Արմրոսեանց, որ զաշխարհին մէջ ինն և 17 կարգը տնին: Կերչապուսն Արմրոսեան առաջին տան իշխանն էր: Տես Պատմութիւն մեծին Գեորգեայ. Ծանօթ էջ 133 Սոփ, Հայկ: — Ինչ էր սակայն Արմրոսեան կոչուելուն պատճառք:

2. Զորրորդ Յեղանակին մէջ աւելի հասարեալ զօրս համար մէկն աստ լիցիւն վասակայ նիգակահցացք. 3.

3. Սիւնեայ աշխարհին լեաներուն և ձորերուն մէջ պահուստիլ ու շարժիլ, և անոր Աղուանից և բերին յարձակել և

ճորայ մարզպանին առաջնորդած բանակը կողմնակի կամ ի յետուս պարնէր՝ զիւրին էր. Վասակայ առաջնութիւնք շատ իրաւացի և ոգտուէն կը լինէր եթէ անկեղծ ըլլար: Պատեհացման անկան խաղացմանց մէջ հայ զօրավարաց քաջ հմուտ ըլլալն Լիդիէի պատմութեանն կերէի. բայց պատմագիրն Խնքին անդեակ էր առնող. որովհետեւ ուղիղ խորհրդածութեամբ կը զուցանէ մեզ ճիշտ գրից և անդեաց մարտական կարեւորութիւնք: — Ընդդէմ է յօրդ պարսկերէն լիցիլ յափուք բառի, որ և արագ, շոյս, լիցիլեւ յարմէ և յապուք խիւսմ՝ արագտուն, յապուք տեւոյ՝ արագամեան: Արմուսը յայ զարմանիլ չէ արդի պարսկերէնի մէջ. բայց ունիւնք հայերէն «ճեպ» ուստի կը յաղագրին այլեւայլ բառեր:

55. Իսկ նա յամբամածուկ հաւարացէն ճեպով դեռ
պահաւ արձակէր սա գունդն Պարսից¹։ « Ահա սաղփիկ
քակեցի զմիտարանութիւն ախտիս Հոյսոյ, և ընդ երես
կողմանս գգունդն քայքայեալ բաժանեցի։ Զգունդն ա-
ռածին հետադուցի ի կողմանս Հերայ և Զարտանդայ,
և գունդս երկրորդ ընդ իմով ձեռամբ է, որոյ ոչ ինչ
տամ՝ մնաս առնել զօրաց արքունի։ Եւ զայլ ամենայն,
որ այր կուտայ յաշխարհի սատ գտանէր, ցանեցի ցր-
րուեցի ընդ ամենայն միջոցս աշխարհիս Բայց գգունդն
երրորդ տարսի ընդ վարդանայ յԱղուանս՝ սակաւաձեռն
և ոչ բազմաթիւ։ Եւ համարձակ ընդ ստաճ նորա, և
մի գանդիտեր ամենեկին սալ պատերազմ՝ գիտեմ՝ զի ի
պարտութիւն մատնին առաջի քոյս մեծի զօրութեանդ. » :

56. Զայս գրեալ և եցոյց մտրդպանին, որում՝ տ-
նունն էր Սերսիստ։ Իսկ նա իբրեւ լուս զայս ամենայն
գրածութեաւ ի վառակայ, և ստուղեալ հաստատեալ ի
միտս իւր, եթէ սակաւաձեռն գնդաւ զայ սպարապետն
Հայոյ ի վերայ նորա, ոչ եկայ մնայ ի կողմանս Ճորայ.
ոյլ կուտեալ գտանայն բազմութիւն զօրս իւրոյ, և
փութանակի անցանէր ընդ մեծ գետն Կուր անուն, և
պատահէր նմա մերձ ի սահմանս վրայ հանդէպ խաղ-
խաղ² քաղաքի, որ ձմերուց էր լճադաւորաց Աղուանից։

1. Գունդն Պարսից որ ընդ հրամա-
նաւ ճորայ մարդպանին էր։

2. Խաղխաղ - ընդ մէջ Մրդուզ լեռին
և Գետայ և ճակիր գետոյ և յրակաւ երկիր
յարեկիս հասիալ Սեանայ լեռ) ... Ի
նոսն թուի Սաղամ կողեցեալ վիճակիս
և Գարդմանայ գաւառի Սեանայ մասն
լեալ, աւտ էին ձմերուց լճադաւորաց Հա-
յոց ի քերականութիւն լեռնածորոց մերձ ի
գաշուն Աղուանից, այս ինչն Սուր գետոյ,
և առ եզերս յրակամայ կայ ցարդ խաղխա-
ղայ զիւղ, որ թուի առնել զտեղի խաղ-
խաղ ձմեռանանդիտան քաղաքի լճա-
դաւորաց մերոց Արշակունեանց՝ և ի
հանդիպոյ գաշտին եւար մեծն Վարդան
զՍարգս ի գաւ նորա ի պահակէն ճո-
րայ ի Հայո, առ ափամբ լճադաւորաց

Լուրանա գետոյ »։ Տեղագիր հայոց
մեծաց. 162 : — Այդ Լուրանա գետը
այժմեան յրակամ գետը կամ անոր
արեւելեան վտակն ըլլալու է. սոցա եր-
կուքին իրարու խառնուած տեղը կայ
ցարդ Լիփիլայ գիւղ։ Վարդան Պարսից
աջ լեռը զարկաւ, քանզի հասանորէն
ձախը Լուրանա գետոյն կոթնած էր-
ուտի և պատերազմի դաշտն ալ գե-
տոյն արեւմտեան կողմը փնտռել պարտ
է։ — Թեկ խաղխաղ էր քաղաք ձմերուց
արդուս լեռանն Հայոց՝ գիտեմք յԱղու-
անի լճադեղեայ էջ 37)։ Բայց Վարդանանց
պարեաւորին առնել, ըստ վկայութեան
Եղիշէի. Աղուանից լճադաւորաց ձմերուց
եղան էր։

Անցանէր բաւանդակէր ամենայն զօրք իւրովք, ուսով՝ արարեալ՝ զբոլոր մեծութիւն զաշտին ի ներքս փակէր: զինեալք և վառեալք ամենայն պատրաստութեամբ ի մարտ պատերազմի բնդդէմ՝ գնդին Հայոց:

Եւ իսկ քաջն վարդան և ամենայն զօրքն, որ բնդ նմա էին, իրբն տեսին զբազմութիւն պատրաստութեան գնդին հեթանոսաց, հայեցան և յիրեանց ստկատութիւնն, լիկալէս և կարի յոյժ նուազանք էին քան զնոսա, ոչ ինչ զոնդխոնցին առ յոյժ բազմութենէն, այլ հասարակ միարանեցին և համբարձին յերկինս զձեռս իւրեանց, ազադակէին և առէին. Դատեալ Տէր, զայնոսիկ՝ ոյք զտախն զմեզ. մարտիք բնդ. այնոսիկ, որ մարանչինս բնդ մեզ, զինու և սաղարաւ քով օգնեալ մեզ: Շարժեալ և զօրացս զգոնդադտնդ բազմութիւն անօրինացս. յբուռս և վառնեալ զչարս միարանութիւն լիցնումեաց քոյ ստաճի. քոյոյ փրկական մեծի նշանիս, և տուր ի ձեռն ստկատացս զքաջութիւն յողթութեան ի վերայ անհնարին բազմութեանս: Ի՜նչ ի պարծանս անտի վաստարութեան անօղտալ վաստակոյ ինչ աղաչեմք՝ յազահալ լիւն

1. Ինչպիսի կը նշանակէ ոչ պատերազմ և ոչ բանակ կարգեալ կամ ճակատ, որպէս զնեն ընդհանրապէս բառադիրքն. այլ ա՛ր Տոյ զօրաց կարգելոց առ երկ միմեանց. զգ. Rang. — « Չգիտցն քակեցեր զաւարմունս »: — « Յերկու կողմանէ ուսով՝ զազտ կարգեաց և ինքն զ8000 արան բաժանեաց ի վեց ռազմն »: — « Հերձեալ ընդ մէջ զջոխիս ասպարափակ ռազմին բազմութեան »: — « Հաւանայ զաւարմ պարուց նորա »: — « Անկեալ ի մէջ ռազմաւոր հանդիսին, արշաւէր սիգալով յայտկոյս և յայնկոյս »: — « Կաջին զարափալքը Մամիկոնը ճակատամարտը ռազմահայտը »: — « Ինչպիսիքնու երբեմնք »: « Ռազմիկ հեծեալք », այս է ռազմի մէջ մտնած ռազմի մէջ պատերազմելու վարժած առ կըրտ. լիւռած ձի և հեծեալ, որպէս առի զազդ troupes de ligne, առ ի զանազանէր յանկանս և ի լիմեալէն հրախոյ:

Բ. Կարգ և շարք բանակաց, զգ. Ligne, rang d'une armée en ordre de bataille, suite de bataillons et d'escadrons placés les uns près des autres sur la même ligne, et faisant face du même côté. « Ուսով՝ արարեալ զբոլոր մեծութիւն զաշտին ի ներքս փակէր »: — « Ի՛նչ զօրադրութիւն կողմանէ յաւարմ մտանիցէ »: — « Հաւանս և ռազմն » — « Հաւանս ռազմի մարտեաց ընդդէմ միմեանց պատրաստեին »: — « Կարգել զաւարմն »:

Պատն ազմ բառին առաջին մասն « պատ » է բառի մասնիկն, որով կը կազմուին ևս « պատ-առիւն », « պատ-րաստ », « պատ-նէշ », « պատ-ուստ » և այլն յառեքն. բառիկ՝ « որ ինչ կայ յանդիման, հակառակ »: Բազմաւոր զորք մէջ՝ յաւտ:

2. Ինչպիսի ի՛նչ:

րնչատիրութեան զանցաւոր մեծութիւնն կապտեցոյ, այլ զի ծանօցեն և գիտաւցեն ամենեքեան այնքիկ՝ որ աչ հնազանդին սուրբ անտարանին քորողութեան, եթէ զուեա Տէր կենաց և մահու, և ի ձեռս իւր է յազիւթութիւն և պարտութիւն: Եւ մեք պատրաստ եմք ի մեռանել պատն իւր սիրոյդ, և եթէ սպանանել ևս հասանել գնտա, եղիցաւ զիւր իւր ճամբարութեանն:

58. Եւ զայս ասելով՝ խումբ արարեալ յարձակին, և զաջ լինն բեկեալ՝ զձախոյ կողմամբն արկեալ, և որոյ ճարակ զամենեւեան տոյլին ընդ երեսո պաշտին, և փախաւական տանէին մինչև յամուր անդիս մայրեալին տա խորապոյն զարիւքն խփնատ զհաոյ: Ուր բնդդէմ՝ զարձեալ թաղաւորազանց ոմանց բազատական՝ արքայի, բնկեցին զոմն ի ձիոյ ի նախարարաց հայոց, ի գնդէն Դիմաքանից զՄուշ սպանին, և զԿազրիկ վերաորեցին:

59. Յայնմ՝ անցով զէտ աւին ի վեր ամբոսանայր Ուրշաիւր Ուրշարունի՝, զուէր առիւծարար և յարձակէր վարազարար, հարկանէր և սատակէր զվարկն իւր զնգրայր լիապատրին լիւնաց, և զբազում համհարզս նորին ընդ նմին ստատիւր: Եւ այնպէս ամենեքեան տա հաւարակ ոյր զախոյեան իւր յերկիր կործանէր: Եւ տա

1. Թիֆլիսի արեւելեան կողմէ կույս Սիւնայ երկիր, մասն կախեթու նահանգի վրայ. յերես արեւմտէր գաւառաւ, ընդ մէջ Ասպան և լիսա գետաց. յիւրաւախար, ի բուն Սիւնայ և ի Դիւրախ, մասն ևն և սոքա հնայն Սիւնա, նից և կուէին ի հնումն կամբէնէն կամ կամբէնի, որպէս և ցարդ կույի վիճակ մի վաճառէր. և թալասակամ գաւառս ե իտպանն ընդ մէջ կուրայ և լիսայ. երկուքն ևս յիւրեան առ պատմիչս մեր:

Տես Տեղագիր 190. Ճանօթ. 1. — Բաղաւազան արքային անձամբ պատահալով զարբ շիշեր իշիշէ. ուստի մարթէ և կարծեւ, որ անոր ապանեմ եղն ի վեր անգղ յաջորդ գրաւած շէր. Տես 8. 15 30, և ի վերայ էջ 41:

2. Արշաւիւր Արշարունի կամարաւ կամ էր փեռայ վարդանայ, ունեւոյ

զգուսար նորա վարդանայ ի կնիւթեան և զորապետի աջակողմեան լինին, նիւրակեց ունեւոյ զՄուշ Դիմաքանեան: Չախ կողմէր յանձնէր էր վարդան իտրինայ խախտաւանայ, զորապետ տալով նմա զձախակ Դիմաքանեան. և ինքն մէջտեղը կը կենար: Բաց ի վերջորեալ նախարարացդ այս արշաւանաց մէջ վարդանայ ընկերացեր էին խախտէր Դիմաքանեան Սիւնայ Սիւնայ, Գիւան վաւհեանայ և այլ տանաւանայք և սեւպուէր, բազումք ի զորայն Հայոց. և այլ փոքրք ի զորայն Մարդապետեան սյրաւիւր փայլ. 185. 190:

3. Սիւնայի միւրի պարեկական զորք շէր գար, այլ ի լիւնաց և Սիւնայից ալ մարդ տառն էր, Համարդ՝ տես 8. 15. 41 ևն. 2:

յոյժ յանդուգն յարձակմանն՝ յորժադոյն այն էր զոր
դետամոյնս տունէին յան դանկեարն սրոյ ի ջամարի:
Ի բազմաթիւնէ գիտականոյն անկերոյ՝ յատակ ջուրք դե-
տոյն յարին զառնային, և ոչ զսանէր ոք ամենեկին ի
նոյննէ ապրեալ և թաքուցեալ յանտառախիտ մայրիտ
գաշտոյն՝: Բայց մի ոմն ի զօրականէ թշնամեացն՝ զի-
նո. հանդերձ երեալ ի նիւս երկփարին անցանէր բնոյ
մեծ գեանն՝, մազապուր պրծեալ ի պատերազմէն՝ զոյժ
տանէր ի մնացեալ բուն բանակն, սրբ փախտական
անկանէին ի մեծ շահատանն՝:

60. Բայնմ՝ ժամանակի զօրքն հայոց կատարելով զմեծ
գործ պատերազմին՝ գիտեալուս գառնային, ժողովին
զբազում աւար բանակին, և կոտորելին զանկեալ գիտ-
կանն. և կուտէին բազում արծաթ և օսկի, զգէնս և
զկորդ զարի տրանց և զբաժն երկփարոց:

61. Գարձեալ յարձակէին ոչ տակաւ քաջութեամբ ի
վերայ բերդիցն և քաղաքոյն, զոր տնէին Պարսիկքն
յաշխարհին Ագուանից. հզօրապէս մտրանելով և այրե-

1. Արմ՝ Տփղիսէն Գանձակ գնացող
ճանապարհը Կուր գետոյ նարապին
կողմէն ու այդ պատերազմին տեղւոյն
վրայէն կ'անցնէի. էր փափաքէիք գի-
տեալ թէ Մարգուդ չալի և յրազմայ
մէջ ահաջը գտնուող երկիրը այսօր ևս
անտառախիտ է:

2. Մեծ գետն՝ Կուր, զոր անցք էր
Սեբուխս վարդանայ վրայ գալու հա-
մար. Տես ի վերայ 56:

3. Այս է Պարտաւ մայրաքաղաքն Ա-
ղուանից. — « Բեզը քնէրթէր գետոյ
Տրուս ըստ նախնեաց), որ իջանէ ի
լեռանց Գարապաղի ի Կուր, յանկէ
կողմանէ կայ Պերտի գետը առ աւերա-
կօր Գեղ մայրաքաղաքին Աղուանից որ
թի՛ գար էր ամբողջ լիւթաղիկութի և բար-
դաւան վաճառականութեամբ, վասն ո-
րոյ և Շահաստան կոչեցաւ. Տեղադիր
180. — Իտա ի մեզ թէ Շահաստան հայա-
քեան է պարսկերէն լատինաստան բա-
ռի, որ մեծ և ամրացեալ քաղաք ըսել

է. տես փարպեցի՝ « Եկեալ ի շահաս-
տանն որ տնտանեալ կոչի Նիւշա-
պուհ. » « Ի գղեան շահաստանին հիւ-
շապուհ » - Տես և Pahlavi Pazard
Glossary. Միւսմէլ իմ թափարիթի
մէջ ալ կը տեսնեմք ստեղծ. յունիստանի
Իսթանան, լոնդոնքանի կամ լոնդոնքանի
Իկ. շահաստան և թէ շաք ի սկըզ-
բան պարսկերէն բառք ի կիր առին ա-
ռանց հնչելու բառք. սրբէն Շափուր.
և յետոյ լատինաստան իւր հայկական ի-
մաստով գործածուեցաւ իբրեւ վաճառա-
քան քաղաք:

Վերէն թէ Սեբուխս ամբողջ բանա-
կաւը չէր հզիւր վարդանայ վրայ. այդ
միայն յառաջագահ գնդաւ. Սեբուխ ալ
վարդանայ զորքը կտրիւ նեխագրեմք
ու բռնած գիրքը զօրաւոր և բարձր
բաղդաստմար Պարթից, որը աւելի վա-
րերք կը գտնուէին, կտրելի չէր ամբողջ
բանակ մը խորտակել միայն մէկ վերա-
ւոր և մէկ մեռեալ մ'ունենեալով:

ընչապիտոթ թեոն զանցաւոր մեծութիւն կապտերոյ, այլ զի ծանխցեն և զխառացեն ամենեքեան այնքիկ՝ որ ոչ հնազանդին սուրբ աւետարանին քարոզութեան, եթէ զու եւ Տէր կենաց և մահոյ, և ի ձեռս քս է յազթու- թիւն և պարտութիւն: Եւ մեք պատրաստ եմք ի մեռա- նել վասն քս սիրոյդ, և եթէ սղանանել եւ հասանել պնտա, կզիցուք վրէժինդ իրք ճշմարտութեանն:

58. Եւ զայս ասերով՝ խումբ արտրեալ յարձակին, և զաջ թեոն բեկեալ՝ զձախոյ կողմամբն արկեալ, և սր- րոյ ճարակ զամենեանն տային ընդ երեսս զաշտին, և փախտախան առնէին մինչի յամար տեղիս մայրեալն սու խորպոյն զարխոյն Լախնաս գեաոյ: Ուր ընդզէմ՝ զարձեալ թաղատրազանց ամանց բաղատական՝ ալքայի, ընկիցին զոմն ի ձիոյ ի նախարարաց Հոյոյ, ի գնդէն Գիմաքսենից զՄուշ սղանին, և զԳազրիկ վերատրեցին:

59. Բայնմ՝ տեղաջ զէտ տէն ի վեր ամբառնայր Սը- շտիր Սըշարունի՝, զոչէր առիւծարար և յարձակեր փորազարար, հարկանէր և սատակեր զվարկն քաջ զեղ- րոյր թաղատրին Լինաց՝, և զբազում համհարզս նորին ընդ նմին սատակեր: Եւ այնպէս ամենեքեան սու հատարակ այր զախոյեան իւր յերկիր կործանէր: Եւ սու

1. Թիֆլիսի արեւելեան կողմը կայ « Սիֆագ հրկիր, մասն Արիսթու Նա- հանդի Վրաց, յերիս տրոհեալ զսառս, ընդ մէջ Ալազան և Կոս գետոց, յԱ- քանաթխար, ի բուն Աղնադ և ի Շի- բախ, մասն ին և սորա Տեղին Աղուա- նից և կոչէին ի Տեռնե Արմաքեան կամ Արմաքիկը, որպէս և ջարդ կոչի վիճակ մի փամպէշի, և խալասական զաշտ որ և Խոսպան ընդ մէջ Կուրայ և Կոսայ, եր- կոյին եւ յիշին սու պատմիչս մեր: Տես Տեղագիր 199, ծանոթ. 1: — Բաղասական արքային անձամբ պատե- րագիր գալը շիշեր Նդիշե, ուստի մարմն է կաթնի, որ անոր սղաննու եղէն ի վեր տեղը յաղորդ դրուած չէր. Տես Յ. Է. 30, և ի վերոյ էջ 41:

2. Արշալիր Արշարունի Ամնարա- կան էր փեսայ Վարդանայ, ունելով

զդուստը նորա Վարդանայը ի կնութեան և զօրագուսի աջակողմեան թեոն, նի- զակակից ունելով զՄուշ Գիմաքսեան: Ձախ կողմը յանձնէր էր Վարդան խո- բենայ Խոսխոսունայ, զորափիցն տալով նմա զՀմայեակ Գիմաքսեան, և ինքն մէջտեղը կը կենար: Բաց ի վերջորեալ նախարարացդ այս արշաւանաց մէջ Վար- զանայ ընկերացեր էին Թաթուլ Գիմաք- սեան, Արտակ Պալաւի, Գիւան Վա- հեունեաց և այլ ամնուտեարք և սե- ալուք, բազումք ի զօրացն Հայոց, և այլ գունդք ի զօրացն Մարդպետական այրու ձիոյ փաղոյ. 185, 190:

3. Սերուխս միայն պարսկական զորոք չէր դարձել ի Լինաց և յԱղուանից ալ մարդ առած էր, Համարգ՝ տես Յ. Բ. 41 ձե. 2:

յոյժ յանգագն յարձակմանն՝ յարժագոյն այն էր զոր
 գետամոյնս ատնէին իսն զանկեալսն սրոյ ի յամալի:
 Ի բաղմաթմենէ զխականցն անկելոյ՝ յատակ ջուրը պե-
 աոյն յարիւն դառնային, և ոչ զտանէր զք ամենեկն ի
 նոցանէ տարեալ և թաքուցեալ յոնտուախիտ մոյրիս
 գաշտացն¹: Բայց մի ոմն ի զօրականէ թշնամեացն՝ զի-
 նու հանգերձ երեւ ի նիւս երկաթին անցանէր բնոյ
 մեծ գետն², մաղապուր պրծեալ ի պատերազմէն՝ զոյժ
 ատնէր ի մնացեալ բուն բոնտոկն, որք փախաւորսն
 անկանէին ի մեծ շահոտանն³:

60. Բայեմ ժամանակի զօրքն Հայոց կտտարելով զմեծ
 զործ պատերազմին՝ զխականաւս դառնային, ժողովին
 զբաղաւ՝ աւար բանակին, և կողոպտէին զանկեալ զիւ-
 կունսն, և կուտէին բազում արծաթ և ոսկի, զգէնա և
 զգարգ, զարի տրանց և զքաջ երկաթաբայ:

61. Դարձեալ յարձակէին ոչ սակաւ յաջաթմեամբ ի
 վերայ բերդիցն և յաղաքացն, զոր անէին Պարսիկքն
 յաշխարհին Աղուանից. հպօրապէս մտրոնէլով և այրե-

1. Այժմ Տիգրանէ Գանձակ գնացող
 ճանապարհը կուր գետոյ հարաւային
 կողմէն ու այդ պատերազմին տեղւոյն
 վրայէն կ'անցնէ: Կը փախաւքէնք զի-
 նուս թէ Մուրդուզ շալի և Նապասայ
 մէջ անցը գտնուող երկիրը այսօր ևս
 անտառախիտ է:

2. Մեծ գետն՝ կուր, զոր անցեր էր
 Սեբուխտ Վարդանայ վրայ գալու հա-
 մար. Տեո ի վերայ ԵՏ:

3. Այս է Պարսու մայրաքաղաքն Ա-
 դուանից՝ — «Յէդը Թեքթէր գետոյ
 (Syrus քառ նախնեաց), որ իջան է ի
 լեռանց Գարապաղի ի կուր, յանկէ
 կողմանէ քաջ Սեբու գետը առ անբա-
 կաք Ենոյ մայրաքաղաքին Ադուանից որ
 Ե՛կ զոր էր ամառ կաթողիկոսի և բար-
 գաստէ փառապանութեամբ, վասն ու-
 բոյ և Տոնատոսի կողմաց»: Տեղագիր
 180. — Թաւ ի մեջ թէ Տոնատոսն հայա-
 ցեալն է պարսկերէն լոնրատան բա-
 տի, որ մեկ և ամբողջեալ յաղաք բոնէ

է. անս Փարպեցի՝ «եկեալ ի շահա-
 տանն որ անուանեալ կոչի հիւշա-
 պուհ»: «Ի գլխակ շահատանին հիւ-
 շապուհ»: Տեա և Pahlavi Pazand
 Glossary. Միւսմէլ իւթ թափարիթի
 մէջ ալ կը տեսնեմք սաէպ. լոնրիստի
 լուֆոնտ, լոնրիստի կամ լոնրիստի
 Թէյս Հաւանական է թէ Հայք ի սիրդ-
 րան պարսկերէն բառը ի կիր առին ա-
 ռանց հնչեալ բառը, որպէս ի Տափառ-
 և յետոյ լոնրատան իւր հայկական ի.
 մաստով զործածուեցաւ իրբն փառա-
 շաւ յաղաք:

Էջերէ թէ Սեբուխտ ամբողջ բանա-
 կաւ շէր եկեր Վարդանայ վրայ. ալ
 միայն յառաջական գնդաւ: Որչափ ալ
 Վարդանայ զօրքը կարեւ նշմարեմք
 աւ բանաւ գիլլը զօրաւոր և բարձր՝
 բաղդատամբ Պարսից, որք աւելի վա-
 բերը կը գտնուէին, կարելի չէր ամբողջ
 բանակ մը խորտակել միայն մէկ վերա-
 որ և մէկ մեռեալ մ'ունենայով:

լով զամուրս արգելանաց նոցա, և զերամս երամս մու-
ղացն՝ զոր պատրաստական ամեալ աշխարհին զայլմով-
դութիւն, ուր և գտանէին յամուրս ամուրս վայրացն, որոյ
ճարակ տուեալ զնէին զէշ թռչնոց երկնից և զազանաց
երկրիս Սրբէին զտեղիսն յամենայն սղծադորմ զսէիցն,
և փրկեալ ազատէին զեկեղեցիսն յանհնարին նեղութենէն:

62. Էւ բազումք ի նախարարացն Աղուանից և յա-
մենայն շինականացն, որք վասն անուանն Աստուծոյ ցր-
բուեալ և վասնեալ էին յամուրս լերանց կապկոճի՝ ի
երբև տեսին զաջողութիւն զործոյն՝ զոր կատարէր Աս-
տուած ի ձեռն զնոցին Հայոց, զայլն մոլորէին և նարա,
և խառնէին ի զօրս նոցա. և միաբանք և հաւասարք
կցորդք լինէին զործոյն նաշատակութեան: Խաղային
զնային այնուհետև ի վերոյ պահակին Հոնաց՝ զոր ու-
նէին բռնութեամբ պարսիկքն. առնուին քանդէին զպա-
հակն, և կոտորէին զգօրսն՝ որ ի ներքս բնակեալ էին.
և զդուռն տային ի ձեռն վահանաց, որ էր յազգէ թա-
ղաւորացն Աղուանից: Եւ յայսր ամենայն քաջութեան
փերայ ոչ որ անկեալ փրաւորեցաւ ամենին ի նոցանէ,
բայց ի միոյ երանելոյ որ կատարեցաւ նաշատակու-
թեամբ ի մեծ պատերազմին՝:

63. Էւ անպէն ի նմին տեղւոյ զայրն՝ որում՝ զդուռն
յոնձն արարին, զնոյն զեսպան արձակեցին յաշխարհն
Հոնաց, և ի բազում յայլ ազգս բարբարոտաց, որ հա-
մադործք էին Հոնաց աշխարհին, բանս զնիւ բնոյ. նոսա
և ուխտ հոտատակ՝ անքակութեամբ ունել զմիարանու-
թիւնն: Իսկ նոքա իրբև զայն ամենայն լուսն, փութա-
պէս վաղվաղակի հասանէին ի տեղին, և ականատեսք
լինէին զործոյն յաղթութեան: Էւ ոչ ինչ յապաղեցին

1. Այս է կովկասու կամ կուկասու,
որ երկու մասն էր բաղկանայ. Գաֆ՝ որ
պարսկերէն և արաբերէն՝ կովկասի ա-
նանն է. և քոն կամ քոն՝ լեռան.
Գաֆըս՝ բառ առ բառ՝ Գաֆ լեռան.
Ինչպէս մինչև ցայժմ Ավատ-բա՛, Աիւ-
րէյման-քոն և այլն: Կովկաս անուան
ստուգարանութեան վրայոր խրոպացի
աշխուրհակէտը տեսակ տեսակ ենթա-

գրութիւններ բռն են. եւ անորքն Գաֆ-
ընի աղաւաղեալն է. և սորա առաջին
մասն ալ գուցէ Աւետղայի կառ բռնն է,
որ թարգմանի Ե Կոգ 3: — Պունտակիքի
մէջ՝ կովկաս՝ Գաֆ լեռան փռեալ է:

2. Այս է պահան ձորայ:

3. Այդ նախատակք Մուշ գիմար-
սեանն է, որոյ վերայ խոսեցաւ Եղիշէ
քիչ մը վերը:

երդմամբ յախա մտտնել լրա կարգի իւրեանց օրինաց. յանձն առին և զերդումն քրիստոնէից՝, սրահել ընդ նստա հաստատութեամբ զմիաբանութիւն:

Չ4. Իսկ իւրեա զայս կատարեցին և արարին իւրեանց մեծապէս հաստատութիւն, և զհռ անդէն ի տեղւոջն զետեղեալ էին խաղաղութեամբ, զուժկան հաստնէր՝ յաշ-

1. Ի հախնիս ամենայն ազգ իւր օրինաց որոշած ձեռով կ'երդնայր. Հոնք ալ իւրեանց ասորոյութեանց համեմատ երգումն առին: Երբեք թէ պղ երգման ձեգ բաւական վատանութիւն չազդեց քրիստոնէայ Հայոց. աւստի Հոնք զնստա առեցի և ապահովելու համար՝ քրիստոնէից պէս Աւետարանի վրայ ալ երգումն ընդան: — Ինչ էր Հոնաց երգման ձեռ. չկրցանք տառադիւ: Պարսից լծազարդաց ամենէն հաստատութիւն խոտուման ձեռ էր ծրարի մը մէջ ազ զնել ու կնքել վարդ ճկարագիւր մատանհառ: Թուգանդ 164, Սերեա 64: Իսկ առ հասարակ ասեին երգումն ըմպել. յորմէ տեղի տես իյմէք. վասն զի երգման ժամանակ մասնաւոր կերպով պատրաստեալ կամ նոյն իրադարձեալ լուր մը կը խմէին յետ կուշիւց զանուանա տառաւանդոց ի վիճալութիւն: Տես Պաշտօնակիչ էջ 207:

Աստ կը տեսնեմք Աւարդանայ արշաւանաց բուն նպատակը, և թէ ինչու թողուց նա զմիջոց աշխարհին զԱյրաբառոյ ուր իւր ներկայութիւնը ամենահարկաւոր էր, և զսահմանա Ատրպատականու ու զհոգի հիւսիս զնաց: Ապարէն, մինչև հետեւեալ գարնան Պարսկաստանէն բանակ չէր կրնար գալ, աւստի այն կողմանէ վախճալու ըստ մը չունէր վարդան տառադարձութիւն մարդպանը անմիջապէս կրնար վազել Հայաստանի վրայ, որպէս և ըրաւ: վասն որոյ իւր առաջին դործն էր նորա բանակը խորտակել. այս ալ կատարեցաւ լափնասի ճակատամարտի: Եւրոյց Աւարդանայ արշաւա նաց բուն շարժանիքը այդ չէր. կը յուսար վառել զՍերեա իւր հ'բր և ուր որ ալ

Ընդար, ինչպէս որ չվախցաւ իւր կռուակը թողուլ նորա բանակին միացորդը՝ գոյցն ևս ստաւարագոյն մասը: Դադանի խորհուրդ մի այլ ունէր, զոր անշուշտ վատակէն պահեր էր. և պահել ալ հարկ էր, վասն զի ստ կրնար բարոյութիւն խանդարել զպն: Թունաց կողմանէ օգնութիւն չգտնուելու վրայ, պէտք էր որ Հայք տարի զօրաւոր ազգ մը նիզակակից ունենային. մի միայն յոյսերնին Հոնաց վրայ էր. աւստի փութաց վարդան ժամ յառաջ հանիլ ի պահանջ ճորայ, քանդել և բանալ զգրտնա, ալ զաշխակցիլ աւար կովկասեան ազգաց հետ, որք տարիներով առաջ խոտացեր էին օգնելու Հայոց (Տես Եջ 41, 43 և Բ. Ա 14 ծն 2, և 9 ծն 2): — Կ'եքեք թէ թէ այս միջոցիս կամ ապէլ քիչ ետքը պահակը տառախի տերեցաւ. Տես Բ. Դ. 18: Այդ արշաւանքը վարդանայ հանձնարոյն և արապութեանը նշանաւոր ապագայց մի է. զմիայնաւոր Հայք յոյսերնին բարբարոս ժողովրդեան մը վրայ զնելու առիպումն էին: Հոնք թէ պէտք երգումն ընելու չղանդազնցան, բայց կարեւոր օգնութիւն մը չէրին Աւարդանեց: Մէկ օգնաւ մը միայն ձեռք բերուեցաւ. Ղորայ մարդպանը Հոնաց հետ զրազնելու ստիպուելով՝ չկրցաւ այնուհետեւ նորէն գալ ի Հայաստան. Տես Բ. Դ. 15:

2. Ե Պաշտօնաց հասանելին ի կողմանցն Դաւիթնայոց անասի, գոճիս պատառնեալ զհակառակութեալ և զգոյժս զայս առաջին... Մակարայնից ա. Գ. 12. 14: Տես և ի վերջ 7. ծն 2 և 2 ծն 3:

լով զամուրս արդեւանաց նոցա, և զերամս երամս մուսնաց՝ զոր պատրաստական ամեալ աշխարհին պայծակ-դախին, որ և գտանէին յամուրս ամուրս վայրացն, որոյ ճարտի տուեալ զնէին զէշ թռչնոց երկնից և պապանաց երկրի: Իբրեւին զտեղին յամենայն պղծադոր՝ զոհիցն, և փրկեալ սպառէին զեկեղեցիսն յանհնարին նեղութենէն:

62. Եւ բազումք ի նախարարացն Աղուանից և յամենայն շինականացն, որք փառն անուանն Աստուծոյ ցրբուեալ և փառնեալ էին յամուրս լերանց Կոպկոհի՝ իբրեւ տեաին զաջոյութիւն գործոյն՝ զոր կատարէր Աստուած ի ձեռն զնդին Հայոց, զայլին ժողովէին և նորա, և խառնէին ի զորս նոցա, և միտքանք և հաւասար կցարդք լինէին գործոյն նահատակութեան: Խաղաղին զնայլին այնուհետեւ ի վերայ սահակին Հոնաց՝ զոր տնէին բռնութեամբ պարսիկն, առնուն քանդէին զպահակն, և կոտորէին զգորսն՝ որ ի ներքս բնակեալ էին, և զդուռն տային ի ձեռն վահանայ, որ էր յազգէ թապաւրացն Աղուանից: Եւ յայսր ամենայն քաջութեան վերայ ոչ որ անկեալ փրատորեցաւ ամենին ի նոցանէ, բայց ի միոյ երանելոյ որ կատարեցաւ նահատակութեամբ ի մեծ պատերազմին:

63. Եւ անդէն ի նմին տեղով զայրն՝ որում զգուռնն յանձն արարին, զնոյն գետորսն արձակեցին յաշխարհն Հոնաց, և ի բազում յոյլ ազգս բարբառոտաց, որ համոզործք էին Հոնաց աշխարհին, բանս զնել լնդ. նոտա և ուխտ հատատուել՝ անքակութեամբ ունել զմիարտնութիւնն: Խակ նոքա իբրեւ զայն ամենայն լուսն, փութապէս մտովապակի հասանէին ի տեղին, և ականատեսըր լինէին գործոյն յաղթութեան: Եւ ոչ ինչ յապաղեցին

1. Այս և Կովկասու կամ Կուկասու, որ երկու մասն էր բազկանայ. զոք՝ որ պարսիկքն և արաբիքն՝ Կովկասի տնուն է. և քոն կամ քուն՝ լեւան. Գափրոն՝ բառ առ բառ՝ Գափ լեւան: Բնչոյէս մինչեւ ցայժմ Լիվաու-քոն, Աւսթրիական-քոն և այլն: Կովկաս անուանաւուր արանութեան վրայոյ Եւրոպացի աշխարհազէպս տեսակ տեսակ եմբա-

դութիւններ բռն են. հաւանքն Գափ-քոնի ազաւաղեալն է: և սորա առաջին մասն ալ գայեւ Աւեսգայի կառաւն է, որ թարգմանի զգոյս: — Պոնտակիշի մէջ Կովկաս՝ Գափ լեւան կոչեալ է:

2. Այս և պահակն ձորայ:

3. Այդ նահատակը Մուշ գիմարսեանն է, որոյ վերայ խոսեցաւ Լիդիէ քիշ մը վերը:

երդմամբ յախտ մատնել ըստ կարգի իւրեանց օրինաց. յանձն առին և զերդումն քրիստոնէից՝, տրահել ընդ նոստ հաստատութեամբ զմիարանութիւն:

64. Իսկ իրրև զայս կատարեցին և արարին իւրեանց մեծապէս հաստատութիւն, և դեռ անդէն ի տեղոյն զետեղեալ էին խաղաղութեամբ, զամկան հաստնէր՝ յաշ-

1. Ի նախնիս ամենայն ազգ իւր օրինաց որոշան ձեռք էնքղելոյր. Հոնք ալ իւրեանց անփոքութեանց համեմատ երգումն առին: Կերէի թէ այդ երգման ձեզ բաւական վստահութիւն չազդեց յորիտանեալ Հայոց. ուստի Հոնք գնասաւ աւելի ևս պահանջելու համար՝ քրիստոնէից պէս Աւետարանի վրայ ալ երգումն ցանցան: Ինչ էր Հոնաց երգման ձեռ. շիրքանք ատուղել: Պարսից թագաւորաց ամենէն հաւատարիմ խառնման ձեռ էր Ժորաբի մը մէջ ազդեալ ու կեցիւ վարաց եկարագիր մատուցեալ: Իսկական 164. Սեբեաս 64: Իսկ առհասարակ տակէն երգումն ըմպել, յորմէ աւել. անտ իմէք. վասն զի երգման ժամանակ մանաւոր կերպով պատրաստեալ կամ նուիրագործեալ ջուր մը կը խմէին յետ կողելոյ զանաւան ատուածայնոց ի վկայութիւն: Տես Պատմահիշ էջ 207:

Աստ կը տեսնենք վարդանայ արշաւանաց բուն նպատակը. և թէ ինչու թողուց նա զմիջոց աշխարհին զԱյրասբադուր իւր ներկայութիւնը ամենազարկաւոր էր, և դահմանա Ասրազատականու. ու զէպ ի հիւսիս գնաց: Ապաքին, մինչև հեռանալ զարման Պարսկաստանէն բանակ չէր կրնար գալ, աւստի այն կողմանէ վախճալու: Բայց զայն մը չուէր վարդան ան առաջմի ճորայ մարդպանը անմիջապէս կրնար վազել Հայաստանի վրայ, որպէս և ըրաւ. վասն որոյ իւր ատաղին պարն էր նորա բանակը խորտակել. այդ ալ կատարեցաւ Լուինաի ճակատամարտիս: Իսկայ վարդանայ արշաւանաց բուն շարժառիթը այդ չէր. կը յուսար վանել զԱյրասբադ երբ և ո՛ր որ ալ

ըլլար, ինչպէս որ չվախցաւ իւր կոնակը թողուլ նորա բանակին միացորդը՝ գուցէ ևս ատուարացոյն մասը: Գաղտնի խորհուրդ մի այլ ունէր, զոր անշուշտ վստահէն պահէր էր. և պահել ալ հարկ էր, վասն զի սա կրնար բոլորովին խանդարել զայն: Յունաց կողմանէ օգնութիւն չկանուելուն վրայ, պէտք էր որ Հայք աւելի զօրաւոր լինէր. Դիւղակակից անհնային. մի միայն յայտնին Հոնաց վրայ էր. ուստի փութաց Վարդան մամ յառաջ հանել ի պահակն ճորայ, բանդել և բանալ զգրուեալ, ու գաշնակցիլ անոր կողմանեան ազդաց հետ, որք տաքինքով ատաղ խոտուցեր էին օգնելու Հայոց (Տես լէջ 41, 43 և 45, 46 14 մն 2, և 9 մն 2): Կերէի թէ այս միջոցին կամ ասկէ քիչ ետքը պահակը աստիկ աւերեցաւ: Տես Թ. Լ. 18: Այդ արշաւանք վարդանայ հանձնարոյն և արագութեանը նշանաւոր ապացոյց մի է. զժրաստարար Հայք յայտնին բարբարոս ժողովրդեան մը վրայ դնելու ատկապաւն էին: Հոնք թէպէտ երգումներ ընելու չգնաղաղեցան, բայց կարեւոր օգնութիւն մը չըրին Վարդանան: Մէկ օգուտ մը միայն ձեռք բերուիցաւ. ճորայ մարդպանը Հոնաց հետ զրազելու ատկապաւն չկրցաւ այն նուհետեւ նորէն գալ ի Հայաստան: Տես Թ. Դ. 15:

2. « Գուժկանք հասանին ի կողմանցն Դաւիթիացոց անտի, զոմիս պատանաւ զհակառակարեալ և զզոյժա զայս տային »... Մակարայեցոց ա. 91. էջ 14: Տես և ի վերայ 7. մն 2 և 2 մն 3:

խորհէն Հայոց, զձախառ հարեալ և զօձիս պատառեալ
մասն տարտամբին Վասակայ, յետս կայեալ յախտէն
քրիստոնէս թիւան և աւերեալ զբազում տեղիս Հայոց
աշխարհին, մահաւորեալ զձմերոյս արշաւնի, որ կայեաւոր
զօրացն էին, զԴիտանին և զԵրաման և զԴիտանեա-

1. Այս հասածիս մէջ յիշեալ վայրե-
րէն զԴիտանի և զԱրտաշատ վարդապետ
ասկէ յառաջ ձեռք անցուցեր էին վա-
նայով զՊարսիկ բերդապետն, (Տեա. 3.
Դ. 34) Դիտանի որոյ հնազալն անունն էր
Դեղամէ, իրիվանս հարաւային արեւե-
լեան կողմէ կ'իյնայ, շորս աւ կէս մա-
մաւն էին: Աստ էր Տրդատայ սարաւոյ-
ցի, որոյ աւերակները կը տեսնուին այժմ
ինչպէս և միջնաբերդին և այլոց շինու-
թեանց. (Տեղագիր 140):

Երաման. ինչքէն մեզ կարեւոր տեղե-
կութիւն մի կու տայ զուրացեալով թե
մի էին զօրաց ձեռքացն. անշուշտ առ-
քա կամ բերդաբազարներ էին որպէս
Արտաշատ, Դիտանի և այլն, և կամ
տասկ ամրոցներ միանգամայն և զինուո-
րանց: Դիտանի իրամանս զբազարի սիւն
մի բլլալ աւ պետք բլլալ բնութեանու ի-
րաւոյն որ Արտաշատայ արեւմտեան
կողմէ մեհեան մի էր Տիր զից նախ-
րեալ՝ զոր կործանեց Տրդատ. (Տեա. Ա.
դաւթանդ. էջ 584): Կամ Արամանս գիւղ՝
ի պատանին իրիվանու, յորումս պայծառ
եկեղեցի շինեցաւ յաթերորդ դարս և
նշխարք նորա մեան. (Տեղագիր 138):

Դիտանեալերս կամ Մեծ Դիտաւա-
նեաւ. պարսկերէն Տասդակերս՝ որ է
ձեռակերտ: Այդպէս կը կոչեն պար-
սիկ և նոյ թագաւորք իրենց շինել
տաւած ապարանքը կամ քաղաքը. եր-
բեմն այլ այդ հասարակ անունը քաղա-
քին յատուկ անունն կրած էր. այսպէս՝
Խորոզմի բերդաբերդ Ապրուէզի պալատան
և որոս շրջակայից անունը մեայց Տաս-
դակերտ, որոյ հոյակապ աւերակները
կանգուն են մինչև իսկ: Իսկ Հայք
և մեծ դատաւակերտ և այսպով կ'իմանային

զԵրամանդակերտ. զոր Արտաշէն է: Մար-
մաւ կոչել տուած էր Երամանդայ անու-
նը մեայցնել տալու համար, և որ իսրե-
նացուց օրերը Դիտախանակերտ կամ
Դիտանեալերտ կը յորջորջէր. Տեա. Խա-
րենացի. Բ. Խի. ԽԶ. Գ. Երամանդա-
կերտ՝ որոյ պեղեցիկ զրից և շինու-
թեանց նկարագիրը կ'ընէ մեզ խորհեա-
ցին, ինչպէս և հանդիպակաց Երամա-
նաշատ՝ որ պարսկապատ և միջնաբերդ
ամուր քաղաք մի էր, Կամաքակնաց
տրուած էին ի Տրդատ թագաւորէն, և
նոցա Ոստանն էին: Եւ զհաստակերտ և
լսելով զերկոսին ևս իմանալ վասն զի
Երամանդաշատ աւելի յարմար էր և ձեռ-
քաց և հեղինակ զարաց լինելու: Իսկ
մերջերս Դիտախանակերտ կամ Դիտա-
նախակերտ կոչուելու պատճառը չգի-
տեմ. է պարսկերէն պարսա՝ երկրաւ,
վախկաւ. զուրցն ալդպէս անուանեցին:
Երամանդայ տասուիկ վախկոտութեան հա-
մար, որ Արամաւայ մէջ ինքզինքը ա-
պահով չգտնելով զԵրամաւայ ձորն իրեն
ընակութեան անգի ընտրեր և Երաման-
դաշատայ ընական և արեւմտական ամրու-
թեանքը քաւական շնամարիւղով երկաթի
զաղանի տանգու խներ շինել տուեր էր.
և որպէս զի զուրցն և պաշտամանց պատ-
հառաւ քաղամարտի մողովորդ շխտնի
ի թագաւորանիւս քաղաքն, զքաղինս
հայրենիս 40 տապարիգոր հետի տեղ մի՝
ի Բազարան հաստաւեր էր:

Վարդապետաւ. էր Վարդանակերտ ա-
ւան զոր Արշէն և Վ. մերձ գնէ ալմեհան
Սալեան քաղաքի (Տեղ. 188): Ըստ Մա-
սուտի, որ անապատը որդի էր ի Հայս,
Երամա զեաւը և Վարդան քաղաքին քո-
վէն անցնելն ետքը կը հասնի ի Սա-

**Կերտն՝ զմեծ Գառաւակերտն, զՎարդանաշատն և զամուրն
Օչական, զՓաւստիստն, զԱրդևտնն, զԶողկերտն աւան**

Նորա ուր կը թափի ի կտր գետ ։
Բայց այդ քաղաքը կամ աւանը որ հին
Փայտակարան քաղաքէն քիչ հեռի էր .
չկրնար իջիչէի յիշատակած արքունի
ձեռքոյն ինքի . — Էյսմ ի մասս Ալեք-
սանդրոսի, ի Շիրակ գաւառի՝ գիւղ
մի Վարդաշատն ։ (Տեա Շիրակայէջ 7) ։

Այսպէս . Ե ի դաշտին Վաղարշապա-
ստն (Էջմիածնի) են իրիւն 40 գետքք և
փանորայք անուանիք . յոլովք յարեմը .
սակագլան և յաջմէ փառաղայ և են ի
հիսիսայ մայրափանաքն . յորա գլխա-
ւորն է Ոչական գիւղ յարեմովից հիւսի-
սայ երկմասն հեռի, առ Կարմրագղին
չեւարար Խփամը փառաղայ, որ առա-
կարն Ոչականայ կոչիւր առ Նախնեւոր-
տեղ եւար Վանն Ամատունի զհէնն
հիսիսայ ալն արկանելով յեկեղեցիս
կուսանացն . եւ ընկալաւ զգեօղն ի
պարգեի մասին ի Խորոփոյ յորդղին
Տրդատայ, և ժառանգ իւր միւս եւս
Վանն Ամատունի իջիչեայ ժամանա-
կակիցն) անդ անգղայ զմարին մեծին
Մեարդայ (որան և աշակերտն էր) ։
ուր և կայ ճարդ ընդ փայտանեանց
յարկաւ Նորողեայ եկեղեցոյն, առ որով
են աւերակք, զոր ապարանն և մահ-
արկանս շիրմի Վաննայ Ամատունայ
առնէ . Տեղ . Հայ . Մեծ . 134 ։

Փառախոս և Չողկերտ . Չողկերտ՝ այլ
զըշաղիւր Չողակերտ, այս անուամբ Նա-
նայկոտական տուն մի կար՝ Չողկերտի
(Սփեքը Հայկ . Ա . Էջ 34) ։ Խորենա-
ցին կ'ըսէ թէ Ամասիա որ բնակէր յԱք-
մասիք, անցանէ զգետովն մերձ ի լեռանն
հարաւայ, և շինէ անդ առ խորշիւք
լեռնատին մեծապէս ծախիւք երկուս
տունս . զմին յարեմիւ կայս մօտ յակունս
աղբերցն՝ որ առ ասորտոսով լեռինն ե-
լանեն . իսկ զմիւսն յարեմուստ կայս

Նորին տանն, քաղաղին իրեն մեծ որ
հառարկորայ միւր հետեակաղնացի առն
անապարհի . Էյս եւս զնոսա ի մասան .
զուլմին երկուց որդւոց իւրոց Փառու-
իւի և Յուլիայ . յորոց բնակեալ՝ յի-
րեանց անուն զաեղիսն կոչեցին Փառա-
խոս և Յարակերտ ։ Բայց զհետեւ՝ Ա-
մասիա անուանէ իւր անուամբ՝ Մասիա ։

Արդեման . Այլ ընթ . զԱրդեման .
զՍարդեման և Ինսպան ձեռով վաղ հա-
սուցանէր ի գաւառն Արարատուն ի մեծ
ի գիւղն Բնիկն աղբուի, որոսմ Ար-
դեմանն կոչեն, առ Թագաւորն Հայոց
Պապ ։ արքունի պալատ մի կար անդ .
տես Բաղանդ 20 ։ Չմարթացար ա-
կայն տեղէ աւելի ճշգիւ զտեղի գիւղիդ .
Դիառդաթեան արժանի է Նմանութիւն
նը զոր ունի անուոյ ընդ Artinի, որ
էր յերեւակ աստուածոց արեւնական
բեւոտարոց, և որ կ'անձնաւորէր զԱ-
րեւակն ։

Արմաւիր՝ յիւրից Եւհրփար և ի հա-
րաւայ թեւփեալի գիւղերու . և հա-
ղայն ի մայրաքաղաքացն Հայոց . որդ
սակաւ մեացուածքն կան տակաւին ի
կարմիր լուսաբար բլրի կամ բարձրաւան-
դակի . (Տեղագիր) ։ Ռուսական կառա-
վարութեան հրամանաւ Պ . Լյուքսեմբուրգ
պեղծունս արար անդ ։

Կուսու աւան . Եջմից հիւսիսայ ինա-
լիշի, ի կողմ Արագածու կայ Կուս կամ
Կուսաշ աւան . յորում նստէր կուրա-
ցեալն Տիրան արքայ եղկելի և տալըն-
ջական լեալ թոռին իւրում Պնեկայ
վան ալն անդ տպանաւ հրամանաւ որ-
դայ իւրոյ Արշակայ, են և առ նոփաւ
աւերակք . և մերձ էր ի սա լեակն յոր-
մէ Մեծամորի ելանէ ։ Տեղագիր 129 ։

Արտեւ . Ե ի հիսիսայ թաւուր վիճա-
կին կայ Անիկոտիւ կամ Ախատուր վի-
ճակ . քան զիւրոյնք, յորա և թալիշ

և դրերդն Արմաւրի, զկուսչն սուան, զԱյրաճն, զԱշնակն և զամենայն ոտն Արազածու, և զնահանգն Արտաշատու և զԱրտաշատն ինքնին զլիսովին, և զամենայն զեօզս և զաւանս՝ որ չուրջ զնովաս էին, սուեալ սուերեալ և հըր- ձիդ արարեալ՝, և զամենեցուն ձեր գրնտանիս փախու- ցեալ մերժեալ յիւրաքանչիւր բնակութենէ:

65. Չեռն արկեալ և ի սուրբ եկեղեցիան, տարեալ և զսուրբ սարսս եկեղեցւոյն սեղանոյ. զերի փարեալ զըն- տանիս քահանայից, և զնոսին կապեալ և եղեալ ի րանդի և ինքն սփռեալ տարածեալ տապաւտեալ աւերէր զերկիրն ամենայն: Եւ զունգն՝ որ էր ի կողմանս Ատրու- սպատկանի, ոչ ժամանեաց ձեռն տալ ի միջոց աշխար- հին՝: Եւ զօրքն՝ որ անդ մնացեալ էին, խոյս տուեալ յանօրինէն մերժեցան յեզր աշխարհին, և զեռ պահեն րնդ ձեզ զուխտ միարանութեան սիրոյն Քրիստոսի: Բայց այն որ ընդ նմայն էին, են ամանք՝ որ փախեան յիւրա- քանչիւր տեղիս, և բազումք այն են՝ որ զհետ մարտեցան նորա ամբարշտութեանն:

66. Չու արարեալ ի տեղւոյէ անտի՝ դառնալ ան- զրէն յաշխարհն Հայոց մեծաւ ստիպով և բազում ա-ւարաւ և անշափ մեծութեամբ: Եւ անտրտում՝ ուրա-

աւան ի տեղւոյն հեղին Արաւայ, ուր 'Իրիգոր Մամիկանեան կանգնեաց իւր տապարանս և եկեղեցի մեծ և հոյակապ յամին 671. որ և բաց ի գմբեթէն՝ կանգուն կայ մինչև յայսօր հազարա- մեալ արձանագրութեամբք. են առ նը- մին և Յնացուածք գղեկիս (Տեղագիր):

Այնակ. « ի ստորոտս Արազածու, յե- լից Բնունայ կայ Աշնակ սուան ի տա- փարակ և ընդարձակ զաշխափայր աե- ղւթ. գտանի ալմ ի սմա աւերակ հին եկեղեցւոյ ի տաշածու քարանց (Ատու- բադը. կամ. Էջմիածնի. Շահաթմու- Նեանց հաս. Բ. 57):

Արագածոտն՝ Հայաստանի շէն, բազ- մամարդ և բարեբեք դատաւերէն մեկն էր:

1. Առեալ կամ աւերեալ և կամ հըր- ձիդ արարեալ՝ հասնելալու է: Փարպե-

ցին գետապանին բերանը հետազալ խոս- քերը կը գնէ, որը կը լուսաբանեն Լեդ- շէի ըսել ազանքը: « Չքերգեան ամբու- յացն ի բաց կալան, և զիւրեանցն բեր- գակալս արարեալ զգողաշուքին, և զոր- գիս առհմին Մամիկանէից և Արմատա- կանաց և զայլոց Տանուտեարցն ժողու- վեալ յիւրաքանչիւր գայեկաց, յամուրս բերդից Իշխանութեանն Սիւնեաց ետ տնցուցանել (Ալասակ) և հրամայեաց զա- հել զամուրսն զգողութեամբ. և ապա Խեղաւորն Ալասակ տալ տանել զաը- զայսն առ թագաւորն Պարսից »: Այս աւերմանց և երկնելութեանց հետեանքն եղան ըլլալու է, որ հինգերորդ դարուն վերջին կիսին մէջ 'Իսիկն առաջին Ոս- տան եղև Հայոց. Տես Փարպ:

2. Անգ՝ աշխարհ ի միջոց աշխարհին, ի նահանգն Արարատայ:

խախտեամբ երգս ի բերան առեալ և ասէին ձայնիւ :
խառտոյն և զերուր Տեառն, զի բարի է զի յախտեան
է ողորմութիւն նորա : և եհար զաղգս մեծամեծս և
սպան զիշխանս հօրս, զի բարի է, զի յախտեան է
ողորմութիւն նորա : Եւ զայս սաղմոսս երգելով մինչև ի
փախճան կատարեալ աղօթիւր փառաբարութիւնն սուրբ
Երրորդութեանն մատուցանէին : Անդ յանձանձէր ամէր
զօրութարն զկայ և զմեայ զօրականին, առաջնապահօք, վեր-
ջապահօք կողմնապահօք ողջ և առողջ հասուցեալ յաւուրս
երեսուն¹ մերձ ի սահմանս հայրենի աշխարհին :

67. Այդ և զև ուրացեալն վաստկոյ և իշխանացն որ
բնդ նմա էին քաջութիւնն նահատակութեանն դնդին վար-
դանոյ յաշխարհին Աղտանից, և միաբանութիւնն ևս
Հոնաց : Արինչ չև յանդիման և զեալ էին միմեանց, զգիշեր
մի օգնական զտեալ նորա՝ փախստական անկանէր յա-
մուրս իւրոյ աշխարհին, և այնպէս տաղնապաւ մերժե-
ցաւ, զգերի և զաւարն զոր առեալ էր յԱյրարատ գա-
ւառէ, ահամայ զիւրն ևս եթող և փախեաւ :

68. Եւ յանդի ժամանակ ձմերայնոյ² հասեալ էր,
և զորճիկս՝ թշնամեայ զնդին հարեալ էր, ոչ կարէր՝
զմիով տեղեաւ համազունդ զզօրսն դարմանել : այլ սփռէր
տարածանէր բնդ գաւառս գաւառս աշխարհին առ ի
հանդիսաւ ձմերոցին : Պատուէր հրամանի տայր պատրաս-
տական լինել կազմութեամբ առ ժամանակ զարնայնոյն :
Եւ զսակաւս ի դնդէն յաւուր նախարարացն զործովից
իւր թողեալ, բռնանայր ի վերոյ՝ ունելով զթողաւորա-
նիստ տեղին :

69. Եւ զունդս զունդս արձակէր յաշխարհն Աիւ-

1. Սաղմոս ԽԷ :

2. Երեսուն տրւան մէջ վարդան բա-
նակը բերաւ Դարբանդայ գանձն ցահ-
մանս Զայոց, որ 650-700 թիւովէր
երկայնութեամբ նանապարս մի է : զոր-
քը որը 25 թիւովէր կ'առնուին վրայէ
վրայ և այս ալ շարունակ ամիս մը :
Ճորայ պահակին վրայ զնացող հայր
պէտք է, որ ամբողջապէս ձիաւորեալ
ալ ըլլային : Եղիշեայ միտքը Մակա-

րայեցոց զրոյց շարագրութեամբ առ-
գործեալ է : « Անդ յանձանձէր զկայ
մեայ ժողովրդեանն, միեկմարէր գամե-
նեաին Բաւդա, ընդ ամենայն շուտ հա-
նապարհին այսպէս առնէր, մինչև ամէր
հասուցանէր յերկիրն Հրէաստանի : »
Մակար, Ե. գլ. Ե 53 :

3. Չմեան 450-451 :

4. Ոչ կարէր վարդան :

նեաց, առնոյր և աւերէր զբազում՝ գաւառս, և այնպէս ի նեղ արկանէր զնա և զամենայն զօրան որ ընդ նմա էր, զի զէշս և զծիս մեռերաւ իս առ սոփոյն փառնդ ի անխախտ ուտէին: Եւ բազում հարուածս հառուցանէին ի վերայ ուրացերոյն, մինչև ժողով սուրբ եպիսկոպոսացն և ամենայն տխտ քահանայութեանն զառնապէս արտասուս իջուցանէին ի վերայ չարաչար վշտացելոցն՝ որ բոկ և հետի վարէին զարտ և զկանոցս փափկատունս, և բազում սղայր զքարի հարեալ ընկեցան յոնցս ճանապարհաց՝:

451
յունուար

70. Իբրև այս ամենայն ածողութիւն լինէր երկիւզածացն Աստուծոյ, ամենայն եպիսկոպոսունք և երկցունք սրատուէր հրամանի տուեալ աշխարհին, զողջոյն ամիսն քաղցոյ՝ պահօր և աղօթիւք տոնել խնդրուածս առ Աստուած, և զտոն պատերազմացն յաղթութեան խառնել ի սուրբ տոն յայտնութեանն՝ Քրիստոսի, զի անխախտն կացցէ մեծ յիշատակարանս այս ընդ աստուածային առնանց տօնին: Եւ զայն զոյս ամենայն այցելութիւնս Աստուծոյ, որ ի վերայ աշխարհին Հոյոց մեծապէս երևցատ, զբեցին սուրբ եպիսկոպոսունքն և ետուն ստանել յաշխարհն Յունաց ի մեծ քաղաքն՝ առ սուրբ տխտ եկեղեցւոյն, զի և նորա աղօթիս առնելով խնդրեցեն յԱստուծոյ, որպէս սկսաքս ի նմին և կատարեացոր:

71. Եւ զոմն յառաջին կապելոյն Պարսկաց՝ լուծեալ

1. Ի իննեաց զաւառք իւր տաւելիքը և ջորենք Այրարատայ նահանգէն կ'ընդունէր. ինչպէս որ այժմ Շիրակայ դաշտին ցորեններ մեծաւ մասամբ կը վաճառի անդ. Վարդանայ Այրարատ նահանգին ամենայն հաղորդակցութիւնք զաղաքեցան այդ երկու նահանգացոյ մէջ. տակից և սով յառաջ եկան էր: Բայց ինչ էր այն տաւեն Իննեաց երկրին բերքը. զորս կա տային ընակելիքը փոխանակ ջորենոյն որում պետք տենէին: Անշուշտ՝ ոչխար, բորբ, բրինձ և բամբակ ի Եւրոպայ դաշտէ. խորենացին յինչ միւսն զմարտ. զգեղերի և զնարն. Տես աշխարհացոյց էջ 609:

2. Ի հինգերորդ ամիս հաշկական տարւոյ, որ ըստ հաշւոյ Արշան վարդապետի, այն տարին կ'սկսէր ի 6 Վեհտեմբերի (450 թ5 Յունուար (451):

3. Յայտնութեան տօնին օրն ալ կը կատարուի ի 6 Յունուարի: Այս թուականս հինգ ամիս մը պահէր ետք կուգայ: Երբ և նախընթաց ծանոթութեան մէջ գրուած հաշւոյն ուղղութիւնն կը հաստատէ:

4. Այս է Լյստանդնուպոլիս:

5. Այս ինչն այն գերեւերէն, որ Վարդանանց ձեռքն անկան, երբ առաւ ասոյքին անգամ յարմակեցուն Պարսից բռնած բերդերուն վրայ. Տես 8. Գ. 39:

և ամենայն դառնալից նախարարացն, խօսէին ընդ նմա և շուրջանէին զամենայն փետուն որ եղև, կամ՝ աշխարհացն աւերելն, կամ՝ զօրացն արքունի հարկանելն, և կամ՝ որ այլ իբր առաջն լինելոյ էին: Եւ իբրև զայս ամենայն բովանդակ ցուցին նմա, միարան լինէր ամբաստանութիւն երկոցունց կալմանցն, զառաքինեացն և զյեսու կացելոյ, որպէս զուր և տարապարտուց նեղեաց զնսա՝ ի հայրենի օրինացն յետս կալ, և զխարէութիւն ապատամբին վատակաց, որպէս հայոց բանիւ խաբեաց զթագաւորն, յանձն առնուլ զմեղութիւն. իբրև չէր որոշ ընդ նմա բանս եղեալ, նա յանձնէ տառապատուց լինէր:

72. Իբրև լիով զայս ամենայն իմացուցին, արձակեցին զնա հրեշտակութեամբ, յազերս ազարանութեան և ի հնարս հայթայթանոց, թերևս կարացեն զեզրարս՝ իւրեանց ի նեղութենէն զողանալ: Այլ առ նա՝ տնօրէնն վատակաց դռնէն յառաջագոյն հասեալ էին, պատմել զուղէտ տարակուսանացն, զոր անցուցեալ էր ընդ զօրան արքունի, և ամենայն ամբաստանութիւնն ի սուրբ ուխտ եկեղեցւոյն՝ կրթեալ էր: Քանզի այն իսկ կամք էին անօրինին, եթէ զմիարանութիւն կալիկապտացն քակեսցէ ի նախարարացն, և զայս ոչ էր տեղեկացեալ տակաւին, եթէ հոգի և մարմին բաժանիցին տաժամանակ մի՝ զոյ տեսնել ի բնութեանս, այլ որ սիրովն Աստուծոյ յուխտ մտեալ է՝ այսմ՝ անհնար է լինել:

73. Արդ երթեալ այրն ի տեղի ձմերոցին, պատմեաց զայս ամենայն յականջս թագաւորին, շարժեալ

1. Այս է թէ առանց Հայոց գիտութեան՝ Հայերը մեղութիւնք յանձն առնելու պատրաստ են, ըսելով ժողովրդեան զգացմունքը այլ ընդ այլոց ներկայացոյց առ արքունիս:

2. Իբր կամ պաշտման վրէժ ի Պարսկաստան, միանգամայն և որդիս Տանուտեարց, զորս վատակ իրենք էր ի Ղուան (Տէս և ի վերջ 64. ծան. 1):

3. Այս է առ Յազգերս:

4. Իբր և կեղեցւոյ՝ կեղեցեալներ, վատակ մի միւրն անցաւ վրայ կը կզէ յանցանքը: Եւ շամբաստաններ նուցա նա մամիանախարարը: Եղիկոկոպոսաց ձեռքն էր ազգին զոքը: Եթէ մէջ մը տալ պալէր զնսա կը յուսար որ իրեն հաւատարմ յանուանալը սրիչ նեցուկ լինի գտնելու կը հնազանդէին նմա:

5. Այս է Տիգրան, ուր զարձեռ էր Յազգերս:

զողացայց, որ և յամենայն պարթևներն պակասեալ զբա-
տաւ. մանաւանդ զի յարեւելից պատերազմէն՝ կորակոր՝
և ոչ բարձրադրախ էր դարձեալ: Իբրեւ ստաղեալ հաս-
տատեալ ի վերջին հրեշտակէն որ և հաս առ նա, զամե-
նայն փառս զիւր զործոյն զխորհրդակցօր արկանէր: Ի-
անդէն շիջանէր ի բազմաբոց բարբաբմանէն. քանզի խը-
ցաւ բերան չար խրատատուցն, որ անդադար յարդո-
րէին գնա ի գործ զտոնութեան: Խոնարհեցաւ ի բարձր
հպարտութենէն, և զվայրենացեալ սիրտն դարձայց ի
մարդկային բնութիւն. հայեցաւ և ետես զինքն ի տկա-
րութեամբ. զխառց եթէ զամենայն զոր կտամ առնել՝ ոչ
կարէ կատարել: Վասն այնորիկ և դադարեալ յանդուզն
յարձակմանէն, և յեղոյց զմեղեղնատարար զոչումն:

74. Իւ որ մեծաձայն բարբառով սրտայր, և ետ ու-
հաղին հրամանօքն զհեռաւորս և զմերձաւորս զողացու-
ցանէր, սկտաւ քաղցր և ազերս բանիւր խօսել ընդ ա-
մենեւեան և ասել. « Զինչ ինչ փառս զործեալ է իմ, և
կամ՝ զոր յանցս յանցուցեալ կամ՝ առ ազգս կամ՝ առ
լեզուս՝ կամ՝ առ անձն իւրաքանչիւր: Ոչ ահա բազում՝
ուսմունք են յաշխարհիս Լիւեայ, և իւրաքանչիւր պաշ-
տամունք յայանի են. ո՞ երբէք նեղեալ պնդեալ դար-
ձուցանել ի մի օրէնս մեղութեան. մանաւանդ վտան օ-
րինաց քրիստոնէութեանն, որպէս հաստատուն և ճշ-
մարիտ կացեալ են յիսրեանց զենին, նոյնպէս և առ մեզ
լաւագոյն քան զամենայն կեշտան նարս երեւալ են: Իւ
բիժ իսկ ոչ կարէ որ դնել ընտրեալ օրինաց նոցա. այլ
զոյց և հաստար համարիմ՝ զենիս մոպկեզանց, որպէս
և յարկեալ իսկ էին նոքա առ նախնեօքն մերովք, զոր
ես ինձէն իսկ յիշեմ՝ առ հարբն՝ իմա՛մ որ նաեւ ի մեծ
զահոյս յայտմ:

1. Ի վերջանաց, որոց վրայ երկբորդ
անգամ խաղայն զբոցեց մեզ Լիւիշէ
(3. Բ. 77):

2. Լեզու՝ արեւելեան ընդատրուիմուն
մէկ լեզու խօսող մողալուրդս բանիւր
համար. ալապէս Բաւղանդ տեղ մը քիշէ.
« Եւ յաւարձ ամենայն Հայոց լեզու իս 106 —
« Եւ սոցային զՆերսէս ամենայն ազատք

և շինեալնք ծագել ի ծագ ամենայն
սահմանաց երկրին Հայոց, ամենայն բը-
նակիչք տանն թորգոմայ. 2-այ լեզուս
առ հասարակ. » 227) « Իբրեւ զկոյրս մո-
լորեցան երկիրն լեզուին թորգոմեալն
աշխարհին » . Դիւն 82:

3. Այս է վրամ Եւ որ պահակեց
յամին 420: Թապաւորութեան տառքին

75. « Յորժամ՝ սկսաւ անդ աճել և յննել զամենայն ուսմանս և հաստատութեամբ ի վերայ եհաւ, առաւել վեհ գտանէր զօրէնս քրիստոնէից քան զամենեցոն. վասն այսորիկ մեծարեալք և պատուեալք շրջէին ի զբան արքայնի, և առատաձեռն պարգեօք երահիկք՝ լինէին ի նմանէ, և համարձակութեամբ շրջէին ընդ ամենայն երկիր: Դս և որ զկատարքն էին քրիստոնէիցն, զոր և եպիսկոպոս անուանեն, ընծայից և պատարտպաց արժանիս ատնէր զնոսա: Եւ իրքն հաստատրիմ՝ տակկանա՝ յանձն տոնէր նոցա զհեռաւոր մարդոն՝, և ոչ երբեք սխալ լինէր ի մեծամեծ իրացն արքայնի:

76. « Եւ զուր զմի զայն երբեք ոչ յիշեցէր, այլ հա- նապաղօր ձանձրացուցէր զբնիս իմ, խօսելով զնոցանէ զամենայն չարութիւն: Տեսէք՝ զի ետաւ զսործել ինձ զոր ինչ ոչ կամէի, և եղևն ֆառք մեծամեծք ի սահ- մանան ի մէջ երկուց անհաշտ թշնամեաց: Եւ մեք զիս

աւարինքը հալածեց զքրիստոնեայս, որք խմբովն կը թաղուին իրենց նայրենիքը և յունաց երկիրը՝ Կապադոքիան: Այլ- սամ զնոսան կը խրկէր ի Տիգրանդիոն և կը պահանջէր ի թէնդոսէ, որ իւր ձեռքը տալ պղ պանդուխտները: Այլ ու- զածը չկատարուեցաւ, պատերազմ հրա- տարակեց, որ շատ յաջող եղք մը չու- նեցաւ: Ի՞նչքն ի թէ խաղաղութեան հաս- տատուելն ետքը Քրիստոնէից հետ սի- րով վարուեցաւ, որուն յոյժ նպատակից Տիգրանականքի իշխանապետին առաքելնի բնթացքը:

1. Իրանիկ. բաժնի՝ արաբ. (أ) և ան- զորք, խաղաղ (կեանք, շարունակ կեր- պով արուած (պարեն): Զայն բառա- բանը ընթղ կը համարէ պրակ. Զիբա՞ն և հայ « ուրախ » անականաց:

2. Կառք պատմագրաց մէջ յիշատա- կութիւն մը չգտանք, որ Ալամդ ուղղ- պիտի հետաւոր մարդեր յանձնած ըլլալը Իւդիականացոց: Ասկէ յառա՞ն տեսանք որ Ասորականք տաւեր էր Տիգրանեաց տանուաւորութիւնը: Կարելի է նա ասել

թէ մինչև այն ժամանակը, յորում մեր- ժեց Ղարաւաշէա Արշակունեաց զահէն, զՊարթևն Սահակ յոյժ մեծարեալ էր և Հայաստանի իրաց նկատմամբ նորա ա- մեն աղաչանքը և խորհուրդքը կատարե- լէր. սխալ չի լինիր ասել թէ Ալամ զՀայա ասելի կաթողիկոսին յանձնած էր քան Ալամշապուհայ, կամ ուրիշ ո՛ր և է նախարարի և իշխանի: Յունաց հետ խաղաղութիւն կնքած միջոցին Ամիգայ (Տիարպէրի) նպիտակուած Ահակիոս և Կեղեցեաց ոսկեզէն և արծաթեզէն ըս- պառքը հախեր ու անցա փոխարէնով ետին հազար պարսիկ զերի քներ էր ի Յունաց և նոցա ամեն պիտուրը նա- թալթիկէլէ յետոյ Պարսից ինպատարին յանձնէր էր: Այս ճշմարիտ քրիստո- նէական զործս մեծ սպասարութիւն ըրած էր Ալամայ մուսուլման պատուա- եղած էր, որ այնուհետեւ յարգէ զկրօնն, զոր հալածէր էր մինչև ցալն վայր:

3. Իմա՞ օտարացոցիք զՀայ ազգը որ Յունաց և Պարսից՝ երկու անհաշտ թշնամեաց սահմանաց մէջտեղն է:

ի հետադարձանալով, և ոչ մի ինչ գործ ի պատե-
րագմիս ի դրսիս երթնելով, և գուք աստէն յիմում՝ տանա-
յարուցել, ի վերայ պատերազմի, որոյ չարագոյն ևս լի-
նելոց է կատարածն իւր յանդարտութիւն լծնամեացն »:

77. Չայս ամենայն և տառել յանդայն խօսելը բնդ-
ամենայն աւազանին, և զմիտս յանցանայն արկանէր
զմեղսկեաւան և քմեղսքն: Եւ ամենայն վարկերն և պա-
տուական նախարարքն, որ նստելն յատենին և ունկն
դնէին յեղիւս լեզուի նորա, ամաչեցեալ կորանային
և բնդ երկիր պնտին, և զգլխիս ի վեր ոչ կարէին համ-
բանալ:

78. Բայց սակաւք ի նայանէ զմիտս հաճեալ ա-
սէին զայս. « Այս, որքայ յաջ, այդ այդպէս է որդէս
ասացիրդ, և որդ կարես զամենայն ազգութեամբ նուա-
ճել, չիք ինչ սոյն, որ բոս յո կամեղ արտաքս կարէ ե-
րանել. զի տառել է յեղ աստուածոցն, զի զամենայն զոր
և կամիս, կարես տանել: Ի՞նչ նեղեալ ասողնուիր յանձն
քո և հարկաներ զմիտս մեր ամենեցուն. թերեւ և զիւր
լոցն հնարք իրացն կատարածիս: Երկրոյնամիտ լեր և
համրերս թեամբ թողացս մարդկանդ՝ անդրէն զբրի-
տանէս թիւն, և զորքս զապտտամբն ամցես ի հաւանու-
թիւն »:

79. Հաճոյ թուեցաւ բանքն առաջի թաղաւորին, և
անդէն վաղվազակի կոչէր զառաջեալ զամենայն ազ-
գացն որ ունէին զբրիտանէս թիւն, և ի զօրս նորա
էին, և բռնորար արդելեալ էր զնոսա, զի մի որ լըխան
լիցի յանդիման պաշտել զԱստուած. յանգի որ բնդ-
դէմ կացին, չարչարեաց և արդել ի նայանէ զայսոյնի
պաշտոնն, և ամանց ամանց ակամայ երկիր ետ պաշտել
արեւդականն, և նստայց ի սուղ արամն թեան զամենայն
զօրականն:

80. Իսկ այն օր հրամայէր անդրէն համարձակու-
թեամբ բոս առաջին կարգին հաստատուն կալ յօրէնա-
բրիտանէս թեանն: Իսկ որք յանցաւորքն էին, ոչ կա-
մէին վաղվազակի տառնց մեծի աղաչխարս թեանն զալ
և խոտնել ի կարգ բրիտանէս թեան. հրամայէր թա-

1 Այս է բրիտանէից որ ի զօրսն էին Յազկերտի չեալ:

դաւորն՝ զի բռնի կալցին և տարցնն յեկեղեցին իւրեանց: Եւ երիցանցն համարձակէր, սրպէս զխարդ և զխտրչեն՝ բոտ կարգին խրեանց արտայնն: Եւ զհաւտեալ ռաճիկոն կարգէր անդրէն խրաքանչիւր, և զարգեկեալ բազմականսն ի նոցանէ՝ ի տեզի հրամայէր մատուցանել, և հանապազորդ յարքունիս մտանել ոչ արգելոյր զնոսա. և զամենայն սր զխարդ. և կարգեալ էին յառաջագոյն՝ անդրէն յօրինէր: Խոնարհէր և խօսէր ընդ նոսա սիրով բոտ առաջին սովորութեանն:

81. Եւ իբրեւ զայս ամենայն արար և կարգեաց, յանդիման նոցա թողութեան հրովարտակա առարկը ընդ ամենայն երկիր խխտնութեան տէրութեան իւրոյ փառն քրիստոնէից: Եթէ, ի կապանս որ կայցէ, տըրտնի հրամանաւ արձակեալ լիցի, և եթէ ինչք ուրուք յափշտակեալ իցեն, զարձցին անդրէն: Այնպէս և երկիրք, եթէ հայրենիք, եթէ պարզեակամբ և եթէ քաակաղինք, և հանեալ ուրուք իցէ, հրամայեցաք զի դարձցին: Եւ իբրեւ այսմ ամենայնի զնոսա տեղեակ առնէր, խնդրէր ի նոցանէ վկայութիւն հաստատութեան յերկիրն Հայոց, և երգմամբ յուխտ մասնէր առաջի նոցա՝ հաստատութեամբ ամենայն մեծամեծաց իւրոց, եթէ ոչ ինչ յիշեցից ամենեկն զբէն վրիժուցն ինդրիւր: Որպէս ունէիք յառաջ ճշմարտութեամբ զօրէնս ձեռք այսուհետեւ առաւել կայարուք. բայց միայն ի ծառայութենէ մերմէ մի ելանէք:

82. Զայս ամենայն զրէր և շուղանէր երկրին Հայոց և ի բազում յայլ աշխարհա, որ ունէին զօրէնս քրիստոնէութեանն. և ինքն զողտ խորամանկեալ փութացեալ զեազանս առարկըր առ Մարկիանոս կայսր: Եւ իբրեւ ստուգեալ ճշմարտեաց, եթէ հաւնք ի բաց կային ձեռն.

1- Այս առնա և նախընթացը ներշնչեալ էր երեւան հրովարտական, զոր պրիւր ևր Մարտիմոս, երբ շարաւար յաղթուելով ի լիկիանոսե ազատութիւն կը շնորհէր քրիստոնէիք. և զոր ի մէջ բերէ իւսերիոս: (Պատմ. իգեղ. ին, 10). Եւ իւր զայս ևս յաւելաք գնել յօրէնս, զի թէ ինքն առնք կամ տեղիք ինչ՝

որ իբրեւ ի բաժնէ վրիստոնէից յառաջագոյն էին, և սրպէս ի երամանէ նարցն մերոց յարքունիս գրաւեցան կամ ի միոյ քաղաքաց ուսանք առան, կամ վաճառելով վաճառեցան, կամ ի պարգևի մասին աւմեք տուան, ամենեքն օտար յառաջին բաժնէ և յիրաւունս քրիստոնէից հրամայեցաք զարեւոյցանել:

տու լինել յրիտանկութեանն ոչ զօրու օչնականութեանն և ոչ այլ իրզր, գարձեալ անդրէն ի նոյն յառաջին կտր-
ծիս մնորութեանն շրջեցաւ: Զի յաջողութեան իրացն
ի ձեան իւրոյ պաշտօնէիցն հրամայէր, և այնպէս ամէր
զմտաւ, եթէ րոտ առաջին կտրծեացն կատարեսցեն զա-
մենացն:

83. Իսկ Հայր թէպէտ և ընկալան զգիրն խաբերայ
ոտքանայ թողատրին, որ ի վերոյ ունէր գաւառիս կե-
նայ և ի ներքոյ զգաւնութիւն մահու, զարմացեալ բնդ
թերի խորհարգս՝ տակին ցմխմանս, և Քանի լիբր է
խորանման խորեութիւն նորս, զի երկիցս և երկցս
զփորձ տեսալ կշտամբեցաւ, և ոչ տմալէ: Եւ տեղեակ և
զեալ մերոյ անքակ մխարանութեանս, տախտին լրբի և
լինի, զհետ մտեալ՝ կամի զմեզ լքուցանել:

84. Ե իսկ հաւատառայնք անհատատ հրամանի նո-
րս, զմր բտրեղործութիւն տեսաք սո ամենայն եկեղե-
ցիս, որ են յաշխարհին Պարսից: Զի որ ինքն իւր չար
է, այլում՝ բարի ոչ կարէ լինել, և որ ինքն բնդ խաւար
զնայ, այլում՝ ոչ առաջնորդէ ճշմարտութեան լուսով: Որ-
պէս զի չիք յանիրաւութենէ արդարութիւն, ոյսպէս ի
ստութենէ ճշմարտութիւն, սոյնպէս և ի խաղաղութիւն
տայ՝ անկալութիւն խաղաղութեան:

85. Ե Այլ մեր ապրեալքս զօրութեամբն Աստուծոյ, և
հաստատեալք հաստատիքն ի յոյսն Քրիստոսի, որ եկն
և էառ ի սուրբ կուսէն զմարմին սերոյ բնութեանս, և
միացեալ անբաժանելի աստուածութեամբն՝ բնկալաւ րդ-
չարչարանս մերոյ մեղաց ի յիւր մարմինն, և նովին խա-
չեցաւ և թաղեցաւ և յարուցեալ երեւցաւ բազմայ, և
վերացաւ յանդիման աշակերտացն առ Հայր իւր, և նստաւ
բնդ ամէլ զօրութեանն, զնոյն հաւատամք Աստուած ճշմա-
րիտ, և նմին տկն ունիւնք, որ փառք հօր և զօրութեամբ
զայ յարուցանել զամենայն ննջեցեալս, և նարողել զհնա-
թիւն արտաւածս, առնել համառօտս յաւիտենից ի մէջ
տրդարոյ և մեղաւորաց:

86. Ե Ոչ պատրիմք իբրեւ զտղտոյ, և ոչ մուրիմք իբրեւ
զանտեղեակս, և ոչ խաբիմք իբրեւ զտղէտս, այլ պատ-
րաստ եմք ամենայն փորձութեանց: Եւ աղաչեմք զԱս-
տուծ, և անդադար խնդրեմք ի բաղամ՝ ոյրումն թեմէն

նորա, զի յորում սկսար, ի նմին և կատարեացուք քաջութեամբ, և ոչ վատութեամբ: Զի արդ արեւելք և արեւմուտք զխաչին զձեր ստատոժամարող լինել, և զմեզ ի զոր սղանանել ի վերայ ամենայն վատականն մերոց: Վկայեն մեզ երկինք երկնասրօք և երկիր երկրասրօք, եթէ չեմք ինչ մեղուցեալ ի միտս մեր անգամ: և ի վերայ պարգեաց և բարիս առնելոյ մեզ՝ զճշմարիտ կեանս կամիր հանել ի մէնջ, որում չիք հնար, և այլ մի լիցի:

87. « Իսկ արդ հաւատացուք անարժան բերանոյ նորա, որ ստիպեր չորաչար յուրացութիւն, և ոյսօր առանց մի ինչ բարիս գործելոյ լինիցի նա քարոզիչ առեաեաց: Իւ որ հայհոյէրն զԲրիստոս, և ուրացուցանէր ի նմանէ զհաւատացեալս, ոյսօր ակամայ խտտովանութեանն ոչ կարեմք վազվազակի յանձն առնուլ: Իւ որ երդնայրն ի մնոտի պաշտոմունս իւրոյ մոյսրութեանն, անցուցանել զամենայն չարչարանս ընդ պաշտօնեայս եկեղեցւոյ, արդ եկեալ գողանալով գոհութիւն մատուցանէ, և այնու կամի զամենայն չորութիւն իւր ի մեզ հեղուլ: Ոչ այլմ՝ հաւատամք, և ոչ զսուտ հրամանդ յանձն առնումք »:

88. Իսկ նա իբրեւ զխաչ, եթէ ոչ կարեմք քակել զհաւատաւորութիւն միարանելոցն, յայնժամ քակեաց յինքենէ զձերն՝ լի դառնութեամբ, յորում հանդուցեալ էր սատանայ զօրութեամբ իւրով, և բազում գործեալ էր նորա նախճիրո՞: որոյ կերակուր կամաց իւրոց էր ի մանկութենէ անարատ մարմին սրբոց, և բմուկի սնյալ գութեան նորին՝ արիւն անմեղայն: Յաւերայր եւ ի վերայ չարութեան նորա և զիւր մահարեւ հրամանն, գունդս գունդս յամենայն աշխարհացն գումարէր ընդ նմա, և բազում երամակս՝ փոյսց յղէր ընդ նմա:

50-51

89. Հառեալ մերձ ի սահմանս Հայոց, մտանէր ի քաղաքն փոյտակարան՝, և զգօրան ամենայն սփռէր տարա-

1. Աս է Միւնիքերեն:

2. Նախճիր. Բազում՝ ճախիր:

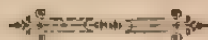
3. Հին և նոր պարսկերէն բաժնոց, բաժնա:

4. Քաղաքն փոյտակարան: զոր յետ մտնանալոց, Արարաթիք Պալլարան կը կոչէին: Ե ի մղձաւափութիւնս ուրիշ Հայոց քաղաքաց՝ Շեղիս ք. և եթ մղձաւոյ

ծանէր շուրջ դարագարան առ ի զգուշութիւն պատրաստութեան իւրոյ չարահասար խորհրդոցն: Եւ յամուր որջն մտեալ հին միջապն չարաթմոյն, և բազում կեղծաւորութեամբ զինքն թաքսցանկոյ յաներկեկութիւն, հեռաւորացն ահաղին ձայնիս ասասէր, և ի մերձաւորսն իւրիս զօժ սղալով փշէր: Սա էր իշխան և հրամանատար ամենայն տէրութեանն Պարսից, որում անունն էր Միհրնէրսեհ, և չէր ոք ամենեկն՝ որ իշխէր բառ ձեռն նորա երանել: Եւ ոչ միայն մեծամեծք և փառանք, այլ և ինքն թաղաւորն հրամանի նորա անսպր, որոյ և ձախող իրացն խոկ բուռն հարեալ էր նորա:

Եւ որովհետ ի կտորից ծովն նշանակի և նշանաւն ի վարդանակերա ասանէ, որոք հարկ և սերձ յալմուլս Սալիան լինել, որունոր և անբազր պոն նույ իտղալի, և չէ պարտ շփովն զքաղաքս բնդ

Տիֆլիսաց և Պարսկաստան, որպէս սմանք փառաւորան կոչեցին և զնախն ։ Տեղ. Հալոց 188: — Միհրնէրսեհ ևս ի վարդանակերան պարսկան փառանակ յամին 451 ։

ԶՈՐՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԱԿ

ՎԱՍՆ ԵՐԿՊԱՌԱԳՈՒԹԵԱՆ ԻՇԻԱՆԻՆ ՍԻՒՆԵԱՅ

ԵՒ ԱՆՅՐԻՆ ԸՆԿԵՐԱՅ ԻԻՐՈՅ

1. Մինչև ցայս վայր ոչ ինչ կարի զանգիտի պատ-
մել զհարուածո ազգիս մերոյ, որ յարտարին թշնամեաց
ճշմարտութեանն չարաչար յարեան ի վերայ մեր. որք
ստկաւադոյնք հարին զմեզ, և յոսկադոյնք հարեալ զը-
սանն ի մէնջ. քանզի դեռ ես միարանք և հաւատարք
էաք: Թէպէտ և սմանք ի ծածուկ սնէին զերկմտութիւն
նենդութեանն, սակայն յաչս արտաքնոյն ահաւոր երևէր
միարանութիւնն. սրպէս յերկուս և յերկուս տեղիս ոչ կա-
րացին կալ առաջի:

2. Արդ յայսմ՝ հետէ և տնդր, որ սպրդեալ տնկանի
երկպառակութիւն ի ներքս, ընդ յափկ միարանու-
թեանն՝ և երկնաւոր առաքինութիւնն հեռանայ, և անձն-
րնորքք լինելով՝ յոյժ բազմանայ լալումն ոգրոյս: Վնանդի
հատեալ անկեալ անդամքն, որ յառաջագոյն սորուն սորք
մարմնոյս էին, դառնայ մարդ յարտասուս առաջի մեր-
ձակայ դիականն: Էւս առաւել ըստ զստնութեամբ ի
վերայ այնորիկ, որ յոյլի և մարմին տա հաւատարակ դիտ-
կնանայ: Էս եթէ ի վերայ միոյ անձին ոյսպէս, որչափ
եւ առաւել ի վերայ ազջոյն ազգի միւս:

3. Այլ յայսմ՝ տեղով ոչ միայն ի վերայ միոյ ազգի
է ոգրումնս մեր, այլ ի վերայ ազգաց և աշխարհաց. զոր
և յառաջ մատուցեալ տառցիդ բոտ կարգի, թէպէտ և
ոչ ինդութեան մասք: Ահա տկամայ ճառադրեմ՝ զբա-
ղումս. սրպէս կորեան սմանք ի ճշմարիտ կեանայն իւ-

բեանց, և պատճառք եղին բազմաց կորստեանն, ոմանց՝ երևելեացս միայն, և այլոց՝ երևելեաց և աներևութից։ Եւ այն, ևս չար է քան դամենայն։ զուսն՝ զոր բացին կորստեան, Աստուծոյ միայն կարողութիւն է վազկել զնա, այլ ըստ մարդկան սահման՝ ահա անցեալ է հնար։

4. Այս անօրէն Միհրնէրսեհ, քանզի յառաջագոյն ստուգեալ զխտեր զամբարշտութիւնն վատակաց, և յայնմ՝ ժամանակի ևս յգէր և կոչէր զնա սու ինքն։ Որպէս նորա խել յառաջագոյն գտեալ և որոշեալ էր ի միարաւ նախնէն հայոց, եկն և յանդիման եղև՝ և ստուգէր զիւր հաւատարմութիւնն և զհայոց անիրաւ աղտոտմէրախնէն։ Յաւել և պատմեաց ևս ստակարանութեամբ զոր ինչ ոչ էր զործեալ հայոց, և կամէր բնդաներար բնդ միտ մտանել անօրինին։

5. Բայց նա խէղճ և ի ներքոյ յոյժ գորովեր զնա, այլ արատքին զինք մեծարեաց զնա, և եղ. առաքի նաւրա զմեծամեծ սրբղևս երկրաւորս։ Եւ խոտառցաւ նմա իշխանութիւն տակի քան զոր ոնէրն, և հայեցոյց զնա ի կարծիս անտիտ, որ ի վեր էր քան զիւր ակրութիւնն, իբր թէ անկ իցէ նմա հասանել մինչ ի թագաւորական վիճակն։ Բայց միայն հնարս իրացն ինդրեացէ, թէ որպէս քակտեացի միարանութիւն ուխտին հայոց, և թաւաւորին կամին կատարեացին յաշխարհին։

6. Եւ իբրեւ յոնձն էսա դամենայն ինչ՝ երթալ զինի կամաց նորա, զխոտց և ծերն պառնացեալ, և թէ թրմէրեալ և ցնորեալ և քակեալ է ի հաստատութենէ միարաներոցն, յոյժ մխիթարեցաւ ի միտս իւր տրտմեալս, և ամ զմտաւ՝ թէ զամենեւեան այսպէս կարիցեմք որոտալ յանդիւտ կորստան։ Եւ իւրոյ հնարագիտութեանն տայր զխնատութիւնն, և այնմ՝ ոչ էր տեղեակ, թէ նա իւրովի զիւր ոնձն գտեալ և որոշեալ է ի սարբ եկեղեցւոյ, հեռացեալ և օտարացեալ ի սիրոյն Գրիգորաի։

7. Քանզի մտացօնք եղեն նմա զպաւստ որդւոյն Աստուծոյ, և ոչ յիշեաց զքարտղութիւն սարբ տեսարաւ-

1. « Բանդիման եղև », « ստուգէր » և « անէին »։ Ստուգէր՝ է աստ հաստատել, « պատմեաց » բառին վշտակայ կը պատկանէ, « այլոց », « այլոց », « այլոց »։

նին, ոչ ի սպասանութեացն զանդիտեաց, և ոչ յաւետան միտիմարեցաւ: Քերացաւ զաւագանն՝ որ յգացաւ զնա, և ոչ յիշեաց զրեկաւոյ: Սուրբ Հոգին՝ որ ծնաւ զնա: Անարդեաց զՄարմինն պատաւական՝ սրով սրբեցուն, և առ ոտն եհար զԱրիւնն կենդանի՝ սրով և քաւեցան ի մեղաց: Մեղեաց զգիր որդեգրութեանն, և խրովք ձեռոք խորտակեաց զհաստատուն կեիք մատանայն: Եւ ի թուոյ երանելեացն, և ապստամբեցոյց բնդ իւր զբազումն:

8. Քեան արկ կամակորութեամբ և եմուտ յորդեգրութիւն զխաղաղութեանն, և եզի աման չարին, և ելից զնա ստտանայ ամենայն խորամանկութեամբ: Ի ձեռն էաւ՝ իբրեւ զփահան, և ազաւ զնա իբրեւ զբահա, և եզի իբր զինուոր կատարեալ կամաց նորա: Մարտեաւ հնարիւք բնդ իմաստուն, և յոյժ խորագիտութեամբ բնդ զխաւնա, յայտնի բնդ անմեղա, և ի ծածակ բնդ խորհրդականաւ: ձեռն էտրկ և եհան զբազումն ի զնդէն Քրիստոսի, և խաւնեաց ի գոնդս զիւայ: Եւ ի բազում յայլ անդիտ զոգարար սոցեցաւ և եմուտ իբրեւ զօձ ի մէջ ամրադէպցն. և խրամ հատեալ յափշտակեաց և էաւ և եհան յայտնութեամբ զբազումն յազատաց և զբազմազայնս ի շինականաց, և զայլ ամանս յանսանեալ յաւանայից:

9. Քրոց անսանդն են այս՝ զործուկցաց նորա: Իշ-

1. Երկու բան մարմ և հետեցնել ալս պարբերութեանս. ա՛ թէ ի հինգերորդ դարուն ալ որդեգրութեան համար

դիւր մը՝ մնորհաւ մը կը շինուէր: Ի՞նչոքապարսութեան ամենէն զորաւոր ձեռն էր մատանայ վրայ փորագրեալ կեիք կոխել, ոչ մեղանով սակայն, այլ հաւանորէն մեղքամով: Խորտակեաց ի սակ դիւր գրեւս համար եղեղ գրիչ և թանաք կը գործածուէր. և լիցեցամբ մարդիկ գրին և արձակին յազատութիւն ի շարաշար ծառայութենէ իսկ գուր աւագինկ երկրորդս եղեցամբ աստուածային ձեռամբն անջինջ գեղով գրիւր և

արձակիւր լերկնաւոր ազատութենէն ի ստատանայական ծառայութիւնն: Իյիշէ՛ ջաբշարանաց 2638:

2. Եղիշէ նախ ամանի կը նմանցնէ զվասակ, որ խորամանկութեամբ կը լինէն ստատանայն. բայց ալս նմանութիւնս իւր տար երեւակայութիւնը չը գոհացնէր, զստատանայն փահան և զբակ կ'ընէ, զորս վասակ ձեռքը կ'առնէ և կը նագուի:

3. Անկէ յառաջ ալ տուաւ մեզ Եղիշէ վասակայ Նիզակագրաց անուն: Եւրք Բ. Կ. 51. Բայց յայնմամբ իջաւ տունեանդ և Ազելայ իշխանները լայնեց

խանն իւրչառնեաց Արտակ անուն, իշխանն խորխուս-
նեաց Կաղիչոյ անուն, իշխանն վահեւունեաց Գիւստ ա-
նուն, իշխանն Բաղրատունեաց Տիրոյ անուն, իշխանն
Ապուհունեաց Մանէճ անուն, իշխանն Գարեղենիւյ Ար-
տէն անուն, իշխանն Ակէոյ Բնջուլ անուն, իշխանն Սիւր-
ծայ Ներսէճ անուն, իշխանն միւս հա Պարունեաց վա-
րազշապուհ անուն, սեպուհ մի Ամնատունեաց Մանէն ա-

զուցէ սորա ի վերջոյ Վասակայ կողմն
անյաւն:

Այսուսեմիք՝ արեւելից Հարաւոյ Վա-
նայ ծովու — խորխուսեմիք՝ յարեմոսից
Հիւսիսոյ նոյն ծովու, և այժմեան Պու-
լանբո վիճակ, Տեղագիր. Սկ)։ Կաղի-
չոյ էր տանուէր իշխան խորխուս-
նեաց. իսկ Վարդանայ Նիզակեցիք խո-
րէն խորխուսեմի նոյն տունէն սեպուհ
մի բլլաւու էր:

Վահեւունիք՝ ու թերտոյ հն ի Գան-
նամանն Վասակայ և ըստ Արշան Վար-
դապետի, բնակէին ի սարին Ռասեն,
ի մաստ Կարեղեանց:

Գարեղեմիք. իջի ի գահնամանն, բը-
նակէին այժմեան Ապղզմանի վիճակին
մէջ, ի մաստ Արշարունեաց: - Փար-
պեղոյ տաղաքին մէջ՝ իշխանն Արեղե-
նից Արտէն, որ զըշաղրի սխալ մի է.
գտնէ սարսեր անն մի չէ Գարեղեան
Արտէնէ, զոր ըստ նոյն պատմագրի,
Ատրաբիզի իրկեց Հմայկայ դէմ ի
Տայա ընդ Պայտանեան Վարազշապուհոյ-
Փարսոյ. 216: Լը հա Արեղենից նախա-
րարութիւն մի սր իլդ է ի գահնա-
մանն: Տեա և Խարենացի ք. Լ: Արշան
Վարդապետ դնէ զԱրեղեանս յելից Առ-
շաւու: ի և ի Հարաւոյ Վանանդայ Շի-
րակ էջ 61:

Վարդատունիք. Վասական գահնա-
մակին մէջ երկրորդ կարգն ունին: Սիւ-
նեաց իշխանէն հայր և Արեղեանեաց
առանուտերէն յառաջ: Սոցա սեպուհան
գաւառն էր Ապրճի Բարձր Հայոց մէջ.
Երեւոյ Արարատայ Կողմի գաւառն

ալ ունին, ուր Գարդնք կամ Կարունք
(արդի Պայազիւ) գիւտուր յազարնին
էր: Տեա էջ 50:

Ապուհունիք. այժմեան Մէլազկերտ վի-
ճակին մէջ, ի հիւսիսոյ Վանայ ծովու:

Այն. այժմեան Մահուայ վիճակը.
Պարսիք Հայաստանու մէջ, ընդ մէջ Պա-
յազիտայ և Կրասիտայ Ընչուդ, լմեպետ
յառուկ անուն՝ նշանակէ՝ փոքր արտ-
նորմ: Անանոց անուանք շատ անգամ
յառուկ անուն կ'ըլլան մարդոց, մանա-
ւանդ Նուագապան մասնկաւ. զոր սրի-
նակ. Արեւան, անուն կամ մականուն
կնոջ. Արիւծ, Արտոյտ, Իգնիկ կամ Իզ-
նակ. Գոր. պարսկերէն ԵՍՐ, վայրի էջ: Եւ
Կազան: Հատանական է հա որ Ասեակ
ալ Նուագապան ըլլայ տան կամ տօն
հասարակ անուն, որ է արտ. վայրի
ոչխար: Վարազ բառով ալ շատ յառուկ
անուններ կազմուած են:

Սրմեայք. Արշան Վ. Շիրակայ տե-
ղադրութեան մէջ կը գնէ զՍրմ յա-
րեւելեան տանմանեայր նաւանդին Առ-
րատայ, ի մասից Հարաւոյ ծովուն
Ղեղամայ և Ելից Եւրուպայ գաղութն
(էջ 6):

Պալունիք. երկու ջեղք էին, որոց
միոյն իշխանը Վարազշապուհ Նիզակա-
կից էր Վասակայ. միւսոյնը Արտակ՝
Վարդանայ: Միոյն բնակութեան եր-
կերը Վարազուրականի մէջ էր, տեղը
որոշ չգիտեմք. միւսը Տարսնոյ տանմա-
նակից Կատուս և Հոռեան առաններուն
մէջ կը բնակէր: Տեա Պատմութիւն Տա-
րսնոյ և Հնախոսութիւն Ինքեհեանի:

նուն. բազում՝ և այլ ազատ մտադիւկ, զոր ստանիկուն անսամեն յարքունի տանէ:

10. Էւ ըստանդակ զիւր բոլոր աշխարհն ապստամբ րեցցայ յաւաքութիւն, ոչ միայն բառ աշխարհին բազմութեանն, այլ և զբազումս յախտէ եկեղեցւոյն. մոնաւ լանդ սոստ երիցսմբքն, որով գործէր զչարխոն. երէց մի Զանդակ անուն, երէց մի Պետրոս անուն, սարկաւապ մի Սահակ անուն, զորս յղէր առ անմեղ մտադիւկ, խաբէր և պտտրէր. սուրբ աւետարանսուն երգնովին և տաէին, եթէ ի թաղատարէն շնորհեացի ամենեցունց քրիտանէութիւնդ: Էւ այսպէս խորամանկ խաբէութեամբ շոնէին զբազումս ի սուրբ միաբանութենէն, ածէին և խառնէին ի զոռնոյս աւաքողացն՝:

11. Էւ մտադիւկս զամենայն զայլութեան թիւն, և տրար զանդ զօրաց բաղմոց. զրեաց և եցցայ զբազումս ի նոցանէ յակննէ յանուանէ մեծ հաղարտակալին, և զիւր քաջութիւն արուածեանն, մեծապէս պարծեալով՝ որպէս աշակերտեաց ի մուրրութիւն խաբէութեան, և բաժատնեայ և երկեցաւ երեկցայց զգորսն Հայոց:

12. Էւ իբրեւ այս ամենայն չարիք յաջողեցան նմա, քակեաց և զմիաբանութիւն աշխարհին վրայ՝ ի Հա-

1. «Վասակ ոչ երբէք զազարէր զրեւ նամականի առ իշխանս և շինականս և յանանայս աշխարհին Հայոց. ցուցանէր իմն բերեալս ի դրանէ ուխտս սուտս և վկայութիւնս ընդունալեա, թէ աբրախից արքայ զքրիստոսնէութիւն շնորհեաց աշխարհի, և զմասն կոտորածի մոգոցն շինգրէ, և զապստամբութեանն առն, թէ բնաւ և յիշեմ իսկ ոչ, միայն թէ ի բաց գտնալք ի խրատուն և ի բանից Վարդանայ... Իստուեալ ի մեռտ սուտ քահանայից ըզգրեալան՝ որոց անուանքն են՝ Զանդակ մի ոմն, Սահակ Զայնոց և միւս ոմն Պետրոս իշխմէի: Եւ երն Սահակն և Պետրոս ի զաւանէն Սիւնեաց, յորոց մեռտ տալք զաղոս ի ազարտակունէ Վարդանայ՝ զզրեալսն շրջեցուցանել ընդ աշխարհն Հայոց:» փաթւ. էջ 197:

2. «Իբրք միաբան էին Հայոց հետ. թէ վասն քրիստոնէութեան և թէ ուրովհետեւ Պապարազ մեն բղնաշխը Աշուշայ: Արծրունեաց անէն աղլիկ առաքէր, որ էր քղյր կնոջն Հմայեկայ Մամիկոնէի. և զորս Վարդանայ: Իսկ Աշուշայ որդին՝ Վարդան փեսայ էր Վարդանայ ունելով ի կնոյ թիւն զդուստր նորա՝ Վարդենի ի ծնողացն կոչեցեալ և Շուշանիկ յորջորջանոք յետոյ անուանեալ: (Սոփ. Հայկ. ԹԻ): Այս ալն Վարդան է, որ տասն և ութ քսան տարի զերջը՝ մօզութիւնը կամեմքին ընդունելով Պարսից թագաւորին Պարսոյ կնոջը մայրը կին առեր էր ու ետիք տարի (468-475) անգլխաբար շաքարեք էր զՎարդենի: Աղտուտից Հաբատուն գետ. արան խրկելին և օգնութիւն խնդրելնին արդէն տեսանք: — Աղմեկը ալ

յոյց, և Աշուտնիցն ոչ հաշտա՞ծ խաղաղ, և զաշխարհն
Աղձնեաց բոտ նմին իսկ օրինակի յետս կալաւ: Գրեաց
Հրափարատի և աշխարհին Յունաց, ցուցանելով նոցա
այլ լնդ այլոյ ստույթեամբ, առ այր մի՞ որոյ վասակ ա-
նուանէր, յայնչ Մամիկոնեանից՝ որ կան ի ծառայութեան
Յունաց: Եւ ի թշուառութեան ժամանակին այլն այն
սպարապետ էր ստարին Հայոց՝, և հաստատրիմ՝ զօրացն
Հոռոմնոց ի սահմանին Պարսից, և արտաքոյ էր օրինացն
Ասատուոյ գործովք խրովք: Եղիտ այս վասակ զայն
վասակն իւր գործակից ի մեծամեծ չարիսն, զոր միա-
բանեցին երկրքեանն:

13. Գրէր և ցուցանէր հանապազօրոյ. նա, իբր թէ
ամենայն Հայք զկնի իւր միաբանեցին, և զնոյն զիւր մե-
ծաւ զդուշութեամբ, ներքին վասակն՝ աոյր տանել ի
խաղաւարանիտ քաղաքն կոյսեր, մինչև զտարր եպիս-
կոսրոսցն զմխտն ևս ուժացոյց ի նոցանէ, և զամենայն
զօրան Յունաց յերկրացս արար յախաւն: Մանաւանդ
զի ի ձեռն սուտ քահանայիցն պատրէր և խարէր իբրեւ
ճշմարիտ մտրդովք, աւետարան հանդիւրձ խաչի տայր
տանել, և զիւր զամենայն սատանայական ստույթիւնն
նորօք ծածկէր: Դնէր զինքն յառաւանդաշուութեան
կարգի և զամենայն կողմ՝ ուրացելոյն. առաւել զինքն
հաւատասէր հաւատաւուն քան զամենայն զօրան Հայոց.
Երգնայր և հաւատասէր, ևս և զամենայն հրամանս թո-
ղութեան յարքանուստ ցուցանէր:

14. Այն էին և կամէր Յունաց աշխարհին՝, լսել զայն
ախորժութեամբ, այլ ի ձեռն նորա ստաւել ևս ի նոյն

անշուշտ տեղոյ էին ի Պարսից, որով
հետեւ Կապկերսի իրկան մուկերուն մէկ
մասը սոցա երկիրը գնացեր էր: Տես
Յ. Ի. ԽԶ:

1. Պարսին Հայք՝ արեւմտեան հարա-
ւային կողմանցն՝ իրափայ և Տիարալէքիքի
գաւառներն, որ աւելի ջան և տաք են:

2. Այս է Մամիկոնեանն որ էր ի ծու-
սայութեան Յունաց, որոյ մարդպանին
հետ ունեցած բարեկամութիւնը զուցե
դեղակցին Վարդանայ զէմ՝ նախանձէ և
աւելուութենէ յառաջ և կան էր: Մամի.

կոնեանց Տունը յերկուս մասունս բաժ-
նուեր էր, մին ի բնադաւառն իւրեանց
ի Տայս Թեացեր էր. միւսն Յունաց բաժ-
նին մէջ աւելեր էր:

3. Արդհետեւ պատերազմ ընելու ոչ
փափար ունէին և ոչ կարողութիւն, և
նոյն իսկ Պարսից Հայաստանի մէջ ե-
ղած ապստամբութենէ մը տեղոյ էին,
վախնալով որ եթէ յաջողին Հայք ա-
զատութիւնին ձեռք անցնելու Յունաց
բաժինն ալ կը վրդովէին:

յիզեայ աստղաբեկան: Ինչպէս տանէր և ընդ սովեռայն
կողմանս ամբարկանաց աշխարհին, ի Տմբրին և ի Կոր-
դիան, յԱրցախ և յԱղուանս, ի Վիրս և յաշխարհն
Խաղտեաց յղէր պնդէր, զի տապնջականս թեանս որ ար-
ժանի մի արատցէ:

1. Այնչաւ վ. զՏմբրին և զԿորդուս
համանիշ կը համարէ. իտրենացիին ալ
իւր պատմութեանը մէջ կ'ընէ տեղ մը.
«Տմբրիք որ աշմ միտրդիք կոչին»:
Բայց կողիշէ և իսպառ էջ 160 զատ-
աւ պատմութեան կը յիշեն իրեն տառնաին
դատաւ: Անք հնդկականն ուրիշ տեղ
մը (Բ. Է. 11) մերժակից աշխարհին
Պարսկաց և իտրենացի ալ Ասորես-
տանն ալց սահմանակից համարելուն թէ
նայինք՝ Տմբրիք կորդուս աշխարհին
արևելքեան հարաւային գաւառն ըլլալու
է, այս է աշմեան Հարբեարի և ճո-
ւամբից, մինչ կորդուք, պոնեան հին մա-
մանակաց մէջ Վիրսիտիցանի արդի Պոն-
թան գաւառն էր: Վերջապէս՝ մեր պատ-
մութեան մէջ Տմբրիք կը յիշուին միշտ
իւրեւ կարգէ դուրս ամառ և անմասնիցի
գտատու մի, ուր կ'ապաստին ինչ ինչ առ-
աւարտամբող կամ վախճալուս պատահա-
սունցով իշխանք և զորաւորք:

2. Արցախ՝ Սեանայ ծովուն արևմը-
տակողմէ գտնուող լեռնուս երկիրն է,
զոր կ'առաջէ թաքմա գետն և որ ունի
զաշմեան Այրուս գաւառը Դաննակայ
և զՉաքերից և զՆիւրիսիցան գաւառն
Դարասպաղի: Լեռնակալան և արդ իսկ
անտառախիտ և յոյժ նահանգաւ Չա-
քերից հիւսիսային կողմէ կ'ամբարձայ
Դարասպաղի շափեալ կատարներուն թաք-
մարդոյն: Մարտի լեռան, 11, 540 տա-
նաշափ: Այս և սորա մետ իտրենաց
լեռինչ ապաստեալ հոգեւ զոմանցից թե-
մանակ ապաստեալ աշխարհի յատարց
վարդանանց, արդէս յաւցանեն պատ-
միշք, և առ թաքտառանց և զհիւս-
Տեա Տեղագիր 174:

Իսպաղիք. «Պարսկացիք կամ Բարբրի
միտից իտրենաց Հայոց, որոց քաղաք

համանուն գրեալք քաղաք էր Հայա-
քաղահաց և Արմենիայի բք կոչեցեալ
աղղի. արտաքոյ նոյնատառն աշխար-
հացն Հայոց Մեծաց և կայ ի վերայ
գետնի ճարտի»:
Տեղագիր 48: —
Իսկ բուն իտրենիք կը բնակէին, ըստ
նկարագրութեան Պարսկաստանի, Պարսիք
լեռանց վրայ, որ կը բաժանեն զՊոն-
տոս ի Հայոց: Ըստ նախին յոյն մատե-
նագրաց, իտրենիք կը տարածուէին մին-
չև զմեծմիտրոն գետ, և աւելի հին մա-
մանակաց մէջ մինչև զՎիրս: Իտրենաց
ցին ալ կըսէ «Ճանիւս Պոնտաքաց, որ
են իտրենիք: «Ճանիւս անշուշտ է իս-
մանեանց ճանիւք կոչածն յորտեմ և զը-
տանի վերջիւր հրկիւր և պետ վաշիւնդ
յայ, որ սոսոյճ զըջակայս կիտի շխա-
նէի և Դարսիս Դարսիսիւրի և իւր ի
վերջիւր միտակէ: Պարսկաստան կըսէ թէ
իտրենաց երկիրը անմասնից լեռներ
են, աւելն և անապատ, չի հնդկաւորք,
անտառոյ և զահալիւրք և թէ սահմա-
նակից են Յունական և Պարսկական
Հայաստանի: Իսկ արտեւր տակալին
անապատարդ էին և շուրճին թեա-
լմաստը կամ իշխան: Չճատ, պիտո-
շուն և զայս անապատն պաշտէին: Հա-
ղապարծութեամբ չէին պարսպիւր և ա-
ւարտութեամբ կ'ապրէին. հրկիրն
յոյժ անբեր է. ոչ արտաք կը յոտա-
ցանէ և ոչ պողպատն ծառ, մշտապէս
միտ կը տիրէ անդ: Տեա Anacleta,
par I-ambert էջ 621-624: Բայց Ե-
ղիշէի անկարգած ամառ տեղաւանը
աւելի գեղայ քաղաքաւոր է, այս է Պար-
սիք լեռինք, յորտ իտրենիք կամ վար-
տապիկ քաղաքայ իւրեւ 12 000 տա-
նաւ Բ. Է. 8 մն. 1:

15. Էջ: րստ մեծի չարսովեան նորա տառեկ ևս ժամանակն երեք նմա գյաջողութիւն իրացն. զի ամենինն արատարուստ օգնականն ոչ ոչ գտաւ զնոյն Հայոց, րայց յայնց Հանաց, որոց րանս եղեալ էր: Ստիպոյն և փսնն նոցա կուտեաց զբազում՝ այրութին Արեաց, արգել և փակեաց զգրունս երկն նոցա. քանզի ոչ տայր զազար ամենեւին թողաւորին Պարսից, այլ յղէր և կուչէր զունդն րազունն ի պահակն Ճորայ, և զվրայ աշխարհին րափանդակ զամուրէր, զգրունն Լինաց և զՃրդրոց, և զվասն, զԳաւն և զԳրուարն և զխրտանն և զՀեմատական, զփասինն և զփոսինն և զփիւրծանն և զամենայն զօրսն թաւառարանն¹, զլեռնայինն և զգաշտայինն,

1. Արդեաւեան լեռնապետայն արեւելից կողմէր յերկուս առաջն կը բաժանի, յորոց մին՝ հիւսիսայինը կը մերձենայ յայտ կասրից ծովուն, Գարաւնոցայ քաղաքին մօտեքը, նեղ անցք մը միայն թողլով: Այս անցքս փակելու համար շինուած պարիսպը կ'արգելոյր զՆոնա կամ ՂԱւարս: Ի՞նչ էր զէպ ի հարաւ արբաւել: Ի՞նչ և՛ արաւային և հիւսիսային առաջինն մէջ գտնուող աշխարհին ժողովուրդը լեռնականք կամ զաշտայինք, բնական էր որ Հանաց թշնամի լինէին, վասն զի նոցա արշաւանքն առաջինն Դնտաւ ողնքը իրենք պիտի ըլլային: Այդ զանազան ժողովուրդոյ, որոց թիւը Եղիշէ տասն և մէկի կը հանէ (Յ. Ը. 134, մէկ մէկ ալ թաղաւոր ունէին: Սորա ճորայ պահակին պահապանքն միանգամայն և Արքայից արքային ռիզակակիցին էին: Բայց որոնք են այդ անտառան թաղաւորքն լեռնորդեայքն: Այս հարածին մէջ արդարեւ Եղիշէ տասն և մէկ ցեղ կը յիշէ. բայց Լիւթիք են. առ. էին միւսերն (ՏԵՍ Բ. Ա 10 ծն. 1): Զոտա ի րայ թողլով և ասոնց տեղ եւ թանկորդ յեղանակին մէջ յիշուած իրերիովանք զնեւով, կը լրտնեմք: Եղիշէն ալ տուած թիւը՝ ճիշդը կը բնական ի հարաւային առարատս կու-

կասու, այժմու Շիրման կոչեցեալ Նո. հանդին մէջ, և զիստար քաղաք էր նոցա Բուխ, ուր քաղաքաց Ս. Գրիգորիոս Տեղադիր 186: Բուզանդայ մէջ ալ կը գտնեմք կովկասային շատ մը ազգաց անուններ, յորոց ժամեք նոյն են Եղիշէ լեռնեքուն հետ. ժամեք ալ տարբեր. օրայնմ ժամանակի թաղաւորն Մաղար: Թաց Սանեան անհնարին նիւթեաց զորումսութիւն սխալման բնդ իւրում ազգակցին խտրութու արքային Հայոց, և գումարեաց ժողովեաց զամենալն զօրս Հանաց և զուրաց, թաւապայտաց, Հեմ. մտառեաց, Թամարաց, Գարաց և Գր. դաւարաց, Գուգարաց, Դարաց և Դիւրաց եւ Բաղասանց և Եղիստանեացն և այլւոց իրանազան բազմութեամբ անթիւ անյնայն վաշկտառն զորս լեռնաց, որում միանգամ ինչն իշխէր զօրացն րազմաց: Ինչն անց ըստ իւր սահմանն՝ ընդ գետն մեծ ընդ կուր, և ծկն տարածեցաւ երկից զերկրն Հայոց աշխարհին: Թայցանէ ճիշդը, Գրուար, Հեմ. մասակ թաւապաւան միայն յիշեալ են Եղիշէն: Բայց Սանեանայ զաշտակիցքը միայն պահակին հարաւակողմը և արդի Տաղիսական մէջ գտնուող ազգերը չեն, այլ տարնց հետ կուրաց և կովկասում մէջանող բնակող ուրիշ ժողովուրդներ

և զամենայն ամբողջման շերանցն¹։ Եր զոր կարասեալ, մեծաւ պարգևօր և առատաձեռնե րաշխերով զզանձան արքունի, և էր զոր հրամանաւ թաղաւորին սատու տալնապէր։

16. Զայս ամենայն իբրիւ արար և կատարեաց րաւ հրամանի թաղաւորին, օր րոտ օրէ զրէր և ցուցանէր մեծ հաղորտապետին Պարսից, որ զպեալ և թաղաւորեալ էր ի քաղաքն փայտակարան։ Համարձակեցաւ² այնուհետեւ և նա ցուցանել զինքն րազում՝ ազգաց։ Էր որոց ահ արկանէր, և էր որոց սիրով պարզեալ րաշխէր։ Կուչէր առ ինքն զվտաակ, և որք բնդ նմա իշխանքն ամենեքեան. րազում՝ պարզեալ րաշխէր նոցա յարքունաւաւ, և զօրացն՝ որ ի նոցա բանի էին։ Տանէր զառաջեաւ և զուրացեալ երկցունան. ցուցանէր, հաստատէր և յայտաւնէր, եթէ սարօք որապոյց զնոսա՝ քակտել ի միաբանն ուխտէն։ Իսկ հաղարտապետն իբրիւ զայն լռէր, յոյժ շնորհակալ լինէր երկոցունցն³, և յոյս առաջի զնէր նոցա։ Եթէ լիցի մեր յայթաթիւն, զայցոյց քահանայից կեանս զոցա շնորհեցից, և զմեծ վաստակ զոցա ցուցից թաղաւորին։

17. Եւ այսպէս չարժեաց⁴ և շխիթեաց զաշխարհն Հայոց, մինչև զրազում՝ եղբարս հարազատս քակեաց ի միմեանց. ոչ եթոյ միաբան զհայր և զսրդի, և ի մէջ խաղաղութեան արար խոտխոթիւն։

18. Եւ անդէն իսկ յերում աշխարհին եզրօրոյդ իր երկու էին նորա ի սարբ ուխտին առաքինութեան. զբնաց և եցոյց վասն նոցա յարքունիւ, և էառ իշխա-

աւ կային։ — Դիտելի է թէ այդ հրէն ալաոմազիբդ ալ շեն յիշէր զՆիկարդի լէզկիներն, որոց թաղաւորը Շէր. զի ր Հայոց գէտ ալաոմազիբի եկեր էր ի Զիրաւ դաշտի (Խորեն 457)։

Անուններէդ մի քանին մնացած են մինչև ցայժմ. ալազէս թաղաւորան, Պարսիս, Քուսպ, Խիւլի, Եղիշէայ (Թաւառապար, Վլատ, Պաւ և Խիւրիովանն են)։ Ընդդէմ ալժմեան Սիշալիները կը կարծես ին, որք փոքրիկ մողովուրդ մի են յարեմտից թաղաւորանի։

1 Այդ հրէաւ անգանեցի թաւաւաւարի միայն կը պատկանին. քանզի ալժմեան թաղաւորանն էա րաւանի յերկուս՝ եօթարի՝ զերին և ալազի՝ ստորին. շարունակութիւն է զաւառին Նարին-Պալալի գէպ յարեմտաւ։

2 « Համարձակեցաւ » և « կուչէր » րալներն վերաբերին Միւհրեքեհի. իսկ տաներ Վասակայ։

3 Այս է հրկոցունց երկոցունց՝ Զանգակ և Պետրոս Տեա ի վերայ 10։

4 Դարժեաց (Վասակ)։

նախկին ի վերայ կենաց նպատակաւ, մերժեաց և եհան զնա-
տա յաշխարհէն, զի մի սյլ դարձցին անդրէն¹: Հարա-
մեաց և ժախջոյ գամենայն միայնակեացս աշխարհին,
ոյր հայհայէին զանդարձ ամբարշտութիւն նորոյ, որ ա-
րար և կատարեաց գամենայն չարիան բնդդէմ՝ ճշմարտու-
թեանն, և զոր ինչ ոչ գիտէին անորէն հեթանոսքն՝ խմա-
ցուցանէր նոցայ, և վստահութիւն քրիստոնէութեան, և իմ
որդէս հնարիւք կարացէ բառնալ յաշխարհէն Հոյսոյ:

19. Չայս ամենայն չարիս իբրեւ ետես ի նմա Միհր-
ներսէհ, քան յանձն իւր՝ առաւել ի նա էր յատուցեալ:
Հորցանէր և ստուգէր, թէ քանի այր կայ ի Հոյսոյ աշ-
խարհին ի պնդին Վարդանայ բնդ ամենայն բազմու-
թիւնն: Իբրեւ բուս ի նմանէ՝ թէ աւելի քան զվախան
հազար² են, ինդրէր ևս տեղեկութիւն վստահութեան
չիւր անձին քաջութեան, և կամ քանի այն որ իցեն՝ որ
սպառնալէնքն³ իցեն, և կամ քանի այն ոք իցեն՝ որ

1. Ասկէ յայտնի կ'երևի թէ Սասա-
նեանց կատարելութեան ձեռն որքան կե-
դրանացնալ էր: Մարդպանաց իշխանու-
թիւնը սեղանալ էր յոյժ նախարարաց և
սեպհաց նկատմամբ: Թեպէտ պարսկա-
կան քաղաքականութիւնը բացի ի բաց
քրիստոնէութեան ղեմ կը կուէր ու
Սասանեանց իշխանութիւնը ի վտանգի
էր ի Հայո և Վասակայ ձեռնութեան:
Թեամբ և քանի ք կը յուսային զերհաս
տառելի. թեպէտ Վասակ իւր եղբորոր-
դւոյ նկատմամբ տանտէրական և կէտ
մի ալ հայրենական իշխանութեամբ վա-
րուելու իրաւունք սկսեց էր ունենալ,
այսու ամենայն յայցքունուստ հրաման
չառած՝ չէր կարող զնոսա պարտելու:
Իսկ եղբորորդեաց հետ հակառակութեան
պատճառը տես Բ. 1, 37. ծն: Սոցա
անուանքն են Ռաբղէն և Ռակուր, որք
ևստես զանձինս ի կապանա արքունի, ընդ
այլ նախարարս:

2. Վախճան և վեց հազար, աւելի
վասակայ հայ զօրքն ալ միատեղ հա-

շուեմք հարիւր հազարը կ'անցնէր. ա-
հաւոր զորութիւն. բայց ինչ կանոնով
կը գումարուէր ալդքան մարդիկ, ինչ-
պէս կը կերակրուէր: Վստի միջիտն մո-
զովորդ կար պարսկական Հայաստանի
մէջ, որ ալդպիսի մեծ բանակ մը կըր-
նար պատերազմի խրկել:

3. Հոյսոյ զօրքը երբ տեսակ էին. ա-
յլարազէ՞ որ ձիաւոր էր. աւ յազա-
տաղ և յատանկաց կը բազկանայր. բ-
Աղեղնաւոր մերկ առանց զինու, այս է
առանց զրանի կամ վերտի, որ հետեակ
էին. 9. Իսկ ձեռեակը որ միայն վա-
հան մի անէին պաշտպանութեան հա-
մար, ու նիզակ և սուր կը պարծալէին:
Ի բաց ասեալ զփղաց գունդն, որ յա-
տուկ էր Սյարսից, հայկական զինուո-
րութիւնը պարսկականին համեմատ կազ-
մուած ըլլալու էր, վստի որդի յեղանա-
կիս վերջը մանրամասն անոթութիւն
մը կը գնէր որ բաւական լոյս կու-
տայ երկուց ազգաց զօրաց տարազից
գրաւ:

մերկ առանց զինու ազդեցությանը իցեն. այնպէս և մասն մահաւոր հետեակացն:

20. Եւ իբրեւ լուս ալիւ համարոյ բազմութեանն, ոտաւել ևս վաթաղառ ուստեւի՝ թէ քանիք իցեն պա-
րագլուխք քաջ նահապետացն, զի երկու բնդ միոյ պա-
տրաստեակէ, առ մի մի ի նոցանէ: Թեպ զայլ տմենայն,
այլ և գրգռից՝ տնգամ՝ իւրաքանչիւրոյ տեղեկանայր ի
նմանի. և թէ քանի գտնու. զգորսն բամանիցեն, և որ
սք ի նոցանէ սաղարք՝ լինիցին, և որ գորսպլուս յարմէ՝
կողմանէ յաւազմ մոտնիցէ, և զինչ տնուանք՝ իւրաքան-
չիւր համհարգացն իցեն՝, և քանի վարսհարք՝ ի մէջ
զնոցին ձայնիցեն: Ղակի՞՝ զսլծիցեն արդեօք, և թէ ար-
ձակ բանակեացեն. ճակատ առ ճակատ դործիցեն՝, և թէ

1. Իրոշ կամ գրաշ՝ և պարսկերէն
قشاد արաշ: Բայց դեռ հ.՝ սոսկ
պարզուած պատարա կամ գրոշակ չէր
Նշանակէր. այլ և ինչպէս ասու՝ մէկ
գրոշակի տակ խմբուած գորշ, որ զնոցին
ստորաբաժանու մէ կը, որպէս լիւս ցոյ-
մանեան Նշանակէ գրոշակ միանգամայն
և երկուսն. — և բայց ուր լինէր համ-
դէս ի նշանաւ որ տեղիս, զնոցի զնոցի.
որոշու գրու, վաշտուց վաշտուց, յե-
րեւելի տեղեակ՝ մէն մի բռնաբար առ
այլ հրամայէին, զի բերցեն բնիկացն
չնչի կուտել. զի որչափ չիցի, աշու-
հրեհացի նշանակ բազմութեանն և իւր-
զանոց էջ 15:

2. Պարսկերէն ասլար և 1 Ժեր, Ժե-
րուի. 2 զօրագլուխ, հրամանատար,
իչիան առաջնորդ. գառաւոր:

3. Կոտանանդուպուրդ և թէ սղտիւյ
սղտիւրք՝ ինչպէս և Միթարեանոյ մի
քանի գրչագիրք՝ զինչ տնուանք՝ իւրա-
քանիսր համարգացն իցեն, որ հասկնալի
է և ուղիղ: Չգիտեմք թէ ինչպէս համար
Միթարեանոյ ընտրէր և պահէր են՝
իւրաքանիսր համարց անցանիցեն, որ
ըստ մեզ իմաստ չունի: Առ ընթեր-
ցուած՝ իւրաքանիսր ճամնաբարացն իցեն,
բա նոյնպէս անընդունելի է:

4. Արեաց հազարապետը իմանալ կ'ու-
զէ թէ իւրաքանչիւր զնոցն մէջ որչա-
ն վաղահարք կան. ասկէ պիտի հետե-
ցնէր տնջուչութիւն հրաժանեալն ինչ ա-
րագլուխեամբ և ապահովութեամբ զ-
րաջ պիտի հաղորդուէին. որով և Հա-
յոց բանակը ինչ առաջնաւի պնդակազմ
համարէր պէտք էր:

5. Ղակիլ և յարմար գրից գրաշ հո-
ղով կամ շիրտաւորութեամբ բա-
նակատեղի. camp retranché. retran-
chements: Պէտք չէ ըզմեմը զստ պարսկ՝
լալըսր և հայերէն «լալկար» բառին
հետ: Միհրեհրեհ կը հարցնէ թէ Հայք
բանակնին արձակ գաշտի՝ մէջ կը դնեն.

թէ հոգմեակաւ ստորութեան համե-
մաւ, որ ինչ շատ Պարսից և Հայոց
մէջ ալ ընդհանրուած էր, պարսկաւորե-
ղին խրամաւ և ցիցիւրով կը վազեն:

6. Այս է թէ Հայք ալ Պարսից Նը-
ման զոքը աջակողմեան, ձախակողմեան
և միջին զնոցիւր պիտի բամեն, իբրե-
նամեպն լծեալուն գէտ առ գէտ, թէ
միահամուռ և մէկ տեղւոյ միայն պիտի
յարձակին: Ահա ասիկ որինս մի ալ
իչիլէի տալմային պարոյ մէջ ունե-
ցած հմտութեան, և նկարագրական
հանճարայն. ութ տասն տողով յուցուց

Համագումարը բնի մի տեղի դրոշմներն: Ո՞ր ի նույնանէ յերկրացս կայցէ, և կամ՝ ո՞ր ի նույնանէ պանծն ի մահ զնեկով դուն պարծիցէ:

21. Եւ իբրեւ զայս ամենայն տեղեկացեալ ի նմանէ, կռէր զամենայն զօրազլիտանն, պատուէր հրամանի տայր ամենեցուն յանդիման նորա, զի խրատու նորա յուրիցն ասենեքեանս: Եւ զամենայն զօրսն զօրազլիտայն հանդերձ յանձն ասնէր ասն միում՝ յաւազացն, որում անուն էր Մուշկան Նիսապուրում¹:

22. Եւ ինքն խաղայր անդրէն գնայր յերկիրն տրեւելից, և յանդիմանն եղեալ մեծի թաղաւորին, պատուէր զամենայն անցս իրայն, զիւր հնարտո՞ր իմաստութիւնն և զվաստիւց խաբիրայ պատրանան հայթայթմանայն, որպէս զառաջինն զիւր զամբարշտութիւնն կամեցաւ ծածկել այնու՝ զի քակեալ երկպառակեաց զդունդն Հայոց: Իբրեւ լուա զայս ամենայն թաղաւորն ի բերանայ մեծ հապարապետին, դառնացաւ յանձն իւր, և ասէ անտուտ երգմամբ. Եթէ տպրեացի անօրէնն այն ի մեծ պատերազմէն, մեծաւ անարկանոր տամ՝ բմիզել նմա զբաժանին պատնա իմանն մահու²:

մեզ Հայոց զօրաց տեսակներն, գինուց տարազքը, պատերազմներն եղանակը, բանականութիւն կազմութիւնը, փողահար զօրծածեղներն և այլն:

1. Հմուտ անձ մի՞ ունեցրի՞ց արեւանազարութիւններով կը մեկնէ գանդուկ՝ մերթնեացեալ:

2. Եղիշէի այն մամանակի գինուտութեան վրայորդ յոյ և յետագայ եղանակաց մէջ տուած կարեւոր տեղեկութիւնները աւելի ևս յուսարանեցաւ համար, ստորեւ կը գնենք Սասանեան պարսի վրայ Սոլիմանի դրածը, որ օտար ազգի բներու վրայ հիմնեալ ըլլալով, համամայն են յղիշէի նկարագրութեանց:

Սասանեանց զինուորական դրութիւնը բիշ կը ասարկերէր Աքիմենեան նախնիին թագաւորաց ասանի դրութեանն: Ժապատարաց ասանի դրութեանն: Ժապատարը երկու նշանաւոր փոփոխութիւնս միայն բերեր էր. պատերազմա-

կան կռուքը զրեթէ բոլորովին երեւելան էր և փղաց զսրածնութիւնը ըստաղիւր էր առաջին կարգի կարեւորութիւն մը: Չորս պիտաւ որ զէնքէ կամ զութեան կը կազմուէր Սասանեան բանակն՝ փիղի, Այրուսի, Աղեղնաւորը և հասարակ Հեանաւոր: Սոցա առաջինը կը համարուէր փղաց գունդը: Գաղաւթախնչակ և փղապետքն ի Հնդկաստանէ կը բերուէին, և թէպէտ երբեք յայտնաբերմութիւն չէին, բայց և այնպէս կարգէրու յարգ կ'ընծայուէր նոցա. և Արաքսացոյցը դեմ եղան առաջին պատերազմաց մէջ յաղթութեանը գլխաւորութեամբ միջոցաւ ձեռք հղուած կը կարծուէր: Անշուշտ այդ պատեղով մեծ զօրծ կը տեսներ արեւել և արեւմտեան մէջ. բայց փղաց արուած կարեւորութիւնը այն աստիճանի էր, որ որքան երկիրը խորդութեամբ, լեռնային ու

երկու լժնամբ բանակք իրարու խառնուհալու սկսելին Զեռեակնազորը գրեթե լվե անդրան է, բայց և այնպես պղնդոս լժնամբ և արիւն լժնամբ կը կոտենէր, և ընդհանրապէս լեղեռնականաց հաւասար քաջամարտիկ և բազում սլոնոց ազգաց զորաց պերիփերոյ կրեար համարուիւ։ Այդ շորս տեսակ զինուոց ներքին կազմութեան վրայոյ քիչ տեղեկութիւն ունիլն։ Հոգեմեկան լեղեռնին կամ արդի regiment համապատասխանող բաժանման մը հաւանական է լժն ընկար. բայց կարելի ալ չէ նմանագրել լժն ալդպիսի պնդեր բնաւ եղան ըլլան։ Մէկ գնդի վրայ միայն սրաշ տեղեկու լժնին ունիլն, այս է « Անմահից » կամ « Մատենի » զունդն, որ սլոնոքի լժն մէկ մասն էր և 10.000 ձիաւորք կը բաղկանայր, մասն որոյ և արդի երթապահուն պնդի կազմութիւնը շուներ¹⁾։ Գտնել իր բարենշիւր նախարար իւր դասառին զորաց հրամանատարն էր²⁾. բայց սպարապետը յարգութեամբ կ'ընտրուէր, ինչպէս և հաւանորէն միւս զօրադրութիւն ստի և նախարարը սոցա հրամանին ներքին պնդապետի պաշտօն վարելու էին։

• Ազգային մեծ դրօշն էր հռչակաւոր մաշկեայ գոգնոցն Վափաի, որ ի սկզբնայն սոսկ երկամպագործ մի էր և յետոյ Զատեանայ սպարապետն եղան էր. վասն որոյ և Տրալի ֆեոփան կամ ալաքի ինսպեկտին կը կոչուէր։ Սա 18 ասնաշատի երկաթնութիւն և 12 լայնք ունէր։ Շատ էին ասեռներն անպակոյժ էր, բայց աւելի վերջեաւ պատուական ակամբ զարդարուած։ Այդ արքազան դրօշ միայն մեծամեծ վասնազաց մեջ պատերազմի կը տանէին. ու անոր տեղը աւելի սոփոքական դրօշներ կամ նշաններ կը դրածաձէին. որք աներակաց վրայի քանդակաց նախնայի երկու տեսակ էին։ Առցառ բարձրաշիւրն ալ կը բաղկանայր ձողէ մը, որոյ վերի մասին վրայ խաչաձև

ցուպ մը հաստաւորուած էր. բայց մէկ տեսակին խաչալժնը կը կրէր շրջանակ մը, որոյ ատանցքին ցուպ մը կ'անցնէր. յարմէ ասանայ երկու ծալք կախեալ էին. իսկ միւս տեսակին խաչալժնին վրայի գին երեք ակոտաւոր պնտակք զետեղեալ էին սոցա ստորեւ փոխանակ փնջից երկու համանման ուրիշ պնակներ։ Գտնաքին է ասել լժն ինչ կը նշանակէին ալդ նշանները և լժն երկու տեսակ լինելուն պատճառն ինչ էր։ Պատերազմի տարուած նշանաց քաղման լժն լինելն անկէ ալ կը հետևի, որ անգամ մը պարսկական բանակ մը լժն պէտ բռնորոյն յաղթուած չէր, լժնը նամէ պն ձեռքը յալոցանէ քան և ում հատ լժնոցներ էր։ Արեմեհեան ժամանակ Պարսից գրոշը կամ նշանն արծիւ էր. Տիւ Բահեռֆուին Արաբադ Ի 1, 2 և 3 ի նշանիցի « Պարսիկք » Տոգ 205-210 ։

• Ասանեան ասպնկարգը (métique) նշանաւորութիւն մի շունէր. բանակաց զօրութիւնն երեսունէն վաճառն հազար էր. լժնպետ երբեմն հարիւր հազար և անգամ մի ևս խոստով առաջնոյ ասեռն 140.000 զօրական եղան էր։ Զորաց մեծազոյն մասը հետինս էր. հեծելազուն. զը ամբողջին մէկ երրորդէն աւելի եղան ըլլաւ. շէր երբէր։ Ասպատակի համար երբեմն միայն ալրուէի, բայց երբ երկրի մը տիրել պէտք ըլլաւ, գինոց աւելն տեսակները միանգամայն կը դարձածէին. այսինքն հեծելազունդ, հետեակ, փիղք և մեքենայք։ Զաւթմայնցաց զէմ յարձակմանց մեջ բերդաբաղար պաշարելու նաքը անհրաժեշտ էր. և լժնպետ ի սկզբն քիչ ճարտարութիւն ցուցուցէր էին Ասանեանը պատշարման արհեստին մեջ. բայց հետզհետեւ պէտք եղան միջոցներն և գործիները ձեռք ձգելով. շարժաւոր ժամանակի մեջ կը տիրանային ամբարայրեայ քաղա-

(1) Էրթուրտ զ. 1. 84.

(2) Նոյն է 245.

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԱԿ

ՅԱՐՉԱԳՈՒՄԸ ԱՐԻՒՆԵԼԱՅ

1. Ի՞նչ է սէրն Աստուծոյ քան զամենայն սեծութիւն երկրաւոր. և այնպէս աներկիւղս առնել զմարդիկ, իբրեւ զանմարմին գորս հրեշտակաց. որպէս անդստին ի սկզբանէ, և տեսանել զբաղումս բազում անգամ ի բազում տեղիս: Ի՞նչ է սիրոյն Աստուծոյ իբրեւ զինա՝ փառապէս էին, ոչ ինչ խնայեցին զանդիտելոյ, իբրեւ սննդի զսրոյ փառասիրտք, կամ ի մեծ սոճանաց, կամ յափշտակութիւն ընչից կամ ի խողխողումս սիրելեաց, կամ ի գերութիւն բնականաց, երանել ի Հայրենի երկրէն և անկանել ի ստրկութիւն յօտարութեան. առ ոչ ինչ համարեցան զայս ամենայն անցս չարչարանայն. ոյլ միայն միաբան կալ ընդ Աստուծոյ, զի ի նմանէ միայն մի գերի ելցեն, և ամենայն երեւելի մեծութեանս զնորոտեան համարեցան՝ բնորեալ ի միտս իւրեանց: Եւ զարացութիւնն մեռելութիւն փառեանէին, և զմեծ փառն Աստուծոյ՝ անանց կենդանութիւն և ծառայել յերկրի՝ ազատութիւն կենաց իւրեանց, և ընկենուլ զսոճինս յօտարութիւն՝ ընդ Աստուծոյ գիտից: Որպէս յայտմ ծամանակի տեսար աչօք մերոյք, զի զնոյն նահատակութիւն նահատակեցաւ և աշխարհս Հայոց:

2. Քանզի իբրեւ հաւեա մեծն վարդան զերկոյստաւորութիւն աշխարհին իւրոյ, ոչ ինչ թերահաւատութեամբ զանդիտեաց: Թէպէտ և ստուգեալ գիտաց զբազմաց այլոց ևս զերկմտութիւն, որ դեռ ևս ընդ նմա միաբանեալք էին, քաջազերեցաւ յանձն իւր և քաջալերեաց զգօրան իւր. քանզի ինքն իսկ դեռ բանացեալ ունէր

ուն Անձաւացի, և Տաճատ Գնժուհի, և Ասամ Գնուհի,
և Խոսրով Գաբեղեան, և Կորէն Սահառունի, և Հմայեակ
Դիմաքսեան, և միւս ևւս այլ Գաղրիկ Դիմաքսեան, և

Այսին Ընծայացի կամ Ընծայեան. Ան-
ձաւից ձոր, Անձախանձոր ուր ուրեք և
Ընծայից կամ Ընծանից ձոր, և այժմեան
Փողորմ փնձակն, և ոտքա առանն Փո-
ղորմ՝ և բերդն Կոտորդս առ համանուն
Գեորգի. Տեղ. 103:

Արտեմեաց ցեղին երկիրն էր Տարոն
գաւառը. բայց Մամիզուն սպաննելով
Բնաւապետն Ալեհուեաց զՍրբի, որ ա-
յլաոտեմբեր էր ի Տրդատոյ, ի պարզե-
տենցաւ ձորա երկիրը, ինչպէս որ խոս-
տացիք էր նմա Տրդատ: Ոոցա ամուր
բերդն էր Սղեզանն որ մինչև ցարդ կո-
չի Ալեհունի բերդ. (Տեա Յ. Գ. 30 ծն
2): Վրամայ գահամակին մէջ Սիգու-
նիք տակաւին իւր գահն ունին. բայց
որ կը բնակէին՝ չգիտեմք: Այսուի՛նը-
շանակէ թողուի:

Հիւսիսակողմն Ալեքսանդրոփուր գա-
ւառի, ի հարաւոյ Լեւելար լեռանց՝ է
փնձակն Լօսի, ի հին Տալիրս որդեալ
յարեմուեան կամ ի սկզբնաւոր փոա-
կաց Տեպետայ Պարդետայն, որչա եւն
Չեկիկէրսաւ և Ղիկաւ Բերդաբազարն
Լոսի կամ Լօսէ, պատեալ ի Ղիկայ և
ի Ընեկիկէր Գեաւոց և հօր պարսպոյ,
որոց միջովայրն աւերակ է ամայի
Տեղ. 125:

Շահ խոտապետն որդուհի. այլ բնթեր-
ցուած՝ Շահոտապետն կամ Շահախոտա-
պետն: Այժմ համարէն սուլադիք գնեն՝
Շահ՝ խոտապետն. և կը մեկնան Շահ՝
յաւու՛կ անուն և խոտապետ՝ կուրապա-
ղատ, իշխան յարքունիս, փոխանարդ
աբքայի. Գուրգէ պարսկերէն խոս բառէն
կազմեալ, որ թարգմանի պալատ, առ-
քունի տուն: Սակոյն Էթէ ուղղիտի
պաշտօնեայ մը ըլլաւ, գահամակաց մէջ
նշանակուած պէտք էր ըլլալ: Աբդ խոտ-
բովայ գահամակին մէջ կը տեսնեմք

Շահոտապետը. փառն որդ աղիդ չերէիք
մեզ բաժանել զանաւոր յերկուս: —
Բայց ինչ էր շահապետին պարտաւր.
հաւանօրէն չունի և պէտ բառերու բար-
դութիւն մի է և կը նշանակէ « քաղա-
քապետ »: Եւ թէպէտ նոյն գահամա-
կին մէջ կը տեսնեմք և առանձինն « Փա-
ղաքապետ ». այսու ամենայնիս մարթ
է կարծել թէ Շահոտապետն որդուհի
թագաւորանիս քաղաքին իշխանն էր
և նոյն ընդ քաղաքայինն ուրդուհի. ուր
Վրամայ գահամակին « քաղաքապետ »
միւս սննամեկ քաղաքաց իշխանը էին:

Արտեմեայր, Գողեանք, յիշուած
են Մեկին խոսրովայ գահամակին մէջ.
նոյնպէս և Արտապետներն որ նոյն ըլ-
լալու են ընդ Տրդատունիս. Արտապա-
տնակէ կրակապետ կամ քուր՝ կրա-
կի: Գրիտառնէաթեանն առնալ իւր ա-
նունդ ականջաց զէշ Գնեկուն համար
կրճատուած ըլլալու էր ի Տրդատ: Ա-
տրդատունիք՝ Շահաթեմուեանի ցու-
ցակին մէջ՝ Ահեացոց, Անձեացեաց,
Գողթնեաց հետ կը յիշուին, և 100
ղինուոր կրնային առաւ: Ատրպատականի
սահմանակից ըլլալու էին:

Ահէ և Արտաք, ի հետմե երկու գա-
ւառք. այժմեան Մակուայ փնձակին մէջ
գիւնան: Եւ Շաւարշան զաշտ և քաղաք
էր զիխաւոր, ուր հովանոցք և զօրա-
նիսա թագաւորացն չայոց և ապարանք
Սանատրիկոյ, լմերեւ ի նոյն թագ ի սահ-
մանս Մակուայ. Տեղ. 102:

Խրտեմեաց զօրաց միայն մեկ մասը.
առնուողերն Արտաք նիգալիկից էր Վա-
ռակայ:

Գործակալքն արքունի. այն է փերա-
կացուք արքունի ազատակաց և գաւառ-
աւոց, որք և էին առաջաւոր ոտաւորիկ
բաց:

հերանհ Գաղթերունի, և փարսմանն Մանդակունի, և Արսէն Բնձարացի, և Այրուկ Արկունի, և Վրէն Տաշրացի, և Ապրասով Արծրանեացն, և Շահոռապեան արքունի, և խորս Սրտանձտեաց և Գողեանքն և Ակէկայիւն և Տրպատունիքն և զօրքն Ռաշտանեաց և տմենայն զորձակալքն արքունի խորտանչիւր զօրքն հանդերձ:

151

ապրիլի
գերեհը

4. Սորա տմենեքեան համագունդք հասանէին ի զորմ պրտեալմին ի դաշուն Արտաղս, և լինէր հանդէս

1. Փարպեցիին կրակ լին Վարդանայ զօրքն Չատեկական տունը իրենց ընտանեաց քով կատարելու համար երթեալ էին ի տունս իրենանց: Վարդան չուր իրենց նայաւ, որ տունը կատարին ուսանալարեն իր հետը երթալու Պարսից զեմ, որը հասեր էին ի շէր և ի Զարտանդ: Հայրք եռանդեամբ պարնաղրեցին զորսվարին հրամանը. յաճեալ Վարդան ժխտաւ թեմամբ տապանւոյն իրենց զաւակուն Առանձար 300 հեծեւորով լրտեսելու գրտնակն Պարսից. սակաւ տեսաւ զթշնամի բանակն և անոր հզոր գերակաւն լինելն զրաջ խնայող և զբազումն հանէր ի ստի և զայս փախստական արարեալ արկանէր ի զորն Պարսից, և ինքն դարձեալ ազջանգամ հասանէր ի գունդն Հայոց: Վարդան փախալով յառաջ հասնիլ ի շէր և ի Սարաւանդ գաւառ. ու զարնուի Պարսից հետ անդ ի սահմանադրութիւն, որպէս զի ինչ որ ալ ըլլայ պատերազմին ելքը — յաղթութիւն կամ պարտութիւն — Հայոց աշխարհը սպանութեանց և յարձակմանց ասպարէզ ըլլալ: Բայց Պարսից զուեղն առաւել ստիպելով կը յալէր ու արդէն հասեր էին ի գաւառն Արտաղ և հեալ ի պեռնն որ կուի Աւարայր, ի շրջափակ անդի Տղմուտ դաշտին, զոր ընտրեցին յազազա երկիւղի զօրացն Հայոց. ամառ տապաւանի անձանց համարէին պատշաճ, և ի միջի նորա տնեալ զանիշ բանակէին: Իսկ ինչն Վարդան յաւիտի 1ին, Պանտեկոս-

տէի օրը հասաւ անդ և Պարսից մուտ բանակեցաւ:

Փարպեցի ի տեսն պղծ անդկոտ թիւերդ յոյժ համառաւ և անբաւական կը թուին զեզ Վրտաշտաւն զձեր և Չարաւանդ՝ այս է արդի խղ, ուղիղ գրծով 150) քիչամեղրի շափ և. արդ զբժուարին է հաստաւ, որ Վարդան, որ տակաւին Արտաշտայ մէջ կամ մտաբեր կը պանուէր, այնքան հեռաւ իրկէր զԱռանձար, միայն 300 հոգով և սա ալ լինամի չգար լինելով մը հետ զարնուէր: Մնաց որ պատկանան տնէն անմիջապէս ետքը ճամբայ ելլել հրամայէր էր զորացը աւ ամէնքն ալ հնազանդէր էին պատուէրին: Ինչպէս կ'ըլլայ ուրեմն որ մէկ ու կէս ամիս գնէ գալու համար յԱրտաղ, որ աւելի մօտ էր քան զձեր և արանս որ առաւելն շորս չինք օրուան մէջ կրնար ժամանել:

Իշխեցալ պատմածը, ինչպէս և զինուորական շարժմանց և զօրքոց Նկատմամբ տնէն ըստմանքը, շատ աւելի մանրամասն և լուրջ է. բայց որովհետեւ երկայն ճառերով կ'ընդմիջէ զայն, որ ընթերցողին ուշադրութիւնը կրնան յորոտել, աստ կ'ամփոփենք, աւելցունելով միայն այն թուականները և աշխարհագրական տեղեկութիւնները զորա տույ մեզ փարպեցիին:

Ինչ յիշէ ընթերցողը որ տույնի տեսնէ չայք՝ զօրքը յորիս գունդս բաժանեցին. Վարդանայ հետ Դարբանդ գրծնացողը օտակաւանէն էր և ոչ րազ-

Համարան վաթիսուն և վեց հազար սյր՝ ընդ հեժեալ և
ընդ հետևակ: Էկին ընդ նոստ առ բոլորն Յովսէփ և Ղևոնց

մարտի 20 - 3. Դ. 55 - Վասակինը Բոր
համաժամանակին էր թաղականայր. մէկ մո-
քրիկ մասն մի գնդացի բերդերու մէջ
ցորտան էին. իսկ քրիստոնէութեան հա-
մար մարտնչիկ աւելող Հայացի մեծագոյն
մասը, որ տասնօրէն և տասնաւորացի
դաւաղը էր կազմէր, ի Հէր և ի Սա-
րաւանդ խորհուած էր ընդ իրամասնաւոր-
ութեանամբ Արծրաւեանց խշխանին Դեր-
շասպետէն և գլուխամարէին զան պարսկապա-
սախարհին մարտ ի սահմանե Արարիկա-
նայեան աշխարհին 3: Այս գնդին համար
էր, որ Վասակին էր պրէքտ ամ մարզպետն
Հորայ Արծրաւեան. և հետագայեք ի կող-
ման Հերայ և Սարաւանդայ 2: Գ.
53 և 55: Վարդան 450ին աշխու մա-
մանախնդրը ի Դադրբազայ յաղթական
դարձան առաւել, մանա զԲայ հասեր
էր և որովհետեւ Վասակն պաշար չէր
խողովցեալ, քոչ կորէր զմէկով տեղեկու-
համազորանց զգործն դարձանել, այլ աբխ-
աէր տարածանել ընդ գետն առա զառա տոտ
սուրբարդինն առ ի հանդիպան մանորացին
պապարէր Հորմամանի տաւրով կազմ և պա-
տարմէր ընդ ինքն զարքանն 3:

Այս ամսական արժեք 451- Ապրիլ 13
 Հատարարելիս յետևյալ ամիսնայն օրը պիտի
 փոխ լինայր զայլ հասանել Ալկրտաշատու
 Ղաթրդանի շապարազեցաս ի յառաջագոյ ինե-
 ւորդս իրանալը շահաւ պահանջներն ունէր ու
 անտաւ զգան իջեցուց ի դաշուն Արտաշատու,
 ոսր միանցաւ Նիքոլասայն զնոյն հետ, որ
 կը ապանէր անդ տարիէ մը ի վեր: Եւ
 որովհետեւ Ալկրտաշատաւ ՅԱՎԱՐՈՒՄ զփո-
 100 հազարաւորէն է, յապարակ հասան-
 թիլուէն և Ապրիլ ամիսն յերջմէն Ալ-
 կրտաշատն ունէ կ'ընէ: Եւ ամիցիսն Ալկր-
 տաշատ զանաւ յիտ ամիսնայն ամառոյ հոգե-
 իմընու 250 մեծ պահաւերովսն յորտու պը-
 րտակցաս: Ա յապարակս Ե

ከፍተኛ ልዩነት መካከላቸውን ማሳወቅ ይቻላል።

կատարանէն յաշխարհէն Արարարունեանն յԱրարատ ամենեւնէն հարկեմն եւ հարճն Արարախայն աջակցութեան ապրուելքն եւնէ ի ճիշն մասնաւորապէս զհետեւեցեցին չափք ազգ ճանապարհորդի վերին մասովն մէջ, եւ մեծազգայն առաջնորդութեան համար՝ Երեսեմայն կըտանակը, յԱրամախորի իրենց ամբարացեալ մայրքաղաքը, զորոյն զառուց փոխադրեցին հետեւեւեւ Արարատացաւ, ի վաղաքաւապատ, ի Ղուծին, ինչպէս եւ Դոտրապոլն անկար ի իրերին՝ յԵրեւան Ե ԵԱրմաւրին համար Արարտութեան իտանտոն րդէն վերէ Երարախայն դասընթեք իւրեցից յայտ. որոնք էին եւ շրտանալեւանեալք, Երտանադաշատ եւ Արարագոբնեւ անեալքն:

Այդ օրս նախապարտեհի Բաւ զորն ուր
ընտրել Վալդիմիր և խոյրի վարչէն ձեռք
բռնեալէն, պարտ է Արտազու դաշտին
մէջէն կամ քովէն անցնել: Երաւաբաւ
անիւրի վարդերէն կամ քիչաւ անցնելն զը-
ժուաբուն էր և անպարտ: Երգմանն
կամ Սիւնեաց աշխարհին ընտրելն լա-
տինոքիւնոքն զձի կը հանէր և կամ ան-
տանել ևս յարեւելս՝ յանապատն Սո-
ղանի: Դասա շատ մարդք էր իւրէն ուղ-
չաւորի զնալ ի Ան յարածալէ: Բայց և
պնդէն վտանգաւոր էր թշնամի բանակ
էն ծագել յԱլլաւան: Եր ուզան ասեմնը
կնտար պարտաւանան զորաց կոնանք բո-
նել կամ կողմեակն ցարնել ու ամենայն

նրեց, բաղում է այդ քաղաքացիք, և ես քաղաքացին պատշ-

հաղորդակցութիւն կտրեմ նորա կեդրո-
նին հետ: Աստի յԱրտազ պետք էին
գիտնաւորել Հայք զՊարսիկս և թէ կ'ու-
զէին արդիւնէ նոցա Հայաստան մտնելը,
ինչպէս և յԱրտազ դիմելու են Պար-
սիկք և թէ հարկ ըլլայ պաշտպանել
զԱրտապատկան ընդդէմ թշնամւոյ մը,
որ թէ է Ռազբանդայ և թէ յԱրա-
խայ գաղտէն կընայ քնդ հասնել: Աս-
տուրի պատերազմէն 1063 տարի ետքը,
այս է 22 օգոստոս 1514ին: Երազուզ
Արեւիան Ալիքմ Եւա Խամաիլի բա-
նակները նոյն տեղերը խորտակեց, քան-
զի Չալաքբանի գաղտը նոյն ինքն Եւ-
սարազանն է: Ալիքմ Բազբանդայ և
Մակուս համար կու գար, Խամաիլ տը
Խոյն:

Դառնալք արդ մեր պատմութեան:
Վարդան յԱրտազ հասնելուն պէս գո-
րահամար ընել տուաւ. 66 000 հեծեալ
և հետեւաւ լանջն ասեղ Էին իրեն բախ-
տակէց իննել: Բայց ո՞րը զէն շուներ,
որը հանգերէ. շատերն արտաքինք զա-
գիւր եկեր Էին և լաւագոյն էր մարդիկ
և կազմել զնոսա ի սահմանադրութիւն
թշնամւոյն մնա: քան յԱրտաշատ տը
կընային թուլանալ: Վարդան ըստ կարի
պահաններն լինուց և հուսկ յետոյ յոր-
դորելով և քաջաւերելով զզօրականն,
«տեղեթ ի ցախեթ» յարմար տեղ մը
զզօրան դետեղեաց: աւ այնուհետեւ ու-

շաղքութիւնը այրուէին փազմելու տուաւ:
«Եւս քաղում ասորց» Երեսայա-
ւաւորս եկեալ հասաւ ի Հեր և ի Զա-
րաւանդ: Բայց արովհեան թշնամին շատ
հեռի շէր, գաւառին մէջ կանկ տուաւ,
քանակը հաստատեց և ամրացոյց իրրեւ
դրադար, և ոկաւ ասդիս անդին գուն-
դեր իրկիւ ասպատակութեան համար:

Երկու քանակները գետ իրարու մո-
տեցան և իրարու դէմ ճակատան շէին.
նոյն միջոցին Առանձար ասպատակողաց

վրայ կ'երթայ ու փախտաւական տունը
զնոսա ի քանակն Պարսից:

Վասակ վերստին քանակցութեան կը
մտնէ Վարդանեաց հետ. երեքներ կը
խրկէ քրկպատկութիւն ձգելու և թէ
չյաջողին համարելու «Բաղում տուցը»
այդ քանակցութեամբք անդան:

Երբ Երեսայաւորս կը տեսնէ, որ
անհնարին պիտի ըլլայ համոզել զՀա-
ւթէն աչ զինու զօրութեամբ, զամբա-
ղիւր քանակաւորին կը թողու աւ գեղ
յառաջ կու գայ յետք Տղմուս գետոյ ու
կը ճակատէ զզօրան:

Վարդան ի մոզով կը պոստաւէ գաւա-
ղանին և այլեւայլ գնդից զօրագլուխ-
ներն որոշելէ ետքը հրահման կու տայ,
որ իւր զօրքն ալ յառաջ խաղան աւ մա-
կատին գէմ յանդիման Արեաց զնդին,
առ ամեն Տղմուս գետոյ, ի 1 Յունիսի,
451:

Հետեւեալ տուաւ տուն՝ քանակները կը
զարնուին:

Արդ կը մնայ մեզ պատերազմի տե-
ղւոյն դրեցը վրայ խաթիլ և ճշդել տլն
աշխարհագրական անունները, զոր տան
մեզ Եղիշէ և Վաղարս Պատերազմին
վայր Մեծ գաւառ մի է ընդ մէջ Արտաշ
և Հեր և Զարաւանդ գաւառաց: Արդ
մեծ դաշտը կամ «լալեատարան տեղիք
պատերազմին», Արտազու կից կամ աւ-
նոր մասն ըլլալուն համար, ասի Ար-
տազու գաւառ, և աւելի էին մասնակցաց
մէջ Եւսարազանց դաւառ: Դաշտի մէջ
գետ մի պիտի ըլլայ՝ Տղմուս արդ մէկ
կողմը Հայք՝ միւս կողմը Պարսիկք քրո-
նեցին: Դեպք զմուտարութիւնները կը մա-
տուցանէ Պարսից. Բայց Հայք աւելի
հմուտ վալլացն գիւրաւ կ'անցնին: Տըզ-
մուտին ոտքած մասին կամ գոնեա
ոտքաւ հարաւային ափանց՝ փաթեցին
«Տղմուս գաւառ» կ'ըսէ. իսկ Եղիշէ
կ'անուանէ «գաւառ Աւարայրի»: վասն

տանկայր՝ Բանդի ոչ ինչ գանդխտեցին և նորա դուրնդ նստա ի գործ պատերազմին. զի ոչ եթէ մարմնաւ կան համարէին զկախն, այլ հոգեւոր ատարինու թեան. զանկային մահակից լինել յաջ նահատակայն:

Դ. Իկատու սպարապետն խօսել միարանու թեամբ նախարարացն ընդ զօրոն և ստէ. « Ի բազում պատերազ-

գի Աւարայր, ըստ ժարգեցոյ, զիւղ մի էր. և այդ զիւղիդ մաս բանակեցան Պարսիկք՝ ի յրափակ սեղի Տղմուտ գաւառի: Դաշտիս եղեքքը, այս է ըստ աշխարհագրական քարտիսից՝ արեւմտեան և հիւսիսային կողմերը՝ կը գտնուին լեռնազաւրք և ամուրք ձորոց և:

Լիթանանայ Արարատ ամառադրին մէջ (1872. Տոյնմեր և Դեկտեմբեր), Պ. Պաշտատ Դիրամազանեան, որ այն կողմերը բազում անգամ հանապարհորդեր էր, կարեւոր տեղեկութիւններ կու տայ մեզ: Զարեհիս Մասեաց և ի հիւսիսայ Մանգուս գետոյ, կայ արդարեւ տափաբակ տեղի մը, զոր մտքով և նախնեաց Գերատուր գաւառն համարել: և որ շատ անհանգիստ մի և Դարուրայ գաւառին յորմէ կը բաժանի Արափառ: Բայց ըստ քննութեանց Պ. Դիրամազանեանի այդ Դիրամազան կամ Մանգուս գաւառը չէ Աւարայրինը, ըստ որում չէ յրափակ տեղաբնակ է պատերազմի Մանգուս գետն անցնելէ հոգը, գէպ ի հարաւ երթալով, կը հասնիս, ասէ, երկրորդ գաւառի մը, որ գլխաւոր գիւղին առնուամբ մտքով է կոչել պնա Բարաշեղան: Այս երկրորդ գաւառի ալ կը խառնուի երրորդի մը հետ, զոր ալով Չորսի գաւառ կը կոչեն. և որ կը դատուի յերկրորդէն՝ միայն Ազատ գետով: Ըստ թեագիւն վանականաց՝ այդ Ազատն է Տղմուտ գետը, և լեռներով շրջապակ Չորսը՝ Աւարայրի գաւառը: Ուստի Պարսիկք Ազատ և իւր գետով մէջտեղը՝ Չորսի գաւառին մէջ, իսկ Աւարայրայն Նոյն գաւառին Ազատի հիւսիսայնոյն

գաւառով վարաշեղանի մասին մէջ բառակամ ըլլալու հետ: Այնպէս ի նոյն հետեւ ամսորս թիւն, վարաշեղանը անցնելէ հոգը Աւարայրանց լարականը երգելու: Մեր հանապարհորդը Չորսի գաւառին հոգը կու տային և կարող գտնաւորման տեանք էր, և ամենայն կերպով յարմար քանակ մը պատուարեւալու: Զարեհիս Չորսի գաւառին է ասանկ Մասեան. այս կողմերու նշանաւոր է այնքան պարսիս արտադրած մուշկը կամ քարացիալ արիւնը, որ գեղի համար որչէր վաճառիս Սամկան ասանկութիւն մը կ'ընէ, թէ այդ մուշկով վարաշեղանց պատերազմէն առաջ չէր ըլլար, և թէ այնքան ալ արտապան տեղեկաց վրայ երեք օր արտաճուելէ հոգը կը սկստին արտադրել գաւառն — Պարսիկս և Մանգուս և արդա գեղարեւ ճակը՝ որսին մի անգամ սաստիկ պահք կը պահեն սուրբ Աւարայրան համար ճոկեմը բերի վերջերս Արտազու ընտելչին: Այնպէս երկրէն գաղթեալ էին. « Զբառալուս Արտաշեսի (այս է որչէր Սասանուրիս, Գրիգորիս երկրորդ գարուն սկիզբը ընտելեցուցանել զԱյնս ի հառաւ յարեւելից կողմ Մասեաց, որ կոչէր Դատարշեան գաւառ, ի վերայ պահելով զմեկն անունն Արտալ, քանզի և աշխարհն աստի գերեցանն Արտալ կոչի միեւն ցայսօր ժամանակի և խորհեացի թ. 3րդ. ի հարաւայ Ս. Թեոդէի վանուց Պ. Դիրամազանեան տեանք էր Դատարշն քաղաքին ասանկերը:

1. Այս է ստեղծագործութիւն, ստեղծութիւն, պոէզի, պոէզիապոէզի. Տեա Ե. Կ. Կ.

մունս՝ մտեալ է իմ՝ և ձեր բնոյ իս. և ուրեք՝ զի քաջապէտ յաղթեցաք թշնամեացն, և է ուրեք՝ զի նորա մեզ յաղթեցին. և բազում այն է՝ որ յաղթեալ դաւեալ եմք և ոչ յաղթեալք: Եւ միանգամայն այն ամենայն էին մարմնոյ պարծանք: Վեցերի հրամանաւ անցաւոր իմա՝ գաւորին մարտնչեալք. որ վախչէր, վատանաւն յաշխարհի երեւէր, և անողորմ մահ է նմանէ գտանէր. իսկ որ քաջութեամբ յառաջ մատչէր, բաժնաւն ուղղի ժառանգէր, և պարգեւ մեծամեծս յանցաւոր և ի մահ՝ կանաչու թաղաւորէն բնդանէր: Եւ մեք իսկ աւափիկ յիւրաքանչիւր մարմինս ունիմք վերս և սալիս բազումս. և բազում այն քաջութիւն իցէ, վասն որոյ առեալ իցէ և պարգեւ մեծամեծս, լինարդ և անողաւոր դքաժութիւնսն համարիմք և առ ոչինչ, զպարգեւսն գրապումս. վասն զի ամենեւեան խափանելոյ են: Իսկ արդ եթէ վասն մահ՝ կանաչու հրամանատարին զայն արութիւնս կատարեալք, որչափ ևս առաւել վասն անմահ թաղաւորին մերոյ, որ տէրն է կենդանեաց և մեռելոց, և դատելոյ է զամենայն մարդ ըստ գործոց իւրոց: Ապրարէն և թէ կարի շատ յառաջ մատուցեալ ծերացոյց, սակայն երանելոյ եմք ի մարմնոյ սատի, զի մոցաւք առ Աստուած կենդանի, որ ոչ ես երանիցեմք ի նմանէ:

Եւ. « Արդ. աղաչեմ՝ զձեզ, ովք քաջ նիդարեակիցք իմ, մանաւանդ զի բազումք ի ձէնց լուսազոյնք էք. քան զիս արութեամբ, և զահաւ ի վեր ըստ հայրենի պատուոյն ».

1. Վուշանաց երկրին պատերազմները կ'անարկէ և ոչ տարի մը յառաջ ճորայ մարգպանին հետ եղածը. ինչպէս որ քիչ մը տարի ալ յայտնի է ըլլալ:

2. Վարդանայ հետ եղող տանուտեարց մէջ իրմէ քարէրատիւնն՝ Արծրունեաց իշխանը միայն կ'ար, բայց Մամիկոնէից ցիղէն աւաղաղոյն գերդաստաններէ ալ բազում սեպուէր կը դանուէին: Բաղդատեւոյ լոյիշէի և փարպեցոյ առաւած անուանը կ'արդը, մարթ է կարծել թէ պատերազմին առնները զիսուոր նախորդաց զանգոյս հետադալ կ'արգն ունէին. Ախնէք, Արծրունէք, Ռշտունէք,

Բագրատունէք, Խորխոռունէք, Մամիկոնեանք. (Եղիշէ՝ 8. Բ. 61. 3. Գ. 47. 54. 3. Ե. 3. 8. Բ. 131. — Փարպեցի էջ 126. 134 և 256): Ըստ զանաւանիկն խորոյմայ՝ Ա. Բագրատունէք, Բ. Խորխոռունէք, Գ. Արծրունէք, Դ. Մամիկոնեանք, Ե. Ախնէք, Ռշտունէք շատ ետ մեացեր էին: Իսկ վաւառ զահեւ մահին մէջ՝ Ա. Ախնեաց տէր. Բ. Ասպետեան. Գ. Արծրունեաց տէր. Դ. Մամիկոնէից տէր. Ե. Շահապե Նգափաց. Զ. Մակաց տէր. Է. Ռշտունեաց տէր. Խորխոռունեաց անաւոր չէալ:

բայց յարժամ՝ ձերով կամեր և յամարութեամբ՝ տառնորդ և զօրագլուխ ձեզ կացացէր, հեշտ և բազմալի լեռնացին բանք իմ՝ ի լեռնիս մեծամեծաց և փառանց։ Մի երկուցեալ զանդ խոնարհութիւն ի բազմութենէ հեթանոսացն, և մի յահագին սրոյ առն մահկանացուի զիմի կունտ դարձուցաւ. զի իմէ տացէ Տէր յաղթութիւն ի ձեռս մեր, տատակեցաւ զզօրութիւն նոցա, զի բարձրացի կողմն ճշմարտութեանն. և եթէ հասեալ իցէ ժամանակ կենաց մերոց սուրբ մահումբ պատեցազմիս, բնկալցաւ խնդութեամբ սրաիւ. բայց միայն յարութիւնս յաղթութեան՝ փառութիւն մի խառնեցաւ։

7. «Մանաւանդ զի անմտաց է ինձ, յիշելով զիմ՝ և զամենց ի ձէնձ, ի ժամանակին՝ զի զանօրէն իշխանն խաբեցաք, սրտորեցաք իբրեւ զմանուկ մի աղոյ անտիւտան. իբր այն եթէ ի վերինն երեսս զկամս նորա առ բարչաութեանն կատարեցաք. բայց ի ծածուկ զխորհարդս Տէր ինքնին վիպէ մեզ, որպէս անբաւ կացեալ եմք ի նմանէ։ Զոր և զաք ինքնին իսկ զիտէք, փառն սիրելեաց մերոց՝ որ ի մեծի նեղութեան էին, հնարս խնդրէաք փառն յանդորր հանելոյ. զի նաքոր հանդերձ մարտ եղեալ կռուեցաւ բնդ անօրէն իշխանին փառն հայրենի առաւուծաւոր օրինացն։ Եւ իբրեւ նոցա ոչ ինչ կարացաք օգնել, տնհնար լիցի այս՝ եթէ փառն մարմնաւոր սիրոյ զԱստուած բնդ. մարդկան փոխանալիցեմք։

8. «Իսկ արդ յերկես և յերկու կոխս Տէր ինքնին մեծաւ զօրութեամբ օգնեաց մեզ, որպէս զի զանուն յաղթութեան ժառանգեցաք, և զզօրսն ալքսունի չարաչար հարաք, և զմոզսն անողորմ՝ տատակեցաք, և զպղծութիւն կոտորչաւորութեանն ի տեղեաց տեղեաց սրբեցաք, զանուրէն հրաման թաղաւորին եղծաք ապականեցաք, զխոտ վաթիւն ծոփուն ցածուցաք, լեռնացեալ ալիքն դաշտաւ ցան, բարձրագլղ փրփուրն սալաւեցաւ, զաղանայեալ

1. Վարդան արդէն տարատեղաւ և տալարաւոր էր բայց անխելութեան առնն ալղ պաշտօնդ կարեորութիւն մը շունէր եթէ նախարար և զօրք վերջ տին շահաւատէին զոչն։ Մատակալ

ժամեցին առջև անձնասիրութիւնք և անտի գոացմունք մէկդի ձգուելով կարողագոյն անձն ընտրուեք էր առաջնորդ և զօրագլուխ։

սրամտութիւնն պայարեաց: Որ ի վերայ ամբողջ որոշաւոր, նկատն եղեալ՝ քան զստիւրականն բնութիւնն ի վայր պատ. բնոյ. մեզ խօսեալ: Որ բանին հրամանատար կտարեւ զչարսութիւնն իւր ի վերայ սուրբ եկեղեցւոյ, արդ աղեղամբ և նիղակաւ և սրով կուտի: Որ իրբն զհանդերձ կարծէր տնել մեզ դարձաւորութիւնն, արդ իրբն զգոյն ի մարմնոյ՝ յկարէ շրջել, թերեւ և ոչ այլ կարասցէ մինչև ի կտտարած: Քանզի հիմանք սորա հաստատութեամբ եղեալ են ի վերայ վիժնն տնշարմութեան, ոչ ի վերայ երկրի, այլ ի վեր յերկինս, ուր ոչ անձրեւ իջնեն և ոչ հողմք հեղն և ոչ հեղեղոյ յարուցանեն: Եւ մեր թմարէաւ և մարմնով յերկրի եկի, այլ հաւատով յերկինս եմք շինեալ. ուր ոչ սր կարէ հասանել յանձեազործ շինուածն Գրիտտաի:

Ս. « Հաստատուն կայէր յանշուտ զօրազրտին մեր, ուր ոչ երբեք մտացի զգործս նահատակութեանն ձերոյ: Ո՞վ քովք, մեզ այս մեծապէս է՝ դու կտտարեաց Ստուած ի ձեռն մերոյ բնութեան. յարամ և զօրութիւնն Ստուածոյ մեծապէս երեւի: Զի եթէ զայլս կտտարեալ ի վերայ ստուածոյնն օրինացն՝ պարծանս անձանց ժառանգեցար, և զքով անուն ազգատոհմին մերոյ թողար եկեղեցւոյ, և վարձուց տկնկարութիւն ի Տեառնէ է, ուր պաշի իւրաքանչիւր ումեր ի մէնջ յոտ սրտին յաւարութեան և յոտ զործոց տաճարկութեան, որչափ ևս առաւել եթէ մեր մեռանիցիմք ի վերայ մեծի վկայութեան Տեառն մերոյ թխուտի Վերտտոսի, որում և երկնաւորն են յանկայեալ, եթէ զայր հնար: Եւ զի այս պարզեւր ոչ ամենեցուն է անկ, այլ որում պատրաստի ի բարեբար Տեառնէն, և մեզ այս ոչ եթէ յարդար զործոց ինչ պատահեաց, այլ յաննախանձ պարզեաւորէն. սրպէս և առէ խել ի սուրբ կտակարանին. Ո՞ր

1. Եղիշէ մասնաւոր բերմունք մի ունի իւր միտքը ետեւ ետեւ երեւ և աւելի ձեռով կամ նմանութեամբ բացատրելու, որուն շորս նինջ օրինակ ունիմք միայն այս հատածիս մէջ. հեղինակին երեւակայութեան տարութեան և բեղմնաւորութեան ապացոյց: Վարդա-

նայ բերանը գրուած հառը շատ հարտասանական է և զեղեցիկ, և թէպէտ Եղիշէի շարադրութիւնն ըլլալուն տարակոյս չկայ, բայց և այնպէս անոր պրիւտար իմաստներն իրապէս բացատրուած ըլլալու են ի Սպարապետէն:

առաւել եղեն մեղքն, անդէն առաւելան շնորհքն Աստուծոյ :

10. « Եւ մեղ կարի քաջ ի գէպ երանել հրամանն պատասխանայս այսորիկ, որպէս և առաւելապէս երեւցար մարդկան ամբարշտեալք, կրկին առաւելապէս երևեցաւ քաղաքացեալք մարդկան և հրեշտակոց և հօրն տանեցուն: Չի որ օր լուան տպաբէն զմէն՝ մարդիկ ի դարձ ամբարշտութեանն, արտասուս բազում հեղան ի սուրբ եկեղեցւո՞ն, և ես բազմազոյն ի մէջ սիրելեացն սերոց: Նոս և բնկերք մեր սրով սրտմտեալ տարուհային մեղ, և մահ զատնութեան ի վերայ հասուցանել կամէին, և ծառայքն մեր սարսուցեալ՝ փախչէին ի մէն՝: Եւ հեռաւորաց, որոց լուեալ էր զանուն քրիստանկութեան մերոց, քանզի ոչ էին տեղեակ խորհրդոցն մերոց, ոգրս ի բերան տուեալ անդադար ոչխարէին զմեզ, և անդխտութեամբ հայհոյս թիւնս բազումս խտւէին զմէն՝: Եւ օր մեծն քան զամենայն տաղից, ոչ միայն մարդիկ յերկրի, այլ և հրեշտակք յերկինս զերեսս իւրեանց զարձուցին ի մէն՝, զի մի ախար զխնդ հայեոցին ի սեղ :

11. « Եւ ահա եկն եհաս ժամանակ, զի զամենայն զկեղտ անուան ի մէն՝ ի բաց բարձցաւ: Յայնժամ իբրեկ զթախեալ սպաւոր՝ յոգի և մարմին էտր տրամեալք, այսօր զուարթացեալ և զգաստացեալք յերկտեսն առ հասարակ եմք յրջացեալք, քանզի և զՏէրն բարերար ընդ մեզ տեսանեմք յատանորդութիւն, չէ մեր մարդ զօրաւոր, այլ զօրադրութն ամենայն մարտիրոսաց: Երկիւղ՝ թերահաւատութեան է նշանակ, զթերահաւատութիւն մեր ի մէն՝ փող մերժեցաւ, բնդ նմին և երկիւղն փախիցէ ի մտաց և ի խորհրդոց մերոց »:

12. « Զայս ամենայն տուարինի զօրաւորն խօսեցաւ բնդ ամենայն բազմութեանն, զարձեալ և զմի մի ի նոցանէ քաջաւերէր ի ծածուկ և սրտաւնդէր, և զամենայն պաղատութիւն աղքատութեան լնայր: Որոյ ոչ ինչ գոյր գօրակոնին, յանձնէ և յրնկերաց մատուցանէր, որոյ զէն

1. Տես Յ. Գ. 9. Սարս ۱ سر քաղանա և յորմէ սարսի՝ զրտութիւն. սարսարս՝ ցրտազոյն. սարսբաւ՝ զրտազոյն:

չէր, զէն պատրաստէր. և որում հանդերձ պիտոյ էր, հանդերձ զգեցուցանէր, և որում երկար՝ երկար ապրէ: Եւ առաւ որձկոր՝ տրախ տոնէր զամենեւեմն, և զսարկազին պինդն ցուցանէր ամենեցուն: Եւ բոս պատերազմական կարգին զբաժ տրոնոյ զխշատակարանս հանտարազ երկրորդէր տոտջի նոցա, զի և ինքն իսկ տեղեակ էր ի մանկութենէ իւրմէ սուրբ կռակարանաց: Զոր և ի ձեռն առեալ զբաժ նկարագիրն մակարայեցեաց ընթեանոյր ի բեղիս ամենեցուն, և յորդառաւ բանիւք զերս իրացն խմցուցանէր նոցա, որպէս մարտուցեալ կռուեցան ի վերայ աստուածատուր օրինայն ընդզէմ՝ թագաւորին Անտարացոյ՝: Զի թէպէտ և ի նմին կռտարեցան մահաւոր, սակայն անուն քաջութեան և կողմինս յարար ժամանակի, ոչ միայն յերկրի, այլ և անմուտց յերկինս: Եւ և զայն յաչ տոնէր զօրակաւնին, որպէս ազդատոհմն Մատաթեայ քահանայ բաժանեցան ի միութենէ նորա, դարձան ի հրաման թագաւորին, չինեցին մեհեանս, մատուցին զոհո պղծութեան, խոտորեցան յԱստուծոյ, և բնեղան զպատիմս պատուհասի մահաւոր ի սուրբ միաբաներոյն: Իսկ Մատաթի և սրբ ընդ նմոյն էին՝ ոչ ինչ լքեալ թուրացան, այլ ևս աստուկապէս պնդեցան, և ձեռնամուխ եղին ի զօրծ պատերազմին բազում ժամանակս: Զոյս առեր, և անդէն ի գաշտին զտեղի առեալ՝ զգործն զեռնողէր, և յամենայն կողմնոց տակաւ զայրուձին կազմէր՝:

13. Իսկ յետ բազում ատուրց՝ զօրագլուխն Պարտից խաղալոր զայր ամենայն հեթանոսական բաւմութեամբն,

1. Իսակ՝ ոչ թողակ, որում, այլ սրտեան պարեն, տուելիք, տէգ. թեայցեւնոր. պարսկերէն բոգի ۵۳۵ բոգ՝ է սր:

2. Իսկ ընթերցուած Անտիոքոսի երկուքն այլ ուղիղ են. վասն զի Անտիոք մայրաքաղաք էր Եւլեիկիացոց իշխանութեան. և Անտիոքոս Եւլիփան թագաւորէր յատուրս Մատաթեայ 167 նախ քան զԲրիստոս. Եւլիփանի յաջորդեց Անտիոքոս Իււպատոք. որոյ մամանակն է Յուդա Մակարէ:

3. Այսու ձին ամբողջապէս կազմեալ ատեն չէր ունեցած վարդան և հեռեակ զորաց պէս ալ զիւրին չէր. մանաւանդ զի սպառազէն էր:

4. Ըստ Փարպէսոյ վարդանայ բանակը Պարտից բանակէն վերջն հասաւ. զնոսա անպատրաստ ու ջրուած գոտաւ, ուր կրնար նոցա մեծ ֆետա հասուցանել եթէ անմիջապէս յարձակէր վրանին. Թեոդոսիոյ տոյ՝ իսկ յետ ոչ բազում ատուրց »:

և եկեայ հառաձեռն յաշխարհն հայոց ի Հէր և ի Զա-
րաւանայ գաւառ՝: Իշ: անգէն ի գաւառին զսեղի առեայ
նորա, բանակ յայտէր, փառ հառաձեռն, պառնէշ կանդ-
նէր, չեքառուսք փակէր, ամբարցուցանէր իբրեւ գրապար-
ամենայն պատգամաւ իմեամք՝: Գունգ բազում հառաձեռն

1. Նիս ապաւաւրտ ի Հէր և ի Զա-
րաւանայ հառաձեռն ետքը առ ինքն կոչեց
զեկզկապէրցոյն Վարապետ, Երբ յաշն Վարա-
պետայ՝ Սիւնեաց լեւոնային նախանգը փա-
խած էին: Վասն զի Վարդան բռնաքնակ
որնէր զվճարաւորսն իսկ անհիմն միա-
բանոյ իմեամք նախաբարացն: որ ոչ քա-
կեցան ի սուրբ ուխտէն: Տես Բ Կ
2. 3. 4. 1: Պարսկական բանակը ուղ-
ղակի Պարսկաստանէ կու գար, որովհե-
տեւ Միհրանբեկ իմիկնապահս միայն բե-
րած ըլլալու էր իւր հետը ի վայրա-
կարան, ու յետոյ միասեղ տաքած: Հէր՝
է ալմեման խոյ: և Զարաւանդ՝ արդի
Վաղմարտ Տեղադիր 104, 105:

2. Ահա ասիկ ամենապիտանի տեղե-
կութիւններ, որք կը յուսանեն իմէ Կ-
դիշէ որքան ընտանեցած էր բանակաց
զորքոց: Ասիկ կ'իմանային իմէ պարսկա-
կան զորքը, ինչպէս Հոսովմանցոցը, երբ
աղանէյ տէրը ըլլաւ, որն իջնապէս բա-
նակաւորի մը կ'ընտրէր, որոյ բոլոր-
ութիւն փոռ կը բանար, պատենէշ կը կան-
գնէր, ալս է փռանէ ելան հոգով կամ
յարեթով բոլոր կը շինէր փոռին ներքին
եզերքը, և զայն ալ բաւական չհամա-
րելով ուրիշ բարձեւ հողակոյտին վրայ
շէրքակը կամ ցիցիք կը դարնէր, և ինչ-
պէս կ'որէ մեր պատմիչը օտմարցուցա-
նէր իբրեւ զյոսոքս ամենայն պատրաս-
տութեամբ: — (1) ասը աղբիւրներէ ալ
դիտեմք որ Սասանեանք Հոսովմանեան
բանակաց նախկին կազմակերպութիւնը
մտաւորէն էին Պարսից մէջ: Վիզանտիոս
Ռափմազան մասնակցիք Հոսովմանցի ի
վերջ կուտ լորթոց զարտ, կը գանդատի
որ Հոսովմանցիք ի բազմաց հետեւ թո-
ղուցած են բանակատեղեւոյ բոլորութիւնը

փոս փորելու և ընդ անկեւոյ ստորա-
թիւնը: Եւ իմէ այս զգուշութիւններ
երեւե ձգած չըլլայինք, առհ. ինչնաւիշ
չէին համարձակեր ոսնհար լինել մեզ ի
տուն և ի գիշերի: ինչպէս որ եղաւ:
Պարսիկք նախկին Հոսովմանցոց որի-
նակն ազատ քաղեալով, իրենց բունտ-
կատեղին խրամաւ կը փակեն, և որով-
հետեւ իրենց երկրին հողը աւազուս է
զայնդանար, խրամէն ելան աւազու կը
լեցնեն խոշոր պարկերու մէջ. զոր հե-
տեւին ունին միշտ ալս նորոտակի
համար, և իրարու վրայ գիշերով պատ-
նէշ կը ձեռքենէ: (Վերջ Գ. 41. 10):

Այլուր ասեւ: Եւ պատեւազով մամանակ
լաւ ամբարցնալ բանակատեղիէ առելի
հարկաւոր բան չկույ: քաղաք իմէ և որ
զորակներ ամենուրեք կը շինէ ինչպէս:
Վերջ Ա. 21:

Նախակ բոլորէր: — Նախակառ-
դւոյն ձեռ կընար կիտարորդ: Լաւանն
քառակուսի կամ եռանկիւն ըլլալ ըստ
պատշաճութեան վայրի: Նիւն իբրիս
Ա. 41. 23, և Ծանօթ. Նիւնարի Հաւա-
քանոյն Լատին Սասանադարաց:

Ստորեւ կը դնենք Հոսովմանցի զորա-
կանին նկարագիրը. որ համաձայն է
Կդիշէի պարսկական բանակին վրայ
տեսած տեղեկութեանց:

Հոսովմանցի գիտութիւն որ միշտ Ծան-
քառանն կ'երթար. հետը կը կըր ռմե-
նայն տեսակ զէնք: Բանակիւս. համար
պէտք եղած կահեր և կազմանք, պաշար,
մինչեւ անգամ շերտեր պատնիշաց ամ-
բութեան համար: Իմէ երկու, տղանե-
լու տեղերնին կանոնաւոր բանակատեղի
մը կը կազմէին, և սովոր էին միշտ
ամբարցնել գայն, սովորութիւն մ'որ

ի զօրաց նորա, ասպատակաւ արշաւէր, յաւարի տանու կամէր զգաւառս բազումն:

14. Զայն իբրեւ լուսն զօրքն Հայոց, սեպուհ մի յազդէն Սմաստունեայ՝ Ստանձար տնուն, ընտրեցին յամենայն զօրականէն լի իմաստութեամբ և քաջութեամբ: Եւ ընդ առաջ նորա հաղարօք երկու, հար տատակեաց զբազմութիւնս զնոցին, և զմնացեալսն ի նոցանէ անդրէն փախստական ի բանակն արկանէր: Եւ ինքն ողջանդամ տայրէն դառնայր, և լինէր սօն ուրախութեան սեծ յաւարն յայնմիկ զօրացն Հայոց:

15. Դարձեալ միտանգամ՝ տրացեալն վառակ անդրէն ի հնարա հայկայիմանաց մտանէր լուստ առաջին կեղծաւորութեան խրոյ. չրջեցաւ ի ձեռն սուտ երկցանցն՝ զար յատաճաղոյն տապար, նորօք հրամանաւ արբունի ի սրտազամաւորութիւն խօսէր, և երգմամբ հառաաւեր զբրիտանէութիւնն անդրէն տնել: Եւ զայս տրարեալ զբազում՝ առաւրձ ոչ կարաց զմխարանութիւնն քակտիլ, մանաւանդ զսուրբ ուխտ եկեղեցւոյն, որ ոչ էր հեռացեալ ի զօրականէն: Որպէս երանելի երկցն Դանդ հրաման տուալ ի սուրբ ընկերացն ի մեծէն խոփսեփայ և յամենայն մեծամեծացն, ի քահանայիցն և

անձնութիւն էր Հելլենաց: Եւ թէ գիշեր մը միայն կենալ հարկ ըլլար, և յանկարծահաւ լեշնամբէ շկասկանելու շափ ալ հետի գոնեութիւն, որուան վերջը առաջին գործերն էր բանակի շորս կողմը փոս բանալ, որոյ երկր մեղր լայնութիւն և երկու մեղրե ասելի խորութիւն կու տային, և յետոյ խրամին ներքնակողմը ըլլաձե գիշուած հողերը կ'ամբարցնէին շերտիւք, որ իւրաքանչիւր գինուորին պիտուց և կազմանոց մասն համարեալ էր: Յլլմ առժանեի՝ կեանք. և ըկալ ազգ մը որ նոցա հաստար գինուորական աշխատութիւններ և գործեր կատարած ըլլալ: Michel Chevalier, Economie politique, հատ. Բ. 188: Տես և Կիպարն հատ. Դ. 19:

1. Պիւտը և կարգաւ երկու հազար հե-

ծելովք, որովհետեւ հասանկ զօրքը յարմար չէր գործոյն, ինչպէս որ ալ փարպեցին կը վկայէ. լեւոյտ Ստանձարի 300 հեծեալ միայն տրուեցաւ կ'ըսէ, որ մեղի յոյժ սակաւ կ'երեւի. Տես Գ. Կ. 4. Ժանութիւն. 1. Սեպուհ կը կոչուէր նախարարին կամ տանտէրեանն որդիքը և եղբայրը: Չգիտեմք թէ ինչ օրինոք կը բաժնուէր նախարարին աստղաւորք իւր ժառանգաց մէջ: Ստանդարտ յարս է թէ տանտէրը իւր փառաքին բարձրագոյն իշխան և դատաւոր և գինուորական հրամանատարն էր, տանու տիրութիւնը յանդարանկէ յանդարանիկ կ'անցնէր. բայց սեպուհը ալ կը մասնակցէին խորհրդոց. ունէին իրենց յատուկ սեպուհական իրաւունքը և աստղաւորք, բայց ոչ վարչական զօրութիւն:

ի գորտղլիտայն, երայ գրերան խր ե սակ բարձր բար-
բառով առաջի հրեշտակայն:

16. « Բիշեցէ՛ք ամենեքեան զհարան զառաջինս, որ
յառաջ քան զծողումն որդւոյն Աստուծոյ յիւրաքանչիւր
ժամանակս: Քանզի իբրեւ մերժեաց ե ընկէջ զմեզ չարն
յառառածային տեղոյն, դուր մեր անկեալք ընդ անու-
դարձ՝ զաստատանօր բառ մեզայն յանցաւորութեան, որ
ի կամս ազատութեան մերոյ գործեցաք զանորժանս, ե
դարտըտիան գորովիւնն շարժեցաք ի վերայ մեր ի
ցառումն բարկութեան, ե զպարմոժ զաստուրն յուզե-
ցաք վրէժ տանու անաշատութեամբ յարարածոցս. մին-
չե հրաման տուեալ երկնային ծովուն հեղուլ ի վերայ
ցամաքի, ե հաստատուն յատակք երկրիս ծովառեալ՝
ընդզէժ՝ զհակառակն գործեցին: Վերինք ե ներքինք
եղին մեզ գործիք տանջանայ՝ առանց բարեխօսի վրէժ
տանու յանցանայ մերոյ:

17. « Աղաքէն արդարն Նոյ միայն զառ կատարեալ
յաղդի մարդկութեանս, որ ցամայց զարմատութիւն բար-
կութեան տերունեան ցառմանն, ե եղև սկիզբն առաջա-
կութեան տա ածումն յաղմութեան մարդկային ողորտ:
Պարձեալ ե Աբրահամ՝ ի փորձութեանն իրում զառ
առաքինի, ե զընկալեալ պարզեան «Աստուծոյ՝ ինքեան
ձեռք փախ անդրէն նմին մասալցանէր, փախ արարիկ ե
յառակո ընկալաւ զնա Աստուծո՛ւ. զի ի նմա աղաւորեալ
տեսանէր զաներեղիժ պարտաւ որդւոյն Աստուծոյ, ե
զըմբռնումն անբմբռնելոյն ե զգնեումն անմահին, որ իւ-
րով մահտամբն խախտնեաց զիշխանութիւն մահոս: Եւ
եթէ մահտամբ մահ մեռանի, մի երկիցսք մահակից
լինել Քրիստոսի. զի ընդ որում մեք մեռանիմք, ընդ
նմին ե կենդանանամք:

18. « Բիշեցէ՛ք, առաքինիք, զմեծն Մովսէս, որ մինչ
չե հասեալ էր յարութեան հասակն՝ խորհարդ սուրբ
նահատակութեանն ի տիս աղայութեանն երեւր նմա, ե
առն թողաւորին եղ խղատացայ ի ծառայութիւն մտանէր
նմա, ե տկամոյ զայնկութեամբ անուցանէր զնա, ե ի
ժամ՝ փրկելոյ զժողովուրդն ի նեղութենէն, միջնարդ եղև
երկնի ե երկրի, միանգամայն ե աստուած անուանեցաւ
ի վերայ եղիպտացոյն: Քանզի ուր զառ սուրբ խոր-

հարցն զօրացեալ, անձամբ խրով վրէժ առնոյր յեղիպ-
տացւոյն: Խոյ ուր աստուածային յայտնութիւնն ի վե-
րայ նորա լինէր՝ ի ձեռն դատարանին զործէր զմեծամեծ
սքանչելիսն: Եւ վասն սարք նախանձուն զոր ունէր՝ եհար
զեղիպտացին և բնգտագեաց. վասն որոյ զմեծ անուն
զնէր նմա, և առաջնորդ ժողովրդեանն զնա կաշայցա-
նէր: Եւ բազում այն է, որ հեղեմմբ արեամբն արդա-
րացաւ, և անուանեցաւ մեծ քան զամենայն մարդարէս:
Այ միայն զարտարին թշնամիսն կոտորելով, այլ զարդա-
տահման, որ փոխանակեցին զՍտատամ բնդ սրժան յա-
նադատին:

19). « Եւ եթէ նա ի հետառտ այնպիսի վրէժ խնդրէր
զտառեան արդւոյն Ստատմոյ, մեք որ անհատեալ եղաք,
և մեծամեծ վայելեցաք յերկնստոր սարգեանն Հորհրդոյ
նորա՝ եւ աստեղ պարտիւք վրէժ խնդիր լինել մոտակայ
ճամբարութեան: Որ եղ մահաւամբ զանձն խր ի վերայ
մեղաց մերոյ և արդարացոյց զմեզ քանհնարին դատա-
պարտութենէն, զիցուք և մեք զանձինս մեր մահաւամբ
ի վերայ անմահ զօրութեանն, զի մի նուագք քան բզ-
վրէժ խնդիրն զաանիցիւք:

20). « Եկեցեք զմեծ քահանայն Փենեհէզի՝, որ սղան-
մամբ երարձ զպղծութիւնն ի ժամ պտտեալովին, և
յազգէ յազգ երգմամբ հաստատեաց զքահանայութիւնն:
Որ մոտենայք և զտորք մարդարէն զեղիտա, որ ոչ կա-
րէր հանդարտել հայել ի կռապաշտութիւնն Սարգու. և
արդար նախանձուն խրոյ զաթ հարիւրն խնդան ձե-
ռօք աստակեաց, և զերիսս յիսունն տնչէ՞մ հրոյն մո-
տացանէր բուցկիս. և զաստուածային վրէժն խնդրելով
տնրմբանելի և ահագին կռօքն յերկրէ ի յերկինս վե-
րացաւ: Գիտք՝ եւ մասին մեծի վիճակի հասեալ էք, զի
ոչ եւ կառք ստաքին ձեզ ի վերացումն, այլ խնդին Տէրն
կռապ և երկտրաց հզօր զօրութեամբ և սրբովք հրեշ-
տակօք բնդ առաջ եկեալ՝ ձեզ խրաքանչիւր թեա բաւա-
ցանէ, զի նորա ուղեկիցք լինիցիւք և նմին քաղաքակիցք:

21). « Եւ այլ զինչ եւ երկրորդեցից առաջի ձերոյ
քաջ նահատակութեանդ, զի քան զիս տեղեկացոյնք և

Հմուտք էք սուրբ կտակարանացն : Դաւիթ ի մանկութեան ժամանակին քարիւ կործանեալ զմեծ բլուրն մեզ զէն, և ոչ ինչ զանդիտեալ յահագին սրայ հսկային, ցրտեալ զգունդս այլազգեացն, և տալիցոյց զգորան ի մահաւանէ, և զծարսիւրդն ի գերութենէ : Եղև անդ բանիկ թագաւորաց իսրայելի, և անուանեցաւ հայր սրգոյն Աստուծոյ : Եւ անուանեցաւ առ ի պէտս ժամանակին, և զուր ճշմարտիւ ծնեալք ի սուրբ Հոգոյն սրգիք էք Աստուծոյ և ժառանգակիցք Վերառախ : Մի սրգձեր բաժինն ի ձէն՞ հառանիցէ, և զձեզ օտարախորթ արարեալ՝ տարարածին հանիցէ :

22. « Թիչեցէք զամենայն զօրութարան իսրայելի զաւաճիւնն, զթիւնն, զգեղեմն, զթեփիւթիւն և զայլն աւանան, որք ճշմարտ հաւատովք էին, հարին կտորեցին զգորան հեթանոսաց, և սրբեցին գերկիրն ի պիղծ կռուարշտութենէն : Եւ փան հառատաւուն արգարացործութեանն, որ ոչ ինչ երկմեցին ի խորհուրդս իւրեանց, արեղակն և յաւին աւանց ականջաց բուան և կատարեցին զբան հրամանն նոցա. ծով և զեւթ ճանապարհ զսրծեցին տաճի նոցա բոտ ոչ տփարտեալն, և բարձրացեալ պարիսպք յաղարին ձայնիւ լսիւմ անկեալ կործանեցան : Եւ այլքն ամենայն՝ որ բոտ հաւատաց յաճութիւնս կատարեցին ի զարս իւրաքանչիւր, զովեցան ի մարդկան, և արգարացան յԱստուծոյ :

23. « Ազաքէն նոյն Տէր է որ ի սկզբանեւ մինչև յայսօր և առ յայտ, և յախանից յախանան, և անդ բան զամենայն յախանան : Այ նորայի, զի ոչ հնանայ, ոչ մանկանայ, զի ոչ ծերանայ. ոչ փոխի անցեղեքուկ ընտելիւնն Աստուծոյ. որպէս և ինքն իսկ առէ ընդանով սուրբ մարդարելիցն. Ես եմ, ես եմ, ի սկզբանեւ նոյն մինչև յախանան. ոչ առմ' զփառս իմ' այլում, և ոչ զբաժութիւնս իմ' զբռնելոց :

24. « Զայս գիտելով, եղբարք, մի թալտիւծեամք լրանելիքիք, այլ սնդութեամբ սրախ և հառատաւուն հաւատովք կամակարտութեամբ յարձակեացուք ի վերայ թշնամեալն, որ յարուցեալ զան ի վերայ մեր : Մեր յոյն մեզ կրկին երեխ. եթէ մեռանիւք՝ կեամք, և եթէ մեռուցանեմք՝ մեզ նոյն կեանք տաճի կան : Թիչեցուք

զրանն Առաքելոյ, որ տալ ինչ փոխանակ աւրախութեան՝ որ նմա տառի կայր, յանձն էառ զհամբերութիւն մահոյ, և մահոյ խաչի. վասն այսորիկ և Առաքաւմ զնա տառիկ բարձրացոյց, և ետ նմա տնտն՝ որ ի վեր է յան զամենայն տնտն. զի յանտն Յիսուսի Քրիստոսի ամենայն ծաւր կրկնեացի երկնաւորաց և երկրաւորաց և ամեղարամեականաց :

25. « Եւ յանդի որ ճշմարտութեամբ միացեալ է ընդ սրբայն Առաքաւմ, հոգւոյն աշօր տեսանէ զանեքից իմ յատկ ընդ ճառագոյթից իմանալի արեգականն, որ յամենայն ժամ և յամենայն որ դեր ի վերայ ծագեալ երեի ամենեկուն, և սրբատեոյ և սրբահայեացո անպարտ յատկութեամբ ձգտեցուցանել զհայեցումս, և իմասնացանց եղեալ ընդ երկին՝ յանմատոյց տեսին մերձեցուցանել, և կորսութեամբ կշտ զերկրագոյթութիւն զերից հաստածայն միասոր զօրութեանն: Եւ որոյ որ ընդ Առաքաւմ տառիճանսն տնտնիս եղեալ իղկն, և բարձրութեամբ յարբունին հասեալ, և զամենայն մեծութիւն յախանդով տեսեալ, նա միայն է որ ժառանգէ զանանց աւրախութիւնն և զանարամեական մխթարութիւնն:

26. « Ի՞նչ տեսար իմ պատուականք, յետ այսչափ ի բարձունս վերանալոյ, այսրէն յերկիր անկեալ թռալիցիմք, այլ տեղի տեսալ անդրէն ի բարձրութեանն հաստատեցաք: Թէպէտ և հայեացուք ի ստորին կողմ՝ երկրիս, տեսանեմք զսա լի ամենայն ապականութեամբ և անսարք պղծութեամբ: Քանցի զինչ ազէտք տարեկուսին, որ ոչ զործին յերկրայինս ախտաբերութեամբս, ինչապա թիւնք ազգատաց և անթիւ չարչարանք նոցուն, ազգաւոր ծանրութիւնք հարկահանաց, զգտանք և կոփանք ի բռնաւոր բնկերակցաց, յազց և ծարաւ ըստ կարօտութեան ընտ իմանա: Սառնամանիք ձմեռայնաց և խորչակք ամառայնոյ, հիւանդութիւնք տարածամբ և ախար մահ:

1. Ինչիմ Պաշտօն առ Փրկիչսցեցին Գլ. Բ:

2. Դեռեզ որ անշուշտ շատ մը շիւնաճանաց կ'ազդէր խոսքը, չէր կրնար տեսիլ յարմար բան մը յիշեցնել նոյաքան ի հարկահանաց կրած նեղութիւններն:

3. Ճշգրիտ նկարագիր Հայաստանի կիճային. ինչպէս Մեծ և Փոքր Հայք Սեպտիկոյ լայնութեան աստիճանաց ներքեւ կը գտանին, բայց չիմտնութիւնը տեղե տեղ աչեքան կը տարբերի որ, կարծես թէ Սասունցիալ և Արեւիքան գտն:

հարերը հանապազ տանջեն զմտրդ իկ. երկիւզ արտաքնոյց
և արհաւիրք ի ներքնոյ տնդողար ի վերայ հասանեն.
յանկան մոհու յառաջ քան զժամանակն, և ոչ գտանեն.
և բազումք են՝ որ փորեն և խնդրեն, և խնդալից ընին
յորժամ գտանեն: Իսկ որ թուին մեզ, եթէ յաշտեալք
են ի մեծութեան և փափկանան ուրախութեամբք ի պա-
կասեյի կեանս, մեծամոտեայ հոգարանուն յանցաւոր մա-
տանս աշխարհիս, նորա են՝ որ կուրացեալ են ի ճշմա-
րիս կենացն: Իսկ արդ. զինչ այն շարիք իցեն՝ որ ի նսաս
ոչ գործիցին. ընդ մեծութիւնն խառնեալ է յափշտակու-
թիւնն ընչից սպրաւոց, ընդ սուրբ ամուսնութիւնն՝ զէճ
պղծութիւն: Յորս վայելեն ընտրութեամբ, նոցուն երկրք.
պապութիւն իրբիս Աստուծոյ մոտաւջանեն, մոլորեալք ի
ճամբիս կենացն:

27. « Ո՛չ ահա աշխարհս ամենայն արարչին բոլորե-
ցուն է զոյացութիւն. և զոր նորայն պաշտեն և պատանեն՝
ապաքեն ի ամին նիւթոյ է մասն. իսկ արդ մասունքն մա-
տանց կան ի ծառայութիւն: Զի եթէ մի մասն աշխար-
հիս ապակոնոցաւ է, հարկ է թէ և ամենայն մատունքն
ընդ նմին ապականին: Նա և ի մատանց անտի՝ պարտ է
թէ և ընտրութիւնք երևեցին. իսկ արդ. որ լաւ է՝
յայտնի է ամենեցուն, և որ զխտէն իմանալ՝ նա է ըն-

դին մէրտեղը գանուած աշխարհ աւ-
տիճանաց կլիմայները միանգամայն կը
պարունակեն. և աւելի զարմանալին է,
որ այդ հակառակ կլիմայներն շատ ան-
դամ ի միտմ վայրի կը տեսնուին:
Այսպէս՝ ի կոնարիս որ հիսփայլին
35° 42' աստիճանին տակ է և Ժովու
երեսէն 1,195 մեղր բարձր. ձմեռը
Ամիգէրտամի չափ ցուրտ և ամառը
Բիուլուզի հաստար տար է: Յերդրոմ
ձմեռը Մոպսաւրի և Սուրս Բերնարդոսի
չափ ցուրտ, զարունը Համպուրկի նը-
ման. իսկ ամառը Բրակալի ամառան
չափ տաք է: Հրիվանայ ձմեռը Բեգըս-
պուրիինն հաւասար սաստիկ է լինը-
մաշափը երբեմն գրոյն 30 աստիճան
փար կ'իջնայ, իսկ ամառը շուրթի մէջ

մինչ 45 և յարեաւ 50 աստիճան կը
բարձրանայ: Որովոյ ձմեռները 37° 30'
ընդհանրապէս Ռիկալիններուն (58',
23' չափ ցուրտ են միջոցեւ ամառը
հիսի և Լիսայնայի չափ տաք է: Աւե-
լորդ կը համարինը ասել որ ամառուան
և ձմեռան մէջ ջերմութեան այդ ահա-
ղին տարբերութիւններդ ամեն տեղ
նոյնքան մեծ չեն. բայց մեր յառաջ բե-
րած շորս օրինակները քիչ շատ պաղա-
փար մը կրնար տալ փոքր Ասիոյ և
Հայաստանի կլիմային. այսու ամենայ-
նիս դրին բարձրութեան և անխառ-
օդոց պատճառաւ բնակիչք առ հասարակ
յաջառող են և յաղթանդամք. Տես
Պ. Չինաչէֆի փոքր Ասիան և Une
page sur l'Orient:

տիր ի մտանցն: Իսկ իմէ այդ այգսէս է, քան զամենայն սրաշատմանս հեթանոսաց, որում երկիր պաղանեն, երկրագոյսքն են աստեղեղք քան զանրան տարերան, որոց չարաչար կան ի ծառայութեան. և զէն Դատաւած՝ որ ի մարդ կերպարանեցաւ՝ չարաշուն, այլ արարածաց ասնին երկրագոյսթիւն. որոց մեղաց չիք քառութիւն յարդար ստեղծն:

28. « Դ) ն անդր ի բաց թողցուք զխաւարային խորհուրդս մարտիրոցն, եղկելիս և ողորմելիս քան զամենայն մարդ ին զնոսա համարեացուք. մանաւանդ զի կամօք են կուրացեալք և ոչ ի հարկէ, և ոչ երբէք գացեն զճանապարհն ճշմարտութեան: Իսկ մեր բացահայեաց նշօք տեսեալ գրոյն երկնաւոր, մի պատահեացէ մեզ խաւարն արտաքին: Զի այդ էին ի խաւարի, ևին առ նոսա լոյսն ճշմարիտ, կուրացեալք վրիպեցան ի կենացն. իսկ որք բնկարացրդ հաւատովք՝ որդիք էք և ոչ օտարախորթք, սիրելիք և ոչ թշնամիք, բաժանորդք և մատանդորդք միւրին խննուի քաղաքին:

29. « Ինչ է ստամպորդ վերելութեան մերոյ. սաս լաճութեամբ նահատակեցաւ, և զնոյն ուսոյց ամենայն նիզովակից զսրժակցաց իւրոց աստերեաց. յորմէ և զուք էք այսօր կրկին երեւալք, օրհնալք հաւատովք բնդդէմ՝ աներկայ թշնամոյն, պատենազէն գրահալք զէմ՝ բնդդէմ՝ բնկերակից սոտանալական գործոյն: Եւ եթէ այսպէս և եթէ այնպէս, զերկուսուն կողմանն ի պարտութիւն մասնէք, որպէս և Տէրն ինքնին արար. աչխարհի թուեցաւ իմէ մեռաւ, այլ նա յայնժամ տարաւ զխաւարեալ նահատակ տաքինութիւնն. զախոցեանն բնկէց, զպատերազմն և հար, զթշնամիսն ցրուեաց, զաւարն ժողովեաց, զկերին զարձոյց, զպարզեան բաշխեաց ամենայն սիրեկաց իւրոց ի ձեռն իւրաքանչիւր տաքինութեանց:

30. « Գիտէք զուք ամենեքեան, յոռոմ ժամանակաւ հասեալ ձեր ի գործ պատերազմի, թէպէտ և էր ձեր սովորութիւն՝ լաճանայից հանապազօրդիլ ի մէջ բանակիս, ի ժամ ճակատուցն յանձնեալ ձեզ ի նոյննէ ազօթիւք՝ յամուր տեղում ուրեք թողուիք զնոսա. իսկ այսօր եպիսկոպոսք և երիցունք և տարկուապունք, ստղմանք.

գողք և զբաղարդացք խրատանելիս Կարգեալ կանանաւ՝ իբր վառեալք զինու և պատրաստեալք ի պատերազմ՝ կամին բնդ. ձեզ յարձակել հարկանել զթշնամիսն ճշմարտութեան։ Եւ եթէ մեռանել ևս հասանէ ի նոցանէ, ասկայն և յայնմանէ ոչ են զանդիտելոյ. քանզի լաւուցոյն զմեռանելն կտմին քան զմեռուցանելն։ Մըպէս զի կրկին աչս ստացեալ ունիցին. հաւատոյ աչօք զքարկրծանս մարդարկիցն տեսանեն, և մարմնոյ աչօք զքաջութիւն ձերոյ նահատակութեանդ։ Մանաւանդ թէ ի ձեզ զերկտեան իսկ տեսանեմք. քանզի և զուր իսկ տեսանէք զարշարանս սուրբ առաքելոցն և զսպանմունս զամենայն սուրբ մարտիրոսոցն, որոյ մահաւորն հաստատեցաւ. սուրբ Եկեղեցի, և հեղամն արեան խրեանց եղև ի պարծանս վերանոցն և ներքնոցն։ Մըպ մինչև ի գալուստն երկրորդ՝ նոյն նահատակութիւն կատարի շարշարանօք՝ »։

31. Յոցս մայր խօսեցաւ ի զիշերին յայնմիկ սուրբ երէցն Ղիսնդ, և փառապրելով կատարեաց զամենն տեսելով։ Եւ սեզան ուզեալ՝ զամենասուրբ խորհուրդն կտառեցին. ուզեցին և ստազան, և եթէ զոյր ուր երախայ ի բաղմութեան զօրան՝ զզիշերն ամենայն մկրտեցին. և բնդ առատօտ սուրբ օրինացն հապրեցան, և այնպէս յատուցեաւ եղևն՝ որպէս ի տերունեան մեծի սուրբ զատկին։ Եւ մեծաւ պատրճաթեամբ և յոյժ խրեղութեամբ տղապակեաց ամենայն բաղմութիւն զօրացն և տան. հաւատարեցէ մահ մեր բնդ. մահս արդարոցն, և հեղամն արեան մերոյ բնդ արխն սուրբ մարտիրոսոցն. և հաճեացի Խոսրօս՝ կամաւոր պատարապատ, և մի տաղէ զեկեղեցի իւր ի ձեռս հեթանոսաց։

1. Թէնդախդ տայ. կը յաւելու և առաքինացն և բնաբերոց նահատակաց՝ յորոց միջի և զուր էր հանգիստեալ աշտօր, և հրախրեալ ի յուսաւորացն

ձեր սրբոց հասանել ի գունդս նոցա և ժառանգորդս խոստացելոցն լինել առանց բարութեանց ի վերստանէ թիւսսէ, որ է օրհնեալ յախտեանս ։

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԱԿ

ԿՐԿԻՆ ԱՆԴՈՒՄ՝ ԸՆԴԵՒԷՄ ԿՈՒ ՀԱՅՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՆ

ԹԱԿԱՆՈՐԻՆ ՊԱՐՍԻՑ

1. Յեա պարսիկ իրրե հոռեա զօրաւոր զնդին Պարսից՝, ելմէ հառան պտտաւանաւորն ի միջոյ՝ խարեւ պնտա, և բարձաւ յոյս անկալութեան իւրոյ ցրաւ ըզնոսա յանրակ միարանութենէն, յայնմ մամանակի յառաջ կոչէր զանօրէնն միտակ և զամենայն ուրացեալ իշխանն, որ էին բնդ նմա յաշխարհէն Հայոց. հարցանէր պնտա, և առանէր ի նոցանէ զհնարապիտութիւն յազմութեանն: Եւ իրրե տակալ տեղեկացաւ զառն առն իւրաքանչիւր յաջութիւնս, կոչէր և զբաւումս ի զօրազբխապն՝ որ էին բնդ իւրով ձեռամբ, և հրամայէր ամեկ զառաջիւս զերամակս փոխոցն, և ի զունդս զաւնդս զգաւանն բաժանէր, և առ մի մի փիղ երեւր հազար սպանաղէնր՝ թող զայլ զօրսն ամենայն:

1. Առաջին ընդդիմակալութիւնը Հորայ մարդպանին դեմ եղած պատերազմն էր:

2. Մուշկան հիւսալաւորս որ էր ընդհանուր հրամանատար զօրացն Պարսից: Փարպեցին Ռոզբէ անուն գլխաւոր զօրաւոր մի ալ կը յիշէ (էջ 201) առանց զուցելու մեզ իմէ ինչ էր այս վերջնոյս պաշտօնը կամ զիջլը հիւսալաւորսի նկատմամբ:

3. Այս է պակասեցան կամ չյաջողեցան երեքսեւնն ի հաւան ամեն զՎարդանեանս

կամ երկպառակել պնտա - 8 - 15 :

2. Որովհետեւ երկիրը տափարակ, կամ մեր հեղինակին պարձածած քառերով մեծ դարս մի էր, փղերը և սպանաղէն հեծելագունը աւելի գործ կ'ընային տեաւալ վասն որոյ զայլապիկ յառաջ կը կոչէր հիւսալաւորս: Իսկ իմեքմե այլ բանին որ կը բաղկանայր ի կառնաց և համարէն ի շանաց, ի կեղաց, և յԱպարիայիկ զօրաց, առ այժմ երկրորդական կամ սպանողական դէրջ մէջ պիտի կենայր, պատրաստ զձայն հալածելու:

2. Խոսէր և բնդ մեծամեծան տըրտնի հրամանատ և սուէր . Յիշեցէր այր խրաբանչիւր զգառուէր մեծ թաւ զատրին, և դիր առաջի պանուն քաջութեան . բնորեցէր զմահ յան զկեանս մոտութեամբ : Մի մոռանայր զիւզն և զպատկն և զուսն՝ և զառաւանձեան պարզեան, որ չնորհի ձեղ յարքանտաւ : Տեարք էր խրաբանչիւր զաւաւաւայ, և ունիք իշխանութիւն բազում : զուր ինքնին զխոէր զքաջութիւն աշխարհին Հայոց և զատն տան խրաբանչիւր նախատակութիւն արութեան . զուցէ ձեր խրաբանութիւն մոռնեալ, կենդանեալ վրիպեցէր ի մեծ կենսայն զոր ունիք : Յիշեցէր զկին և զսրդիւ ձեր, յիշեցէր զսրբիւր բարեկամն ձեր . զուցէ տանաւար լինիցիր յարտաքին ի ճշամեայ և ողբակեցիք ներքին սիրելեացն :

Եթէ ի վախտաւ զառնային կամ յետ ընկրկէին — Յուշիանաւ զը պատմէ թէ Մծրնայ վրայ յարձակելու ատենն ալ Դաւադն երկրորդ փղեբուն մէջ տեղուանքը ապառազէն ալքուձի կեցուցեր էր Սոյինսըն՝ պատմ . Սասանեանց էջ 163 : Իսկ փղեբուն քամակին վրայ երկաթեայ աշտարակներ կը բարձրանային, որոց մէջն աղեղնաւ որք կ'արձկէին նետերնին : Դիւյն եղանակաւ կը գործածուէին զփիղս և Սերեկիւսիք, այս տարբերութեամբ որ զինով և զմուսաւ կը կատարէին զգապանան : Կազմեցին պատրաստեցին զփիղսն, օւշապեցուցին յարիւն խաղողով, ի զմասաւ և ի պինի : Իսկ արդեղան բաշխեցին ի զանոցապա, և կարգեցին աւ փիղ փիղ՝ հարկար հազար ալք ապառազէն . և պահապան պլուխ զնոյնին՝ նինզ հազար հեծեալ վառեալ նոյլ ի ձեռն պաշտպան զնոյնին . զի ուր և կուցեն զապանքն՝ կացցան և նորաւ, և ուր և գնայցեն՝ գնապին և նորաւ . և փռեղակակաւ մարտեցաւ մենքնայիւր ի փրալ փղաշն կազմեցին, և զփղապանն ի փրալ զըլխուն նստաւ պին, և զալք ալքուձին յաջ և յաջեակ ինս զնոյն կազմեցին : Մտկար . ու գլ . 2 . 3 :

1 . Պատկի վրայք տեաւ իշր . 196 . Ծն . 1 : Զին աշխարհին մէջ իւզն ալքառն աղնիւրան մի համարեալ էր, որ մազգեղն արդարաց ի ոգիւր արքայութեան մէջ իւզով պիտի տեսնէին . Pahlavi text . Ծն . 5 : Իսկ ուս որ է բարանակ արթնէր կամ ալքի տնկելու :

2 . Կոտանեղնաւ պալատայ տապալին՝ որտեղ և գար . Մի իմարեանց և ինտոցապիւր տապալին՝ ողբակից ի ներքին սիրելեացն : Հաշկազեան քառարանն ալ երկու նշանակութիւն կու տայ ողբակից օժանկանիւ . 1 Կցորդ և բնկեր ողբոց . 2 Ողբայի յալկոց : Իսկ ալք երկրորդ իմաստիւ ի հաստատութիւն ի մէջ կը բերէ իշիշէի պա խոտա որ անշուրտ զըլապի վրիպակ մ'ունի : Ինչ որ իշ օրինակ մի չկայ, հարկ չեմք տեսներ նոր նշանակութիւն մը նմարելու, զոր ներքի բառին կազմութիւնը, և զոր շունին ցաւակից փրապից և ալք նոյնեակ տեսնենք : Սիրելեաց՝ տեսեալն՝ յառաւապայի պլուք է որ ըլլայ, որովա ի տապալին Կոտանեղնաւ պալատայ ի նիտաւաւաւ խոտը ուղեւալ եւ իւր մեծամեծացը, որք եթէ պատեկազմին տապանակն վառութեամբ հեռու կենային :

3. Դու և յոչ ես ամենք տոյս զբազում՝ բնկերակիցս փախաւցեալս, որք թեպէտ և ի պատերազմէն ապրեցան, սրով բնկարան զփեռ մահաւն իւրեանց՝ ուստեքք և զտեքք և ամենայն բնասնիք իւրեանց յանալխարհիկս զրեցան, և ամենայն հայրենի գաւառք հաւանն ի նոցանէ՝

4. Չայս ասէր, և տառեկ քան զայն տառախցուցանէր զհրամանն արքանի: Կարգէր կողմէր զգօրսն ամենայն, և տարածանէր երկայնէր զճախատն յերկայնութիւն զաշտին մեծի: Եւ խրաբանչար զազանացն յաջմէ և յահեկէ զերեւոյնսդարեան տառապէնն տառապանէր, և զրնտիր բնտիր նահապահացն շուրջ զխրեաւ գումարէր. ապաղէս ամբաջուցանէր զպսնոցն մատենան՝ իրբն զայտաւ:

[illegible]

1. $\frac{8}{3} \cdot \frac{3}{2} = 4$ 2.

2. Մատենան գտնողը փոշոյը գործողը
չէ. իշխելէ կ'ըսէ թէ՛ Մատենին չենէլաւ...
գրողին մէջ մարտկոցայտ որ փոխը խառնե-
լով՝ Նիւտոնայ ու Բոյլի կ'ամբողջենք զայնը,
որով ամենքը միանալամայն չգտնաւ յայտա-
բանէի կամ անմահութից բերդի մը կը
շահանէր։ Եւ այդ զգալուանց մեծագոյն մաս-
նը խանութին ետեւը կը կննար և աղցատ
չբաժանատատան էր Արտաշէից։ Իսկ մա-
տենան գտնողը զոք տարագրէր « Ան-
մահեցի գտնող » կը կոչէին, բայտ վկայու-
թեանն չէր ըրողտեսայ. 10,000 ընտիր աշ-
ուո՛ւթն էլ ըլլ ըսգկանաք, ու տտանէին
զյուխ ասելը. անհոտ ըստեկուն պատ-
ճատը աշ ալն էր՝ որ երբ մեջքենն մէ-
կը մեծանէր, տեղն անմիջապէս ութից
կը կըլ գտնէր, որով թիւը երբեք չէր
պակասել. չէր, որք է. 49. '83. « Այդ
տղամտագրին տուած աղց տեղեկութիւնը

Քրիստոսի ևս զլուսաց համար են, յալլաց Պրոքուպիոս՝ պատմիչ Զ դարու, Կթնէ լիէ Մատանեանք վերահաստատեցին զԱն- մահից ցուցին իսկ ի մեզ՝ ցուցէ նա Պարսից մէջ՝ Մատանն կոչուելուն պատ- հառը, որցա յատուկ մատենի մէջ յա- նուանէ արձանագրուան լինին է ան- շուշտ, որպէս նախկին Աթենացի ա- լուելին մատենաբ. րէն յորտմ կար- ձանագրուին ատուարացն հետեւագործը մէջնէ զքաղաքացիս միայն, ի քաղիւսդ- լով զնկատուան որպէս և քաղաքացի- ւոց ռամիկ կարգը՝ իրեն շարուր և անկարող զինուորին անկան կազմանին հայտնայտելու և ծախքերն բնեւո (Տեա խոնկիդիւրէ՝ Գ. Զ. 43)։ Հաջոց ին- յովի խառնութեան ատեն զօրաց ընտրա- րդին և կանանանոց արեւ Մատանն կը յորդորէր. « Հրաման եա արքայ խոն- րով՝ իստատայ յանայնիս ինչու նեաց, զուգազ հանել յախարարէ առանկ քան զլավն. և զնախ զօրն Մատենի զըն- դուն ընդ առաջ նոցա իսպաղ հասանից ի դիմի հարկանել, արկնանել զմշտա- մանս. թաղանցի էլ 1)»։ Մատիկոն՝ քա- լան և և մատենակ՝ քաղաքն ինքեան և որպէս և նուրիքն մատենն, ցիւր, վիւր, արտամութիւն. Տեա Pahlavi-ʿIzāzad

բաւի մի հզօր և կամ իրրիս զրեւոյ մի անմատոյց: Նշանաբաշխէր, զբօշս արձակէր, և ի ձայն մեծի փողոյն՝ սրտորտա հրամայէր լինել: Իսկ զղտնոյն զտալարհայիկ՝, և զկատալայ և զհօնայ և զՊեղայ, և զայլս ևս ամենայն զընտիր ընտիր զօրուն մարդիկ ի մի վայր ժողովէր, և

ГЛОСЫ: - Խոստով Ա Նուշրեփան՝ զօրք կարգադրելու տակնս կը պատուիրէ Համարապետին Պապէրայ, որ զինուորները մի առ մի աշքէ անցնէ. և երբէկ զէնքերնին և կազմածնին ամբողջ են, արձանադրէ տուժարին մէջ, և ամեն անգամ որ խոշակ վնասելու ըլլաւ, քննէ թէ զէնքերը կատարեալ են. և թէկ պակաս ըլլան, մի վնասեր: Տես ինտպարի և Միքսանտ:

1. Ինտպարայ մէջ՝ ինքեանք վառեալք կարգեալք կազմեալք ի պատերազմէ, ի մի վայր գումարեալք: Նշանա տրամեալք, զբօշս փողովոյն: Էջ 254. 187. Եւ Նշանակիր մի ի Միքսանտայ, իրրիս ևս զԱրտապապէն, յընչացք երաց. զի տեսանէր քնա պատանեակ մի կաշտուտ անմօրուս, երեսօր զեղեցիկ, ապա զընթանի զնիգակաւն պատեալ յարեակեցաւ ի վերայ Նորայ: 254. — Թէ Նշան և զբօշ արիշ արիշ բաներ կը նշանակեն՝ տարազօյն շունիմք: Արքայից զինուորական կազմութեան վերջը Պարսից զինուորական կազմութեան վերջը խոստան ասեննիս նշաններուն թնշ կեցող ըլլալը նկարագրեցինք. Եղիշէի աստ անխարկանն ալ ասոնցմէ ըլլալու են և ոչ կուտանայ, թէկպէտ ինտպարայ: Իսկ Պատանեանց կուտէ զբօշից և երբ վրայս անգեկաթիւն մի չուէինք:

2. Փողն մեծ՝ յարձակման նշանը կուտար կամ զօրագլխին երամանը կը նշանակէր, և աւելի փոքր փողեր կ'երկրորդէին նոյն հրամանը: Այդ մեծ փողը քալարափողն ըլլալու էր. Տես Էջ. 306. 85. 1.

3. Ապարհայիկք, կատիւք և Գեղք

կատարից ծովուն արեմտեան հարաւային եզերաց լեռնցի և կէս վայրենի մողոս վարդներն էին: Պաղատէսի և Սարաբոնի աստան տեղեկութեանց նոյնիմո՝ կատիւք՝ Բստ յոյն պատմչաց Catani կամ Caudasi բնակին պոմեան ինտիւք նահանգք: Կատիւք երկիրը կը նկատարարի ի Պրոտարքոսէ իրրիս զմարաւմատոյց և միգամած, որ ոչ ցորեն և ոչ ուրիշ արմուր կը բուսնէին, և որ զիւր պատերազմաւոր բնակիչս միայն վայրի տանձով և խնծորով և ասոնց նման պրոտարքոս կը անուցանէր. հաս. Դ. 1. 16. Խորեմացուք Աշխարհացոյցին մէջ սոցա երկիրը կատարեալ կոչեալ է. 1. 16.

Գեղք կամ Gada, բնակիչք պոմեան նիւշներ, որ տակաւին նոյն անունը կը կրէ, կիպպուն հաս. Ա. Էջ 441. 85.

Թեպէտեպ տալ զգուցն տպարհային Պարսեան կատարից ծովուն հարաւային եզերքը բնակող ազգաց վրայ խոստան աստենը կը յիշատակէ զԱնարիս (Anarsis), զԱմարգա և զԱրհաւան կ'երեւի թէ ի սոցանէ ամենէն աւելի յարեմուտս և կատիւք մերձակից գանուողը Անարիք էին, որոց զլեռաւոր քաղաքն էր Անարիսկէ՝ մնա ի ծովէ: Պարսեան կը յուսելու սակայն թէ այլ ևս Պարհաւանց (Parthasans) իրենց բնակութիւնը Անարեանց մէջ հաստատելով այս վերջինքս իւր ժամանակը Պարհաւանք կը յորջորջէին: Այդ մողովորդք և Կիւրէի Ապարհայիկ կոչանն, որոյ բնակութեան վայրն էր պոմեան իրապանեալուն գաւառը:

Նոյնը՝ ճորայ պանակէն բերուած զօրք ըլլալու էին:

Հրամանն պատուիրանի տայր ընդ աջմէ կազմանէ՝ զնոյ ին իւրոյ պատրաստ լինել ընդդէմ՝ Հայոց պօրախորին։

Ծ. Իսկ արին վարդան յառաջ մատուցեալ և զատա-
զանին հարցանելը, և միարան ամենեկուն խրատու ըզ-
պօրագլուին կարգելը։ Զգտնողն առաջին՝ տայր ի ձեռն
իշխանին Արծրանեաց, և Նիկոկակից նմա զմեծ իշխանն
Մովսէս, և զայն ամենայն նախադարեան համահարզո
երկոցունց, և զամենայն բազմութիւն զնոյ ին՝ իմա առ-

1. Արեւն վարդան Հայոց բանակին
ձախ թեւը քանած էր, ինչպէս որ կը
գրուի մեզ փարպեցիք։

2. Այս և միջոցի գտնողն՝ Մի-
ջոցի գնդին կարգեր գլխաւոր զՏէրն
Արծրանեաց և զմարդպետն Միհրա-
պուն, հանդերձ իշխանաւն Արշարունեաց
Արշաւրս և Արտակաւ իշխանաւն Մո-
կաց և այլ աւագ նախարարք, և կող-
մանն աջից կարգեր աւագ զՄախազ իո-
րէն հանդերձ իրախան ահառն վչանան
դպի և Նիքոսիւի Փաշրեբուշուր և այլ
աւագ նախարարքն, և ընդ ահեկէն
կողմանէ պատրաստէր զինքն իւրով գլն-
դաքն և իշխանաւն Առաւելգնից Փա-
փաղաւ, և այլ իշխան նախարարքն Հա-
յոց։ Եւստի յայն կողմանէ առաւելագէտ
երեւէր Վանիշ գնդին արին զօրուն և
այլ պօրաւոր արունց նշանք զրոշիցն։ Եւ
զհամապատկան զիւր եզրայրն իմողոյր
զերջապան, փարպեցիք։

3. Որոյ անուն էր Արուսի Ա. Բ.
Ա. Բ. ինչոյ կողմէ ասկէ յառաջ վարդա-
նայ Նիկոկակիցայ անուններ տուած ա-
ւանք չգիշեր զիշխանն Մովսէս 3. Եւ
3, որ ասկէ Արտաշատույ մողովուն
ներկայ էր Փարպ. 126 և էր այս կա-
մեաւ, մտադի և քաջ զոր առաւելայն
պատուով արիւր վարդան նոյն 145։
Աւարայրի մէջ մեռնող Արտակն Փաշու-
նեաց տասմէն սէ զսէ մի էր Փարպ.
213 և ոչ մեծ իշխանն Մովսէս, որ
էրեւ ի թէ պատերազմէն ապրիլով Մո-
կաց անմատուց առաջարկից մէջ առան-

ձնացեր էր, քանզի աշուհեաւ խաբը
չըլլար։

4. Պարբերութիւնս շփմէ և քիչ մը,
կողմէ կ'աւել յուցանել մեզ միջին զրն,
դին կազմութիւնը. 'Հերշապուն' Ար-
ծրունեաց պօրաւ աշուհիւ մէջ աւելը կը
գնեար, նիկազակից տնեւալով զիշխանն
Մովսէս. շատ մը ուրիշ նախարարները
իւրեանց զօրոք այս երկուքին աջ և
ձախ կողմէ կը բռնէն, և ամենը միան-
գամայն կը կազմէն միջին զունդը։ Իո-
րենայ պտեղը քանակէն աջ թմէն էր
(Փարպ. 216) իսկ իմախիւղ պտեղը ձախ
թմէն պէտք էր ըլլայ։ Իսկ ինչն վար-
դան՝ չարբոց գտնող մ'առաւ պահեստի
և հաւանութն միա երեքին կոնակն ան-
յաւ ի սկզբան՝ պատերազմէ վարելու և
հարկ եզած տեղը համակաւ համարս շա-
կատին իրեն գնդերն քանական առնե-
լաւ ընդդիմացան Պարսից յառաջմտնող,
մանաւանդ թէ երբ առնող քանակը տե-
ղւոյն զմտաբու թմէն շէր կրնար շար-
ժիլ, Հայր միջինն ձիերնին հզօրութի
մէջ ու պարականն զօրաց պտուտած և-
զիւրը բռնեցին. առաջին յաջողութիւնը
Հայոցն էր։ Սակայն երբ վարդան աս-
տաւ որ իւր ձախը կը տեղադրուէր ու-
յնաւ կը մղուէր, իւր գնդաւն կամ ա-
ռանձինն անդ վազեց։ Անխակցով յոր-
նեց։ Անդ իմացաւ անդուս, որ անանդ
իւր ձեռամբ կարգէ դուրս հաւատած մը
տալու թշնամի դէմ, կարելի պիտի չըլ-
լար իւր միջին և աջ թմէնքուն համար
երկար մամանակ զիմակալել. ուստի

**տի և անտի կազմէր նաեւ: Իս զգոնդն երկրորդ տայր
ի ձեռն խորհնայ խորխառնեայ, և նիզակակից նմա**

յանդուգն և խնրեա յուսանատական
փորձ մը փորձել ուղեց որ աւելի նպաս-
տաւոր պատասխայից մէջ յաջողեր էր
երբեմն Հոգիմայեցեաց. պատուել ծակել
խնայման յանակը, հասնել աւ մտնել փը-
ղերուն մէջ, փրտաւ տրեւ հասողեցնել զգա-
զանաւ, որով կը քակեր ու կը պզտորէր
զկազման և գուազման Պարտիդ: Իրեն ընա-
կան արադուխտեամբ և բուռն քաջո-
ւթեամբն ի գլուխ հանեց այդ զարհուրելի
խորհուրդդ ու քիչ մը դեռ՝ և ահա
Մատեան գունդը ի փախուստ պիտի
դառնայր: Բայց Հայոց միջին և աջա-
կողմեան գնդերն, որք զուրկ էին Վար-
դանայ ներկայութենէն չկրցան պինդ
կենդայ ու զարագ մեկ մասը կը քաշուէր
ի հովիտ լեռանց: Բայեմամ Մուշ-
կան ժողովեց զիր բոլոր զորութիւն
Վարդանայ վրայ, պաշարեց զնա և խոր-
տակեց վերջնայէն նորա գունդը, որ եր-
կար տանն դեռ հրդեհեցաւ. Վարդանայ
անկմանէն ետքն ուր:

Այդ և ահա Իշիշէի նկարագրութե-
նէն մեր առած զաղափարը, աւելի կա-
տարեալ տեղեկութիւն ազդեցերը պար-
տին ընթերնայ: Այնչաւն Վարդանայեռի
և Վարդար Վարդանն ի Բուշիկս հայ-
րենեայց. հասաւ: Ար խեչպէս հեղինակը
պատեհազմին ելքը անորոշ մնաց, կ'ըսէ.
այդ տեսութիւնդ հաւանական չիմուիր
մեզ լսեա և պիտարայ. '212'. վասն զի
եթէ Հայոց բանակը ամբողջ կեցած ըն-
չար պատեհազմին առաջին որը, պատ-
հառ մը չկար անմիջապէս ջրու ելուն.
պատահաւ մը չկար դարձեալ որ ճրկրորդ
օրն ալ նշնայէն չկենային, ու այնքան
պատեհազմից մեջէն մեկը՝ Կոնէն ժա-
մանակ մը Վարդանայ պակասը լեցու-
ցած կը լինէր: Բայց Հայոց հաւաք ինչ
յաջողութիւն կրնար սպասուիլ երբ մեկ
կողմանէ Սասանեանց բազմութիւն, և

պիտակազմ և պատեհազմափորձ բանակը
Հայոց մեկ մասին հետ միացան՝ քաջ
առաջնորդեալ բոլոր արտորանք հաւա-
քուած զորաց հետ կը կռուէր աշտակ
դաշտի վրայ: Անշուշտ եթէ Վարդան
Հայաստանի լեռներուն և հողմն զար-
մանազան կերպաւորութենէն ոգուաւ քա-
ղերով լծողոյր որ Պարտիդ բանակը ներս
մտնէ տարածուի, ու զայն շարունակ
նեղելով, պաշարը կտրելով յոգնեցնէր,
շուտ աւելի երկար կը դիմանար, գտնել
ևս բոլորովին կը յաջողէր, ինչպէս ը-
րաւ և յաջողեցաւ պատեհազմն երե-
սան և հինգ տարի վերջը իւր եղբոր-
որդին Վահան: Բայց առոր համար եր-
կրին աւերումը՝ բնակչաց անպատմը
պէտք էր յանձն առնուի. և որ որ կը
մտաբերէ Արարատայ աշի ժամանակին
բարբոտութիւնը ու հարստութիւնը տես
փարպ. 23-24. որում նմանելու էին
քիչ շատ ուրիշ նախնայներն, զիկնար
մեղադրել զՎարդան լիւ ինչո՞ւ զարտա լի
ուղեց Պարտիդ հետ առհասանց փրայ
փարպ. 02: Միաց որ guillaia պա-
տեհազմը, յորում շատ անպատ պէտք
է փախչիլ լիւնամուրն ճգոր եղած ա-
տեն, մանր մանր խաչվածածովք լլկի
պայն, հոգնեցնել քան մեկ հարուածով
խորտակելու ջանալ, և աւելի նաւրք և
խորտակեցութիւն ձեռք առնուի քան
յայտնի պատեհազմ տայ, անյարմար էր
Վարդանայ կուրին, վահան և շիտակ
բարտաշր: Չմոռնանք սակայն ըսելու լիւ
մարտիրոսութեան փափուզը, որ փոք-
սեփայ և լիւնեղի պէս ջերմեանդն քա-
հանայից ներկայութեամբը կարծաբանէր,
ինչպէս և առժամանակեայ ուրաղութեան
մը խղճի խաչվել Վարդանայ պատեհազ-
մական հանգար քիչ մը չփոխած լլկա-
լու էր: Փառքեցին կը պատմէ ինչ երբ
լիւնամուրն յանակին մտն հասան, Պար-

151 Գրեմ.
Լ Երբայ
Ենտեկտակ

դիմացինն՝ և զհերթեհ զաջլերտնի: Եւ զգտնողն եր-
բայք մատուցանելը ի ձեռն թաթկոյ վանանդեցոյ, և
նիզակակից նմա հրամայելը զճաճատ Գնիմանի, և զբա-
ղումն ի քաջ արանց տառի և անտի ի թեռնոցա: Յանձն
խոր առնայր զգտնողն չորրորդ, և նիզակակից իւր դրաճն
Սրչաւիը և զհարապատ եղբայր իւր զհամադատականն:
Կարգէր և կազմէր զճակատն յորդորելով ընդ ամենայն
երեսս դաշտին դէմ՝ յանդիման Սրեայ զնոյին, առ սփն
Տղմուտ զնոյն:

Եւ իւրիւն սցաղէս պատրաստեցան երկուքնաւ կազ-
մանին, իւր սրտմտութեամբ և մեծաւ բարկութեամբ զայ-
րանային, և զտպանացեալ զօրութեամբ յիւրեարս յար-
ձակէին երկուքնաւ, և ամբոխ ազազակին յերկացունց
կազմանցն՝ իբրեւ ի մէջ ամնոց շիտիկաց ճայլմանս զօր-
ժէր, և հնչումն ձայնից դարբանձուս լերանցն շարժէր:
Ի բազմութենէ ապաւարտիցն և ի վաղցուն պատենազէն
վաներցն իբրեւ նշոյլը ճառագայթից արեգակն հասա-
նէին: Նա և ի բազում սուսերացն շողայ, և ի ճօճել բազ-
մախտուն նիզակացն իբրեւ յերկնաստ ահազին հրաձգու-
թիւնը ետային: Պանդի ով իսկ է բառական տակ զմե-
ծամեծ տաղնապ ահաւոր ձայնիցն, որպէս կոխիւնը վա-
հանտորացն և ճայլմանը լորից արեգանցն զլսելիս ա-
մենեցուն առ հասարակ խլացուցանէին:

սիկը անպատրաստ էին, և և իմէ Հայր
կամեցեալ էին՝ կարող էին մասնաւոր
բաղէս փնտնել երամակարձակ ծուլացե-
լոյն: Բայց թէպէտ սուսեալ զաղարեցին
յայն՝ առաջ: Վանդի ու էր եղեալ ի
մտի՝ այնուհետեւ յաղթել, այլ տենչալի
մարտիրոսութեան փութային հասանել:
Մենք չէինք ուղեր հաստատ, որ վար-
դան ալիպիսի յանցանք մը գործած ըր-
լաց իմէ իշխէի մէջ վարդապետ առ
Հայր թանակն ուղղած խօսքերէն ալ
չհետեւր որ նա ոչ իմէ յաղթելու յու-
սով պատերազմի կերթար ալ նա հա-
տակութեան փափագաւ: Զոր անշուշտ
սխալմունք մը պարտ և համարել մարդ-
կային մտաց տեսակէտով: Վկայանալու

համար հարկ չկար վաթսան և վեց հա-
ղարաւ յԱւարայր վաղէլ ու պատերազմ
փնտնել: Զորաւարին առաջին և միակ
պարտքը զթշնամին խորտակել էր երբ
և ուր որ հանդիպէր, սովաւ միայն իւր
կրօնը և երկիրը պիտի ազատէր: Իմէ
վարդան ալ ի նպատակից միայն զհա-
նդեալ շարժած ըլլար, իւր քաջութեամբ
և երկար փորձառութեամբը գործե ու-
րիշ տեղ և ուրիշ միջոցներով մեծագոյն
փնտա կրնար հաստացանել թշնամոյն:

1. Սեւ և Սրեն (Նճարացի 8. Ե.
3. ճան. 5. Տեա և 8. 9. 14.

2. 1 Գրեմիս 451. յաւոր Սրբաթիտ
Պենտեկոստէի:

7. Ինչ էր տեսանել շատապ մեծի տաղնապին և զա. զէսս անբաւ տարակուսանայն երկոցունց կազմանցն, առ ի յանդուզն յարձակմանէն գծիմեանս բախելով. յանդի թանձրամիտքն յիմարէին և յառաօրեաքն լքանէին, յաջքն խիզախէին և նահատակքն զոչէին: Իս խումբս արարեալ ամենայն բազմութեանն զչեանս ի մէջ փռելէին, և զան. զխեղալ զանդն Պարսից ի գծաւարս թննէ զեռայն՝ բզ. տեղեանն զեռալ սիրան: Իսկ զանդն Հոյսոյ հասեալ ան. ցանէին, ձի ի վերայ առեալ յարձակէին մեծաւ զօրութեամբ: Սատակապէս բախեալք բնոյ միմեանս, յերկու. ցունց կալմանց բազում՝ փրատալք յերկիր անկեալ զխա. թաւալ խաղալին:

8. Այդմ մեծ տաղնապի ի վեր հայեցաւ յաջն վար. զան, և տեսանէր զբնտիր բնախր յաջ նահատակաց Պար. սից զօրան, զի զձախակոյմն շարժեցին զՀոյսոյ զնոյին. մեծաւ ուժով յարձակէր ի տեղին, և զաջ թնն Պարսից զնոյին բեկեալ՝ արկանէր զզազանեաքն, և չրճան առեալ կտարէր մինչև ի նոյն տեղի: Իս այնպէս շատապ տաղ. նապի ի վերայ հասուցանէր, մինչև զանդն մատնան լախեալ բաժանեցան ի մեծամնր՝ պատրաստութենէն, զեռ ևս յաջ յաջ ի փախուստ գտնեցին:

9. Ինչա զէս տկն ի վեր համբաւնայր Մուշիան Նիւ. տարաւորան, լախեալ զմննտ տեսանէր ի զնոյէն Հոյսոյ, և զկնի մնացեալ ի հովտոս լերանց: Վասն որոյ զազա. զակ լտրձեալ՝ յաջայերէր շուրջ զխրեաւ զզօրս Սրեաոյ, որք զտեղի տուեալ կային բնոյզէմ՝ զնոյին Վարդանայ: Իս անոյէն ի տեղովն երկրքին կազմանքն զպարտութիւն խառափանէին, և առ յոյժ թանձր անկեալ զխախնոց իրբն զքարակոյտս զերբկաց երեւին:

10. Չայն իրբն ետես Մուշիան Նիւ տաղաւորան, մնայր զազանայն Սրատչրի՝, որ ի վերայ զազանայն նստէր ի լտրձր զխախնոցին և կամ իրբն յամնր յա. զաքի, և ի ձայն մեծ զաւարտափոյն՝ զխր զանդան

1. Երտաչի փոյսց զնոյին հրամանա. տարն էր, որ հը նստէր զազանայն կրած աշտարակաց միտին մէջ:

2. Ինչ և զաւարեալ փոյ. կարծեմ

Թէ Պարսից զաւարափոյը չրճանեանէն չէր ուղ պարտութիւն. en suprale, գա. լարեալ:

առիակէր, և յառաջամտութիկ զօրօքն դնա ի մէջ փակէր: Իսկ հրապիկն վարդան իւրով. քով նիդակակցօքն ոչ առ-
կառ նախճիրս ի տեղովն գործեաց, յորում տեղով և
ինքն իսկ արժանի եղի առնուլ զկատարեալ նաշատու-
կութիւնն:

11. Եւ յերկուրեկ զսրժոյ պատերազմին՝ օրն տարա-
ժամէր, և մնա տա երեկս կարճատէր. բազմոյ օրաշաւք
մնա հասանկին, մոնաւանդ ի թանճութենէ անկեալ
զխտանց մնա առ մնա խտացեալ իբրեի զփայտաշարս
մայրատարաց: Անդ էր տեսանել զբեկումն նիդակացն և
զխորտակումն օղեզանց. վասն այնորիկ և ոչ կարէին կալ
ճամբարի ի վերայ սուրբ մարմնոյ երանելեացն. և առա-
տիկ խուճապ տաղնապի էր կազմանցն երկացանց անկե-
րացն: Եւ որ մնացեալքն էին, փոնեալք և զբուռալք լի-
նէին ի լեռնադաշտս և յամուրս ձորոցն. և յորժամ
սրտաշէին միմեանց, զարձեալ միտանդամ՝ զմիմեանս
սատակէին: Եւ մինչև ի մնառա արեգականն անդադար
լինէր զորժ զտունութեանն:

12. Եւ քանիկ զարնանային էր ժամանակն, ծաղկա-
լից զաշտն զսանային յորդաշտանս արեանց բազմաց:
Մանաւանդ յորժամ տեսանէր որ զբազմակցս զխականցն
անկերոյ, սիրտն բեկանէր և ալիքն զալարէին՝ լսել ըզ-
մնխան խոցերոցն և զմնչխնս բեկերոցն, զիւտալզար
խողալ օղալ փերաւորացն, զփախաւս փառացն, զիւտ-
զուտ լիբերոցն, զսրտաթմախումն զանարի արանցն, զճշխն
կանաչեալցն, զսգրս սիրելեաց, զաշխարումն մերձաւու-
րաց, զվայ և զաւալ բարեկամացն: Քանզի ոչ եթէ կողմ
էր՝ որ յազմեաց, և կողմ էր՝ որ սղարտեցաւ, այլ քովք
րնդ յաջս ելեալ երկորին կողմունքն ի սղարտութիւն մնա-
նեցան:

1. Հազարամարտիս թուականն է 26
Մարտի. որ շարժւած, աշս է 2 Յունիս
151: Եղիշէ վարդանայ մահուան նկա-
րացիլը ըրած ատեն. Մտացը մէջ օրնէր
Յուլիոս Մակարէի նաշատակութիւնը.
բազդատէ Մակարայեցոց առաջին զրոց
ի գլուխը:

2. Փայտաշար է մարդ որ հատանէ

կամ հարկանէ զփայտ կամ զծառ: Մոյ-
րաւոր է: 1 Մայրի որ ունի զփայտ փայտու-
անտառ: 2 Փայտաշար կամ պահապան
անտառի: — Եւ երեի թէ Եղիշէ՝ փոյ-
տաւար՝ իբր փայտ հարեալ կամ փայտի
կատարէ քիմանայ աստանոր. Տես և
զձեռք. բառ:

13. Բայց քանզի անկեալ էր զօրաժարն Հայոց ի մեծ պատերազմին, ոչ ոք զոյր սնուհետն ի մէջ գլխաւոր, յոր յեցեալ ժարսկին գտնուէն մնացեացն: Թէպէտ երազամ' այն էր՝ որ տպրեցան, քան իմէ որ մեռանն, առկայն ցանեալ զբուհցան, ե հոսեալ անկանէին ի տեղիս տեղիս յամսրս տշխարհին, ե բանանային ի վերայ բազում՝ գաւառացի ե բերդից, զոր ե ոչ աւետի իսկ որ կարէր:

14. Եւ այս տնտանք եւն յամ' նահատակոյն՝ որ անդէն ի տեղոյն կատարեցան: Յաղղէն Մամիկոնեից յամ'ն վարդան՝ հարիւր երեսուն ե երեք արամբք. յաղղէն խորխոսունեաց խորէնն կարսիկ իննեասուն արամբք. յաղղէն Պալաւնեաց արին Արատիկ յիսուն ե եօթն արամբք. յաղղէն Պնիմունեաց զարմանային Տաճատ իննեասուն արամբք. յաղղէն Գլմարսեից իմաստանն Հմոյեակ յսան ե երկու արամբք. յաղղէն Վաճրերուեաց Տրապիկերան Դերսեհ եօթն արամբք. յաղղէն Վանեաց մանուկն վաշտն երկու արամբք, յաղղէն Բնծայնայ արդարն Արսէն եօթն արամբք. յաղղէն Արսանձատայ յառաջայ էմն Վարեղին երկու հարազատօքն ե ութն ասուն արամբք:

15. Այս երկերիս ութսուն ե եօթն նահատակք, ընդ ինն մեծամեծ նախարարան անդէն ի տեղոյն կատարեցան: Եւ յորքանի տանե ե ի տանե Արծրունեաց ե յիւրաքանչիւր յայոց նախարարոյն տանե, իմոց զայս երկերիս ութսուն ե եօթնս, այց ես եօթն հարիւր ե յառասունս այր, որք զանուանս իւրաքանչիւր ի զպրսկիւն կենաց զբեցին ի նմին տաւր ի մեծի պատերազմին: Եւ միահամուռ լինի տմենայն հաղար ե երեսուն ե վեց այր:

16. Իսկ ի կողմանէ արացելոյն՝ անկանէր յայնմ՝

1. 133 արք ի Մամիկոնեից՝ վարդան. նէն գաւառ. նոյնպէս ի խորխոսունեաց 19 բաց յիշխանն իւրեանց եւն: Ստանկով միայն ինն տակն 287 արք մեռան: Այս իմուցս վրայ ելմէ յաւելումք առաջս 9 տանուտարքը, որոց 287 ին մէջ հաշուեալ շինելը յայտնի է < այս երկերիս ութսուն ե եօթն նահատակք, ընդ

ինն մեծամեծ նախարարան, անդէն ի տեղոյն կատարեցան >. ք. Արքունի ե Արծրունեաց ե ուրիշ նախարարաց ասանէն 710 այր: Գուհեմաթ Լեյիլէի սուած համագումարը՝ 1930:

2. Իսկ ի գորացն Պարսիցն Վրսէ փարպեցին, որով Գլմունայ անշուշտ զՊարսիկս ե զուրացեալ հայս որք ան,

աւար երեք հազար հինգ հարիւր քառասուն ե չորս տըր : Ինն տըր ի նոցանէ՝ ի մեծ պատուաւորացն էր : վասն որոց ե կարի յոյժ ի խոր խոցեցաւ Մուշկանն Նիսապուրաւ : Մանաւանդ իրբն ետեւ զանհարին հաւրաւման եօթնդասիկ զիւրոց զեղին քան զՀայոցն, բեկաւ անկաւ զօրութիւն աժոյն իւրոց, ե ոչ հանդարտէր կող ի վերոց խորհրդոց մտացն : Գանդի ոչ որպէս կարծէր զպատեւրազմն՝ կատարեցաւ : Մանաւանդ իրբն հոյէր տեսանէր զբազմութիւն անկիւրց իւրոց կողմանն, ե թիւ համարոց հաւանէր, ե իրբն այնչափ յոյժ գտանէր զիւր անկեալսն քան զՀայոց զեղին, ես առտուց վասն երեւելի տրանցն, զորս յականէ յանտանէ գիւմը թաղաւորն, ի մեծ տաղնաղի լինէր այրն յանձն իւր : Արդարութեամբ զիրան զրեւ ե ցոցանել՝ ի թաղաւորն երկնէր, դարձեալ ե թաղացանել ես ոչ կարէր, ցանդի ոչ ծածկէր այնպիսի մեծ կախ :

17. Եւ մինչդեռ յայտմ՝ մտաց խորհրդի էր յանձն իւր ե նեղէր ի միտս իւր, ուրացեալն վատակ որ զանձն իւր ի մէջ պազանալն թաղացեալ աղբիցոցցանէր, միւթ թար մատուցանէր մտացն լքերոց, ե տաղացանէր նմա հնարս նենդութեամբ, թէ որպէս կարապէ մարմնել ընդ ամուրսն խաղէութեամբ : Երդմանա կնքէր արքունի հրամանաւ ե վկայութեամբ տնձին իւրոց ե խորհրոց երկրամբքն, որ ընդ նմոյն էին. պապամատուրս ասնէր զնոսա, ե երեւցոցանէր զթողութիւն տպատմբութեանն աւ ի շինութիւն եկեղեցոց շնորհել անդրէն, ե զամենայն կարգս անդրէն յարմարել ըստ տառնին աւ վարսութեանն : Թեւոյլաւ հրաման թաղաւորին հառաւորու-

կան ի պատեւրազմին յաւուրն յայնմիկ : զոր ստուգիւ պատմեցին անդ տեղեկաւ : Եւալք ի զորապետացն Պարսից, 3544 տըր : Եւ իշխէ ալ Նախալէս իմանալ զնրեի : Ինն տըր ի նոցանէ ի մեծ պատուաւորացն էր : անշուշտ ի Պարսից ցանդի եթէ ալս ինն տնձինք հաշ նա խարաբը ըլլային, մեր պատմիչն կը յիշատակեն զնոսա : Գիշ մը ստորեւ յղիշէ կ'ըսէ թէ Պարսից կորստաւը եօթնաղա-

տիկ էր քան զՀայոցն : Մարթն է իմա. Նալ թէ 3541 ի մեկ տնձերորդը՝ 443 յարացեալ շալոց էր, իսկ Տնացաճը՝ 3101՝ ի Պարսից :

Թեւոյնիւր տպագիրն ունի. « իսկ ի կողմանէ ուրացելոցն ե ներսնուայ անկանէր յայնմ աւուր 3541 տըր... մաւնաւնդ իրբն ետեւ Նիսապուրաւ զանհարին հարաւման եսապապի զիւրոց զեղին » :

Թեամբ էր տուեալ, վասն զի յոյժ բեկաւ զօրութիւն նորա, որպէս զի երկոքին կողմանք՝ նորա հարան, սակայն զօրքն Հայոց վասն նենգութեանն վատակայ, որ բազում անգամ հասեալ էին ի վերայ ստութեան նորա, վասն այնորիկ և հրամանի թագաւորին վաղվաղակի ոչ կարէին հաւատալ:

1. Իմա Քաւանաց վերջին պատերազմը - Հայաստանի մէջ իրաց խառնաշփոթ վիճակը: (Տես Յ. Գ. 73) և հակը:

առաջ երեք հազար հինգ հարիւր քառասուն և չորս
այր : Ինն այր ի նոցանէ՝ ի մեծ պատուաւորացն էր ,
վասն որոյ և կարի յոյժ ի խոր խոցեցաւ Մուշկանն
նշխարաւորաւ : Մանուանդ իբրեւ ետես զանհնարին հա-
րաւածան Եփմնդատիկ զիւրոյ զնոյն քան զՀայոցն , բե-
կաւ անկաւ զօրութիւն ուժոյն իւրոյ , և ոչ հանդարտէր
կալ ի վերայ խորհրդոյ մտացն : Քանզի ոչ որպէս կար-
ծէր զպատերազմն՝ կատարեցաւ : Մանուանդ իբրեւ հայեր
տեսանէր զբազմութիւն անկերոյ իւրոյ կոզմանն , և թիւ
համարոյ ևս առնէր , և իբրեւ այնչափ յոյժ պտանէր զիւր
անկերոցն քան զՀայոց զնոյն , ևս առաւել վասն երեկոյ
արանցն , զորս յախանէ յանուանէ զիսէր թաղաւորն ,
ի մեծ առդնադի լինէր այրն յանձն իւր : Արդարու-
թեամբ զիրան զբեւ և զուցանել՝ ի թաղաւորէն երկնէր ,
դարձեալ և թաղացանել ևս ոչ կարէր , քանզի ոչ ծած-
կէր այնպիսի մեծ կախ :

17. Եւ մինչդեռ յոյժմ՝ մտաց խորհրդի էր յանձն
իւր և նեղէր ի միտս իւր , ուրացեալն վատակ սր զանձն
իւր ի մէջ գաղանացն թաղացեալ ապրեցաւ զանէր , միւ-
թաւ մատուցանէր մտացն լքերոյ . և ուսուցանէր նմա
հնարս նենդութեամբ , թէ որպէս կարապէ մարտնելոյ
ընդ ամուրսն խաղալ թեամբ : Երդմանս կնիւր արքունի
հրամանսու և վկայութեամբ անձին իւրոյ և խաբերոյ
երկցամբքն , սր ընդ նմայն էին . սրապատուաւորս առնէր
զնոսա , և երեկոցանէր զթողութիւն տալաւորութե-
թեամբն առ ի շինութիւն եկեղեցւոյ շտրհել անդրէն , և
զամենայն կարգս անդրէն յարմարել ըստ առաջին առ-
վարութեանն : Թեւեւ հրամանս թաղաւորին հաստատու-

կան ի պատերազմին յառաւ յայնմիկ ,
զոր ստուգիւ պատմեցին մեզ տեղեկաւ .
ցեալս ի գորակիւնացն Պարսից , 3544
այր : Եղիշէ ալ Նոյնպէս իմանալ քե-
րեի օրնս ալր ի նոցանէ ի մեծ պա-
տուաւորացն էր : անշուշտ ի Պարսից .
քանզի եթէ ալր ինն անձինք հալ նա-
խարար ըլլային , մեր պատմիքն կը յի-
շատակէին զնոսա : Բիշ մը ասորեւ Եղիշէ
կ'ըսէ թէ Պարսից կորուստը եփմնպա-

տիկ էր քան զՀայոցն : Մարմ է իմա-
նալ թէ 3544 ի մէկ ութերորդը՝ 143
յորաքանալ Հայոց էր , իսկ Պարսից
3101՝ ի Պարսից :

Թեւեւսիւ յայտգիւրն ունի . օրակ ի
կողմանէ ուրացելոցն և ներսնուսաց ան-
կանէր յայնմ աւաւր 3544 այր : . . . մա-
նաւանդ իբրեւ ետես Նշխարաւորս
զանհնարին հարաւածան ետալաւորիկ զիւ-
րոյ զնոյն :

թեամբ էր տուեալ, վասն զի յոյժ բեկաւ զօրութիւն նորա, որպէս զի երկոքին կողմանք՝ նորա հարան, սակայն զօրքն Հայոց վասն նենգութեանն վասակայ, որ բազում անգամ հասեալ էին ի վերայ ստութեան նորա, վասն այնորիկ և հրամանի թագաւորին վաղվաղակի ոչ կարէին հաւատալ:

1. Խա՛ Պուշանց վերջին պատերազմ. Հոյստտանի մէջ իբաց խանաչփութ վի-
մին աշխուշ էլքն (Տե՛ս Յ. Գ. 73) և նաեւ:

[[[...]]]

ի Հայոց կողմանէն, այլ եւ առաւել զօրքն Պարսից: Ուն այս այս ի նմին գիշերի եօթն հարիւր տրամբը ել զընաց ի բերդէ անտի, և ոչ կարացին ձեռն արկանել ի նա:

3. Իսկ որ ի ներքս յամբին մնացին, ինչպէս և գիտէին ճամբարիս. զխարերոյ երգմունս նոցա, ոչ ունէին համար ի ներքս իրքն ոչ կամաւ իջեալ կացին առաջի, հրամայեաց սպանանել ի նոցանէ երկերիւր և երեքսասան այր: Իլղաղակեցին ամենեքեան և առն. Գոհանամբ զքէն Տէր Ստուած մեր. մինչդեռ շէն են եկեղեցիք և անբակ տաճարք վկայից՝ և միարան սուրբ ուխտ եկեղեցւոյ առարկնացեալ, արժանի արարելու զմեզ կողմանդ երկնաւորի: Հաւասարեացէ մահս մեր ընդ մահ յաջ նահատակացն, և խառնեցի արիւնս մեր ընդ արիւն անկեալ վիրաւորացն. և հաճեցի Տէր ընդ եկեղեցիս իւր՝ բազմութեամբ կամաւոր զուարակացս, որ երանեն ի վերայ սուրբ սեղանոցս: Զայս ասելով ի տեղւոյն կատարեցան երկերիւրքն և երեքսասանքն:

4. Իսկ սուրբ քահանայքն՝ որ անդ գիտեցան յամարն, երանելիքս այս Յովսէփ և Վիսնդ բազում՝ ընկերակցքն իւրեանց, մատուցին և նոքա զգարանոցս իւրեանց առաջի սրոյ գահճապետին, ասելով վնդն բանս՝ զոր խօսեցան երկերիւրքն: Վնդի ոչ եթէ ակնկալութիւն ինչ էր երանելիացն բոս մարմնաւոր կենացս, այլ իմաստութեամբ հնարս խնդրէին լինել փոխանակ ամենայն աշխարհին շինութեան: Վասն որոյ և բողոք ի դուռն կարդացին, և զամենայն ամբաստանութիւն արկանէին զանօրէնն զփաստեալ: Զայս իրքն լուաւ Խուշկան Նիւսապաւուրաս, ոչ իշխեաց ի նոսա ձեռն արկանել մահուամբ. այլ զՅովսէփ և Վիսնդ զան հարեալ, հրաւնջեցին սրահել զգուշութեամբ. յանդի բողոք ի դուռն կարդացին: Իսկ զայլ քահանայն արձակեցին յիւրաքանչիւր տեղիս, հրաման տուեալ փոսն շինութեան և խաղաղութեան աշխարհին:

1. Տաճարք վկայից կամ վկայարանք. առաջ. Բ. 73. ն. 3:

2. Բարեբաղդն իշխանութեան բողոքելու իրաւունքը Հռովմայեցիք ալ ու-

նէին, որ Սոգոս տաքելոյն մահուրնէ աղատելուն պատճառ եղաւ. Գործք Ա. ապրիլոյ զլ. 16:

5. Այլ մարդիկն Հայոց՝ որ հասեալ էին ի վերայ յեղիկոսէ հրամանաց թագաւորին և ուրացեալ չարիմացին վատակայ, ոչ ինչ հաւատային սուտ թողութեանն, այլ քաջաբերէին զմիմեանս և տռէին. Զի պիտոյ է մեզ ընտ կիսմբ անցաւոր աշխարհիս, և կամ՝ ընդէր տեսանեմք զարե յետ մերոյ սիրելեացն: Զի եթէ քաջ նա հատուկն մեր անկտն ի մեծ պատերազմին, և քաղում վիրաւոր տապալեցան յարին յապաժոյժ ի մէջ դաշտին, և ամենեկուն մարմինքն եղին զէշ թռչնաց և կերակուր գողանաց, և սրտառական նախարարքն մեր հոսին յանարկութիւն թշուառութեան, ըրին զիրարանչիւր իշխանութիւն և են ի հայածանս նեղութեան, որ և ամենայն փոփկութիւնն Հայոց եհաս ի միտս փոանդի և յանշնարին ապականութիւն, ոչ անտամբ խաբեբայ հրամանացդ և անկանխմբ ի ձեռս անօրէն իշխանացդ:

6. Թողին այնուհետե իւրարանչիւր զգեօղս և գաւանս և զտղարտիս. ելին հարստներ յառադատաից՝ և փնտայք

1. Այսինքն անոնք որ զէնք առած էին Սասանեանց իշխանութեան զէմ կամ յանցաւոր նկատուելով կրնային վախ տանեալ կեանքերնուն համար: Կարելի չէ կարծել թէ ընդ որ հայ ժողովուրդը ընտ կուրծեան սեղերնին ձգելով խաղտեաց և համարաց ամուրնեբուն և Արծախոյ տեսողաց մէջ փախած ըլլար, որ այնչափ մարդ ոչ կրնային պարտնակել և ոչ անուցանել: Խաչ սոցա կանանց՝ լեռները ապաւինելուն պատհառք նախ այնէր, որ ըստ պարսկական սրինաց ապրտաւելելոց կանայք և զաւակունք իրենց արանց կամ հարց յանցանաց ի պատիւ սոփորութար գերի կը տարուէին ի խումատան, և անդ արքունի ազարակաց մէջ ծանր աշխատութեանց կ'ենթարկուէին. և երկրորդ՝ որովհետեւ քաղաքական յաղմանց մէջ անպատասպար կանանց և տղայոց նկատմամբ խեղճութիւնը անպակաս են: Արտամէլիկ նկարագրի մը Գընէ Եղիշէն այս և նետաղայ էջիս մէջ, որ օրերը ուրեք կը նմանի

Մակարայեցոց Առաջին գրքին 1: Կուրծիս. « Եւ զի պիտոյ են ընտ մեզ այս կեանքս. և եւ: Եւ իսկ Եղիշէնայ քաջատուրութիւնը շատ աւելի անուշ և խորունկ տխրութեամբ խմորեալ են յան իջրալիցի՝ անկանքները: »

2. Առաջաւոր է ըստ հայկ. քաղաքանի երբքին անեակ հարսին և փեսայի: Հայաստանի մէջ չկայ մոխրով ծածկուած և պահուած Պոմպէս մը, և մինչե ցարժմ անոր ծոցոյն մէջ չկատարուեցան ըստ բաւականի պեղմունք, որով կարողանայինք որոշ զաղափար մի առնուել ինքնաբերեցիկ Հայոց տանց արտաքին և ներքին ձեքն և բաժանմանց նկատմամբ: Մարթի է սակայն կարծել թէ հաստատուն բաժանմանքն՝ այնմանն եւրոպական տներուն մէջ անտեսանելն շատ պակաս էին. սենեակները կամ արանները՝ ընդարձակ և բարձրաձեղուն, քայլ թուով յոյժ աւելաւ բոլարու էին և սոցա մէկ մասը ընդհանրապէս վարագուրաւ զատելով հարսին և փեսան կը յաակացը:

ի սենեկաց, անկան ծերք յաթոսոց և ողայք ի դրեաց-
երթային երիտասարդք և կուսանք և ամենայն բազմու-
թիւն արանց և կանանց, հասեալ ունէին զամսրս անու-
պատին՝ և զանիտը տեղիս բազում լերանց։ Լաւ հա-
մարէին զդադանարար բնակութիւնն աստուածապաշտու-
թեամբ ի քարանձաւս կելոյ, քան ուրացութեամբ փափ-
կանալ յիւրաքանչիւր շինուածոս։ Առանց արանջելոյ համ-
բերէին խոտաբուս կերակրոցն, և ոչ յիշէին զսոփորա-
կան խորտիկան։ Համարեալ էին նոցա զարտնափարքն
իրեն զյարկս բարձր շինուածոց, և զեռնանկողինքն
իրեն զնկարեալ պատշկամս։

7. Սաղմոսք էին նոցա մրմունջք երգոց, և բնիկ ե-
ջումք՝ սուրբ գրոց կատարեալ ուրախութիւնք։ Ամե-
նայն մարդ յանձն իւր եկեղեցի էր, նոյն խնքն յաճա-
նայ. մարմինք իւրաքանչիւր սուրբ սեղան, և ողիւր նու-
ջունց՝ պատարագ բնդունելի։ Քանզի ոչ ոք ի նոցանէ
ոգրայր յուսահատութեամբ զանկեալոն ի սրոյ, և ոչ զք-
հեծեծելով հառաչէր ի վերոյ մերձաւոր սիրելեաց իւ-
րոց։ Խնդութեամբ բնկալան զյափշտակութիւն բնչից
բազմոց, և ոչ յիշէին ամենեին՝ եթէ եղեալ իցեն նոցա
աստղաւոր։ Համբերութեամբ ճգնէին և մեծաւ առա-
քինութեամբ ասնէին զքաջ նահատակութիւնն։ Զի եթէ
ոչ բազաւ աչօք տեսնէին զյայտն խնդալից, և ոչ կա-
րէին խիղ զործել զայնպիսի մեծ ոռարթնութիւն։

Նէին, ուստի և ասպատակ անունդ ար-
բուած ըլլալու և առցա սենեկին։ Մինչև
դաժմ՝ կոստանդնուպոլսոյ և փոյր Ա-
սիոյ՝ կրակ և փառութենէ ազատած շատ
էին շինութեանց ոմանց մէջ նոյն հար-
ստարաբնութիւնը տեսնուած է։ Ներք-
քին բաժանուորները աւելի բնօրինակ
սրահներ են քան խցեր. ալս սրահներուս
մէկ անկեան կամ մէկ կողմին յատակը
երբեմն շատ բարձր է սրահին մնացած
յատակէն, և սորա շորս կողմը ապակե-
ւով և փաքագործք զոցուած մինչև ցա-
ռազատու. իսկ ներքի ին անկողին գնե-
լու համար հաստատուն մահճակալներ
շինուած են։ Ասոր նման քան մի էր ան-

շուշտ կողիւնէ քիչ մը սուրն ճկարեալ
պատշկամքը։ Հատկու համար կ'ե-
րեթիմէ շալք աւելի արու կը դործածէին
յան ասեկական կոշուած բազմոցներ։

8. Անուշատ չէ աստուծոյ գալու աւա-
զոյ, ալս անշէն, անմարդ, անկոխ անզը-
նալի տեղի. ասպտին հակառակը։ Ասի
ևս անուշատ լի լինի։ Արդի պարտկերէն
աստու կամ ապստան. քաջաոռական ալ
զտանի Բաղանու գրոց մէջ՝ անուշատան։

9. Բնակչոնե նախարարաց և անպնաց
մէջ ալ տակաւին կարգալ գրել չգիտ-
ցողներ կային, բայց նոր զարմութեանց
գիւտէն ի վեր բնիկերցումը որ ըստ օրէ
ստարածուելու վրայ էր։

8. Վանդի բազումը յազդէ ի մեծ նախաբարացն էին, և եզրաբը և որդիք և դատերը, հանդերձ տմենայն սիրելիօր խրեանց ի մէջ ամրական փոքրացն, տմենք յանրայն երկիրն խաղտեաց¹, և այլ բազումը ի կողմանս հարաւոյ՝ յոնմատոյց տմերսն հմերեաց, և կէտքն ի թանձրախիտ մայրխն Սրձախոյ², և այլ տմենք անդէն ի միջոց աշխարհին՝ բոնացան ի վերայ բազում՝ ամբուցացն: Եւ տմենքին մեծաւ համբերութեամբ տանէին գրազում՝ նեղութիւնն վտան յոսոյն Սատուծոյ, աղաչելով զայս միայն խնդրէին յՍատուծոյ, մի տեսանել նոցալ տուր սուրբ եկեղեցեաց:

9. Այլ սրպէս ցոյցաբ բազում՝ անգամ՝ զամբարշտին՝ չարութիւն, յորդորէր և ստիպէր զգորսն Պարսից ի մատաւոր կողմանց աշխարհին, զի հրամմնաւ արքունի զօր եկեացէ յօղնականութիւն նոցա: Եւ հասեալ բազում այլուձի՝ յանրայն ի թիւ անկեղցն, և լինէր զունդ բազմութեան իրբեւ զառաջինն: Եւ յառաջ խաղային ի միջոց աշխարհին, մարտ եղեալ կատէին ընդ մեծ ամբուր կապոյտ լիւրինն: Իսկ սր ի ներքին էին՝ քաջու-

1. Ի՞նչ գեղեցիկ բաղադրութիւն. ան- յայս երկիրն խաղտեաց, որ կու յիշեցնէ մեզ Ողիտականին Յիսակելեան խաւարը տես լիՍ գրտազին ակերբը: Իսկ խաղ- տեաց զիրբը տես էջ. 327. ծան 2: Բայց աստ իջէլէի խաղտեաց արեւելեան մասը՝ այս է Ճորտիի և Պարսիսը շերանց մէջ տեղի: Կիւրդիստան կոչուան վիճակը հիմմանայ: Փարսկեցին շահակեայ բռնած տեղը աշաղէս կը սահմանէ. « աս վայր մի աս շերամբն որ կոչի Պարսիսը, մերձ աս սահմանակցութիւնն խաղտեաց, ամբ- բազդն տեղի մի գտեալ գաղարեցին » էջ 219. բաղդաստէ և Եղիշէի ըսածն Բ. Լ. 12: - Իսկ անորոյ կոչուելուն պատ- հառք, երկրին անուանախիտ և ընդհան- բաղէս միգամած ըլլալն է: Ճորտիի ծո- բը, ինչպէս և Տրապիզոնի և Կասթամու- պոյի նահանգները (սմանեան պետու- թեան ամենէն հարուստ անուաները կը պարունակեն, ուր երկիրը սովորաբար

ամբուր են և մատախոզք անպակաս:

2. Տես Տմբիք և Առձաի Բ. Դ 14. ծն. և Բ. Լ 11:

3. Այս է նահանգն Արարատայ:

4. Վառապոյ:

5. Ըստ Անիւան վարդապետի Լեզրու մի հիստորիոգրի գտնուող Կեռք կամ Պոք տաղրն կապոյտ կը կոչուէր. այս բռնէս կը բղիի Էփրատ. Պիմիտս ալ կ'ըսէ թէ Լիփրատ Մեծին շարց կարին գա- տուին մէջ կը բղիի (Praefectura Ca- tani idc, և թէ ի մտոյ տեսնողնէ, բէն՝ Կոմեա Կորբուզոն գաղարեականա նորա զնէ յԱղա լեռան, և Լիփրատ Մոկիանոս՝ ի ստորոտ շերինն որ կոչի Կարտե, 12000 քաւիւր չափ անդը քան զԶիմասա: Բայց Կեօք լեռնդ, որ կապոյտ կը նշանակէ, և Եղիշէայ ակ- նարկածը շերնար ըլլալ. որովհետեւ Լի- քը մի արեւմտեան հիստորիոյն կողմանքն Բոնաց բամինն մէջ էին, ոչ Վարդա-

թեամբ մտաւորացեալ հարկանէին դրազումն ի գնդէն Պարսից, և զմնացեալն փախտաւական ի բանակն արկանէին: Իսկ նորա զարձեալ յորդանա մասուցեալ, նստանել խաբէութեամբ կամէին:

10. Իբրեւ ոչ որ հաւասար իջանել տո նստալ, զի մի մտանեացին շարաշար ի ձեռս թշնամեացն, տակոյն փանկացմանցն հարկ եզի յահանայի մի իջանել տո նստալ, որում անունն էր Աբշէն: Խօսէր ընդ նստալսցերս ընտանութեամբ, և ցուցանէր¹ զանջիտս փախտաւ անմեղացն. արկանէր զաթ տաջի տրացերոյն վաստկաց, և սրագրատելով յիշեցուցանէր նմա զառաջին կարգ տխաին յրիտաւնէութեան, զի թերեւ սակաւիկ մի քաղցրացի յանհետարին զանութենէն: Այլ նա ոչ ինչ լուաւ և անտայ բաղում բանիցն նորա, կողկաց և խաղացոյց զերանելին և որք ընդ նմա իջեալ էին:

11. Մանուսնդ. Իբրեւ ետես եթէ երկուց զօրափարն զհեա խրատաւ կամաց նորա, սկսաւ այնուհետեւ ի բաղում տեղիս արձակել զատղատակաւորն, և զոր արտաշոյ յուն զամուրսն զառնէր զբազմութիւն մարդկանն, փարեցին ի գերութիւն. և զամբար² ի ձեռն առեալ հրձիգ տանէին զբազում տեղիս: Իսկ որք էին յամուրա Տմերեաց, Իբրեւ լուան զայս ամենայն չարիս, զոր զործեցին զօրն արքունի, ոչ ինչ շահ օգտի համարէին զկալն ի մէջ ամբախանացն: Մտնութեամբ եկեալ յարձաւ կեցան օգնականութեամբ ամբախանացն, և հասեալ ի մոտաւոր աշխարհն Պարսկաց, յանինաց կոտորելով նախ ճիւղ արեան զօրծէին, և զմնացեալն զերի տուեալ առնէին, և անդէն յամուրսն արկանէին, և զչինտաւս աշխարհին՝ զամբար ի ձեռն առեալ հրոյ ճարակ տային:

12. Գարձեալ և որք էին ի լերինս խաղատեաց, Իբրեւ

Ետեք և ոչ Պարսիկք կրնային տիրանալ անոր: Ասկէ դատ լիջիւնի կաղալտ լեւոր ի միւսց աշխարհին փնտռելու է: Կարելի է թէ Ոլիմիոսի անկաթկած կաղալտ լեւոր՝ Պիեֆեոյն ըլլայ որպէս կարծէ և Քի. ֆեթթի որ օժանդակ գիտ մը կ'արձակէ յիշերաւ: Ասկէ յառաջ տես էջ. 247. Ետնութ. 2 | ցուցուցինք թէ կաղալտ

բերդ մը կույ Սիւնեաց նահանգին Վալոյց քաղաքն մէջ. և թէ կաղալտ լեւորն հաւանորեն կաղալտի լեւորն է:

1. Բայցիդ իմաստը միմին կ'երեւի աստ. զորցէ լիջիւն կ'առաջարկէր բռնել կ'ուզէ:

2. Վամբարաւ հրեղութիւնը, սխալն վասակեանց յատուկ շնո. տես ի վերջոյ հատածիս:

տեսին եթէ յանդգնաբար զօրքն Պարսկաց յաներկիւզս իջանէին յամուրս աշխարհին Հայոց, յարձակեցան և նորա մեծաւ զօրութեամբ ի ձորադաւառն Տայոց : Եւ զտին անդ զանդ բազում ի զօրացն արքունի, որ զերի տոնուլ համէին զամրականս աշխարհին. զարձեալ և կարճէին ևս եթէ, զանձը նախարարացն անդ իցեն, վասն այնորիկ և յանխնայ յուզէին զվայրամ :

13. Նոտ տեսին ևս անդ ի դեօզս երկուս, զի զեկեղեցիսն այրեցեալ էր. առտել ևս վասն այնր ի նախանձ բրդեցոն բարկութեամբ : Յարձակեցան, Հարան ի գիմի միմեանց, և կամակարութեամբ յազմեալ, բեկեալ արկին զդրութիւն զնոյն Պարսից, և կոտորեցին զբազումս ի նոցանէ, և զմնացեալսն փախտական Հանէին յաշխարհէն : Եւ յայնչափ յանդուդն յարձակմանէն՝

1. Գարպերին ապակե կը պատմէ Տայոց ձորադաւառին կռիւք. « Արորոսիկդ զունդ կազմէր այրեմախ բազմութեամբ ի Պարսից և ի Սիւնեաց՝ ի վերայ ժողովելոցն առ երանելին Հմայեակ յամուրսն Տայոց. և յերկուս բաժանեալ զգունդն՝ կարգերն ծոցաւ զարադուխա զԱրտէն Պալեղեան և զՎարազշատուհ Պալուինի : Քանզի բազմութիւն փախստելիցն Հայոց, նախարարք և տեղուհ, աստանիկք և սամիկք՝ գիմեալ ի յերկիրն Տայոց, ժողովէին առ Հմայեակ եղբայր վարդաւնայ, որ էր յամեալ յաշխարհին Յունաց, ինչքեղ զօրս ի մագաւորէն. ըստ յառաջագոյն գրելոցն կարգի. Տես էջ, 298, Ժան. 2) :... Եւ մինչդեռ յապագեալ էր զրոյց պատասխանելն, հասեալ գործ պատերազմին Հայոց և Պարսից կատարել : Եւ սանուռեալքն Հայոց... դարձան և փութացին : Բայց ոչ ժամանեալ ի գործ մամու պատերազմին, առ վայր մի առ շերամբն որ կոչի Պարխար՝ մերձ առ սահմանեկցութիւնն խաղտեաց, ամբողջսն տեղի մի գտեալ գաղաթեցին, մէկ որպէս առաջիկայ իրացն մարմատեցն պատրաստել : Արորդ վերայ տեղեակ առաջնաբզը եկեալ զդոյզն, և ընդ ծա-

ղիլ առաւտուն պատրաստքն զինուորանկանէին ի վերայ պնց նորին բնկերաց՝ Հմայեակ Մամիկոնէի. ի գիւղն որ անուանի Ուրնհաղ՝ ի գաւառին Տայոց. քանզի ի մամուն իջեալ էին ի յամուրսացն ի հրինն Պարխարայ. որք փախտաւ տէրցն ճեպով յիւրաքանչիւր երկվարս հասանէին : Ոմանք մերկանդամք և ոմանք զինեալք հարկանէին ի զօրացն Պարսից. և դարձուցեալ ընդ կրունկն անդէն փութատականաւ առնէին. յորոց զբազումսն անդէն ի շինամիջին և զայլս ի մէջ ալ. զհաստանդն յերկիր կործանէին : Անդ զկատարելութեան պատկն ընդունէր Հմայեակ... Իսկ զօրն ուխտապահացն որք առ արդին Հմայեակ... անդէն ի վեր ի լեռն գահնային ի Պարխար : Ըօրոտի աջակողմը կայ մինչև ցարդ Ուրնհաղ գիւղ ի ստորեկ Սոքերայ : Տայք լեռնոտ, բազմաւովիտ և ջրաշատ՝ վասն որոյ և զեղեցիկ երկիր մի է : Դռներ բազմամարդ մեծամեծ աւաններ, խորթմաւ քաղաք, Ուխտիք՝ ալմման Ուրի. Արդուն և այլն : — Պարսիկ զօրանք կը յուզեն զվայրսն՝ լսելով որ ապստամբ նախարարաց մանկեղին զոյքն և զանձն անդ տարուէր առ պահուէր են :

միայն երանելին Հմայեակ, եղբայր սպարապետին Հայոց վարդանայ, յանխնայ քաջութեամբ մարտուցեալ՝ կատարեցաւն ահատակութեամբ ի վերայ սուրբ ուխտին միաբանութեան: Եւ այլքն ամենայն ողջանդամ՝ ազրեալք երթային զհետ փախստականին:

14. Եւ իբրեւ այս պատկա կատարեցաւ, զազարեցին զօրք թագաւորին խառնամուխ լինել յամենայն տեղիս անխտրութեամբ, և եւս առաւել ձեռնարհ լինել եկեղեցեացն¹: Պարձեալ միւսանդամ՝ անդրէն հարցանել սկրսան յարքունիսն:

15. Եւ եւ որ յԱրձախայ մայրիսն անկեալքն էին փախստականք, ոչ ինչ լռեալ զազարեցին խաղաղութեամբ, այլ հանապաղ յղէին յաշխարհն Հոնայ շարժէին և յորդորէին զգունդն Հոնայ, և յիշեցուցանէին նոցա զուխտն² զոր եղեալ էր ընդ Հայս և անառտ երգմամբ հոտատեալ: Հաճոյ թուէր բազմաց ի նոցանէ լոկ զբանսն քաղցրութեամբ: Եւս և մեղադիր եւս յոյժ լինէին նոցա, եթէ ի կռիւն ընդէ՞ր ոչ եկիր պատրաստութեամբ: Եւ իբրեւ յառաջնորմն ինչ ոչ հնարէին զմիմեանս հաւանեցուցանել, ապա զտնգ. բազում զուամբէին, և անդէն յարձակեալ հառանէին³ ի սահմանս տէրութեանն Պարսից. և զբազում պատուս հարեալ, բազմադոյն եւ զերի առեալ տոնէին յաշխարհն իւրեանց, և յայտնիցուցանէին թագաւորին զմիաբանութիւն՝ զոր ունէին ընդ զնոցին Հայոց:

16. Իսկ իբրեւ այս ամենայն ազգումն հառանէր սոս զօրավարն Պարսից, սրամտեալ զայրանայր, և մեծաբարկութեամբ կուտէր զմեռան ի վերայ անօրինին վատակայ, իբր թէ նա իցէ սկիզբն և առաջնորդ ամենայն չարեացն, որ զսրծեցան: Եւ անդէն չու արարեալ զրնայր խաղայր հառանէր յաշխարհն Պարսից, զրէր և ցուցանէր յարքունիս զամենայն ստուգութեամբ, և զվընաս զործոյն արկանէր զուրացելոմն:

17. Իբրեւ լուս թագաւորն զամենայն տեւր աշխարհին, և ստուգեալ զիրա մեծի պատերազմին, բեկանէր

1. Թեոփոսիոս տալ յեկեղեցեացն:

2. Թ. Գ. 63:

3. « Լինէին » կը յարաբերի Հայոց:

Իսկ « զուամբէին » և հառանէին Հոնայ:

անկանէր ի մեծ խորխտարոյն, և յոեայ զազարէր ի հանապազարդ և ի խաբերայ խորհրդոյն. յուզէր և քննէր զվրիպումն անհասնճար գործոյն, և կամէր տեսու նեւ՝ առեւթի. 11⁰ որ իցէ որ զիս ճշմարտութեամբ ի վերայ իրաց զասուցէ: Իսկ որ էր զխոակ անորէն զործոյն, անգրէն ի գրան արքունի, նոյն հուղարապեան Սիւնրենբաւհ, յառաջ մասուցեալ առ զյիւսպաւորն. Զայդ եւ առեմ՝ քեզ, արքայ քաջ, եթէ կամիս ստուգութեամբ յոյ զազարն, որ զյիւսպաւորն քրիտանեկոյն են ի Հայս, սուր կոչել, և զան յաժարութեամբ և առնն քեզ զամենայն արդարութեամբ:

18. Եայնժամ զմի ոմն յաւայ նախարարոյն, Արարովիզ՝ անուն, որոյ իշխանութիւնն իսկ իստն էր ընդ Հայոց աշխարհին և գործակից էր զօրախարին ի նմին պատերազմի, զրէր և յոնձն առնէր նմա զաշխարհն Հայոց մտրդարնութեամբ: Եւ զՍուչկան Նիսապաւրտ հանգերձ ամենայն մնացեալ զօրուն զուժորէր յաշխարհն Աղուանից և Լինայ և Ճղրայ և ի Հեճնատակայ և ի Խաւատպարայ և ի Խիրիական¹, և յամենայն ամրականն, զորս առերեալ էր զնոյն հոնաց վտան ուխտին Հայոց: Որպէս և յոյժ իսկ տրտմեալ էր ինպատարն, ոչ միայն ընդ առեր աշխարհոյն և ընդ անկանեւ զօրացն, այլ ևս տառել ընդ առերն պահակին՝ զոր ի բազում՝ ժամանակոյն հազիւ ուրեմն կարողին չինել, որ և յայնժմ՝ ժամանակի զիրեռա առեալ քանդեցու, որում և էր իսկ անկեպարութիւն չինութեան²: Իսկ զվատակ հանգերձ զյիւսպար քրիտանեկոյն ի զուան հրամայեալ կոչել³:

1. Ըստ զատեւոր զեղեղն ընդ փարպիւրայ էջ 215 Արարովիզ Արշական՝ Սուշկանայ հետ կը գտնուէր ի Հայս: Արշական կոչուելէն կը հետեցնէ Սէն Մարգէն, թէ Սարթն Արշականեաց յեղէ էր, որ տակաւին զօրաւոր և ազգայնիկ տնջմի էին Սարսից մէջ: Ինչպէս մեկնելու և սակայն այս խօսքս՝ որոյ իշխանութիւնն իսկ իստն էր ընդ Հայոց աշխարհին. որոցէ Արարովիզ գեւ Հայաստան շեկած Նիսապաւրտի հետ, արքունի գրան մէջ Հայաստանի վերա-

բերեալ գործոց տեսուէն էր՝ իբրեւ բաւարանեալ, կամ թէ ի Հայս իբրեւ քաղաքական վարիչ իրկուած էր, մինչ Նիսապաւրտ զինուորական գործոց միայն ուխտի հսկէր:

2. Ոչ բացառական հոգով այլ նախորդի տրտման. « յաշխարհն Հեճնատակայ և յաշխարհն Խաւատպարայ: Տես Ս. Գ. 15 հտ. 1: »

3. Տես Ս. Ա. 3. հտ. 2:

4. Ըստ վարդեցւոյ՝ նախարարն և եկեղեցականք զնոյնն ի գունն արքունի

19. Այդ եկն եմուտ : մարդպանն Սարգսիկոյ յայ-
խարհն հայոց սիրով խաղաղութեամբ : Հրամանաւ ար-
քանի կռիւաց առ ինքն զՍահակ ապր եպիսկոպոսն
Ռքայտունեաց, տառնել ի նմանէ, զիրացն ամբոտտուն-
թիւն : Բայց թէպէտ և նորա աւերեալ էր տարաշուն
մի, և բազում չարչարանօք հարեալ էր զպաշտօնեայս
կրօնին, ոչ ինչ զանդիտեաց զայ յատեան հրապարա-
կին : Գարշեալ և ի տանէն Արծրունեաց բարեպաշտն
Երէյ մի Մուշէ անուն, որ առաջնորդէր աշխարհին
Արծրունեաց, աւերեալ էր և նորա զկրօնատուն մի, և
կապանօք և տանջանօք բազում չարչարանա անպուցեալ
էր ընդ մոյսն. և սա ոչ ինչ զանդիտեաց, այլ կամու
եկն և յանդիմանն եղի մարդպանին : Իւ. երկու. ևս այլ
քահանայք երանելիք, որոց անուանքն են Սամուէլ և

յերեստատներոց ամի Թագաւորու-
թեան Բագկերտի էջ 223. այս է ըստ
Պ. Լաւկաւայի 452. Ըստ մեզ պատե-
րագմէն քանի մը ամիս հայն ըլլալու է՝
451 թ. վերջերք. քանզի Բագկերտի թա-
գաւորութեան թիւ տականք 138 տարւոյն
սկսած մերէն հաշուել պարտ է. Տես էջ.
178. Եւ 2. Իսկ յայնժամ Արեւոյ դուռը
դնազող նախարարաց անուանքն ասոնք
են. Արծրունեաց մեծ իշխանն՝ Կերշա-
պուս, իշխանն Վանանդայ, Արշաւիւր
կառնաբանն, իշխանն Աննեադեացի՝
Հմուտն, Վահան Ամասունի, Գնթու-
նեաց իշխանք, Արցալ իշխանը, Առա-
ւելեանի իշխանն՝ Փափազ, Տաշրու իշ-
խանք՝ Վրէն, Արծրունեաց իշխանն՝
Ապրաւմ և ուրիշ անուանեալք և աւագ
սեպուհք. (Փարս. 221 : — Ասնդմ
զատ խրկուել էին Մամիկոնէից և կամ
աւարականաց և այլ իշխանաց սեպուհք,
զորս Վլասակ կալեալ էր յառաջագոյն
նոյն 223. Տես էջ. 310. Եւ 1.)

1. Եկն եմուտ : Վերջ երեքեր - արեւ-
մտեալ Սարգսիկոյ արդէն Հայաստանն ձր
դուռն էր, ինչպէս բացորոշ կը դուռանէ
մեզ փարպեցին, և իշխէ ար ըստե,
« Գրէր Բագկերտ և յանձն տանէր նմա

զաշխարհն Հայոց մարդպանութեամբ : »

2. Ռքայտունեաց Սահակ եպիսկոպոսը
ինչպէս և Մուշէ քերի շէին ընկած Բոյ-
սեփայ և Ղևնդայ հետ յաւրոցին. 3.
Լ. 1-1 : — « Ատեան հրապարակին,
քանզի հրապարակային էին դատաւ-
տանքս :

3. Արտաշատայ մարդպն անգամող
դուռակին մէջ իշխէ ինչպէս և փար-
պեցին « Մուշէ՝ եպիսկոպոս Արծրու-
նեաց : « Կրտեն - բայց տակի վերջը փար-
պեցին զնա կը կաշէ գրան երեց իշխա-
նին Արծրունեաց. իշխէ ալ այսուհետեւ
զնա կ'անուանէ : Երեք որ առաջնորդէր
աշխարհին Արծրունեաց : Աղբակացի
էր Մուշէ, (Փարս. 101. և 101) : Այլ է
Մուշէ որ Ռքունեաց աշխարհին քահա-
նայապետ եղած էր, և օգնականն և ըն-
կեր տանէր զՎաղար փարպեցի, որ նոր
գարնէր էր ի Հոռոմոց : Տես Փարս. էջ
571 : Քանի որ Աղբակացին Մուշէ, որ
վերջացաւ ի Վաղարէ, Արտաշատայ մո-
ղովոյն ներկայ գտնուող Արծրունեաց
եպիսկոպոսն է, ինքն ինքն կ'իյնայ ալն
ենթադրութեանը ըստ սրտմ Մովսէս
խորենացին Արծրունեաց եպիսկոպոս էր
Արտաշատայ մարդպն տունն :

Արքահամ¹։ Դանդեայ էր և սոցա գաութաշանն յԱրտաշատ, և յառաջագոյն բմբուհեայ էին ի կապանա յարտաշեայն վատակոյ։ ածին և զնոսա յառաքինի բնկերսն։ Էշ ժողովեցին ևս ի նոյն տեղի զմեծն Յովսէփ և զՂեւանայ և զՔաթալ և զԱրշէն²։ Էշ իբրեւ ուսա և տեղեկացաւ յամենեցոնց մտրդարանն, զբեաց և եցոյց յարքունիս զամենայն ճշմարտութեամբ որպէս զխարդ լուսա ի բերանոյ նոցա։

20. Բայց վատակ թէպէտ և յառաջագոյն³ հասեայ էր ի գոռն, ըստ կամոյ իւրոյ այլ բնոյ այլոյ երթեայ պատմէր զամենայն ստութեամբ, սակայն ի միտս թտաւորին ոչ կարէր զանձն արդարացուցանել։ այլ պտտախառնի տրտը նմա և ասէ։ Յորժամ քրիտանեայքն եւ եկեղեցին, հասարակ լուսոյց յատենի։

21. Իսկ զտուր քահանայան վասն զի կապանոք տա նէին՝ յետ երկուց ամսոց և քսան աւուր հասանէին ի ձմերոցն արքունի⁴։ Իբրեւ լուսա մեծ հաղարտպեան, եթէ ածին զնոսա ի քաղաքն, ինքնին իսկ տկանտունս լիանէր նոցա։ Բայց թէպէտ և տեղեկութեամբ յէր ի նոյսնէ զամենայն, ոչ կարէր ձեռն արկանել և չարտրել զնոսա։ Դանդի բաղրամի ի նախարարացն հայոց զեռ ևս բոնացեայ ունէին զամուրա տշխարհին, և զեռ ևս

452

1. Սամուէլ՝ երէց էր Արածայ զհղժ որ ի գաշտին Դարուրայ, Աւիշան Ա. - Դերակ էջ 6, և Արքահամ էր Սամուէլի հոգւոյ որդին և ասրկաւագ փարպ. 229։

2. Քաթալ՝ սարկաւագ էր ի գաւառն Արտաշեսաց և աշակերտ եպիսկոպոսին Ասահկոյ։ Իսկ Արշէն՝ երէց էր Լշեղեկի զհղժ, որ ի գաւառին Բաղրեանդայ փարպ. 232։ Իսկ Բասենդայ եպիսկոպոսը ինքնին ըստ քանդոյ Սիւնեաց իշխանին, յառաջագոյն խրկու եր էր ի Նուստատան, ուր խիստ կապանոք կը պահուէր. փարպ. 232։

3. Ըստ փարպեցոյ Վասակ զքահանայա իրմէ յառաջ ճամբայ հաներ էր։ Բայց ճանաչուարէն մէջ տեղու անքը առ նոց հասեր աւ հետեւին խօսակցու-

թիւն մ'ալ ունեցեր էր։ Բայց արմենեա քահանայից ուղեորութիւնը ութտուն արտեհր էր, հաւանական է թէ Վատակ կէս ճամբէն ետքը վերադառնաւ եւ ըստ ստութեամբ երթալով, աւելի յառաջ ժաւաներ էր ի Տիգրան (223-228)։

4. Արտաշատէ ՅՏիգրան Բաղրեանդայ, Պիթիթի և Տիգրիսի ճամբով և ըստ կարի ուղիղ գետով, շուրջ հազար յիսուն քիլոմէթր է։ սովորաբար երեսուն քառասուն օրուան մէջ կ'երթցուի։ Իսկ Արտաղու, Խոյի, Սիւլէյմանիյէի ճանապարհը ըստ աւելի կարճ և շուրջ 850 քիլոմէթր։ Բայց քահանայա կապեայ էին ու մէջերէն ձերեր ալ կային։ ալս ալ կրնայ պատճառ եղած ըլլալ ծանր երթանութիւն։

մարդպանն յերկիւղի էր: Վասն որոյ զգուշութեամբ հրամայեաց պահել զսուրբն, և զաշխարհն հրամայէր ոխրով նստածել:

22. Վասն որոյ և ինքն խի՝ չընէր և ժողովէր և չիւնէր ուխտիւ հաստատութեան: Եւ ևս խիստ պատաշն հրաման տայր ունել զխրաքանչիւր իշխանութիւնն, և բոտ առաջին սոխորութեանն պաշտել յայտնութեամբ, և հրամարձակ եւս դալ ի հրապարակ: Դա և ընծայից և պատարագաց արժանի առնէր թողուլ զառաջնա՝: Իւրանդի բազում գոտառս առեալ և աւերեալ էր զօրականին, թողուլ հրամայէր զհարկս աշխարհին. և զայլուձին ևս զարքանի թեթեացոյց առ ժամանակ մի: Եւ միայնակեացք որք եղեալ և կորուսեալ էին, հրամայէր զալ և ունել զխրաքանչիւր տեղիան:

23. « Եւ զամենայն կարգս ստուարած պաշտութեանն, որպէս զխարդ և ունէին յառաջ ժամանակս առ նախնեօքն, նոյնպէս և այժմ՝ սակ, կայցին: Եւ եթէ ոք ի հեռի աշխարհ ուրեք գնացեալ իցեն, ունիմ՝ իշխանութիւն յարքանուստ, տակ մարդպանն, եթէ յազատաց իցեն, եթէ ի շինականաց իցեն, եթէ յեկեղեցոյց, զինչ կեանս՝ և թողեալ իցէ, եկեղեցին և կալցին զխրաքանչիւր զտրարս: Երկմամբ կնքէր և առաքէր ի կողմանս կողմանս: Որ և բազումք խի եկին և ժողովեցան, և կալան զխրաքանչիւր կալուածս:

24. Դա և որ մեծն է քան զամենայն որ ի բանութենէ սք ահամայ կայեալ էր զմեղութիւնն, հրովարտակս առաքէր՝ յարքունուստ, անդրէն ունել զբրիտոս:

1. Այս է մարդպանն Ատրորմիզ:

2. Միմին է պարսեբութիւնդ: Յեղոթա-
«իդ սոյ՝ է նա և ընծայից և պատարագաց
արժանի առնէր զառաջնա: Կոչելով է:

3. « Կեանք » զղչք, ստացուածք: Կին-
րե ի թէ բնակութիւնը թողլով հեռաւոր
աշխարհ գնացողներուն ստացուածքը գը-
րաւեալ է ին: Վասն որոյ Ատրորմիզ յար-
քունուստ իշխանութիւն շառան չկրնար
ևս զարնել:

4. Բայց ամենն մեծ և գծուարին
խնդիրը մազդեականութիւնը մէյմը ըն-

դունողներուն նորէն քրիստոնէութեան
գառնալու հրաման տալն էր: Ատրորմիզ
իշխանութիւն շունի անձամբ այս ար-
տնութիւնս տալու, այլ կը գրէ յար-
քունիս ու հրովարտակներ կը ստանայ՝
անշուշտ որիչ որիչ պարագայից և մէն
մի մարդու համար: Վիտեմք որ այսու-
գեան ազգաց զմեութեամբ նայող մահճե-
տական պետութիւնք ալ մինչև մեռ ժա-
մանակներս, մահուան կը դատաւար-
տէին, մահմեականութենէ վերստին
իւր առաջին կրօնքին գարձողը:

նկատվում են: Եւ յանդիման խօսէր թողաւորն, որք էին ի դրանն արքունի, եթէ « Որք ոչ սիրով ունին զգնել մարդէզն, այնպիսեացն և աստուածքն են ցատուցեալ, և ես ոչ ինչ եմ հնարհակալ. և այսօր զնոյն հրաման ասով ամենեցուն, ի կամն մարդոյն թողեալ բառ իւրաքանչիւր մտաց, որպէս զինչ և կամի պաշտել՝ պաշտեցէ. ամենեքեան իմ ծառայք են »: Գոյս ասէր, և զբով հրամանս ասցր ամենայն աշխարհի:

25. Իւրեւ զայս լուան և տեսին բազումք՝ որ էին ցանեալ և ցրտեալք ի հեռաւոր տեղիս, զայլն և ունէին զիւրաքանչիւր արարս: Իսկ նախարարքն որ էին յամուրս աշխարհին և կամ ի հեռաւոր օտարութեան, իւրեւ տեսին զշինուածին երկրին մանաւանդ զեկեղեցւոյն հաստատութիւն, զառնակերպան համարձակեցան և նորա յանդիման լինել արդային: Վասն որոյ և պատգամ՝ յեկեղին տա մարդպան աշխարհին, զի ի գաւառ ցուցցէ զբանս նախարարացն: Իսկ նա վաղվադակի յարքունուտս զիւր ուղարկեաց և ուխտ հաստատութեան տայր տանել տա նոսա հրամանաւ արքունի: Բայց իկեղեւ և զիտէին նորա զգտանութիւն տէրութեանն՝ թէ տաւ ևն յամենայնի, կամեցան չարչարակից լինել որբոցն. զի եթէ մահ ևս տառի կայցէ, ոչ ինչ զանդիմանցին երկեղիս:

26. Եւ զայս լուեալ թողաւորին, ոչ կապանօք, այլ արձակ տալիք և արձակ ձեռք հրամայեաց տա ինքն կոչել Սթին վաղվադակի զկին և զորդիսն, և զինչս իւրաքանչիւր ետուն ի ձեռս մարդպանին¹, և ինքեանք վաթմանակի գնացին, ի ձմերոցն արքունի:

27. Եւ մինչ զեռ տնդրէն ի ձմերոցին էր թողաւորն, աստեան հարցաւորձի ի մէջ նոցա հրամայէր լի նեխ: Եւ նաոտ հապարտպեան² զի լուիցէ կոպմանցն եր-

1. Նախարարք մարդպանին գիծելու մինչեւ մէկ աստիճան ասիպուած ալ էին, քանի որ ժողովուրդը իւր բնակութեան և զործոյն կը դառնայր, երկիրը կը խաղաղանայր ու գիմակալութիւնը որ ըստ որեւ աւելի կը դժուարանայր իսկ զկանայս և զորդիս և զինչս նմա յանձնել, նին դուք ժառամբ անոց ապահովու-

մեան համար էր, բայց աւելի ևս իւրեւ պատանդ և զբաւակն Պարսից դուռն երթալուն, վասն զի ասանց կապանաք և ազատ պիտի թողուր զնոսա մարդպանն:

2. Այս է Միհրնէրան, որ և արդարութեան բարձրագոյն պաշտօնը կը վարէր Փարս. 234:

կոչուենց: Եւ իբրեւ յերկարեցաւ ամբաստանալ իմանն գաւառս բազումն, պարտաւորեցաւ. կողմ' ուրացելոցն: Վանդի ցոյցանէին զթուղթման' զոր տակաւ էր վատակոյ և ամենեցուն սր ընդ նմա էին, զի միտարանք իցեն ընդ նմա յոխտ ապրտամբութեանն. թուղթ մի ի վրաց աշխարհէն, և թուղթ մի յԱղսանից աշխարհէն. ողնալէս և թուղթ մի յԱղձնիս, և հրախարտակ մի առ թագաւորն Յունաց, և թուղթ մի առ մեծ սպարապետն Անտիոքայ': Եւ ի բոլորեալն յայտարիկ թուղթման վաւերականի մատանի' վատակոյ եղեալ էր: Ողնալէս խառն էր նա և ի մահ մուտցն ի Չարեհաւանի': Եւ զբազում' բերդս' զոր հանին ի Պարսկաց, յայտ առնէին զնորա թուղթման և զհրամանն. քանզի նա էր մուրզական ի ժամանակին:

28. Որպէս և հրեշտակութեամբ խակ զոր յղեալ էր առ Քոյնոս նախարար մի, սրտմ' անունն էր Արտոմ',

1. Ամբ նամակներդ յերեսն հանդ. ներս աղստամբ նախարարք չէին անշուշտ. վասն զի եթէ յաջողած ալ ըլլային Արաց և Աղսանից գրուած թղթներուն ընդդէմները քննարանել, ևս յսեր. Անտիոքայ ապարապետին խրկուածները իրենց տրուած չէին կրնար ըլլալ: Յունաց գրուածները, ասանց կոչմանէ Պարսից թագաւորին՝ մատնութեամբ զորք կուած ըլլալու էին, ինչպէս մարթ է հետեցնել Եղիշէի ասկէ յառաջ ըսածէն. Տես Յ. Պ. 51: Այս թղթներէս միայն Յունաց կայսեր գրուածք յիշատակեց միջ Եղիշէ ի մամուլակին. ըսլոյց միտունքն ալ նոյն ատեն գրուեցան. Տես վարդ. 185: Այս նամակներս նախ Ողնաց իշխանին վաւակոյ և աղա ամե, նայն տանաւտեարց մատանեաւ կրնար էին: — Անտիոքոս՝ ըստ Միթիթարեան տպագրաց. և Անտիոքայ ըստ ինէոգր. տպագրիւն. ուղիղը զերջինս է և ըստ այսմ' պարտ է արդարեւ զսոցազիրո, որովհետեւ Արեւիկոյ մեծ սպարապետը Անտաուէր, որ կը նստէր ի քաղաքն Անտիոքայ՝ վարդեցին ալ յայսմ' մասին

տարակոյս լծողուր. Տես էջ 181 և 217:

2. Թէոդոսիոյ տոյ՝ վաւերականն. իսկ Կ. պոլսոյ և ընդորդն՝ վաւերականն. Ողնական հոլոքն ալ անշուշտ սխալ չէ նոյն իսկ զայսկանին ուղղականն մեայրմի:

3. Չարեհաւանի արկածը մեզ կը պատմէ վարդեցին, էջ 185: Բաղդատեւոյ զստ ընդ Եղիշէի կը տեսնենք, որ այդ զէպքդ իրորոյ Յեղանակին 31 հասածին մէջ նկարագրեալ իրաց կը վերաբերի: Չարեհաւան՝ գլխաւոր տեղի շրջկոտան պատահի հոդ, թնի մերձ կամ նոյն ինքն Տիրատին ի Ողսադիտ գաւառի Տեղագիր):

4. Տես էջ. 203. Ծան. 2: Միթէ Արտոմ' նոյն ինքն վաւակոյ և նախարարաց մատանեաւ կրնալ հրովարտակը, այս և ընդդէմը յառաջ կը բերեն շեմք կարծեր. հնարաւոր ալ լծուիւր բազմ միայն մէկ պարագայի մէջ՝ եթէ Յունաց արքունիքը մերձից կամ յետ ընթանալոյ և երկարորէն խորհելոյ հազարձուց Արտոմայ զնամակն պոր բերեալն էր: Արտոմ' ինէ առաւ ամբաստանութիւնը ստակ վկայութիւն մի է:

յազգէն Գնունեաց. սա մատուցեալ յանդիմանէր զնա տառջի մեծի տոնինն հրովարտական խոյ՝ զոր տունալ էր նորա իւրով մատանեալ: Նա և ի մէջ խել բերէր զամբաստանութիւնն նորա Մուշկան Նիւստրաւորտ՝, և յայտ տունէր պատերազմակից ընկերօքն իւրովք, որ և յետ վճարելոյ պատերազմին բազում՝ արիւն ետ հեղուլ վատակ. թէ որպէս սուտ երգմամբք խաբէր և իջուցանէր յամբոցաց անտի. էր՝ զոր կտտօրէր և էր՝ զոր զեւրի տանէր զծառայր և զաղախնայս արքունի: Եւ ի վերայ այսր ամենայնի վնասու, և զող եւս գտանէր հարկի աշխարհին, որ յարքունիսն երթայր:

29. Նա և յուրացեալ ընկերացն նորա բազումք էին, որ յայտ արարին զչարիս նորա՝ զոր զործեալ էր ընդ աշխարհն Հայոց: Եւ իմացեալ մոգայն և ի փշտիպանոցն՝ որք ի կապանսն ապրեալ էին և տպաւ ամին յարքունիս, հարցին և զնոստ վասն նորա և ասին. Գուք է՛ք ինչ տեղեակ վասն չարութեան սորա: Ետուն պատասխանի և ասին. Սմենայն անցք չարչարանաց՝ որ անցին ընդ մեզ, և բազում հարուածք որ եղին ի զօրքն արքունի, ևս տւեր և գերութիւն աշխարհին Հայոց, և կորուստ հարկացն արքունի, սկիզբն և առաջնորդ չաբեաց այրդ այր եղեւ:

30. Եւ մինչ դեռ այս ամենայն ամբաստանութիւն զնմանէ էր զայնչափ բազում՝ սուտրա, յառաջ մատնան և իւր սղղականքն՝, որ ևս յառաջագոյն գատախազ

1. Կերեի թէ գործած էր յԱղուանից երկրէն, ուր իրկուեր էր (Յ. Է. 18): Փարպեցիս ասէ թէ երբ Ուտրումիզդ մարզպան կարգեցաւ, Մուշկան կուշեցաւ յարքունիս: Բայց Վլադար աւելի համառօտ գրած է զիւր պատմութիւնքան իշխելու և շատ հաւանական ալ է, որ Մուշկան Հայաստանի մէջ գործը լնցունելէ յետոյ հրաման ընդունեցաւ Աղտանից երկիրն այցելել, այն տեղի խառնակ փեմակը կարգադրելու և ճորայ պահակն աւելն անցնելու համար. ապաւնեմաւ գարաւ ի Տիգրան:

2. Արեւելեան լեռքաւորք սախր են

ծառայ և աղախին կողմէ զհպատակս իւրեանց. « Ամենեքեան իմ ծառայք են » կ'ըսէ Յազգէրտ Յ. Է. 21:

3. Վասակայ ազգականներն Պարսից դուռը կը գանուէին յայնժամ իւր փեսայն Վարազդադան և իւր եղբորորդիքը՝ Բաբգէն և Բակուր, զորս հալածեւ էր Վասակ (Տեա Յ. Դ. 18 և էջ 54): Բայց ո՞վ էր Վասակայ եղբայրը և ինչ կուշէր Վասակ իւր եղբորորդիներէն: Հասանորէն պարտ է թմանալ հորեղբորորդի, այս է զորդիս Վաղենակայ, որովհետեւ հայերէն կրկին իմաստաւոր ալ զործածուած է ի նախնեաց. և Վասակայ

լեալ էին զնմանէ առաջի արքային, սկսան կարգաւ ցոյցանել և յայտ առնել, որպէս զի բարեկամացեալ էր նա ընդ Հեռանայ Հոնի միաբանութեամբ՝ բազառական արքային, ի ժամանակին՝ զի կոտորեալ Հեռանն այն պօրան Պարսից յԱղուսնա, և ասպատակաւ եհաւ յերկիրն Յունաց, և բազում՝ զերի և աւար խաղաղացոյց ի Հոտմոց և ի Հայոց և ի Վրաց և յԱղուսնից. որպէս զի ի վերայ իսկ եհաւ խորհրդոցն ինքն իսկ թագաւորն, և սորան զբազառական արքայ՝ Էս վասակ մարգարան էր Հայոց ի ժամանակին, և թշնամեացն արքունի խորհրդակից գտաւ Յուցին և յայտ արարին սպգականքն նորա, որպէս զի հմուտ և տեղեակ իսկ էին չար խորհրդոցն նորա. գամենացն ցուցանէին և յայտ առնէին առաջի թագաւորին. և զայլ ևս բազմապէս խաղախտ թիւնն, որ ստութեամբ վարէր զկեանս իւր՝ ոչ միայն առ ընկերս, այլ և առ թագաւորն ինքնին զվտովն. զի ոչ երբեք արդարաթեամբ փաստակեալ էր ի մտնկոյ թեանէ :

31. Յայնմ ժամանակի հրամանն եւ հաղարարեան. « Մէկը այսր և ի կապերոցն, որք են ի բանտի անդ » : Լուծին և ածին յերանելեացն զՍահակ եպիսկոպոս ² Ռատունեայ և գտարն Կաթսիի և զՂեանդ երէց : Էս իբրեւ մերկացան ամենայն բանք տունինն առաջի նոցա, ևս սրատասխանի Սահակ եպիսկոպոսն և սակ. « Որ յայտնի որացեալն են ի ճշմարտն Աստուծոյ, ոչ զիտեն զինչ պորձեն և կամ զինչ խօսին. քանզի խաւարեալ են խորհուրդք նոցա. զտեալս պաշտեն սուս սրտաճառանք. և ընդ ընկերս մտանեն յուխտ ստութեանն : Էս են նոքա զարմնք սաստանայի, զի նոքաք իսկ կատարէ զգառնութիւն կամոցն իւրոյ, որպէս երեի իսկ

եղբայր մ'առնեցան բլլալուն պատմեաց մէջ յիշատակութիւն մը չգտանք : Ի այն առան զիս բաւ էր մեկնութիւն վասակոյ սոցա զէմ ունեցան ասելու թիւնը, վասն զի զայլը նոցին քառ թեամբ մեռցնել տուեր և Սիւնեաց իշխանութիւնն յաւփըշտակեր էր :

1. Որովհետեւ Հեռանայ ասպատակու.

զմեայ. Եղբջէի

թիւնը վասակայ Հայոց մարգարան եղած ասունն է, ոչեւոր է նորա թուականը 442-ն ետրր գեւել. Տէս թիւ 40-41 :

2. Երանելի քաւանայից կողմանէ Սահակ եպիսկոպոսը էր խօսի, որովհետեւ սա միայն քաջ պարսկերէն գիտէր. 3 ը. 17 :

ի դոյն յայդ վասակ: Վանդի մինչ ունէր զանունն քրիստոնէութեան, վերինն երեսը կարծէր ծածկել և թաքտցանել զամենայն չարութիւն իւր ստաջի ձերոյ տնդէս տէրութեանդ, և զամենայն նենդութիւնն իւր քրիստոնէութեամբն ծածկել:

32. « Ուստի և ձեր խել կարծեցեայ՝ մեծապէս պատուեցէր զդու առաւել քան զարժանն իւր: Հաւատացէր զմա զաշխարհն Վրաց՝ հարցէր, եթէ զո՞ր իցէն զդու:

1. Տես փարպեցի էջ 247: — Վրացի պատմագիրք շնոյն իշխեր Վասակայ Վրաց մարգպան եղած ըլլալը՝ իւրց ժամանակակից պատմէայ՝ Կոնստէն և փարպեցի Վրացի թիւնդը տարակոյս չեն թողոր յայտ: Մարթէ և Եսնայն ինքն վրացի պատմագրաց նկարագրած իրաց մէջ որոշել ալն թմուականը կամ գոնեա ժամանակի միջոցը, յորում հայազգի մարգպանը վարած ըլլալու է իւր պաշտօնը:

Բնա Վրաց պատմութեան Տես Brosset, Hist. de la Géorgie I. Partie էջ 143-153, փարման ի թագաւորէր Վրաց 405-408, և էր ուր կորին, որ Յունաց հետ քարեկամանալով ապրտ, ստմբեցաւ Պարսից գէմ և չուցեց որոշեալ հարկը վարել նոցա:

« Դժու յաջողեց եղբայրն Միհրդատ Վ. 408-410, ու թշնամի ըրաւ թմեղելուն և թմեղելու Վրացից արքայն անոր գէմ իրկեց զգորգափուն իւր պարսպ: Միհրդատայ զօրքն յոյժ սաղաւմեան էին, իւրց և աշխակ լգանեղազեցաւ պատերազմ տալու, գերի ընկաւ և տարուեցաւ ի Տիգրան, զօրքը յիշոյցան եղան և Պարսիկը տիրեցին Վրաստանու, զեկեղեցիս փոխեցին յաւորուշան և զաշխարհն կը կառավարէին Վրացիս և Սոդանայ մարգպանին ձեռնոյ: Սոյն անիշխանութեան տունն Վրաց թագ թագաւորական ընդը կախեթի աւուր ունեցին ապա ինքն էր, և երբ երեք տարի ետք Պարսիկը ուրիշ կողմէր պատերազմաւ կը տագնապէին, վր-

րացի « Կոնստէն » կամ մեծամեծը պատահ սեպեցին և Վրացի թագաւոր կարգեցին ի Մարթիմ:

« Արմէլ Ա. թագաւորէր 410-434: ջնա կը յիշէ և մերն խորենացի, իրեն ժամանակակից Մարտայայ, երբ այս վերջինս՝ իւր զարագ բոցիւրին Աշուայ հրաւիրանը յարգութեան գնաց ի Գաւառ նորա ի Տաշիր շուրջ 420-ին: Արմէլ վերահաստատեց զքրիստոնէութիւն, նորոգեց զեկեղեցիս և Պարսից գէմ խորեկեց զիւր որդին Վրիհրդատ զօրք տալով, որ յաջողութեամբ ապաւտակեց զերկիրն Վրացից և Վրացաւ: Պարսիկը այս անգամ ալ պատերազմի բռնաւ: Նուա ըլլալով յԱրեւել, լեւն կրցեք զարաւոր լանակ զրկել Վրաց գէմ: Արմէլ իւր թագաւորութեան վերջի մամանաւորէրը հարս տաւ իւր որդւոյն Միհրդատայ զգորգափունին Վրացաւ: Նից և առանկով վախճան տրուեցաւ թշնամութեանց: »

Ասկէ մարթէ և հետեցեալ 410-էն հաւոր քսան տարւոյ չափ միջոց, Վրաստանն մերթ կատարելապէս նուաճեալ և մերթ ապաւտար և խառնաբոխով տարաւ կազմաւ նախագ մի էր ընդ իշխանութեամբ մարգպանացն Վրացից, որք հետզհետէ կարգեցան ի դրանն Պարսից: Դրան միջոցին պարտ է վերագրել զմարգպանութիւն Վրասայ, որ զայդ պաշտօնը ունեցեր էր յառաջ քան զիշխանութիւն Սոդանայ, այս է 412-էն յառաջ: Իւրց թմեղալով տունն տեւեց,

մանէ: Ետուք դմա գտէրութիւնն Սիւնեաց. լուարուք յազգականաց այտի գորտ, զինչ պատմեն զգմանէ: Արարէր զգա մնորդական Հայոց. զոր նախնեացն ձերաց մեծաւ աշխատութեամբ պտեայ էր, դա ի միում՝ ամի կորոյս զերկիրն յամենայն: Տեսե՛ր, իբրեւ բարձաւ ի դմանէ պատուական անունն Սասունոյ, զոր ունէր սասութեամբ, մերկ երեսեցաւ ամենայն չարագործութիւն գորտ: Զի եթէ առ Սասունոմն իւր սուտ գտաւ, առ ո ոք ի մահկանացուաց տառի դա արդար գտցի:

33. «Արզ ամենայն ամբաստանութիւն՝ որ այժմ՝ յայտնի եղեւ զգմանէ, ոչ ահա ձեր խնկ յառաջագոյն լուեայ էր. բայց յոր գէմն ծածկեցէքն, դուք ձեզէն խնկ քաջ գիտէք: Ինչ որպէս իմուի, եթէ սուտ յաւտի դա զձեզ խնկացոյց՝: Այլ ոչ դուք ե ոչ դա ե ոչ որ զինի ձեր գտրոցն է, զայն ի մեզ ոչ կարել տեսնել: Արզ արարէր զգա որպէս ե կամիք. ցմեզ զի հարցանէք »:

34. Զարմացաւ մեծ հազարապետն ընդ միտս իւր. ե ի խորհուրդս իւր քննէր զամենայն բանս տեսնին: Քանզի հասեայ էր ի վերայ, եթէ յիշատի պատապարտեցաւ այլն բոս անարժան գործոցն իւրոյ, եմտա ե եցոյց զամենայն բանս տեսնին յարքունիան: Եւ իբրեւ լուաւ ինպիսութիւնս և ստուգեաց ի հազարապետն զանն պարաւարտութիւն, բարեկացաւ յոյժ ե ի խոր խոցեցաւ. բայց միայն երկոյնմտութեամբ կամեցաւ հատուցանել զնա ի մեծ անարդարութիւն: Էռն եկաց ատուրս երկրաստան, մինչեւ ի գլուխ չողաւ փութիւն՝ ամբաստանութեանն:

կամ ինչ աղոյզութեամբ վարեց զայն չղիտեմբ. քնքի ի թէ վերք շատ գոհ եղած չէին:

« Արշիւս յաջորդեց որդին Միհրդատ Է (431էն ց146) որ բարեկամ եւ հարկատու մնաց Պարսից և մեծաւ թագ. լով զեօթմանաւս զորդին զվարժանց: Սորա կրտսերութեան տարին 116—117) Վրաստան վերստին Աղուանից մարդպանին բացարձակ իշխանութեան տակ անկաւ, որ վերահաստատեց զպաշտամունս կրտսի, և թէպէտ ազատամեկն քրիստոնէութեան հաստատութիւն մնաց,

բայց ժողովուրդն առ հասարակ մեղութեան նետեցաւ »:

Այդ Աղուանից մարդպանը Կէրէրսի և փարպեցի ղյ՝ Սերուխան է. որ իւր հրամանաց ներքեւ ունէր 10,000 աշրուձի, եւ որուն ժամանակը խրկուեցան մեզք ի գրանէ Պարսից, որպէս ե ի Հայս ե յԱղուանս:

1. « Ըսելով ձեզ թէ ես զՀայս որմըղապաշտ կ'ընեմ, մինչ ինքն ալ զիտէր խոտառարանին տաւ բլլալը »:

Ճ. Է բաւս որարիկ. հարցուի, հարցու փոքր, լծուրդ փոքր քառի:

35. Եւ եղև յաւար միտ՝ մեծի զամենայն երեւիլի և զպատուականն հրամայէր յրնթիւս կուէր: Կուէցին և զարաղեալն. և նա րատ առաջի կարգի օրինացն արքանի արկանէր զպատուական հանդերձն, զոր ունէր ի թաղաւորէն: Կարէր և զպատուաւորան, և զխոյրն ոսկեղէն զնէր ի վերայ, և զկուանակուռ ձոյլ տակի կամարն յնդեյուզեալ մարդարտով և ակամբ, զպատուականօք ինդ մէջ իւր ամէր, և զգինդսն յակահման, և զդամարտակն

1. Ահա գործեալ փոքրիկ հասանք մի. որ մամանդիւն բարուց և զգնտուց նկարագիր կամ պատկեր մի է: Առաւնեանց թագաւորը, որ Որդայն տերունի և կրօնից պառն համարեալ էր. առիական ինչնակալաց նման միայնութեան մէջ շարքեր. այլ մեծ տունի մասնի յրնթիւս կը կուէ իւր պետութեան և բնէիլ անթիւք: Վասնի այ կը հրաւրուի ու կ'երթայ իւր շքեղ զգնտները հազած, զորո տրույն տուէր էր և քիչ մը վերջը դահուպեալ պիտի մերկաւորէր: Դժ: 4) մամանեան թագաւորներու իրենց աւագ պաշտօնաւորաց պատիւը կամ առաքանքը բարձրացնելու նպատակաւ շքեղ հանդերձներ (խելաղ, պարդեւելու սոփորութիւնը, որ մինչև այս պարուս սկիզբները կար, շատ հին է տ. րեմ, պուք ևս ի Պարսից անդամ: Չգիտեմ թէ Յագկերտի պարզեած պաշտօնական պգնտըք ինչ էին: Ի վերջոյ Պարսկաստանի թագաւորաց շքեւորհած իւրեանց կը բազկանայր: 1. Եւրպին զգնտեւ: 2. Եւրպին երկայն և լայն վերարկուէ: 3. Կուսիկ կամ կամարէ 4. Եւրպին: Մագերը պատուաւորաւ կամ տեսակ մը վարսակալու կապուած էին, որոյ վրայն կը դնէր գիւլըն օսկեղէն: Կուսակուռ ձոյլ օսկի էր գոտին՝ մարգարտը և ուրիշ ակամբք ընդելու զեալ: Եւրպին հին պատմէք կը վկայեն արեւմտեան Ասիայ մէջ օսկեղէն զարդուց և կարասեղ առատութեան, միանգամայն և կը հաստատեն մարդրաի մեծ յարգը

և առեւտուրը: Ահաւոր ոչ ունէր և պատարակ, անկ. կերտները ի պարսկացին: Կուսիկ զգնտն այ էր սամայր, ինչպէս և Սամանեան պաշտօնակալաց ընդունածը. և ուրիշ ամէնք վասակալ աստիճանին և պատուին յարմար և օրինակեան հանդերձանքն էին: Բազմամբն զորո մի սպասաւորաց ալ ետեւէն կ'երթար: Կիմէ Որդայնի նշանքն: Եւրպին վարդապետը որքն յառաջ Սինեաց իշխանաց հրամանն հազած էր և ունէր արմարի զանգըս. վարսակալ անկ մարդարտեալ և մատանի ունէր վարդապետը. նաև կուէր կարմիր և մական օսկի ունէր ի վերայ գրեալ զանուն և զպատիւ քեզին: — Իսկ ըստ տեսչեւելոյ Պրոկոպիոսի (Լոյիկ կամ Եղամից (հայ նախարարաց) էր ասորանի թ, ոչ ի խաշանց, այլ բնորանոր հաւարեալ ի մանրամեղի ի ծովային ինչ կենդանւոյ՝ որ կուէր պիտի աղնուաղայն տեսակ ինչ փնէիլ: Եւրպին հարկանէր արեւոյ՝ զոյն զոյն փաղփաղէր: Եւրպին հանդերձ նոցա ունէր զարդ օսկեղէն յայնմ մատին. որ ամփոփեալ կուսիլու ի վերին ծայր լոյկին շիղջ օսկի, անկի, ակամբ, անտար, զարմէ երկր յակնիք կախէին օսկի շիղջ օսկի, անկի, ակամբ, անտար, զարմէ երկր յակնիք կախէին օսկի շիղջ օսկի: Մեծաքանակ պարզօտ նոցա համակ օսկեղէն պաշտօնագար: Իւրիշ կարմիր նոցաղայն մինչև ցծունկն պտուեալ: Զորս ասէ Պրոկոպիոս ոչ այլ ասոր բաց ի կապեալէ և յարմարէն Պարսից օրէն էր զգնտն: 2. Եւրպին և ունէր

Ա. 215:

ի պարանոցին, զսամեյրան զթիկամբքն և զամենայն օրէնս պատուոյն զանձամբ արկեալ՝ երթայր յարքունիս, չփեղ և երեւիլ իրան զսանեհեան երեւիլ յազմն թեանն:

36. Իսկ նախարարքն որք կամօք ի Հոյսոյ չոյան՝ անձամբ տուեալ զանձինս ի փորձութիւնն, և տարբքն որ յառաջագոյն հասեալ էին, կապանօք ունէին զամենեւեան առ դրանն արքունի: Իբրեւ տեսին զնա զարդարեալ և շքեղացեալ, և բազմամբոխ զնոյալ պայր յարքունիս, ի միտս իրենանց սկսան ոյսպանել և ստել: Ով անմիտ փաճտական՝, զանմահ և զանունց պատիւ հատուր, և զանցաւոր զնեցեր, զոր և զայդ ևս ընդ մտոյ տուրս կորստաներոյ ևս:

37. Եւհաս և նստաւ ի ներքին զահլիճն², որ էր հրապարակ մեծամեծացն: Արդ եկն ևլ սենեկապանն՝ յարքունասա, հարցանէր ցնա և ստէր: Արքայ յգեաց առ քեզ. յարմ³ զսեալ է քս զայդ ամենայն պատուական պատիւդ, առա ինձ վաղվազակի, փսնն սրայ արդար վատտակոց: Եւ յուշ տունէր նմա զամենայն բանս տտեւին, յորում՝ զստապարանցաւն. նա և զսր ոչ ևս անդ խօսեցան՝ զայն ևս յայտնէր նմա: Զի ոչ բառ կարդի տունէր նա զտէրութիւնն Սիւնեաց աշխարհին, այլ նենդութեամբ և քսութեամբ ևս սպանանել զհօրեղբայր իւր զՎաղլինակ, և ինքն ստորալ զտէրութիւնն իբրեւ յրադիկար յարքունիս⁴: Նա և այլ ևս բազում՝ բանիւր զա-

1. Բազանս՝ վազարկան:

2. Բաս Հայկ. բառարանի, զահլիճ է սրահ վարագոյն բաժիկ: սենեակ ընդարձակ յարքունիս. գիւան: Տառիկ պարսկերէն շէն և գաւթիմ բնդ մէջ երկուց դրանց կամ ընդ մէջ արտաքոյ գրան և սան, բունդս արտաքին գաւթիմ. հեմեիք. Տեա Johnson: Ստանեան թաղաւ սրաց ապարանքը միաշարք էին. սենեակները զմրեթաւաք և մէկն միւսը կանցեալէր և սոցա իրարու հադդողակցութեան համար նեղ անցք կամ փող զկային բնաւ. առաիկ երբեք գաւթիմ ներքին սենեակ բաժ է. իսկ արտաքին կամ բուն գաւթիմն էր հաւա-

նօրէն կամարակապ մեծ գաւթիմն, որ Ստանեանց ամէն շինութեանց հակաւ, որ կը տեսնուի, որոյ երեսը աւրոյշ բաց է, և որուն խորը կը գտնուի շէնքին դուռը կամ մուտքը: Տեա Ստանեան հարապարակ տնային վրայը ցէրկիւսըն և Ստանեան Ստան. Ստամբութիւն:

3. Սենեկապանդ կը յիշեցնէ մեզ Ստանեան ինքնակալաց մուրշիմն, որ կը խրկուի՝ զարքայն տնտեսցնող Վկիթն արքունի կնիքն ևս առնելու:

4. Վրայիկար յարքունիս, ինչպէս որ Ալեքիս ալ կը վկայէ հայ նախարարութեանց մի քանիսն երբեմն մի մի առանձին թագաւորութիւնք էին: Տանուսէ-

առաքարտեցին զնա, որում՝ ամենայն առաքանին վկայ կային : Պատրանձեցաւ ամենին, և չգտաւ բան ճշմարիտ ի բերան նորա : Իբրեւ կրկնեցին և երեքինեցին ցուցա- ներով ի ներքս յարքունիսն, հասաւ վճիռ՝ մահաւ ի վերայ նորա :

38. Արդ եկն եւ զահճապետն, և մտտեալ առաջի ամենայն սեծամեծացն մերկեաց ի նմանէ զպատին զոր տնէր յարքունուտ, և զկեցոյց նմա հանդերձ մահա- պարտի : Կապեցին զառս և զձեռս, և կանանցարար նստուցին ի ձի մատակ : Խորան ետուն յայն զընդան՝, ուր կային մահապարտք ամենայն :

39. Իսկ նախարարն Հայոց և սուրբ եղիսկոպոսն հանդերձ երիցամբըն, թէպէտ և էին ի մեծի պատու- հաթի, ոչ ինչ յիշէին զեղութիւնսն՝ որ անցեալ էր ընդ- նոսա, և կամ՝ որ այլ ետ անկալութիւն էր զալ ի վե- րայ, այլ զարմայեալ էին բնդ. մեծ յայտնութիւնն՝ որ եղև յԱստուծոյ : Մխիթարէին զմիմեանս և առէին . և Գեաղութեամբ պատերազմեցար, առաւել ետ համբերու-

րութիւնք իջանէր պայազատութեամբ յորդոց յորդիս ի ժառանգս, եւ կը հաստատուէր արքունի հրամանաւ . և էր անխափա, բայց եթէ վտան իրէր հար- կի ալլում ումբ ի նոյն ցեղէ ընդհեալ լինէր ի թագաւորն, Չամշեան, Հաս- տ. 215) : Այդ իշխանութիւնդ բանե- թուցի էին հայ թագաւորք և ժամանակէ մը ի վեր Պարսից թագաւորին կը պատու- փանէր : Այսպէս մինչ Սիւնեաց տէրու- թիւնը սոխորական օրինոր խորհնէն իւր օրդւոյն վասակայ պէտք էր առ- ցնիլ, վրամ՝ Դ խորհնի սեռեկապետին Սամաչ տունէր էր : Տարի մը ետքս Սամ թեռնաւորեալ մեռնելով, հաւանութն վասաշապոյց կամ Սահակայ Պարթի ի թորհրդով վասակայ հորեղբայրը վաչե- նաք ի իշխան կարգուեք էր Սիւնեաց : Հի- մայ վաղենակայ օրդիւն խորհն և խակոս զորս Լղիշէ եղբորորդիս կը կոչէ վասակայ, հորեմեսն յաջորդու- թեանք ցանկացող պիտի ըլլային, բայց

վասակ ծանր ամբատանութիւններ հա- նելով վաղենակայ դէմ ապանել տուեք էր զնա, ու յանցաւոր իշխանին տէրու- թիւնը իբրև քրտկոյր՝ ալս և գործ ար- ցիւնական և արմանի վարձուք՝ տարեք էր յարքունիս և այս ծառայութեան ի փոխարէն Սիւնեաց իշխանութիւնը ա- տէր էր յարքայից արքայէն, և ետուք դժաւ զտէրութիւնն Սիւնեաց : Տես Թ. Է. 32. և Էջ 252- նն. 1 :

1. Վճիռ բազանդ՝ վիտ. արդի պարս- կերէն. Եջ

2. Մահապարտի ինչ զգետու կը հազ- ցնէին գոյցն հեթանկ երկայն շա- պիկ մը :

3. Բազանտ՝ մատաք, կամ մոտեք, որ անուանց սկիզբը դրուելով՝ իզականը կը նշանակէ :

4. Պարսկերէն զինուան Սիւն բանու, առաքի՝ զինուանպա՝ բանապան՝ զինուա- նի բանաւորեալ :

թեամբ ճշնեացուք: Իսկեղ է մեր ի սուրբ հարցն մե-
րոց, եթէ գլուխ ամենայն առաքինութեան համբերու-
թիւն է, և խնամութիւն երկնաւոր՝ կատարեալ առ-
առածորայութիւն, և զայս ոչ ոք կարէ գտանել առանց
չարչարանաց: Իսկ չարչարանքն յորժամ՝ բնդերկարու-
նայ ի վերայ, յայնժամ՝ բազմանայ փարձ հառուցմանց
պարզեմն:

40. « Իկաւ թէ այդ պղպէս է, զայս միայն սղաչեա-
լուք զԽառատ, զի համբերել կարացուք ամենայն
փորձութեանց, և Տէր ինքնին արասցէ հնարս մերում՝
փրկութեան: Իսկեղ է մեր զգոտաւորսն յառաւուն գի-
նորացն Վերադարձի, որք բազում հարստածս տանջանայ
բնկարան: Ի՛նչն ի նոցանէ փութացաւ ի բազանիսն, և
փրկեաց ի պապէն. իսկ երեսուն և ինն համբերու-
թեամբ կատարեցան, և հաւին ոյնմ՝ աւետեաց, որում
յանկոցեալն էին: Իսկ մեր բնկերակիցն աւանդի, որ
յառաջագոյն որոշեցաւ ի մէնջ, ահա եղև զօրծակից
ստատանայի: Ի՛նչ զեռ սգիքն ի մարմնին են, բնկալաւ
զառհասառչեաց զեհենին տանջանայ, որ ոչ միայն սր-
բոց է սղբալի, այլ և ամենայն զազանաբարոց մարդ-
կան »:

41. Չայս տակին, և բազում արտասուս ի վերայ կո-
րսեւոյն հեղուին, և անդէն զերդս հոգեւորս ի բերան
տուեալ տակին. Բարի է յուսալ ի Տէր քան յուսալ ի
մարդիկ, բարի է յուսալ ի Տէր քան յուսալ յիշխանս.
ամենայն ազինք չքջեցան զինեւ, և անուամբ ճեառն յաղ-
թեցի նոցա՝: Վաճառեալին զմիմեանս և տակին. Չայս
զխտեալ, եզրաբք, մի երկիցսք յանառատամ ազգէս
հեթանոսաց, որ քան զմեզուս փառքարողոյն ևս են ի
դայրանալն իսրեանց. զի և նոցա յատումն ի ստատախումն
անձանց իսրեանց յիցի՝: Այլ մեք գտնուն ճեառն կար-
գացուք, և վանեացուք զամենեանս:

1. Սաղմոս ԾԺԼ:

2. Եզդէէ կը նմանեցնէ մեղուաց, որք
երբ իսրեանց խայթոցը կը մխեն լճը-
նամբն մարմնոյն մէջ, շատ անգամ ետ
չեն կրնար քաշել. ու յայնժամ խայ-

թոցը կը փրկի ու կը բաժնուի մեղուին.
ու ասկէ վերջ մը կը գոչանայ, յորտէ
անտիջաղէս կը մեռանի մեղուն. Milne
Edwards, Histoire naturelle.

42. Իսկ ռաբայեադն վասակ հայեր ի միաբանութիւն սուրբ կապիւղոյն, որք մեծաւ խնդութեամբ ընդունէին զսորչարանն, և զտարթաղոյն և սրտցածառք երեւին որպէս յառաջադոյն յարքունիան. հայեր և կարօտէր, և ոչ սբ խաւնեաց զնա ի նստա, այլ ուրոյն նովին կապանօր պահէին: Եւ որ բոա օրէ, բերէին՝ իբրեւ զզէշ ընկե. նուին ի մեծ հրապարակին, ձաղէին և ոյգանէին, և տեալ տմենայն կարաւանին զնա տոնէին: Կողոպտեցին հանին և ոչ ինչ թողին զոր ընդ խրն ունէր. այնպէս ձաղեցին աղքատութեամբ, մինչեւ հաց մուրանային և բերէին նմա իւր ծառայքն: Եւ այնպէս տատիկ արկին զպարտերս հարկաց աշխարհին ի վերայ տան նօրա, որ մինչեւ զհօրց և զհատաց և զիւր արարս և զլարդս կա. նանց ևս եղ ի վերայ և ևս և տուեցաւ, և ոչ կարաց հատուցանել զպարտան աղքատին: Եւ յոյն տեղի հասուցին, մինչև հարցանիլ նմա եթէ կոյցէ՞ ինչ դանձ ի պերեզմանո նախնեացն՝ մերայ. և եթէ զտեալ էր նորա, հանէր և տոյր ընդ իւր և ընդ ընտանեացն տուպանս. որպէս զի բաղում՝ մարդ իկ իսկ չոյան ի տու թին՝:

1. Այս և ուրիշ օրինակներէ յայտ է թէ վարաթք մէջ մահուան պատապարտութիւնը զխառնամբ կամ ուրիշ և զանակաւ կենաց անմիջական խորտակումն չէր նշանակել: Այլ մահապարտը ծանր շղթայներու զարնելով բանտի մէջ էր դնէին, ուր խոնարհութիւնը, աղտեղութիւնը, լուսոյ պակասութիւնը, կեքակրօց անբաւականութիւնը (ընդհանրապէս միայն դարեհաց և ջուր կուտային բանտարկելոյն կազմուածոյն համեմատ կանախ կամ ուշ կը քայքայէր բնութիւնը:

2. Հրապարակ և աստուծոյ անշուշտ արձակալայր ի մէջ քաղաքի, իսկ կալաւան բառով իմանալի է քանակ, զորաց խումբը, որ յայնժամ ի Տիգրանէր արքային հետ:

3. Ուրեմ Սիւնեաց Նախարար, ինչպէս և անշուշտ այլ տանուտեարք, բացօթեայ գերեզմանատեղւոյ մէջ թա-

ղուած և սրով մահաբաժնաւ ծածկուած չէին. այլ յատուկ և յարկածաւոյն շխրիմեհրու (սեկ. քիւրպի) մէջ, յորա կը հանգչեցնէին զսեռեալս, հանգեցնէր և թանկագին զարդաք:

4. Իբր վասակայ ստացուածքը չէին բաւած աղքատնի պանծին ունեցած պարտքը հատուցանելու (քանզի գող ևս զըտանէր հարկի աշխարհին, ընտանիքէն բազում մարդիկ յունելն էին Պարսիկք ու տարեր էին յարկունիս, ոչ իբրեւ պարտաւոր պատուիրանատու, այլ իբրեւ սեփականութիւն և փոխարէն պարտուց նարին. զորս արտուելու համար կը ստիպուէր վլասակի պանծա հարել: Մարդոյ մը յանցանքը միայն անոր անձը պատժոյ չէր ենթարկէր, այլ և բոլոր գերպատանը: Այս սկզբամբ տեսանք որ Պարսիկք ազատամբելոց կենն և ողբիքն ալ յարքունիս տարին:

43. Եւ իբրեւ այսպէս յամենայն կողմանց հարեալ փառքաւորացաւ, անկաւ յախտս զժնդակս անդէն ի կապոննն, ջեռաւ փոր նորա, և հարան և արտեցան զողջ նորա, և քամիալ մղեցաւ թանձրամտութիւն նորա: Եւ ապին որդունը բնդ աչս նորա և ի վայր ստեցին ընդ ռնդունս նորա. խցան լոնքիք նորա, և ծակտեցան չարաչար շրթունք նորա. լուծան ջիղք բաղկաց նորա, և յետ կայս կորացան կրկունք ոտից նորա: Բզկեաց ի նմանէ հոտ մահոյ, և փախտաւկան եղին ի նմանէ ձեռնասուն ծառայք նորա: Ինչուն միայն կայր կենդանի ի բերան նորա, և ոչ գտաւ խառտոմանութիւն ի շրթունս նորա: Զաշակեաց զմահ հեղձամկձուկ, և էջ ի գծոխս

1. Փարզեցին որ իւր տեղեկութիւնն իւրը առեր էր «յարդարապատասժ ապաւորացն Վլասակայ» - որք մինչեւ յորն մահաւան տեղուն ի բեանց թոյլը պտնեւք էին՝ կը գրէ. «Եւ նենդաւորն Վլասակ կացեալ ի դրանն ամս ինչ կարի վշտագին և նեղութեամբ բաղմաւ, մաշէր զաւուր իւր հառաչելով և հոգոց հանելով զամենայն որ և զժամ, մինչև թնամանակեայ ևաղանար տփռեալ զթաթաւ և հոսաց իւրոյ՝ ինքնին գիրտովն ձեծեք զղէմնս... Վլասակայ աշուրնս ընէ վար որդիւրուն վազելը բանաստեղծական լափաղանցութիւն համարելու շէ: Պարսկաստանի խոնաւ բանաստեղծ աղտեղութեանը մէջ մարմնոյն կապած թաւաբաշտ կրնայ գիրաւ որդանց փոխութիւն: Եթէ լրբիւնի համար կապակած ունենայ որ թէ Վլասակայ գլմ տնեցած կիրքը նորա համար քամեմելի մահ մը երեսու կայն իտեւք է, կրնայ փարսանք իւր կասկածը հետազայ հատուածովս, զոր կը յազեմք Մեծին Վարդանայ գասեր և Բաղարաջ զբիւրն Դուշանկայ պատմութեանէ, որոյ ճեղքեմակը, ամենին պատմաւ մը լուծէք, այդ վնն և սիրելի վկայութիւնն մահը ազգայի երեսցեիւր: Երբեք կուտաւ բարակ և լուսնեալ զմաթմն սրբոյն յորդանցն եւ ի բարաւ

իւրի զոր ունիւր ի բանահեւ և ի շարաւանացն: Ստեղծ շալկ, շաւ. ին:

Երբեք Վլասակայ մահուան նկարագիրը նմանութիւններ ունի Մակարայնցոց մէջ Սեփարատի մահաւան նկարագրին հետ: Եւ այդ լրբիւն օրինակող շէ և ոչ իսկ հետեւող. մեր ոսկեղանեան մասնեղանքը գրեթէ բերնոց գրեթէ զատուածաւորն զիւրս. Փարսկ. 604-606: Մտաջը մէջ պատրաստ աւելի երբայեցի հեղինակաց ալիւալը խորհրդաւորութիւնը, որք յարմար առթիւ կը զարթնուի և կը խառնուի իւր յատուկ մասնութեանց հետ: Նոր հագի, նոր գոյն և նոր կենդանութիւն տալով աւանց, կ'իւրացնէ զնոսաւ և երկրորդ ծնող և հեղինակ կ'ըլլայ:

Եւ Տէր Աւուուած Խարալէյի եւնար գնաւաներն իմ հարուածովք, այն ինչ բանք ի բերան նորա էին, ցաւս սաստիկք և անհնարին սակեւորք ի վերայ հասանելին. և պատմութեան խիճք ի փոք անկանելին: Եւարի յիշատակ. զի ուր բազում երեսու երկ շարաւոր ցաւս յոյսոց մտաւիւն տաւ. յոյսը հասցանելի, եոյս սաստկութեան զաւր զուգուանկեայ պարսեան պատմին... մինչև զհոյ և զհոյ նման անկանելի կաւ. և այդ... անդ անկանելի նա ի շարաւոր տանջանաւ, զի ամենայն ոսկեղանք տաւաւ

անհնարին դառնութեամբ: Ոտնհար եղին նաև ամենայն սիրելիք նորա, և ոչ յաղեցան աստովի հարստութիւն ամենայն իմնովիք նորա:

44. Էւ այն ուր կամէրն թաղաւոր լինել մեղօք Հայոց աշխարհին, ոչ երեւցաւ տեղի գերեզմանի նորա. քանզի իբրեւ զչուն սեռաւ և իբրեւ զպէշ քաղցեցաւ: Ոչ յիշեցաւ անուն նորա ի մէջ սրբոց, և ոչ մատեաւ յիշաւ տակ նորա աստի սուրբ սեղանոյն յեկեղեցւոյն: Ոչ ինչ եթաղ չարխ՝ զոր ոչ գործեաց ի կեանս իւր, և ոչ ինչ մնաց ի մեծամեծ չարեաց՝ որ ոչ անցին բնոց նա ի մահոսն նորա:

45. Գրեցաւ յիշատակարանս այս փամն նորա, առ ի կատարումն յանդիմանութեան մեղաց նորա. զի ամենայն ուր զայս լուեալ զխտապէ, նզովս ի հետ արկչէ, և մի լիցի յանկապող գործոց նորա:

աւարակ խորտակէին. և այն ուր այն ինչ կամէր ի վերայ աշխարհիս սասանել զանն անտրէն հպարտութեանն, և զգիւրին յերանցն շեքիւն առնել և զեւրքին վերին, զնա ինքն յերկիր հողեալ, շաւապաւ շրջեցուցանէին. յայտնապէս Աստուծոյ գործութեանցն երեւոյց. մինչև յայսպիսի անորինքն ետանդն որդանոց լոյսեան աորտըր. և կենդանութեամբ իւրով ախտին ցաւոց զանգամնն ի միմեանց յուշել, և ի նեխոյն հոտոյ զորոցն ամենայնի նեղել տաղնապաւ, և որ յառաջն հպարտացեալ մտոք զաստեղաւ երկնից ամփոփել համարէր. այսոր անդր շրջւիւրէլ ոչ ոք կարէր վասն նեխոյն հոտոյ տաղնապաւ. . . զի և ինքն իսկ ոչ կարէր մոլոր ունել ի նեխոյ հոտոյ անոյն: Բազարայիցոյ Տ. զլ. ին:

Տես ևս իշխչեայ Աւարչաբանաց մեկնութեան մէջ Սուգայի մահոյն, վանդի և աշխկերտակիցին բարկացեալ էին և քահանային քառուցեալ ևս ընտանիքն իւր ոստանցեալ ոչ որ փոխարար խընդրել զանգիւտ երթաւ նորա, և ոչ որ իջոյց զնա ի շարաշար կախաղանէն,

առնաւ փոր նորա, և ցրտեցան ամենայն ոտկերք նորա ի գոմիս. իբրեւ զչուն մեռաւ և իբրեւ զպէշ քաղցեցաւ. և այն ի վաստակոցն, և շրջեցաւ անուն նորա ի գպրութեան կենեաց: Էջ 261:

Վասակ Սիւնեաց իշխան եղած էր յամին 412ին ծագիկ հասակի մէջ որպէս վկայեն Կորին և խորենացի. և որովհետեւ հորը Բարկայ մահուան առնել 399ին, պատանի կամ տղայ էր յարչունիս Պարսից. գիր տասն և հինգ ամաց - ու Բաբիկեն ետքը Սիւն և Վաղենակ տասն տարի իշխանութիւն վարել էին Սիւնեաց, ծննդեան թուականը հաւանորէն 381ին ըլլալու է: Աւագ հաշուով Սիւնեաց իշխան եղած անունը 28 տարեկան, իսկ Աւարչաբի պատեռազմին անունը 67 ամաց կ'ըլլայ: Քառասուն տարի վարել էր Սիւնեաց իշխանութիւնը և տասն տարի Հայոց մարզպանութիւնը: Իրիւկ և ուրք Սիւնեաց իշխան կարգեցաւ փեսայն և իմնամիտ սեպուհն Սիւնի սարցոյն Վարապետան (452-476):

ԱՐՏԱՔՈՅ ԵՕԹՆ ՅԵՂԱՆԱԿԻՆ

ՈՒԹԵՐՈՐԿ

ԴԱՐՁԻԱԼ ՎԱՍՆ ՆՈՐԿ, ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԵՒ ՉԱՐՁԱՐԱՆԱՆ

ՍՈՒՐԲ ՔԱՆԱԿԻՅՆ

1. Սրբ ի վեչատաներորդ ի տմի՝ տէրութեան նա- 454
րին թաղաւորի, դարձեալ անդրէն խաղայր զնայր յաշ-
խարհն Քաշանոց մեծաւ սրտմտութեամբ ի զորձ պա-
տերազմին: Իւ զնոցեայ ի վրկանէ՝, և ելեալ յԱպար
աշխարհ, նովին կապանօր՝ զնախարարսն և զքաշանոցսն
հրամայեաց պահել ի զգեկ յաղաքին ի Նիւշապուհ՝ և

1. Յամին 451:

2. Վրկան և աշխարհ յերս հարաւոյ
կապից ծոգու: Աւեղալի լեզուաւ Վր-
նորդանաւ. արդի պարսկերէն՝ կուրկան
ՉԵՅ: կուրի՝ որպէս Վրնորդ և պալի:
հայկական անունդ՝ Աւեղական բառն
հլած և սրեմն:

3. Եղիշն զհապեալ նախարարաւ և
զքաշանայս յարքունի ձմերոցր՝ ի Տիգրոն
թողուց, յեօթներորդ Յեղանակին: Բայց
սոքաւ լլաւաւկայ գաւառաւորութենէն
յետոյ Վրկան խրկուեալ ելին ըստ վկայե-
լոյ փարպեղուց, ուրպանցան ի իստ կա-
պանօր մինչև յամեն վեչատաներորդ թա-
ղաւորութեան Յաղկերսի: Սա Վրկանն
անցնելու տուներ հետը կ'առնու զնոսաւ և
Նիւշապուհ ի զգեկին մէջ բաւաւարկել կու-
տայ աւ միայն զերկուս քաշանայս՝ զՏէր

Սամուէլ և զԱբրահամ իւր հետը հը
տանի պանիւ և բաւաւ կապանոր նեղե-
լով հանապազօր: Կապեալ քաշանայր
ուրթ են. իսկ նախարար Մ ըստ իր
շեւի և ՅԱ ըստ փարպեղուց. բաց ի
մանկանց ապաւաւորաց որք եկեալ էին
ինքնակամ յաշխարհն շալոց: Փարպ-
Չնի, ՉԵՅ:

4. Նիւշապուհ՝ զոր փարպեղին յա-
հաւաւան Նիւշապուհ և կանուանէ, ևր
զիստաւր քաղաք Ապար աշխարհի կամ
ուրթման իտրաւան նահանգի: Պարսիկք
սոսն Նիւշապուհ: Այս հին յաղաք, որ
այժմ հաղիւ տաւն հապար բնակիչս ու-
նի, քանդեցաւ ի Մեծէ Աղեքաանդրէ և
վերստին շինեցաւ ի Նապոլոյ Առաքնոյ:
[[Եւնդեանց օրով մայրաքաղաք եղև
Պարսկաստանի, և թաւթար կործանե-

զերկուս յերանելի կապերոյն բնդ խր խաղացոյց: ԱՏ արկանէր ամենայն յրբիտանէութեան բնդ որ անցանէր:

2. Իրրի զայն անանէր Հոն մի, որ էր յազգէ թա. զատարացն ի խաղանդբայ աշխարհէն, բէլ անուն¹, և ի ծածակ խոնարհէր առ յրբիտանեայն, և սիրով յա. ժարութեամբ ուտանէր ի նոցանէ զճշմարտութիւնն և կամօր իւրովք նստածեալ էր բնդ իշխանութեամբ թա. զատարին, և կարի յոյժ զառնանայր ի միտս խր յոր. ժամ անանէր չարչարեալ զտարբան: Եւ իրրի այլ աշ. ինչ էր ձեռնհաս, փախտական անկանէր առ արքայն Քաշանայ: Երթոյր և պատմէր նմա զամենայն անցա. չարչարանայն, զոր անցոյց թագաւորն բնդ աշխարհն Հայոց, տեղեակ ևս տանէր զնա փան խրամատութեան պահակին Հոնայ², ցուցանէր և զերկառաւորութիւն զա. բացն, որ բազում ազգք բաժանեցան ի սիրոյ թագա. տարին, ազգէր նմա և դարատուն՝ զԱրեայ աշխարհին:

3. Զայս իրրի իւտս թագաւորն Քաշանայ, ոչ ինչ երկմտութեամբ թերանայր յառնէն, և ոչ կարծիք լըր. տեսի անկանէին ի միտս նորա: Քանդի սակաւ մի յա. ռաջողոյն նորա լուեալ էր, զարձեալ իրրի ստուգեալ ևս ի բէլայն յոյնմ³ եթէ խաղացեալ զայ ի վերայ աշ. խարհին Քաշանայ, փութացաւ փազմազակի զոր ժող. վէր, զտնդ կազմէր՝ ելանել նմա բնդ առաջ չգոր ձե. ռամբ: Զի թէկզեաւ և ոչ կարէր յանդիման տալ պատե. լաղմ⁴ բնդդէմ՝ նորա, այլ ի վերջի թեոյն անկեալ, բա. զում հարուածա հասուցանէր ի վերայ զորայն արքունի: Եւ այնպէս նեղեալ շտապէր, զի անձուկ յաշկարաւ⁵ փա.

դին վերադին յԱԲ գորտ: Աւելի հին ժամանակաց մէջ կը կոչուէր Նիսիտ: Զլսա ամանք կարծեցին Անդաբշ կամ Ան. յաշ բերդն, որ անբան թշուառ յի. բաւաւկոյն նշանաւ որ եղած է մեր պատ. մասնեան մէջ. բայց այդ Անյաշ բերդդ խաւաւտանի մէջ փնտռելու է և ոչ ի խրատան: Տես լուրջանդ 202 և 205:

1. Բէլդ կոմիւնապին Հոներէն էր, և Պայսից արքային ծառայութեան մէջ մտեր էր: Տես խաղանդուրը էջ 191.

2. Զարմանայի է սակայն այդ բէլ անուանդ կոմիւնապին Հոնայ մէջ զոր. ծածո. իւր:

2. Այս է ճորայ պալատը:

3. Տես փարց. էջ 258. «Քանդի ոչ գէմ յանդիման ևակատեալ պատե. բազ. մէին ընդ գործն Պայսից, ուլ յեղակար. ծառն անկեալք ի վերայ միոյ միոյ թեի հանէին ընդ սուր զբազումն, և ինքեանք զարձեալ անջնասք աներեղթք լինէին»: Առաջին յեղանակի մէջ ալ

տախտորակ արարեալ՝ սյսրէն դարձուցանէր, և ինքն տապաաակաւ զհետ մտնալ աւերէր զբազում՝ գաւառս արքունի, և ինքն սղջանդամ՝ տնդբէն յերկիրն իւր գտնայր :

4. Եւ իբրեւ ետես եթէ, տնարդանօր և վատթարութեամբ դարձեալ եմ ի պատերազմէս, զիջաւ փոքր մի ի հարարտութենէն, և զխոտց եթէ յերկպառակութենէ զօրացն հզին չարիքն ամենայն: Եւ սա մզձկել սրախն՝ չգիտէր իմէ յո՞ թափէր զթմայնս գառնութեանս: Իսկ մեծ հազարապետն՝ յոյժ էր յերկիրի, քանզի ինքն էր պատճառք ամենայն չարեացն զոր գործեալց:

5. Սկսան բանս ի բերան գնել մուպիաին և մուպայն, որք մատուցեալ յանդիման տակին յթաղաւորն. Արքայ քաջ, մեք ի գնէն իսկ գիտեմք, զի ոչ որ ի մարդկանէ կարէ կալ առաջի քոյոյ մեծի զօրութեանդ, այլ վասն քրիստոնէիցն, որ են բնդղէմ՝ օրինաց մերոց, բարեկացեալ են միզ աստուածքն, զի մինչև ցայսօր կենդանի պահեցեր գնտաւ: Եւ յիշեցուցանէին ես նմա, որպէս նորա ի բանտի տնդ անթմանէին զքեզ: Եւ բազում և այլ հայհայտութիւնս խտելին զսրբոյն, և զօր հանապաղ զնտա յաչաց հանէին, և զմխտ թաղաւորին տծէին ի ցատամն բարկութեան. մինչև վտխաղաւ վաղվապակի հեղուլ զարկուն տնակայն:

տեսանք, որ Բագկերտ յամառութեամբ կոտոր էր վաշանաղ զէմ. քայք ան տեսնե Մէրփի հանաղարհաւ գնաղէր էր. այս անգամ Նիւ շափուրէն ի վաղղէս (այլմմ Սաւակիւ) և ի շրեւ, այլմմ շէրտա) կէրթալ: Ահաւի յակարտս՝ այս և տակաւաթիւ բանակաւ. պարսկ. յաշքա, شکر, վատախտարակ՝ էր քաղկանալ վատ, տխտար քառերէ և ուղմանէն. վատ պարսկերէն սրտս և է շար, արտի, գէշ: Սառանեանց ժամանակ վատ կը հնչուէր. վատ որոյ տակին վատ տի՛ վատախտար, վատ կոտոր՝ վատաբարդ, վատարս՝ վատթար, և այլն: Պարսկերէն տխտար شاد այլմմ նշանակէ աստղ. քայք բուն նշանակութիւնն է Զոյ բազաթ աստղ.

տնշուշտ Բագկերտեան հախտար քառի կրնաստմն, որ աստեղաց բղխի՝ խումք բաւէ և, մինչ տխտարս որ է հակառակ կամ բնդդիմակաց տխտար, նշանակէ ո և է աստղ, որ Բագկապետի կամ տարիչ համառակցութեան տըմէ շղորտու իր, զոր օրինակ մոլորակ կամ այլ աստեղք որք տեսնէին կերեխն — Ի և ուրդի պարսկերէն տխտարս՝ թշտաւ, աստղը գէշ, վատախտարակ:

1. Միթէ Միւրնեբանէ Բագկերտի հետ գնաղէր էր Սպար աշխարհ. շեմ կարծեք. թնա ինն թէ լղիշէ կը պատմէ աստ Բագկերտի աշխարհ զորո՞րք Ընդ հանուր արդ իւնքր:

6. Եւս հրամանն վասն երկուցն՝ որ անդէն ի կարաւանին առ իւրն էին, Սամուէլ և Աբրահամ, զի գաղտ կորուսցեն զնոսա՝ իսկ սրբ էին ի դղեկ քաղաքին, հետի էին ի կարաւանէն իրրի օթիւք հեղեռաստն՝ հրամայեաց համբարակողիսին, որում անունն էր Դենչապուհ՝ զի յառաջ քան զնա երթիցէ ի քաղաքն, ուր էին տարբ քահանայքն Տեառն, և չարաչար տանջանգր իշխեսցէ զատեղ և հարցանել, և սրով վախճանել:

7. Այլ զնոսա մողպիտին՝ յառաջագոյն, սրում յանձն

1. « Եւս ապա շղատանելոյ ուրաք ի քրիստոնէից և պատահելոյ զսոկերս նոցա » փարպ. 290): « Այլ կայեցան տարբքն յամենայն հրօտից, որ օր եօթն էր սմեղին, ի գաւառին որ անուանեալ կոչի Ալադգէս » Դոյն 261 և Իշխէ 3. 192): Այս Ալադգէս գաւառը, որ Եեռապուց մէջ՝ Ալարդգէս, Ալաուդեստ, Ալադէս ալ գրուած է, գտանի յարեւելոյ Խորասանս և ի հիւսիսոյ շերադայ կամ Լաւ Եւս՝ Պարսպամիանան լեռանց, ընդ մէջ Հերի ոտն և Միւրղապ գետոց և այժմ իսկ կոչի Պատիկա. քստ Պունտա. հիշի՝ Ալաուկիս և բնակիչքն Ալաուկիսեանք. իսկ Ալեւոյսի մէջ՝ Ալադի-կաւգոս — Լէ և այժմ Ալաուկէս աւան գիւղաւորստեղի գտաւանին: Ըստ պարսիկ աշխարհադրին Համա-ու-լիւն էլ Դադգիսի (որ մեռաւ 1111-ին) Ալադգէսի գաւառին մէջ պիտականեաց անտառ մի կար հինգ գիւղաւոր (25 քիւմէղր) լայն և Դոյն. չափ երկայն: Պիողոց ասեմը ամեն կողմանէ մեծ քաղաւթիւն մը կը ժողովեր ունդ. իւրաքանչիւր որ սեղանին չափ կը քաղէր և ատար աշխարհներ կը տանէր վաճառելու. համար և ին ևս մարդիկ որ մի միայն այս անտառայում կ'ապրէին:

2. Այս է 15 գոնաք, մէկ օթը մարթ և հաշուել հինգ կամ փեց ժամու հաւապարս կամ չորս 25 քիւմէղր և ընդ ամենը 375 քիւ. ուղից ցնոյ Դոյն. քան միջոց մը հաշուելու է քստ աշխարհադրոյց տախտակաց ընդ մէջ հիւշափութի

և Պափկիս աւանի: Եւս կերտ այս անգամ Մարդիստի կողմերը շեր պատե. քաղմեր, այլ Հերի-ստի ընթացքը բրոնելով իջեր էր ի Ալադգէս, ի հիւսիսոյ Հերիս կամ Հերաք քաղաքի, ուսկից աւելի ապստամպեալ կընար յարձակիլ Քաշանեաց կեդրոնատեղւոյն և մեծ ամբողջին Լաւիի կամ Պաւլի վրայ: Իրեն հետ տարիւր էր անդ գնապեալ Դաւառարն:

3. Այս ալն Դենչապուհ և որ ասաքեցաւ ի Հայս աշխարհագիր ասեմը. (Տեա Բ. Բ 15-17 և 3. 167): Համբարապետը ալմմեան պետութեանց ելեւմտից պաշտօնէին չափ կարեւորութիւն ունէր. արագհետեւ տղայից, զԴոյն ողորց, նախարարաց և աստատարակ ամենայն կարգի պաշտօնէից՝ լծուակն աւելի ուս. հիկ կը տրուէր յարքանաւորս: Իս Դենչապուհին ասեմի յարմար անմ մը շեր կընար իրկել Եւսկիստի ի Հայս հարկերը փոփոխելու կամ աւելցնելու համար: Եւս ալ քոն գեո երբից ի քաղաքն, ի մէկ Եւսկիստ տակաւին ի հիւշապուր շեր հասեր, այլ այդ քաղաքեղ շատ յառաջ գնալած ըլլալով, զօրացր աստեղնին հիմայ ետ ախտի դատարար անդր:

1 Այս է Այսար աշխարհին մագուց աստալորդին, որ ոչ միայն կրտսեկան գրուի, այլ և իշխան — կռուակայ էր նա. հանգին:

և գրողարարի, ունեւոր և զորայնութիւն և գորարակող ենն. քանզի այս հինգ կեպար են՝ որ դրաւեալ ունին զսակնայն

ինչն ալ երկու բառով դրած էր: Աին բառաբանին ալն օրինակներն՝ որ մէկ բառով ամայարտալի գնեն, կը մեկնեն՝ «յուսակուն» իբրեւ եկեղիւք: որ բնորոշելի չէ. քանզի եկեղիւք՝ յուսակուն, արարական բառ է: և շէր կրնար ի կիր առնուած թրւայ ի Պարսից իշխիշեալ դարուն, մանաւանդ կրնական յատուկ անուան կազմութեան համար: Սիւրբն է Պարսից, ինչպէս պիտի գրուցանեմք: — Բնաւորութեան իւրեանց կը կոչեն մազդէական մատենադպրական և զատալի կրնին իշխանաց: յորմամբ տակալին ջրադաշտն Արիդամա չէր նորազեր և փոփոխեալ գայն. տեսնէք 161 ծանօթ. 3): Բայց շատ անգամ ալ ալդ անուանք կու տան նոյն ինչն Արիդամայ զարդապետութեան, զանազանեալ համար զատ վերջին փամանակաց մէջ անոր պակասատոր և ազատագնալ ձեւն, կամ նոյն ինչն ազգագրաբան մազդէացի գրեթէ, որ դարու կամ ժամանակի որ քաջայն — Պարսից անուանք երկու բառէ կը բաղկանայ՝ օրոյ վերջինը տալով տրանքն Արիդամայ, յորմէ կրնանեցան չէլ՝ կրնաք, օրնաք, յէլ: Իսկ բառերն և «տալի» և «պարսի» կ'աւելան և տալիքն կրնաք. և փամանալու է անոր ոչ զկրնան ձեւնիս ձեւն, ալ և զօրնալ Արիդամայ: Բնաւորի դրութեանց մէջ՝ Բնաւոր գրեւ, Բնաւոր քալ: Զարկ է ուրեմն գնել ի տալապիւր՝ զտակնայն պարսի փոխանակ տալապիւր քալի:

Իսկով Բնաւորայնի, այլ ընթերցուած՝ Բնաւորայն. զոր ստանալ էր ևս մագպետն նախ խոստովանինը՝ որ մագպետ կ'ան մատենադարութեան մէջ չգործադարող և զոհարարի տեղեկութեան մը, որպէս վերջիւնեալ երեք անուանց համար: Ինքն բառական աստիարակութեան գիտենք՝ Բնաւորայն պարսի նշանակել՝ աղովք,

աղեքս, պարսիստնաք, արախ, արախն, և հայցեւ, կարդալ, Արախ պոգեւ, արգարե Եւապիի բառարանին մէջ միայն վերջնայն անուանք կը գտանենք՝ արախն, որ նշանակէ զոգութիւն. պատահաւ մը չկայ սակայն որ առջի երկու բաղկերն ալ նոյն վերջաւորութիւնը չառնան: Անաղապի երթնականութեանց արդ կամ ետեքին անունն է Խնարան, որ հինգ և արարողութեանց վրայ կը խառնուի Սիւր նաւաք մասն օր կայ ալմ, որ Կիւրակնայն կը կոչի Տեսնէք 152: Ինչիւն կարելի է բախտիլ իմէ մոգպետի գիտէր ոչ միայն զ(Երենա) զ(Պարս) քալ, ալ և զայլ արարողութեան և զկարգապաշտարանայն և աղովից՝ զ(Բնա) պարսիստ. քանզի Պարսիկը ալս վերջնայն արախինն չափ կարեւորութիւն կու տային երթն ոչ անորի Գուրե ևս Բնաւորայն՝ Զուպարայն տեղ դրուած թրւայ: Բնաւոր ամենայնիւ Բնաւորայնի Բնաւորայնի վրայ զորոյցած նշանատա աստիարակութեան շէնք կրնար և բաշխուորեւ. որովհետեւ բառ իշխիշի տալանին կեղտի, ալս է մանաւոր կրոնի կամ վարդապետութեան անուն իմանել կը ընթերցուի Բնաւորայն ևս Բնաւորայնի կամ Բնաւորայնի:

Բայց շատապէս կը լինի կեղտ բառի բաղադրանք իմանալ շատ: ու ալս շատ տեսակ ուսմանք շնկանել իբրեւ իրաւ բառ հակառակ և զիրար մերժող դատանալ իմանելն, ալս զանազան վարդապետութեանն Տեսնէք 277: Իմանել, 1, որք դատ դատ ուղղագրութեան համարն էին, և արդ միայն միայն չեւտեիլն ալ արեւմտեւոր էր: Բայց շատին ալ տեղեկանք եղողն կամ զսակնայն ալ ընդունողն «համակրեւ» (համայնապետ) կը կոչուէր. արդի պարսկերէն հոստ՝ հին տալանը կը գրուէր և կը հնչուէր ևս Խաւան, որպէս հայերէն՝ համակ:

օրէնս մագալթեանն: Բայց արտաքոյ սոցս է միւս ևս այլ
վեցերորդ, զոր մագալթեան կոչեն:

8. Թուէր իմն անձին, եթէ կատարեալ իցէ ամե-
նայն զխառնեամբ. հայէր լնդ երանելիսն, եթէ առ ի
սոյխառնեան մարտեալ են ի սեծ զխառնեանն մերմէ:
Եղ անտի կարծիս ի մոթ՝ անպարար չարչարել զնոս,
զի թերեւս առ չուծալ մարմնայն նեղութեանն յառաջ ի
նոցանէ բանս ինչ սորքանաց: Վասն սրոյ զսա և սրու-
շեաց ի նախարարայն զբահանայն, և հետացոյց ի նա-
ցանէ բացալոյն. և արկ զնոսս ի ներքնատուն մի զէճ
խաւարչալին: Եւ հրամայէր վեց սուն երկու յաշկէնս:

Ըստ Եղիշեայ համակդեանութիւնը գաստ
հեշտ մի է. որով շորս կեշտէ հինգ
հեշտ ձեռագած կ'ըլլան:

Հաշտագոյնս յայտարար յայտարար յայտ
է ազգափառ մագալթեան զենի վեց վարդա-
պետութիւնս յեղալ՝ որ է « կեշտ »
կը յեշէ, ըստ վեց նշանաւոր վարդա-
պետաց կամ մեկնաց- առաքելոյն վար.
դապետն և կոնդապար, երկրորդին՝ Աղա-
րոս-Ահարմազդ. երրորդին՝ Սոշեանն.
չորրորդին՝ Աղարոս-Յրոզակ-Հոսայ, հին-
գորորդին՝ Մէտեօղ-ման. վեցերորդին՝
Աֆարէ: Եւ մեկնայն ազգափառ մագալթե-
անը յորհողքէն, յաւելու հեղթ-
նակն հայտարար-չալալալի, կը հետեին
այդ վեց վարդապետութեանց. և են
որք յալոյցանէ ոմանց միայն կը հետեին
առանձն կամ նոսալ և. Գը. Ա. 3. 4:
— Իսկ այդ վարդապետութեանց տար-
բերութեանը գալով, օրինակ իմն, մին
առե թէ վառելու փայտը՝ հասանելէն
եւորք տարի մը պահուելու է. միւսն ա-
ռե թէ մարմն է փառել զայն անմիջապէս
առփարակն կրակներու համար:

« Սպաս և ես իսկ », կ'ըսէ ինովմա
Արտաշէ, « առ զհեկապեալ զիտացի ի
բազմաց յալոյցանէ՝ որ հալոյցան կոչին,
որոց զեւղ և զնա հանդիպել և կերպ
ամանց ի յԱպրատան աշխարհէ, որք
անուանելին զինքեանս հասակցեան, այս

սինքն ամենագետ ի հաստ կրակի » էջ
27: — Գուցէ Շախրի և բնիկ Ապար
աշխարհի որոմ պարսկերէն Ապրատն
կ'ըսուէր. իսկ Ապրատան հասանելն կամ
Սապրատան՝ Սապատանի մէկ գաստը
պիտի ըլլայ, որ խորհնացու աշխարհա-
դրութեան մէջ ալ յիշուած է և կամ
Ապրատան փոխան. Ապրատն ի որ
ըստ ոմանց խաղաղմանի և վերին աշխարհի
բարձրագատն և:

Ըստ Պ. Սրիկէլի՝ այս պարբերու-
թեան մէջ ամենէն ուշագրտութեան ար-
ժանի կէտն այս է. թէ նոյն քնքն իղի-
շեայ որք պահուելի զէն մի կար, և
պարսկական զէն մի որիչ որիչ ի մի-
մեանց, այս երկուքս հարուստին Պարս-
կաստանու մէջ առե ի հաւաքեալ էին,
մինչ Պարսպաշն և Սոգդիանին տեղի
հիւսիսային մասին մէջ հետեւող տեղին.
Spiegel, Iran, Antikenkunde
III p. 778:

Իսկ վեցերորդ կեշտը՝ որ մագալթեան
այլ ընթերցուած պատմից կոչեալ է և
միւս էինգէն գորս էր, առաք յալոյցա-
րան մը չկրցանք առագիշ. զարմանալի
է թէ իղիշէ և թէ հայտարար չալալա-
լի հեղթեակը վեց կ'ըլլաւ կը յիշեն, թէ
պէտ որիչ կողմանէ զբարձրին բալու-
րովին տարբեր է:

1. Վաշկէն՝ զարեհաց. պրակ յալոյց

ժամէ, ի ժամ, և դորակ և կէս ջուր. և ամենեին ոչ դար խոզոյր մաս երթալ ի դարս բանաին:

Չ. Էշ իբրեւ տուրս քառասունս այսու նեղէր գնառաւ, և ոչ լուսա ի նոցանէ բան լծալով լծան, այլ իմն ած դմառ եթէ որ յիւրոց ծառայիցն դադար եղիտ ինչ, ի նոցանէ, և ի ծածուկ տողէ նոցա կերակուր: Ինքն երթեալ կնքէր զերդ և զգետն բանդին, և զկարգեալ ոռ ճիկն առլոր յիւր հաւատարմին առնել նոցա. և արար զայս տուրս հնգեաստան. սակայն և այնպէս երանելիքն ոչ ինչ չտապեալ սաղնեալեցան. այլ մեծաւ համբերութեամբ առնէին զճղնութիւնն, և անդադար սողմախալ կողին ի հանապազուրդ պաշտամունն. և ի կատարել ազօթիցն գուարթալին գահանալով, սակաւ լիկ մի հանդէկն ի գիտնախալի յանկողինսն:

10. Իսկ պահապանքն, որ ի վերայ կապերոցն կողին, յոյժ էին զտրմալեալ բնդ առաջնութիւն անհիւանդաւ լծեան նոցա, իբրեւ լսէին պանդադար հնչումն ձայնիցն: Վասն այնորիկ պատմեցին յականջն մնալեալսն և առնն. Ի՞նչ են որքն այն լսկ առանց սեծի գորութեան. զի եթէ որդնձի մտքմինք ունէին նոքա, արդ լուծեալ էր ի գէճ խոնաւոյ անտի: Բողբո՛ժ՝ ժամանակք են մեր, զի յանձն է մեզ պահպանութիւն բանդիս. ոչ յիշեմք՝ եթէ ի կապերոց որ ամսօրեալ ժամանակ կեցեալ է ի ստնդ յայցմիկ: Արդ մեր տեւժր լիկ. եթէ ստեր հրաման մահաւ նոցա և սպանանեալ զու գիտեա՞. սաքա լիկ ոչ, պահել յանձն տրարաւ լիկ և ոչ գտտել գնառաւ, չարաչար վրտանդ է կապերոցն: Դա և մեր գահի հարեալ հմբ և յոյժ

تکک نهجانبه 1. Կարեհաց. 2. Գրենի, Կարս, Բաղլայի և Բիսեռան ալիքն շինուած հաց: — Վիպղեն՝ Վաթարաց Բղնաշիքի գիւրդ շինուել զվարդանին բանաւարկելէ յետոյ կը հրամայէ պահապանաց, որ միայն զարիւհ հաց և ջուր տան նմա: Իսկեքը հայկ. թիւ — Դարակ. պարսկերէն՝ տուր 423 է շիշ. փարթ:

1. Խալի է բաղադրութիւնդ. իմա Լաւ պարզ և ինչ ի նոցանէ: Երկշէի

ժամանակակից հեղինակաց բազմաթիւ վկայութիւններէն կը հետեւ լիկ պարսկեր և բաղլայիք այն ժամանակ մեծ գեր կը խաղային Պարսից մէջ:

2. Ահա տալիք օրինակ մի ևս՝ որ Պարսիկք զխառամամբ շէին սպանանելը պահապարս, այլ գէճ և խառաւորին բանալի մէջ ծածր կապանքը կը պահէին և կը սպանէին որ անդեան անբաւազաւ նախնէն մեռնէին: Տես և Թ. Է. 42 ձև. 1:

Երկնչիմբ, յորժամ՝ տեսանեմք զայնպիսի անհնարին նե-
ղութիւնսն:

11. Եւ իբրեւ զայս լուաւ մեղպեան, յարուցեալ ին-
քնին երթայր ի մէջ գիշերին յերդ բանդին: Եւ հայե-
ցեալ ի ներքս ընդ մութ գիշերոյն, այն ինչ լինէր նոցա
ի պաշտամանէն հանդէլ, և տեսանէր դանձն խրտրան-
չիւր կապերոյն, զի իբրեւ գիանձեղ անշխմանի մտեալ
բորբոքէր: Ձաճի մեծի հարաւ, և առէր ընդ միտս իւր.
Ձիւն է այս մեծ սրանչեկիւր. աստուածք մեր տրեմն ե-
կեալ իջեալ են ի բանդս, և նոցա մտաւորութիւնն
լուցեալ բորբոքի: Եւ եթէ նորա առ ստա ոչ մերձեանն,
մարդայ լսից անհնարին է զայնպիսի պայծառութիւն
լուսոյ զգնեալ: Իմ՝ պապէս լսեալ էր միան կեչախ այ-
սորիկ, եթէ առ յոյժ յիմարութեանն մարտեալ են, և
ստալեամբ կերպարանին յաչս աղէա մարդկան. իմե-
րես եւ այս տեսիլ այնպէս ինչ երեւցաւ ինձ:

12. Եւ ոչ կարէր համարէն կալ ի վերայ իրայն ե-
րեման: Եւ մինչ գեւ յայտմ՝ մտաց խորհրդի էր, զար-
ձեալ սուրբն յիւրաքանչիւր խշտեկացն կանդնեցան կա-
ցին ի ստփրական պաշտամանն: Քայնժամ՝ ճշմարտեալ
զիտաց մեղպեան, եթէ ոչ այլ ընդ այլոյ տեսանէր՝ որ
երեւցաւ նմա, այլ ի նոցանց յանձանց փայլէր լուսա-
ւորութիւնն: Քայնժամ՝ կրկին անգամ՝ զաճի հարաւ և
առէ, ի՞նչ ի կապերոյն եղև այնպիսի յայտնութիւն.
Եւ ոչ զմի ոք ոչ գիտեմ, և ոչ լսեալ է իմ՝ ի հարցն
յառաջնոց: Եւ յանգի անհնարին շարժեցաւ ի մեծ
սրանչեկեացն, և զոգային ամենայն մարմինքն, և իմբ
բեալ կիսամիտ լինէր ի վերայ տանեացն մինչև յառա-
ւան. և ի ծաղկ լուսոյն իբրեւ զբազմաբեալ հիւանդ յա-
րուցեալ երթայր ի վանս իւր, այլ և ոչ ոմեր իշխեալ
տաննին պատմել զոր ինչ ետեսն:

13. Կոչեալ առ իւր զարհուպանսն և առ յնոս.

1. Ի խալի է՝ որ փարպեցին որ իշ-
գիշեալ ութերորդ օրհնակին շատ տեղ
տան առ տան էր հետեի, մեղպեալի
խաբը լընիւր բնաւ. միմէ հայոց պատ-
մութենէ գաւրս եղիլութիւն մը համա-
բելուն համար. բայց և այնպէս վաղէ

էր համարուս յիշատակութիւն մը բնէր:
Պատեալն ինչ որ ալ լըլայ, շատեալն
որ իշիշէն ալ իմեքորդ իշխանիւն
մէջ պատմած իրաց ականատես վիպը չէ,
այլ ի լըլայ կը պատմէ իշխար աշխարհի
և անապատին մէջ եղած գէպը:

« Երթալք հանէր զկապեալսն ի վերնառուն մի ջամա-
րաղոյն, և անդ պահեցէր ցնտա զգուշութեամբ, որպէս
և ստացէին »: Եւ մն ի դահճաց անտի, իրրի լուս-
դհրամանն մողպեալին, փութով ընթացեալ երթալք, ի
իրի մեծ իմն աւետիս տանէր նոցա: « Հրամայեալ ձեզ
տաէ, երանել ի ջամար վերնառուն մի, արիք փողփաղա-
կի, և մի հեղգայք, քանդի և մէր խի պաղատեցաք փառն
ձերոյ տառաքանացդ »:

14. Իսկ սուրբն Եսայի հեղարար սկսաւ խօսել ընդ
դահճապետին և տաւ. « Երթ տա ցլխմար առաջնորդն
ձեր, չէ լուսալ լուս փառն հանդերձեալ գարտեան Տեառն
մերոյ և կամ փառն մերոյ հրաշակերա շինուածոյն, որք
մեզ կան պահին ի սկզբանէ պատրաստութիւնքն. փառն
որոյ զիւրեա համբերեմք մեծ ի նեղութեանս սո սէր
այնք յոտոյ՝ զոր տեսանեմք: Դա լարուք արարեր, զի
տրդաշտուցեր մեծ ի նեղութեանս մարմնոյ, այլ ոչ ինչ
եմք ձանձրացեալք իրրի զանաառուած որ, որ չկր այլ
ինչ յոյս ի միտ նորա քան որ երեւինս: Այլ մեր առ
սէրն Քրիստոսին մերոյ՝ ընդ այս յոյժ եմք խնդացեալ,
և կատարեալ պարզեա զոտ իսկ համարեմք, զի ժամու-
նակեալ վշտոքս զանժամանակ երանութիւնսն ժառան-
գեալուք »:

15. « Եթէ չինուածոյ խցեմք ցանկացեալք, ունեմք
չինուածո յերկինս տաանց մարմնաւոր ձեռողործի, որ
ոչ երեւին ձեր արքունիքոյ սո նոքաք: Դոյնպէս և հան-
դերձից և փառաց և անտխտ կերակրոց, զոր եթէ ոք
կամեայի տակ ձեզ, չհամարտէ լսել ձեր տկարութիւնդ.
փառն զի կուրութեան հնութեամբն չտեսանէք և ոչ լսէք
և ոչ իմանայք, յայն սակս զմեզ զուր և անիրաւ առանց
յանցանոց տնոգորմն դատիր: Այլ մեր թաղուորն ս-
ռաւ և և բարերար, և բաց և դուռն արքայութեան
նորա. եթէ կամեայի ոք զիմեզ՝ զիմեացէ համարձակ.
ի դարձերոյ յապաշխարսութիւն հախանձի և ոչ ընդ ու-
մեր երբեք »:

16. « Բայց փառն զիւրութեանս՝ որ զս հրամայե-
ցեր տանել մեզ, էր մեր իշխանութիւն տնդրէն յոչ-
խարհին մերում՝ չանկանել մեզ ի ձեռս թաղաւորիդ,
որպէս և այլքն՝ զի տղրեցան յոյսպիսի փորձանաց, այլ

որպէս կամար և յօժարութեամբ և կար, իբրեւ լիճ, զի. տէտը զլիշտ փառնդիտ, ոչ ինչ զանդիտեցտը յոյսալիտի ճգանց, սոյնալէս և կամիւր՝ զի և սյլ ևս ծանրացտուցիս ի վերայ մեր, մինչև քո չարութիւն կամայդ յաղեսցի ի մեզ: Զի լիճ Աստուածն մեր, որ է տրարիչ երկնի և երկրի և ամենայն երեւելեաց և տնեբեութից, և առ սէր իւրոյ բարեբարութեանն խոնարհեցտա առ ազգս մարդկան, և զգեցտա մարմին չարչարելի, և անց բնոյ ամենայն հանդէս աստըինութեան, և կատարեաց զամենայն զործ տնտեսութեան՝, ի կամս իւր մտանեցտա ի ձեռս խաչահանուացն, մահաւ մեռաւ և եղաւ ի գերեզմանի, և զօրութեամբ աստուածութեանն իւրոյ յարուցեալ երեւցտա ոչակերտացն և սցոյց յազմայ, և վերացաւ առ հայր իւր յերկինս, և նստաւ բնոյ ամեն հայրենի աթոռոյն, և շնորհեաց մեզ զօրութիւն երկնաւոր, զի բառ նորա անմահութեանն՝ և մեք մերով մահկանացաւ մարմնովս կարիցեմք չարչարակից լինել անմահ մեծութեանն, և նա ոչ ևս իբրեւ զմահկանացաւ համարի զմեր մտան, այլ իբրեւ անմահից հատուցանէ մեզ զվարձս փառաւորոյ մերոյ. արդ փոքր համարիմք մեր զչարչարանս զայս առ սէր փառաբինին, զոր էարկ առ ազգս մարդկան »:

17. Իբրեւ լուսա զայս ամենայն բանս մոգսեան ի դաճնապետէ անտի, խռովեցաւ, պղտորեցաւ ի միտս իւր, և հատաւ քան յաշտց նորա զբազում՝ զիշերս իսկ յատար միտ՝ յերեկուն տահուն՝ յարուցեալ երթայր առ

1. Տնտեսութիւն՝ խորհուրդ մարդն. զստեանն թանին շնչոյ - քո:

2. Պատ՝ է բաժանումն ժամանակի պաւ. հաղանաց զիշերոյ. յերիս յերիս ժամս՝ մի պաւ համարեաց: Պիշերը ուրեմն չորս պաւ ունէր, որպէս և յերկն՝: Երբիչ պաւ՝ կը զօրեանէ տես և 8 - Բ՝ 21, մինչ փառայեցին ժամով ալ կը բացատրեն. « ի վեցերորդ ժամուս աւտրն » . « Բայց զինն ժամուս աւտրն երրորդի յարուցեալ և բանելի իտ: միկն » ... Էջ 283 և 309: Ինչի լիճ աչոյ երկու կերպ բաժանմանորդ ալ գործածական էին, զուցէ ժամը աւտրն ուղիւրական էին մողովքեան մէջ:

Երկու կերպով ալ արը առատունն սկը. սկսով կը հաշուէին: Իսկ Պարսիկը գորն ի նինոյ կանս կը բաժանէին, 1 կանս աւտրն, որ կը սկսէր ի ծագել արեգական. 2 Ուրբիւրիւն, ի հասարակ աւտրն. 3 Իւզուերիւն, վերջնաւտրն հետ. 4 Ուրբիւն. բաժանման տնտեգաւ յաւապառ փայլի յաւտրն: 5. Ուրբիւն՝ տնտեգաւ յաւալին ազոտաղան կամ արշալուտայ սկսած տանն: Պ. Շաւկ՝ դառաջինը կը գնէ ժամը 6-10 նախ քան զԳԲԷ. զերկրորդը՝ 10 հ. զերրորդը՝ 3-ն. ի մուսա արեգական. զչորրորդը 6-12 և զհինգերորդը 12 6: ԵՄԸ մի կան. միւր միւր

նոստ միացնիկ լսիկ, և ոչ զոր տանայր ընդ իւր ի սպա-
ստութեան: Եւ իբրեւ եհաւ ի գուրս տանն, հայէր ընդ
ձակ մի ի ներքս և տեսանէր բաւ առաջին տեսեանն,
բայց նորա ի քուն կային խաղաղիկ: Հեղարար կարդայ
յանտանէ զհախակապան՝, քանզի քաջ իսկ գիտէր պարտ-
կերէն: Եւն ի գուրս և հարցանէր. Ո՞վ ես գու: Եւ
ինքն իսկ եմ, տե. կամիմ ի ներքս մնանել և տեսանել
զձեզ:

18. Եւ իբրեւ եմուտ ի մէջ սրբոցն, ոչ եւս երեւէր
նմա այլ նշանն. և պատմեաց նոցա զերկիցս երեսմի
սրանչեւեացն: Եւս պատմութեանի Ղենդ Երկնն և տե.
«Ահաւա՛մ, որ տաց ի խաւարի լոյս ծագել», որ և ծա-
ղեաց և թատարեաց խմատութեամբ զաներկոյթ աբա-
րածս, նոյն զօրութիւն և այսօր ծագեաց ի խաւարեալ
միտա քո, և բաղան աչք կարացեալ ուղայդ, և տեսեր
զանչի՛նանիկ լոյս շնորհացն Աստուծոյ. փութաց մի հեղ-
գար, զոցէ զարձեալ կարացեալ ընդ խաւար զը-
նայցեա»:

19. Եւ զայս իբրեւ տաց, յառն կային ամենեւեան
տակոյ գրատաներորդ երկրորդ տաղմանն. Առաքեալ
Տէր, զլոյս քո և զճշմարտութիւն քո, զի նորա առաջ-
նորդեացն և հանցնն զմեզ ի բառն սուրբ և ի յարկա
քո: Արդարեւ ճշմարտիւ, Տէր, առաջնորդեցեր և ամեր
զմարեալս զայս յանանց ուրախութիւնդ և յանմերժելի
հանդիսաց: Ահա նմանեալ է սրս այս սուրբ չարչարա-
նայն քոց. սրպէս ազդեցուցեր զմահապարտ տապալին
յիբկրորդ մահտանէն, և նոխա բացեր զտղիւնալ զուռն
Աղենաց, այսպէս գտեր և զայս կորսակաւս. որ էր պատ-
ճառք մահու բարմաց, արդ արարեր զսա պատճառք
կենաց մեզ և անձին իւրում: Գոհանամք զքե՛ն, Տէր,
զոհանամք և ձայնակիցք լինիմք սուրբ մարդարէին. Ո՞ր

հրեշտակի նախընտրէր, և իւրաքան-
չիւրին յատուկ ազօթքներ տանմանեալ
էին, զոր ամեն հաստացեալ պարտէր
տանել: Կայիկին իշխանեանք թառուս կը-
սեմն փոխանակ կուի (տեա Վնտիտաս
Գլ. 12): Եւայց Ստանեանց ժամանակը
զերջի անունդ աւելի գործածական էր:

Հասնարեմ «կան» և «պահ» ընտր
են: Կ և զ կը փոխանակին՝ որպէս և զ
ընդ ոյ. այսպէս պարսկերէն վատ չար,
յոռի. վատ, դրի ևս կտա. որպէս և
գին գին՝ փոխեցաւ ի պին:

1. Այս է զՍտանակ:

2. Սաղմոս 130:

մեզ Տէր, մի մեզ, այլ անուան յում՝ ասոր փառս փառն ողորմութեան և ճշմարտութեան յոյ, զի մի երբեք առաջնն ի հեկեմնոս, իմէ ուր է Խառատմ նոցա՝, որ տէս և այսօր իսկ յոյսնի եզես զարտիմիսն յո մեծ ի մէջ ապտրտան իստարագեհատ ապրիս:

20). Իսկ որ ձրին եզիտ զառտումատար շնորհան, սխառ և նա առանձինն ատել, Տէր յոյս իմ՝ և կեանք իմ՝ ևս յում՝ երկեայց, Տէր ապաւն կենաց իմոց, ևս յում՝ զողոյցայց: Քանզի զիտեմ՝ ճշմարտի, եկեմ բազում՝ են սրտահատ թշնամիք իմ՝ և կամին մերձեաց և ստեղ զմարմինս իմ՝ այլ զու, Տէր ամենայնի, եկիր փառն առ մենեցան կենաց, զի զարձցին և կեցցեն տաաջի քոյոյ մարդասիրութեանդ: Ի՞նչ սրտեր զիս ի ասոր զառանցս՝ յորս խառնեցայ, զի մի բառ զո փարախոյ արտաքս երեալ՝ չորս զազան զարձեալ բեկանիցէ զիս: Ի՞նչ հայեր, Տէր, ի բազմամեայ ամբարշտութիւնս իմ՝ զի մի մարտեալ ի ճշմարտ կենացդ՝ զբազումն անգրէն ի կորստ աշակերտիցեմ՝, այլ որոց եզէ պատճառք մահո՝ նային եզէց և պատճառք կենաց: Խառտնայ՝ որ ինն խախտացեալ պարձէր ի մէջ մեծի կորստս, կանացս, ինն կորացեալ ամուսնացէ ի մէջ խրոյց աշտեկրտացն:

21). Էս զոյս իբրեւ տապին, նմին իսկ ետան կառարել զազոթմն, և զապարեցին նախա հանգերձ մինչե ի պահն երրորդ, և այնպէս իտգապացեալ կացին ի յուն ամենեքեան մինչե ի ժամ՝ առաւստուն: Իսկ նորա յուն կացեալ, և ի յուն ոչ մտանէր, այլ զձեռն իս ի վեր համբարձեալ՝ կայր յազոթմ: Էս մինչ զեւ բնոց երկ պապեալ հայեր յերկինս, յանկարծակի տանն զի եզի բառի, և երեւցան նմա ամուսնոգք յառեղներ՝ որ կանոնեալ էր յերկրէ յերկինս, և զանոգք զանոգք զօրաց երանէին ի վեր, և էր ամենեցան տեսին նոր և չինոյց, ահաւոր և սքանչելի իբրեւ զանիլ հրեշտակի: Բոնէր և զիմիս համարոյ ի միտս իսր զխրաքանչիսր զնոյնիցն, զոր տեսանէր, էր՝ որ զհապարի էր՝ որ զերեսուն և զերկոյց էր՝ որ զերկերիւրոց և զերկատաս:

նից¹։ Եւ այնպէս մտապոյնա մերձենայր, մինչեւ ճանաչել նմա զերբա ի նոյսնէ, զվարդան եւ զԱրտակ եւ զԽորեն։ Եւ ո՛նէին ինն պատկ ի ձեռին, խօսէին բնոյ միտեանս եւ տակին։ Ահա եկն եհտա ժամ, զի եւ սոքա խառնեային ի գունդս մեր։ քանզի եւ մեր սոցա իսկ մնայոր, եւ ասհատաւնոյ պատիւ սոցա բերար։ Եւ որում ոչ եւս մնայար՝ եկն երեւեցաւ եւ խառնեցաւ, եւ եղև իբրև զմի ի գինուարաց Քրիստոսի։

22. Այս երիցս անգամ՝ երեւցաւ չքնաղ տեսին տան երանելոյ։ Զարթոյց զսուրբան ի քնոյ անտի, եւ պատմեաց նոցա զամենայն տեսին կարգաւ։ Իսկ նորա յարուցեալ կային յաղօթս եւ տակին։ «Տէր, Տէր, զի պանչելի է անուն քո յամենայն երկրի։ Համբարձաւ մեծփայելութիւն քոյ ի վերոյ քան զերկինս, ի բերանոյ մանկանց աղօթոց ասրնայիցաց հաստատեցեր զօրհնութիւն, զի եղծցի ի ճշնամին եւ հակառակորդն։ Զի ոչ ես է այսուհետեւ տակ, եթէ տեսից զերկինս զգործս մտաանց քոյ², այլ թէ տեսից զբեզ, Տէր երկնի եւ երկրի։ որպէս երեւեցար իսկ այսօր ի ձեռն սուրբ զօրականացն քոյ հեռաւոր օտարիս, որ անցեալ էր ըստ անկիարութիւն կեանոյ իւրոյ։

23. «Ահա դու, Տէր, ոգորմութեամբ քով պատկեցեր զօրեղիս քո, եւ գլխութեամբ քով ելեր ի խնդիր կորուսելոյ, զարձուցեր եւ խառնեցեր ի դատ սրբոց։ Այժմիայն ետես սա զերկինս՝ զգործս մտաանց քոյ, այլ եւ տես զերկինս եւ զբնակիչս նորա, եւ մինչդեռ է յերկրիս՝ խառնեցաւ ի գունդս բիւրաւոր հրեշտակաց քոյ։ Ետես եւ զսգիս արդարոց կատարելոց, ետես եւ գնմանութիւն փառաց աներկոյթ պատրաստութեանցն, ետես եւ ի ձեռսին նոցա զանշուշտ աւարտնայն³, որ հանդերձեալ պահի ի ձեռն ճարտարապետին։ Երանի ամն փառն սուրբ տես։

1. Արտագու մէջ իննոց նահատակքն 1036 չոգի էին։ Մոզպետը տեսներ էր 1000 + 33 + 3 որ եւս վարդան։ Արտակ եւ խորեն։ Իսկ երկու հարիս եւ տաւն եւ երեք պատեհաղմն վերջը ամբողջ մը անձնատուր եղողներն եւ 35 էջ 3)։

2. Սաղմ. Ը։

3. Բարունայ՝ առհասարակաց, գրաւական։ Դատիւնքն Արաբո կամ Արեւիկա գլխ. Archa մի եւ նոյն բառն են։ արդի պարսկերէն բառագրոց մէջ ալ կը գտնենք Սթըյ բառն նոյն իմաստով։ Ամմական բառ մի կ'երևի, որ մուտ զըտած է ի յունարէն եւ անոր ի լատինս։

լեանոյ, և երանի և մեզ մասն տրա մերձաւորութեանս
առ մեզ. քանզի հաստատակալ գիտացաք ստիպել և թիւ
բում՝ տցադիտի պրանչելիք յայտնին, մեծ մասն բնկալա-
սա յանապատ քոյ ըստութեանց: Մետապա եւս պար-
զեքն քո, Տէր, և առանց ինդրելոյ տառ ում՝ և կամիս
քոյով յորդ և աննախանձ տառաութեամբ: Եւ եթէ որ
ոչ ինդրեն՝ չարդերուս ի նոցանէ, քոյ մեզ, Տէր, զդուռն
ողորմութեան քոյ, որ ի մանկութենէ մերմէ զանկացեալ
եմք բարեմանսութեան սրբոյ քոյ: Դնորադիտ գառտա-
կերտա քո բարեխոս առնեմք վասն անձանց մերոյ. մի
բնկրկեացի նա հաւատոյ մերոյ ի մէջ ալեկածեալ ծովա-
մեղաց:

24. Եւ տցադէս յերկուր կատարելով զազօթն, յորդ
և առառ տրտատու հեղտին ի վերոյ անձանց խրեանց:
Պաթ սղարանաց արկանէին տառի բարեխոսին, զի
բնի լիցի ձայն պաղտտանաց նոցա, և հաստատուն կոյ-
ցեն ի վիշտ ճղանցն, զի մի զրկեացին ի զանկրդի
պատկացն, զոր ունէին սաբբքն ի ձեռս խրեանց, որ-
պէս և աղկեցառ նոցա ի ձեռն Հոգւոյն սրբոյ, զի մեր-
ձեալ էր ժամանակ կոչման նոցա, որպէս զի երթիցեն
և աներկիւզ զաղարեացն ի կտակածելի ակնկալութենէ,
որում համբերէին բազում տառապանօք, զի առհասառ
չէին վարա հոսցեն երկնաւոր մեծութեանն, որում ի
վաղնձուց իսկ էին զանկացեալք:

25. Եւ յանդի ինքն իսկ մեղաբան խիտն էր ոչ-
խարհին, և նմա յանձն տրարեալ էր զկապեալսն քա-
ղաքին, վասն այնորիկ և համարձակութեամբ բնդ ա-
ռաօան հանեալ տանէր յաղարանսն իւր: Լուանայր և
որրէր զնոսս ի չարչարանաց բանդին, առնայր զճուր
լուացմանն սրբոյն և արկանէր զիւր մարմնովս: Մեղքեր
և տան իւրում աւաղան, և բնդունէր ի նոցանէ գաւրբ
մկրտութիւնն, հոգորդ էր ի կենդանաւոր մարմինն և ի
քառիչ արխնն Տեառն մերոյ Բիտուի Քրիստոսի: Քործը
բարբառով սղաղակէր և առէր. Մկրտութիւնս այս լիցի
ինձ ի լուացումն մեղաց խնդ, և ի ծնունդս նորոգու-
թեան վերադին Հոգւոյն սրբոյ, և ճաշակումն անմահ
խորհրդոյս ի մառանդութիւն երկնաւոր որդեկալութեանն:
Դնէր և բառ մարմնոյ տառի նոցա սեղան կերակրոյ, և

մխիթարութեան բաժնի մասաշնորհը նոցա, և միաբանէր ընդ նոսա հացին սրհնութեան:

26. Այլ խնդրու է ինչն հաս յերկնոսոր բարին, և աներկիւղ էր ի մարդկան հարստաց, սակայն վասն բնասեակացն յայտ ունէր կտակած. զի մի իբրե մասա-կորք մասնեացին յիսո արքանի: Վասն այնորիկ ի ծածուկ կռչէր ի գիշերի և գնախարարան, որ ի նմին յաղարի էին ի կապանս, և առնէր ծախս մեծամեծս: Եւ էին ամենեքեան ի մեծի խնդութեան վասն սրանչե-լեացն, որ երեւցաւ նոցա: Այլ յիշէին ամենին, եթէ վիշապ ինչ անցեալ էին ընդ նոսա:

27. Բայց ի ժամ՝ բազմակամայն կարծիք իմն եղին ի միտս սրբոցն վասն երկցո միայն, որ էր ընդ նոսա ի սուրբ կապանան. զի ի մէջ չինական մարդկան կե-ցեալ էր, և աղխապայն եւ էր ի գրաց մխիթարու-թեան: Հրամայեցին նմա ունել զգլխ թաղմակաւին. եւս պատասխանի երանելին և տաւ. «Զինչ է այդ՝ զոր զուրկ զարմէր, և կամ՝ յինէն զի թաղապանէր զծա-ծակս խորհրդաց: Եւ քան զկրօնս ձեր խնորհացն եմ, և քան զեւ վարանս յաշակերտաց ձերաց աղխա-պայն եմ, զխորդ կտրացից այդմ՝ ստանել: Այս իսկ մեծ էր ինձ, զի սուրբ կապանաց ձերաց հաղորդեալ եմ՝ այս-օր: Եթէ արժանի համարիք զիս ձերամ՝ սեղանայց, կայտրոյք դուք զիս արանչիւր տեղի թաղմակաւից, և հրամայեցէք ինձ զիմ՝ տեղին»: Եւ բռնապատեաց սուրբ եղիակապան միարանութեամբ ամենայն սրբոցն, և ի վերայ քան զամենեւեան թաղմեցուցին զնա:

28. Եւ իբրե թորեցաւ ակամբ թաղմակաւին, և հաղորդեցան ամենեքեան ի կերակուրն զաւարժութեամբ, յան եկաց սուրբն Յովսէփ, և սկսաւ զաւարժութեան նոսոցն մատուցաւել և տաւ այսպէս. «Իբրախ լիսոյք ամենեքեան ի Քրիստոս. քանզի վաղիս այս ժամ՝ իղի, ահա մատուցեալ իցէ սեր զամենայն նեղութիւնս և զսու-չարանս զոր կրեցաք: Եւ վախճանի տակաւ աշխատու-

1. Այլ մարդոյ յանցանաց համար 2. Այս է Արշէն երկն լղեգեան ընտանիքն ալ էր պատմութիւն Տեա Բ ԿԵՂ, որ ի Բագրեանց: Տեա Բ Դ 61: Լ 42: Ժան, 4:

խմանն սերայ՝ բազմապատիկ հանդիսաւ ընդունելոց եւնք, և փոխանակ խաւարացին տրդելանի բանդին՝ մնանելոց եւնք յերկնից քաղաքն բաւաւոր, որոց քաղաքի քաղաքաւորեա ինքն Վերխառաւ Է, հանդիսապեա՝ յարամ՝ տապաւրիսի նախ ինքն առաքինեցաւ առնելով զնշան յաղթու լծեան: Եւ այսօր նոյն Տէր Է, որ յաջողէ մեզ զնոյն նշան ընդունելով ի փրկութիւն անձանց մերոց և ի պարծանա մեծափառ սուրբ եկեղեցւոյ: Եւ զոր օրինակ տեսէք զուր զեղբայրս զայս ի գլուխ բազմականիս մերոց, այնպէս առ նախ ընդունելոց Է փաղի գարտին ի ձեան կառարմանն իւրոյ: Զի ահաւապիկ եկն եհառ և մերձեցաւ առ մեզ լծնամին կենաց մերոց և պատկիչ սուրբ չարչարանաց ծառայիցս Վերխառաւ:

29. Զայս իրբն տապ, լուս ի նմանէ՝ բանս պրն. զտխման, որով յոյժ մխիթարեցան տմեներեան. սակ. « ի սուրբ ազօթից ձերոց այգպէս արապէ ինձ Վերխառաւ, և կառարեպէ զերս փախճանի իմոց յաշխարհէս բաւ բանի քամ: Եւ ահա ընդ տակդ քո տգլումն եզն հոգւոյս իմոց և յիշեցի ես զմարդասիրութիւնն Վերխառաւ, որոց և զայրաստ իսկ նորա յաշխարհս փանն մեր մեղադին եզն: Կիմացի յիս օրպէս և յաւապակն ի ժամ խաչին. որպէս նախա զգրուեա փակեալ զրախաին երոց, և յառաջեցաւ լինել կարապետ այնոցիկ՝ որ անպրէն ի նոյն տեղի գառնալոց էին յարախութիւն, արապէ և զիս այսօր Տէր Սխառ Վերխառաւ ապառաւոր ձերամ՝ մեծաւ չուր զնդիւր:

30. « Իմանիկ փանն միոց մեղասորի՝ որ գառնաց յառաջխառութիւն, անփախճան լինի ուրախութիւն հրեշտակաց յերկնես. որպէս զի զիտեն իսկ զկամն Տեառն իւրեանց: Քանզի փանն միոց կորուսելոց ոչխաբին եկն ի ինդիր, փանն այնորիկ և նորա ինդակիւնք լինին փանն միոց զարձելոց յապաշխառութիւն: Իմերես փանն իմ՝ եկեալ էր մեծ զօրափարն Հայոց բազում՝ սուրբ ընկեւրակցոն իւրովք. զգտակն փանն ձեր բերեալ էր, այց զուրախութեան տեախան հասարակաց տայր: Եւ առաւ.

1. Դարագրութեան կարգաւ Աբղէն զրում խաւերէն յալու է լծէ զմեզ. երէցն ըլլաւ: Էր. բայց քիչ մը ստորեւ պիտի իմանալու է:

ւել եւս ընդ իս էին դարձացեալ, զի ոչ ճանաչէին զիս ի կեանս իւրեանց, ահա ի սուրբ մահն իւրեանց՝ կամէին զի եւ ես մասն ընկալայց ընդ երանելիսն:

31. «Սկզբիմ՝ զձեզ, տեաքս իմ եւ հարբ, ապօքս տարեք ի վերայ անորժանութեանս իմց, զի արժանի եղեց մեծի տեսեալն հոտանել, որ յանտու ձերոց բերանացդ բարբառեցաւ ի լսելիս իմ: Արդ փոխեամ՝ տեսանել զօրն, եւ յառաւ անդ զժամն եկեալ հասեալ ի վերայ մեր: Եւ երբ իցէ զի եղից ի թանձրացանդաց ձանձրացի մօրմնոյս այսորիկ, երբ իցէ զի տեսից զքեզ Տէր Աթառ, երբ իցէ զի աներկիւղ եղեց ի մահտանէ, երբ իցէ զի ազիտութիւնս իմ հոսցէ ի կատարեալ զիտութիւն: Օգնեա ինձ, Տէր, օգնեա ինձ, եւ կտրկառեալ զամենապօր աջդ յօգնականութիւն, զի խառտման բանիցս իմց եւ զսրծք արդեամբք կատարեալցին ի վերայ մեր, եւ փառասօր լիցի յիս ի մեղասորս անուն Տեսան մերոյ Աթառսի Քրիստոսի »:

32. Զայս իբրեւ տապ երանելին, յառն կացին ի բարձրանալն տնոյ, զոհոնային տեղով, փառք քեզ, Տէր, փառք քեզ լծապատար, զի ետուր մեզ կերակուր ուրախութեան, յիս զմեզ հագումդ սրբով, զի զայսուք առաջիքս հաճոյք եւ մի տմոչեցեալք, զի զու հոտուցանեա իւրաքանչիւր բաւ զսրծս իւր:

33. Ի նմին ժամն եղև խորհուրդ մեծ ի մէջ նոցա, իմէ զինչ օրինակաւ կարացեն ապրիցալցանել զմեզ, պեան, զի մի լսեալ յարբունիսն, իբրև զհօր բարբօքեացի բարկութիւն ի վերայ մնացերոցն: Իբրև ոչ ինչ կարացին ի ժամուն վճարել, միաբանութեամբ ապօքս արտրեալ՝ յԱխտած աղատտան տանէին զկեանս առնն հաւատացերոց:

34. Իսկ նախարարն հրամարեցին ի սրբոցն յորդատտաւ արտատար, եւ սկզբից ուրախութեամբ ոնկեալ յառա նոցա ազաւէին սեծաւ պարատանաք՝ յանձն տանել զնոսա հպուսին սրբոյ: Զի մի ոք ի մէնջ, տանն, լծարա, ցեալ եւ երեալ արատքս ի հաւատար միաբանութենէս, կերակուր լիցի շաբարարոյ զազանին:

35. Իսկ երանելիքն միաբան յաջակիրէին զնոսա եւ առէին. « Զօրացարուք, եղբարք, ի Տէր, եւ մխիթարե-

յարութի մարդասիրութիւնն Աստուծոյ, որ ոչ թողազէնդ սրբաւ ոչ ի բացէ ամեն զգործութիւն իւր ի մէջ հաւատով ի Վերիստաւ Բազում՝ բարեխափոքն զոր տնիմբ տա նմա, ոչ շիջանի վատամն կանխեղաց ձերաց, և ոչ ուրախ լինի խաւարաւեր թշնամին կենաց ձերաց: Այլ նոյն Տէր է որ զօրացոյց զառաջին նահապարհն՝ խաւանելով զնոսա ի գունդս հրեշտակաց իւրաց, նոյսն սուրբ ողիւր և ամենայն զառք արդարաց հապեն ձեզ յօղնականութիւն համբերութեան, զի բնոյ նախն նոյսնց սրահացն արժանի լինիցիք»:

36. Զայս խօսէին բնոյ նոսա, և զղիչերն ամենայն սագմոսիք ի պախ տանէին. իսկ ի ժամ՝ առաւօտուն տակին ամենեւեմն. իրազեալ Տէր, զգործութիւնս յո՛ւրցք ճանաչեն պեղզ, զարդարութիւնս յո՛ւրց ուղիւ ևն սրախիքս: Մի եկեացէ ի վերայ մեր տնն ամբարտաւանից, և ձեռք մեղատուրաց մի զողացուցեն զմեզ. անդ անկիցին ամենեւեմն, որ գործեն զանօրէնութիւն. մեր, մեղան, և այլ մի կարացեն հաստատել¹:

37. Եւ անդէն վաղվաղակի հոռին դաշիճքն՝ ի գումն բանդին. մոխն ի ներքս և աւսին, զի որ յառաջ մեղպեան էր, և նմա իսկ յանձն արարեալ էր պաշնդ զնոսա, նառէր ի մէջ նոյս և բէր ի նոցանէ, նա և յաւ. ջալերէր ևս զնոսա չերկնել ի մահտանէ: Իբրեւ աւսին զմեծ պանդխլան դաշիճքն, յոյժ զարմացան բնոյ իրան, այլ ոչ ինչ իշխէին հարցանել զնա. բոց չարան և պատմեցին Դանշաղհոյ, սրամ՝ յանձն արարեալ էր զպարչաւրանս սրբոցն: Իսկ նա իբրեւ բաւ ի դաշնայն արբաւ. նի, զաշի մեծի հարա ի միտս իւր, թէ զուցէ և ինքն անձամբ ի ներքս լիցի. յանդի և ծանօթացոյն ևս էր

1. Սագմոս Լ. 17:

2. «Թեւեղով» քնդ ինքեանս բազմոս, թիւն զարբնաց զարժեղք արտ հաւատաւ. բուխեան ի բեանց, առիւք և առամբք, կաանք և խալաւցոյք, խալաւք և կը. տրեւ և ի բաց հանել զերկաթն ի ձեւ. ապ և յոռից և ի պարանոցն արբոցն. և զոր ոչն կարացեն կարել խալաւցոյն, ուռամբք ջարդեալ, պրեւ և երկաթիցն:

զանելով ի վերայ սալիցն բեկեալ հանդեն ի բաց: Վանդի սաւաւար էին և ծաւ. նուէր յան զնոս թիւն ամենայն երկաթից, որովք զայլ մահապարտան կապէին, զոր ի նոցա իսկ անսեւ տաւալ էր առ. նեկ մոպսիւն. որովէս յանուն արանդ վառախաւիւրք և աշխարհակոյրտաց և աւառւածապանաց.». Փարսոյ, 273:

տանն: Հրամայեաց հանել ի բանդէ անտի զամենեանն կապանքն, և հետացուցանէր ի քաղաքէ անտի երկրոտանն պարսիկ հրտախառ¹: Եւ ի ծածուկ խաւք ընդ մեղպեալին, և թէ կինչ պատճառք իցեն կապանաց նորա: Եւս պատառխանի այրն և տաւ ցնաւ: Մի խտփր ընդ իս ի ծածուկ, և մի բեր պտրհաւրդս լուսոյ ի մէջ խաւարի, զի բացան աչք իմ' արդ: Քանզի տեսի զլոյսն երկնաւոր: Եթէ կամ իս լինել խորհրդակից կենաց, հարցցիս յանդիման, և պատեմ' քեզ զոր տեսի զմեծամեծան Ստամոյ:

38. Եւ իբրե լուսա ի նմանէ զամենայն, և ստուգեաց իս փառն իւրոյ միաբանութեանն, և թէ ոչ քակտի ի սրբոցն հաւանութեանն, ոչ իշխեաց ձեռն արկանել ի նա, թէպէտ և տնէր հրաման յարքանտառ: Այլ փոխապա, և լինն երթեալ պատմէր թաղատրին ի ծածուկ զամենայն սրբէս պտրդ լուսա ի նմանէ:

39. Եւս պատառխանի թաղատրն և տաւ ց' Կենչաւ սրահ. « Մի սք ամենեկն լուիցէ զայդ ի քէն, մանաւանդ փառն տեպեանն մեծի' որ երեւալ է նմա, զի մի տղէտ մտրդիկ երկրմտոյ՝ բամանեացին ի մեր հառտաւտուն օրինացա: Մինչ մեր զայլս կամէաք հնազանդեցաւ յաննել' թերեւս զոգիս զաղեն, իբրե նոցա ոչ ինչ կարողաք առնել, մեր որ փաղտաղեա օրինացդ էին, զկնի նոցա մտրդութեանն խտարեցան:

40. « Եւս և այն իս շար և մեղ քան զամենայն, զի ոչ զուգնաքեաց սք խտարեցաւ ի նոցա օրէնան, այլ այր մի համակցեն, երեւիլ ընդ ամենայն փերին աշխարհա: Եթէ փայլարիմք՝ ընդ նմա, նա տեղեկագոյն և քան

1. Բազման՝ Յարսանկ, Յասանկ, Յորսանկ. պարսկական փարսախը հինգ քիւ լամդրէ քիւ մ'աւելի է, այս հաշուով 'իւնչապոսն փախտուն քիլոմեդքի շափ հեռացնել կը հրամայէ ի հիւշափութե. իսկ քանանայից նահատակութե տեղը նոյնչափ մը ոչ եւ հեռի այլաւ բլլար բոս Լոյիշեալ 8. Ը. 46՝ որ շափաղանդ կը լծուի: Իսկ բոս Պոնտաֆիշի, ինտանկ կամ Յարսանկ և հազար յայլ, մէն

մի յայլ՝ երկու ունաշափ երկայն, կամ հետաւորս թիւն մը՝ յարմարաւս մտրդ մը կրնայ զանազանել թէ կզ մը հեր, մեկ է թէ տես, Տես և Մանու-խրատ և Pahlavi - Pazard Glossary:

2. Գալար քէ բազման լեզուա՝ և վիճարմութիւն, կոխ, մարտ. բազկաղեալ ի բախիկ կամ բոս՝ « ընդդէմ » և քար « գործ » բառից:

զամենայն վարդապետ աշխարհիս. դուք է Նիմանձ
խարխարեալ աւերէլ զօրէնս մերս: Եւ եթէ զատիմք զնա
ընդ այլ չարագործսն, նաւ եւ այնպէս հոգակեալ երանէ
համբաւ. քրիստոնէս թեան նորա, եւ մեծ անարգանք զինի
դենիս ձգին: Եւ եթէ որով եւ վախճանեացի, բազում
են քրիստանեայք ի կարաւանիս, ընդ ամենայն երկիր
շտնեալ զբաւեցեն զտկերս նորա: Սակաւիկ ինչ էին
մեզ անարգանք առ ամենայն մարդիկս, որ մեծարեալ
որատուէին տկերքդ նամարադուդդ. իսկ եթէ մեզ ազդ.
եւ մեզ պետացդ զեղին պատիւ կրեացեն, մեք մեզէն լինի-
ցիմք յաւիտէյք օրինացն մերոյ:

41. « Այլ այժմ իմ' է քեզ երգումն տուեալ յանմահ
դիւնս. նախ զգտնեացեալ ծերն կաշիս առաջի յա: Եթէ
հաւանեացի սիրով, եւ զզջացեալ աղաչաւեացի զկախար-
դութիւն նոցա, մեծարեալիք զնա սիրով պատառով բառ
տառովն կարգին, եւ մի ջր զխոտացի զթշնամմանս նորա
ամենեկին: Այդա թէ ոչ հաւանեացի, եւ ոչ կամեացի ան-
ոսպ բանից խնց, յարաւորիք ի վերայ նորա բազում
ամբաստանս՝ յաշխարհէ անախ, զի փառաւար զացի
յիրա արքունի, եւ աշխարհաւ. փառսիչ ի վերայ յարաւ-
ջիր, եւ շխիւակ արաւորիք յայն կոյս յան զկուրան եւ
զՍակաւրան», եւ անդ ընկեցեալ զնա ի վերայ մի, եւ
ընկալցի զմահ թշուառութեանս: Եւ զայցալենան՝ փա-
լմանակի կարճեալ ի կենաց աշխարհիս, զի մի զգրկեա-
լեն զօրէնս մերոյ աշխարհիս: Զի եթէ զճարտար մեզ-
պետն այնպէս արաւ աշակերտեցին, ազէալ մարդիկ
զիւրդ կարտացեն կալ առաջի նոցա պատիր խարեա-
լեանն »:

42. Արդ եւ նստաւ Գենչապուհ արտաքոյ բանակին

1. Գիտելու արժանի է թէ Բաղկերտ
քաղաքակ առաջադան հրաման շիրտա-
ռալ մէկու մը աղանման համար, ինչոպէս
կը տեսնենք շատ անգամ նուազ քաղա-
քանեալեալ ազգաց պատմութեան մէջ:
Տակիտտի մէջ շատ օրինակներ կան, որ
երբ Շոտմալցիք կայսերք ուզէին անի-
րաւ տեղը մեռցնել զայս, նախ եւ յառաջ
անոր վրայ շատ մը քառ թիւններ եւ ամ-

բաստանութիւններ կը նմարեին: Ան-
բաւեղու եղանակն ալ կը ցուցանէ թէ
իրաւունքը զոնեալ ընդհանրապէս յար-
պեալ էր:

2. Կրկին գաւառք հարաւային Սարս-
կաստանի. Տեա Աշխարհացոյց խորհեա-
լորդ. 1, 10:

3. Արդեան՝ բաղանու յեզուսա՝ ար-
տին:

յատենի, որպէս ասուցար, հետի երկրորդական հրատարակումը: Հարցանէր ցմեղպեանն և սակը. իշխանն լծիւն

1. Գնարպէսին աւելի ևս կը ճշդէ զվայրսն: «Վանշապատն ի ակցրանն ոչ պատմէր իտմէին գտուրք քահանայիցն, զոր ինչ պարծնւոյն էր ընդ նոսա. այլ աւել լծէ ի վրկան տանիմք և անուի երթանկեմք: Եւ երթալին այն օր ի դիւղ մի՝ որում անտն էր իննան՝ զոր պարտու է փնտռել ընդ մէջ Նիւշապէսի և Վրքահանայ: Հետի ի Նիւշապէսի քաղէս հյուսիսի միացիւք և լծէ աւելի ևս բաւարարիչ համարուց Սարսապանն և զազարէին անդ մինչև ցրտաւաւուն պահն: Եւ արտաքան վտարմով զազար ոչինչ զգացուցանալ ասեք ի զեղջէն, և ոչ ասենեւ, քանչ զորն ընդ ինքեանս լուց միայն երանելի խոսկանն և անորն զանչն զնային ի զեղջէն լսեցեալն: Եւ առեալ զստորան դահնպան՝ զնային զյոյանդակ մեղքեալ մեան ի զիշխարչն՝ ընդ անկոխ անապատն հետի ի զեղջէն՝ որպէս պարտիկ հրատարակու է լծէ աւելալոյն, և ընդ ձաղկն արտաւաւուն հտանելին ի տեղի մի քարում, տապարաւոր, աւաղանս ի տեղի յոր ոչ հտանէր արտապան և ոչ բնաւ անդանէր ընդ նա ուղեւոր, վասն ոչ զիտեղիս երկր ի նր մաւ անապատն: 261-262:

Իսկ զքահանայաւորպիսի հետաւոր և անկոխ տողեր տանելնուն պատճառ ի մայրոց մեկ սակաւիկ մի լցիւն. լուց փարպիցին այնքանս որոչ կը լուցնէ մեկ և մամուսանին բարոց աշտոյիսի զեղեցիկ նկարագիր մի կ'ընէ, որ կ'ուզեմք ամբողջապէս ընթերցողին առջև դնել այս փերջնայն գրածը:

«Եղմ պատու իրանաւ զգրչապետ քանկ լծադաւորն Վանշապէս ոչ տալ սակաւ գիտել ոչ պատնու և զգնալ զնոսա ի քաղաքն և ոչ զհանապարհն ընդ որ տանելիցն, և ոչ զտեղի մահտանն ուր տղանանիցնն գնտաւ: Քանցի լուեալ է, աւել մեր ասուցար լծեալ: Լծէ աւելի

վասն ալար կարի ինդան ի մահ ոքս ի մոյար աղանդս ևն քրիստոնէից, զի պղպէս ասեն լծէ ոսկեքս աշտոյիկ՝ որք յապագս Ստուծոյն իրեանց մեռանին, և որ ոք, աւել, յիսում տանն ունիցի ինչ տնտեսի, լծէ և փոքր խրիւոր ինչ ունի, և վաս ինչ և խորամանկ ի նա և ի նորա տանն և ի տեղիս ոչ մեր. ձենալ: Եւ զլոյս ևս ասեն, լծէ ի քանա տանելի յաջողութիւնն տան և խմաւուն և քաջութիւնն զտանելի և պահպանու. լծիւն: Եւ մինչև ի մահ քանան անձաւոր և կարաւոր զանէ տանան մի կամ և զանկէն մի գտանել յաշտակեանցն, և ի տանն իրեանց տանել: Եւ զայն ևս ի հաստատարիմ մարդկանէ՝ որք ի մոյար աղանցին նաղա ևն եղեալ, ապա զմեր լուսաւոր և զարդար որնն ունին, տեղեկեցեալ եմք՝ լծէ կտալք նոցա, ուստեղի և զտեղք, և զպարգս ոսկւոյ և արծաթիւոյ և մարգարտալ տարեալ ուստի նոցա: Լծէ կարի փոքր ինչ լուցաւ. լուց աշտ մեծոց տալք ուստի նոցա, զայն մեծաբոյս և պատուական համարին: Եւ զինչ ևս այլ սակաւ ասեմ. և զնորք և զմարդ զարգս զոր լուսնն նոցա արարեալ և մեծաւ աշխատութեամբ՝ ճիւղեալ և կամ զտակն ինչ մարգարտալ կարի մեծապետ, կանալք քրիստոնէից շահմարին ինչ հանել յանձանց և տալ և պնել փնտրան ինչ յաշտեաց պնալիս անայն: Եւ զոր ուղիւ լուսն և լույս մայրի և զիցի սպանաւն նոցա՝ ուր յաշտակեանցն կարեմալ և պատուոյ՝ ապանեալք և որք ապանելն ասկէրալն՝ զիսկաւ լիցին: 262-264: Եւ Երեսուցի մարմինը զտեղեկեցը՝ «Յիշիտ իրաքանիս մարմնոյ նոցա սակի ասնունին: Լցիւն: Եւ լծէ: Եւ լուցաւ տէ և Վիպալն ի լուցալ իշխարաց վրայս գրեալ: 12-տաւ: Ի. 227-231:

տախ վասն քո, ոչ միայն բանիս հարցանել, այլ և տմե-
նայն հարաւածովք տանջանայ: Մինչ չե ձեռն արկեալ
է իմ ի քեզ, ընկալ զմեծարանս և արհամարհեա զա-
նորդանս, և խնայեա ի պատուական ալիազ: Քեզ ոնոր
ի բաց զբրիտանեւթիւնդ՝ զոր ոչ տնէիր ի բնէ, և
զարձիր անդրէն ի մոլորութիւնն, որպէս զի վարդապետ
էիր բաղմաց:

43. Եւ պատասխանի երանելին և առէ. « Աղաչեմ՝
զքեզ, տէր, որ յառաջ իբրեւ զհարապատ եղբայր հա-
մարեալ էիր յաշտ իմ, և այսօր թշնամի կատարեալ. մի
բառ տուալին սիրոյն զթար դու յիս, այլ կատարեա ի
վերայ իմ՝ զկամս հարսութեան թագաւորին ձեռոյ. և որ-
պէս առեր իշխանութիւն ի վերայ իմ, դատեա զիս »:

44. Յայնմամ իբրեւ ետեա Գենչապոհ, և թէ առ ոչ-
ինչ զապառնալիսն արքունի համարեցաւ, և ոչ ողորմ-
նացն երեսո ինչ արար, և քան ի ծածուկ՝ յայտնի եւ
կամէր զի խօսեցի, կատարեաց ի վերայ նորա բառ
խրատուն արքունի: Եւ զազտաղօլի բնկեցաւ ի հեռա-
ւոր օտարութիւն, որպէս զխարզ և ուստ ի վարդապե-
տէն, և արար:

45. Եւ հրամայեաց՝ եւ Գենչապոհ երկուս եւ բն-
կերակիցս օղնականս յաւաց զործակալացն, զՋնիկանն՝
որ էր մայրիւտ արքունի, և զՄովսն անդարձապետ ի
ձեռանէ մովպեաան մովպեաի:

46. Արդ երեքեանս արաւ իւրաքանչիւր ապաստորոք
առին զսուրբն յայնմ՝ անասրատ, և մոխեցան նոյնչափ
եւ հեռագոյն ի միւս եւ զմեղակ տեղի ի նմին զիշերի:

1 Եւ հրամայեաց Յազկերտ)։ Իշիշէ
իւրաց կարգը կը խառնէ. արտփեան ուր
երկու օգնականն արուած էին Իսն-
շապոյզ, երբ առ տակաւին Յազկերտի
քովն էր։ Ինքն իշիշէ հրամայեալ էր
Յազկերտի բոած ըլլալ. առ ի ի հիշդ կը
լաւ :

2 Այդ օգնականաց տնտնէրք
խառնակ են տպագրաց մէջ։ Միւրիմա-
րեանք և Թէոփոսիւ տպագիրը գնեն՝
զՋնիկանն որ էր մարզպետ արքունի եւ

զՄովսն հանդիմապետ են։ Բազմատե-
լագ 93դ հասանին և Փարսեդուր հետ՝
հարկ է ուղղիլ՝ զՋնիկանն, որ էր մուշ-
պետ արքունի եւ զՄովսն անդարձապետ,
են։ Ի ձեռանէ՝ եղեայն ընդ ձեռամբ
աւրոք, երկընդ և յիս նորա ի կարգի-
տեա շարկազն։ Բառ։ Իսկ Մովսն չէ
յատուկ անուն, այլ յոյն. տեաական Մով-
բատի, որ է « մուշ »։ մովսն անդարձա-
պետ՝ է « մուշոց խորհրդապետ. անուշ-
նորդ »։ Տեա Թ. Ի. 21. ծանոթ. 1 :

Եւ զոր ի կարասանէն անդր ոչ թողին տեսներ, ոչ ի հայոց և ոչ յամենայն քրիստոնէից, և ոչ ընտա յարասարին հեթանոսաց: Եւ սպասաւորին՝ որ էին ի վերայ կողերոցն անդէն ի քաղաքին, հրամայեցին պահել զդու չափեամբ, զի զհետս նոցա մի պր զխոտացէ՝ ընդ որ տանիցեն ի մահու տեղի, մի նաքա և մի ամենեկին պր ի մարդկանէ:

47. Ինչոյ այր մի խուժիկ անուն՝ ի զօրացն արշաւնի, որ ի ծածուկ ունէր զքրիստոնէութիւնն, և վիճակեալ էր ի դատա դաճճացն, և կայր ի սպասաւ օրապահացն հանդերձ զորժիտկան տանջանարանօքն, և կն և մտտ ի մէջ գիշերին և խառնեցաւ ի դատա նախարարացն: Առաջին դտան ի միջնայն կարծէր զնա, և միջինն երրորդին, և երեքեանն միմեանց համարէին զնա. և ոչ պր ի նոցանէ և հարց՝ եթէ զու ով ես ընդ մեզ, ոչ ի տերանցն և ոչ ի սպասաւորացն:

48. Իբրև հասին ի տեղի անապտօրին, որ ամենեկին

1. Խուժիկ չէ յատուկ անուն մարդոյ՝ այլ ազգի. այս և խուժաստանցի: Այդ խուժաստանցւոյք անունը չեն կրցեր գիտնալ ոչ Եդիշէ և ոչ փարսեցին Տես այս վերջինս էջ 31: Ըստ փարսեցի ոչ խուժիկը վաճառական մի էր, որ շատ անգամ առևտրի համար ճանապարհորդեր էր ի Հայս, և որ և զլեզու հայե, բնն խափց քաջ տեղեկաբար գիտէր. և եր ինքն այր ի մանկութենէ խորն կնցեալ առաջինի փարսիք, և զհայ որդի քրիստոսաւոր և հաւատացեալ ծնողաց, որ գերանելի քահանայնն Աստուծոյ և զնախարարնն Ջալոց՝ որ ի կապանան էին, յոյժ ընտանութեամբ գիտէր, առ որս և քաղում ծախս յընչից և սպասաւորութիւն արարեալ էր մինչ ի Վրկանին էին՝ ուշադրելով զամենայն օր և ակն ունելով մտաին նշխարաց արբոցն ի հատարումն նազա լինել արժանի: Իսրայէլեան հետ յազգէս զնոցեր էր. անդ՝ և լուսեալ զհրամանն թագաւորին՝ ճեպով և անյապաղ ոչինչ զգաղուցեալ

ուսեք թողոյր և զգրատու իւր և զհարասի ի մանկունս իւր և յընկերս, և իւր առեալ ի գրատուոց իւրոց զրատուս առկունս և ուժեղս, և նմանեալ առն կարաւանի՝ զնայր ընդ ճանապարհ, որ երթալը յԱպար աշխարհ, և ուղեկցեալ ճանապարհորդեր ընդ Կենդապոլս, որտեղանկով նմա զճանապարհայնն և յովանան ուր հանդէին քաղում արթնութեամբ շատաւ թիւնս:

2. Այդ և խորագրի անապատը: Երբ ծովուն հարաւային արեւելեան անկիւնէն լալնատարած և մարթ է առն տեղեցր անասման դաշտ մը ձգի դէպ ի հիսին 800 մղոնա չափ յատորատս Կողանար լիբանց, և յարեւելս նոյնքան հեռաւորութեամբ մինչև Ռախի մոտեւոր: Այս ընդարձակ երկիրս ուրանոր ոչ կենդանիք առեանելի են, ոչ ծառ և ոչ խոտ, և որ տեղ տեղ թիկնանու երեսէն ալ ջրած է, առելի զօրաւ որ կերպով կ'անջատէ զտափան խոտիւր ի խորաշատնայ քան եթէ լիովին ծովաստղ եղած

աներոյս էր ի դալարոյ, և այնպէս էր աղաւաթ դժնեայ, զի ոչ նստելոյ անդամ՝ տեղի գտաւ անդ. նոցա, ինչին հեռադոյն նստարարքն երեքեան, և հրամայեցին դռն-ճուղն խրեանց կապել զոտս և զձեռս նոցա: Եւ արկին պարանոս երկայնս յոտս նոցա, և երկու երկու լծեցան և առին ի քարչ: Եւ այնպէս ձգեցին ճողքեցին ընդ աւաղաւաթ տեղիսն քարչելով, զի ամենեկին խայծ ոչ մնաց ի մարմինս երանելեացն: Եւ ապա լուծին և ածին ի մի տեղի:

49. Թուէր իմն նոցա այսպէս, եթէ կակզեցար զխրատւածին նոցա, և հնազանդեցուցար զրիրա ապաւաճ: Բուժինն նոցա, և արդ զինչ և խօսիցիմք, անապշեն բանից մերոյ, և առնիցեն զկամս թողաւորին, և ապրեալ լիցին յանհնարին տոնջանայն: Եւ զայն ոչ կաբացին քաջ իմանալ, եթէ իրրե կքաջ զինաւորս վառեցին զնոսա, և ի հրահանդս կրթութեան վարժեցին զնոսա, և իրրե զգազանս վայրենիա, արխնախանձս ուսուցին զնոսա: Եւ եթէ ունէին տակաւ ինչ կատկած յառաջագոյն, հայեցեալ նոցա ի չարաչար վէրս մարմնոյն խրեանց, զատալին երկիւղն ի բաց մերժեցին: Սկսան իրրե արբեալք անդդայք զմիմեամք երանել ի բանից պատասխանի, և փախտցին իրր ծարսուիք յաղբիւր, եթէ ոչ նախ վաղ զիւր արիւնն հեղցէ յերկիր:

50. Եւ մինչ զեռ յայտմ՝ պատրաստութեան էին սուրբն, խօսել սկսաւ ընդ նոսա Գենչապուհ և ասէ. « Սրբայ յղեաց զիս առ ձեզ. ամենայն աւեր աշխարհին Հայոց, ասէ, և կոտորածք զօրացն՝ որ հասին ի մերայ, ի ձէնջ եղեն մեապն ամենայն. և բազում նստարարք՝ որ այժմ՝ կան կապանք չարչարեալ, փսն ձերոյ յամու-

նաւ, և իրրե անդին ցամբեալ խրամ մը կը պաշտպանէ իշխութիւն չեանալին պատուաւոր: Աւաղաւա և և աղի չիք անդ բնակութիւն բալց միայն ի պարեանդս բլրոց, որք կը սահմանեն զայն և յեղերս գետոց՝ որք ուղ բլուրներն իջանելով դեռ յաւալ կամ ի յաւսից ծովն չհասան — ի բաց առեալ զմին կամ զերկուսն — կը ցամաքին կամ կ'անհետա-

նան: Մուրափիւն որ այդ կողմերդ գրեացեր էր, կ'ըսէ. « այդ դաշտդ մահուան պատկերք կամ բնութեան մենամեծ գոյրգմանց և վրդովմանց աւերմունքը կը ներկայացնէ. անդ ոչ թողուն կը ահա. նուր և ոչ շողորտանի. չիք ծառաստան կամ դաշտի որ հոնգիւցնէ զայն հազիւ հազիւ կը հանդիպիս երբեմն աղաղուն թփոց »:

առվեանդ եղև այդ տմենայն: Այլ և արդ եթէ կամկը ինձ լսել, առեմ ձեզ, որպէս եղերուք պատճառք ամենայն չարչարանաց մահուն, այսօր լերուք պատճառք կենոց ձերոց: Եւ նախարարքն՝ որ կան ի կապանս, ի ձեռն ձեր է իշխանութիւն արձակել զնոսա, և աւեր աշխարհին ձերոց ձեօք չինի, և բաղումք որ վարեալ են ի գերութիւն, անդրէն դառնան:

51. «Ահա դուք ձերոցին աչօրդ տեսէք այսօր, եթէ զօրպիտի այր տոհմիկ, զոր թագաւորն ինքնին յականէ յանուանէ ճանաչէր վասն մեծի գիտութեան օրինացս մերոց, և կոտորեալ էր յամենայն ի գենիս և ամենայն մեծամեծաց սիրելի, և դրէ թէ բոլոր աշխարհս կախեալ էր զնմանէ. և վասն զի անարդեաց զղենիմաց, զեղն և պատրեցաւ ի ձեր տխմար գիտութիւնդ, ոչ ինչ խնայեաց թագաւորն ի մեծ պաախ նորա, այլ իւրին զգերի մի զանախարհիկ շխթակ արարի զնա յայնչափ տառութիւն հեռաւոր, զի ընդ երթալն խի ոչ ժամանէ ի տեղի պատահալն իւրոց:

52. «Արդ եթէ ի բուն գացեկութիւնն՝ վասն պատուական օրինայն ոչ խնայեաց ի նա, որչափ ես առաւել ի ձեզ յօտարաշխարհիկսդ, որ մահապարտ խի էք յիրս արքունի: Եւ չիք ինչ ձեզ այլ հնար կենաց, բայց եթէ երկիր պողանիցէք արեգական, և կոտորիցէք զկամս թագաւորին, որպէս և ուսոյց զսեզ մեծն Զրադեան: Եւ եթէ զայդ տօնէք, ոչ միայն արձակիք ի կապանաց և ապրիք ի մահատանէ, այլ և մեծամեծ պարգեւօք յուզարկիք յաշխարհն ձեր »:

53. Յառաջ մատուցեալ զեռնդ երէց և թարգման կացոյց զԽաչակ եպիսկոպոս. «Զիարդ լսիցուք, տաւ երկդիմի հրամանացդ քոց. ահա զերկրպագութիւնդ նախ հաւոր արեգական, և զկոտորումն երկրպագութեան ի կամս թագաւորին ձգեցեր, մեծարեցեր զարեգակն՝ յառաջ ձայնելոյ զանուն նորա, և մեծացուցեր զթագաւորն տակի քան զարեգակն. և յայտ արարեր՝ եթէ առանց կամաց իւրոց սպասաւորէ արեգակնն տ-

1. Խաչակն՝ անդակցութիւն, ազգակցութիւն. կամ՝ զմեզպետը՝ իւր գիտութեալ.

նք՝ կրօնական կերպարանին համար զախակ և զատախարակ համարելով:

բարածոց, իսկ թագաւորն ի կամն ազատութեանն իւրոյ՝ զոր կամի աստուածացոյցանէ, և զոր կամի ծառայեցոյցանէ. և ինքն ճշմարտութեանն վերայ չե է հասեալ: Մի խօսիր բնդ մեզ իբրեւ բնդ տղայս, զի հասուկաւ կատարեալ եմք, և գիտութեան ոչ եմք անսեպեակ. ուստի սկսար զուս, այսի տաց քեզ պատասխանի:

ԾԱ. «Ապաքէն զմեզ եղիւ պատճառս տաւրածոյ աշխարհին մերոյ և հարստածոց զօրացն արքունի. մեր օրէնքն զմեզ այգպէս ոչ ուսուցանեն. այլ յոյժ պատուել հրամայեն զերկրաւոր թագաւորս, և սիրել զնստ յաւսնայն զօրութենէ մերմէ, ոչ իբրեւ զմարդ որ զուգեալեայ ի մարդկանէ, այլ իբրեւ Աստուծոյ՝ ճշմարիտ կող ի ծառայութեան. և եթէ զրկեմք ինչ ի նոցանէ, փոխանակ ընդ երկրաւորիս զերկնիցն խոտապաւ մեզ զարքայութիւն: Էւ ոչ միայն զարքանեկութիւն հպատակութեան պարտիմք հարկանել նոցա, այլ և մահաւ չափ դանձինս ի վերայ զնել սիրոյ թագաւորին: Էւ որպէս յերկրի ոչ ունիմք իշխանութիւն փոխանակել զնա բնդ այլո՞ւ՝ տեառն, նոյնպէս և յերկնս չունիմք իշխանութիւն փոխանակել զճշմարիտ Աստուծոն մեր ընդ ոյլո՞ւ: որ չիք Աստուած բայց ի նմանէ՝:

ԾԵ. «Բայց ասեմ՝ քեզ՝ որում՝ սակաւիկ մի տեղեկաւ զայն եւ: Մի ի քաջ զօրականէն զինի մոտանիցէ ի ստաւերազմ. և եթէ զայս արատցէ, ոչ քաջ տնտանի նա, այլ յոյժ վատ: Էւ կամ՝ ոչ յիմաստուն վաճառականաց զպատուական մտրդարիտն փոխանակիցէ բնդ տնարդ իմուշայի՝, բայց եթէ յիմարեալ իցէ տղիտութեամբ, որպէս և ձեր մկրտութեան առաջնորդ քո:

ԾԶ. «Միայն զտեւր զմեզ ի բազում՝ առաքինեացն մերոց, և կամիս զողութեամբ տաւրել զամսրս խորհրդոց մերոց. չեմք մեր միայն՝ որպէս և զուր կարծես.

1. ինտելլ առ Կողոս. Գ. 22:

2. իբրաւայ, բառ Առեւան բառարաւ, նի է քաւք. 2. իւււնք. 3. Ո և է լուին բան: Է բազանտ տարեւոյ յգն.

տարեւոյ, աղբաւ, տնանկ, շքաւոր. (Տեա Մայնս խրատ). Մարգարիտը որ

ստեպ կը յիշուի, ամեն գոհարեղենէ տաւի զարմանելի և յարդի էր. պարս, կերէն՝ մարվարիտ: Բազանտ լեզուին մէջ մի քան տնգամ կը փոխանակէ բնդ կի

պայտէս վատ և վատքար գրին եւ կոտ և կատքար. վաղարկ զբի և կաղարկ:

չիք տեղի ունայն, ուր չիցէ Վերիստոս թագաւորն մեր-
բայց միայն այնորիկ են թափաւր ի նմանէ, որ իբրեւ
դպեղ և զշարադե իշխանն յոյ, որք ուրացեալ էք ի նը-
մանէ: Զի թէ զինուորք աշխարհին մերոյ, որ աշակեր-
տեալքն էին մեզք ի Վերիստոս, առ ոտն հարին զահագին
հրամանս թագաւորին ձերոյ, և զմեծամեծ պարգեւս առ
ոչինչ համարեցան, և զհայրենի տէրութիւնն ի բայց
կողպատեցան, չինայեցին ի կին և յորդիս և ի գանձս
մարմնաւորս կենաց աշխարհիս, նա և ոչ զարխնն խ-
րեանց տմին ինչ զմտաւ վասն սիրոյն Վերիստոսի, այլ
զերկրպապուս արեղականն՝ որ ձեռ վարդապետք էին,
չարաչար հարուածովք սատակեցին զնոսա, և մեծամեծ
չարիս հատուցին ի վերայ զօրացն ձերոց, և բազումք
ի նոցանէ անկանէին ի նմին պատերազմի, և այլք մատ-
նեցան ի պէտպէս փարձութիւնս, և կէդքն ընկեցան ի հե-
ռաւոր օտարութիւն, և ևս բազմապէս վարեցան ի գե-
րութիւն: Եւ ամենեքին նորա յառաջեցին քան զմեզ
յարբայութիւնն Աստուծոյ, և խառնեալ են ի դունդս
վերին հրեշտակացն, և ցնծան ի պատրաստեալ յաբա-
խութիւնս, յոր հասեալ խառնեցաւ երանելի այրն, զոր
դու տես շիթմալ արարի: Երանի տամ՝ նմա, և երանի
երկրին՝ ընդ որ նայն անցանիցէ, և տեղոյն՝ ուր նայն
վախճանեցի: ոչ միայն զարքսոնեզք ձերովք անցանէ
պատուականութեամբ, այլ և զերկնից լուսաւորօրդ՝ ու-
րում՝ դուքդ երկիր պապանէք:

57. Եւս պատուականի Մովսն անդարձապետ և տէ-
ցնաւս. « Աստուածքն բարերար են, և երկայնամտու-
թեամբ ջանան ընդ ազգի մարդկան, զի զխտացեն և
ծանիցեն զխրեանց փորրկութիւնն և զնոցա մեծու-
թիւնն, և վայելեոցեն ի պարգեւս աշխարհիս, զոր տը-
ւեալ է յիշխանութիւն ի ձեռս թագաւորի, և ի բերա-
նոյ նոցա երանեն հրաման մահու և կենաց: Եւ ձեզ ոչ
է իշխանութիւն այդպէս ընդգիմանալ կամաց նոցա և
ոչ առնուլ յանձն զերկրպապութիւն արեղական, որ ճա-
ռաղայթիք իւրովք լուսաւորէ զամենայն տիեզերս, և
ջերմութեամբ իւրով հասուցանէ զկերակուր մարդկան և
անտանոց, և վասն հասարակարոյթս առատութեանն և
անաշտու մատակարարութեանն անուանեցաւ Միհր առ-

առաւժ՝, զի չիր ի նմա նենդութիւն և անխմատութիւն: Վասն որոյ և մեր երկայնամիտ լինիմք ի վերայ տղիւ առ թեան ձերոյ. քանզի չեմք մարդասեւցար իրլն զգաւ: զոնս շարդակերս և արխնարբոս: Թնայեցէք յանձինս ձեր, և մի խառնէք զմեզ ակամայ յարխնոյ ձեր: Թնայէք անդր զառաջին յանցանս ձեր, և զառաջիկայ իրա ուղղեցէք, զի և այլոցն վասն ձեր լիցի սղարմութիւն ի մեծ թողաւորէն »:

58. Առ այս ետ ստատախանի Սահակ եպիսկոպոս և առ. « իրլն ոսկալ և յոյժ խրատեալ՝ զղեղեցիկ հոգ յանձին ունիս շինութեան աշխարհի և փառոյ թողաւորին, բայց զայս կտրի տղիտարար ոստոյանես, զի առտուածս բազումս խտտութանիս, և զմի կամս ոչ տուն ամենեցուն: Եթէ վեհքն առ միմեանս մարտոյնալ են, մեր խոնարհապն քան ցնտա զիմրոյ կորաւորք հաւանել քանից քոյ: Միտքանես զճուր և զկրտիկ, զի ուսցուք ի նոցանէ զխաղաղութիւն, կոչեալ զարեղակն ի տուն որպէս կրակ, և եթէ նմա ոչ մարթի պալ՝ զի մի աշխարհ ի խաւարի մնացէ, յղեալ զգա առ նա, զի ուսցի ի նմանէ զանկարտութիւնն:

59. « Եւ եթէ մի է բնութիւնն առաւածոցն քոյ, հաւատարեցեն առ միմեանս զուղութեամբ. լիցի անկերակար կրակ իրլն զարեղակն, և մի խախտեցան ծառայքն արքունի ի ծախս ռոճկաց սորա: Արդ մինոյ անյաղ ուտէ, և հանապաղ մեռանի. և մինն որ չուտէ, առանց օգոյն նուաղի ըյս ճառաղայթից իւրոց. ցրք-

1. « Վասն հասարակարարի առաւորութեան և անաշատ մատակարարութեանն անուանեցաւ Միհր աստուած »: Տես Միհր եւրոյ յէջ 136-137: Ինչպէս որ որոշ կը տեսնուի առաւ, Արեղակն և Միհր աստուած մի և նոյն աստուածու թիւնն համարեալ են և իրարմէ չեն զանազանուեր ի հինգերորդ դարու: Առաջառ մատակարար՝ քանզի ի միջին Գալստ Միհր աստուածույ գատաւորութեան պաշտօնն մի այլ կ'ընծայուէր առ մենայն ուղիք մեռելոց Չինփա կամբջէն

անցնելն հարք ահեղ ուտելի մը գիմաց կ'ելլէին՝ որ կը բազկանայր ի Միհր, Արառչա և ի Սաշնու աստուածոց, և որոց առջև թաղաւորք և քիւրդորք հաւատար էին. Տես Մայնու - խրատ զԼ. Բ:

2. Արառչանները միշտ վառ պահելու համար ունէիք, այս է, որոշեալ քառակուսիք վաշտ կարգեալ էր ի պիւստութեան, միանգամայն և արասաւորք պաշտօնն ունէին ինքամ տանելու նոցա:

տանայ ձմերուղներ, և սառուցանէ զամենայն դարարարացս խոտոցն: ասթանայ յամարուղներ, և հրակէզ առնէ զամենայն կենդանիս: Եւ որ ինքն յար ի վտփոխման կայ, ոչ կարէ հաստատուն կեանս ունիլ շնորհել: Եւ յեղ ոչ կարեմ՝ մեղադիր լինել. որոյ ոչ տեսեալ է զմեծ թաղաւորն, պատուարայն մասուցանել զերկրագոյթիս խն: Իսկ եթէ որ զայս ի հմուտ գիտնոցն արասցէ, վաղվա-դակի մահ ի վերայ հրամայեն:

60. « Այլ վտան արեղական, եթէ կամիցիս ուսանել, զճանորիսն ասացից յեղ: Մասն է նա աշխարհիս արտաբաժնի, ի բազում՝ մասանից մի մասն որոշեալ է. կէտքն ի վերայ են լան զնա, և կէտքն ի ներքոյ նորա: Այլ է նա առանձին սարք յատկ թոտի, այլ ի ձեռն օղոյն հրամանաւն Աստուծոյ տարածոնն, զճառագայթիս իւր, և հրային մասամբ ջեռուցանէ զամենայն զոյացեալս ի ներքոյ իւրոյ կայանին: Իսկ վերինքն ոչ ինչ մասն ունին ի նորա ճառագայթիցն. քանզի իւրն յաման ինչ արկեալ է զայնն ի զանդ նորա, և ի մայր կոյս հեղու բերանացեալ՝ առ ի սէտս ներքնոցս մոյելլալիսն: Եւ զոր օրինակ նա մի թաւացեալ ի վերայ ծովային ջուրցն բազմութեան, անգիտութեամբ զնայ զուղեարութիւնն ի ձեռն հմուտ և ճարտար նաւապետին, այսպէս և արեղակին ի ձեռն կտաւարին իւրոյ ունի զվտփոխմունս յրջանին իւրոյ աարիսը ժամանակին: »

61. « Եւ որպէս այլ մասունք աշխարհիս հաստատեալ են վտան մեր կենացն, և զնա իրրի զմի յայլոց մասանց տեսեալ է, ոեղ յառաջնորդութիւն թաղ, որպէս զլուսին և զատուղս և զօղս յարածուս՝ և զամբոս անձրեալերս, նոյնպէս և յերկրիս մասանց զծով և զգետս

1. Վարձեալ Հայաստանի՝ ձմեռը սաստիկ ցուրտ և ամառը սառտիկ առք կ'ընթացին նկարագիր մը. Տեա Յ. Ն. 26 և ծանոթ 3: — Իսկ արեգական վրայոք ըստ անհերն, որոյ ճառագայթիքը առանց օղոյ չեն կրնար տարածիլ և փալլիլ, որք իբր յամանի գրում են՝ որ զեղ ի վայր կը հոսի առանց իւր վերի գին և զածին լոյս տալու, այն դարուն աստե-

ղաբաշխական կամ բնագիտական գաղափարները մեզ կը ցուցանեն:

2. Նոյնչէ, որպէս լիւրիկ գերկիրն անշարժ և զարեգանն պտտող կ'ենթադրէ:

3. Այլ ընթերցում՝ յարաբոսփա. բայց միթէ յարաբոս օղոյ համար աւելի պատշաճ չէ, և ինչո՞ւ համար Միւրի. թարեանց վերջին տալագիրը յարաբոսփա կը դնեն՝ որ ջուրը աւելի յարմար է:

և պաղրիւրս և զամենայն պիտանացու ջուրս, նայնպէս և զյամամարայինս ամենայն պիտայիւք իւրովք: Մտաւած և զմի ոք ի սոցանէ չէ արժան տնտանեւ, և եթէ ժպրըհիցի որ տանէ, պանձն տղիտարար կորուսանէ, և առ տաւածանսնն մեծարելով զնոսա՝ նորա ոչ ինչ օգտեցան: Միոյ իշխանութեան երկու թագաւորք ոչ լինին, և եթէ մարդ զայդ քեզ յանձն ոչ առնու, քանի ես հետի է առ ի յիշատածոյ բնութենէն սոցպիտի կարգ չիթիեալ:

62. « Ոգրդ եթէ կամիս ուսանել զճշմարտն, քաղցրացու զգտնութիւն սրտիդ, և բոց զաչս մտացոյ, և մի յարթնութեան կորութեամբ ընդ խաւար զնայցես. որ անկեալ ես ի խորխորտոս, և զամենեկեան կամիս առ քեզ ձգել: Եւ եթէ քոյքն գան զինի մոլար վարդապետութեանդ՝ որ ոչ տեսնեն և ոչ իմանան, մի և զմեզ կարծեր զոյն օրինակ. քանզի բաց են աչք մտաց մե, բոց և սրտեակի եմք: Մտրմնոյս աչօք դարարածս տեսանեմք, և իմանամք զսա յայլմէ արարեալ, և ամենեքեան են ընդ աղակաւնութեամբ: Իսկ տրարիչն ամենեցուն աներեւոյթ է ի մարմնաւոր աչաց, այլ մտաց իմանի պօրութիւն նորա:

63. « Եւ վասն զի ետես զմեզ ի մեծի տղիտութեան, և ողորմեցաւ մերում՝ անուսումնութեան, յորում՝ և մեր իրբն զձեզդ երբեմն զերեւիսս կարծէար արարիչ և զսրծէար զամենայն տնտաւկութիւնս՝, վասն այնորիկ առ սէր իւր եկն մարմնացաւ ի մարդկանէ, և ոտոյց մեզ զաներեւոյթ աստուածութիւնն իւր: Ոյն զի բարձրացոյց զինքն ի խաչն կախագանի, և զի մարդիկ զհետ լուսաւորացոյ մոլորեցան, մերկեաց յարեղականէ, զրոյս ճառաղայթիցն իւրոյ, զի եղիցի խաւար սպառաւոր մարդկութեան նորա. զի որ իրբն զձեզ անարժանք իւցեն, մի տեսցեն զկեանս իւրեանց ի մեծի անարգութեան և զառեզս: »

1. Թեպէտ բացատրութիւնը ըստ բաւականի որոշ չէ, որ կրնայ եւ յարմարիւ կոչու պաշտաման, բայց իրբն զմեզ քանզի միանգամայն և լուսաւորաց վրայ երկարօրէն ճառերէն կրնանք հետեցնել թէ եղիչէ առս կ'ուզէ իմացնել թէ Հայր ալ կը պաշտէին զարեղակն, զլուսին և զառեզս: Տե՛ս Recherches

sur le Paganisme arménien par J. — B. Eddin. էջ 21-22: Իսկ անտաւարիւսն բանով զուրկ իմանաց իղիչէ գիտանակութիւնս, որք ըստ Ստրաբոնի Անատոլոյ մեհենին մէջ կը կատարուէին ի գաւառն Եղեղեաց:

թեան: Որպէս և այսօր որ ոչ խոստովանի զխաչեղեայն Սատուած, նոյն խառար մաժեալ է զողջաթ և մարմնով նորա. որպէս և զառ իսկ այսօր ի նմին խառարի կառ, և զմեզ դեռ ևս չարչարես: Պատարտաւ եմք ըստ օրինակի Տեառն մերոյ մեռանել, որպէս զխարզ և կամիա կառաւ. բեա զկամս գառնութեան քո »:

(64. Յայնժամ՝ իբրեւ հայեցաւ ի նոսա անօրէնն Գենշապուհ, և ետես ի մեծի ուրախութեան զուարթացին զամենեւեան, զխառց եթէ ոչ գնան առ նոսա բանք ստառնայեաց և սրբանայ: Հրամայեաց զմի սմն ի կրք սերազանիցն յառաջ մատուցանել, երկչ մի Արշէն ա. նուն, փան սրոյ յառաջ կատկածն իսկ եղև. սրբոցն: Կապեցին զտան և զձեռան, և մեծաւ ուժով պրկեցին, մինչև ճարճաւորն հասաւ ամենայն ջղացն. և այնպէս կայր մեծ ժամս յանհնարին պրկոցն:

(65. Երայ սուրբն զրեբուն իւր և առէ. «Ահա շրջեցան զինեւ. յոնք բազումք, և ժողովր չարաց պաշարեցին զիս. ծակեցին զառ իմ՝ և զձեռս իմ, և փոխանակ բերանոյ իմոյ ազատակեցին ամենայն ակերբ իմ: Լուր ինձ, Տէր, և լուր ձայնի իմում, և բնկալ զողի իմ՝ ի ժողովս սուրբ զօրականին քո, որ երևեցաւ նորակերտ զառատկերաւորն քոյ: Էս որ կրսերս եմ՝ յամենեւեան, սղորմութիւն քո զվնայեալ յառաջեցոյց զիս »:

(66. Էս զայս իբրեւ ստաց, ոչ ևս կարէր բանալ զբերանն յանհնարին պրկոցաց զեյտարանին: Էս անդէն վաղ. վաղակի զահիճքն հրաման առեալ յերկոց նախարարացն՝ սրով հատանել զպարանոց երանելոյն, և բնկեցին զմարմինն ի խորխորատ մի ցամաք:

(67. Էս անդէն ի տեղումն սկսաւ խօսել Գենշապուհ բնդ և պիսկոպոսին և առէ. «Յորժամ՝ եկի ևս յաշխարհն հայոց՝ զսարի մի և զփեց ամիս և հաւ շրջել ինձ անդ. ոչ յիշեմ՝ ևս ամենեկին՝ եթէ բան մի տրտաւնձ յաւմեր լուայ փան քո, նոյնպէս և առաւել փանն Յովսէփայ. զի զառ իսկ էր իշխան ամենայն քրիտանէից, և հաւատարիմ՝ յամենայն իրս արքունի: Դա և որ մտրդպան ոչ-

խորհին լեալ էր յառաջ քան զիմ' երթալն՝, մեծապէս
զոհ էր զստնէս զայսմանէ. և ես ինձէն աչօք խնայք տե-
սի, զի որպէս հայր հաստատուն համարեալ էր սակնայն
աշխարհին, և անաշատութեամբ սիրէր զմեծամեծսն և
զփոքունս:

68. Արդ փոխանակ ընդ ձեր՝ ես աղայեմ՝ զձեզ,
ինայեցէք ի պատուական անձինս ձեր, և մի մասնիք
ի մահ չարչարանաց բոտ առաջնոյն կտրդի, զոր տեսէք
աչօք ձերովք: Քանզի թէ ի դոյն միտս յամանութեան
կայք, և իմ՝ եղեալ է ի մասի խնամ՝ բազում՝ չարչարա-
նօք կտրեն զձեզ ի կենաց ձերոյ: Եւ զխտեմ՝ զի ի
հրապոյրս առնեմ՝ այդորթիկ ելեալ էք զաւր. քանզի ինքն
ախտացեալ է մարմնով, և ձեռնարկութեամբ բժշկաց՝
չիք դռեալ առողջութիւն. և հիւանդստ կենօք ձարձրա-
ցեալ է, և փախազէ ի մահ քան ի կեանս »:

69. Առ այս ես պատասխանի սուրբն Բաթէփի և ասէ.
« Գովութիւնդ՝ զոր ետար դու նախ եպիսկոպոսիդ և
տալս ինձ, յերաւի արարեր և բոտ կարգի պատուեցեր
փսոն ալեայդ, այդպէս իսկ արժան է: Այլ ճշմարիտ
ծառայից Աստուծոյ ոչ է օրէն զիմադարձ լինել երկրա-
ւոր իշխանաց, և ոչ զոր ի ժողովրդաց տրտունջ առնել
փսն մարմնաւոր զօչարապութեան. այլ ցածութեամբ և
հեղութեամբ ուսուցանել պատուիրանս Աստուծոյ, և ա-
ռանց խարդախ իմտառութեան խաղաղտիւր լինել առ
տունեւեան, և անաշատ վարդապետութեամբ առ մի
Տէրն արարածաց առաջնարդել բոբրեցունց:

70. « Այլ փսն առնս այսորիկ հրապուրանաց՝ զոր
ասացեր, և զայդ ոչ ստեցեր, այլ կարի զճշմարիտն ա-
սացեր: Զի ոչ իբրեւ զօտար որ հրապուրէ զմեզ, և ոչ
իբրեւ զպատրոզ որ խորեւոյ մնորեցողանէ զմեզ, այլ
յոյժ սիրէ զսեզ: Քանզի մի է մայր մեր եկեղեցի՝ որ
երկնեայն զմեզ, և մի է հայր մեր սուրբ Հոգին՝ որ

1. Վասն ժողովրդանութեան հաստ
յամին 442. և անկէ յառաջ վճիւրհրբ.
չապուհ էր: Բովսեփ կաթողիկոս եղած
էր 441ին. ուստի վճիւրհրդապուհ կրբ.
նոր զինքը տեսած ըլլալ այդ պաշտօնիդ
մէջ ապաւյ մը չափ. թէպէտե Դեն.

չապուհ Հայաստան գնացած ասեմը վճիւ-
րիւրջապուհ չատ տարիներ յառաջ Պարս.
կաստան դարձած բլլալու էր:

2. Այս է Վեանք երեց:

3. Թիֆլի. պարսկերէն պոսիլի:

ծնու գմեղ. զխորդ համահարք և միոյ մեր որդեք երկ-
պատուիք լինիցին, և ոչ միտումնք: Որ քեզ լծուին՝ լծէ
հրապարք իցեն, մեր ի տուէ և ի զխելքի գոյն խոր-
հուրդ էր՝ զի անբաղ տնիցիմք զկենաց միաբանութիւնա:
Իսկ եթէ առ ձանձրացեալ իցէ՝ եղանկ յախտալից մար-
մնոյս, առտուկ ևս մեք ամենեքեան. զի չիք որ ամենեկին
ի ծնանդս կանանց, որ ունիցի զմարմինս առանց ցա-
ւոյ չարչարանաց:

71. Եւս պատասխանի Գենչապուհ և տսւ. « Զայդ
ու զխուր, որչափ երկայնամիտ լինիմ՝ ևս ի վերայ ձեր-
այս ոչ հրամանաւ ալգոսնի է այդչափ երկայնարան լի-
նել ընդ ձեզ պայքարաւ, այլ յիմմէ բազմութենէ լծու
դաջոցի ձեզ. զի չեմ՝ իրրե զձեզ անաղարոյն. զի ան-
ձանդ տուիլ էք և այլոց լծչեամիք: Իմ՝ զի աղ և հաց
կերեալ է՝ յաշխարհին ձերում, գոյիմ և ուր ունիմ ընդ
աշխարհն ձեր »:

72. Եւս պատասխանի Գիւնդ Երէց և տսւ. « Որ
առ արտաբնան գոյիմ և ուր ունի, զպատուիրանսն Աս-
տուծոյ կատարէ, այլ պարտի և յիւր ողիմն խնայել. զի
չեմք անձանց տեսար, այլ է որ համարս խնդրէ ի մէն՝
և վասն արտաբնոյ և վասն ներքնոյ: Այլ որ ատայեր՝
յինէն անառմ՝ ձեզ և ոչ հրամանաւ լծադատութիւն, եթէ
զուք ստիւր էք անցանել բառ հրամանաւ լծադատութիւն
ձերոյ, զայդ բարիւր տոնէք, զի տերիչ աշխարհի է և
ստատելիչ անմեղ մարդկան, բարեկամ աստանայի և իւրչ-
նամի Աստուծոյ: Այլ մեք ոչ կարեմք անցանել զհրամա-
նաւ մերոյ լծադատութիւն, և ոչ դանտնց կեանսն մեր կա-
րեմք փոխանակել ընդ ազգականացս պատրանս աշ-
խարհիս:

73. « Այլ վասն իմ՝ զի ատայեր, չգտեալ զսողջու-

1. Պահման Աշարի մեկնութեան մէջ
Ահարամագոս տեսիլ մի կը յայտնէ
Զրադաշտաց. յարում կը ցուցանէ նմա
թէ երբ հազարերորդ տարին լրանալու
մնանալը ստիւտ է իմանալին Աստանեանց
զերջին ժամանակները յարեւելից խոսե-
ղում ուղինք պիտի յարեանք ի Սարո-
կաստան և աւերեն զաշխարհն, առա-

քինութիւնը պիտի պակսի, խաբէու-
թիւնը տիրէ, հաւատքը տկարանայ, ար-
տերն հունձը պիտի չտան, մարդկանց
ծնունդը պիտի պղտիկնայ. անարդ և
խաբդախ բարուց տէր պիտի լըլան, և
բախտադիտութիւն և յայդանք պիտի
չունենան հացի և աղի Pahlavi texts
էջ 204:

թիւնն ի բժշկաց, սիրէ դմահ քան զկեանս, այդ բանք
 ոչ այնպիսի են՝ որ տեսանեն զամենայն չարչարանս ոչ-
 խարհիւ: Աղէ ցածս զքեզ տակաւի մի ի ցոյրացին
 սրտմտութենէդ, և եկ զհետ ճամբիս բանից խնց, և
 հայեաց կարգաւ ընդ իրս աշխարհիս: Ի՞նչ որ ի մահկա-
 նացուացս ունի կեանս անտրտուն՝, ոչ ահա ամենայն
 ի ևն տխտխար, և որ ի ներքոյ, և և որ արտաքոյ. ցարտ
 և տալմ, քաղց և ծարաւ և ամենայն ազքատութիւն կա-
 բօտութեան: Արտաքոյ՝ անիրաւութիւն, յապիտակութիւն,
 գէճ պղծութիւն անասակ յարձակմամբ. ի ներքոյ՝ ամէ
 բարչաւթութիւն, սրացաւթութիւն, ազխտութիւն, անդարձ
 մոլորութիւն ի կամուսր ազատութենէն:

74. « Ինչոյ զու որ գրծելիս խտտեալ անարդեցիք,
 թէ չիք լամ ի նոցանէ՝ զտեալ զառաջնութիւն, չեն ինչ
 զարմանք, փսմն զի մարդիկ են նորա, և ցաւ՝ որում՝
 զտանեն հնարս տաղծութեան, և և՛ որ ապատամբէ ի
 հնարից նոցա. փսմն զի ամենեքեան եմք մահկանացոյ,
 այն որ բժշկէն և որ բժշկին: Այլ երանի թէ և զուր
 բոտ բժշկական արուեստին բերելիք գնմունսթիւն, զի ոչ
 փաքը և ճամբաւթիւն նոցա բժշկութեանն: Չանդի
 յարժամ՝ տեսանեն նորա դար հիւանդացեալ, ոչ յազաղեն
 երթալ առ նոստ, այլ փութացեալ հնարին մատուցանել
 զառաջնութիւն: Մանասանդ եթէ յարբաւիս մի որ ի
 սիրելեաց իմագտարին տխտանայցէ, և հտտեալ ի մեծ
 հրապարակն՝ տեսանիցէ զբազմութիւն սրտտուտարացն
 և զառաջնութիւն զեղեցիկ երիտասարդացն, և ես ի
 ներքս մատուցեալ ի սրահն արքունի, և տնդ տեսանի-
 ցէ զամենայն սպաստուորացն զչքնաղ և զպանելի տե-
 սիլն, ոչ ինչ զարմանայ ընդ հրաշակերտ տեսիլն: Դա և
 եթէ զահոյք ախանակապք իցեն և համակ ակեպէնք՝ յու-
 րոց փերայ հիւանդն անկեալ գնիցի, չէ ինչ նմա փայլ
 զայնո՞ւ ամենայնէ: Այլ ի բոց հրամայէ առնալ զտակ-
 հօւս փերաբկոսն, և ձեռն ի ներքս տարեալ՝ զննէ զա-
 մենայն մարմինն, եթէ ջերմ՝ իցէ բնութիւնն, և եթէ
 սիրտն ի տեղւոյն հանդարտ կալցէ, և կամ՝ թէ լեարդն
 կաւուղ իցէ, և կամ՝ թէ շարժք երակացն՝ յարմար ի-

1. Երակ. Բազանո՝ քակ. որպէս «երան» և պարսկերէն՝ բան:

յեն, և բոտ նմին զգարման բժշկութեանն առնիցէ՝
չնորհելով նմա զառողջութիւն:

75. « Իսկ արդ. եթէ մարդկային բժշկութիւնն ոչապիտի գիտէ յամուհել զամենայնիւ, և միայն զիստաւետեան յառաջ մատուցեալ՝ զգործն կատարէ, որչափ ևս առաւել ձեզ արժան էր, որ զբոլոր աշխարհս՝ առնիք յիշխանութեան մեծի, հոգ յանձին տանել՝ նախ զհոգիսդ. բժշկել յամենայն ախտալից մարդութեանց աշխարհիս, և մարմնովք իսկ կոյին ամենեւեան ձեզ ի ծառայութեան: Արդ այժմ՝ զի դուք տղիտադարաւք, և զանմահ հոգիսդ. մահկանացու արարէք յանշնջ հոսր դեհեմին, մարմնովդ՝ իմէ կամկք և եթէ ոչ համկք՝ ախտացեալ էք յախտաւորութիւն անառողջութեան. և զմեզ նախատեք մարմնոյ ցաւովք, որ ոչ ի կամն սերոյ ազատութեան է, այլ որպէս զխպեցաւ ի բնութեան մարմնոյ իւրաքանչիւր մարդոյ:

76. « Էւ Քրիստոս ճշմարիտ Աստուած կենդանի և կենդանորաբ՝ ի կամն իւրոյ բարեբարութեան եղև բրժիշկ հոգւոյ և մարմնոյ, և նա ինքն ի ջառ չորչորաւ. նոց իւրոյ բժշկեալ զամենայն ազգս մարդկան: Էւ ևս խանդապատաղոյն զթմացեալ, վերստին ծննդեամբն ծրնեալ զմեզ յառողջութիւն՝ անցաւ և անվերս, և ի ծածուկ հարսածոյ զհին ծակոտաւածն վիշտալին՝ տողջացայց, և արար զմեզ անապիտ և անարատս հոգւով և մարմնով, զի իցեմք բռնապակից հրեշտակաց և զօրք երկնաւոր թողաւորին մերոյ: Էւ յս զայս ոչ գիտացեալ, և ոչ մայելեալ յերկնաւոր պարզեան Աստուծոյ, և ոչ ևս այլ կամիս ոտանել ի մէնջ. այլ և զմեզ ևս վրիպեցաւ ցանկ կամիտ, որում՝ չիր հնար, և մի այլ լիցի, և ոչ կարեն իսկ առնել:

77. « Այլ վասն իմոյ ախտալից մարմնոյս ասացից քեզ կարճաւաստս խնդամ՝ և ուրախ եմ՝ յորժամ՝ տեսանեմ՝ զմարմինս իմ՝ չորչորեալ, գիտեմ, զի զօրանոյ յիս առողջութիւն հոգւոյս իմոյ: Խնայտանայ զի տնիմ՝

1. Վիշապ կը բազկանայ յերկուց բառից. վրա՝ թղթ և ասո՝ ջուր. Ա. Հաւկ թարգմանէ՝ որ թռչնաւորք զջուրս, կամ՝

բոտ առ բառ՝ որ ունի թռչնաւոր ջուր. Zund Pahlavi Glossary

ինձ գրաւական զմեծ վարդապետն հեթանոսաց¹, որ ի դատ մարմնոյ անձին մխիթարէր, և ի կախումն աստանոցական մարմնոյ պարծէր, և տակ. Զի եթէ տնկաւ կիցք եզար նմանութեան մահա նորա, որչափ եւ աստ. լեւ լիցուք հաղորդք յարսիւնն նորա: Այլ դու որ ունիս իշխանութիւն ի վերայ մեր, դատեալ զմեզ ըստ չարութեան կամոց քոց: Զեմք ինչ զանդիտեւոց յահաւ գին յահաւոր սարսնաբազդ քոց, և ոչ երկիւզամ ի դատն մահաւանէն՝ զոր ամեւոց եւ ի վերայ մեր »:

78. Յայնժամ մեկուսացոյց ստիտիկ մի գերանելիան ի միմեանց, և միայն տակ յստորեւ եղիտկապան. « Դու վախճան, զոր ետալ քեզ յատալ, ոչ իմացար պատիւ անձին քոց: Ինչեցոյցանեմք քեզ զչարիսն, զոր զործեցեր դու, զի անձամբ դանձն ըստ արտոյնս մահադարաւ: Այլ դարեւ դու աւերեցեր զատրաշանն յՌչտունիս, և կամ՝ զկրակն դու սպաներ. նա և որպէս լուայ և աստղեցի, թէ և զմեզն դու չարչարեցեր, և սպառ պաշտամանն դու տարար. արդ եթէ արդարեւ դու աւեր, որասմեա ինձ »:

79. Եւ պատասխանել սուրբն և տակ. « Արդ կամիս ուսանել զայդ յինէն, եթէ յառաջագոյն զխտէիր »: Գեհնապուհ տակ. « Այլ է համբաւ, և այլ է ճշմարտութիւն »: Եղիտկապան տակ. « Որպէս կարծեսդ աստ ինձ »: Գեհնապուհ տակ. « Իմ՝ լուեալ էր, եթէ զամենայն միտմն յՌչտունիս դու արարեր »: Եղիտկապան տակ. « Եւ զի այդպէս հաստատեալ ի վերայ հոսեր, կրկին զի՝ հարցանես »: Գեհնապուհ տակ. « Զճշմարտան ի քէն կամիմ ուսանել »: Եղիտկապան տակ. « Ոչ զօգուտ կենաց քոց կամիս ուսանել յինէն, այլ արեան իմոյ ցանկան միտք քոց »: Գեհնապուհ տակ. « Զեմ՝ զազան աւրիւնախանձ, այլ վրէժխնդիր եմ՝ աստուածոցն անարգութեան »:

80. Եղիտկապան տակ. « Զսարերս համերս աստուածս անուանես, և զպատկերակիցս քո մարդիկ խոյլապել կամիս. տարց հաստացանեւոց եւ վրէժ ինպատուրան քոմ յանկաջատ ատենին Աստուծոյ: Եւ զոր քո չար

1. Այլ է Պոպոս ասաբալ. տես թուղթ առ Հովով. Զ. Ծ:

կամօրդ, կամիա լսել յինեկ, զոյգ ևս տանմ' քեզ: Զտունն արդարեւ ես տեսեցի, և զմեղան ես չարչարեցի զանիւ, և զկահս պղծութեանն՝ որ ի տանն էր՝ ի ծոցն ես բնեկցի: Եւ զկրակով կարէ սպանանել. քանզի ամէնիմաստ արարիչն արարածոյ հոգ խնամից ստրեալ յառաջողոյն՝ անմահս հաստատեալ զբնութիւն չորից նիւթոցն: Ազէ սպան գու զոգ եթէ կարեա, և կամ՝ սպաւ կանեա զհոգ՝ զի մի բաւաւցէ զգողարի, փողատեա զկեա՝ զի մեղցի: Եթէ զոյգ երեսին կարեա տանել, ապա և զկրակ կարեա սպանանել:

81. « Ապա եթէ ճարտարագիտն մեր միարանեալ զչորից տարերայց զանրակութիւն, ահա և գտանի բնութիւն հրոյ ի քարինս և յերկաթս և յամենայն տարերս զնեկիս, բնդէր ստութեամբ զբարտառա զիս, թէ զու զկրակ սպանել: Ազէ զու սպան զճերմութիւն արեղաւ կան, զի տնի նա մասն հրոյ, և կամ՝ սուր հրածան, զի մի թափեցի հոս յերկաթոյ: Սեռանի այն՝ որ շնչէն և շարժի և գնայ և ստէ և բնդէ. երբ տեսեր զու զկրակ զնայտն կամ՝ խառն կամ՝ զխառն: Արդ զոր կենդանի յո չէ տեսեալ, մեռեալ խառափանիս: Քանի տնիսդ ի ամբարշտութիւնդ ձեր քան զամենայն հեթանոսաց, որ զխնայոցնք են քան զձեզ, որ թէպէտ և ի ճշմարտն Աստուծոյ մտրեալ են, զանխօս տարերս Աստուած ոչ խառափանին: Արդ եթէ զու տնդ խառնութեամբ կորնչելի տես զբնութիւն հրոյ, ոչ առնուն քեզ յանձն արարածքս. քանզի խառն է զու յամենեկեաց »:

82. « Գինչապուհ տաւ, « Ի՞նչ մտանեմ » ես բնդքեզ ի պայքար քննութեան փառն բնութեան արարածոցս. այլ խառափանեա ինձ, եթէ զու տնջուցեր զկրակն, եթէ ոչ »:

83. Պատասխանի ես երանելին և տաւ. « Բարոյնեա ոչ կամեցար լինել տշակերա ճշմարտութեանն, ստացից

1. Այս է ի ծոցն վշեայ:

2. Սահակ վարդապետութեամբ կը շրջէ զհարցումն. կրակը մարելը Պարսից զաղափարաց համեմատ՝ սպանանել էր. բայց Գինչապուհ կը սեղմէ զինդ իրն ու

ի բաց կը թողու սպանանել բառը.

« Իսկ անցուցեր զկրակն »: Սահակ զարեալ ճարտարութեամբ կը պատասխանէ ու Գինչապուհը ձեռքը որքնական փաստ մը շտապու կ'աշխատաւ:

զկամն հօրն յայ սատանայիւ էս ինձէն մաի ի կրակա-
տունն ձեր, և տեսի՝ զի կային պաշտօնեայք ամբարշտու-
թեանն սնտոի կարծեացն ձերոց, և կրակարանն ի հրով
տաաջի նոցա բորբոքեալ այրէր: Հարցի ցնտա բանիւք
և ոչ գանիս, թէ զի ոչ համարիր ի միտս ձեր զկրակ
պաշտամունս այսորիկ: Ետան պատասխանի և ասեն.
Մեր ինչ ոչ գիտեմք. բայց այսչափ ինչ խմանամք, զի
սովորութիւնն է նախնեացն և հրամանն բուն թագաւո-
րին:

Տ4. « Սեսմ՝ դարձեալ ցնտա, էս զբնութիւն կրա-
կիդ զի ոչ խմանայք, արարիչ կարծէք, թէ արարած:
Ստեն միարան տկնեքեան. Արարիչ մեր զգու ոչ զի-
տեմք, նա և ոչ հանգստիչ աշխատեալ: Ձեռք մեր փա-
պարեալ են ի կացնի, և սղանք մեր տեղեալ են ի փայ-
տակրի՝ աչք մեր զթաղեալ են արտասուօր ի կծու-
թենէ, ձեռք զսրա, և երեսք մեր մրտաւալ են ի խնա-
ւութեան խանձրութենէ նորին ձեռք: Եթէ շատ մա-
տուցանեմք նմա զկերակորն, յոյժ քաղցնու, և եթէ
բնաւ չտամք, ամենեկն անցանէ, և եթէ մաւ երթամք և
երկիր՝ սրացանեմք, կիզու զմեզ, և եթէ ոչ երթամք մաւ
ամենեկն, մոխիր լինի: Մեր այդպէս հասեալ է ի վե-
րայ բնութեան զսրա:

Տ5. « Սեսմ՝ դարձեալ ցնտա, իսկ լուեալ է ձեր,
եթէ այր տուցեալ է ձեզ զայդպիսի մարտութիւն: Ե-
տան պատասխանի և ասեն, Ձի՛ ի լուիդ հարցանես
զմեզ, այդ հոյեալ ընդ աստճիկայ իրազ, զի օրէնագիրքն
մեր այլաւք մտաջ միայն կուրացեալ են, այդ թագաւօրն
մեր մարմնով միով տկամբն կոյր է՝ այդ սղոցն բնաւ
չիր իսկ աչք:

Տ6. « Վրան այնորիկ և էս իբրեւ լուայ զոյս ի մա-
դացն, յոյժ ողորմեցայ, զի տգիտութեամբ զարդարն
խտեցան: Սակաւիկ մի չարչարեցի ցնտա գանիս, և
նոցան իսկ ետա զկրակն ի ջուրն ընկենայ, և ատայի
այսպէս. Աստուածքս որ զերկինս և զերկիր ոչ արտրին,

1. Ձէ միայն փայտ կրող. այլ և փաշ-
տակորս ինչ, այսչափ աստանար, այս զեր-
թի նշանակութիւնս ասեցան: Հարկ է

մեր բառապարփ մէջ:

2. ճազգերս ի միակամի էր:

կորիցեն ի ներքոյ երկնից. և տալս զմեզան ի բոց տրձակեցի »:

87. Զայս ամենայն իրբն լուսա Դենչապուհ ի բնութանոյ սուրբ եպիսկոպոսին. անհնարին զահի հարաւ ի լինամանաց լիադատարին և յանարդանաց զենին: Վասն որոյ և երկեաւ իսկ մտտուցանել զնոս ի սամնանս հարաւածոց, լի զուրկ այլ ևս մեծ անարդանս զլիադատարէն տաղէ ստել յասանին, և ի նա ձգիցին կարծիք լինամանացն. զի երկայնմտութեամբ պայքարեցաւ ընդ նոսա :

88. Եւ յանդի սուսեր բնդ մէջ տծեալ նստեր յասանի՝ ահ արկանելով որբացն, գոչեաց իրբն առիւծ զայրադին, և հանեալ զսուսերն զապանարար յորձակեցաւ ի վերայ երանելոցն. և եհար եպիսկոպոսին զաջ տան լիկամբն հետ, և զձեռն ի վայր բնկէց: Եւ նորա յաշեակ կողմն յերկիր անկեալ, և զարձեալ անդրէն պատապարէր, ասնայր զաջ ձեռն ի վեր. ազազակեաց մեծածայն և առէ. « Ընկալ, Տէր, զկամարս պատարադս՝ որ ինձէն զիս քեզ մտտուցի բոլորովին, և խտանեալ իս զսնդս սուրբ զինսսրացն քոյ »:

89. Կարձեալ քաջաբերէր զրնկերակիցսն իսր և տսէր. « Հապա առարինիք, եհաս ժամ կատարման մերոյ. խցէք զաչս մարմնոյ վայր մի, և այժմ՝ տեսանէք զյայն մեր Վրիտաս »: Եւ լիաւալելով բնդ արիւնն անձին իսրոյ տսէր. « Օրհնեցից զՏէր յամենայն ժամ, հանապաղ օրհնութիւն նորա ի բերան իմ: Ի Տէր պարծեացի անձն իմ, լուիցեն հեղք և ուրախ եղիցին »: Եւ ասելով զտաղմնոս զայս կատարէր մինչև զայս տեղի. « Տաղում՝ նեղութիւնք են արդարոց, յամենայն՝ փրկէ զնոսա Տէր, և պահէ զամենայն սակերս նոցա »:

1. Անապատին մէջ ասեան կազմուեր էր. լուս փառլեցուց զորականք ամսուալ տարեր էին: որոյ զերայ կը նստէր Ինչապուհ: Սուսեր բնդ մէջ անեալ՝ իրբն իշխանութեան նշան, օրպէս սովոր է զինսորականոց՝ երբ հրաման մը կատարեն կամ զատաւորութիւն ընեն: Դահնութիւնք ինքը պիտի չկատարէր:

Բայց որովհետեւ շատ խոտեցեւ տուեր էր զԱհալ, որ զանն լիադատարին նստաւոր ու ճաղքած եր, ինքը սրովք զարկաւ զնա կարծեցեւում. համար լիճ՝ չկրցաւ հանդուրժել իսր տիրոջ հզան աւարդանաց: Բազանս՝ յայտի, տրդի պարակերէն լիմիք. Բահյաւերէն՝ տու պրս որ է լիաւոր:

90. Եւ մինչ զեւ կայր յուժի մարմնոյն սակաւիկ մի, իւրովք ոչօք իսկ հայեցեալ՝ տեսանէր յերկնից եւ կեալ զունդս բաղում՝ հրեշտակաց եւ վեց պատկ ի ձեռնն հրեշտակապետին։ Դարձեալ եւ լսէր եւս բարբառ ի վերուստ որ ասէր. « Քաջալերեցարուք, սիրելիք իմ։ զի ահա մոռացայք զվշտալի կեանսդ, եւ հասէք երանելի պսակացդ, որ ձերով ճարտարութեամբդ կազմեցէք. առէք զիր յիւրաքանչիւր զլուիւ։ Զի նիւթ պատրաստուկան ի ձէնձ հիւսիկցաւ, իսկ ճամբարաւթիւն զործոյց յամենատարբէ ձեռացն Քրիստոսի կազմեցաւ. զոր ի սպասուորաց պտի իսկ ընկալեալ՝ ընդ Ստեփանոսի լինիք պսակակից։ Դա եւ զայն եւս յաջապէս տեսնէր, զի զեւ եւս չաղայր սուրն ի վերայ պարանոցի երանեւ լեացն։

91. Զոր իրբեւ ետես սուրբն Դիոնի, եթէ ոչ եւ զմի մի կամին հարցանել եւ գատել, այլ միանգամայն հրաման եղև մահու, առ յերանելին Յովսէփ. « Մտտիր, յառաջեա ընդդէմ արցն, զի զու տատիճանաւ ի վեր եւս քան զամենեւեան »։ Եւ զայս իրբեւ տառց, կարգեցան կաղին մի քստ միովէ. առ ճեպ տաղնապի ստիպելոյ զահճացն՝ միանգամայն հատին ընկեցին զպարտնոցս երանելեացն առաջի սուրբ եպիսկոպոսին, եւ նորա ընդ հանել ողորցն ազադակեաց եւ ասէ. Տէր Երես ընկալ զողիս մեր ամենեցուն, եւ խառնեա զսեզ ի զունդս սիրելիացն քոց։ Եւ միանգամայն կատարեցան ամենեքեան ի նմին տեղւոյ՝¹

92. Եւ եթէ զմեզ պետն եւս, որ հաւատաց ի Քրիստոս, կամիցիս ընդ նոստ ի համար տրկանել, լծուով են եսթին. լծող զերկուսն եւս որ ի վաղդեան կատարեցան, եւ միւս եպիսկոպոսն թաթիլի² անուն յատրեւ.

1. « ի վերասաներորդում ամի թաւաւորութեան Յագկերտի, որ որ յառն եւ հինգ էր ամսոյն Հրոսից, յԱղարաշխարհի, մերն ի զեօղն Մոգուդ որ անուանեալ կոչի Ռեան »։ Փարպ. 305 եւ Եղիշէ Յ. Ը. 101։ Այս է Սամուէլի եւ Արքայամու նահատակութենէն 18 օր ետքը։ Գիւղիզ տեղն անշուշտ է տակաւին։

2. Այս է թաթիլի եպիսկոպոսն Ռեանոյ անու Յ. Ը. 21։ զոր յառաջագոյն տեսալ էր տանել զորազխաղն Պարսից ի խոժանուան (երբ քահանայք զեւ ի Հայս էին քստ քաղց ի թշնանին Սիւնեաց եւ անդ խիստ կապանքս պահէր. Փարպ. 223)։ Յագկերտս՝ պարսկաւ պն Արքայամ է զՍամուէլ մեղացն ուսած

տանի: Բայց անդէն ի տեղաջն փեղեքին, որոց անտաներն են այսօրիկ. Մահակ եղիակապտ յիշատանեաց, սուրբն Յովսէփ ի վայց ձորոց ի գեղջէ Հոգոցմունց, Գնանց եւ ընց ի վանանդաց՝ ի գեղջէ Իջատանեց, Մաշէ երեց յԱգրակց՝, Արշէն երեց ի Քաղբեանդաց, ի գեղջէ յԱգրակցայ, Քաջոյ՝ սարկուտոց՝ ոտտի եպիսկոպոսն էր յիշատանեաց: Իսկ երանելի մեղպեան ի Նիւշապոս Հրապարէ, Եամնէր երեց յԱլլարատոց՝ ի գեղջէ յԱրածոյ, Արարհամ՝ սարկուտոց ի նովն գեղջէ:

ՅՅ. Արդ զվեց զայս սուրբս յանուպտոխն՝ ուր կուտարեցին, Գեհնապոս Հ ե մեղպեան՝ ե Սնիկան մեղպեան անդէն ի տեղաջն պահապանս ընտրեցին յիշատանէիս սպասարարոյն, ե պահէր Հրամնեցիկն զմարմինն երանելեացն ցտարս տանն կոմ՝ ես սուկի, մինչև

տանէր հրաման իրկած էր, որ ապանէր ես զիւսկիկ՝ որ յայնմամ յԱղոթատան փոխեալ էր Նիզն ՅՅ. Սնիկան եւս որ ի Վաղցեան Տեա Գ. Բ. Ե. Ժա. Նովն 1:

1. Տարաբաղոց գրաստ ի հարաւոյ Գեղարցունայ վտաշիւտն իերամէջ չըջապատեալ, յարեմունից տահման տնի պէտքութիւն ի հարաւոյ պիտի իջնան յերից զՊարապուղ նահանգ, բարձր բարձր իւրամէջ նորուն անջատեալ, յորոց բողխեալ Արփո գետ արլուցանէ պզտաւոսն եւ ընթանայ յարեմունտս յԱրարիս ընդ մէջ Դարուբայ ե Նիախիջեանտ. եւ երկէքս Վաղց ձոր կամ Էջիգեւսոյ հին գրաստ Սնեկանց, իերամէջ պարսպեալ յառնեմունտ, ոյ տակաւ ե ի մէջն կոնտեկեալ. Արիւան Վ. Տեղադիր Հայոց Մ.

Ալլարակ. ի մտից յառմատալ գրաստի Պարսից եւ յերից Աննեացեաց, կայ մի. հանէ Արիւտոց որ է Ալլարակ, որոյ գլխաւոր առանն է Սիւզգալէ ի բարեւոյ յարաժայտի իրբն 7000: Այս սակաւ Հայք բնակին ի կողմանքս. այլ եւ Հրեայք աչ սակաւք. որք ինքն ոմանց ի հին գերութենէն Հրէից սերեալք եւ կամ ի ցերութենէն Տիգրանայ իւր:

Գրաստց ընդարձակ լեռնագաւտ մի Է չըջապատեալ մեծամեծ տարեք. ձմեռն՝ տառիկ ցտարս եւ ձիւնապատ: Սնիկանքանոր Հետ խնայ. Ալլարուց գրաստն կամ բերքն, որոյ վերայ գրանին բնեւ ուղիքը. Սիկայ իջխանն բերք, ե վաւր խոզիմէս առաքելոյ վանքն եւ արեւադարձ տանաւն. կառուցեալ կոթածոյ բնտիւր յարեք՝ քանդակազարդ, աւանոր, հեղալան եւ պարսպապատ, հասանքն ի մամանկա Տրդատայ կառուցեալ՝ հին Արեւմտոս յաղաղի մտ. Տեա Արիւան Վ. Տեղ. 100: Միտախարեան Հատ. 12. 33-110: — Խորենացի Բ. Գ. 1:

2. Աննայն տղադիրք գնեն՝ Գեհնայուն, մողպեան եւ Սնիկանն եւ մողպեան. Կառուանցնապոյտը՝ Էրկարոյր՝ Վահրայուն, մողպեան եւ Սնիկանն եւ մողպեան: Ոմանց ի գրչադարոց՝ Կեհնայուն եւ Սնիկանն եւ մողպեան կամ մողպեան. Ինչպէս գրաստից զԷրիւն 3. Բ. 15, ընդ Քաղպեցոյ, յայտ է լծէ այդ ընթերցութեանց ամենքն աչ սխալ են. երեք հոգի միայն պիտի ըլլան եւ ոյ ցորս. Կեհնայուն, Մաման անդարեւապետն եւ Սնիկան մողպեան: Էս որոշմանն անգար:

կարաւանն արքունի՝ տնցեալ գնտոցէ. զի մի այլապէնքն
եկեալ բաժնայցեն զսօսեալ գոցոյ, և բաշխեալ տխու-
ցեն ընդ աշխարհս ամենայն, յոր և մարդիկ եւ սուտեյ
յորդորեալ մարտիցին զկնի նաժարացոյց ազանցին:

ՍԷ. Իսկ խաժիկն, զոր յառաջագոյն ստացաք, զինու-
հանդերձ մնայր անդէն ընդ պահապանսն սրպէս զմի ի
նոցանէ, այր լի խնատութեամբ, և կատարեալ ստուտ-
ժային գիտութեամբ, տպաւր և պէտ անն անէր՝ եթէ
սրով սրինակաւ հնարս գացէ զսօսեալ սրբոյն զոգանալ
ի նոցանէ:

ՍԸ. Էւ իբրեւ սուրբ երեք տնցին ի վերայ, ար-
հաւիրք մեծ անկանէին ի վերայ ամենեցուն, և իբրեւ
խմբերեալ և կիսամեռք տնցարիւք արկեալ դնէին զերխո
սուրան: Իսկ ի չորսորդումն սուտին երկուք ի պահա-
պանացն չարաչար լիկեցան ի զիւէ: Գարձեալ հառարակ
զիչերսո չափ՝ ձայնքն ահեղք հնչէին, և լինդ իւնք և ու-
րտաձայնք ի ներքստո՝ սրպէս զզրդումն պանդաշարմի,
երկիրն գաղտը ի ներքոյ նոցա, և չոյիւնք սուտերայ
փայլատաւանս արձակէին չորձ զնորգ: Էւ զամենեանն
զգիտեանն կանդնեալ տեսանէին, և գնայն բանս ատե-
նին ահագինս բարբառէին ի բեկիս նոցա, մինչև խա-
ճաղիկ նոցա ընդ միմեանս, զեւ եւ զերեսարս ստատէին:
Էւ սրպէս սուգնապեալք և ցնորեալք մինչև այր զըն-
կեր ի փախուտս չգիտէր ընդ սր երկմայր: Էւ եկեալ
սրտակին մեծաւ դարմնցմամբ զամենայն տնցս չարչա-
րանայն, զոր կրեցին:

ՍԹ. Ի խորհուրդ մօթն նախարարքն երեքեան, և
սկսան զարմանալով տան զմիմեանս. Զի նշ զսրձեացոյք,
զինչ արաւցոյք փսնս անքնին տարանդոյն չրխտանելից.
քանզի մինչ զեւ կենդանի էին, զարմանալի էր կեանք
նոցա, ընչատեալք էին իբրեւ զտնկարօսոյ, սրբաւրք
էին իբրեւ զանմարմինոյ, անաչառք էին իբրեւ զարդա-

ձապեալ մոգական էր և փոխանորդ մով.
պետան մովսէլի, որոյ կողմանէ ալ
խրկում էր, պարս և ուղղիլ ալապէս.
« Ինչո՞ւ պարս և մոգական և քնիկան
մալապէս »:

Լ. Մինչև որ տնցնի արքունի կարա-
ւանը, այս և բանակը՝ որ վաղգեանն
եւ զառնալով՝ չի բաւարար և անտի եւ
ի վրկան պիտի երթար. և յորում
խիստ շատ յրիստանեալք ալ կային:

բաղասոս, անհրկիւղք էին իբրեւ զանմահս: Եւ թէ՛ զայս ամենայն ասեմք իբրեւ զաղխոաց և իբրեւ զյանդգնելոց, իսկ զայն զի՝ առնիցեմք, զի յաւատք ամենայն ի կաւրաւանի աստ նորօր տուղջանան: Եւ կամ՝ որ մեծս է քան զայդ ամենայն, ոյր ուրուք զի կանգնեալ երեւցաւ ի կենդանեաց կամ՝ բարբառ բանից որ լուս. ի նմանէ:

97. Զի սոտ չեն մեր սպասուորքն, մեր մեղէն իսկ հասեալ է ի վերայ ստաղու թեան սոցա: Եւ եթէ կանցեալ էր սոցա մարմնաւոր ինչ ազահու թիւն ի ներքս խառնել, սակաւ մի ակնարկէին քրիստոնէից ի կարաւանիս, զիչիս խաղաղութիւն մարմնաց նոցա ոսկի առնուին: Դարձեալ և արքղ, որ ի գիւն չարչարեցան, զի յայնժամ՝ յաւատք չէին և մեք զխառնել, յայտ է եթէ ոյրօր նշանն մեծ երեւցաւ: Եւ թէ՛ լուս լինիմք, այսպէս մեզ և անձանց մերոց կատկած իսկ է, և եթէ տանիմք զդոստ առաջի թաղաւորին, լսելով նորա ի զոցանէ զայդ ամենայն մեծատեծ սքանչելիս, դուցէ և օրինացս մերոց քակտումն ինչ հասանիցէ:

98. Եւս պատասխանի մոզպետն՝ և ասէ յնոսա. Ո՛չ զիս ստիկան արարին ի վերայ ձեր երկոցունցդ. զի՝ այդչափ նեղեալ տաղնապիք յանձինս ձեր, զուք զդործ ձեր կատարեցէք, և հրամանն արքանի ի պախ տարայք: Արդ եթէ համբաղ այդ յայտնեացին, և հարցաւորձ ինչ լինիցին առաջի արքային, այդ խնդիր մեր մոզայ է, զուք անհոյ լերուք, և մի ինչ ամէք զմտաւ: Եւ եթէ զարհուրեցայք ինչ յողիս ձեր, վաղաղոյն առաւօտայն ի դարբիթիւրէ եկողք. զի վաղիս անդ մոզպետան մոզպետ ուսաւ յազէ՞, և նայն հաճեալ հաւանեցուցէ, զմիտս ձեր:

1. Այս է մոզպետ անդարնապետն. Տես Յ. Ը 93 ձե. 1. և Յ. Գ. 21 ձե. 1: — Որովհետեւ մոզքը պահանջեր էին քահանայից տպանումը՝ մոզպետան մոզպետին կողմանէ խրկուած էր անդարնապետն, որպէս զի եթէ քահանայք յանձն առնուն զմոզպետիւնը, նա ընդունի նոցա դաւանանքը. միանգամայն

և անանատես ըլլալ նոցա մահուանը եթէ դարձի չգան: Յերից նախարարացա՝ Դեհնապուրդ և Զինկանի մտաց երկրպալու թիւն բերեր էր պահապանաց պատմածը, և սկսեւ էին խորհիլ քրիստոնէութեան ճշմարտութեան վրայ. Տես Փարսկ. 310:

2. Թեոդոսիոյ տպ՝ ի դարբիթիւր. Միւն-

ներայն, փութացաւ փաղկապակի Էսա տառն այր, որոյ
զտօփ զիւնէր զբրիտանեւթեանն, և հասեալ ի անպին՝
չէն եղիտ զամենեւեան: Եւ քանզի կառկած անէր տա-
կաւին ի նոցուն ի զահճացն, զարձեալ փոխեցին անտի
զտորրան յոյլ անզի բացազոյն իբրեւ երկու հրատախօք:
Եւ իբրեւ յանհոյս եղեն, սրբեցին կաղմեցին զամեկս և-
բանեկացն. բերին ի բանտկն և ունէին ի ծածուկ. և
առ սովաւ սովաւ յոյսնեցին նոխ զօրտկանին հայոց,
և ապա բազում՝ քրիստոնէիցն՝ որ էին ի կարաւանին:
Եւ զտառքին սրտոյ բնծային մատապոնէին կաղեալ
նախարարացն. և անպէն փաղկապակի արձակեցան նո-
քա ի կաղանապ իւրեանց՝ և սղառնովք մահոտնն
անցին զնորք, և հրախրտակք թողա թեան առաքելցան
յաշխարհն հայոց:

100. Արդ այս երանեցի խաթիկս, որ արժանի եղեւ
ի ծածուկ սղառնոր լինել սրբոյն, որ ինչ ի մահոտա-

անէր յաշխարհս . . Տեա Պ. Ռեւդի
Pahlavi texts. էջ 115. 233 : Պարս
է ուրեմն արդեւ ուստ ի բաշէն . . Մոփ-
պետան մոփպետ տաս՝ յաղէ :

Ըստ Մոմեն-խանի վարկի ստույգ
պատմանունդ կը տարւեր ևս խորհրդա-
կանաց և բարձրատիկան անեանց, որ-
պէս և ի մեզ և տէր :

Միջնադարեան պրոֆեսիանց մէջ որոշ
կը անանուի թէ խոստովանանքը հար-
կաւոր պայման մի էր մեղաց յաւա-
թեան: Մայնո-խրատի մէջ՝ Պրին իմառ-
տու թեան աշակէս կ'ըսէ . . Մեղաց քա-
ւաթեան համար կարեւոր է, որ մարդ
մը կամովին ըստմանէ՝ շեղանչէ. և
եթէ ոք զիտու թեամբ կամ տկարու-
թեամբ մեղք մը գործէ, պէտք է որ տաս,
գուրաց և բարի մարդոց փեշից առջև
ապաշտուի : (Տեա դէ. Նրի. 16-1') :

Ըստ Եւայադ-լա-Եւայադի, մեղք երկու
տեսակ են . ա համեմալան . բ . բռնադատիք:
Առաջինն ի ֆեառ բարի մարդոյ կամ
տեստեոյ հոգի յանցանքն են. ֆեառեան
կ'ըլլայ յայնժամ համեմալ՝ այս և պա-

տախազ, որոյ պէտք է նախ հաստատուի
առնել, որպէս զի խոստովանութիւնն
առաջի մոփպետաց առաւ կամ զչժուռն
կարենայ զմեղան բաժանել և հեռացնել
ի մեղանչեղէն: Իսկ Ռուպնիք այն մեղքն
են, որ մեղաւորին հոգւոյն միայն կը
փերսեւրին ու կը ֆեառեն. որոնց յա-
ւաթիւնը յազիցի մի միայն յաշա-
նալայեանաց՝ պատան: մեղքին մէջ ըլ-
լայը խոստովանելով և առաջադրելով և
անոր ամէն պատու իրանը կատարելով
կ'ըլլայ: Այնժամ մեղքը կը զտուի ի
հոգւոյ, և այնուհետեւ մարդու ամենայն
բարի գործքն իրարաւ արդիւնաւոր կ'ըլ-
լան: Տեա Դի. Ը:

1. Ոչ թէ ազատ թողութեան դատ-
նալու յաշխարհն հայոց. այլ աշխուհ-
ան անկապ մեադին ու առաքելցան ի
հրեւ, այս և այժմեան հրաթմ քաղաքն
Արդանաց (հիբէլ կամ հրեւ ըստ Պար-
սից հարկու: բառ Ահադայի և հա-
րիս ըստ բեհապարց, որպէս զի անդ
ծառայէն պարսկական բանակին մէջ
ընդդէմ փաշանաց):

նէն և այսր տառազա դատակնիք մճոխ այսորիկ, սո
երկրորդեայ մեզ՝ դամենայն կարգաւ. զչարսչար քաւ-
չումն, և զհարց և զփորձ դատաստարացն, և զխրաբան-
չիւր անձանց սրբոյն զգրատախանիսն, և զկատարումն
մահուան նոցա, և զահագին արհատիւրսն՝ որ ի վերայ
պահապանացն անկաւ, և զհեծեծումն բնեւթեանն նա-
խարարացն երեսունց, և զամբխումն սուրբ սակերաց
նոցա. ոչ խառն ի խառն ի մի վայր ժողովելով, այլ
զմի մի ի նոցանէ ուրոյն ուրոյն ի վեց աստղանա ժողո-
վէր. և դանտանա խրաբանչիւր ստեալ և ի վերայ տա-
պանացն նշանակեալ էր: Եւ զկապանան երկաթիւս բնոյ
խրաբանչիւր տակերսն եղեալ էր, քանզի դահճագին ի
բաց ընկեցեալ էր. որովս և զհանդերձս զխրաբանչիւր
աստղանի նշանակեալ էր²:

101. Եւ կտտարեցան սոքա վեցերեան սուրբ և յսան-
կալի մահուամբ իւրեանց որ օր քսան և հինգ էր հրո-
տից տմայ³, ի մեծ անտարտափն յիկարս աշխարհի ի
սահմանս նիւշապուհ քաղաքի:

1. Կղիշէ խումիկէն յսիր էր. բայց
միմէ Կղիշէ նիւշափոր գնացիւր էր
կապեալ նախարարաց հետ, իմէ խու-
միկէ շալաւտան եկել էր վանառակաւ
նուիրեամբ: 2. Կղիշէն եմբագրութիւնս
տուելի հաւանական է: Փարսկեցին Վան-
դեանց նահապետութեան հանդամները
Արշարունեաց իշխանէն՝ յԱրշարէ տե-
ղեկացիւր էր յետ դառնալոյ սուրս ի
Շաքս, և Արշարիւր աշ խումիկէն տեղն
ի տեղոյն իմացել էր. Փարսկեցի 316:

2. Միւրթարեանց Իւսէլ⁴ տաղադրին

ծանութեւթեանց մէջ հետադադ զիստ-
գութիւնը կը գտնենք. և հաստատագ՝ Եւ
զկապանան մինչև ի հրանակեալ էր, սուրբ
խումի Կղիշային ունդ և եկամուտ ի
հաղորդաց:

3. Եւսո ժամանակագրութեան զօր
Միւրթարեանց տուած են Տումարին վեր-
ջը (1880), յամեն անդ 451 ի 26 Յու-
լիսի: Իսկ ըստ Ալիշան վարդապետի
գրութեան՝ այկար էր ի 5 Օգոստոսի
բլլայ. Տիւս էջ 260 ծանութ. 2: Այս
վերջի լուսկանս կը գնէ Պ. Լանկուս:

ԴԱՐՁԵԱԼ ՎԱՍՆ ԵՈՍՏՈՎԱՆՈՂ,

ԱՇԱԿԵՐՏԱՅ ԴԱՅՈՒՆՅ

102. Իսկ աչակերպք երանելեացն ի կապանս կային ի ներքս ի քաղաքին¹. Եկն դաճապեա մի արքունի և Եհան գնտա ի քաղաքէ անտի տրտաքս:

Եհան ի նմին քաղաքի, տաքեաւանեայս քրիստոնեայս արս հինգ, քանդի և նոքա ի կապանս Էին վասն աշտանն Վերխառաի. Եհարց ցնտա քանիւք, և ոչ հաւա. նեցան երկիր պաղանեկ արեղական: Չարչարեաց գնտա դանիւ, և նոքա ևս տառեկ ի նոյն միտս պեղեցան. կարեաց դեցառ ունչս և զականջս, և ևս տանել յԱտրեառան², զի կայցեն ի մշտկութեան արքունի: Երկային մեծաւ յաժարութեամբ, իբրեւ այն՝ իմ մեծ պարգեւս դաեալ ի թագաւորէն:

103. Արդ եկն դարձեալ նոյն դաճապեան առ աշակերտս սուրբ աղաներոցն, բնարեաց երկուս ի նոցանէ որ համեատադոյնին Էին. տաեալ մեկտաի յայլոցն և առէ ցնտա. « Զիւնչ անտանք ևն ձեր »: Եւս պատասխանի մինն և առէ. « Այ ի ծնողաց ինձ խորէն, և դմա Արքաշամ: Իսկ ըստ հնորհատար կարգիս՝ ծառայք Վերխառաի եմք, և աչակերպք երանելեացն՝ զոր աղանէք »:

104. Եւս պատասխանի դաճապեան և առէ ցնտա. « Իսկ արդ զիւնչ զսրժ և ձեր, և կամ՝ բնաւ ոյր իսկ տժեալ և զձեզ այսր »: Այս այս ևս պատասխանի Արքաշամ և առէ ցնտա. « Զայդ ձեզ ի վարդապետաց մեկոց արժան էր ուսանել, զի ոչ գազնաքեայք ոք Էին նոքա, այլ ունէին ստացուածս հայրենիս ըստ արժան բաւականին, ըստ նմին և սպասաւորոյ, էր որ իբրեւ դմեզ և էր որ բաւոյցն քան զմեզ. սրաց անուցեալ և ուսուցեալն էր, բնդ. նստա եմք եկեալ: Վանդի և պառտուէր իսկ անիւնք յատուածատար օրինացն մերոց՝

1. Այս է ի հիշատակս:

2. Բազանս գրութեանց մէջ Ատարխադան:

սիրելի գնտա իրրե զտարր ծնողս, և սպաս տանել նոցա իրրե հողեւոր տերանց »:

105. Զասեաւ դահճապետն և ստէ. « իրրե զան- խորատ և զաներկիւղ ստամբակս խօսիտ: Մինչդեռ ի խաղաղութեան և յաշխարհի էլիք՝ բարիոր էր. յորժամ՝ զբաւաճ՝ եղեն նորա յիրս արքունի և մահապարտ զտան- բառ զործոց խրեանց, ձեզ չէր արժան ամենեւին մնա- երթալ առ նոսա: Ոչ տեսանէք ի մեծ կորաւորնիս, յոր- ժամ՝ զք ի պատաստւորացն ի զիպահւոյն արքունի լինի- ցի, ողոյ հանգերձ ազանի, և զատեալ և սրտեալ ի բացէ նախ միայնիկ, և ամենեւին հաւ աչ ոչ իշխէ եր- թալ առ նոսա: Եւ զաւ այդպէս իրրե զանցանցի աշա- կերտ պարծելով խօսիտ »:

106. Առ այս ետ պատասխանի խորէն և ստէ. « Ոչ ձեր կարգդ տնիրու և ոչ մերս ստութեամբ. նախա- բարն յանցաւոր՝ ուստի զպարզեն զաւալ էր, այնպէս պարտ էր նմա հպատակ լինել, զի ի պատուոյն վերայ և այլ ետ պարզես մեծամեծս զտանէր ի նմանէ: Արդ- վախանակ զի զայն ոչ արարչ ձախողակի յեսա ընդ- զէմքն պատահեալ նմա: Եւ մեր վարդապետքն եթէ առ Աստուած յանցացեալ էին, և կամ առ թաղաւորն մե- զուցեալ ինչ էին, նոյն օրինակ և մեր առ նոսա տոնէաք. ոչ յաշխարհի մնա երթալար, և ոչ ի տար աշխարհ այսր զհետ նոցա զայսք: Արդ քանզի առ երկտին կողմանսն տրդարութեամբ կեցեալ են, և զուր զուր տարտապա- տուց սպանէք գնտա, մեր տրդ ևս առաւել սպասաւու- բեմք տարր սկիերաց նոցա »:

107. Ասէ ցնտա դահճապետն. « Եւ յառաջողոյն իսկ տապի, եթէ կորի ստամբակ մնն ետ զաւ. ահա յոցա եղև աւաղիկ, եթէ յամենայն միտա նոցա խառն էր գուր »: Արբաճամ՝ ստէ. « Յնր ցնտա »: Դահճապետն ա- սէ. « Առաջին ի մահ մնողցն, սպա և յայցն ամե- նայն »: Արբաճամ՝ ստէ. « Այդ ոչ միայն ի մէնձ է, այլ

1. Գրուած՝ քրեական յանցանոր ըստ Առձեռն բառարանի. կարելի չեղև մեզ ստուգել այս բառի փաղաճը: Պնդույ երկրորդ ապագրին լուսարանողը պարս-

կերէն բառ էր համարէ զաւ. և մէքուն՝ քերի՝ որ նմանին գրուածի, բայց սոյաւ արարական են:

բոտ կորցի և ձերոյ օրինացդ. խաղաւորք ձեզ տան հրամանէ, և զուր ի ձեան ձերոյ ապաստարանցդ զօր-
ծէր » :

108. Գաճապեանն ասէ. « Ի Միհր տառաւած եր-
զուեալ իմ¹, խոտաղոյն ևս խօսիս քան զփարպ աղետան
քա. յայտ է ելիւ վնասակարագոյնք ևս էր զուր: Սրդ-
ոչ է հնար ձեզ ազրել ի մահաւանէ, բայց ելիւ երկիր
սրտանիցէք արեւելեան, և կատարիցէք զկամն օրինաց
մերոյ » :

109. Խարէն ասէ. « Յայժմ՝ իբրեւ զմարդ չարախօ-
սէիք, և արդ իբրեւ զչաւն անպիտան բնդ վայր հաճեալ
էլիւ զոյր արեւելեան ախանջը, զու տոյլիւ նմա խնայ-
մանս զնեւ, արդ նա բնախնամը անզգայ է, և զու չա-
րախնամը անզգայոցն քան վնաս Յիմ՝ ախտը զմեզ
սղակառաղոյն քան զհարսն մեր, մի բանիսք զփորձ առ-
նալ կամիս զմեր, այլ հանդէս տրա քում՝ չարախնայ
և մերում՝ բարախնայ, և ամուսնեալ զտանի հայրն
քա տառանայ, ոչ միայն ի մէն՞ որ կատարեալոցնքս
եմք, այլ և որ կորի փոքրիկն խալի քեզ, նա զիցէ վէրս
տառախիս յոյլա և մարմինս քա » :

110. Զոյս իբրեւ բոտ զաճապեանէ, սրամեալ
բարեկայտ ի վերայ նոցա: Էս քարչիլ չարագոյն քան
զտաճինն, և այնչափ տառախ քարչեցին, մինչև բազ-
մաց կարծիր եզեն իմ, մեռան: Իսկ իբրեւ ժամը երեք
ի վերայ անցին, դարձեալ խօսել սկսան երկրեանն և
ասեն. « Ժորք համարիմը զանաղանս զայս և առ ոչինչ
զցաս մարմնոյս առ մեծ սէրն Աստուծոյ, սրտի կա-
տարեցան հարքն մեր հագեսք: Հազա, մի զբար և մի
զապարեք, այլ զոր ինչ տա նոսոյն տրտրեք, գնոյն և
առ մեզ կատարեալ էլիւ չարագոյն խալին քեզ զործք
նոցա, կրկին և զմերս համարեմք, զի նաքա բանիսք
հրամայէին, և մեր զործովք զարդիւնն կատարեալք » :

111. Յայնժամ ևս առաւել զայրագնեցա ի վերայ
նոցա, և հրամայեալ զմահա զան՝ հարկանել: Էս առ

1. Տես Միհր հալոյն էջ 120-121 և
Գ. Բ. 66.

2. Մահա զանք ձեծելով մեռցնել

չէր. ուր կիտամեա ձգելու չափ ձեծ մը.
որովհետեւ արքայն՝ աղանանել հրամայած
չէր :

մի մի ի նոցանէ վախեցաւ վեց վեց այր ի դաճնացնէ։ Եւ մինչդէս կիսամեար յերկիր անկեալ զնէին, հրաւմայեաց զերկոցունց անանձն մնաւ կարել։ Եւ այնպէս բրեցին, որպէս թէ չեցէ բնայ ի տեղաջն։

112. Զորթեանն որպէս ի քնայ ի տառաիկ հարսաւ ծոցն, սկսան արաչելով պատաստանաւ մատուցանել, և առնէ. «Արաչեմք գրեղ, քաջ զինուոր թողաւորին, կամ՝ կատարեալ զմեզ իբրեւ զհարսն մեր մահուամբ, և կամ՝ արաւ զպատահաւոր թառ օրինակի վերջնոցաւ։ Զի ահա բնիկք մեր տաղձուցան զանախառնորութիւն երկնաւոր, իսկ հոտատելիքս գետ եւ առան ի տեղոյ՝ կան յանցաւարչարանոց. մի կիսապարզ և առնէր զմեզ յերկնից բարսթեմէնէն։ Արեւեցեր զմարմինս մեր քարչելով և դրան լիս մեր կարելով, որքեաւ և դարնպանս մեր հառանելով։ Եւ այնպէս որչափ աղեղս առնէս զմեզ երկրաւորաւ, զեղեցկաւորսն առնէս զմեզ երկնաւորաւ»։

113. Եւս պատասխանի հեղութեամբ զաճնաղետն և առէ. «Եթէ և այլ յամեմ՝ եւ տա ձեզ մնաւ կարով, կարծեմ՝ եթէ և աշակերտէք զիս ի ձեր յամատութիւնդ։ Զի ահա տրդ և զխորհուրդս արքունի ի վեր հանեմ՝ ձեզ։ Յայդ մայր եղի հրամանն պատահաւոր ձերոց, և ի վերայ գորին պատահաւոր՝ երթեալ ձեզ յԱսորեստան, և լինել ձեզ մշակ յարքունիս, զի որ բնդ ձեզ հայեացի, մի ի զմին յամատութեանն այնպեայի բնդդէմ՝ հրամանայ ինայ թողաւորին»։

114. Առնն ցնաւ երանելիքն. «Դու զմեր երկիրս կիսապարծ թողեր, մեր յարքունի երկիրն կէս մարմնովք մերովք ոչ վատասեմք»։ Իբրեւ զայս թառ զաճնաղետնն արաչեալ զգինուրսն՝ ար առնէին գնառ, և առնէ. «Ի՞նչոյն տառի գաւր առէք զնոցէր, և հասեալ յԱսորեստան՝ տր կամ՝ իրեանց է և չրձեացին»։

115. Այս եւս հայոց խառատամեղքս ար գիտեալութիւնն և զարչարանն խնդութեամբ բնկալան յանձնեալ իրեանց։ Եւ փսն զի վրիպեցին ի սուրբ մահուանէն, ողով և արաւմութեամբ երթային զերկայնութիւն ճառագարնին։ Այժմանք թուէին նոցա կարպներ օտիցն և ձեռացն, իբրեւ զայն թէ բնդէր ոչ եղոր արմանի հոտաւորել բնդ քաջ նահատակն։

116. Եւ իբրեւ տարան հասուցին զնոսա յերկիրն խորեհայոց, ի դաւառ մի զոր Շահադին՝ անուանեն, թէպէտ և էին յարքանի պատահալն, սակայն և յայտ և զադո մեծապէս բնկալեալ եղեն ի բնակչոց աշխարհին։ Սակայն երանելիքն և յայնմ յոյժ տրամուղին էին, իբր այն՝ եթէ սակաւ փառակեցար և մեծապէս հանգչիւնք, և հանապաղ ի նմին զգձանն կային։

117. Եւ անպէս թեախթէին տեսնել զսուրբ կապանն Նախարարացն՝, լինել սպասուոր մարմնաւոր պիտայից նոցա։ Իմուցուցին զայս մեծամեծաց աշխարհին, որք էին ի նմին սուրբ աշխարհի ստոնկալ թրխտոնկալ թեանն։ Եւ հաւանեալ տանեցան մեծամեծաց և փարունց՝ ազգ. առնել ամենայն երկրի, զի հաճայ թուեցի ամենեցուն՝ ի ձեռն մարմնաւոր պիտայիցն կցորդ լինել սուրբ կապանցն ի հետաւոր ստարութեանն։

118. Եւ այսպէս ամ յամէ ժողովէին բոա խրաքանչիւր կարի մարդկանն, ամն առկա և ամն շատ, ոյր զինչ և ի ձեռն պատրաստութիւն լինել, եթէ զբամնց և եթէ զահեկանաց, ժողովէին կապմէին ապին յերանիսն՝ տոնել նոցա։ Եւ այսպէս յարբանեկալ թեանն կային, մինչև տասն ամն՝ լցաւ սպասուորութեանն։

1. Փարպեցին հը զրէ Շարուր։ Ե Շարուր կամ Շարուր ի Պարսա, յարեկից Շիրակայ, որ զանուհաւ տեւրակաւ արքանի ապարանից։ Եւ ի Շիրակայ յաղար կամ Սուր Շիրակայ յաղարկոյն Եփրատայ, ի հարաւոյ նախկին Բաբի, լոնի։

2. Կապանք ըսելով կ'իմանայ ոչ միայն Նախարարաց բանդարդելութիւնը, այլ և զբանի ծառայութիւն նոցին ի բանաւ կին՝ որ ի շրէ։

3. Մեր նախնիք զանկան և զբամ շատ անգամ անխտիր զործածած են Տեսն էլ 217 ծանօթ։ 2. Թէպէտ ի սկզբան տարբեր առանկերու յարկադեալ անուններ են։ Իշխէ աստ կը լծուի զանազան։ Իբրամ կամ պարսկերէն տիր. համ է. Լ. լափ կըսուի՝ որ զրեալթէ հա

ւասար է արդի Տաճկաստանի տիրէմի. ըստ Շիրակացոյն (չ զար) զբամ է 6 զանդ և զանդն՝ 12 զարի։ Բ. գրամ արեալթի նախն կըսուի. այս է 65-70 հարիւրորդ ֆունտի. կամ շուրջ 115 փարս ոսմանեան։ — Դահեկան՝ սատու. եւս իբրեւ պարսկերէն տանկան شکن զործածած կ'երի, որ ասկի գրամի մը անունն էր. և սրակա Պարսկէր տանն տիրեմ ու տիրար և թմանաւ զբամ արեալթի և ասկի։ Իշխէ աստ է Լիթէ գրամնց և եթէ զահեկանաց ըսելով կը հասկնայ արծաթ եւ ոսկի ստակ։ Իսկ տիրար մէկ ու կէս տիրէմ կըսող ոսկի գրամ մի էր, այս է 15 ֆունտը։

4. Տասն ամ մինչև 2111. Եթէ Լիթէ գրամնց նահատակութեանն տանի. քապէս ևս զար արարուեցան։

119. Եւ վասն զի յոյժ խստագոյնս պահէին ի ջերմոյ աշխարհին, և անպարար էին ի ճանապարհորդութեանն ընդ նոյն Շահադ, ընդ Մեշոն¹ և ընդ Փաշկար և ընդ ամենայն Ասորեստան և Խուժաստան, տառիկ տառով հարեալ ի խորշակէ մեռանէր սուրբն խորէն, և աւանդեալ լինէր ի բնակաց աշխարհին ընդ սուրբ վկայսն:

120. Իսկ երանելին Աբրահամ կայր ի նմին տաւ, քինութեան անդադուր, և զամենայն սուրս հաստատցելոցն չընէր ժողովէր և տանէր ի մեծ հեռատանն, և ինքն մատակարարէր բոս իւրաքանչիւր կարօտութեան: Եւ այնպէս յերկարեցաւ մինչև յերկոտստոնեբոյրդ ամն պատժաւորացն², մինչև աղաչել զնա միարան ամենեցուն, զի հաւանեացի երթալ յաշխարհն Հայոց. զի ընդ մատնել նորա առ նստա ի նմա տեսցեն և զքաջ նահապտակն³ որք կատարեցան սրով, ի նմա տեսցեն և զսուրբ կապանս չաբարանայն:

1. Մեշոնն է աշխարհ փոքր ի Պարսաբոս աշխարհագրութեան խորենացոյ, 11. մեանդամայն և մայրաքաղաք սյոք աշխարհիդ: Ըստ Բզն և Հոտմայեցի պատմագրաց է Mésène անուն նահանգիդ. իսկ քաղաքն կոչէր (charax, որ ընտրյ կամ աղաւաղեալն լծու ի արաւ, մական քարաց և հայերէն « քաղաք » բառի: Խառանանց որբք կը կոչուէր Փարաք-Մէշոն, այս է « քաղաքն Մեշոն » կամ ստակ « Մեշոն », որպէս զնի ի նաշմուստ: Ապուլիէտա ևս կը յիշատակէ երկուս տանն ի մերձակայն Պաս. բոսի՝ ٢٤٥٥ և ٢٤٥٦: Արմ. Դաւթ էլ Սրապի մահերը գտնուող Մանդեպիք՝ Մեշոնի հին արամական բնակչաց անբունքքն են: Տես Le Muséon որ հրատարակի ի Լուվեն Ապրիլ 1880. և Սեն-Մարթենի Géographie et Hist. de la Mésène et de la Characène: Ի տրմ. Մէշուր յեզր Պարսկային ծոցոյ՝ — Բոյիար. « Լեմեցիք որ կոչին Քուստիկք խուժաստան, յենից կայով Գիզաթայ և ի մօտից Պարսից, և ուս-

նին Լիզիմայիքն աշխարհ փոքունս պաշտօնիկ-գիտն ժառանգ, զՄիհրան, զՄայպոպան, զԳրոտակ, զՓաշքար, զՇիրական և այլն »: Աշխարհ. խորենացոյ 11. Սուրի Փաշքարս այս շէքաղաքն ինու բրաւտանի, որ ճամբէ գտնուէ և յոյժ հեռի: Մասունի այս անկ. « Իսկ յիշատակարանագո մէջ քաղաքստիցի լծէ ինչ պատժաներով խտրով Ապուլիկի մամանակները Տիգրիս գետը փոխեց իւր ընթացքը մինչ ի Ընոյց հեռակ ճերթայ յոգին կանցնէր. այս փոփոխմամբ ուղղեց զգիծակն խտրմութիւն, որ Փաշքարայ գաւառին մէջ կ'իյնայ, և մի քանի օրուսն ճանապարհաւ փոքրն ի ճահին դարձայ ընդ մէջ Պասիթայ և Պարսիցի, որ երբեմն Սոփատայ (այս է Խաղապ) պատուականագլմ մասն էին և որոց բնակիչքն յաւաղայն էին քան զուրոյց զաւանաղ աշխարհին »: Հաս. 11. 318, 320:

2. Այս է նախաբարաց որք դարձան յերկիրն իւրեանց 463ին: Սոյս աղաւջեցին զԱբրահամ երթալ ի Հայոս:

121. Եւ յարժամ՝ մնալորացք ե խառտփանդք ե կոպկոպք նովաւ տեսանին, նովաւ օրհնի ոչխարհն աւ մենայն, նովաւ օրհնին ե տղայք նոցա յաճումն, նովաւ զգաւտանան երկատարդք նոցա ի արբաթիւն, նովաւ համեատանան ծերք նոցա յիմատութիւն: Նովաւ տատանին իշխանին նոցա զմարդասիրութիւն, նովաւ անկանի գաթ յիմատածոյ ի սիրտս թաղութիւն: Չինել ե խաղաղութիւն տանել բոլոր ոչխարհին: Նովաւ եկեղեցիքն պարծին իբրեւ քաջ ե կառապետ զինուորաւ, նովաւ վերայորանին զարդարին, նովաւ ե վկայքն ցնծացեալ բերկրին: Նովաւ ե պաշտն Սարայքի պայծառացեալ ծագկալից լինել, ոչ յանձրեալքն ամուրց, այլ ի սուրբ ե յարիւնարաւ ի վկայից ցոնեալ ե ցրտեալքն ուղիտակութիւնք սուրբ սկեւրացն: Յարժամ՝ կոխեացեն տանաւորտաակ սոր խառտփանդին զրայնատարած տեղիս պատերազմին, յարժամ՝ կենդանի մնալորաւ ընդ նա չրջեացի, կենդանի տա կենդանիս երթեալ՝ ամենայն ոչխարհին կրկին լինի կենդանութիւնն:

122. «Քիտեմք, տանն, յարժամ՝ տեսցեն զսա տմե, նայն միայնակեացք ոչխարհին հայրց, տովաւ յիշեացեն զհայեար գունդս պատերազմեացն, որ վախանալ մեր, տանն, ետուն զանձինս ի մահ, ե հեղին գարխնս իւրեանց ի հաշտութիւն պատարալ Ստատածոյ: Սովաւ յիշին սուրբ քաջանայքն, որք խղիւղեցան յաւարտութեանս ե ցածացին զարտնութիւն բարկութեան թաղութիւն: Սովաւ թերեւ զի ե զմեր կոպտնս յիշեացեն, ե տղօթս տանեալ խնդրեացեն յիմատածոյ զի զերեկարձ լիցի մեր անդրէն ի հայրենի երկիրն մեր:

123. «Քանդի յոյժ անձկացեալ եմք՝ ոչ միայն բոս մնալմնոյ կարօտութեան, այլ առաւել տեսանել զսուրբ եկեղեցիսն մեր ե զսրբաւեր պաշտնեալսն մեր, զոր ի նմա կարգեալ հառատեցաք: Եւ եթէ միւսապս՝ յաջողեաց, սեղ Ստատած երթալ ե ընալ զկարօտութիւն մեա. ցերացն, զխտեմք զի ե մեզ բանայ Ստատած զգոտնս:

1. Միւսոյ՝ մակրայարար գործաւ, ծուած՝ միս եւ, միսանգամ. այս ձեռն բառազրոյց մէջ չգտանք. իշխեալ՝ նա-

խարարաց բերանը զբաժն խոսքերը գրուած են ամենն զի զեցիկ հատուածներէն մէկն է:

գործութեան իւրոյ՝ ընդ նոյն ճանապարհ երթալ, ընդ որ ոտք սրբոյս կարապետին »:

124. Ձայս խորհուրդ խորհելով աստուածայնորհ նախարարայն, մեծաւ լծախանձանօք ածէին զխոտաւփա, նոյն ի հաւանութիւն: Եւ վտան զի ոչ էր սոփորութիւն երբեք լարոյն ընդդէմ դառնալ, ըստ առաջին սոփութեան և յոյսմ՝ վայրի փութացաւ վազմագակի կառարել զհրամանն զմիտքան հաւանեցելոցն յաստուածային առաքինութիւնն: Եկն եմուտ յաշխարհն Հայոց:

125. փութացան և ելին ընդ. առաջ նորա վաղիա. զակի տրք և կանայք, մեծամեծք և վարուհք, և ամենայն բաղմութիւն ողոտաց և շինականաց: Անկունէին առաջի, փարէին գառիւք և գձեռքք սրբոյն, և ասէին. « Պրհնեայ Տէր Աստուած ի բարձունս, որ առաքեաց մեզ հրեշտակ յերկնից՝ բերել մեզ աւետիս յարութեան, զի լինելիմք ժառանգք արքայութեան: Ձի ահա ի քեզ կերպարանեալ տեսանեմք դամենեսեան զհրաժարեալսն յուսով յարութեամբ, և զկապեալսն ակնկալութեամբ արձակելով: Ի քեզ տեսանեմք և զաշխարհին շինութիւն խաղաղութեան. քե և կեղեցիքն մեր ցնծաղեալ բերկրին, և քե սուրբ վկայքն մեր անդադար լիցին մեզ ի բարեխօսութիւն առ Աստուած: Պրհնեա դմեզ, սուրբ հայր մեր, դու ևս բերան հանդուցելոցն, խօսեալ ընդ մեզ յոյսնի օրհնութեամբ, զի յողիս մեր լուիցուք ի ծածուկ զօրհնութիւնս սրբոցն:

126. « Հորդեցեր ճանապարհ այնոցիկ՝ որ անձկացեալ էին զալ յերկիր իւրեանց, խնդրեա յԱստուծոյ՝ զի սաեւ կեկեցեն զհետ սուրբ կարապետից: Եւ որպէս հորդեցեր վարդեթեալ ճանապարհ երկրի, բաց և յերկինս զգուռն ուղօթից մերոց. զի և մեր մեղատուաց մոցեն պողատանք առաջի Աստուծոյ ի բարեխօսութիւն նոցին կապելոց. և մինչ գեւ ևեք յերանելի մարմինս, որպէս տեսար զքո զերանելի սրբութիւնդ, տեսցուք և զսիրելի անձկալիսն մեր, որ ի բազում ժամանակաց հարեալ և պաշարեալ եմք յողիս և մարմինս սեր: Ալլո հաւատաւք յանուտ յոյսն, զի որպէս լցեալ կտտարեւցա ի քեզ տեսիլս ի սուրբ սէր քո, տյալեա և ընդ մօտոյ ունիմք տեսանել զճմարիտ վկայսն Պրիստառի, որ

Հանապաղ խանդակաթ եմք ի տեսիլս երկնաւոր դեղոյ նոցա :

127. Քայց երանելի խոստովանողն, թէպէտ և այսպէս սիրով բնկալեալ եղև յամենայն աշխարհէն, ոչ ինչ կամեցաւ ամենին մերձենալ առ զք բառ մարմնոյ կարօտութեան. այլ բնորեաց իւր տեղի՝ մի զատ յամենայն բազմամբոյն ժողովրդոց, և առաքինի եղբարքք եւ իւրք կատարեաց զկեանս իւր մեծաւ ճշնութեամբ :

128. Զոր եթէ կամիցի զք ի կարգ արկանել, զժուարաւ կարասցէ ասել զվարս առաքինութեան նորա : Զի եթէ զգննութիւնն առիցես, իբրև զկանթեղ անշէջ՝ կայր զամենայն զիշերս, և եթէ զտակաւալիտութիւն կերակրոցն, համարեաց՝ եթէ զանկերակիւր հրեշտակացն բերէր զնմանութիւն : Եթէ զհեղութիւն ցածութեանն կամիցիս ասել, ոչ զզք ի կենդանեաց կարիցես պտանել նման նմա. և եթէ զանրնչափրութիւնն կամիցիս ասել, զարձեալ զոր օրինակ չպատրի մեռեալ ի կարասի, զնոյն օրինակ ճշմարտութեամբ և առ երանելին խմաջիր :

129. Մեղադական ձայնիւ հանապազորդեալ էր ի սրտստամոն, և անհատ աղօթիւք միշտ ընդ Աստուծոյ ի բարձունս խօսէր : Այլ եղև նա անհամկոյց, և խթան ընդասուցիչ ամենայն հեղգացելոյ : Դարովեցաւ նախա աղահուիթիւն, և կարի յոյժ ամաչեաց նովա շուարտութիւն որկորամոլութեան : Առողջութիւն եղև նա աշխարհիս հայոց, և բազում վերատորք ի ծածուկ նովա դրսին զառաղծութիւն : Եղև նա վարդապետ կատարեալ վարդապետաց իւրոց, և սուրբ հայր խրատոտ հարանց իւրոց : Ի լուր համբուոյ նորա խմաստնացան ազէպք, և ի տեսիլ մերձաւորութեան նորա զդաստապան լիախբ : Բնակեալ էր բառ մարմնոյ ի նեղ խցկանն, և ահ սրբութեան նորա անկեալ էր զհեռաւորք և զմերձաւորք :

1. Հայոց Զորոյ կամ Նրբանդունեաց դատարն մէջ՝ ի խաչապ գետոյ ժամաւ չափ հեռի՝ անմարդաբնակ մօր մը ընկաւ իւրաքանչիւր մահուանէն ետքը ի ստորտա լեռանց մենաստան մը շինուեցաւ հանդերձ տաճարաւ, որ կանգուն է այս ատկաւ ին թէպէտ ամայի, անդ ամ.

Ժողիւս ձեան Արքակամաւ և իւր ընկերաց մարմինքը. և ասորին միանգամ համարձեման ասելին, ուխտաւորք կ'երթան ի մենաստանն՝ որ ժամաչափ հեռի է ի իսկաւ վանուց Արքախորանահաւ, Ա. էջ 165 :

Ջարհուրեցան դեք և փախեան ի նմանէ, իջին հրեշտակք և բանակեալ էին զնովաւ:

130. Յոյնք երանի ետուն վասն նորա աշխարհիս Հայոց, և բազում բարբարոսք փութացան տեսանել զնա մարմնով: Սիրելի եղեւ նա սիրելեացն Աստուծոյ և ըզբազումն ի թշնամեաց ճշմարտութեանն ած ի հաւանութիւն սուրբ սիրոյ: Սկիզբն արար առաքինութեան անդրստին ի տղայ տիոց իւրոց, և նովին առաքինութեամբ կատարեցաւ ի փախճան կենաց իւրոց: Որպէս ոչ խառնեցաւ ի կարգս սուրբ ամուսնութեան աշխարհիս, այսպէս չեմուտ ընդ մարմնաւոր պիտոյիւք ամենայն ապականացու իրաց աշխարհիս: Եւ եթէ պարտ է պարզաբար առել, որպէս փոխանակեաց զպէտս մարմնոյ ընդ պիտանացու հոգևոր իրաց, այսպէս փոխադրեալ եղև յերկրէ ի յերկինս:

ԱՆՈՒԱՆՔ ՆԱԽԱՐԱՐԱՅՆ:

ՈՐՔ ԿԱՊՐՔ ԵՕՅԱՐՈՒԹԵԱՄՔ ՎԱՍՆ ՍԻՐՈՅՆ ՔԵՐԻՍՏՈՍԻ:

ԵՏՈՒՆ ԶԱՆԶԻՆՍ Ի ԿԱՊԱՆՍ ԱՐՔՈՒՆԻ

131. Յազգէն Սիւնեաց երկու եզրաբք թարգէն և թախար, յազգէն Արժրունեաց Ներշտարհ և Շաւաւայ և Շնդին և Մեհրուժան և Պարզե և Տանտո, յազգէն Մամիկոնէից Համադաւապեան և Համադաւայ և Արտաւազդ և Մուշեղ, յազգէն Կամնարախանաց Արշաւիր և Թաթաւ, վարձ, Ներսէհ և Աշոտ, յազգէն Ամատունեաց Վահան և Առանձար և Աւնակ, յազգէն Պնունեաց Ատոմ, յազգէն Դիմաքսենից Թաթաւ և Սատոյ, երկու եւ ոչովք ընկերք. յազգէն Անձաւայեաց Շմաւան և Զուարէն, և Առաւան, յազգէն Առաւելից՝ Գաղաղ և Վարազդէն և Դաղ, յԱրժրունեաց տոհմէն Ապրտամ, ի տոհմէն Մանդակունեաց Մահակ, և Գարաման, յազգէն Տաչրացեաց Վրէն, յԱտիսունեան տանէն՝ Բարիկ և Բախնան:

132. Այս երեսուն և հինգ արք, են որ յաւազ նախարարացն, և են որ ի կրսերադունիցն, սուպն աւմենեքեան ըստ մարմնոյ են նախարարադունք, իսկ ըստ հոգեոր առարինութեանն առնեքեան երկնային յաղաքացիք: Եւ ըստմա՝ եւ այլ ազատ մարդիկ, են որ յարքունի տանէ, և են որ ի տանէ նախարարացն իսկ նոցուն, նիդակիւիցք և մարտակիցք յաջ նախատակացն:

1. Փարպեցին կը դրէ Թաթաւ:

2. Վարձ. Փարպեցին՝ Վարձաւ, և Նիշեր զՆերսէհ և զԱշոտ: Այսու հին պարսկ. է անքաղց. որ չքաղցիք:

3. Զուարէն չկայ ի Փարպեցի:

4. Փարպեցին՝ յազգէն տանքին Առաւելիցն:

5. Փարպ. Դաւա. Նալմպէս և Թեոդոսիոյ ազադիքն:

6. Փարպեցին Նիշեր զԱւակ:

7. Փարպեցին՝ յազգէն Առաւելից Բարիկ և Բախնան: Աւակայ գաւնաւանկին մէջ ՝ Առաւելիցն և որ Փարպեցի: Այս համաձայն է ի Ռոստոմայ գաւնաւանկին մէջ ՝ Առաւելիցն:

8. Երեսուն և հինգ արք յանունէ յիշեալքն. Փարպեցին միայն 31 արք կը յիշէ:

Եւ ամենեւին սորա կամօք մասնեցան ի սուրբ կապանս շարչարանացն:

133. Այլ մեր առ այժմ՝ ոչ ընդ այս եմք զարմաշեալ միայն, զի կամօք չողան մտին ի փորձութիւնն, այլ առաւել ընդ. այն եմք պանդտցեալ, զի մարդիկ փափուկ իբրեւ գնասա՝ ընդարձակասուն բնակիչք ձիւնեղէն բերանց՝ եղեն բնակիչք խորշակարեր զաշտաց: Որ զօրէն ազատ էրէոյ չըջէին ի մէջ ծաղկարեր բերանց, բնկեցան ի բողակէզ աշխարհն արեւելից կապեալ սախք և կապեալ ձեռօք: Հաց նեղութեան և ջուր կարօտանաց, խաւարարդել ի տուէ և անդոյս ի գիշերի, անվարարկութիւն և անանկողինք, զազանաբար գեանախշտիք լինէին զինն տմ և զվեց ամիս: Եւ այնպէս մեծախնդութեամբ տանէին զնեղութիւնն, զի ամենեւին ոչ որ արտունջ հայհոյութեան ի բերանոյ նոցա լուսաւ. այլ յորդառատ զոհաջոյսութիւն բառ նմանութեան բարեկեցիկ մարդկան, որ են յոտառածալոյտութեան:

134. Եւ մինչ զեռ էին յայնպիսի նեղութեան, կարծիք եղեն ի միտս թաղաւորին՝ թէ առ յոյժ վշտին ձանձրացեալ են զառնութեան կենօրն իւրեանց: Յզեաց առ նոսա զմեծ հազարապետն և ասէ. « Գոնեայ յայտմ հեռէ զգատաացայք յանձինս ձեր, և մի կայք ի նոյն յամառութեան. պաղէք երկիր արեգական, և արձակիք ի շարաշար կապանացդ, և ունիք անդրէն զխրապանչիւր հոյրենի կեանս ձեր »:

135. Եւտոն պատասխանի երանելիցն և ասեն. « Առ փորձ ինչ եկեալ հարցանես ցմեզ, եթէ արդարեւ թաղաւորն իսկ յղեաց զքեզ »: Երդուստ հազարապետն և ասէ. « Չիք այդր բան տեսի կամ պակաս՝ որ ոչ ի բերանոյ նորա ելեալ է »: Ասեն ցնտ անդրէն. « Որք

1. Նախարար նախ ի Տիգրան բանաւորեցան, ապա ի Վրկան և քանի մը տարի ալ ի հիւշապուն: Խաբասանի կախանի՝ դրէցը բարձրութեան պատճառաւ՝ զով և և քաղաքող: Խորշակարեր և բողակէզ սորա շարժարիւր. բայց Տիգրանի և Վրկանայ համար ճիշդ են:

2. Նախարարք ի կապան մասնեցան

451ի վերջերք կամ 452ի սկիզբներք և զարձան ի Հայո 463-464. ուրեք շուրջ 12 տարի մնացին յաքսոք: — Այդ բնիս կէս տարին կապեալ եղած միջոցին է՝ որ կը լինեայ 460ին. այս է Յազկերտի մահուանէն երկու երեք տարի ետքը. մնացած երեք տարին պարսկական այլ բուձիզմ մէջ ծառայեցին ի Հրէ:

միտնդամ՝ աշակերտեալ են ճշմարտութեանն, ոչ երբեք փոխին ի նմանէ. այլ որ ենն՝ նոյն կան: Միթէ յայնժամ՝ առ չմանալ ինչ, պնդեցաք, և այսօր նեղութիւնս իմատոնացոյց ինչ զմեզ. այլ ոչ այնպէս: Այլ զղձումն մտաց մերոց այս է. եթէ բնդէ՛ր բնդ առաջինսն չկատարեցաք զկեանս մեր: Բայց արդ. ազաւեմք զքեզ և քեւ զթագաւորն ձեր, մի այլ վասն այդպիսի իրաց հարցանէք ցմեզ. այլ զինչ ւզեալ է ի մտի ձերում՝ վասն մեր՝ կատարեցէք»:

136. Իբրև լուաւ զայս մեծ հազարապետն, յոյժ գովեաց ի միտս իւր զպնդութիւն հաստատութեան նոցա. և յայնմ՝ հետէ սկսաւ արկանել աէր բնդ նոսա՝ իբրև բնդ սիրելիս Աստուծոյ: Եւ բազում՝ բանիւք ողորանօք ածէր զթագաւորն ի հաւանութիւն, զի թողութիւն արասցէ նոցա ի կապանացն իւրեանց: Զի թէպէտ և փոխեցաւ նա ի գործոյ հազարապետութեանն արքունի, և ի բազում իրս գտաւ փեսատկար, ինքն իսկ յանձն իւր կրթէր զաւեր աշխարհին Հայոց, վասն որոյ և մեծաւ անարգանօք յուղարկեցաւ ի սուրն իւր, սակայն զկապերոցն ոչ երբեք չարախօս կամէր լինել մինչև ցօր վախճանի կենաց իւրոց:

137. Իսկ յերանելեացն բազումք, ի նոցանէ՝ որ մանկադոյնքն էին, ուսան զգալութիւն հայրենի աշխարհին իւրեանց, և եղև նոցա այն կերակուր հոգևոր, որով զանձինս քաջալերէին և զքնկերսն մխիթարէին: Եւ այնպէս զմայլեցան ի միտս և յոգիս իւրեանց, զի և որ ձերադոյնքն էին ի նոցանէ, փափկացան մատաղացան մանկացան: Զի թէպէտ և գալութեան ժամանակքն անցեալ էին, սակայն բազում սոսկաւ ի բերան առեալ՝ հոգևոր երգակից լինէին մատաղերսմ՝ բազմութեան մանկաւոյն:

138. Եւ այնպէս բարձրացուցանէին զպաշտօնն որբութեան, մինչև ոմանք ի դատն դահճացն, մեծապէս քողցրութիւն անկանէր բնդ լսելիս նոցա, և որչափ ի ձեռս իւրեանց էր՝ արտաքոյ արքունի հրամանին զխրութիւն տունէին նոցա. և աէր խնամոյ ունէին առ ամենեւեան, և բազում անգամ զմարմնաւոր սէտս նոցա ընդին նսրա: Մանաւանդ զի նշանք եւս բժշկութեան յԱստուծոյ

յոջողեալ լինէր ի ձեռն նոցա, որպէս զի բազումք ի գիւտահարաց սրբեցան ի նմին քաղաքի ուր կապեալքն կային: Իբրեւ ոչ որ զոյր առ նոսա յառնալոյ՝, զիմէին առ նոսա հիւանդք և ախտաժեւոք քաղաքին, և բնդունէին ի նոցանէ զխրաքանչիւր ցաւոց զառաջութիւն:

130. Եւ և որ մեծ իշխանն էր աշխարհին՝, զոր և հարեւոյժով Շապուհ անուանէին, և նմա խոկ յանձն էին ամենայն պատմաւորքն, մեծապէս դուրս սիրոյ կարկ առ ամենեւեան: Զծերս ի նոցանէ առ հարս ունէր, և զմանկազոյնս ի նոցանէ իբրեւ զսիրելի որդիս զգուէր: Քաղաւ՝ անդամ գրեալ և եցոյց յարքունիս զվիշտ նեղու-

1. Մթին կամ պակաս թաւի պարբերութիւնդ. փառակցին կ'ըսէ. « շնորհելով աջոյ խորհրդուն բազում և ազգի ազգի քոչկոտիմիւս ախտաժեւոց ի նըշխարաց սրբոցն, զոր ունէին քահանայքն՝ որ առ նոսա էին՝ զաղտ առ ինքեանս »:

2. Այդ աշխարհդ Հրեն է. Սէն-Մարթեն կարծէ թէ օրինակը ազաւազեալ է աստ և պէտք էր ըլլալ՝ « Եւ և որ մեծ իշխանն էր Հրեն աշխարհին, զոր և Շապուհայուհ անուանէին »: փառակցին ասէ. « Իշխանն Հրենայ՝ Հրենիմուպուսն »: Ըստ մեզ բնագիրը փոփոխելու հարկ չկայ. արուհիտեւ արեւելից մէջ սովորութիւնն է մինչև ցայժմ նահանգի մը անունը աւելցնել կուսակալին անունան վրայ. երբ աս երկար ժամանակ ունդ բնակէր և զիւր իշխանութիւնն մեծամեծ զործովք պայծառադուցեր է: Փառակցոյն վր զերայդրեալ յիշատակութիւնդ ալ զայն կը հաստատուի, նոյնպէս և Եղիշեալ « Կոր և... անուանէին » բռնիք, որ ասակ անունն աւելի բան մը կը յայտնէ: Բայց Հրեն չէ Ռեն քաղաքն, որպէս կարծեցին Սէն-Մարթեն և Լանկուստ, այլ Հէրադ Արիանաց: Արդէն խոկ աւետեք, որ պարսկական բանակը Հէրադայ կողմերէն էր. Տես Յ. Ը: 6. Յն. 1 և 2. Հէրի կը կոչուի ցարդ ցեան, որ Հէրադայ քովէն կ'անցնի: Ա-

ւետեքի մէջ Հրոյու և անուն Հէրադայ: Արդ ի պարսկերէն մէջ ևս՝ Երեմի Նըշխանէ 1 բնիկ Հէրադայ, Երեցի. 2 զաւառարարաւ Հէրադայ, զոր յիշատակն մակնետական այլ և այլ մասեւնագիրք, բայց որ կորուսեալ է այժմ: Հէրադ ի հինգերորդ որպէս և ի Թէրաբուն՝ իտրասանի, այս է Ապար աշխարհի քաղաք էր, անուանի իւր քաջառօղջ և զով օգոյն՝ գեղեցիկ պարտէզներուն և խաղողին համար: Հին գիւղացն Դէրիման կանգնեւ էր զնա. յետոյ կործանեւ էր, և Աղեքսանդր վերստին շինեւ էր: Ըստ պարսկ աշխարհագրին Համուլլահայ, շրջապատը 9000 քայլ էր. բնակիչքը զէնք և զբան և մետաղ կը գործէին. անասնի միջոքերդ մի ունէր Շամիրամայ բերդ կոչուած: Փաղաքն երկու փարսախաւ Էնոն յետուն մը վրայ արուշտան մի կար Արիս յորջորջեալ — Հէրադայ մէջ Գազկերտ և նորա յաջորդքը զորուոր բանակ մը կը պահէին՝ զփուշտան զապելու համար. վասն զի այդ նահանգդ յայտ բերքի և արդասաւոր ըլլալով կարելի էր անդ բազմախումբ զորաց աւտեստ հայլմայլ թեւ: Այս պատճառաւ այժմ իսկ ինձոյ Էնուլթեան կայ ընդ մէջ Ռուսաց և Անգղիացոց:

թեան հատերոցն, և զտուն առն իւրաքանչիւր զբարս ապ-
նուականութեանն ցուցանէր նոցա. առաջի մեծամեծացն
ստաւապէր, ջանայր ազգի ազգի հնարիւք, մինչև բա-
զում բարեխօսիւք տմին ի հռւմն զթագաւորն: Հրա-
մայեաց բաժանել զկապանս նոցա. և բառնայ ի նոցանէ
զսոց պատուհասին, և ապանել նոցա հանդերձ՝ զօրէն
նախարարութեանն¹. Կարգեաց նոցա ռոճիկ, և զպա-
տրաստութիւն սղառադինութեանն հրամայեաց յարքու-
նուտ: Գրեաց և յանձն տրար մեծ սղարապետին², զի
լնոց զօրս արքունի երթիցեն ի զործ պատերազմի:

140. Եւ իբրեւ այս այսպէս կարգեցաւ, և կազմեցաւ
նոր հրաման թագաւորին, ի բազում՝ տեղիս՝ ուր և
հասին՝ առաւելեալ գտան ի զործ արութեան, մինչև
դախութեան հրախրտակ վասն նոցա ի դուռն տային:
Որպէս զի յազգայացաւ խակ մտաց թագաւորին, հրա-
մայեաց դաժնեւեան ածել զառաջեաւ: Եկին և յանդի-
ման եղևն Յաղկերտի արքայից արքային: Ետևս զնոսա
զաւարթութեամբ, խօսեցաւ ընդ նոսա բանիւք խաղա-
ղութեամբ, և խոստացաւ տալ նոցա զիւրաքանչիւր իշխա-
նութիւն բոտ կարգի հայրենի պատուոցն, և արձակել
զնոսա յաշխարհն օրինօք քրիստոնէութեանն, յորայ վե-
րայ և մեծապէս էին շարչարեալ:

141. Եւ մինչ զեւսանդէն մեծաւ խնդութեամբ շր-
ջէին ի կարաւորին առաջի թագաւորին, ի նմին ժամա-
նակի հասանելու վախճան կենաց թագաւորին՝ յինն և ի
տառններորդ ամի՝ թագաւորութեանն խորոյ: Եւ ընդ
հակառակս ելեալ երկու որդիք՝ նորա՝ ի վերայ տէրու-

1. Տե՛ս Յ. Է. 35 ճ. 1:

2. Սղարապետին Արեաց որդւոնունն
էր Աշտատ, գայեակ Պերոդի և հայր
Յըզատովնասայ, որ առաքեցաւ առ նա-
խարարան: Ղէրջին եղելութեանց ժա-
մանակադրութիւնը յոյժ խառնակ է յիշ-
զիչէն: Գազկերտի ժամանակին հ'ընծայե-
ին, որ կը վերաբերի Պերոդի. Տե՛ս
Փարպեցի որ առելի կարգաւ կը պատ-
մէ: Երկուստ - վ. շնասոյ՝ որ այժմ կը գրուի
Իլլատ-Կիւլասը. շշտեմէ՛ն՝ աստուածա-

պաշտ:

3. Ըստ Թաւարիի և Միւսեւէիթ-
թագաւորի՝ Երեւան 18 տարի և 4
ամիս և 8 օր թագաւորութիւնը բշեց,
որ կը համաձայնի Եղիշէի բաժին.
ուստի մեռաւ 457ին սկիզբները:

4. Երկու որդիք Երեւանի, մին՝
Պերոդ, Զիրազ. միւսը՝ Կամիզդ, մերե-
րուն տնունն էր Դիւնակ՝ որոյ պատկերը
մեացած է զօհարի մը վրայ: (Կէօղէքէ
Պատմութիւն Սասանեանց, և B. Dorn,

թեանն կուսէին. սաստկանայր զորժ գառնութեան պատերազմին զերկուս տմն:

142. Եւ մինչ գեւ նորա յայնմ խոսութեան էին, ապստամբեաց և Աղուանից արքայն՝ Վասն զի յիտարկէր նոցա, և բոտ կտրցի հայրենի հաւատոցն՝ յրիստոնեայ էր յառաջ, և Յազկերտ արքայից արքայ բռնի մեղ արար. Եւ նորա գտեալ ժամանակ անձինն պարապոյ, հարկիցաւ գտնձն ի մահ զնել. լու համարեցաւ մեռանել ի պատերազմի, քան ուրացութեամբ տնիլ զթագաւորութիւնն: Վասն այսր ամենայնի յապաղումն և զի չարձակեայն նոցա յաշխարհն:

143. Իսկ կրտսեր որդւոյն Յողկերտի զայեակն, Ռուհամ անուն ի Մհհրան տոհմէն, լծկպէտ և ետեա ըզ-

Versuch einer Erklärung der auf einer Gestein im Besitz des grafen S. Stroganov Befindlichen Pehlavy-Inscription (compte-rendu de la commission imp. arch. pour 1878 et 1879, 162 ff.). Ըստ Եղիշեայ և Փարսեցւոյ՝ Պեթոզ կրտսեր էր. իսկ ըստ պարսիկ պատմագրաց՝ աւագ Եղիպոյն էր: Միբրանտ կը պատկ լծ Բազկերտ Ուրդուայ խելքին՝ և բնաւորութեանը աւելի կը նշանէր քան Պեթոզին, և զՈւրդու միջոց միջոց իւր քովը կը պահէր մինչ զՊեթոզ կողմնակալ անուանէր էր հարաւային նահանգաց: Ինչպէս որ ալ ըլլաւ, յայտն է լծ նորա մահուանն ետքը Երկու Եղիպոյն իրարու հետ պատերազմեցան: Ուրիզոյ ամենին տիրացաւ և Պեթոզ ստիպուեցաւ. վախճիլ յաշխարհն և ապա ինիլ վաւանաց արքային քով, որոյ տնունն էր խոյնիւտ: Սա սիրով հիւրընկալեց զՊեթոզ և նորա բնակութեան տեղի որոշեց զմիւլաղան քաղաք: Անի կեցաւ Պեթոզ և բոլոր տարին աւելի Ուրիզոյ չկրցաւ կառավարել և գոհացնել զժողովաւորոս իւր. քորոց շատերն և կան Պեթոզի քով՝ նիգալակից ըլլալու նմա: Իրշնիւտ պատահ տուի լծ անպէջ, 30 000 զորք առաւ Պեթոզի, որ և կաւ լծապա-

ւորութեանը առաւ Ուրիզոյ ձեռքն և ապանեց զնա. Տես և խապարի 195):

1. Աղուանից արքայն էր Վաշէ: Բանի մեղ արար. ոչ լծ մեղ՝ որենաւոյց այլ մեղութեան օրինաց հետեւող. տես և Յ. Ը. 146. Եղի ի բն լծաւ էին և այլն:

2. Սասանեանց պատմութեան մէջ և բիք տունը ամենն աւելի նշանաւոր և զած ևն. Սուրենեանը, Արտաշատեայ, և Միհրան: Այդ երկուն ալ Արշակունի էին ազգաւ, քայց հակառակելով անորոս, աին ի սկզբանէ իբնեց ազգակից պար. լծ անդրանիկ ճիւղին, որ կը լծապաւորէր. Սասանեան Արտաշրի նիգալակից և զան Արտաւանայ զէմ և մինչև Արտաշատցոց յարկաւման տունը մեծաւ մեծ պաշտաններ վարեցին: Միհրանեան ընդը Արտաշատեայի առմին մէկ ճիւղն էր: Սասանեանց օրերը Սուրենեանը ընդ հանրապէս քաղաքական քարէր պաշտօններու մէջ կը փայլէին. Արտաշատեայի կամ Ապիպատր մեր Բաղրաստունի ապականաց նման, նորընտիր լծապատրին զլուիւ լծալ կը գնէին. քոց բնակութեան դաւառը բուն Պարթևաց և բնիւն և մանաւանդ իրապարտանի մէջ էր. ուրաներ և ինքնազուխ իշխեցին

գանդն Արեւոյ ընդ երկուս ըստանեալ, սակայն կիսովն
զաղանաբար յարձակեցաւ ի վերայ երկջ սրբոյ թա-
գաւորին, հոր տառակեաց զգանդն. և ձերբակալ արա-
րեալ զսրբի թագաւորին, տնդէն ի տեղոջն հրամայէր
սպանտնել: Եւ զմնացեալ զօրսն ամէկը հաւանեցուցանէր
և տոնէր միարանութիւն ամենայն Արեւոյ գնդին. և
թողաւ որեցայանէր զիւր սանն, որում՝ անուն էր Պերսոյ:

144. Զի թէպէտ և Արեւոյ աշխարհին տոնէր մեծա-
պէս խաղաղութիւն, սակայն Սղոմանից արքայն ոչ կա-
մէր նուաճել անդրէն ի ծառայութիւն. այլ խրամաւորեաց
զպահալին Ճորայ, և անցոյց յայտ կոյտ զզօրսն Մաւր-
թաց, միարանեաց զմեռաւան թագաւորս՝ դիւանոր-
դեայն, և ընդդէմ՝ եկոյց պատերազմու Արեւոյ գնդին,
և բազում վնասս արար զօրացն արքունի: Թէպէտ և
երկիցս և երկցս հաւան հրախարաւս աղաւանաց, ոչ ինչ
կարացին ամէկ զայրն ի հաւանութիւն. այլ զբոմ և
զբաղամու՝ յանդիմանէր գնաստ, վասն զար աւերածի
աշխարհին հայոց: Ռիչեցայանէր նոցա զմահ նախարա-
րայն և զարչարանս կապերոյն: Ի վերայ անշաղի սիրոյ
և վատաւիւր, վախճանակ կեանս աննեւոյ՝ զարեւ. հաւեք,
սակը: Իսկ լիցի ինձ, սակ, գնացաւ զարչարանն յանձն
իմ՝ տանալ, ըսն թագոյ զքրիստանէութիւնն:

145. Եւ իրրե տեսին, թէ ոչ բռնութեամբ և ոչ սի-
րով կարացաւ ամէկ ի հաւանութիւն, գանձաւ ստաւիկս

յետ կործանման Սասանեան հարստու-
թիւնս: Իսկ Միհրան ասոն՝ մեծամեծ
զօրաւորներ տաւ և. Միհր Ղերան
ալ որդի համար ինապարի և Միհրանտ
կրտսն ինքն արչակառի էր ազգաւ. Մի-
հրանեան ասեմն էր: Տես իւրեմն.
Փարպեցի և Պատկանեան՝ Essai sur
l'Histoire des Sassanides էջ 28-32:

1. Այս մեռաւան ազգաց կամ ջեղե-
բու անունները տաւ ևս մեզ Լիդիէն Գ. Դ.
15: Արքա կը բնակէին կովկաս: ա-
րեւելեան երկու թաղերն մէջ անդը և
Ճորայ պահակին հարաւակողմը. և ո՞ր
կողմանէ շահ կամ օղոտ տեսնային,
այն կողմը կ'անդնէին. այժմ կ'ապաստմ.

բնն Վրչէի հետ Պարսից գէմն Տաւր
տարի յառաջ Վրասի սոցա պարզենէր
առաջ իրեն նիզակակից ըրեր աւանդ
ձեռք արգիւրէր էր գննաւ, որ Վրացո-
ւայ օգնութեան չգան:

2. Բաճկաւ երէն՝ ինքեմ և գեաղան,
պատկամաւորութիւն. որպէս և հրա-
ման. խորհուրդ. համբաւ. շար: կամ
երկալ գնալ: Բնդի, որդի բառական
նշանակութիւնն է որ ինչ գալ տա-
լոն որ կալ ընդգեմ: Բնդի է բն-
գործելութիւն անցեալ իտան զանա
րայի: Այսպէս և պատասխան կազ-
մեալ է ի պատ և ի ախուհ յետ
« խոսք » բառից:

ետուն տանել յաշխարհն խայրանդրաց, բացին զգրտնա Ալանաց¹ և հանին զունդ բազում ի հոնաց, և կոտեցան տարի մի ընդ Աղուանից արքայի: Թեւպէտ և թովթափեցան և ցրուեցան զօրքն իւր ի նմանէ, սակալն զնա ոչ կարացին հնազանդել, այլ և հարուածք ևս մեծամեծք հասին ի վերայ նոցա, էր որ կոտավ և էր որ ախտիւ չարչարանօք: Եւ յայնչափ ժամանակաց ընդ երկարել պաշարմանն, մեծ կէս աշխարհին աւերեցաւ, այլ ոչ որ ի նմանէ երկմտեալ բռնանեցաւ²:

146. Բղեւաց առ նա դարձեալ թաղաւորն Պարսից. Զգոյրդ իմ, առէ, և զքեռորդիդ ի բաց տուր ածել, զի ի բնէ մողք էին³ և դու քրիստոնեայ տրարեր, և աշխարհդ քեզ լիցի: Իսկ սրանչելի այլն ոչ ի տէրաթեանն վերայ կուէր, այլ յաստամծաշատութեանն: Զմայրն և զկիներն ևս տանել, և զաշխարհն բովանդակ ի բաց և թող. և ինքն զաւետարանն առ և յաշխարհէն ի բաց կամէր գնալ:

147. Զայս իբրի լուռ թաղաւորն, կարի զեղջ և աղաչաւ անկանէր ի միտս նորա, և զամենայն ֆառս իրացն զհարբն իւրով արկանէր: Անսուտ երգումն կնքէր և սայր տանել առ նա, եթէ յաշխարհէդ միայն մի գնար և զինչ ասեա՝ տունեմ: Խնդրեաց զմանկութեան սեպհականն, զոր հօր իւրոյ շնորհեալ էր նմա ի աղայութեանն՝ հաղար երգ. առ զայն ի թաղաւորէն, և նրա տաւ ի նմա միայնակեցօք հանդերձ: Եւ այնպէս հանա-

1. Երբ հորայ պահակն անցնելն անհարին եղաւ, Ալանաց գտնէն լայն մեան Ալուտիքաքասի (համբէն) զխալւ լանդաւաւ մտուցին Պարսիկք. տե՛ս Յ. Ա. 14. ծան. 1 և Յաւելուած Ա. 36 զանակին:

2. Իմանալու և թէ զօրացը ցրուէն ետքը իրեն հաւատարիմ մնացող ընկերօքը քաջութեամբ կը կոտէր Պարսից զէմ, ու քնատ կը հասցնէր նոցա. և թեպէտ ասէն կողմանէ նեղեցին զինքը և պաշարեցին, բայց դարձեալ քովինէրը զինքը լծաղուցին:

3. Ալանէի մօտը քուր էր Պերոզի.

Յազկերտ գաբալն Աղուանից իրեն փնտայ ըրած ատեն, մոգութիւնը ընդունել տուեր էր նմա: Եւայց Ալանէ պապուն մահուանէն ետքը ապստամբելով նորէն իւր նախահարց կրօնին դարձեր և զմայրն և զքուրն քրիստոնեայ էր ըրեր: — Քանի մը սուղ սասերն լիլիշէ կ'ըսէ թէ Ալանէ ոգմայրն և զկիներն ևս տանել ու կ'երեւայ թէ Ալանէ կրակապաշտ եղած միջոցին զիւր քուրն լայն և Պերոզի քեռորդին իրեն կին առեր էր. որ ներեալ նա մանուանդ պատու իրեալ էր ի մօղ. գեղն օրինաց:

պարտրդեաց զինքն յառաւածային պաշտամանն, զի և չյիշէր ամենեկին՝ թէ, և թողաւոր լեալ իցէ յառաջ:

148. Եւ այս ամենայն յերկար խառնութիւնք, որ և զեն մինչև ի հինդերորդ ամն Պերտզի սրբայից արարոյի պատճառք եղեն յարձակելոյ նախարարացն Հայոց. այլ առհաւ և ի սաճար մասնել յարքունիս մեծապէս առատայոյց յան զամոյց սոխրութիւնն: Եւ ի նմին հինդերորդ ամն զբաղմաց նոցա անգրէն գիւտնան շնորհեաց. և այլոցն առ յոյն խոստացաւ՝ յամն վեցերորդ՝ միանգամայն արձակել զամենեւեան կենդի և պատարաւ:

Բայց ի տեղի այսր ինձ զարձեալ գալ պիտի²:

149. Իսկ կոնստ. Երանելի առաքինեացն, և կապէրոցն և անկերոցն ի պատերազմին, բնդ ամենայն ուխտարհն Հայոց համօրէն համարել ևս ոչ կարեմ: զի բազում այն են զոր ոչ գիտեմ յան թէ, զիտիցեմ: Զի հինդ հարիւրով չափ յախմե, յանուանե, ճանաչեմ³. ոչ որ միայն առաքաղոյնքն էին, այլ զբաղումն ի կրանբաղունաց անտի⁴:

150. Քմենեքեան միահամուռ զերկնաւոր նախանձ բերեալ, ոչ ինչ բնդ հաս երեւեցան յայնցանէ՝ որ ոչ ճաշակեցին զաշխարհ: Քանզի եթէ առաքաղոյնք էին, և եթէ մանկաղոյնք, զմի առաքինութիւն հաստաց զգեցան: Ոչ ինչ յիշեցին ամենեկին զանուն փառնութեան մայրենի ապաստութեանն, այլ իրբն մարդք՝ որ վշտամբ բերք լեալ իցեն անգտին ի շինական սոխրութեանցն

1. Զան վեցերորդ՝ այս և 463-464:

2. Եղիշէ միայն ունէր ուրեմ շարս. նաեկեալ իր պատմութիւնը: Բայց այդ վերջի տողը գրած ասեմք, նախարարը դարձեր էին ի Հայո: Ինչպէս որ կը հե. անի հետագայ նկարագրութեանն:

3. Կապեալ կամ պատերազմի մէջ անկեալ և կամ բնակութեան տեղերնին թողլով լեռնային ամրութեանց մէջ ապաստանելու նախարարաց՝ սեպնաց և ազատաց տիկիւններն և որդիներն հինգ հարիւրի չափ յակամե յանուանե ճանաչեալ համար պէտք էր, որ Եղիշէ Հա-

յաստանի գաւառաց խիտ շատերուն մէջ ճանապարհորդած ըլլար: — Կա. նայրս այս յանաւոր տեղիս կամ ի յաւրանաւս լեռանց կը գտնուէին. տմանք յանդէս երկիրն խաղտեաց, այլք յանաւառոյց ամրութեան հմտեաց և կէտք ի թանկութիւն մայրիւն Արձախոյ:

4. Առաքաղոյն և կրտսեպոյն տարիքի նկատմամբ և ոչ յազաքակտե պատուի կամ աստիճանի, ինչպէս որ քիչ մը աստիճան ասագաղոյնք և մանկաղոյնք ըսեւէն ալ կը հետեւի:

տանջիւով վարեալ զկեանս աշխարհիս, անդրադոյնք ես քան զնոսա յանձն ասին զհամբերութիւն վշտաց:

151. Ոչ միայն յողիւն մխիթարեալ կտցին առ անե-
րեայիմ զօրութիւնն յուսոյն յախտենից, այլ և մարմնոյ
նեղութեամբք առաւել ևս բարձին զբեռն ծանրութեան:
Զի թէպէտ և ունէին զիրարքանիւր ձեռնառուն սոցա-
սաւորս¹, ոչ որ երեւէր ի նայանէ՝ թէ որ ակկինն իցէ
և կամ՝ որ նամիշան. մի հանդերձ էր հասարակաց, և
միտակս զեանտխալիք երկոքեան: Ոչ որ ումեք անկող-
նարկ լինէր². քոնդի և չճանաչէին իսկ զխառնեղենն
բնարել ի միմեանց. մի զոյն լծխութեան վարայիցն³,
և մի զոյն սեռութեան սնորից բարձիցն:

152. Ոչ զայր նոցա համեմ խահումքք անուշարար⁴

1. Այս և աղջկունք՝ զորս աղայ հա-
սակին մէջ կ'անունին Տիկնայր Զայոց ի
տունս իւրեանց, կը կրթէին, կը մեծցը-
նէին և ապաստարութիւն բնէլ կու տա-
լին: Ասոր համար զերեկահասութիւն
ենթադրելու հարկ չկայ. որովհետեւ ան-
սանք թէ զմանկունս հայրենի սննէն հե-
ռացնելը և ալլում յանձնելը՝ ժամա-
նակին բարոց և սովորութեանց մասն
էր. Տես Բ. Բ. 11 ծան. 1 և 12
ծան. 3:

2. Իրեանն քառասուն տարի յառաջ
երբ Արեւելից մէջ երկնթիւ կամ փայ-
տեալ մահնակաւ շէին զորեանծաւոր,
աղաթիւք կամ տան կրտսերայոյն աղջ-
կունք արկանէին զանկողինս: Երբ հին-
գերբող զարու նախնեաց ապարանից մէջ
կային աննախնեք կամ սննկաց խոր-
շեց, ուր տանու տիրոջ կամ փեսային
յաւակցեալ անկողինը հովանեօք և վա-
րագորշք միշտ զարգարուն ի հանդի-
ռեալ կը մնայր. բայց մնացեալ անկո-
ղինները իրիկուքնէ կը տարանուէին ի
զեանն և առաւօտը կը վերնային ու
կ'ամփոփուէին. և փարպեղոյ զլայնս բազ-
մադիւթ կոշիւն (էջ 332) ալէսը եմք
կարծել թէ մի քանի կարգ իրարու վր-
բայ կը դրուէին. սուրբներ հասնօրէն

բողեաց և վրայննէրի աւելի փախա-
րամբակ կամ փետուրէ:

3. Փարսը կամ փրիսայ. լառ յուն
Ֆրիստան. խալի, չորացեալ և արեակեղ
ուռ, խոտ, բոյս, և հիւանալ ի խոտոյ:

4. Արդի ամենայն աղապիւրք ունին
ոյգեա եղար, ալլ բնթերցուած և 14.
Պարսէր երկրորդ տոյսդիւրն՝ ոչ զայր նոցա
խանամարք անուշարար. որ աւելի գիւ-
րիմաց է: Դիտելի է թէ աղատաց ա-
պարանից մէջ ալլ և ալլ խոհարարներ
կային, որը զխարտիկն անուշահոտ հա-
շակոյք կը հանդիւրձէր. որը պնայն շա-
ղունք միայն և եփէր ի նաշնոյ՝ իւր
տեարց համար, և աւելի հասարակ ա-
լիւրէ՝ մնացած տնեցւոյ համար. միւս
ոմե կամ ալլք սովորակուն կերակուրեա-
լը կը պատրաստէին. զերրորդսանը յոյժ
բազմութիւն էր. ոչ միայն հայր և որդիք
մէկ յարկի տակ կը բնակէին, ալլ և
եղբորորդիք իրենց հարսերով, և հետեւ
որ նախարարաց պալատաւք, որք տա-
նուսիրոջ խնամեց յանձնուած էին և
հարազատից հետ միասնեղ կը տնանէին
աւ կը կրթուէին: Բազմութիւն մ'ալ
կար և ձեռասուն և նաւաշտոց, աղաթիւ-
նայց, աղասաւորաց, բնգոննաց, զինեա-
կրաց և ալլն:

առանձինն, և ոչ հայտարարք որոշեալ ի պէտս սպասու-
րտո ազատաց կարգի, այլ հասարակաց էր: Շտրախմ-
մունքն բոտ կարգի միայնակեցաց, որ յանապատա բնա-
կեալ են: Ոչ ոք ումեր ջուր ի ձեռս արկանէր¹, և ոչ
կրասերք աւաղաց դաստատակս մատուցանէին. չանկաւ
օշնան² ի ձեռս փափկասուն կանանց, և ոչ մատուցաւ
իւզ³ ի դուարթութիւն խրախութեան: Սեղան առաջի
սուրբ սկտեղք, և ոչ սնկան բաժակակալք⁴ յորախո-
թիւն. չեկաց ուրուք նոցա նուիրակ առ դուրս⁵, և ոչ
կուկեցան սպասուականք յարանց ի տաճարս նոցա⁶. Նոյն-

1. Ասկէ յայտ է թէ նախնիքն մեր
կոնք և քանաւ (էյնէ երպրոյ) կը գոր-
ծածէին: և յորտմ սպասուորքն յուա-
ցապանքուն ձեռաց վրայ ջուր կը լծա-
փէին, ազկոնք կամ տարիքով կրսեր
կանայք աւաղաց դաստատակ կը մա-
տուցանէին, որպէս սովոր էր յԱրեւելս-
ն որովհետեւ խաւքը կերակրի վրայ է,
մարթ է կարծել որ սեղանէն յառաջ
կամ ետքը ձեռք յուալու սովորութիւն
կար:

2. Պարսկերէն իւնտն Սաթմարե,
Saparmare, արմատ որ կը փրփրի ա-
նախ պէս և որով մարքին գնանդերմա:
Բայց ասա ոչնաե չէ ստակ ալք արմատոյ
կամ անոր մոխիրը՝ որ փափկասուն ձեռ-
քեր մարքելու շէր կրնար ծառայել: Եւ
այլ մոխրով և իւղով կամ պարարտ
նիւթերով պանդուած սնաւ. բայց չկա-
րողացանք ստուգել թէ ինչպէս կը բա-
զադէին և կը պարծէին մեր նախնիք
զօնաւ:

3. Հին աշխարհին մէջ իւզն յոյժ ազ-
նիւ և յարգի համարեալ էր. նոր և
քաղցր ձէլմը նախամեծար էր քան զկո-
ղի և քան զմարդ կամ աւալու համար
կերակրոց: Վայց աստուծոյ, կարծեմք,
պարտ է իմանալ օծուելու իւզ և ոչ
ուսանելաց վրայ անցընելու: Արթով կամ
ուրիշ անաշուհու իւղերով օծելու որ-
վորութիւնը կար նաեւ առ Բոյնս և առ

Հռովմայեցիս. կ'սնուէին մանաւանդ Հիւրք
հրաւիրեալք ի խնջոյս և յայլ ուրա-
խութիւնս ինտարան III. Գրոց:

4. Բաժակակալ՝ 1. Ունող պարմակ
կամ կրոյ. մատուակ. 2. Ափսեայն յո-
րդ վերայ եղեալ իցնն բաժակ: Աստ
անշուշտ ափսեայ իմանալու է:

5. Եղիշէ կու յիշեցնէ մեզ զապա-
րանս մեծատանցն արեւելից, որ ափ-
կն Նասած օնեկէին դրսի գին և զքան
մնա նաժիշտք կամ ազախինք կը ռազ-
ան շարունակ, իւրեանց տիրուհւոյն հրա-
մանը փութանակի կատարելու: Համար.
որպէս և ի դուրս օնեկէին տաճարեան
կը կենան պաշտօնեայք: Բայց արանց
և կանանց դաս նորելու սովորութիւնը
չկար ի Հայս. վասն որոյ նախնիք կամ
սպասուորք ծառայէին տիկնանց:

6. Երբեք տեղեկութիւն մը՝ զոր
տալ մեզ Եղիշէ կանանց կենցաղոյն նը-
կատմամբ, ոչ միայն հարեմ ալամ չկար
այլ և «արանց պատուականաց» հետ
տեսութիւնը բնական և գովելի էր, և
զնոսա հրաւիրելն յոյժ պատշաճ. —
Երբորդ Բեզանակին մէջ պառլեմը մեզ
Եղիշէ, որ երբ ժողովաբար եկեղեցոս-
կանաց դրոշմամբ ասք ելաւ հաւատոց
պաշտպանութեան համար, օ երեւեցան
ամենեքեան զինեալք և սաղաւարտեալք,
սուր ընդ մէջ և վահան ի ձեռին՝ ոչ
միայն արանց քաջաց այլ և կանեց առ,

շեցան նոցա՝ թէ՛ դուք էլ դր ասենեւին ի բնակարանունդ գայեկացի՝ և կամ՝ բնաւ ի սիրելի հարապատուց։

153. փոշոտեցան և ծխոտեցան սրահակը և սրահականը՝ նորեկ հարսանց, և սարդի տատոյնը ձղեցան ի սենեակս ստապատուց նոցա. կործանեցան բարձրագահը, տաճարաց նոցա, և խանդարեցան սպարը և բախանաց նոցա. անկան կործանեցան սալարանը նոցա, և սաալաբեալ աւերեցան սահլը տոլտոտանի նոցա։ Զարացան ազաղեցան բութատանը ծաղկացաց նոցա, և տաշ-

եականաց՝ սլա և ամուսնացեալ կանանց՝ փաղաքական լուղմանց և դամաւանց՝ գիւղացի և աղետակին կանայք՝ արանց պէս կը մամնակդին։ Գիւղեցին ժողովեցին լեպիսկոպոսը, դրազմութիւն արանց և կանանց, լինականաց և ոգոստաց, զքահանայիցի և զմեղակեցաց. խրատ եղին, պնդեցին և ուրախ գամենեան զհետոյս փրկութեան։ — «Եւ յետ այս ատենապի խաղալման մոգաց քարոզը՝ յամենայն կողմանց յաշխարհէն Հայոց բազմութիւն ալանց և կանանց, ծնրոց և աղայոց։ քանզի առհասարակ զմի զմուսորոքիւն զինուորեցան, և զմի աղան դրահա հաստաց պատու իրանին փրկութեան, և միով պատեաւ ճշմարտութեան պնդեցին զմէջս արք և կանայք։ — Սակայն կրեմի թէ՛ որդեաթի Հաղմայեցիս, ալոյ համարեակութիւնը և ազատութիւնը միայն ամուսնաւոր կանանց յատուէ էր. նայն իսկ նոր հարսանց՝ առաջատու թմրոյ և եկեղեցւոյ մէջ աւելում ժողովրդեան երեսոյ ամօթ սեպուած էր։ Այլք ընդհանր մարդաստանն հրովարտուակը բերին, ամէնքն տարախութեամբ լցեալ ինտուստատեք վաղեցին շնորհակալ ըլլալու։ Ե զրոհ տուեալ ատ հասարակ ամենայն մարդոյ՝ նախարարաց և ազատաց, աստանկաց և անակաց, արանց և կանանց, ծնրոց և աղայոց, այլ և հարսուէնք անգամ յատուգութեան մասցեալ ևս վաշք մի տալեցին զամբ հարսնութեան, զիսեալ լը-

բանային յեկեղեցին։ Բարաւ. էջ 517։ Կրտ աղջկունք նա մանաւանդ հարսնացու կամ խոսեցեալ որիորդք ամենին ազատութիւն շունէին և արանց ընկիւրութենէն թողորոթին մեկուսի կը բնաւէին։ Եւ այլ ալոյ առանձնութիւնին ընդհանրապէս շատ շէր տեւեր, արովհետեւ մատուց հասակի մէջ կը կարգաւէին։

1. Խաղալմանը՝ ոչ սեռայի ընտանի սիրով, կարծեմ, որդեա գնէ Հայք. Բառարանը, ալլ իւր տան միջ տեւոյնոյ պայեակք՝ դաստիարակը կամ խնամակայք. 85 և 8. (2. 14. ծն 1. և 62 ծն 3)։ Եւ հարագտու բառի իմանալու և ոչ միտմայր կամ միտմայր եղբարք, ալլ բան, ճշմարտութեան հայր, հորեղբարք և ալլն. բնդ զիմագրութեամբ՝ դայեկի, խրտամակայի։

2. Սրահական և ստապատու հարստեանց, փրանած կազմած մահնաց, ևս լալման իսկ արհակը աստանուր կարծեմ շէ փոքրիկ սրահ կամ սենեակ, քանզի քիչ մը հոյր սենեկի տանէին յիշատակութիւն կայ, ալլ վախաքոյր դրանց, կամ որմոց։ Ինեակ տապաւանաց և ներքին սենեակ հարսին տ փեւալին, հարսնարան, Chamber nuptiale. Խաղալման և բարեք նստարան կամ բազմոց, sofa, divan, ուր կը նստէր տիկինը կամ պատուաւոր հիւրերն և ուր սենեկին յատակէն մէկ կամ երկու աստիճան բարձր տախտակամանի վրայ նստատուած էր։

154. Տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին, որ
զրգեալք և զգաւալք էին յիւրաքանչիւր պատեռուհեւ՝
և ի զահաւորակս, հանապոզ բոկ և հետի երթային ի
տունս ազօթից, անձանձրոյթ խնդրեալ ուխտիւք՝ զի
համբերել կարապեն մեծի նեղութեանն։ Որ ի մանկու-
թենն է իւրեանց մեկալ էին ուղղովք զուարտկոց և ամ-
հովք էրէոց, խոտարուտ կենօր իրրե զվայրենիս բնդու-
նէին զկերտութիւն մեծաւ խնդութեամբ։ և ոչ յիշէին ա-
մենեկն զսովորական փափկութիւնն։ Սեւացեալ ներկան
մորթք մարմնոց նոցա, վասն զի ցերեկ արեակէզք էին
և զամենայն զիշերան զեռնութեանք։ Սաղմոսք էին մշտն-
ջինաւորք մրմունջք ի բերանս նոցա, և մխիթարութիւնք
կատարեալք՝ բնիմեղջուտք մորդարէիցն։ Մխարանե-
ցին երկու երկու՝ իրրե ամիւք։ Հաւանք և հատաւորք՝
ուզիզ տանելով զափօն արքայութեանն, զի առանց վրի-
պելոյ հասցեն ի նաւահանգիստն խաղաղութեան։

155. Մտաւայն զկանացի տկարութիւն, և ելեն ա-
բուք աւարինիք ի հողեր սպառերազմի, մարտ եղեալ
կռուեցան ընդ մեզսն կորեորս, հաւին կորեցին և բն-
կեցին զմահարեւ արմատո նորա։ Մխամտութեամբ յաղ-
թեցին խորամանկութեանն, և սուրբ սիրով լուացին
զկապաւտակ ներկուածս նախանձուն։ Հաւին զարմատս
ազահութեան, և չորացան մահարեւ սլտուզք տոտոյ նու-
յա։ Խոնարհութեամբ կռիւեցին զամբարաւաւնութիւն,
և նովին խոնարհութեամբ հաւին երկնաւոր բարձրու-
թեանն։ Ազօթիւք բացին զփոկեալ զբունս երկնից, և

խոտութեամբ։ Բայց մէկ զխոտոր զբայ-
մունքնին էր բնութեանս զՍուրբ Դիբո,
սուսանել և բաղում հոգողութեամբ ու-
սուցանել առ և խրատել, ոչ իրրե
զանփոյթ և զանպիտան կանայս, այլ իւ-
րե զքաջայրս, զասաջիկայ զոգտարեւ
չքեղարար հրահանգս մանկանցն հոգա-
ցեալ ընտր. և յայտմ մասի Հմայիկայ
Մամիկոնէի կինն ջուրից աշխարհի կա-
տարեալ կրթութիւն մը կարող եղած
էր տալու իւր երեք զաւակաց, որ
սամեկնայն յատապաղէմք եղած էին և
հաշակաւորք, և մինչդեռ ի ախ ման-

կութեան էին՝ ամենայն սեռանոց մը,
տաց երեւին աջողակք և զարմանալիք։
Փարոյ. 334:

1. Պատառա. պարսկերէն պարսար
ژند և անկողին, ամուսն կամ տեւ-
րիք չիլի. զխոտ կամ քովի բարձր Դըր-
պեալք ի լատեռուսն՝ և մեքն ուսմու-
կան յիշեցերոս մէջ մեծցած։ Սիւ ևս
պարսկերէն պէր պարսութի իյլ աս ճո-
զոր՝ փափուկ և հանգիստ անկողնոյ
վրայ՝ չիլիքի վրայ։ Պահաւորակ՝ և
դեռակն կամ պատգարակ՝ բարբիթական

սուրբ խնդրուածովք իջուցին զհրեշտակս ի փրկութիւն. լուսն աւետիս ի հեռաստանէ, և փառաւորեցին զԱստուած ի բարձունս:

156. Այբլիք որ ի նստաւ էին՝ եղին վերտոխն հարսուհի տաւրինութեան, և բարձին յանձանց զնախատինս այրութեանն: Իսկ կանայք կապելոցն կամօք կապեցին զմարմնաւոր ցանկութիւնս, և եղին կցարդ չարչարանաց սուրբ կապելոցն. ի կեանս իւրեանց նմանեցին քով նահապաղացն մահուամբ, և ի հեռաստանէ, եղին վարդապետք մխիթարիչք բանդարդելեացն: Մատամբք իւրեանց փառաւորեցին և կերակրեցան, և զկարգեալ ոռճիկ՝ նոցա յարքունուսս՝ ամ յամէ թոշակ առնէին և տային տանել նոցա ի մխիթարութիւն: Մնարիւն ճիպաւնց նմանեցին, որ երգոյն չաղցրութեամբ առանց կերակրանաց կեան, և կենդանի են միայն զօրն ծծելով, զանմարմնոցն բերեն զնմանութիւն:

157. Բաղում՝ ձմերայց հալեցան սառնամանիք, և հաս զարուն և եկին նորեկ ծիծեռունք՝, տեսին և խնդացին կենցաղաւէր մարդիկ, և նորա ոչ երբեք կարացին տեսանել զանձկայիւն իւրեանց: Նստիկք զարնանայիւնք յիշատակեցին զպատկաւր՝ ամուսինս նոցա, և տէր իւրեանց կարօտացան տեսանել զցանկայի զեղ երեսաց նոցա: Սպառնցան բարակք որսականք՝, և խցեալ կու-

1. Այբ Պերոզ արձակեր էր զկապեալ նախարարս և հրաման ըրեր էր նոցա երթալ ծառայել Հրեի բանակին մէջ, ոռճիկ անկ. [Սայլինաթ] կարգեր էր նոցա ի Հրե և կանանց նոցա յաշխարհի իւրեանց. (Փարս. 326): Տեկնալք նուախարարաց, փոխանակ իւրեանց ոռճիկն առնելու և ողորակելու, անոր փոխարէնը կ'առնուին գրամ և կը խրկէին նախարարաց: Այ երեի լմէ ոռճիկ անեցողը կրնար՝ ըստ կամաց՝ պարեն կամ լծողակ առնուի:

2. Ծիծեռունք ձմեռը տաք երկիրները կ'երթան և ամառը զով տեղեր կը փրկուեն և ասոր համար անպիմ ճամբորդութիւններ կ'ընեն: Այսպէս Այբը որպէ՛

ծիծեռունք գարնան կու գան և յաշնան Ալիբրիկէ կը շուեն Միկրկրականի ամբողջ լայնութեան վրայէն անցնելով: Վարնան Հայաստան եկող ծիծեռունք այ ձմեռուան մաս զէպ ի հարաւ ի Միկրակաւ և Ալիբրիկա երթալու են:

3. Այս է հաւատարիմ ամուսնոյն: Եղիլէ բառի իւրող մը կ'ընէ, ծաղիկք զարնանայիւնք ի յուշ անէին զպատկն, որ զուգեր էր զամուսնեան և որ ծաղիկնէրէ կը հիւսուէր:

4. Հայկազեան բառարանը նշել կը համարէ ընդ պարսկերէն պարսոք բառի: (Յայց աղպիսի բառ մը չգտանք բառագրոց մէջ: Է պարսիք կամ պարսիք ան. նուրբ, անոր, որպէս հայերէն՝ «բառ»

րացան արչաւանք որսորդաց: Բնագրօք յիշատակեցան նորա՝, և ոչ մի տօնք տարեկանաց ոչ տծին զնոսա ի հեռաստանէ. ի ճաշատեղս նոցա հայեցան և արտասուեցին, և յսմենայն յատեանս յիշեցին զանուանո նոցա: Բնալուծ՝ արձանք՝ կանգնեալ էին յանուն նոցա, և առնուանք խրաքանչիւր նշանակեալ ի նոսա:

158. Եւ իբրեւ այնպէս յամենայն կողմանց արեկոծ լինէին միտք նոցա, ոչ ինչ կասեալ թուրացան յերկնաւոր առաքինութենէ: Արտաքնոցն երեւին իբրիկ այրիք սպառք և չարչարեալք, և յողիս խրեանց զարդարեալք և մխիթարեալք երկնաւոր սիրովն: Ոչ ևս աստիճան հարցանել զեկեալ ոք ի հեռաստանէ, եթէ երբ լինիցի մեզ տեսանել զսիրելիսն մեր. այլ այն էին իզձք աղօթից նոցա առ Աստուած, և թէ որպէս սկսանն՝ քաջութեամբ ի նմին կատարեացին լի երկնաւոր սիրովն:

Եւ մեք և նորա հասարակ ժառանգեսցուք զքաղաքամայրն բարեաց, և հասցուք խոստացելոց սիրելեացն Աստուծոյ ի Քրիստոս ի Տէր սեր:

Բազ՝ քաղց գոնէ արդի պարսկերէնի մէջ շնչանակեր ևս՝ շուն: Հաւանական է ապալն որ « բարակ » անականն ալ զղլականապէս գործածուած է ի մեզ՝ ի բրեւ բարակ զխոտ՝ կամ մարմնով շուն: Ահագոյի մէջ Արձանի ամենէն մեծ թշնամին բարակ զխոտ՝ շուն մի է ըստ պահլաւի թաւղմանութեան րոտման պարիք կամ սար պարիք. — Մեք լիզուին մէջ որտական շանց տակակներ ալ ըստան է Ահագոյի լեզուաւ՝ արա՝ արդի պարսկերէն սակ և խաղա նշանակեն՝ շան: Հնարգոտտի ժամանակ արաբա՝ քան կամ էջ շուն. (Տես գիրք Ա. 110) Հնգեւ

բուպական լեզուաց հասարակ է արաք կամ սփաք արմատը. որպէս յղեակին է մերն տակական կամ տակականի:

1. Հայկ. Յառարանը կը մեկնէ՝ « արձանագրութիւն ի յիշատակ մահանեւ լոցն ի Քրիստոս »: « յիշատակագիրք կամ պատկեր կենդանադրեալ հանդերձ ներդրական յիշատակարանաւ »: Յայց բերուած մկալութիւններէն ուրդ նշանակութիւնդ բնաւ շինտեիր. միթէ առեւի պարզ չէ՝ ձեռագիր համակ. autograph:

2. Արձան՝ աստանար չէ պատկեր քաւ բեզէն ուլլ քարէ կոթող, տախտակ կամ ախն հանդերձ յիշատակագրութեամբ:

Բ Ա Ն Ի Ր Ա Տ Ո Ւ

ՅԱԳԱԳՍ ՄԻԱՆՁԱՆՑ

1. Մարդիկ, որ են ի մարմնի և կամօք ետուն զան-
ձինս ի բնանց յատուածպաշտութիւն, անդատին ի ար-
դայութենէ խոկան՝ կրթին ի վշտամբերութիւն. հետե-
նան ի հայրենի բնակութենէն, և վարին յանապատ
յաննէն երկիր. ոչ իբրի չարակներով նախանձուոր փա-
խուցեալք ի բազմամարդոյ ողբատայ՝, այլ զի տեսնեն
ղաշխարհս ի ամենայն չարեօք, խոյս ատն ի խորչս և
ի ստորաստ անտպատ փոյրաց:

2. Զոր տեսանեմք իսկ յաճախ ի կողմանս հարաւոյ՝
բազմութիւն արտնոց՝ սուտնոց կանանց՝ միաբանութեան,

1. Հայկազեան բառարանը կը գնէ՝ ի
բազմամարդոյ շտպողաց, որ առաւել
յարմար կու գայ պարբերութեանս. բազ-
մամարդոյ կամ բազմամարդ իրրեւ բազ-
մանամար կամ բազմանոց զործածուած
բլլալու չէ:

2. Այս և Ասորաց, Միջագետաց և
մանասանոց Եգիպտոսի, ուրանք յՄԺ
բազմութիւն էին միայնակեացք:

3. Նախդիրդ՝ առանց՝ գրչագրաց կող-
մանէ յաւելեալ է. Եղիշէի նկարագրած
միանձուներն փխրի ջատագոված Հեռ-
սեանյն են, որոց մէջ կը գտնուէին և
բազմութիւն կանայք. (Տես փխրի ճառք-
վքեւս 1892 էջ 14 և 25, 29, 31):
Եղիշէ համառոտութիւն մը կ'ընէ փի-
չուն նկարագրութեան. արդէն իսկ միազ-
մութիւնն արանց՝ ըսելէն ետքը « առանց

կանանց միաբանութեան» աւելցնելն ան-
յարմար և անբնական է: Վասն որոյ
պարտ է ընթերնուիլ « Բազմութիւնն ա-
րանց և կանանց միաբանութեան»: Հեռ-
սեանք որոց դասէն կը համարին ոմանք
գիտականէս Մկրտիչ, կարծէին թէ ա-
մենայն չար ի մարմնոյ ելանէ վասն ու-
րոյ միս ոչ տաւին. չէին ամուսնաւոր
զամենայն ինչ ունէին նաւարակաց, և
Մ'եռեալ ծովուն մետերը անապատից մէջ
կը բնակէին: Եղիշէի նկարագրած հաւաքա-
կութիւն մի ոչ կար Աղեքսանդրիոյ բու-
լոքտիքը, որոց կենդանոց կը պատմէ մեզ
փխրի՝ ի հինգերորդ դարուն՝ սոցա
հետքն անգամ չէր մնացեր և փոխան
նոցա քրիստոնեայ միանձուք և վանա-
կանք լցուցէր էին զանչէն վայրս: Ե-
ղիշէ առանձնութեան կենաց կատարեալ

յաղգաց և ի լեզուաց զմիով վայրօր հասնալոյ, ժողովեալք իրրև ի հայրենի գաւառս՝ առնեն զբնակութիւնս երկուրնդ երկուս, և կամ՝ երեք ընդ երկուս, և կամ՝ եւս բազումս քան զայնս։ Եւ շինեն իւրաքանչիւր խցկաւնս զատուցեալս ի միմեանց։ որովք զուգնաքեաց՝ առ զբառոյն պահպանութիւն, և զոյց նմին ձեպուն՝ առ արեղական պահպանիլ։ յատակք անպաճոյճք՝ շատացեալք խոտեղէն անկոյնաք։ Եւ քանզի բնութիւնս մեր զուգակ է՝ սիրէ ծածկել զմերկութիւն, առնեն և նորո հանդերձս անպաճոյճս և յոյժ դձուճս, կողբա՞ւ ամարտնի և խեղանաւորս ձմերանի, արկանեն և աղարայոնս մեկնաւորս։

Յ. Մանասանց ի պարս չրջուոյց անդադար պաշտաւմանն՝ երգս հոգեորս հօրն ըստբեցուն մատուցանեն զուարթ հոգում։ Կան ընդդէմ՝ միմեանց զաչս ի վայր արկեալ՝ զծայրս ոտից մատանցն նկատելով, իբր թէ մի կէտ տեսակի ամենեքեան հայեացին. զաջ ձեռն ի վերայ ծնօտին եղեալ և զահեակն ի վերայ կրծիցն, որպէս կարծեմ՝ ուսեալ ի բնական հարցն՝։ Երկու են պա-

ռիւնակ մը առաւ աւելւով՝ կը հետեի փութի՝ աչս և փրիստսի ժամանակակից հեղինակեալ հրեայ Զեսսեանց նկարագրոյն։ որ առջին թարգմանուած էր ի հայերէն։ իսկ ըստ ամենայնի շէք կըրնար պատշաճիլ իւր ժամանակի միանալանց։

1. Փիլոնի մէջ՝ «իսկ առնէր ի մի վայր եկեղոցն յոյժ գնուճք են։ առ երկուս իւր հարկաւորագոյնը. ձեզուն ի վերայ ունելով, զյարեղականն իւրաջումն և զօղոյն դրսութիւն։»

2. Երգոյք՝ բաւ յն։ զօր վիտն որ է կրնաւ, կարծիք) զգնաւ կարծ կամ առաւել լեզուանաց. վերաբերու անթեւ. Արդարաւոր ալ է բաւ յն. վերաբերու, լեկեւոր։ -- Փիլոնի մէջ՝ «վասն զի և ծածկութի կրկին տեսակ է. հանդերձ և տուն։ Արդ յաղագա տանն ասացեալ է յատաւջագոյն, զի է անպաճոյճ և առանց խոհեղոյ, առ պիտանալուն միայն զործեղեալ. և զգնաւ նոյնպէս գուզնա-

քեալ և առանց պաճուաւնաց. առ ի յայտնս ի դրոյս և ի տօթոյ. քանզի վերաբերու փրիստեակ լծու մերթոյ՝ ձմեռայնի և լեկեւանոց ամարայնի կտաւի։ Էջ 16։ Իսկ առնեն և Երոս նաեղեւորս, այսինքն գործեն։ Այս խօսքս ալ Զեսսեանց կը պատշաճի. վասն զի, ինչպէս որ Կրեւ Երեւելոս իւր Առաքարակի պատրաստութեան մէջ, այդ հասարակութեան մէն մի անդամը մէկ մէկ պործով կամ արհեստի. կը պարապէր զգնաւ զէնքն իրենց կը շինէին։

3. «Ի մի վայր պան իբրե ի հասարակ ժողովրդարան, և ըստ հասակի անցեալ նստին. հանդերձ վայելչական ձեռով, ի ներքս զձեռն ունելով, զաջն ի մէջ կրծիցն և ծնօտին, իսկ զահեակն զաղեալ և ամփոփեալ առ կշտին։» Փիլոն Էջ 11։ Կարծես թէ աստանօր Եղիշէ բանը կ'ուզէ. որ ոչք սովորութիւնդ միայնակ էր ի նախահարց իւրեանց, այսինքն ի Զեսսեանց։

ստանալանագոյնք ի մարմնի, կենդանական և խոհական, երկրորդիք երկրորդնց սպասաւորեալ, կենդանականին՝ սրտմտականն է հակառակ, իսկ խոհականին՝ արտաբերական բանն: Արդ. ձախտն զերառանակ ի ձեռն առնալ՝ դարձանականն ստնձակած իցէ, և զաջ ձեռն ի վերայ աջոյ ծնօտին եղեալ՝ խոհականին սարսա սննի առ զրան բերանն բանին՝, զի մի այլակութիւն յաղիղ փառաւորութիւնն խառնեացի: Եւ ընդ այսու երկու մասաւորս նահանջին ամենայն զգալութիւնքս, աչք յաղիղ տեսութիւն և տկանջք ի զգաստ լսողութիւն, միտք ի սուրբ իմաստութիւն, և այլն բոտ խաւարանչիւր մատին:

4. Եւ իբրեւ այսպէս կարգեալք և յօրինեալք, ամենեքեան ի նմանութիւն վեցթեւեան սերովբէից չորսն պարփակեալք ձայնս անհաստ ի վեր հնչեցուցանեն, և օրհնութիւն հռչափս՝ ի խորհուրդ մխարանութեան տրարչին իրեանց բոլորին: Զտիւն ամենայն ուրապեն երկոյն բազրութեան, յաղեալք և զմայլեալք ի կերակուրն երկնայինս՝ առլցեալք հասանեն ի ժամ երեկոյին: Եւ քանզի մարմին ունին բոտ ընտկեանս մերաւ՝ զգալութեանս, տանն՝ զի մի քաղցիցեն, և ըմպեն զի մի ծարաւեցին:

5. Արդ զու իբրեւ լսեցեա զտանին, մի առ մերս ընթանայցես, զի հոց է նոցա անպաճայծ և բանջար վայրենի՝ զոր համով ազին համեմեն, և ջուր յստակ՝ զոր յամուրց բերմանէ ի գուրս ժողովին: Սակայն և զայս աչ երբեք ի սուրնջեան մատուցանեն ի դարմանտ պիտոյից մարմնոց, այլ մխարան սրահերով զերկայնութիւն աւուրն,

1. Այսինքն երկու ձեռամբ մարմնոյն երկու մասանց՝ կենդանականին և խոհականին ծառայելով:

2. Եւ ապա աւագն՝ յստն կացեալ՝ երկ օրհնութեան երգէ տրարեալ Աստուծոյ, զոր նարոզ իւր արարեալ, և սկզբնաւն իմե նոցքերթողացն, քանզի շափտ և նուազա բազում թողին տաղից, և ուսչափաք, առնանապարհական երգոց, և այլն. փիլ. 29. — « ի խորհուրդ մխարանութեան Աբարդին » ալս է իր-

բորդութեան:

3. Յայտնի է թէ Հայոց զրախ բարձրաւորակին բնակիչքն, եթէ կամք աչ ընէին, իշխպոսոսի անապատներուն մէջ բնակող անձանց պէս աչ սակաւապէտ կրնային ըլլալ և աչ սակաւակեր: Եւ կերակրին ոչ բազմապատիկ ինչ խահիւք: Այլ հոց անպահւյճ և աղ խորտիկ, զորս խահամբքն համեմեն գապայիւ, և է ըմպելի սոցա Վոսկային ջուր ինքնախաղաց: փիլ. 15, 27:

տեղի տան արեղտկան մասնակց¹։ ձգեն երկայնեն զե-
րեկունն, մինչև ստտեղք յիւրաքանչիւր կայանս պայծա-
ռանան, զսհանան իրրե ընդ մի բերան տակաւ, ի խա-
ւարային ժամու պխաւարային կերակուրս խաւարային
մարմնոյս տալոյս։

6. Եւ զայս տեղով, ի ձայն բարձր փառաւորեն
զսուրբ Երբորդու թիւնն, խնդալից ուրախութեամբ ա-
կրմբին յիւրաքանչիւր տեղիս։ Եւ որպէս տալոյսն՝ ու-
տեն հաց և զտալ, և ըմպեն ջուր ցորտ, Գանգի զմն ի
նոսա²։ Ճերբ փափկալարք, մասաւ ցանեն ջուր ջերմ, զոր
և բարեխառն անուանեն. այլ պինի և կամ՝ այլ ինչ զա-
նազանեալ, և գտանի ոչ ի սուրբ միայնանոցս նոցա։

7. Եւ յարայեալ յանդամոյճ ընթրեացն, միարանու-
թեամբ ասեն. փառք քեզ, Տէր, փառք քեզ թողաւոր
մեր, զի ետուր մեզ կերակուր ուրախութեան. լցո զմեզ
հոգւով սրբով, զի գոցուք առաջի քս հաճոյք, և մի ա-
մաշեսցուք. զի զու հասուցանես իւրաքանչիւր բոս
պործոյ իւրեանց։ Եւ այսպէս տեառնադրելով զինքեանս՝
տան զանձինս սակաւ մի անսար քնոյ. զի մի ահալ կե-
րակրովք զեղեցիկ շինուած մարմնոյն շփոթեալ խան-
դարիցի։ Կո և եթէ յամեն եւ ի քունն, երազ հոգեկան
տեսանեն, և անդէն զանուրջն մեկնեն իրր պրանս սուրբ
մարգարեիցն³։

8. Եւ զարթուցեալք առ հասարակ տնդէն ի շրբ-
ջոնս պարօց բոբրին. ոչ հակառակք և ոչ ընդդիմա-
ցեալք, քողցր հաւանութեամբ և հեղ հանդարտութեամբ։

1. « Բայց կերակուր կամ ըմպելի ոչ
որ ընկալցի յառաջ քան զմուտս արե-
ղական, փան զի գիմաստաւորեն սր-
ժանի լուսոյ համարին, և խաւարին՝
զմարմնոյն հարկաւորս. փան որոյ միտմն
գտին. իսկ հարկաւորացն՝ զգիշերոյն
զգլպն ինչ մասն ետուն »։ Փիլ. Ե 27։

2. « Գինի յաւուրս յաշնոսիկ տմե-
նէին ոչ ասնին ի նեղքս, այլ ջուր ա-
կանակիտ. յալովոյ ի նաղանէ հոգ. բայց
ջերմ՝ ճերանեացն փափկակեցացն, և
անդան մարտր յարիւնտ որաց, յորոյ
գերայ հաց կերակուր և խորտիկ ազ, »

որոց եր երբէք զի և զուպ համեմով
ամոքեալ լինէր. փան փափկալարացն »։
Փիլ. Ե 27։

3. « Գանգի միշտ անմոռաց ունին
զԱստուծոյ յիշատակն, մինչ զի և ի
ձեան անթիք սչ այլ ինչ, այլ զգեղեցիկ
զաստուածային առաքինութեանցն և գո-
րութեանց տեսակ տեսանէ. քանզի
բազումք և խօսին ընդ քոս, զանուրջն
մեկնելով զաստուածային իմաստա-
թեան զմիշտեղեկի և զսրանչելի օ-
րէնս »։ Փիլ. Ե 27։

Առաջնորդը դասուցն հնչումն ձայնի արձակեն, և երգս հագնաբաժան քաղցրանալով փոփոխելով, իսկ այլ կըր-
տաբաղայնն ձայնիցն միտ գնելով, խառնեն զխաբառն-
չիսը բարբառան յարմարելով և կազմելով զմիաբանու-
թիւնն հնչմանն, զի իբրեւ ի միայլ բերանոյ ամենայն
բաղմութիւն ձայնիցն հնչիցէ: Եւ այսպէս յերկարելով
զձայնաւոր պաշտօնն, ծաւեր գնեն ամենեքեան, յազօթո
կան լսութեամբ, և ի ձեռն առաջնորդի ազօթիցն կան-
գնեալք ամենեքեան զփառասորութիւնն կրտսարեն:

9. Եւ կտտարեալ զսուքնջեան պաշտօնն, լսու համա-
րեցան զգիշերան վաղայտըցոյ լինելով մինչև յառաւօտ
ազօթիցն պարագեալք, և բնթեոնուն զգիրս սուրբա-
թիսկ սրբ տնին հորհս վարդապետութեան, առնեն մե-
կնութիւնս ի մխիթարութիւն լսողայն: Պատմեն վասն
լինելութեան աշխարհի յաշնչէ, և զեալ, և կարգեալ մի
բոս միայլ զխրատս բարեաց կարգեն ի խելիս ժողո-
վրդայն մկայութեամբ սուրբ գրոց: Եւ այսպէս ուսու-
ցանելով մինչև մնաւնալ լսողայն զամենայն իրս աշխար-
հականոյ, և չլիշել ամենեկմբ զհարկաւոր կերակուր և ըմ-
պելիս:

10. Եւ այնպէս սերախտցեալք ի սէրն Աստուծոյ,
մինչև չհամարեալ զլինքեանս ի մարմնի, այլ յերկինս, և
հեշտութեամբ անցուցանեն զերկայնութիւն զիշերոյն
մինչև յառաւօտ: Պանդի ստեղծեալք են յերկրէս և
զդեցեալք զերկինս: Ամուշ, մահ առ գրունս նոցա, և
դառնացան զժախը յիջանել նոցա: Կենդանութիւն նոցա
գրունը են ազօթից աշխարհի, և սակերը նոցա զանձ
են ամենայն ազաւինելոց: Լսու նոցա յարգարիչ է ամե-
նայն հեղպայելոց, և գործք նոցա վարդապետութիւն
ամենայն կառեցողաց, գասակիցք են հրեշտակաց, և ս-
թեանք սուրբ Էրրորդութեանն:

11. Արդ զայս ամենայն զխտելով, եզրարք, պար-
տիմք թեւակոխել, և զնոյն նախանձ սրբութեան յան-
ձինս բերելով, նմանողք լիցուք այնպիսոյ բաղմնազտնդ
միայնացելոց յաշխարհէ և զթմելոց ի քաղաքամայրն
փերին, որ աղտո է յախտից երկրասրայ. քանզի ըն-
կերակիցք են մերոյ բնութեանս, որ զօրացուցանէ զտը-
կարութիւնս: Միայն կամեաց, բուն հար հաւատովք,

յուստ, սիրեա, և կարեա տեսանել զայնպիսի նախառա-
կութիւնն¹։ Զի ոչ ինչ համեմատ են շարչարանք ժամա-
նակեանք առ կեանսն՝ որ պատրաստեալ է այնպիսի
ճշնոյաց։

12. Քանզի յոյժ խոկ երկուցեալ եմ՝ ես ընդ հեղ-
զութիւնս սեր, զբեթէ զամենեւեան տեսանեմ թառու-
լեալ յերկրասար ստացուածս։ Խոկ արդ ընտթիւնս իմ՝
ոչ կշտամբեալ յանդիմանել զիս, եթէ ստեղծաց մերկ, և
եթէ եղաց ի զրախտին մերկ, և եթէ ելի անտի մերկ,
և եթէ ծնայ մերկ, և եթէ անդրէն յերկիր մերկանդամ՝
երթամ։ Արդ եթէ տանել աստի ոչ կարեմք, զի՞ հոս սո-
տէն ի սմին թարթաթիւմը յաշխարհիս։ Մերկացիր սո-
կացիր, ով միայնակեացդ, մի թառ ամուր ընդունակ
լինիր նենգաւոր թշնամոյն։ Գուցէ ի դարան մոտեալ
մօտալուս՝ զքեզ անդէն ի քեզ արչաւեսցէ կողոպտել,
զերծանել ի քէն զգանձսն երկնաւորս։ Բաւական հա-
մարեալ քեզ զտերունեան կանոն, ոչ որ յերկրաւորացո
կարէ երկուց տերանց ծառայել։ որ յայտնագոյն խոկ
յուցանէ առանց միջնորդի և մեկնութեան։ Ոչ կարէք
զուր, ասէ, Աստուծոյ հաճոյ լինել և Մամնիլայի։

13. Էւ արդ ես տեսանեմ ի սերում աշխարհիս և
ոչ զոր ազատեալ յայնպիսի աղետից։ Յետս ընդդէմ՝ ըն-
թերցաբ զղեղեցիկ զրեալսն։ Ի պատճառ ուխտաւորու-
թեան հեռացաբ ի սուրբ ծնողացն, և արարաբ բազում
հարս օտարստիս. զսրս պատուելոյ արժանի էր՝ անար-
դեցաբ, և յորս ոչն ունէար իշխանութիւն դնել մեծա-
բանո՝ զախտ աղետից մերոյ յոյժ ծախեցաբ։ Ազատու-
ցաբ ի հարկաց արքանի՝ զորս առանց մեղաց էր հար-
կիլն, և մտաբ ընդ հարկաւ ստացուածոց, որ լի են ան-
տակ ազահութեամբ։ Զեւաբ յանկուղինս սուրբ հար-

1. Եսեկ ետե շարուած ուլղ հինգ
բայրդ ազգու և գնդեցիկ տպաւորու-
թիւն մը կ'ընեն ընթերցողին մտաց վը-
րայ։ Եղիլն ուրիշ գրութեանց մէջ ալ
գործածած է ալղ ձեզ. « միայն կառա-
տա, յուսամ, սիրեա և անդէն կատարեցար
խնդութեամբ »։ Տեա զմեկնութիւն Զայր
մերին էջ 202. — « Աւ, լուսաց, սըբ-

բեադ, զգեցոյց զանգերն երկնաւոր,
և մերձեցոյց անդէն ի նոյն որդեգրու-
թիւն »։ Դոյն էջ 200. — « Առացիդ
քեզ. միայն կատաւ, միայն յուսա, միայն
կամեաց, միայն ախորժեաց, միայն բուռն
կար և զհետ երթ »։ մեկնութիւն Զար-
չարանաց էջ 312.

սանեալ, և արարաք մեզ բարձրագոյնս առաւել քան
զաշխարհիս փափկանամք յանկողինս յարմարեալս, և
յամենայ կոծին միւսք մեր ի խորհարդս ապրելիս զգի-
շերն ստենայն:

14. Կօչիկը տաից մերոց յանդիմանեն զմեզ, եթէ ոչ
են սուրբ ճանապարհք սեր: Հանդերձք մեր ազազակեն
զդործոց մերոց, եթէ մերի եմք յերկնաւոր զգեստոյն:
Երիւարք մեր՝ ցոյցանեն զմեզ, եթէ ոչ եմք յափշտա-
կելոց ընդ առաջ Տեառն ի վերայ օգոց: Շինուածք տ-
պարտնից մերոց յայտ սանեն, եթէ ոչ տնիմք մեր տա-
ճար առանց ձեռագործի յերկինս, յոր մասնելոց են
ստենայն զապր սոսկացելոցն յերկրաւոր տխտից: Կա-
լուածք անդաստանայ մերոց կշտամբեն զմեզ, եթէ չկը
մեր բաժին ի վիճակն երկնաւորս:

15. Մրդուդք անյադք եղաք ի կերակուրս, և առանց
չափոյ արբաք զինի պզտորի: Խորհրդոյ և մտայ: Խօր
ի քան ննջեմք ամենեքեան, և երազ թուի մեզ ճշմար-
տութիւնն: Կափուցեալ են աչք մասց մերոց ի տեսա-
կան խորհրդոց, և անյադ պաղկտեալ հսցել ի կեանս
աշխարհիս: Մրդերեալք զտեկիս ի սուրբ բնիմերցածոց,
և ունկնդիր եմք բառաշման խաչանց մերոց: Ոչ եկն մեզ
հոտ անոյշ ի հոգւոյն սրբոց, վասն զի սիրելաք մեք զիւզ
տխտուից աշխարհիս: Ոչ ճաշակեցին քիմի ողւոյ մերոց
զկերակուր երկնային, վասն զի պարտեցաք զանձինս
մեր ի զանազան խորտիկս: Մտիմ է զոյն զիմաց մե-

1. Փանի որ հաւածանաց այլ ևս
երկիւղ չէր մեացեր, և Կոստանդիանո-
սեն ի վեր քրիստոսնէութիւնը բարձակից
եղեր ևր յազաբական իշխանութեան,
հաւատացելոց նա մանասնոյ եկեղեցա-
կանաց բարքը շատ ինկած էր: Սպասի-
նոս, Սահերբոն և այլք դառնապէս
զանգատած են իրենց ազգակից քահա-
նայից և երբեք ալ եպիսկոպոսաց ըն-
թեացքն: ասոնց յանդիմանութեանց քո-
վը Եղիշէինը յոյժ քողարկեալ և մեղմ
կը մտայ: Հերոնիմոս աշխարհասէր և
էկեղեցականաց նկարագիրը ըրած ասե-
նը կըլէ թէ իշխանաց ապարանքն չէին

հեռանաք, մեծատանց խնջոյից հրաւի-
րել տալին գինքեանս, նոր փեսայի պէս
հագուած ագուած և անուշահոտ իւզերով
ոծուած կը պտտէին: ամենէն ընտիր պի-
նեոք և խորովոք կը պարսբէին, տունէ
տուն այցելութեան գնացած աստեղներն
նոյն իսկ յաղաքին փողոցներուն մէջ
տեսանելի էին: Հեծեալ ի նմոյղ օրացա-
ճեմ որ քրտակիոյ լմացաւորաց նախան-
ձը կընար շարժել:

2. Բազանոս լեզուաւ՝ Սուրբից, և
արդի պարսկերէն Սուրաի, ուղղեւ և հայե-
րէնն՝ և ուտելի և փեալ հանգեթանոք,
համադամք:

րոյ, վասն զի ոչ զուարթացան երեսը մեր ի խորհուրդս արբույթեան: Յաւալից են տնդամբ մարմնոց մերոց, վասն զի յառաջ քան զմարմինս՝ զոգիտ ակառայուցար: Գե-
րեզմանաց բոկոց նմանեցար յանձինս մեր, վասն զի աւնայն եմք ի շնորհաց սուրբ Հոգւոյն:

16. վասն սցաորիկ և սոմենայն չարիք եկին հասին յաւուրս մեր. կենդանեաւ մերով տեսար զգիտկունս ան-
ձանց մերոց: Փռմ Նահատակք մեր անկան ի պատե-
րազմի, և սուրբ քահանայք մեր խոզխոզեցան ի ձեռաց անօրինաց. զեղեցիկ երխտասարդքն զենան ի սպանումն, և բազում կուսանք վարեցան ի դերութիւն. զիրգ կա-
նայք անկան ի տառաքանս սցաութեան, և բազում սրբք կականին զառնապէս: Իկաւ եկեղեցի անկաւ ի ծա-
ռայութիւն հեթանոսաց, և սուրբ քահանայք նորա կռիին չարարին յանօրէն հաբկահանաց: Բարձեալ է ողոր-
մութիւն յաշխարհէ, և հեռացեալ է զուլ յիւրա-
քանիսր մտաց: Երկինք ի վերտառ բարկացեալ են, և երկիր ի ներքտառ կայ յերերի տատանմուն:

17. Շինուածք մեր եղեն զերեզմանք զիականց մե-
րոյ, և վատտակք ձեռաց մերոց տապալեցան ի վերայ մեր: Պայթեաց և պատառեցաւ թանձրութիւն երկրիս, և բազում մարդիկ ի վայր հոսեցին: Ոչ սպասեաց սրդի հօր, և ոչ րոյր զաշտ եղբօր կալաւ, և ոչ ել ձայն լալոյ կանանց ի վերայ ծննդոց իւրեանց, վասն զի լքոյց սոյ՝ զերբանս նոցա: Հօրք խորտակեցան յանկարծակի

1. Այս տունս ազատ բառին իմաստը կը ցուցանէ մեզ միանգամայն և ազա-
տաց վայելած առանձնաշնորհութեանց զգիտութիւն՝ որ եր հարկ չվճարել: Թե-
պէտ աշխարհիկ ազատութեան հանրա-
զգիւնը «զհարկն արեան» կը վճարէին,
բայց զինոս որութիւնը պարտաւորութիւն
մը չէր ի Հայս, այլ արտոնութիւն և
Նշան իշխանութեան: Հարկ վճարողը՝
ձառաջ պարիսն ստորիկ կամ գերի հա-
մարեալ էր: Լոյիշէ Այարդանայ պատե-
մութեան մէջ կը բաժանէ զսոցափութիւն
յազատու և ի շինականս: - Ուրիշ
գրուածք մը մէջ կ'ըսէ. «Ամենեցուն

փութայ արծան և ի պատուիրանս Աս-
տուծոյ՝ ամենէ և կատարել, արանց և
կանանց, ժառանգ և ազատաց»: Ժեկ-
Նաւթիւն Հայր մերի:

2. Մեն գետնաշարք մը եղան կ'երեի
վարդանանց պատերազմէն յիշ ետքը,
հանդերձ պատառուածօր երկրի, որոյ ա-
հաւօր նկարագրութիւն մը կ'ընէ Լոյիշէ
յետագայ ոտգերուն մէջ: Յոգքան Խո-
րենացոյ ևս կը գտնենք տառանմանք և
զգրգմանց միջառակութիւնը. տես յէջ
555:

3. Խորենացոյ ոչ Ոլորոց մէջ կը կտր-
գանք «գարուն երաշտացեալ, ամառն

իրբն զմայրս բարձունս խրանանու: Տնանք եղեն բար, կռիտան, և ճմկեցան ամենեքեան իրբն զօղկոյրս բնոյ ուտամբ, փախանակ զինոյ՝ արիւն անմեղաց յայտեցաւ ի հանդերձս մեր: Դառնացաւ քան զկեղի կերակուր ի քինն մեր, և ի քացտիս դարձաւ ոտբոյ ըմպելիք մեր: Ընդ հարեալսն հարօք ամենեքեան քոզի և ի մտքմանս սեր, և բնոյ մեռեալսն զմահ ճաչակեցար: Արդ ոչ ապա, քինն փանն մերոյ հեղդութեան անցին այս անցք շարչաւ, բանայ բնոյ աշխարհ:

18. ()ն անդր ի բաց կաց յաշխարհէ, որ փաղղ և լեր մեկնեցար յաղեալից ստաւ թօթալեալ բնկեաւ ի բաց զկեղեւնն ախտալից աշխարհիւ: Մերկեաց իրբ զրմբշամարտիկ, օծ ի զովն Քրիստոսի, զի մի կռուեալ ցին ի քեզ ձեռք ախպանին: Իսկ արդ եմէ հեծաւ նոյր, որ ըմբանեցան ի տեսական իմաստութիւն, ոչ միայն ի ստացումոց ի բաց կացին, այլ և յօրինաւոր կերակրոց հրամարեցին, համառօտ և անպաճոյճ բնեղեւիտ շտապան յսնձինս իսրեանց, և առաքինի մտ, հոտմբ փախճանեցան ի կատարած կենաց իսրեանց, որչափ ևս առաւել մեք սլարտիմբ նմանողք լինել սիրելեացն Քրիստոսի, որք հրեշտակակրանք զանձինս կարգեցին, խոտնելով զինքեանս ի զտնոյս փերնայն:

19. Եկայք և մեք, ով միաբնացեալք, զօրէն իծնաւ մեայն մոյցաք ի մերն ստացում իրբ յառար երկիր, արմատախիղ զծոռատունկս թշնամոյն կոտորեացուք: Իրբն զգերի առեալ ծախիցեմք ի նեղեալս զինչս մեր, ոչ զի ատիցեմք զաղղականս, այլ զի սիրելիմք զաղբաւո-

անձրեւալոյզ, աշունն ձմեռնաղեալ, ձմեռն աստուկաստուղղ: Մրկալիդ, քերկարացեալ: Ընդմիջ բարաւք, խորակարեւք, ախտահաւեք, ամպք հընկեղք, կարկտաւոյք, անձրեւք անժամանակք և անադիտաւք, ողք գառնաշունչք, եղնմարհոյք: Ըրողն արտելովն անողոտ և ծուռաղբն աննաւարտք: Երկրի տերեւութիւնք արդոց և անանկութիւնք կենդանեաց, այլ և աստամտեւք և զըզըրդ մուկք: Եղիշէի ազնարկած աղբ կըր-

նայ հետեանք մը ըլլալ բնականութեան բերութեան յորմէ կը զանգուտի խորեւնացին, կամ մասնական ուտելիաց ապակասութիւն մը, որ կը յաջորդէ մեծութեան երկրաշարժիդ, յորժամ ոչ բնականութեան կը մնայ կանգուն, ոչ փաղաւք, ոչ փուն և ժողովուրդք աստաւած զիր աւղան կ'ըլլալ:

1. Կ'ազնարկէ աստուղիտիկեան և զայլ կարգաւ նախնի հեյլէն իմաստանոց:

սրն, որ են զօրականք Դերժոտոսի և ճշմարիտ բարե-
խօսք: Այս թէ աստէն կապիս քնիւք, և քեզէն վարեա
զքեզ յանդարձ գերութիւն, ուր չիք անդ գինք փրկա-
նաց: Գութա փութա ճեպեա, եզրացր, ապրիլ յայնպիսի
անողորմ՝ զեհէնէ. զի կարիցեա հոտանել յամուր քա-
ղաքն, ուր ոչ գոյ քեզ կատկած կամ՝ երկիւզ խախտիլ և
վարիլ ի գերութիւն:

20. Իւ եթէ եկեացեա զհետ զեղեցիկ վարդապե-
տութեան հարցն, զորս վերագոյնն դժադրեցի քեզ
զփարս սուրբ միայնակեցացն, յայնժամ կարացեա համ-
բառնայ զսոս մտապդ առանց տխտից չարչարանաց,
հայել և տեսանել զքեզ պէր ի վերոյ քան զամենայն
երկինս: Երանի տայցեա անձինդ, քաջապէս ճողապրեալ
ի վշտալից կենաց աշխարհիս, և խառնեալիս յերամ
միայնակեցացն, ի զունդս սրբոց արդարոյն, ի փճակ
առաքելոցն, ի զումարս մարդարէիցն, ի կաճառս մար-
տիրոսացն, ի բանակս հրեշտակացն և ի ժողովս ան-
դրանկացն, ի մեծ քաղաքն երկնից, ի բաղմոտեանն
արբա-համեան, և ի կերպելորս երկնայինս և յրմոցիս
անկարօտս: Դու ես այնուհետեւ մարդարէն, որ ոչ պա-
տուեցար ի մարմնական աշխարհիս, այլ թեաժեալ թոռ-
ցար յանմարմին աշխարհի, և հանգուցեալ զադարե-
ցեր յանապական ուրախութիւնսն: Յորս լիցի և մեզ՝
վերջին զըշտ թեամբ աշխատողացս՝ միարանութեամբ
սուրբ ուխտիս վայելիլ, շնորհաքն Տեառն մերոյ Գլխոսի
Դերժոտոսի, որում փառք յաւիտեանս. ամէն:

1. Զենք կարծեմ որ ոչ էրէք բա-
տեղ լղիչէին ըլլան. զսոսա բառնալով
պարբերութիւնն ամբողջ է: Հաւանութն
զըշտոց կողմանէ աւելցուած են: —

Այս հոտս ութերորդ Բեղանակին մա-
մանակամիջոցին մէջ գրուած է երկի:
Վրնէ գհատած 16 և 17. հատիս:

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

